

Volume – 10 (Issue –13)

November-2020

ISSN- 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
5.13

**NEW TRENDS IN
RESEARCH**

November-2020

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

(Peer Reviewed)

Volume- 10, ISSUE-13,

November- 2020

COSMOS**Special Issue Editor****Dr.Chandrashekar D.Wani****DES's M.D.Palesha Commerce College,
Dhule****Dr.Shivaji B. Patil****Late Annasaheb R.D.Deore Arts and Science
College, Mhasadi, Tal.Sakri, Dist.Dhule****Editorial Board**

Prof.Andrew Cherepanov,Detroit Michigan, (USA)
Ngyuyen Kim Anth, (HANOI) Vietnam
Dr.R.K.Narkhede, Nanded
Prin. Dr.J.B.Anjane, Ainpur
Prof.B.P.Mishra, Aizawal (Mizoram)
Dr.L.N.Varma, Raipur (C.G.)
Dr.R.J.Varma, Bhavanagar (Guj)
Dr.C.V.Rajeshwari, Pottikonda (A.P)
Dr.S.B.Gaikwad, Miraj
Dr.D.D.Sharma, Shimla (H.P)
Dr.Venu Triwedi, Indore (M.P.)
Dr.Chitra Ramanan, Navi Mumbai
Dr.Kaveri Dabholkar, Bilaspur (C.G.)
Dr.Jadhao Subhash P., (Washim)
Dr.A.D.Bhosale, (Khamgaon)

Special Editorial Board

Vice-Prin. Dr.Raju G.Shrirame- Nagpur
Prin.Dr.Ajitkumar Jaiswal-Navapur
In-Charge Prin.Dr.Nandini Deshpande- Pune
Dr.Vyankatesh Yannawar-Nanded
Dr.Naresh Kolte- Nagpur
Dr.Sunil Baviskar- Dhule
Dr.Sandip Ghodke – Mumbai
Dr.Nitin Badgujar – Jalgaon
Dr.Rahul Deshmukh- Jalna
Dr.Sambaji S.Patil-Dhule
Dr.Siddhi U. Jagdale –Mumbai
Dr.Snehal D.Shembekar

या संपादित अंकातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी संपादन,
प्रकाशक, मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

Note: The opinions/views expressed in the articles in this Issue by the authors are of their own. The
Publisher, Editor & Editorial Members does not necessarily agree with them. The authors themselves are
responsible for the contents of their Research Paper/Articles

Editor**Dr.R.V.Bhole****Address:- 'Ravichandran' Survey No -101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)****Pin-425102****www.jrdrvb.com**

अनुक्रमणिका

Sr.No	Title of the Paper	Name of the Author	Pg.No.
1	भारत सरकारचे नवीन कृषि धोरण-२०२० : वास्तव आणि दृष्टीकोन	डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे	1-13
2	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीची प्रासंगिकता	डॉ.रमेश रामराव बैनवाड	14-20
3	शाश्वत शेती विकासात कृषी सेवा केंद्राची भूमिका	डॉ.पी.एस.देशमुख	21-25
4	आजच्या शिक्षण पद्धतीत आय सि टी तंत्रज्ञानाची भूमिका - एक मूल्यमापन	डॉ. श्रीकृष्ण बापुराव बोटे	26-35
5	पंचायतराज संस्थेत मातंग समाजाचा राजकीय सहभाग : एक अभ्यास	प्रा. डावरे वसंत रंगनाथ	36-39
6	उपभोक्तावादी संस्कृतीचा प्रभाव	प्रा. डॉ.राजेश एस. डोंगरे	40-43
7	वाढत्या शहरीकरणाचा सामाजिक प्रभाव	प्रा. डॉ.राजेश एस. डोंगरे	44-48
8	महाविद्यालयातील ग्रंथालयात स्पर्धा परिक्षांचा अभ्यास करणा-या विद्यार्थ्यांचे अध्ययन	प्रा. किशोर पंढरीनाथ भोळे	49-55
9	संगीत आणि आरोग्य	Dr.Snehal D.Shembekar	56-63
10	शेतमजुरी करणाऱ्या महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्येचे अध्ययन	डॉ.लोकेष बी. नंदेश्वर	64-68
11	स्त्रि हिंसाचार : समुदाय आणि कारणे	डॉ. कैलाष व्ही. बिसांद्रे	69-76
12	दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना शासकीय योजनेविषयी असलेल्या जाणीव जागृतीचे अध्ययन	प्रा. रुपेश रा. कुचेवार	77-84
13	भारतीय व पाश्चिमात्य क्रीडा प्रकारातील भारतीय खेडाळूंचे योगदान	डॉ. दीपक गुलाबराव अरजपुरे	85-93
14	सोशल मिडिया : आधुनिक ग्रंथालयाचे प्रभावी माध्यम	डॉ.सिद्धि जगदाळे, डॉ.संदीप नेमलेकार	94-99
15	कामगार सुरक्षा आणि नवीन कामगार कायदे	डॉ. बालासाहेब किलचे गोरेगावकर	100-111
16	महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत महिला उद्योजकांचे योगदान, एक अध्ययन	डॉ. रेकचंद गणपत गोंगले	112-118

17	भारतातील बँकांची बुडीत कर्जे (N.P.A.) ची कारणे परिणाम व उपाययोजना	डॉ. संगीता जी. टक्कामोरे	119-123
18	खानदेशातील मौखिक स्त्री गीतांमधील लोकसंस्कृती	डॉ. शकुंतला एम. भारंबे	124-130
19	आदिशक्ती श्री संत मुक्ताबाईचे जीवन चरित्र - एक अभ्यास	प्रा.पी.एम. सोनवणे	131-140
20	हिजडा / तृतीयपंथीय यांच्या ऐतिहासिक वारसा व सामाजिक परिस्थितीचे अध्ययन	पूर्णिमा एन. संधानी, वामन कृ. पोकळे	141-148
21	शीत युद्ध काळ व शीत शुध्दोत्तर काळात भारत अमेरिका समारिक आणि आर्थिक संबंध	प्रा.डॉ.एन.झेड. पाटील	149-156
22	भारतीय कृषी क्षेत्रात सुधारणा: नवीन कृषी अध्यादेश-2020	डॉ. लिलाधर डी. खरपुरीये	157-163
23	बुलडाणा जिल्ह्यातील कृषी कार्यक्षमतेचा अभिक्षेत्रीय व कालिक अभ्यास	डॉ. संदीप रूपरावजी मसराम	164-170
24	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींची गोंडी बोली	प्रा.डॉ.सुधीर भगत	171-176
25	भद्रावतीचा सांस्कृतिक ठेवा : लेणी शिल्प	प्रा. डॉ. जयवंत नथ्यूजीकाकडे	177-187
26	ग्रामीण पर्यटन का अर्थशास्त्र	डॉ. मुकुंद रामदास दातीर	188-194
27	महाविद्यालयामध्ये ड्रेसकोड पाहिजे किंवा नाही ? एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास	डॉ. दीपा बलखंडे	195-201
28	कोव्हिड-१९ पॉझिटिव या आजारातून बरे होवून घरी परतलेल्या लोकांचे आरोग्य आणि मानसिक स्थितीचे अध्ययन	प्रा. डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड	202-205
29	चंद्रपूर जिल्ह्यातील प्रदूषणाचे समाजावर परीणाम	प्रा. व्ही.व्ही. टोंगे	206-210
30	मराठी नियतकालिकांची वाटचाल : एक दृष्टीक्षेप....!	डॉ. प्रवीण मधुकरराव घारपुरे	211-218
31	आधुनिक जगात वाचन संस्कृतीची गरज : एक अध्ययन	डॉ. प्रेमा आनंदराव कुंभलकर	219-224
32	खानदेशातील लोकसभा निवडणुका पक्षीय व जात राजकारण आणि प्रभावी मराठा नेतृत्व	विशाल रविद्र गवळी	225-230
33	स्त्रीभ्रूण हत्या रोखण्यासाठी समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका.	डॉ. शितल हरिश्चंद्र उजाडे	231-236

34	राष्ट्रवादाची सैध्दांतिक मांडणीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ.संभाजी संतोष पाटील	237-246
35	कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्र.प्राचार्य डॉ.जे.एस. हटवार	247-254
36	ग्रंथालय आणि नॅक मूल्यांकन	डॉ.संजय नारायण मोरे	255-261
37	धुळे शहरातील धोंडो शामराव गरूड जिल्हा वाचनालयाचा इतिहास	प्रा.डॉ. पी.एस. सोनवणे, दुर्गेश मोतीलाल खैरनार	262-268
38	धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल (आदिवासी) समाजाची आर्थिक स्थिती – एक दृष्टीक्षेप	श्री नितीन मांगुलाल महाले	269-278
39	शेती व्यवसाय-हवामान बदलाचा परिणाम	Dr. Vasanti S.Nichkawade	279-284
40	भारताचा मानव विकास	प्रा.डॉ.विनोद बागवाले	285-289
41	महाराष्ट्रातील पाणलोट क्षेत्र व जलसंवर्धनाचा विकास एक आढावा	प्रा. डॉ.एस. यु. अनपट	290-310
42	गोंदिया जिल्ह्यातील नगरपालिकांची स्थापना	प्रा.डॉ. राजेश एम.बन्सोड	311-320
43	समाजाचे साहित्यातील प्रतिबिंब	डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे	321-324
44	संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानात लोक सहभागाच्या उदासीनतेची कारणांचे अध्ययन: विशेष संदर्भ- हिंगोली जिल्हा	प्रा. अशोक सटवाजी हनवते	325-331
45	विकासशील देश में सूचना प्राप्ती हेतु डिजिटल ग्रंथालयों की भूमिका : एक अध्ययन	डॉ. वंदना एच. जामकर	332-338
46	सयाजीराव गायकवाड का ग्रंथालय एवं शिक्षा के क्षेत्र में योगदान : एक अध्ययन	डॉ. एस.एम.जाऊळकर	339-344
47	ओमप्रकाश वाल्मीकि की कहानियां: दलित चेतना का मूल आधार 'मानवतावाद'	डॉ.चंद्रभान लक्ष्मण सुरवाड़े	345-351
48	आदिवासियों की बदलती अर्थव्यवस्था और उनके पारंपरिक और मानसिक जीवन पर उनका प्रभाव (विशेष संदर्भ पाल परिसर तहसील रावेर जिला जलगांव)	डॉ.नितिन रामदास बडगुजर	352-357
49	आदिवासी महिलाओंका दर्जा एवं भूमिका तथा मीडिया	प्रा.डॉ.योगेश प्रल्हाद महाजन	358-363
50	सूचना प्रौद्योगिकी और हिंदी	प्रा.डॉ.वनिता त्र्यंबक पवार	364-371
51	पुर्व विदर्भ मे मनरेगा का सामाजिक अंकेक्षण (अवधारणा एवं प्रक्रिया)	डॉ. सरला एन. शनवारे, मार्गदर्शक बाबा मुरलीधर मेश्राम	372-378
52	A Study On Entrepreneurship Education – A Need of the Hour	Dr. Nandini Milind Deshpande	379-385

53	Political Leadership of Bihar: Socio-Economic Development & Reality	Pragya Shekhar, Reaearch Student	386-388
54	TMD Study Of Aqueous Solution of Long Chain Amine Hydrochloride	Amol M. Deshpande, Wamank.Pokale, Amol W.Pokale	389-395
55	Dye Sensitized Solar Cells New Approach For Energy Generation – A Review	Mr.Yatreek G.Bhagat, Prof. J.S.Meshram	396-405
56	A Study Of Challenges Faced By Women Entrepreneurs Development In The Rural Area	Prof. Dr. Dattatraya S. Tambe	406-413
57	Personality Development Through Yoga	Dr. Seema S. Malewar	414-417
58	“Yoga”: An Effective Measure Against The Covid 19	Dr.Premnanda G.Ghadsing	418-419
59	Phytochemical Analysis And Antimicrobial Activities of Leaf Of Tecoma Stans Plant	Manisha A. Mahatale	420-426
60	Economic Policy And Financial Zone Reforms In India: A Bird Eye View	Dr. Prashant Vijaysing Patil	427-435
61	The Impact of Artificial Intelligence On Higher Education System In India, Amidst Of The Covid-19 Pandemic.	Dr.Varsha S. Sukhadeve, Miss. Sneha Sheshrao Gawai	436-449
62	Functions And Recent Trends Of Human Resource Management (HRM) In the Field of Education	Mr. Vasudev N. Joshi, Prin.Dr.Shriprabhu G.Chapke,	450-455
63	Alternative 1,2,3-Triazole Derivative Ligand For The Click Chemistry	V. B. Gopula	456-461
64	Effective Modes For The Enhancement of Quality In Higher Education	Mr.Devendra H. Wasade Dr Rajkishor S. Gupta	462-467
65	Citation Analysis Of Doctroal Thesis In Chemistry Accepted By Rashtasant Tukadoji Maharaj, Nagpur University, Nagpur	Dr. Rajkishor Shivshankar Gupta, Mr. Devendra H. Wasade	468-476
66	Misleading Advertisements: Legal Prospects	Dr. Suresh G. Santani	477-483
67	Health Problems Of Mathadi Workers (A Study With Special Reference To Mathadi Women Workers Of Cotton Market Area Of Nagpur City)	Dr. S.Vijay Kumar	484-490

68	The Significance Of Cultural Conservation In Context Of Present Assamesesociety	Gitartha Pratim Kusre, Kabita Devi Kusre	491-494
69	Impact Of Televiewing On School Going Children: A Sociological Study Of Nagpur City	Dr. Varsha R. Bhujbal	495-502
70	Mahashweta Devi's 'Draupadi' - The Pathetic Journey Of An Indian Tribal Woman	Dr. Deepak Shantaram Chaudhari	503-506
71	Diversity Of Fresh Water Prawns In Painganga River Kinwat, Maharashtra, India	Dr. Ambadas Kamble	507-508
72	Comparative Study Of Crop Combination: A Study Of East Vidarbha(2009-2019)	Dr. Prachiti Bagaday	509-513
73	Corona Virus Disease (Covid -19) Pandemic And Reverse Migration: A Case Study Of India	Asha Ramesh Kadam	514-522
74	Stylistic Concern In Selected Poems In 'Songs Of Soul And Soil'	Roshan Subhash Patil, Dr. Panchshiela.V.Mahale	523-526
75	Manifestations Of Maternal Archetype In Kishore Kale's Against All Odds	Dr.Sunil Ganpat Baviskar	527-532
76	Invention Of Eco-Friendly Catalyst-Free One Pot Synthesis Of Novel 3-Phenyl-3,4-Dihydro -2h-[1,3] Oxazino [5,6-H] Quinoline Derivatives Via Reaction Of 8-Hydroxyquinoline	Yannawar Sonali Balajirao	533-543
77	Impact Of Covid-19 On Senior Citizens & Children and Social Work	Dr. Naresh S Kolte	544-547
78	Biodiversity Of Lemon Butterflies (Papilionidae) Of Dhule And Nandurbar District, Maharashtra, India.	Dr.Ahirrao	548-551
79	Ecological Perspective In Thomas Hardy's The Darkling Thrush	Dr. Bhausahab Supadu Desale	552-555
80	Women Empowerment And Problems Faced By Women In Covid – 19 Pandemic Period	Mrs. Jyoti D. Kamble	556-558
81	Self-Efficacy And Occupational Stress Among Principals Of Higher Education Institutions	Dr.(Mrs.) Ujjwala D. Sadaphal,	559-566

भारत सरकारचे नवीन कृषि धोरण-२०२० : वास्तव आणि दृष्टीकोन

डॉ. राजू घनश्याम श्रीरामे, (पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

जीवन विकास महाविद्यालय देवग्राम

सारांश :-

कृषी स्थायी समितीने नमूद केले की पारदर्शक, सहज उपलब्धता आणि कुशल मार्केटींग प्लॅटफॉर्मची उपलब्धता ही शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाच्या किंमती सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक आहे. बहुतेक शेतकऱ्यांना सरकारी खरेदी सुविधा व एपीएमसी मार्केटमध्ये प्रवेश नसतो. त्यात नमूद केले गेले आहे की छोट्या ग्रामीण बाजारपेठांना पुरेशा पायाभूत सुविधा उपलब्ध करण्यासाठी व कृषी विपणनासाठी एक व्यवहार्य पर्याय म्हणून नजीकच्या काळात उदयास येऊ शकतात. ही सर्वात मोठी उपलब्धी रहाणार आहे. या कृषी बिलात धोकादायक मध्यस्थांना दूर करून शेतकऱ्यांना चांगल्या अर्थाने मदत करणे, गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि या क्षेत्रातील तंत्रज्ञान वृद्धिंगत करून २०२० च्या नवीन शेतकऱ्यांच्या विधेयकाद्वारे भारताच्या कृषी क्षेत्राचे उदारीकरण आणि खासगीकरण करण्यात आले आहे या संधीचा लाभ घेणे यात निश्चित करण्यात आलेले आहे. भारतातील कृषी क्षेत्र ५८% लोकसंख्येला रोजगार देते. याबरोबरच जीडीपीच्या कार्यक्षेत्रात १५ % पर्यंत आपले योगदान देत आहे. सन २०२० मध्ये या क्षेत्रात ४ % वाढ झालेली आहे. भूतकाळातील महाराष्ट्र कृषी उत्पन्न पणन नियम असे स्पष्टपणे सांगतात की शेतकऱ्यांच्या शेतमालाचे शोषण रोखण्यासाठी कृषी उत्पादनांची विक्री केवळ एपीएमसीमध्येच करता येवू शकते. अशा कायद्यांमध्ये व्यावहारिकतेची कमतरता असते आणि ती अधिनियमात अधिक कमकुवत ठरत असतात. यामुळे बाजारपेठेतील दलाल, अडतिये किंवा मध्यस्थांची मक्तेदारी निर्माण होत असते. शेतकऱ्यांचे उत्पादन शहरातील घाऊक विक्रेत्यांना दिले जात असते, जे त्याऐवजी ते किरकोळ विक्रेते किंवा खरेदीदारांना विकत असतात. प्रत्येक उप बाजारपेठ शाखेत ४ ते ५ रुपयांनी किलोमागे किंमत वाढत जाते. याचाच परिणाम असा होतो की, बराच शेतमाल व भाजीपाला शेतकऱ्यांकडून २ किंवा ३ रुपये अशा अल्प किलोवर विकत घेतला जातो आणि तो शहरी ग्राहकांना २० ते ३० रुपये किलोला विकला जातो. ही मध्यस्त यंत्रणा २५ ते ३० वर्षांपासून अशीच चालू आहे. अशा प्रकारे कोट्यवधी शहरी भारतीयांना जास्त किंमत मोजावी लागली आणि कोट्यावधी शेतकरी वेतनात गेले. तसेच किंमतीत वाढ झाल्याने शेतकऱ्यांचा फायदा होत नाही. जर खुल्या विपणनास परवानगी दिली गेली असती

तर कोट्यवधी शेतकऱ्यांनी त्यांच्या उत्पादनासाठी प्रति किलो किमान ४ किंवा ५ रुपये अधिक कमाई केली असती यामुळे आज त्यांनी आर्थिकदृष्ट्या चांगले जीवन उपभोगले असते. याशिवाय शहरापासून दूर असलेले लाखो शेतकरी वाहतुकीच्या अधिक खर्चामुळे प्रवास करू शकत नाहीत. या त्रुटी दूर करण्यासाठी शासनाने नवीन शेतकऱ्यांचे विधेयक मंजूर केलेले आहे. याचा भविष्यात नक्कीच शेतकऱ्यांना लाभ होतील यात शंका नाही.

परिचय :-

नुकतेच केंद्र सरकारनी भारतीय नवीन कृषी धोरणांतर्गत ३ नवीन अध्यादेश काढून कृषी सुधारणात्मक शेतकरी उत्पादक व्यापार व वाणिज्य (पदोन्नती व सुलभता) अध्यादेश २०२० नुसार बदल करण्यात आलेत. केंद्र सरकारनी आपले भविष्यातील धोरण काय आहे हे या निमित्त्यानी स्पष्ट केलेले आहे. शेतकऱ्यांना एपीएमसी मार्केट आपल्या एकुणच भौगोलिक परिसराच्या पलीकडे कृषी उत्पादनाच्या आंतरराज्यीय व्यापारास परवानगी देते. यानुसार राज्य सरकारांना एपीएमसी क्षेत्राबाहेर कोणतेही बाजार शुल्क, उपकर किंवा आकारणी करण्यास मनाई आहे. हा शेतकरी करार अध्यादेश कोणत्याही कृषी उत्पादनाचे उत्पादन किंवा संगोपन करण्यापूर्वी शेतकरी आणि खरेदीदार यांच्यात झालेल्या कराराद्वारे हा करार शेतीसाठी एक विशिष्ट चौकट तयार करतो. यात भविष्यात काही विवाद निर्माण झाल्यास तीन-स्तरीय विवाद लवादाद्वारे निकालाच्या यंत्रणेची तरतूद करण्यात आलेली आहे. यानुसार सामंजस्य बोर्ड, उपविभागीय दंडाधिकारी आणि अपील प्राधिकरण हे ३ महत्वपूर्ण घटक आहेत. या सुधारीत अध्यादेशानुसार अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) अध्यादेश केंद्र सरकारला केवळ असामान्य परिस्थितीत (जसे की युद्धजन्य आणि दुष्काळजन्य परिस्थिति) काही विशिष्ट खाद्यपदार्थांच्या पुरवठ्याचे नियमन करण्याची परवानगी देते. अशा स्थितीत शेतमालाच्या किंमतीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली तरच शेतीमालावर साठा करण्यासाठी मर्यादा घालू शकतात. याचाच अर्थ असा की, असामान्य परिस्थितीत अशा शेतमालाची कोणतीही साठेबाजी व्यापारी वर्गास करता येणार नाही हे या अध्यादेशाच्या निमित्त्याने स्पष्ट करण्यात आलेले आहे.

कृषी उत्पादन विक्री : मुख्य समस्या आणि विश्लेषण :-

केंद्र सरकारनी पारीत केलेल्या तीन अध्यादेशांचे महत्वपूर्ण उद्दीष्ट असे आहे की, ग्राहकांच्या उत्पादनांसाठी खरेदीदारांची उपलब्धता वाढविणे, त्यांना परवाना किंवा साठा मर्यादे शिवाय मुक्त व्यापार करण्यास परवानगी देणे हे असून जेणेकरून त्यांच्यातील स्पर्धेत वाढ झाल्यास शेतकऱ्यांच्या शेत मालास भविष्यात चांगल्या किंमती मिळतील हेच या अध्यादेशाचे

उद्दीष्ट असून व्यापार प्रक्रीयेचे उदारीकरण आणि खरेदीदारांची संख्या वाढविणे हेच मुख्य सूत्र यामागे आहे. मात्र यासाठी केवळ डी-रेग्युलेशन हे अधिकाधिक खरेदीदारांना आकर्षित करण्यासाठी पुरेसे असू शकत नाही. यासाठी भारत सरकारनी काही आवश्यक बदल या अध्यादेशाद्वारे केलेले आहेत. यासाठी कृषी स्थायी समितीने नमूद केले की पारदर्शक, सहज उपलब्धता आणि कुशल मार्केटींग प्लॅटफॉर्मची उपलब्धता ही शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाच्या किंमती सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक आहे. बहुतेक शेतकऱ्यांना सरकारी खरेदी सुविधा एपीएमसी मार्केटमध्ये प्रवेश नसतो. त्यात नमूद केले गेले आहे की छोट्या ग्रामीण बाजारपेठांना पुरेशा पायाभूत सुविधा उपलब्ध करण्यासाठी व कृषी विपणनासाठी एक व्यवहार्य पर्याय म्हणून नजीकच्या काळात उदयास येऊ शकतात. अशाप्रकारची तरतूद यात करण्यात आलेली असल्यामुळे ही सर्वात मोठी उपलब्धी रहाणार आहे. यासाठी स्थायी समितीनेही अशी शिफारस केलेली आहे की, ग्रामीण कृषी बाजारपेठेची योजना (ज्याचा उद्देश देशभरातील २२,००० ग्रामीण क्षेत्रामध्ये पायाभूत सुविधा व नागरी सुविधा सुधारण्याचे उद्दीष्ट आहे. ही योजना पूर्णपणे अनुदानित स्वरूपातील केंद्रीय योजना बनविली जावी आणि देशाच्या प्रत्येक पंचायत स्तरावर हिची उपस्थिती सुनिश्चित करण्यासाठी एक विशिष्ट निकष निश्चित केले जावेत) ही भूमिका यात निर्धारित करण्यात आलेली आहे. भारतातील कृषी बाजारपेठा प्रामुख्याने राज्य कृषी उत्पन्न पणन समिती ह्या एपीएमसी कायद्याद्वारे नियंत्रित केल्या जातात. मुलतः एपीएमसीची स्थापना हीच शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाच्या प्रभावी किंमती शोधण्यासाठी खरेदीदार आणि विक्रेते यांच्यात वाजवी व्यापार करण्याच्या उद्देशाने केल्या गेलेली आहे.

[१] खरेदीदार, कमिशन एजंट्स आणि खाजगी व्यापारी बाजाराला परवाने देऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांच्या व्यापाराचे नियमनकरणे तसेच व्यापार सुलभ करण्यासाठी कृषी स्थायी समितीने (२०१८ - २०१९) असे निदर्शनास आणले की एपीएमसीचे कायदे त्यांच्या बलस्थानासह राज्य सरकारद्वारे खऱ्या अर्थाने लागू केले जात नाहीत. यामुळेच त्यात तातडीने सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. यामध्ये कृषी स्थायी समितीद्वारे ओळखल्या गेलेल्या मुद्द्यांचा समावेश खालीलप्रमाणे आहे.

(अ) बहुतेक एपीएमसी मध्ये मर्यादित संख्येने व्यापारी कार्यरत असतात, ज्यामुळे त्यांच्या व्यवसायाचे कार्टेलाईजिंग होतं आणि त्यांच्यामधील स्पर्धा कमी होते .

(ब) यात कमिशन शुल्काच्या आणि बाजार शुल्काच्या स्वरूपात अनावश्यक वजावट करण्यास प्रतिबंध करण्यात आलेला असून व्यापारी, कमिशन एजंट्स, आणि अन्य कार्यकर्ते संघटनांमध्ये स्वतःला विशिष्ट चौकटीत आयोजित करित असतात. जे मार्केट यार्डमध्ये नवीन

व्यक्तींच्या सहज मुक्त प्रवेशास कधीही परवानगी देत नाहीत, तर ते परस्परातील स्पर्धेद्वारे व्यासायीक दृष्टिकोणातून भांडत असतात.

[२] या विधेयकाच्या एकाधिक घटक वाहिन्यांना (जसे की अधिक खरेदीदार, खाजगी बाजारपेठ, व्यवसाय आणि किरकोळ ग्राहकांना थेट विक्री आणि ऑनलाइन व्यवहार) आणि सिस्टममधील स्पर्धांना प्रोत्साहन देण्यासाठी कायदे अत्यंत प्रतिबंधित करण्यात आलेले आहेत.

सन २०१८ - २०१९ मध्ये केंद्र सरकारने एपीएमसी आणि कंत्राटी शेती अधिनियम हे मॉडेल जाहीर केले होते. ज्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनावर निर्बंध-मुक्त व्यापार होऊ शकेल. यामुळे एकाधिक विपणन वाहिन्यांद्वारे परस्परात स्पर्धा वाढेल आणि पूर्वकरारानुसार शेतीस चालना मिळेल हे मर्म निश्चित करण्यात आलेले होते. [स्थायी समितीने (२०१८-२०१९) असे नमूद केले होते की अधिनियम १ मधील सूचनेनुसार अजुनही अनेक राज्यांनी कित्येक सुधारणांची अंमलबजावणी केलेली नाही. यात केंद्र सरकारने सर्व राज्यांच्या कृषिमंत्र्यांची समिती स्थापन करण्याची शिफारस केलेली आहे. यात कृषी विपणनासाठी इतर गोष्टी बरोबरच जुलै २०१८ मध्ये सात मुख्यमंत्र्यांची उच्चस्तरीय समिती स्थापन करण्यात आली होती. यामध्ये इतर गोष्टी बरोबरच

(अ) दत्तक घेऊन राज्यांद्वारे केलेल्या अधिनियमांची मुदत वाढ लागू करणे

(ब) अत्यावश्यक वस्तू कायदा १९५५ मध्ये बदल करून कृषी विपणन आणि पायाभूत सुविधांमध्ये खासगी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी शेतमाल उत्पादन, शेतमाल पुरवठा आणि जीवनावश्यक वस्तूंच्या व्यापारावर नियंत्रण ठेवण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

केंद्र सरकारने ५ जुन २०२० रोजी तीन अध्यादेश काढले

(अ) शेतकरी उत्पादन व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुलभता) अध्यादेश २०२०

(ब) शेतकरी (सक्षमीकरण व संरक्षण) किंमत हमी आणि शेतमाल सेवा अध्यादेशावरील करार २०२०

(क) अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) अध्यादेश २०२० वरीलप्रमाणे असून १,२,३ अध्यादेश एकत्रितपणे पुढीलप्रमाणे पहाता येतात.

(१) शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांचा अडथळा मुक्त व्यापार सुलभतेनुसार बाजारपेठेच्या बाहेर सुलभ करण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार असून एपीएमसीचे विविध कायदे नियंत्रणात राहणार आहेत.

(२) कंत्राटी शेतीसाठी एक विशिष्ट चौकट परिभाषित केल्या जाणार आहेत.

(३) शेतमालाच्या किरकोळ किंमती मध्ये वाढ झाली असेल तरच कृषी उत्पादनांवर साठा मर्यादा लागू करण्यात येणार आहे.

या तीन अध्यादेशात एकत्रितपणे शेतक-यांना दीर्घ मुदतीच्या विक्री करारामध्ये प्रवेश करण्याची संधी वाढविणे, खरेदीदारांची उपलब्धता वाढविणे आणि खरेदीदारांना मोठ्या प्रमाणात शेतमाल खरेदी करण्याची परवानगी देणे हे उद्धृत करण्यात आलेले आहे.

कृषी बिलाची महत्वाची वैशिष्ट्ये :-

शेतकऱ्यांचे उत्पादन व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुलभता) हा अध्यादेश, २०२० शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांचा व्यापारविषयक अध्यादेश कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या मार्केट बाहेर शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला आंतरराष्ट्रीय व आंतरराज्यीय व्यापारास अनुमती देतो. यामुळेच जेथे जास्त बाजार भाव मिळेल तेथे तो आपला शेतमाल विकू शकतो हे स्वातंत्र्य त्याला हा अध्यादेश देत असून शेतकरी आता व्यापारी, एजंट किंवा दलाल यांच्या गुलामीतून बाहेर आलेले आहेत.

(अ) राज्य एपीएमसी कायद्यांच्या अंतर्गत बाजार समितीत चालवलेल्या मार्केट यार्डांचे भौतिक परिसर समाविष्ट करण्यात आलेला आहे.

(ब) इतर बाजारपेठा अधिसूचित राज्य एपीएमसी अधिनियम. असा व्यापार 'बाह्य व्यापाराच्या क्षेत्रामध्ये' केला जाऊ शकतो, म्हणजेच उत्पादन, संकलन, आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांचे एकत्रीकरण केले जाणार आहे.

(क) फार्म गेट्स, कारखाना परिसर

(ड) गोदामे

(ई) सिलोस

(फ) कोल्डस्टोरेजेस ई.चा समावेश यात करण्यात आलेला आहे.

इलेक्ट्रॉनिक ऑनलाइन व्यापार :-

अध्यादेश निर्दिष्ट व्यापार क्षेत्रात अनुसूचित शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांचे (कोणत्याही राज्य एपीएमसी कायद्यांतर्गत कृषी उत्पन्न नियंत्रित) इलेक्ट्रॉनिक व्यापार करण्यास परवानगी देतो. इलेक्ट्रॉनिक साधने व इंटरनेटद्वारे अशा उत्पादनांची थेट व ऑनलाइन खरेदी व विक्री सुलभ करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक व्यापार व व्यवहाराचे व्यासपीठ उभारले जाऊ शकते. पुढील संस्था अशा प्लॅटफॉर्मची स्थापना आणि त्यांचे संचलनही करू शकतात

(१) कंपनी, भागीदारी संस्था किंवा नोंदणीकृत संस्था, आयकर कायदा १९६१ च्या अंतर्गत स्थायी खाते क्रमांक किंवा केंद्र सरकारद्वारे अधिसूचित केलेले इतर कोणतेही दस्तऐवज यांना अधिकृत मानण्यात येणार आहे

(२) शेतकरी उत्पादक संस्था किंवा कृषी सहकारी संस्था. बाजारपेठ फी रद्द केलेली असून या अध्यादेशात राज्य सरकारांना शेतकरी, व्यापारी आणि इलेक्ट्रॉनिक व्यापार व्यासपीठावर

“बाह्य व्यापारक्षेत्रात” घेण्यात आलेल्या शेतमालाच्या व्यापारासाठी कोणतेही बाजार शुल्क, उपकर किंवा आकारणी करण्यास मनाई आहे. शेतकऱ्यांनी (सबलीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि शेत सेवा सेवा अध्यादेश, २०२० वर हा करार केलेला आहे.

शेती विषयक करार :-

या अध्यादेशात कोणत्याही शेतमाल उत्पादनाचे उत्पादन किंवा संगोपन करण्यापूर्वी शेतकरी आणि खरेदीदार यांच्यात शेती कराराची तरतूद करण्यात आलेली आहे. या कराराचा किमान कालावधी हा एक पीकाचा हंगाम किंवा पशुधन उत्पादनचक्र असणार आहे. हे उत्पादन चक्र पाच वर्षांपेक्षा जास्त नसल्यास त्याचा कमाल कालावधी पाच वर्षे एवढा असेल.

शेतीच्या उत्पादनांचे मूल्यनिर्धारण :-

शेतमालाच्या किंमतीचाया करारात उल्लेख असला पाहिजे हि भूमिका यात असून भिन्न उत्पादन व्ययतेच्या अधीन असलेल्या किंमतींसाठी किंवा उत्पादनाची हमी किंमत आणि हमी भावापेक्षा कोणत्याही अतिरिक्तकमेचा स्पष्ट संदर्भ करारात निर्दिष्ट करणे आवश्यक करण्यात आलेले आहे. पुढे या करारात किंमत निश्चित करण्याच्या प्रक्रियेचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

विवाद निराकरण :-

शेती करारामध्ये तडजोडीसाठी प्रत्यक्ष तडजोड मंडळाची तरतूद तसेच वाद मिटविण्यासाठी सामंजस्य प्रक्रिया प्रदान करणे आवश्यक आहे. करारास दोन्ही पक्षांचे योग्य आणि संतुलित प्रतिनिधित्व मंडळावर असणे आवश्यक करण्यात आलेले आहे. यानुसार प्रथम सर्व विवादांचे निराकरण मंडळाकडे पाठवणे आवश्यक आहे. हा वाद तीस दिवसानंतर मंडळाने सोडविला नाही तर दोन्ही पक्ष ठराव घेण्यासाठी उपविभागीय दंडाधिका-यांकडे जाऊ शकतात. दंडाधिका-यांच्या निर्णया विरोधात दोन्ही पक्षांना अपील प्राधिकरणाकडे (जिल्हाधिकारी किंवा अतिरिक्त जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली) अपील करण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे.यात दंडाधिकारी व अपील प्राधिकरण या दोघांनाही अर्ज मिळाल्या पासून तीस दिवसांच्या आत विवाद मिटविणे आवश्यक आहे. या कराराचा भंग करणाऱ्या पक्षावर दंडाधिकारी किंवा अपील प्राधिकरण काही दंडात्मक रक्कम आकारू शकतात.परंतु थकबाकी वसूल करण्यासाठी शेतक-यांच्या शेत जमिनीवर कोणतीही कारवाई केली जाऊ शकत नाही. यात शेतक-यांच्या शेतजमिनीला व शेतक-यांना संरक्षण प्रदान करण्यात आलेले आहे.

अन्नपदार्थांचे नियमन :-

द एन्सेन्शियल कमोडिटीज ॲक्टनुसार केंद्र सरकारला काही वस्तू (जसे की खाद्यपदार्थ, रासायनिक खते आणि पेट्रोलियम उत्पादने) आवश्यक वस्तू म्हणून नियुक्त

करण्याचे अधिकार देण्यात आलेले असून केंद्र सरकार अशा अत्यावश्यक वस्तूंचे उत्पादन, पुरवठा, वितरण, व्यापार आणि व्यापार नियंत्रित किंवा प्रतिबंधित करू शकते. या अध्यादेशानुसार केंद्र सरकारला काही विशेष अधिकार प्राप्त झालेले आहेत.

या अध्यादेशात असे म्हटले आहे की केंद्र सरकार केवळ अन्नधान्य, कडधान्य, बटाटे, कांदे, खाद्यतेल बियाणे आणि तेलबिया यासारख्या विशिष्ट खाद्यपदार्थांच्या पुरवठ्याचे नियमन करू शकते. यात विशेष बाब ही समाविष्ट आहे की (अ) युद्धजन्य स्थिती (ब) दुष्काळजन्य परिस्थिति (क) विलक्षण किंमत वाढ (ड) गंभीर स्वरूपाची नैसर्गिक आपत्ती अशाच परिस्थिति सरकार या वस्तूंच्या साठेबाजी करण्यावर नियंत्रण आणू शकणार आहे.

शेतमाल साठा मर्यादा :-

कोणत्याही अध्यादेशासाठी शेती उत्पादनांवर कोणतीही साठा मर्यादा लागू करणे ही किंमत वाढीवर आधारित असणे आवश्यक आहे. तेथे शेतमालाची उपलब्धता असल्यास फक्त साठा मर्यादा लागू केली जाऊ शकते असा ह्याचा अर्थ असून (अ) फलोत्पादनाच्या किरकोळ किंमतीत १००% वाढ (ब) विनाश न होणाऱ्या शेतीच्या खाद्यपदार्थांच्या किरकोळ किंमतीत ५०% वाढ करता येणार आहे. यातही बारा महिन्यांपूर्वीच्या तत्काळ किंमतीवर किंवा मागील पाच वर्षातील सरासरी किरकोळ किंमत यापैकी जी कमी असेल त्यापेक्षा अधिक वाढ किंमतीत करून दिली जाईल अशी यात तरतुद करण्यात आलेली आहे.

शेतकऱ्यांचे उत्पादन आणि पायाभूत सुविधा खरेदीदारांची उपलब्धता :-

या कृषी, व्यापार आणि वाणिज्य अध्यादेशाद्वारे खरेदीदारांना एपीएमसी मार्केटबाहेर कोणताही परवाना नसताना किंवा एपीएमसीला कोणतेही शुल्क न भरता शेतमालाचे उत्पादन खरेदी करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे. कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग अध्यादेश खरेदीदार आणि शेतकऱ्यांना करारामध्ये उतरण्यासाठी एक निश्चित फ्रेमवर्क प्रदान करण्यात येणार असून (पीक हंगाम सुरू होण्यापूर्वी) जे शेतकऱ्यांना कमीत कमी किंमतीची हमी देते आणि खरेदीदारांना आश्वासनात्मक पुरवठा करते या बाबीला लक्षात घेतलेले आहे. तिसऱ्या अध्यादेशानुसार आवश्यक वस्तू कायद्यात बदल करून असेही म्हटलेले आहे की कृषी उत्पादनांसाठी स्टॉक मर्यादा फक्त तेव्हाच लागू करता येऊ शकतात, जेव्हा किरकोळ किंमती तीव्र गतीने वाढतील. मूल्य साखळीतील सहभागी घटक आणि निर्यातदारांना कोणत्याही स्टॉक मर्यादेपासून सूट दिली गेलेली आहे. वरील तीव्र अध्यादेशांचे मुळ उद्दिष्ट असे आहे की ग्राहकांच्या उत्पादनांसाठी खरेदीदारांची उपलब्धता वाढविणे, त्यांना परवाना किंवा स्टॉक मर्यादे शिवाय मुक्त व्यापार करण्यास परवानगी देणे, जेणेकरून त्यांच्यातील परस्पर स्पर्धेत वाढ झाल्याने शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालासाठी चांगल्या किंमती मिळतील. या अध्यादेशाचे मुख्य

उद्दीष्ट हे व्यापार उदारीकरण आणि खरेदीदारांची संख्या वाढविणे हे असले तरी अधिकाधिक खरेदीदारांना याकडे आकर्षित करण्यासाठी हे पुरेसे असू शकत नाही. उदाहरणार्थ २००६ मध्ये बिहारने खासगी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी याच उद्देशाने आपला एपीएमसी कायदा रद्द केलेला होता. यात त्या भागातील संबंधित उपविभागीय अधिका-यांना या बाजाराची जबाबदारी दिलेली होती. याचाच परिणाम म्हणून आवश्यक विपणन पायाभूत सुविधांचा अभाव होण्यात झालेला होता. यात विद्यमान पायाभूत सुविधा कालांतराने खराब झाल्यामुळे कमी झाल्यात. ब-याच अनियमित बाजारपेठांमध्ये शेतक-यांना जास्त व्यवहार शुल्क आणि किंमतींची माहिती नसल्यामुळे कृषी उत्पादनांचे बाजारपेठेतील आगमन यासारख्या बाबींचा सामना करावा लागला. स्थायी समिती २०१० मध्ये कृषी पणन सुधारणांसाठी गठित केलेल्या राज्यमंत्र्यांच्या निदर्शनास असे लक्षात आले की, बाजारपेठेचे संपूर्ण स्वरूपच नोटबंदीमुळे स्तब्ध झालेले होते. यात कोणतीही खासगी गुंतवणूक आकर्षित करण्यास मदत झालेली नव्हती. हे स्वरूप सुनिश्चित करण्यासाठी विकासाच्या विविध प्रकारच्या नियमनासह योग्य कायदेशीर आणि संस्थात्मक रचना असणे आवश्यक होते. बाजारपेठेचे सुव्यवस्थित कामकाज आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी कृषी स्थायी समितीने अशी शिफारस केली आहे की एपीएमसी मार्केट्स नसलेल्या राज्यांत (म्हणजे बिहार, केरळ, मणिपूर आणि काही इतर राज्ये) केंद्र सरकारने विपणन पायाभूत सुविधा निर्माण कराव्यात. यात केंद्रशासित प्रदेशा प्रमाणे त्याचे स्वरूप असावे यावर भर देण्यात आला. सदर अध्यादेश हे विद्यमान एपीएमसी कायदे (बिहारप्रमाणेच) रद्द केलेले नाहीत परंतु एपीएमसीचे नियमन त्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या बाजाराच्या भौतिक सीमांवर मात्र मर्यादित केलेले आहेत. या अध्यादेशामुळे स्पर्धेत वाढ होऊ शकणार आहे. ज्यामुळे एपीएमसीला विपणनासाठी कमी प्रभावी सेवा प्रदान करण्यात अधिक कार्यक्षमता मिळू शकणार आहेत. याशिवाय एपीएमसी मार्केट बाहेर आपले उत्पादन विकणाऱ्या शेतकऱ्यांना, एपीएमसी मार्केटमध्ये प्रचलित किंमती, बेंचमार्क किंमत म्हणून काम करू शकतात, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना एपीएमसी बाहेर चांगल्या किंमती शोधण्यात मदत होईल.

ग्रामीण कृषी बाजारपेठा :-

स्थायी समितीने नमूद केले आहे की पारदर्शक, सहजपणे सुलभ आणि कुशल मार्केटिंग प्लॅटफॉर्मची उपलब्धता ही शेतकऱ्यांना शेतमाल मोबदल्याच्या किंमती निश्चित करण्यासाठी आवश्यक आहे. बहुतेक शेतकऱ्यांना शासकीय खरेदी सुविधा व एपीएमसी मार्केटमध्ये प्रवेश नसतो. लहान आणि सीमांत शेतकरी वर्गाला मात्र त्यांचे उत्पादन एपीएमसी मार्केट बाजारपेठेतील उरलेले भाग किंवा जवळच्या एपीएमसी मार्केटला लांब पल्ल्याची आणि

वाहतुकीच्या सुविधांचा अभाव अशा विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. एपीएमसी मार्केट सरासरी ४९६ चौ. कि.मी. अंतरावर आहे, ते ८० चौरस किमी अंतरापेक्षा बरेच जास्त आहे. राष्ट्रीय किसान आयोगाने केलेल्या शिफारसीनुसार (डॉ.एम.एस. स्वामीनाथन) २००१ मध्ये स्थायी समितीने नमूदकेले की ग्रामीण बाजार (लहान ग्रामीण बाजारपेठ) त्यांना पुरेशी पायाभूत सुविधा पुरविल्यास कृषी विपणनासाठी एक व्यवहार्य पर्याय म्हणून उदयास येऊ शकतात. ग्रामीण भागातील २२,००० पेक्षा जास्त ग्रामीण बाजारातील पायाभूत सुविधा व नागरी सुविधा सुधारण्याचे उद्दीष्ट असलेल्या ग्रामीण कृषी बाजारपेठेची योजना ही संपूर्ण अर्थसहाय्यित केंद्रीय योजना बनविली जावी आणि देशाच्या प्रत्येक पंचायतीत बाजाराची उपस्थिती सुनिश्चित करता यावी अशी शिफारस केली आहे. केंद्र सरकारने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण बाजारामधील मूलभूत पायाभूत सुविधा आणि कृषी-बाजार पायाभूत सुविधा निधीच्या मार्केटींग पायाभूत सुविधा विकसित करण्याचा प्रस्ताव दिला आहे. ग्रामीण बाजारामधील विपणन मूलभूत सुविधांच्या विकासासाठी राज्यांना सवलतीच्या व्याज दराने १००० कोटी रुपये देण्यासाठी नाबार्डच्या माध्यमातून हा निधी उभारला जाईल अशी तरतुद करण्यात आलेली आहे. आता अशास्थितीत देशातील कृषिसंपन्न राज्य असलेल्या पंजाब, हरियाना येथील शेतक-यांनी हे लाभ याआधीच प्राप्तकेलेले असल्यामुळे याला ते विरोध करित आहेत. देशातील गव्हाचे कोठारे असलेली पंजाब, हरियाना हि राज्ये आता आत्मनिर्भर झालेली आहेत. येथील शेतक-यांना हे लाभ जाणवणार नाहीतपरंतु काही बिमार राज्ये व प्रगतीच्या दिशेनी वाटचाल करणा-या राज्यामधील शेतक-यांच्या हिताचीच हि विधेयके आहेत. या सर्वच घटनाक्रमात देशात कोणतीही नवीन व्यवस्था प्रस्थापित होण्यास वेळ लागतच असतो. त्या काळात थोडी कळही सोसावी लागते पण अंततः जर शेतक-यांचेच हित होणार असेल तर शेतक-यांनी सरकारच्या बाजूने उभे राहिले पाहिजे. मा. नरेंद्र मोदी सरकारच्या मागील सहा वर्षातील कारभाराचे एक विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी राजकीय व्होट बँकेचा आजपर्यंत कधीही विचार केलेला नाही. या निमित्त्यानी देशातील जनतेचे पाठबळ गमवलेला विरोधी पक्ष स्वतःच्या स्वार्थासाठी देशातील शेतक-यांच्या हितांनाही वेठीस धरतील असे कधीही वाटले नव्हते. जनतेच्या सुदैवाने आपल्या देशात निहित स्वार्थी, भ्रष्टाचारी लोकांची किती ताकद आहे, देशाच्या व्यवस्थेत बसलेली माणसे संपूर्ण व्यवस्थाच कशी गिळंकृत करतात हे लोकांना ठाऊक आहे. आपल्या कंपूचे हित साधण्यासाठी ते कुठल्याही थराला कुठपर्यंत जाऊ शकतात याची त्यांना पूर्ण जाणीव आहे. यामुळेच विशेष म्हणजे केंद्र सरकारनी तात्कालीक छोट्या मोठ्या उपाययोजना करण्यापेक्षा मूलभूत व्यवस्था बदलविण्यावर त्यांनी आपले लक्ष केंद्रीत केलेले आहे. सरकारनी नवीन कृषी धोरण-२०२०

लोकसभेत मंजूर करून राज्यसभेत मंजूर करण्याची नवी व्यूहनीती यशस्वी ठरलेली आहे.यातील विरोधी पक्ष काय करेल हे सरकारचे नेतृत्व जाणून आहेत. यातील संपूर्ण धोक्यांचाही सरकारनी विचार केलेला असून त्यावर मात करण्याची व्यूहनीतीही अंमलात आणलेली दिसत आहे . सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे जे सरकार शेतक-यांच्या खात्यात ६ हजार रुपये वर्षाकाठी टाकते ते सरकार शेतक-यांच्या अहिताच्या गोष्टी कधीच करणार नाही हे वास्तव आहे.सामान्य माणसाचे हित या सरकारनी कधीही नजरेआड होऊ दिलेले नाही. कोणत्याही सरकारने लोकोपयोगी कार्याच्या केलेल्या गोष्टीचे महत्व ती गोष्ट झाल्यानंतर कमी होते हि सार्वत्रिक बाब आहे. ति गोष्ट होईपर्यंतच त्याविषयी आकर्षण असते. पण या बाबतीत पहिले तर एक बाब लक्षात येईल कि साधी जनधन योजना किंवा आधार कार्डाचाच विषय घेतला तरी हि गोष्ट लक्षात येईल. सरकारच्या या उचललेल्या निर्णयांनी देशाच्या कानाकोप-यातील सामान्य माणसाला किती ताकद दिलेली आहे याचा अंदाज करता येतो. एक काळ या देशात असा होता की, दिल्लीतून लाभार्थ्यांकडे निघालेल्या एक रुपयापैकी केवळ वीस पैसेच त्याच्यापर्यंत पोचत असत हे सत्य स्वतः दिवंगत पंतप्रधान राजीव गांधी यांनीच जाहीरपणे मान्य केले होते. आता प्रत्यक्ष मुद्रा हस्तांतरण योजनेतर्गत पूर्णच्या पूर्णएक बंदा रुपया कुणाच्याही हातात न जाता थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यातच पोचतात. यावरून हि नवी कृषी निति ही डीबीटी योजनेसारखीच असून सदर कृषी सुधारणा विषयक तिन्ही विधेयकेही फक्त आणि फक्त शेतक-यांच्या हिताचीच आहेत. कदाचित आज त्याचे महत्व शेतक-यांचे राजकीय नेतृत्व करणाऱ्या वर्गाला पटणार नाही पण शेतक-यांचे भविष्यकालीन स्थायी हित लक्षात घेवून पाहिले तर नवीन कृषी धोरण किती उपयुक्त आहेत याची जाणीव झाल्या शिवाय राहणार नाही. हे नविन कृषी विधेयक केवळ कृषी क्षेत्रात महत्वपूर्ण बदल घडवून आणणार नाही तर कोट्यावधी शेतकऱ्यांना कृषी क्षेत्रात सक्षम करेल.अनेक दशकांपासून शेतकरी बांधव हे विविध प्रकारच्या गुलामी मध्येच होते.त्यांना बाजार व्यवस्थेतील मध्यस्थांच्या समोर जावे लागत होते. या नव्याने मंजूर झालेल्या संसदेच्या कृषी सुधारणा विधेयकामधून शेतकऱ्यांना हे स्वातंत्र्य मिळालेले आहे.यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे आणि त्यांची भरभराटी सुनिश्चित करण्याचे प्रयत्न अधिक बळकट होतील.आपल्या कृषी क्षेत्राला अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची तातडीने गरज आहे कारण ते कष्टकरी शेतकऱ्यांना मदत करतील.आता या बिलांमुळे आपल्या शेतकऱ्यांना भविष्यातील तंत्रज्ञानाचा वापर करून यांत्रिक शेतीच्या क्षेत्रात सहज प्रवेश होईल. यामुळे केवळ उत्पादन वाढणार नाही तर त्याचे चांगले परिणाम सुद्धा मिळतील ही स्वागतार्ह बाब आहे.

कृषी विधेयक आणि महाराष्ट्रातील शेतक-यांची भूमिका :-

केंद्र सरकारनी कृषी क्षेत्राशी संबंधित ३ नवीन विधेयकं संसदेत मंजूर केली आहेत. यामुळे देशातल्या पंजाब, हरियाणा, आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा या राज्यांतील शेतकरी आंदोलन करताना दिसून येत आहे. असं असलं तरी महाराष्ट्रातील शेतकरी मात्र विधेयकां विरोधात शेतकरी आंदोलनं करताना दिसत नाहीत या बदल विचार केला असता देशातील काही राज्यात जी परिस्थिती आहे तशी परिस्थिती महाराष्ट्रात नाही काय? त्यामुळेच मोदी सरकारने लोकसभा व राज्य सभेत पास केलेल्या कृषी विधेयकांमुळे राज्यातील शेतकऱ्यांवर नेमका काय परिणाम होणार आहे. महाराष्ट्र राज्यातील शेतकरी शांत आहेत याचा अर्थ असा कि महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने हे विधेयक मान्य आहे काय याचा अर्थ असाच तर नाही नाअसे एक ना अनेक प्रश्न उपस्थित होत आहेत.

निष्कर्ष :-

बाजार समिती बदलांच्या संदर्भातील हे मोदी सरकारचं पहिलंचं विधेयक आहे.यालाच एक देश -एक बाजार असं नाव देण्यात आलेलं आहे. यामुळे इथून पुढे शेतकरी आपला शेतमाल स्थानिक बाजार समितीच्या बाहेर देशभरात कुठेही विकू शकतो. आतापर्यंत शेतकरी बाजार समित्यांमध्ये आपला माल विकावा लागत होता.त्यासाठी शेतकऱ्यांना अडतेम्हणजे मध्यस्थांचा आधार घ्यावा लागत होता. त्यांना दलाली किंवा अडत मध्यस्थी म्हणुन द्यावी लागत होती. पंजाबमध्ये नेमका याच मुद्द्यामुळे शेतकरी आंदोलन करताना दिसून येत आहे पण,महाराष्ट्रातील परिस्थिती वेगळी आहे. पंजाबमध्ये तांदूळ आणि गव्हाची जवळपास ९५% टक्के खरेदी सरकार करते. या माध्यमातून सरकार आणि आडते दोघांनाही कोट्यवधी रुपये आडत मिळत असते. त्यामुळेचं पंजाबमध्ये आंदोलन सुरू असल्याचं दिसून येतं पण महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर कृषी मालाची सरकारी खरेदी होत नाही. तूर ,मूग, उडीद, कापूस ,सोयाबीन यांची खरेदी ही सुद्धा शेतकऱ्यांनी आग्रह केल्यानंतर करण्यात येते. याशिवाय आताचे विधेयक संसदेत मांडण्यापूर्वी केंद्र सरकारने ५ जूनला एक अध्यादेश काढलेला होता. या अध्यादेशात एक देश -एक बाजार ही संकल्पना मांडण्यात आलेली होती. एका महिन्यांपूर्वीच महाराष्ट्र सरकारने हा अध्यादेश राज्यात मंजूर करून घेऊन त्याची अंमलबजावणी सुरू केलेली आहे.

यातील दुसरं एक महत्वाचे विधेयक हे कंत्राठी शेती संदर्भातील आहे. नवीन तरतुदीनुसार शेतकऱ्यांनी लागवड करतानाच एखाद्या कॉर्पोरेट कंपनीशी करार करून आपला माल विकत घेण्यासाठी करार करावा. यासाठी सरकारने प्रोत्साहन दिलेलं आहे.यातून शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाची खरेदीची हमी मिळेल आणि दलाल, अडत्यांची मध्यस्थीही टळेल. इंग्रजीत याला कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग म्हणतात.या बाबतीतही महाराष्ट्रातल्या शेतकऱ्यांनी

क्लस्टर फार्मिंगच्या निमित्त्यानी आधीच सुरुवात केलेली आहे. खासकरून फळ लागवड करणारे शेतकरी आधीपासून कंत्राटीशेती करीत आहेत. आता ही विधेयकं मंजूर झाल्यामुळे त्याला कायद्याचं स्वरूप तेवढं येणारआहे.कृषी विधेयकांच्या बाबतीत शेतकऱ्यांमध्ये संदिग्धता आहे. ती दूर झाल्यानंतरच शेतकरी आपली रोखठोक भूमिका घेऊ शकतात. या कृषी विधेयकांविषयी शेतकऱ्यांच्या मनात कुठेतरी संदिग्धता आहे. एकीकडे शेतकऱ्यांना बाजार स्वातंत्र्योत्तर मिळत आहे पण दुसरीकडे मात्र त्याच्या शेत जमिनीचे संरक्षण होताना दिसत नाही. जसं की कंत्राटी शेतीमध्ये अजूनही संबंधित कंपनीकडून पैसे वसूल होतील काय याची शेतकऱ्याला १००% हमी देण्यात आलेली नाही, जी हमी कृषी उत्पन्न बाजार समिती मध्ये मिळताना दिसते.

तिसरं विधेयक अत्यावश्यक वस्तू पुरवठा कायद्याविषयीचं आहे यात आता नवीन तरतुदीनुसार अत्यावश्यक वस्तू कायद्याच्या कक्षेतून डाळी खाद्यतेल, कांदे ,बटाटे,तेलबिया या गोष्टी वगळलेल्या आहेत. आता पूर्वीसारखी या वस्तूंची साठवण शेतकऱ्यांनी केली तर तो गुन्हा धरला जाणार नाही. त्यामुळे शेतकरी काही दिवस हा माल साठवून त्याला हवा तो बाजारात दर मिळेपर्यंत थांबू शकतो. त्यासाठी सरकारची कुठेही आडकाठी आता असणार नाही. याबद्दल महाराष्ट्रातल्या शेतकरी संघटनांची हीच मागणी होती. खास करून कांदा आणि डाळींच्या बाबतीत त्यांना अत्यावश्यक वस्तूंच्या यादीतून वगळले जावे यासाठी महाराष्ट्रात अनेकदा आंदोलनं झालेली आहेत.आजचे चित्र पहिले तर असे दिसते कि बाजार समित्यांमध्ये प्रचंड मोठा भ्रष्टाचार चालतो. महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर देशातील शेतकरी याला अक्षरशः कंटाळले होते. त्यामुळेच शेतमालाला हमीभाव नको, कर्जमाफी नको, पण शेती विरोधी कायद्यांमधील निर्बंध हटवा अशीच अनेक शेतकऱ्यांची मागणी होती. सुदैवानं केंद्र सरकारनी आता त्या दृष्टीने पुढे पाऊले टाकलेली आहेत. हे शेतकऱ्यांच्या फायद्याच्या दृष्टीने हितावह असाच निर्णय आहे. संघटित किरकोळ विक्रेत्यांनी खरेदी केल्यामुळे पुरवठा साखळीची लांबी कमी होते. यामुळे शेतकऱ्यांना चांगला भाव मिळतो आणि ग्राहकांकडून कमी दर मागितला जातो. यामध्ये हे दिसून येते की संघटित किरकोळ व्यापाऱ्यांपेक्षा मध्यस्थ अधिक किंमत घेतात. कॉर्पोरेट्स कंत्राटी शेतीतून असे सूचित होते की कॉर्पोरेट शेतकऱ्यांना त्यांचे उत्पादन सुधारण्यासाठी तंत्रज्ञान पुरविते. याचा फायदा, उत्पादनात वाढ झालेल्या शेतकऱ्याला आणि कॉर्पोरेटला, ज्यांना पुरवठादारांकडून जास्त उत्पादन मिळू शकेल. या दोन्ही शेतकऱ्यांना फायदा होतो. म्हणूनच नवीन शेतकरी विधेयक भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी वरदान ठरेल आणि अर्थतज्ञ व आर्थिक धोरणकर्ते यांच्याकडून या विधेयकातील त्रुटी लक्षात घेता भविष्यात त्यामध्ये दुरुस्त्या सुचविता येतील.

संदर्भ :-

- १) जागतिक बँक अहवाल मार्च 2020
- २) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधि अहवाल - 2020
- ३) भारतिय केंद्रीय अधिकोष बुलेटीन - मार्च 2020
- ४) A. Vaidhyanathan, Indian Economy Crises Response & Prospectus, New Addition
- ५) <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/what-is-the-impact-of-coronavirus-on-indian-economy-1582870052>
- ६) Change in Cropping Pattern and Its Factors: A Study of Undivided Andhra Pradesh / Ch.Shankar Rao
- ७) Agricultural Situation and Rural Livelihood Potentials in Nagaland / B. Kilangla Jamir
- ८) Producers' Organization, Market Integration, and Value Addition of Agricultural Produces for Transformation of Rural Farm Economy in Punjab / Udeshna Talukdar
- ९) Economics of Floriculture in Nagaland: Some Empirical Evidence / Khriemenuo Pusa and Giribabu M.
- १०) Production and Marketing of Agricultural Commodities in Nagaland: An Exploratory Study / E. Thangasamy, C. Periasamy and Moakala Jamir
- ११) Transition of Indian Rural Market / Kabir and Pratibha Rai
- १२) Agricultural Credit in India: Some Crop-Based Field Evidence in Andhra Pradesh and Tamil Nadu / Giribabu M.
- १३) Productivity Trends of Principal Crops in India in Different Times Phases / V. Subramanyam and M. Devarajulu
- १४) Growth in An area, Production, and Productivity of Jhum Paddy in Mokokchung and Zunheboto Districts of Nagaland / Moangtoshi

-----*****-----

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी कधी चळवळीची प्रसंगिकता

डॉ.रमेश रामराव बैनवाड (विभाग प्रमुख व गार्ड)
नुतन महाविद्यालय सालू, जिल्हा परभणी, महाराष्ट्र

गोषवारा: (Abstract)

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी दीनदुबळ्या लोकांना न्याय व त्यांचे हक्क व मिळण्यासाठी आयुष्यभर संघर्ष करून रक्ताचे पाणी करून दलित उद्धारासाठी शक्तीचे शक्तिशाली चळवळ उभी केली परंतु आज दलित नेत्यांनी ही चळवळ स्वतःच्या शूद्र स्वार्थासाठी गटातटात तुकड्या तुकड्यात विभागून संकुचित करून चळवळीचे तीन तेरा नऊ अठरा वाजले आहेत ही चळवळ निष्फळ ठरली तर आंबेडकरी जनतेला न्याय कोण देणार हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे आंबेडकरी जनता आक्रमक आहे क्रांतिकारी आहे परंतु नेतृत्वात नसेल तर या जनतेच्या पदरात त्यांचे हक्क आणि न्याय कोण देणार हा सर्वात महत्त्वाचा प्रश्न आहे म्हणून सर्व गटातील संघटनांनी एकत्र येऊन आंबेडकरी जनतेला त्यांचे हक्क व न्याय देण्यासाठी सतत प्रयत्न केला पाहिजे तरच खऱ्या अर्थाने बाबासाहेबांनी उभे केलेल्या चळवळीचे फलित होईल असे या ठिकाणी मला वाटते.

प्रस्तावना (Interduction)

डॉ. आंबेडकरांचं व्यक्तिमत्त्व अनेक विध पैलूंनी व्यापलेलं आहे. आपल्या व्यापक चिंतनातून त्यांनी समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, विधीशास्त्र, धर्मशास्त्र, इतिहास या विषयांमध्ये विपूल प्रमाणात तर्कशुद्ध मांडणी केलेली आहे. शिक्षण, कला-साहित्य-क्रीडा या क्षेत्रातील त्यांचा कृतियुक्त व्यासंग, दैदिप्यमान म्हणून अधोरेखित आहे. त्यांच्या व्यासंगातील एकेक पैलू अनुकरणीय आणि पथदर्शक असाच आहे. भारतीय शिक्षणाच्या परिप्रेक्षात बाबासाहेबांनी शिक्षण क्षेत्रात, मानवतावादी मूल्येवर्धित करण्यासाठी अविश्रांत मेहनत घेतलेली आहे. विद्यार्थी, संशोधक, शिक्षक, प्राचार्य आणि शिक्षण संस्थेचे निर्माते, असा चढता आलेख त्यांचा शैक्षणिक क्षेत्रात राहिलेला आहे.

विद्यार्थी दशेतील बाबासाहेबांचे स्वदेशातील शिक्षणा विषयक अनुभव, सामाजिक विषय तेचं विदारक सत्यदृगोचर करणारे राहिलेले आहेत. परंतु, परदेशातील अध्ययन आणि अध्यापनातील त्यांचे अनुभव त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात नवचैतन्य निर्माण करणारे ठरलेले आहेत. बाबासाहेब लिहितात 'माता-पिता फक्त जन्मदेतात; कर्म देऊ शकत नाहीत, ही भावना आपण टाकून दिली पाहिजे. आपल्या मुला बाळांच्या इच्छित ध्येयास आपण आकार देऊ शकतो. या

तत्वाचा आपण अवलंब केला, तर लवकरच आपण डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर काळाच्या गर्भातून विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात व विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात जन्माला आलेली एक महान व्यक्ती नव्हे तर समाज क्रांतीचे तत्त्वज्ञान मांडणारी शक्ती आणि महामानव होते त्या काळातील हिंदू धर्म व्यवस्थेने अस्पृश्यांना माणूसकीचे अधिकार नाकारून नरफुले जीवन त्यांच्या वाट्याला आले होते जाती व्यवस्थेतील रूढी परंपरा धर्म शास्त्राचा आधार घेऊन अशांच्या साताप्या हातापायात गुलामगिरीच्या बेड्या ठोकल्या होत्या सामाजिक समतेचा अधिकार नाकारून अश्या पशुतुल्य जीवन जगावे लागत होते म्हणून बाबासाहेबांनी अस्पष्ट त्यांच्या अस्पष्ट त्यांच्या जाचातून दलितांची सुटका करण्यासाठी सामाजिक चळवळीतून समतेचे लढे उभारले बाबासाहेबांनी आयुष्यभर जाती व धर्मव्यवस्थेने बरोबर आपल्या वाणी व लेखनातून प्रहार केले वेद उपनिषदे गीता मनुस्मृति आदी ग्रंथांची बुद्धीप्रमाणे याच्या आधारावर चिरफाड केली समीक्षा केली त्यांना त्यांचे हक्क कोणाच्या दयाबुद्धी नव्हे तर मूलभूत हक्क मिळालेच पाहिजेत अशी बाबासाहेबांची धारणा होती अस्पृश्य समाज जोवर आर्थिक कशातून मुक्त होत नाही तोवर कोणतेच भविष्य तोवर त्यांना कोणतेच भविष्य नाही हे ओळखून बाबासाहेबांनी भारतीय संविधानात इतर इतर मागासर्गीयांसाठी काही सुविधा केली.

संशोधनाचा उद्देश (of Research)

मला हा शोध निबंध एक संशोधक म्हणून लिहित असताना आंबेडकर चळवळीच्या तत्त्वज्ञानाचा शास्त्रशुद्ध सखोल व चिकित्सक अभ्यास करावा Objectiveलागला आंबेडकरांच्या विचारांनी विश्वाला आणि चळवळीला बळ देण्यासोबतच अन्याय व अत्याचाराविरुद्ध लढाईसाठी शस्त्र आणि शास्त्र म्हणून भूमिका पार पाडली आहे ही चळवळ एकविसाव्या शतकात संक्रमण करण्यास अत्यंत प्रभावी ठरली आंबेडकरी ठरली होती म्हणून आजच्या परिस्थितीत आंबेडकरी चळवळ आणि अधिक प्रासंगिक आहे म्हणून ती मांडणी करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

Research Methodology:

सदर शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच सदर शोधनिबंधासाठी माहिती संकलित करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात येऊन वस्तुनिष्ठ पद्धतीने निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत.

डॉ.बाबासाहेबआंबेडकरांचीचळवळ:

आंबेडकरी चळवळीची मांडणी करताना त्याची मी तीन भागात विभागणी करेल प्रथम बाबासाहेबांना चळवळीची प्रेरणा भगवान बुद्धाच्या परिवर्तनवादी व ध्येयवादी विचारातून

मिळाली दुसरी प्रेरणा म्हणजे महात्मा फुले राजश्री शाहू महाराज यांच्या विचारांचा प्रभाव प्रभावातून मिळाली आणि तिसरी म्हणजे बाबासाहेबांना पीडित शोषित दीनदुबळ्या व उपेक्षित जनतेविषयी ही त्यांच्या मनातकळकळ होती. या तीन विचारावर बाबा समिती जवळ निर्माण झाली होती किंवा या तीन बाबी बाबी च्या प्रेरणेतून बाबासाहेबांच्या चळवळीचा उदय झालेला होता.

बाबासाहेबांना नवीन समाजाची निर्मिती करायची होती त्यासाठी त्यांना शक्तिशाली चळवळीची आवश्यकता भासत होती म्हणून प्रथम माझ्या समाजातील तळागाळातील दलित बांधवांना शिक्षण मिळाले पाहिजे कारण शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे आणि परिवर्तनाचे साधन नाही म्हणून ते या ठिकाणी महात्मा फुले च्या सुप्रसिद्ध वचनाचा दाखला देऊन शिक्षणाचे महत्त्व सांगतात विद्येविना मती गेली मतीविना नीती गेली नीतीविना गती गेली गतीविना वित्त गेले वित्ताविना शूद्र खचले इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

विद्येचा संबंध मातीशी म्हणजेच बुद्धीशी आहे विद्येच्या संस्कारानेच म्हणजेच शिक्षणाने व्यक्तीचा सर्वांगीण बौद्धिक विकास होतो ज्यांच्या बौद्धिक विकास झाला आहे तो ज्ञानी सभ्य सुसंस्कृत व सक्षम बनतो म्हणून शिक्षण आवश्यक आहे.

बाबासाहेबांनी दलितांच्या उद्धारासाठी मुंबई येथे पीपल्स शिक्षण संस्था स्थापन करून त्यांच्या अंतर्गत शाळा महाविद्यालयाची स्थापना करून चळवळीत वैचारिक आधार निर्माण केला एवढेच करून न थांबता बाबासाहेबांनी वृत्तपत्रे ही समाज पर्यंत समाजपरिवर्तनाची अत्यंत प्रभावी माध्यम असल्यामुळे ती आपल्या हातात असल्याशिवाय दिन दुबळा समाज हा दारिद्र्यात आणि अज्ञात असल्यामुळे त्यांच्यावर होणारे अन्याय त्यांची दुःखी कष्टी जीवन वेशीवर टांगण्यासाठी व त्यांच्या हक्काची अधिकाराची जाणीव करून देण्यासाठी बाबासाहेबांनी प्रथम मूकनायक बहिष्कृत भारत समता जनता व प्रबुद्ध भारत इत्यादी वर्तमान पत्राची सुरुवात करून आपले मत निष्पक्षपाती व निर्भय तसेच निर्भीडपणे म्हणून दलित दीनदुबळ्या वर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडली या प्रभावी माध्यमामुळे त्यांचे विचार समाजापर्यंत पोहोचून सवयीला बौद्धिक आधार निर्माण झाला पूर्वीच्या काळात दलित व पुरुषांना समाजात त्यांना कोणताच मान-सन्मान प्रतिष्ठा नव्हती त्यांना हिंदूंच्या मंदिरासाठी प्रवेश नाकारला होता म्हणजेच त्यांच्यावर एक प्रकारे धार्मिक बहिष्कारच टाकला होता यानंतर सार्वजनिक ठिकाणी विहिरीवर तलावात तलावात पाणी भरण्यापासून रोखले जाऊन एक प्रकारे त्यांच्यावर हिंदू धर्मियांनी सामाजिक बहिष्कार टाकला होता हिंदू धर्मियांनी दलितांचा अपमान करणे त्यांना एक गुलाम म्हणून वागणूक देणे देत असत त्यामुळे अनेक वेळा बाबासाहेब दुःखी

कष्टी व्हायचे माझ्या समाजाला मान सन्मान प्रतिष्ठा मिळावा मिळावी व समाजात एक माणूस म्हणून जीवन जगण्याची जगण्यासाठी नैसर्गिक अधिकार मिळावे मिळावे म्हणून त्यांनी महाडच्या चवदार तळ्या तील पाणी भरण्यास परवानगी नव्हती त्यांनी स्वतः दिल्लीत बांधवांना घेऊन स्वतः महाडच्या चवदार तळ्या तील पाणी भरले तेव्हापासून दलितांना 14 तळ्यातील पाणी भरण्याचा अधिकार मिळाला समाजामध्ये सामाजिक समता निर्माण व्हावी म्हणून त्यांनी मनुस्मृतीचे ग्रंथ वर्णव्यवस्थेचे समर्थन करून यातून जातिव्यवस्था बळकट करून समाजात उच्चनीच भेदभाव निर्माण करून विषय त्याला खत पाणी घालून मानवतेला काळिमा फासणाऱ्या या ग्रंथाचा धिक्कार करून निषेध करून बाबासाहेबांनी मनुस्मृतीची धरण केली हिंदूंच्या देवीच्या मंदिरात दलितांना प्रवेश नाकारला नाकारला जायचा की धार्मिक विषमता नष्ट करण्यासाठी त्यांनी नाशिक येथे काळाराम मंदिर अमरावती अंबा देवी मंदिर व पुण्यात आपल्या बांधवांना घेऊन सत्याग्रह करून मंदिर प्रवेश केला सर्वांसाठी मंदिर देवळी खुली करून धार्मिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला.

अठराशे 95 च्या येवला येथील अस्पृश्यतेच्या परिषदेमध्ये समाजपरिवर्तनाच्या पंचवीस वर्षांच्या संघर्षानंतर आपल्या बांधवांना न्याय मिळाला नाही व मिळणार नाही याची जाणीव झाल्यानंतर त्यांनी हिंदू धर्म दलितांना एक माणूस म्हणून माणसासारखी वागणूक देत नाहीत तेव्हा त्यांनी नाशिक जिल्ह्यातील येवला परिषदेमध्ये अशी घोषणा केली की मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो परंतु हिंदू म्हणून मरणार नाही बाबासाहेबांच्या या घोषणेतून त्यांची भविष्यात धर्माची नांदी दिसून येते बाबासाहेबांनी दलितांना राजकीय नेतृत्व मिळावे म्हणून त्यांनी शेड्युल कास्ट फेडरेशनची स्थापना केली ते पक्ष स्वातंत्र्य समता व बंधुभाव या तत्वाच्या आधारावर तो सर्वांसाठी खुला केला 3 ऑक्टोबर 1957 ला रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना झाली एका वर्षातच 3 ऑक्टोबर 1958 तो फुटला बाबासाहेबांची व्यापक रिपब्लिकन पक्षाची भूमिका संकल्पना एखाददुसरा अपवाद वगळता अन्य दलित पुढाऱ्यांना समजली नाही त्याचंच त्याचाच परिणाम म्हणून दलितांचे राजकारण व्यापक न होता अधिकाधिक संकुचित स्वार्थी होत गेले व ते तुकड्या तुकड्या मध्ये विभागले गेले

आजची आंबेडकरी चळवळ:

रिपब्लिकनपक्षाने गेल्या पन्नास वर्षात स्वतःच्या सुद्धा स्वार्थासाठी अभिलाशा साठी त्यांनी बाबासाहेबांची चळवळ काडीमोड करून तुकड्या तुकड्यात विभागून विकून खाल्ली आंबेडकर वादावर स्वतःच्या निर्णय चालवल्या असहकाराची चळवळ वाटून घेतली स्वतःचे

जनांचे ऐश्वर्याचे त्यांनी इमले उभे केले दुसरीकडे बाबासाहेबांच्या दीनदुबळ्या समाज मात्र तिथेच राहिला खेड्यापाड्यात वाड्यावस्त्यांवर त्यांच्यावर अन्याय अत्याचार रोजच होत आहे या दीनदुबळ्या वंचित समाजासाठी दलित पुढाऱ्यांनी काय केले लित शोषित यासाठी त्यांनी कोणत्या चळवळी उभ्या उभारल्या कोणता संघर्ष केला कोणत्या प्रश्नावर जेलभरो केले दिल्लीचा साठी किती रक्त सांडले किती घाम गाळला किती कष्ट उपसले दलित पुढाऱ्यांची आजची अवस्था नेतेगिरी चा छंद म्हणून वागत आहेत पण भिमाची काम बंद झाली आहे भिमाच्या गादीवर आंधळा बसलो आहे इकडे तिकडे चोहिकडे नेत्यांचा सुखात आहे परंतु दीन-दलित जनतेसाठी ना कोणाला ना कोणाला खेळत आहे बाबासाहेबांनी रमाबाईंनी स्वतःची तमान बाळगता हे सारे कष्ट आणि कशासाठी केली तर आपल्या समाजात समाजाला मानाने सन्मानाने जगता यावे म्हणून बाबासाहेबांच्या कष्टाची भूज ठेवली आंबेडकरी चळवळीशी मान राखला आंबेडकरी चळवळीचे आम्ही तारक की मारक ठरवू हे आजचे प्रश्न आहेत. डॉक्टर बाबासाहेब नेहमी म्हणत प्रत्येक व्यक्तीवर सामाजिक स्वातंत्र्य तिला सामाजिक स्वतंत्र आहे त्यांनी ते फेडले पाहिजेत प्रश्न हा आहे की मध्यमवर्गीय समाजाने कोणते सामाजिक ऋण फेडले इडली खावे प्यावे मौज-मजा करावी व्हावे यापलीकडे मध्यमवर्गीयांचे योगदान काय आंबेडकरी चळवळीचा उद्देश आम्ही छोटला आहे की काय बाबासाहेब म्हणाले होते की शहरातील लोकांसाठी मी चार गोष्टी करू शकलो पण खेड्यातील माझ्या दीनदुबळ्या गरीब बांधवासाठी मी काहीही करू शकलो नाही हे माझे माझे दुःख आहे ते पुढे म्हणतात की शिकलेल्या लोकांनी मला दगाफटका दिला त्यांनी दीनदुबळ्या बांधवांची अशी चौकशी केली नाही मदतीचा हात दिला नाही त्यांचे अश्रू पुसण्यासाठी कधीच धावून गेले नाही अशी खंत बाबासाहेबांनी दलित वर्गासमोर व्यक्त केली डॉक्टर बाबासाहेब म्हणतात की थिक स्थळ उंचावणाऱ्या उच्चभ्रू दलिताने दलितांची नाते दीनदुबळ्या समाजाला फुटणार याची चाहूल मला लागली होती म्हणून त्या वर्गाना उद्देशून बाबासाहेब असे म्हणतात की तुम्ही शिक्षण घेऊन पुढे चालू लागला म्हणजे तुमचे कुटुंब तुमची कुटूण विकासाच्या दिशेने चालू लागली म्हणून समाजाचा विसर पडता कामा नये समाजाची भान ठेवून सामाजिक परिवर्तनासाठी तुम्ही अनेक दीप प्रज्वलित केले पाहिजेत बाबासाहेबांच्या या वचनाचा आम्हाला पूर्ण विसर पडला व दीनदुबळ्या समाज विकासापासून वंचित राहिला हे विदारक सत्य आहे आज दलित समाजातील स्वतःला विचारवंत साहित्यिक समीक्षक लेखक टीकाकार म्हणविणारा बुद्धिजीवी वर्ग मात्र चळवळीचे मूल्यमापन करण्यास तयार नाही हे भीषण वास्तव आहे कारण त्यांनी पलायनवादी कातडी बचाव भूमिका स्वतःच्या स्वार्थासाठी अभिनयासाठी स्वीकारली आहे कोण काँग्रेसच्या कोण भाजपच्या कोण शिवसेनेच्या कोण संघाच्या जाऊन जाऊन बसले आहेत

त्यामुळे बाबासोबत जवळ गटातटात तुकड्या तुकड्यात विभागली आहे या बाबत माझे मित्र डॉक्टर राजेंद्र गोणारकर यांच्या कवितेतील ओळी मला आठवतात कुठे कसे बुजले गेले लढाऊपणा कसे निश्चित होऊन गेले प्रस्थापितांच्या वळचणीला आपल्यातील ही रे एक अभ्यासक म्हणून मला या आंबेडकरी चळवळीचा प्रसंगी का सांगताना बाबासाहेबांनी ज्या परिस्थितीत ज्या काळात ज्या सामाजिक आर्थिक व राजकीय परिस्थितीत मांडणी केली त्यापेक्षा आजच्या काळात जागतिकीकरणाच्या उदारीकरणाच्या आणि खाजगीकरण खाजगीकरण यांनी व्यवस्थेसमोर नवीन प्रश्न नवीन आव्हान उभे केले आहेत त्यामुळे दलित दुबळ्या शोषित दोन वेळेच्या भुकेला कंगाल होत झालेला आहे त्यामुळे आज दीनदुबळ्यांसाठी भीमाच्या चवळीची उपयुक्तता पूर्वीपेक्षा आज जास्त आहे म्हणून मला एक अभ्यासक भिमाच्या चवळीच्या शोध घेताना भीमाला केंद्रबिंदू मानून याची मांडणी करण्याचा मी प्रयत्न केला आहे भीमाने दलितांसाठी रक्ताचे पाणी करून दलिता साठी त्याग केला त्याच्याशी डोंगर-दऱ्या कपड्यातील वाड्यावर त्यातील माळरानावरील खेड्यापाड्यातील गोरगरीब दीन दुबळे जनता आजही इमान राखून आहे. सेक्स भीमावर त्यांचे खूप प्रेम आहे आहे ते मानतात भिमाच्या नावात क्रांती आहे भीम म्हणजे स्वाभिमान आहे भिम म्हणजे समतेचा प्रेषित आहे म्हणजे माणुसकी आहे भीम म्हणजे आशा आहे म्हणजे प्राण आहे भीम म्हणजे जगणे आहे भीमा साठी मरणे आहे भीम म्हणजे म्हणजे म्हणजे म्हणजे यांच्यातून प्रेरणा घेऊन दलित नेतृत्व आंदोलन करून न्याय मागितला नाही तर हिसकावून घेतला त्याची दलित नेत्यांना लाज वाटली आहे जोपर्यंत भीमसैनिक आहेत म्हणून आज तीन तेरा नऊ अठरा आंबेडकर त्यांनी आता तरी एकाच व्यासपीठावर येऊन आपल्या प्रश्नांना आपल्या न्याय मिळावातो दिवस म्हणजे आंबेडकरी चळवळीच्या दृष्टीने सोन्याचा होईल असे मला वाटते.

निष्कर्ष:

आजच्या एकविसाव्या शतकातील आव्हाने प्रश्न नवीन आहेत हे एक प्रश्न सोडवण्याचे सामर्थ्य आंबेडकरी चळवळीत आहे आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानात आहे जेव्हा आम्ही सर्व नेत्यांनी साहित्यिक आणि विचारवंतांनी तत्ववेत्त्यांनी भीमाच्या विचारांची कास धरून त्यांच्या विचाराचा जागर करून गटातटात तुकड्या तुकड्यात विभागली गेल्याने नेत्यांची एकाच नेत्यांनी एकाच व्यासपीठावर यावे भिमाच्या तत्वज्ञानात स्वाभिमाना सेवा त्याग त्याग समर्पण करणारे सचिन भीमसैनिक निर्माण करावे तेव्हा हे लोक लोकांचे लोकांची सर्व प्रश्न वरचे रामबाण उपाय असेल असतील असे येथे मला नमूद करावे वाटते भिमाच्या विचारात भिमाच्या दूरदृष्टी मध्ये

दीनदुबळ्या गरीब आंबेडकरी जनतेला न्याय मिळवून देण्याची ताकद आहे असं मला वाटतं आणि ही ताकत वाढवण्यासाठी चळवळ संघटना मजबूत करणे ही आपली सर्वांची जबाबदारी आहे आणि हे जर आपण साध्य केलं तर भविष्यात आपण आंबेडकरी जनतेला खऱ्या अर्थाने न्याय देऊ असं मला वाटतं.

संदर्भ ग्रंथ:

दया पवार डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ महाराष्ट्र शासन 1993

गायकवाड व मांजरे भारतीय सामाजिक सवळी 1996

कांबळे झुंबरलाल महाडचा सत्याग्रह श्री विद्या प्रकाशन पुणे 1985

बालचंद्र भालचंद्र फडके डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर श्री प्रकाशन पुणे 1985

अग्रलेख बहिष्कृत भारत व मुकनायक डॉक्टर भीमराव रामजी आंबेडकर क्षितिज पब्लिकेशन नागपुर

य दि फडके आंबेडकरी चळवळ विद्या प्रकाशन पुणे 1990

गंगाधर पानतावणे डॉक्टर आंबेडकर यांचे निवडक लेख प्रतिभा प्रकाशन 2009

मनोहर पाटील फुले आंबेडकर चळवळीचे क्रांती शास्त्र सुगावा प्रकाशन पुणे 2010

प्राध्यापक यादव गायकवाड समकालीन शिक्षण फडके प्रकाशन नांदेड 2013

डॉक्टर वाहणा कुबेर डॉक्टर आंबेडकर विचार मंथन सुगावा प्रकाशन पुणे 1996

-----*****-----

शाश्वत शेती विकासात कृषी सेवा केंद्राची भूमिका

डॉ.पी.एस.देशमुख, (भूगोल विभाग)

संत मुक्ताबाई कला व वाणिज्य महाविद्यालय मुक्ताईनगर ता-मुक्ताईनगर, जि.जळगाव

सारांश:-

भारत हा अतिप्राचीन संस्कृती व शेती व्यवसाय असलेला देश आहे. शेती व शेती संबंधित असलेल्या छोट्या मोठ्या उद्योगातून लोकांचा उदरनिर्वाह चालत असतो. भारतात एकूण 62% लोक शेती व्यवसायात जोडले गेलेले आहेत. कालांतराने पारंपरिक शेती व्यवसायाने हि जागा आधुनिक शेतीने घेतली व आधुनिक शेती ह्या व्यवसायातून व्यवसाय विकसित करण्यासाठी कृषी सेवा केंद्राची उभारणी करण्यात आली, आणि हे केवळ बदलते हवामान, तंत्रज्ञान, कमी खर्चात वाढते पीक उत्पादन, विकसित जलसिंचनाचे उपयोग, संकरीत बी-बियाणे, सेंद्रिय व असेंद्रिय खतांचा वापर, वातावरणाचा परिणाम, मातीत होणारे बदल, मातीची सुपीकता आणि आधुनिक शेतीचा अभ्यास या अनुषंगाने शाश्वत शेती विकास करण्यासाठी कृषी सेवा केंद्राचे महत्व वाढत गेले परंतु त्यात समस्या सुद्धा येवू लागल्या. प्रस्तुत शोध पेपरमध्ये कृषी सेवा केंद्राची भूमिका मांडण्यात आली आहे

संज्ञा: शाश्वत शेती, जलसिंचन, नियोजन, महत्व आणि उत्पादन.

प्रस्तावना:-

भारत हा अतिप्राचीन कृषी प्रधान देश आहे. आज शेती व्यवसायात व कृषी क्षेत्राशी निगडित भारतात 62% लोक काम करतात. त्यातील 40% लोक आधुनिक शेती करतात तर 22% लोक पारंपरिक शेती व्यवसाय करतात. तसे पहिले तर भारतात बदलत्या हवामान व वातावरणातील घटकामुळे शेती केली जाते, काही वेळेला नैसर्गिक आपत्तीत शेतीचे फार मोठे नुकसान झालेले पाहायला मिळते जसे अतिपर्जन्य, महापूर, ओला दुष्काळ, भूस्खलन, भूकंपाचे धक्के ई. परिस्थिति होय.

भारतात शेती व्यवसायाला उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून पहिले जाते. अशा शेती क्षेत्राचे स्वरूप सुद्धा पारंपरिक बदलून आधुनिक शेती व्यवसाय म्हणून पहिले जात आहे तसे पहिले तर सन 2001 पासून ते आतापर्यंत लोकांनी शेती व्यवसायाला आधुनिक शेतीची कास जोपासलेली दिसून येते ते आतापर्यंत. या आधुनिक काळात विविध प्रकारचे तंत्रज्ञान, रासायनिक खते, सुधारित संकरीत बी बियाणे, कीटकनाशके, फवारणी यंत्रे, जैविक-अजैविक खते, जलसिंचनाचे प्रकार त्याचा उपयोग, कृषी विद्यापीठ, कृषी संशोधन आणि कृषी केंद्राची सेवा हे शाश्वत शेती विकासात अनुकूल परिस्थिति निर्माण करत आहे.

प्रत्येकाचा शेती व्यवसाय विकसित व समृद्ध व्हावा या अनुषंगाने शेतकर्यांचना हवे ते शेती साहित्य जवळच्या अंतरावर मिळावे या हेतूने कृषी सेवा केंद्राची स्थापना करण्यात आली. कृषी सेवा केंद्राच्या सहाय्याने शेतकर्यांना आवश्यक असणारे तसेच जास्तीत जास्त उत्पादन मिळून देणारे घटक पुरविले जातात. शाश्वत शेती विकासात कृषी सेवा केंद्र महत्वाची मानली जाते. शेतीचा व्यवसाय विकसित व्हावा व शेतकर्यां ला त्याचा मोबदला समाधानकारक मिळावा या अनुषंगाने कृषी सेवा केंद्र महत्वाची भूमिका बजावत आहे

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- 1) कृषी सेवा केंद्राची आवश्यकता तपासणे.
- 2) कृषी सेवा केंद्राची भूमिका व महत्व अभ्यासणे.
- 3) कृषी सेवा केंद्राच्या समस्यांचा शोध घेणे.

माहितीचे संकलन संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोध पेपरसाठी आवश्यक लागणारी माहिती हि द्वितीय माहिती स्रोताच्या आधारे घेण्यात आलेली आहे. तसेच विविध प्रकारचे e-कृषी बुलेटीन, साहित्य, कृषी वार्ता, वर्तमान पत्रे, कृषी साप्ताहिक आणि कृषी विभागाच्या वेबसाईट्स आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून दुय्यम साहित्याचा व माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

विस्तृत:-

कृषी सेवा केंद्र अर्थ व आवश्यकता:-

शेतक-याना शेती व्यवसाय विकसित व वृद्धीगत करण्यासाठी शेती व्यवसायला लागणारे घटक त्याची उपलब्धता, सर्व कृषी साहित्य ज्या केंद्रा मार्फत पुरविले जातात किंवा मागवले जातात अशा विविध कृषी साहित्य पुरवणार्यां व केंद्राला कृषी सेवा केंद्र असे म्हणतात. शाश्वत शेती विकासात शेतीचे उत्पादन वाढ होण्यासाठी, नफा प्राप्त होण्यासाठी समाधानकारक शेतकर्यांतला त्याच्या उत्पादनाचा मोबदला मिळण्यासाठी कृषी सेवा केंद्र महत्वाची भूमिका बजावतात. या केंद्राच्या माध्यमातून जैविक व अजैविक खते, रसायने, संकरीत बी बियाणे, फवारणी यंत्रे, बुरशीनाशके, कीटकनाशके, एनपीके, युरिया, टिशू कल्चर रोपे, जलसिंचनाचे साहित्य, पाईप्स, पोलीहाऊस साहित्य ई. घटकांचा समावेश यात केला जातो, त्यामुळे शेती उत्पादन वाढण्यासाठी मदत होते. प्रत्येक गावात कृषी सेवा केंद्र पाहायला मिळतात. परंतु कृषी सेवा केंद्र चालवणारे जर प्रशिक्षित नसतील तर नुकसान होऊ शकते म्हणून विक्री करताना व शेतक-याशी बोलताना मर्यादा येतात. जर विक्री करणारा प्रशिक्षित असेल तर शेतकर्यांकला काय हवे आहे ते चांगले सांगू शकतो, शेतकर्यां ला असलेल्या समस्यांच निराकरण तो करू शकतो. असे जर प्रशिक्षित विक्री करणारे कृषी सेवा केंद्र

असतील तर याचा सकारात्मक परिणाम दिसेल आणि हे कृषी विकासाठी आवश्यक आहे. अशा प्रकारच्या विकासामुळे लोकांना शाश्वत शेतीची संकल्पना हळू हळू जाणवू लागेल म्हणून प्रत्येक गावात कृषी सेवा केंद्राची आवश्यकता ग्रामीण भागातील लोकांना फायदेशीर ठरेल हे निश्चितच.

कृषी सेवा केंद्राचे महत्व:-

शाश्वत शेती विकासात कृषि सेवा केंद्राचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. कारण या केंद्रा मार्फत शेतकऱ्यांना हवे ते कृषी साहित्य मुबलक प्रमाणात आणि शासकीय योजना द्वारे मिळत असते. म्हणून शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेती व्यवसायात चांगले उत्पन्न आणि फायदे मिळत असतात. तसे पहिले तर या केंद्रा मार्फत शेती व्यवसायासाठी लागणार्या गरजेच्या सर्व सुविधा शेतकऱ्यांना प्राप्त होतात. शेती उत्पादनासाठी व वाढीसाठी अनेक प्रकारचे खते, संकरीत बी बियाणे, कृत्रिम अवजारे, सिंचन साहित्य, अनेक रासायनिक फवारणी, तसेच सेंद्रिय खते हे सर्व मुबलक प्रमाणात केंद्रात उपलब्ध होतात. कृषी सेवा केंद्रामार्फत शेतीविषयक नवीन यंत्रे-तंत्रे, नवीन यंत्रे साहित्य याबाबत माहितीचे मार्गदर्शन केले जाते. शेतीला लागणारी सर्व साहित्याची उपलब्धता ग्रामीण भागात उपलब्ध केली जातात. बदलत्या हवामानावर शेती कशी करायची याचे सुद्धा चर्चासत्र ठेवले जाते. अशा प्रकारे मार्गदर्शन व सल्ला देण्याचे कार्य कृषि सेवा केंद्र करत असते. शेतकऱ्यांना या मार्गदर्शनामुळे त्यांच्या उत्पादनात वाढ होताना दिसते. म्हणून कृषि सेवा केंद्राच्या उभारणीमुळे शेतीचा विकास होवून ग्रामीण भागात छोटे छोटे रोजगार निर्माण होत आहे. म्हणून कृषि सेवा केंद्राचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे यात काही शंका नाही. म्हणून शाश्वत शेती विकासात शेतीचे उत्पादनात वाढ घडवून आणण्यासाठी व शेतकऱ्यांला त्याचा फायदा मिळण्यासाठी कृषी सेवा केंद्राची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे.

कृषी सेवा केंद्राच्या समस्या:-

भारत हा कृषी प्रधान देश असून प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील लोकांचा पर्यायाने भारतीय शेतीचा विकास व्हावा म्हणून शेती व्यवसायात कोणतीही अडचण निर्माण होऊ नये यासाठी कृषी सेवा केंद्राची उभारणी झाली, परंतु ग्रामीण भाग अजूनही विकासाच्या प्रतिक्षेत दिसून येतो कारण, कमी साक्षरतेचे प्रमाण, अंधश्रद्धा आणि जुन्या रूढी ज्या अजून चालू आहे. आणि म्हणून प्रत्येक ठिकाणी समस्या तयार होत असतात. कृषी सेवा केंद्राच्या बाबतीत सुद्धा अशाच समस्या निर्माण होतात त्या पुढीलप्रमाणे:

- 1) आर्थिक समस्या: कृषी सेवा केंद्रा मार्फत शेतकऱ्यांना विविध साहित्य व सेवा पुरविल्या जातात. या मध्ये खते, बी-बियाणे, कीटकनाशके, यंत्रे ई साहित्याचा समावेश असतो. शेतीसाठी लागणार्या आवश्यक बाबीची पूर्तता करणे हे विक्री करणार्यांयला मोठे आव्हान असते. हे सर्व त्याला स्वतःच्या जबाबदारीवर घ्यावे लागते. कृषी साहित्य महाग असल्यामुळे विक्रेत्यांवर खर्चाचा ताण पडतो. परिणामी कोणत्याच राष्ट्रीयकृत बँका व इतर सहकारी पतपेढ्या कर्ज देत नसल्यामुळे आर्थिक नुकसान होते आणि विविध साहित्य विकायला मर्यादा पडतात. अशा प्रकारच्या आर्थिक समस्या प्रत्येक कृषी सेवा केंद्राला भेडसावत असतात आणि शेतकऱ्यांहाला एखाद्या साहित्याची वाट पहावी लागत असते.
- 2) परवाना समस्या: भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात कृषी सेवा केंद्राचे स्थान अतिशय महत्वाचे आहे. शेती विकसित व्हावी, चांगला नफा शेतकऱ्यांचला मिळवा या हेतूने सेवा केंद्रे चांगली भूमिका बजावत असतात. परंतु कृषी सेवा केंद्रे चालू करण्यासाठी परवान्याची आवश्यकता असते आणि ही प्रक्रिया अतिशय किचकट असते. यात विक्रेत्यांचे बरेच दिवस जात असतात, सगळा भोंगळ कारभार, त्यात भ्रष्टाचार, कागदी घोडे फिरवण्यात वेळ जात असल्यामुळे नाहक त्रास सहन करावा लागतो. आणि परवाना मिळवण्यास विलंब होत असल्यामुळे परिणामी शेतकऱ्यांहाला हव्या असलेल्या सुविधा देण्यास उशीर होतो आणि शेतकऱ्यांमचे नुकसान होते.
- 3) शासकीय नियम व अटी: शेतीच्या विकासासाठी कृषी सेवा केंद्रा मार्फत शेतकऱ्यां ना चांगल्या सेवा सुविधा मिळाव्यात तसेच या केंद्राकडून शेतकऱ्यांफची कोणतीही फसवणूक होऊ नये म्हणून शासनाच्या अनेक नियम व अटी/निर्बंध यावर लावले जातात, तसेच प्रत्येक वेळेला शासकीय अधिकार्यांकडून कृषी सेवा केंद्राची पाहणी केली जाते यात अनेक नियम व अटी असतात आणि ह्या अतिशय जाचक असल्यामुळे कृषी सेवा केंद्र प्रमुखास या सर्व नियमांचे कडक पालन करावे लागते.
- 4) व्यावहारिक समस्या: कृषी सेवा केंद्राची मोठी समस्या म्हणजे व्यावहारिक समस्या होय. सेवा केंद्र प्रमुखास आपल्या सरकारी वितरकास, खाजगी वितरक आणि शेतकरी यांच्याशी व्यवहार करावा लागतो. काही वेळेला व्यवहार रोख असतात, काही उधारी, काही नुसते शाब्दिक व्यवहार अशा प्रकारचा व्यवहार हा करावा लागत असतो. समोरून पैसे जो पर्यन्त येत नाही तो पर्यन्त पुढचा व्यवहार हा थांबेलेला असतो. सर्वात मोठी अडचण शेतकऱ्यांयची असल्यामुळे विक्री प्रमुखास बऱ्याउच वेळ वाट पहावी लागत असते आणि पुढचा व्यवहार करण्यास मर्यादा पडतात. म्हणून व्यावहारिक समस्या दिवसेंदिवस कृषि सेवा केंद्रांना त्रासदायक ठरत आहे हे इथे लक्षात येईल.

शिफारशी व उपाययोजना:-

कृषीप्रधान भारत देशात शेतीचा विकास होणे अत्यंत महत्वाचे आहे. या मध्ये सर्वांचा पुढाकार असणे आवश्यक आहे त्याशिवाय शाश्वत शेती व भारताचा विकास होणार नाही. शेतीला विकसित सुजलाम सुफलाम जर करायची असेल तर प्रत्येक खेडे गावात एक कृषी सेवा केंद्र असणे गरजेचे आहे. ज्याला कृषी सेवा केंद्र टाकायचे असेल त्याला सरकारकडून प्रशिक्षण दिले गेले पाहिजे. कृषी सेवा केंद्राचा परवाना हा सहज कोणत्याही जाचक अटी न ठेवता मिळाला गेला पाहिजे. त्याच बरोबर राष्ट्रीयकृत आणि जिल्हा सहकारी बँका कडून कर्जाची रक्कम उपलब्ध झाली पाहिजे, जेणे करून व्यवहार सुरळीत करून आदान प्रदान करणे शक्य होईल. कृषी सेवा केंद्राच्या माध्यमातून भारत सरकार व महाराष्ट्र राज्य सरकार आणि कृषी विद्यापीठे, कृषी संशोधन केंद्रे यांनी मोठी भूमिका जर घेतली तर भारत देशाला शाश्वत विकासाच्या मार्गावर जायला वेळ लागणार नाही हे निश्चितच येथे सांगावेसे वाटेल.

निष्कर्ष:-

शाश्वत शेती विकासात शेतीचे उत्पादनात वाढ धडवून आणण्यासाठी व शेतकऱ्याला त्याचा फायदा मिळण्यासाठी कृषी सेवा केंद्राची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. याचा पूर्ण परिणाम शेती उत्पादन, वेळेचे नियोजन, पिकांची भरघोस वाढ व नफा यावर होतो. शेतीला दीर्घकालीन व निरंतर विकासांमुळे कृषी सेवा केंद्राच्या माध्यमातून विकासाची हमी मिळाली आणि ग्रामीण भागात ज्या समस्या कृषी सेवा केंद्रांना भेडसावत आहेत त्यांचे जर योग्य प्रकारे निराकरण केले तर नक्कीच शाश्वत शेती विकासात व देशाच्या आर्थिक विकासात याचा फायदा चांगला होईल. येणार्या काळात देशात कृषीचा विकास हा मोठ्या प्रमाणावर होईल म्हणून कृषी सेवा केंद्राची भूमिका देशासाठी फार महत्वाची आहे.

संदर्भ:-

- 1) Hussain, Majid(2002): "Agricultural Geography, Anmol Publication, Pvt. Ltd.
- 2) Salunkhe, Vijaya(2004): "Fundamentals of Agricultural Geography," AV Publication, Nasik, Pp.25 to 27.
- 3) वर्तमानपत्रे: सकाळ अग्रोवन, साप्ताहिक लोकसत्ता, योजना मासीक, शेतकरी बुलेटीन, देशदूत कृषी आणि बळीराजा मासीक.
- 4) www.e-sakalagrowon.in
- 5) www.e-deshdootkrushi.in
- 6) www.icar.in
- 7) www.mahaagri.gov.in
- 8) www.india.gov.in

-----*****-----

आजच्या शिक्षण पद्धतीत आय.सि.टी. तंत्रज्ञानाची भूमिका-एक मूल्यमापन

डॉ. श्रीकृष्ण बापुराव बोटे, (अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

आर. एस. बिडकर महाविद्यालय, हिंगणघाट

सारांश-

तंत्रज्ञान ही एक दैवी स्वरूपाची देणगी आहे. जीवनात मिळालेल्या दुर्मिळ अशा विविध भेट वस्तू नंतर कदाचित ही एकसर्वात मोठी देणगी आहे. समाज, सभ्यता, संस्कृती, शिक्षण, कला व विज्ञान यांची ती जन्मदात्री आहे. शैक्षणिक तंत्रज्ञानाने आपल्या जगण्याचा मार्ग नक्कीच बदललेला आहे. यामुळे जीवनाचे नवीन भिन्न पैलू आणि नव्याने परिभाषित केलेल्याजगण्यावर याचा परिणाम झालेला आहे. निःसंशयपणे, जीवनाच्या प्रत्येकचं क्षेत्रात तंत्रज्ञान महत्त्वपूर्ण रित्या आपली भूमिका बजावत असते.आज तंत्रज्ञानाबद्दल मानवाने त्याचे आभार मानायला पाहीजे.अनेक मॅन्युअली करण्यात येत असलेली कार्ये रोबोट तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने स्वयंचलित रित्या केली जाऊ शकतात. तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने बऱ्याच जटिल आणि गंभीर प्रक्रिया सहज आणि मोठ्या कार्यक्षमतेने पार पाडल्या जाऊ शकतात.

याच तंत्रज्ञानाचा वापर शैक्षणिक क्षेत्रात केलातर एक अभिनव क्रांती शिक्षण क्षेत्रात होवु शकेल. आज मानवाचे जीवन विषयक राहणीमान बदलले आहे आणि ते अधिक चांगल्या पद्धतीने वेगाने बदलले आहे. याच नवीन तंत्रज्ञानाचा व्यावसायिक पद्धतीनेवापक करुन तंत्रज्ञानाने शिक्षण क्षेत्रात अभुतपुर्व क्रांती घडवुन आणलेली आहे आज शाळा व महाविद्यालयातील शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचे महत्त्व दुर्लक्षित केले जाऊ शकत नाही. खरं तर शिक्षणात संगणकाचा वापर सुरु झाल्यामुळे शिक्षकांना ज्ञान देणे आणि विद्यार्थ्यांना ते घेणे अत्यंत सोपे झालेले आहे. शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शिकवण्याची आणि शिकण्याची प्रक्रिया अधिक सुलभ व आनंददायक बनलेली आहे.

प्रस्तावना:-

मानव्य विद्या शाखेतील आधुनिक शिक्षण तंत्रज्ञानाची भूमिका ही आजच्या काळात अत्यंत महत्त्वपूर्ण असुन दुरवर्ती भागामध्ये शिक्षणाचा प्रसार पोहोचविण्यासाठी तसेच कमीतकमी वेळात जास्तीत जास्त घटकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी ही पद्धतीत अत्यंत उपयुक्त अशी पद्धती आहे. कलाशाखेतील मानव्यशास्त्रामध्ये विशेष करुन जी सामाजीक शास्त्र आहेत त्या विषयाच्या अध्यापनात या तंत्रज्ञानाची भुमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण राहीलेली आहे. आधुनिक शिक्षण तंत्रज्ञानाने कलाशाखेची स्थिती सुधारली जाऊ शकते यासाठी या तंत्रज्ञानाचा

वापर करणे आवश्यक आहे. शिक्षण तंत्रज्ञानाची उत्पादने आज बाजारात मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत.परंतु त्यापैकी बहुतेक विज्ञानाचा अभ्यास करणारे मानविय घटक माहिती तंत्रज्ञान किंवा गणिताच्या सुलभ पद्धतीने शिकविण्यासाठी केवळ याच विषयाला शिकविण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.

परंतु मानवीय जीवनातील सामाजिक,सांस्कृतिक घटकांचा अभ्यास तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने अभ्यासण्यासाठी तसेच अनेकदा कंटाळवाणी माहिती किंवा अध्यापन लोकांना सहजपणे प्राप्त होणे आवश्यक असते. यासाठी अशा गोष्टी शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्यासहाय्याने मानव्यविद्या शाखेत हे विषय शिकविले जातात. भारतात मानव्य विद्याशाखेच्या शिक्षणाची अवस्था अत्यंत बिकट झालेली आहे.यात पारंपारीक जुन्या खडु फळा पद्धतीने शिकविण्यालाच अजुनही ग्रामीण भागात प्राधान्य दिले जाते.परंपरावादी शिक्षणा सारख्या रूढीवादी पद्धतीचे समर्थक याचकारणास्तव नवीन तंत्रज्ञानाच्या वाढीकरीता प्रयत्न करीत नाहीत. कलाक्षेत्राबद्दल शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने अध्यापनाच्या संधींमध्ये समांतर वाढीशिवाय ती प्रगती साध्य करता येत नाही.नवीन शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या विकासाला प्राधान्य देतील अशा समाजाची आज ख-या अर्थाने आवश्यकता आहे. ज्यामुळे नवा समाज शैक्षणिक क्षेत्रात नवीन क्रांतीकारक बदल घडवून आणु शकेल.

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान म्हणजे काय?

माहिती प्रक्षेपित करण्यासाठी, साठविण्यासाठी, तयार करण्यासाठी, प्रदर्शित करण्यासाठी किंवा तिची देवाणघेवाण करण्यासाठी वापरली जाणारी विद्युत उपकरणे म्हणजे माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान. यामध्ये रेडियो, दूरदर्शन, व्हिडियो, डिव्हिडी, दूरध्वनी, मोबाईल फोन, उपग्रहावर आधारीत सेवा व सुविधा, संगणक व त्या संबंधित हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर अशा गोष्टींचा समावेश होतो. ह्या व्यतिरिक्त, व्हिडियो कॉन्फरन्सिंग, ईमेल, ब्लॉग अशा तंत्रांचा ही यात समावेश होतो.सध्याच्या 'माहिती युगात' शैक्षणिक ध्येये समजून घेण्यासाठी माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) नवनवीन स्वरूपांचा शिक्षणात अंतर्भाव करणे गरजेचे आहे. हे सर्व प्रभावीरीत्या करण्यासाठी शैक्षणिक नियोजनकार, मुख्याध्यापक, शिक्षक व तंत्रज्ञांना प्रशिक्षण, तंत्रज्ञान, वित्त, शिक्षण, संप्रेषण अशा विविध क्षेत्रात अनेक निर्णय, ते ही योग्य रीत्या घेता आले पाहिजेत. अनेकांसाठी हे काम म्हणजे एखादी नवी भाषा शिकणे व ती शिकविण्यास शिकणे इतके कठीण काम वाटते.या विभागात विविध उपकरणे व तंत्रे यांची माहिती दिलेली आहे. यात देशांना जोडणाऱ्या उपग्रहांपासून, विद्यार्थी वर्गात वापरत असणाऱ्या उपकरणांपर्यंत सर्वांचा समावेश आहे. शिक्षणतज्ञ, नीतीशास्त्रज्ञ, नियोजनकार, अभ्यासक्रम तयार करणारे तज्ञ तसेच इतरांना माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाची (ICT)

गुंतागुंतीची उपकरणे, त्या संबंधित संज्ञा आदींतून मार्ग काढत योग्य निर्णय घेणे सोपे जावे हा यामागील उद्देश आहे.

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाची शिक्षणातील भूमिका

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (ICT) वापर करून शिक्षणाच्या दर्जात उल्लेखनीय आणि सकारात्मक सुधारणा करता येईल असे साधारणतः सर्वच शिक्षणतज्ञांचे व संशोधकांचे म्हणणे आहे. मात्र शिक्षणपद्धतीमध्ये माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे स्थान नेमके काय असावे व त्याच्या उपयुक्ततेचा जास्तीत जास्त फायदा कसा करून घेता येऊ शकतो हा अजून ही चर्चिला जाणारा मुद्दा आहे. या विभागात माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा शिक्षणपद्धतीवर पडलेला प्रभाव व शाळांमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर कसा करता येईल या विषयी अनेक लेख, अहवाल समाविष्ट करण्यात आले आहेत शिवाय या विषयावरील ऑनलाईन जर्नल्स व वेबसाईटच्या लिंक्स देखील देण्यात आल्या आहेत.

नवीन शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा वापर व भूमिका

नवीन शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा अध्यापनाच्या क्षेत्रात वापर करून विद्यार्थ्यांची आकलन क्षमता अधिकाधिक वाढविता येणे शक्य आहे. आजघडीला या क्षेत्रात हे असे नाही की विद्यार्थ्यांची वाचन, आकलन किंवा लेखन कौशल्ये सुधारण्याचा प्रयत्न करणारी कोणतीही साधने उपलब्ध नाहीत. आज आंतरजालावर फ्री राईससारख्या अनेक वेबसाईट उपलब्ध असून त्यावर शब्दसंग्रह व अनेक शब्दसाठे उपलब्ध आहेत. स्विझी सारख्या अॅपवर दररोज अनेक नवनवीन शब्द आपल्याला समानार्थी अर्थासह उपलब्ध आहेत. ह्याअॅप आपल्याला दररोज ७००शब्द लिहिण्यासाठी सुसंगतीसह प्रोत्साहित करतात. या क्षेत्रात एक निपुण तंत्रस्नेही शिक्षक होण्याची मुख्य साधनसंधी आज उपलब्ध झालेली आहे. परंतु आजची आधुनिक शैक्षणिक तंत्रज्ञानविषयक आयसिटीउत्पादने, आयसिटी प्लॅटफॉर्म किंवा तंत्रसाधने त्यांच्या निर्मात्यांच्या आवडीचानाच प्रतिबिंबित करतात. आपल्या मनातील नवनिर्मितीला थेट हे तंत्र हात घालत नाही.

मुख्यतः एसटीईएम (विज्ञान, टेक, अभियांत्रिकी आणि गणित) क्षेत्रावरच अजूनही केंद्रित आहेत. मग अशावेळी एक महत्वाकांक्षी शिक्षकाने किंवा होतकरू इतिहासकार, अर्थशास्त्रज्ञाने आपल्या मनातील कल्पना कृतीत प्रत्यक्ष उतरविण्यासाठी त्याने काय करावे हा मुख्य प्रश्न आहे. आज शैक्षणिक तंत्रसाधनांवर या नवक्षेत्राची पकड प्राप्त करण्याची वाट पहात आहोत. त्यासाठी तंत्रस्नेही शिक्षकांनी पुढे येवून पावर पाईट प्रेझेंटेशनच्या सहाय्याने याचा व्यावहारिक दृष्टीने अध्यापनात वापर करणे सुरु केले पाहिजे.

नवीनतम तंत्रज्ञानाच्यानवीन साधनांची भूमिका

अध्यापनात या शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्याबाबतीतील फेडेनाची शीर्ष तीन महत्वपूर्ण साधने आहेत, जी विविध शैक्षणिक संस्थांमध्ये कला व सामाजिक शास्त्राचे अध्ययन करणा-या मानव्यविद्या अध्ययन प्रवृत्तीच्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासात गुंतवून ठेवू शकतील यात अंगणवाडी, बालवाडी पासून पीएचडीपर्यंतचे अध्ययन पूर्ण करणाऱ्यां विद्यार्थ्यांपर्यंत उपयुक्त ठरू शकेल असे आहे. आपले वेन आणि मार्टिन चक्रमराठी व इंग्रजीत किंवा भाषा विषयातील व्याकरण शिकविण्यासाठी अत्यंत कंटाळवाणे आहे. या कारणास्तव व्याकरणाचे या शैक्षणिक तंत्रज्ञानामध्ये गोरिल्लासारख्या शैक्षणिक तंत्रज्ञानाने काहीतरी चांगले वर्णन करता येत आहे. यात विशेष म्हणजे मजेदार आणि परस्परसंवादी स्वभाव त्यांच्या जटिल नियमांसह व्याकरण शिकणे व शिकविणे अत्यंत सोपे आणि मनोरंजक बनलेले आहे. जे आजच्या पिढीतील नवीन विद्यार्थी अध्ययनासाठी येत आहेत ते सर्व व्याकरणाबद्दल जाणकार आहेत तसेच नवीन काही शिकण्याबद्दल व चांगले व्याकरण शिकण्याबद्दलची हमी देत आहेत.

आज हे व्याकरण शिकण्याचे आधुनिक शैक्षणिक तंत्र अत्यंत उपयुक्त असे साधन असून ते आजच्या तरुण विद्यार्थ्यांसाठी तयार केले गेलेले आहे. या शैक्षणिक तंत्रज्ञानामुळेच इंग्रजी व्याकरणाचा एक मजबूत पाया त्यांच्या उर्वरित शैक्षणिक आणि व्यावसायिक आयुष्यासाठी त्यांना चांगल्या स्थितीत उभा करू शकेल यात कुठलीही शंका नाही. निबंधात्मक प्रश्नाचे स्वरूपशालेय जीवनात शिकत असतांना शाळेतले ते 15 मार्कांचे निबंध आठवलेत. बऱ्याच विद्यार्थ्यांनी असे गृहीत धरले असते की 15 पैकी 10 गुण आपल्याला मिळणारच आहेत. ही संभाव्यतः जास्तीत जास्त गुणसंख्या देणारी आहे. पण यामागचा हा उच्च हेतू नाही? जरी निबंध लेखन हे आजच्या व्हॉट्सअप, टेलिग्राम आणि इन्स्टंट मैसेंजरच्या दिवसात आणि युगात विकसित होण्याचे एक पुरातन कौशल्य असल्यासारखे वाटू शकते परंतु जे काही ही माध्यमे आहेत ते महत्वपूर्ण रित्या आणि खात्रीपूर्वक अजुनही अचुकतेबाबत काहीही भाष्य सांगू शकले नाहीत. यात प्रत्येक जण स्वतःला विकसित करण्यासाठी उभे राहू शकतात असेच हे निबंध कौशल्य आहे. हे कसे करावे कसे लिहावे समारोप कुठे करावा याबद्दल निबंध तंत्र मूलतः खंडित करित असते. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या निबंधातील प्रबंधाचा विचार करण्यास प्रोत्साहित करण्यापासून निबंध लेखनाच्या प्रक्रियेच्या प्रत्येक टप्प्यावर मार्गदर्शक सूचना प्रदान करण्यासाठी हे तंत्र उपयुक्त ठरत आहे. आपण लिहीलेल्या निबंधातील अंतिम मुद्दे किती स्पष्ट आहेत याची खात्री करण्यासाठी निबंध पंच हे शिक्षण तंत्रज्ञान अतिशय वरदान ठरलेले आहे ज्याचा फायदा पूर्वीच्या विद्यार्थ्यांनाही मिळू शकेल.

सन १९३० चे दशक स्मिथसोनियन चे चित्र १९३० च्या दशकात ऐतिहासिक स्मिथसोनियन संग्रहालयाचे चित्रण हे विद्यमान संस्था व्यापक रितीने जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा कसा वापर करू शकतात याचे हे एक उत्तम उदाहरण आहे. वेबसाइट या विद्यार्थ्यांना 1930 चे अमेरिकेचे स्वरूप व त्याचे अन्वेषण करण्यास आणि विद्यमान प्रदर्शनाच्या घटकांशी सुसंवाद साधण्यास या परिभाषा आजच्या आधुनिक युगाबद्दल अधिक विस्तृतपणे जाणून घेण्यास अनुमती देते या आधुनिक व्यासपीठाबद्दल अनन्य सामान्य माहिती म्हणजे हा सामायिकरण केवळ एकमार्गी रस्ता नाही.त्या काळात सामाजिक दृष्टीने अभ्यासण्यासारखे सामाजिकशास्त्रात काय आहे याची जाणीव होण्यासाठी विद्यार्थी त्याकाळी प्राथमिक ऐतिहासिक स्रोतांशी संवाद साधत असत. जीवंत पद्धतीने अभ्यासण्यासाठी इतिहासतेव्हा सर्वांच्याच आवाक्यात कधीच नव्हता. विशेषकरून जे स्मिथसोनियन सारख्या संग्रहालयात जाऊ शकणार नाहीत किंवा भेट देऊ शकणार नाहीत त्यांच्यासाठी शाळा व्यवस्थापन सॉफ्टवेअरशी संबंधित नवीनतम शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या ट्रेड आणि अद्यतनांसह अद्ययावत रहाणे आवश्यक आहे.

क्लासरूम तंत्रज्ञानाचा अध्ययन - अध्यापनात वापर

आजच्या काळात विद्यार्थ्यांना अध्ययनात गुंतवून ठेवण्यासाठी वर्गखोली तंत्रज्ञान वापरण्याचे अनेक पर्याय उपलब्ध आहेत. हे शैक्षणिक तंत्रज्ञान वापरण्याचे आज घडीला महत्वपूर्ण 4 मार्ग उपलब्ध आहेत. कोणत्याही जुन्या संकल्पनांना अभ्यासण्यासाठी त्याकोणत्याही वर्गाला सांगा. यावर गुगल क्लासरूमच्या माध्यमातून क्लासरूम तंत्रज्ञान हा एक चांगला उपाय असू शकतो.तो आपल्याला सांगू शकतो की दुपारच्या जेवणाच्या विश्रांतीनंतर एक सुस्त असा दुपारचा वर्ग असेल तर अगदी भौतिकशास्त्रात ध्वनी व प्रकाशाचा प्रवास कसा कसा होतो याचे अध्यापन करतांना यु ट्युबवरील शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने व्हीडीओ क्लिप द्वारे अभ्यासता येते.यागुगल तंत्रज्ञानाच्या वर्गात उद्याच्या सर्वात उत्सुक भावी-भौतिकशास्त्रज्ञ असलेल्या विद्यार्थ्यांना वर्गात लक्ष द्यायला लावणे ही एक मोठ्या चढाईची लढाई वाटू शकते.

या समस्येसोबत आजचे शिक्षक एकतर संघर्ष करीत आहेत.ही काही नवीन अशी विद्यार्थी समस्या नाही. भूतकाळात या समस्यामधुनचंकाही अभिजात वर्गांच्या अध्यापन पद्धतींचा जन्म झालेलाआहे. फील्ड वर्क ट्रिप्समुळेच अर्थशास्त्र,इतिहास या विषयाच्या शैक्षणिक सहलीमध्येबरेच शिकता येते. ज्यामुळे इतिहासातील कंटाळवाणेपणाला नव्या शैक्षणिक अनुभूतींचा संदर्भ प्राप्त होतो.जे विशिष्ट ध्येय साधण्यासाठी सोन्याच्या ताऱ्यांवर अवलंबून असणाऱ्या इतिहासाच्या अभ्यासासाठी आणि त्यातील विशेषाधिकार प्राप्त

करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना अधिक स्पर्धात्मक बनविण्यासाठी प्रवृत्त करित असतात. विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणामधील गुंतवणूकी या दीर्घकालीन लाभदायक असतात. विद्यार्थी देखील चांगल्या शिक्षकांशिवाय वेगवान बनत नाही किंवा सर्वस्पर्शी विद्यार्थी होवू शकत नाहीत. विद्यार्थ्यांना जीवशास्त्र विषयाचे ज्ञान देवून मानवी शरीराच्या अवयवाचे अध्यापन करता येते. आजकाल शिक्षका वर्गाला विद्यार्थ्यांना वर्गात तसेच घरी गुंतवून ठेवण्यासाठी नाट्यकला प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता नाही. आता त्यांची कल्पनाशक्ती आणि नवनिर्मितीतुन अशा प्रकारे वर्गात लक्ष वेधण्यासाठी शैक्षणिक वर्ग तंत्रज्ञानावर विद्यार्थी अवलंबून राहू शकतो शैक्षणिक तंत्रज्ञानामुळे हे शैक्षणिक मूल्यमापन मोजण्यापश्चात उर्वरित काहीही शेष असतांना काही प्रमाणात त सक्षम करतो. हे आजच्या तंत्रज्ञानाने विकसित झालेल्या नव्या पिढीसाठी विशेषतः प्रभावी असे माध्यम आहे. त्यांच्यासाठी हे अंतर्जानी असल्यासारखे वाटते. नवीन तंत्रज्ञानासाठी शिकण्याची दृष्टी अत्यंत महत्वपूर्ण असून जुन्या पिढ्यांसाठी सद्धा ती तितकी वेगळी नाही. अगदी स्पष्टपणे सांगायचे झाल्यास आपल्या वर्गात पाठ्यपुस्तकातून शिकण देणाऱ्या अध्यापन पद्धतीपेक्षा ही पद्धती धीकउतेजनात्मक आहे. आपल्या विद्यार्थ्यांना शिकत असलेल्या गोष्टींवर प्रेम करण्यासाठी तसेच त्यांच्यामध्ये पुन्हा चैतन्य आणण्यासाठी विद्यमान वर्ग तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याचे चार महत्वपूर्ण उमार्ग आहेत.

शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या वापरासाठी महत्वपूर्ण अंग

१. **विद्यार्थी वर्गाची वर्गातील व्यस्तता:** शाळेत अध्यापनाच्या वेळी सर्वात शक्तिशाली बाबींपैकी एक महत्वपूर्ण बाब म्हणजे वर्गात बरेचसे विद्यार्थी या नवीन संकल्पनेबद्दल प्रथमच ऐकत असतात. बऱ्याचदा वर्गात असे घडत असते. जेव्हा शिक्षक विद्यार्थ्यांसमोर पहिल्यांदाच एखादी नवीन संकल्पना सादर करतो. तेव्हा त्यांना हे सर्व बऱ्याचदा अध्ययन अध्यापनातील वन-वे प्रक्रियेसारखे वाटत असते. जे विद्यार्थी उच्चस्तरीय अध्ययनासाठी अनुकूल नसतात. व्हाईट बोर्ड, ग्रिन बोर्ड, सामायिक बोर्ड, के यान ज्यावर विद्यार्थी लिहू शकतात इत्यादी मध्ये वर्गातील तंत्रज्ञानाची साधने वापरणे इत्यादी सर्व विद्यार्थ्यांना अधिक अर्थपूर्ण गुंतवून ठेवत असते विद्यार्थी वर्गात लक्ष देतात किंवा नाही तसेच ते इतर शिक्षकांच्या तासाला लक्ष देत आहेत की नाही हे सुनिश्चित करून आणि योग्य साहित्य चांगल्या पद्धतीने शिकत आहेत किंवा नाही याचे अवलोकन व मूल्यमापन करित असते.

2. **सर्वांना शिकण्यासाठी सक्षम करणे:** आज संशोधनात्मक अभ्यासाने हे सिद्ध केलेले आहे की जेव्हा विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या तोलामोलाच्या शिक्षकांकडून जे काही शिकले तेव्हा या अध्यापनाचा त्यांच्या ग्रेडवर सकारात्मक प्रभाव पडला किंवा नाही हे तपासून पाहता

येते.शिकविलेल्या भागाचे विद्यार्थी वर्गाला किती आकलन झालेले आहे हे तपासून पहाता येते. आज या बाबींचा मोठा फायदा घेण्यासाठी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना ग्रुप प्रोजेक्ट्स द्यायला पाहीजे. विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्वाखालील विविध गट चर्चांचे आयोजन केले पाहीजे. परंतु केवळ यासारख्याच अध्यापनाच्या पद्धतींवर खूपच अवलंबून रहाता कामा नये. परंतु आजच्या आधुनिक वर्ग तंत्रज्ञानामुळे या पद्धतींमध्ये येणारे बरेचसे अडथळे केवळ कमी होत आहेत. विद्यार्थ्यांना यापुढे त्यांच्या शिक्षणात वेळ आणि अभ्यास ऐवढेच मर्यादित ठेवण्याची आवश्यकता नाही. आज नवीन फेडेना सारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे जगभरातील विद्यार्थ्यांना नवीन विषय किंवा नवीन शैक्षणिक तंत्रज्ञानावर आधारित अभ्यास गट तयार करून स्वयंअध्ययन करण्याची परवानगी द्यायला हरकत नाही.

3. **सतत अभिप्राय चॅनेल तयार करणे** : परीक्षेची वेळ जवळपास येईपर्यंत विद्यार्थी वर्गात किती चांगले काम करीत आहेत याकडे विद्यार्थी नेहमीच दुर्लक्ष करीत असतात. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी हे अत्यंत हानिकारक ठरू शकते कारण त्यांच्याकडे विद्यार्थी शैक्षणिक साहित्य किती चांगल्या प्रकारे आकलन करीत आहेत याचे मूल्यांकन करण्याचा कोणताही निश्चित मार्ग नाही. फेडेना प्रमाणे क्लासरूम तंत्रज्ञान, शिक्षकांना सतत, एक-एक-एक अभिप्राय देण्यास सक्षम करीत असतो. विद्यार्थ्यांना ते कोठे उत्कर्ष करीत आहेत हे समजण्यास हे शैक्षणिक तंत्रज्ञानमदत करीत असते. भविष्यात चांगले शैक्षणिक कार्य करण्यासाठी त्यांनी त्यांची शक्ती कोठे वापरावी याचे अचुक मार्गदर्शन करीत असते.

4. **शिक्षण वैयक्तिकृत करणे** : दिवसेंदिवस अभ्यासाचे वाढते प्रमाण हे दर्शविते की वैयक्तिकृत शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांवर अधिक परिणाम अधिक चांगल्या पद्धतीने होतो. हा त्यांच्यासाठी भविष्याचा नवा मार्ग आहे. हे विद्यार्थी डिटेक्टर्स हायपर-पर्सनलायझेशनच्या व्यावहारिकतेवर नवे नवे प्रश्न विचारू शकतात परंतु आजचे वर्ग तंत्रज्ञान आम्हाला ग्रॅन्युलर स्तरावर विद्यार्थ्यांसह व्यस्त ठेवण्यास अनुमती देते. होमवर्क असाइनमेंट्सवर विद्यार्थी स्वतःच्या गतीने शिकत असलेला कोर्सवर्क सहजपणे सक्षम करण्यास तसेच वैयक्तिकृत मेसेजिंग आणि व्हिडीओ कॉलिंगद्वारे विद्यार्थ्यांना रिअल टाइममध्ये मदत करण्यास सक्षम होण्यापर्यंत एक-एक अभिप्राय देण्यापासून मदत करीत असते. आज यामुळेच हे वर्ग तंत्रज्ञान अतिशय वेगाने वाढत आहे. चांगल्या शिक्षण पद्धतीचा एक महत्त्वाचा कणा बनत आहे. माहिती व संप्रेषणाच्या साधनांचा शिक्षणात खरेच फायदा होतो? माहिती व संप्रेषणाच्या साधनांचा शिक्षणावर कितपत आणि कसा प्रभाव पडतो हे ती साधने कशी व कशासाठी वापरली जातात यावर अवलंबून असते. या साधनांचा सर्वांनाच सारख्याच प्रमाणात फायदा होईल असे ही नाही. मात्र ही साधने योग्य पद्धतीने वापरली गेल्यास त्यांचा फायदा नक्की

होतो. माहिती व संप्रेषणाच्या साधनांमुळे शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर काय परिणाम होतो ह्याचा विस्तृत अभ्यास अजूनपर्यंत केला गेलेला नाही मात्र जो काही थोडाफार अभ्यास करण्यात आलेला आहे त्यावरून हे स्पष्ट झालेले आहे की माहिती व संप्रेषणाच्या साधनांमुळे शिक्षणपद्धतीवर निश्चितच चांगला परिणाम होतो. प्रसारित केल्या जाणाऱ्या अनेक शैक्षणिक कार्यक्रमांपैकी रेडिओद्वारे सुसंवाद कार्यक्रमाचा सखोल अभ्यास करण्यात आला. या कार्यक्रमांमुळे शिक्षणाचा दर्जावर उत्तम परिणाम झाल्याचे दिसून आले. तसेच विद्यार्थ्यांच्या गुणांत व उपस्थितीत ही सुधारणा झाल्याचे आढळले. मात्र संगणक, इंटरनेट यांच्या वापरामुळे शिक्षणाच्या दर्जात फारसा फरक पडल्याचे आढळून आले नाही. याविषयाव संशोधन करणाऱ्या रसेल या अभ्यासकाने 'काही उल्लेखनीय अंतर नसल्याचे' म्हटले आहे की माहिती व संप्रेषणाच्या साधनांचा वापर करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत व व्यक्तीगत मार्गदर्शन घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत त्याला फारसा फरक आढळला नाही. माहिती व संप्रेषणाच्या साधनांद्वारे दिल्या जाणाऱ्यामुळे व्याख्यांनामुळे विद्यार्थ्यांमधील अनुपस्थितीचे प्रमाण वाढल्याचे ही मत अनेक समीक्षक व्यक्त करतात. मात्र माहिती व दळणवळणाच्या साधनांमुळे विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत सुधारणा होत असल्याचे ही निदर्शनास आले आहे. पारंपारिक शिक्षणाच्या जोडीला संगणकाचा वापर करण्यात आल्यास शिक्षणाच्या गुणवत्तेत वाढ होऊ शकते. संगणकाचा वापर केल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणाविषयी आवड निर्माण झाल्याची ही काही उदाहरणे आहेत. शिक्षकांना माहिती व दळणवळणाची साधने हाताळण्याचे योग्य ते प्रशिक्षण दिल्यास शिक्षणपद्धतीत आमूलाग्र बदल घडून येऊ शकतो. मात्र अजून या प्रयत्नांना म्हणावा तसा भर देण्यात आलेला नाही शिवाय अशा प्रशिक्षणामुळे शिक्षणपद्धतीत बदल घडून आल्याचे काही ठोस पुरावे ही उपलब्ध नाहीत. सध्या या विषयी उपलब्ध असणारी माहिती ही विद्यार्थी व शिक्षकांकडून मिळविण्यात आली आहे व त्याद्वारे काढलेले निष्कर्ष सकारात्मक आहेत. संगणक व इंटरनेटमुळे होणारे फायदे मोजण्यासाठी प्रमाणित अशा चाचण्या नाहीत त्यामुळे ही या साधनांचा प्रभाव मोजण्यात अडथळे येत आहेत. शिवाय ही साधने शिक्षणपद्धतीत अशा काही तऱ्हेने मिसळली आहेत की त्यांचा वापर वेगळा करून त्यांचा प्रभाव मोजणे हे एक कठीण काम झाले आहे.

समारोप

आयुष्यात यशस्वी होण्यासाठी आणि काहीतरी वेगळं करण्यासाठी प्रत्येकासाठी शिक्षण हे एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. जीवनातील कठीण जीवनाची आव्हाने कमी करण्यात हे खूप मदत करते. शिक्षणाच्या संपूर्ण कालावधीत प्राप्त केलेले ज्ञान प्रत्येक व्यक्तीस त्यांच्या जीवनाबद्दल आत्मविश्वास देण्यास सक्षम करते. आयुष्यात चांगल्या संधी मिळवण्याच्या

संधींसाठी ही विविध दारे उघडते जेणेकरून व्यक्तीच्या करियरच्या वाढीस चालना मिळते. ग्रामीण भागातील शिक्षणाचे मूल्य वाढविण्यासाठी सरकारकडून अनेक जनजागृती कार्यक्रम राबविले जातात. हे समाजातील सर्व लोकांमध्ये समानतेची भावना आणते आणि देशाच्या विकास आणि विकासास प्रोत्साहित करते. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या जगात शिक्षणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. आजकाल, शिक्षणाची पातळी वाढविण्याचे बरेच मार्ग आहेत. शिक्षणाचे संपूर्ण निकष आता बदललेली आहेत. आता नोकरीकरून बारावीनंतर दूरस्थ शिक्षण कार्यक्रमांच्याद्वारे अभ्यास करू शकतो. शिक्षण इतके महाग नाही. अगदी कमी पैशात जो कोणीही सतत अभ्यास करू शकतो. दूरस्थ शिक्षणाद्वारे आम्ही कमी फी घेऊन मोठ्या आणि लोकप्रिय विद्यापीठांमध्ये प्रवेश मिळवू शकतो. इतर लहान प्रशिक्षण संस्था विशिष्ट क्षेत्रात कौशल्य पातळी वाढविण्यासाठी शिक्षण प्रदान करित आहेत. आज शिक्षण हे एका विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी राहिली नसून ते सर्वांसाठी मुक्त असलेले क्षेत्र बनले आहे.

निष्कर्ष

उच्चशिक्षणाच्या क्षेत्रात अध्ययन व अध्यापन तथा मुल्यमापन प्रक्रियाही अत्यंत महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया असून माहिती वदळणवळण तंत्रज्ञानाचा (आयसीटी) वाढता वापर केल्याने उच्च शिक्षण प्रणाली दिवसेंदिवस अत्यंत प्रागतीकस्तरावर जावू लागलेली दिसून येते. आयसीटीमधील बदलांमुळेच नाहीतर त्याचा योग्य उपयोग केल्यास सर्वस्तरांवर अध्यापन व शिक्षण प्रक्रियेत बदल घडवून आणल्या गेलेत ज्यामुळे शैक्षणिक गुणवत्तेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. यात विशेषत्वाने पारंपारिक शिक्षण पद्धती आणि अध्यापनाचे प्रकारात ऑनलाइन आणि आभासी वातावरणाच्या वाढत्या तापमाणात रूपांतरित होत आहेत. शिक्षणप्रणालीत आयसीटीच्या समाकलनासह अंतहीन शक्यता आहेत. आयसीटीचा शिक्षणात वापर केल्याने केवळ वर्गात अध्यापन शिकण्याची प्रक्रिया सुधारली जात नाही तर ई-लर्निंगची सुविधा देखील विद्यार्थ्यांना उपलब्ध होत असते. आज आयसीटीमूळे दूरस्थशिक्षणाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले असले तरी गुणात्मक दृष्ट्या त्यात आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारीत काही ईष्टस्वरूपाचे बदल होणे अपेक्षित आहे. या नवनविन तंत्रज्ञानामूळे शिकवण्याची क्षमता अती दुर्गम भागात पोहोचण्यासाठी अतिशय सक्षम बनलेली आहे. यासाठी इंटरनेटची मदत अत्यंत वरदान ठरत असलेली दिसून येते. या नवतंत्रज्ञानाच्या सहज उपलब्धतेमुळे विद्यार्थी कूटूनही आणि केव्हाही गुणात्मक शिक्षणाच्या वातावरणामध्ये केवळ प्रवेशचं नव्हे तर या स्पर्धात्मक वातावरणात समरस होण्यास सक्षम आहेत. शैक्षणिक संस्थांना तसेच शिक्षकांना किंवा शैक्षणिक घटकांच्या नफ्यासाठी त्यांच्या शैक्षणिक शैलीनुसार तंत्रज्ञानात बदल स्वीकारले पाहिजे हे आजघडीला महत्वाचे आहे. आयसीटीच्या

अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेतील परिवर्तनासाठी या तंत्रज्ञानाच्या सकारात्मक वापराद्वारे त्याची यशस्वी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. याचाच अर्थ असा की, तंत्रज्ञानाचा शिक्षकांवर बहूश्रुतपणे प्रभाव पाडणे आणि त्यांना सक्षम बनविणे आवश्यक आहे. संगणक कौशल्य मिळविण्याऐवजी तसेच सॉफ्टवेअर आणि उपकरणे मिळविण्याऐवजी विद्यार्थ्यांचा संगणकाशी असलेले प्रतिशत परमाण वाढणे गरजेचे आहे. संगणकीय तंत्रज्ञानाच्या गुंतवणूकीत पाठिंबा देणे म्हणजेच आयसीटी तंत्रज्ञानाच्याबाबतीत देशाला सक्षम बनवून हेच शिक्षण शेवटी समाजाच्या शिक्षणाचे लोकशाहीकरण करते.

संदर्भ

- १) अलोनी अर्चना, शैक्षणिक तंत्रज्ञान व व्यवस्थापन आवश्यक घटक, पिंपळपुरे पब्लिकेशन नागपूर, पहिली आवृत्ती, जून 2006.
- २) भांडारकर एस. एसोसिएशन ऑफ इंडियन युनिव्हर्सिटी (125 2-19-1-1985)), नवी दिल्ली, प्रथम आवृत्ती, 2001.
- ३) बलसारा मैत्रे, नवीन शैक्षणिक धोरण व विकास आव्हान, कनिष्क प्रकाशन, नवीन दिल्ली, पहिली आवृत्ती, 1998.
- ४) कुमार वीणा, अटलांटिक प्रकाशन, प्रकाशक आणि वितरक, न्यूडेलह, प्रथम मीडिया ऑप्शन्स, आवृत्ती, 1998.
- ५) मोहिते प्रवीण, रणसिंग विजया, शैक्षणिक तंत्रज्ञान, मूल्यांकन प्रक्रिया व सांख्यिकी, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पहिली आवृत्ती 2000.
- ६) लांजेवार उज्वल, दासदेबाशिस, कॉम्प्युटर प्रोग्रामिंग, साईज्योती पब्लिकेशन, पहिली आवृत्ती 2010.

-----*****-----

xEzPzKfE) EozEa @VfE@IeEe aEaEoE xEeEzE EVe+AEie =nEe]eE]eEoEo {EzEe VEEeEeE xEzPz aEeEo aE E]eEieEe
 aE EoIaEe (EeEaEieEVe + oEa xEe E EneEa oEeEe nEeE EVeEa V) aEeEeE oEeEeEeEeE +EeEo VaeEeE V)Ee
 ME EeEoEe oE EeEe EeVePE]eEeE @VVEeEeE aE EoIaEe oEeEeE oEeEeE V)EeE +EeEa (EeE/VeEa V) V)EeE. {EeE aEeE +xEeEo
 jE]E EeE EeE ZEE+aE. oEeEeEa EeEeEeEeE iE3VME3VieEe ={EeEieE, EeEeEeEeE V)EeEeEaEeE oEeE EeEeE} =SSE
 VEEeEeE EeEeEeE @V) +EeEeE. iAeE EeE oE EeE EeEeE {EeEaEieEVe EeE EeE ZEE+aE xEeE}. {EeEeE Eo oE EeEeEe
 E EeEeEe V)EeEeE ZEE+E. aE oE EeE MEa]E +EeEeEe PEaEeE aE nEeEe PE]eEeE @VVEeEeE aE EoIaEeEaE oEeEeE EoEe
 PEaEeEeE @EeEaEieEVe aE EoIaEeEaE + EeEeEe EneEe EoEeEa +E EeEeEo ZEE+aE aE MEVeEeE]EeEeEeE oEeEeEeEeE
 243 + +MEeEeE {EeEaEieEVe aE EoIaEeE PE]eEeEeEo EeEaEieE nEeEeE 73 Eo PE]eEeE nEeEeE EoEeEo +EeEeE. V)Ee
 EneEe @VVeEeEa {EeEaEieEVe nEeEeEeE EVeEeEeEeE EeEeEeEeE (EeEeEeE E EeEeEeE + EeEeE EeEeE]E EVeE+V)Ee {EeEeEeE
 E EeEeEeE oE EeEeE nEeEeEeE EVeEeEeE 1994) aE xEeEeEeE EeEeEeE EoEeE VEEeEeE EeEeEeEeE nEeEeE ZEE+aE E xEeEa
 {EeEaEieEVe oEeE ZEE+aE VaeE EeE oE EeEeEeEeE ={EeEieE, EeEeEeE oE EeE PE]eEeEeE {EeEaEieEVe aE EoIaEeEaE oEeEeEeE
 V)EeE aEeE V) oEeEeEeE EeEaEieEeEeEeEeE EeEeE. oE EeEeEeEeE EeEeEeE EeEeEeEeE]E EeEeEeE EeEeEeEeE EeEeEeE
 oE EeEeEeE V) oEeE EeEeE. {EeE aE oE EeEeEeEaEieEeEeE =ioEeEeEaEeEeEeEeE oEeEeEeE xEeEeE EeE xEeE. EeEeEeE EeEeE
]E EeEeEeE <iEeE oE EeEeEeEeEeEeEeE iEeEeEeE V) oE EeEeE EeEeEeE EeEeE +EeE + oEa EneEeEaE aEeEeE @ aE oE EeEeEeEa
 @VVEeEeE]E EeEeE ZEE+aE (EeE/VeEa VEEa oEeEeEeE EeE3V)EeE iAeE oEeEeEeE EeE aE oE EeEeEeEeE ;eEeE EeEeEeE aEeEeE
 @VVeEeEeE EeEeEeEeE @VVEeEeEeEeE {EeE +EeE. iAeE EeEeEaE V)EeEeEeE EeEeE EeE. iEeEeEeEeE]E. +EeE EeE EeEeEeE
 VaeE EeEeEeE +E EeEeE EeEeEeEeEeE EeE MEeEeEa EeE E. oE. EeEeEeEeE =. EeE.]EeEeEeE. {EeE. xEeE EeEeEeEeE EeE. {EeE
 MEeEeEeEeEeE; oEeE ME. + EPeEa <iAeEeEeE EeEeEeE oE EeEeEeEeE aEeEeEeEa @VVEeEeEeE xEeEeEeEeE +EeEeEeE EeEeEeEeE
 aE EeEeE EeEeEeEeE (EeE +EeE. VaeEeEeE +EeEeEeE @VVEeEeEeE VEEeEeEeE EeEeEeE {EeEaEieEVe oEeEeEeEeE EeEeEeEeE EeEeE
 V)EeE. {EeE +oEa +oEeEa iEeE V) oEeEeEeE EeEeEeE oE EeEeEeEeE @VVEeEeEeE EeEeEeEeEeE +EeEeEeE EeEeEeE +EeE
 iAeE EeE aE oE EeEeEeEa @VVEeEeEeEeEeE VEEeEeEeE, SSeEeEeE E oEeEeEeEeEeEaE (EeE/VeEa +oEa EeE]eEa +oEa ZEE+aE iEeEeE EeE
 EeEeEeEeE +EeEeEeEeE V)EeEeEeE iAeEeEeEa @VVEeEeEeEeE oEeE V) ={EeEieE oE EeEeEeEeE =rEeEeEeE MEeEeEeEeE +EeEeE
 V)EeEeE aEaEeEeEeE +EeEeE oEeEeE +oEeEa (EeE/VeEa iEeE EeEeEeE oE EeEeEeEeE @VVEeEeEeE EeEeEeE E iAeE +xEeEeEeEa
 oE EeEeEeE EeEeEeE EeEeEeE +EeE

oEeEeEeE :

EeEeEeE oE EeEeEeEeE @VVEeEeEeE oEeEeEeEeEeE +]AeEeE EeEeE + oEeEeE + oEa EneEeEaE EeE, EeEeEeE oE EeEeE
 +xEeEeEeEeE VEEeE]E EeEeEeEeE <iEeE VEEeEeEeEeE iEeEeEeEaE oEeEaEeEeE oE]eEaE +EeEeE @VVEeEeEeE EeEeEeEeE +EeE
 {EeEeE EeE +xEeEo aEeEeEeE EeEeEeEeEeE V) oE EeEeE nEeE +EeE @VVEeEeEeE oEeEeEeE EeEeE iAeEeEeEeEeE {EeEeE
 {EeEeEeEeE xEeE} iAeE EeE ;eEeE EeEeEeE aEeEeEeE EeEeE EeEeEeEeE @VVEeEeEeE xEeEeE E nEeEeE EeEeEeE. aE
 EeEeEeEeE EeEeEeE oE EeEeEeEeE @VVEeEeEeE =nEeEeEeEeE nEeE ZEE+Eo {EeE/VeEa EeEeE VEEeEeEeE EeEeEeEeE VEEa oEeEeEeE
 xEeEeEeEeE EeEeEaE iAeEeE EeEeEeE aE oE EeEeEeEeEeE oEeEeEeEeE +EeEeEeEeE {EeE aEaEeE +EeEeEeE oE EeEeEeEeEeEaE]EeEeEeEeE
 EeEeEeEeEeE oEeEeEeEeE {EeE/VeEa VaeEeEeE aE oE EeEeEeEeE @VVEeEeEeE xEeEeEeEeE EeEeEeE V)EeE E iAeE xEeEeE EeE EeE aE
 oE EeEeEeEeE +EeEeE +EeEeEeE, oE EeEeE E]EeEeE eEeEeEeEeEeE EeE V)EeEeEaE]EeEeEeE V)EeEeE. +oEa VEEa V)EeEeE
 iEaEeEeE aE oE EeEeEeEeE oE EeEeEeE EeEeEeE EeEeEeE +EeE

°ÉÁÏÉÇÖÉÉ :

- 1) |ÉÉÏÏ |ÉÉ.±É. - ©VVEÖÖÉ É ÉÏ±ÉÁÉ, ÈÉÉÉÉÉÉ + kb÷(ÉÏ±ÉÉÁÉÉ, XÉÉÉÉÉÉ 1988.
- 2) bÁ ÉÉÉÉÉÉ - ÖÉ ÉÖÉ ÉÉÉÉÉÉ (ÉÉÉÉÉÉ VÉÉÉÉ É ÜÉ, ÉÉÉ ÉÉÉÉ É SÉ VÁÉ ÉÉÉÉÉÉ ÉÉÉÉÉÉ ÉÉÉÉÉÉ ÉÉÉÉÉÉ ÉÉÉÉÉÉ.
- 3) bÁ + VÉÉÉÉ É ÉÉÉÉÉÉ - (ÉÉÉÉÉÉ VÉÉÉÉ + ÉÉÉÉÉÉ ÉÉÉÉÉÉ, ÉÉÉÉÉÉ (ÉÏ±ÉÉÁÉÉ, + ÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉ)
- 4) bÁ ÉÉ. VÉÉÉ ÉÉÉÉÉÉ - ÉÉÉÉÉÉ, ÉÉÉÉÉÉ (ÉÏ±ÉÉÁÉÉ, + ÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉÉ)
- 5) ÉÉÉÉÉÉ ÉÉÉÉÉÉ ÉÉÉÉÉÉ ÉÉÉÉÉÉ ÉÉÉÉÉÉ ÉÉÉÉÉÉ -2015.

-----*****-----

उपभोक्तावादी संस्कृतीचा प्रभाव

प्रा. डॉ.राजेश एस. डोंगरे, (सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग)
गुरुकुल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नांदा, तालुका कोरपना जिल्हा चंद्रपूर

गोषवारा:-

उपभोक्तावादाचा एक आर्थिक प्रक्रिया असून त्याचा अर्थ समाजात व्याप्त असे प्रत्येक तत्व उपभोग करण्यायोग्य असतात. त्यांना फक्त योग्य तऱ्हेने एका गरजेच्या वस्तू स्वरूपात बाजारात प्रस्थापित करण्याची आवश्यकता आहे. सरळरित्या आपण उपभोक्ता अशा व्यक्तीला संबोधतो की, जो विविध वस्तू आणि सेवेचा उपभोग घेतो किंवा त्या वस्तूंचा उपयोग करतो जसे- गहू, तांदूळ, फळे इत्यादींचा तो प्रत्यक्ष उपभोग घेतो. यात महत्त्वपूर्ण गोष्ट अशी की, उपभोक्ता आपण त्यालाच म्हणतो जो उपभोगाकरिता वस्तू किंवा सेवांची खरेदी करतो. समजा एखादा किरकोळ व्यापारी ठोक विक्रेत्याकडून काही सामान किंवा वस्तू खरेदी करतो तेव्हा तो उपभोक्ता होऊ शकत नाही. कारण तो त्या वस्तूची पुनर्विक्री करित असतो. अशा प्रकारे जो त्या वस्तूचा उपभोग किंवा उपयोग करतो त्यालाच उपभोक्ता म्हणता येईल. अशा वस्तू बाजारपेठेत प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे. कारण त्यांचा खरेदीदार आणि विक्रेता सहज उपलब्ध होईल कारण मानवी मेंदू या गोष्टींना लगेच ग्रहण करतो. जेव्हा एखादी वस्तू वारंवार प्रभावीपणे एखाद्या व्यक्तीला दाखविली तर अशा स्थितीत त्या वस्तूचा त्या व्यक्तीच्या मनावर सखोल असा प्रभाव पडणे स्वाभाविक आहे. अशा उपभोक्तावादी संस्कृतीमुळे आपल्या भारतासारख्या देशात विषमता फोफावत आहे. उपभोक्तावादी संस्कृतीमुळे ग्रामीण भागातील संस्कृतीच नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. तरीही ग्रामीण भागातील मूठभर संपन्न लोक अशा भोगवादी वस्तू प्राप्त करून उपभोक्तावादी संस्कृतीकडे वळत आहे. अशाप्रकारे एक नवीन जीवनशैली उदयास येत आहे.

बिजशब्द:- उपभोक्ता, जाहिरातीचा भडीमार, परंपरागत उत्पादनाचा न्हास, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीचा अंगीकार.

प्रस्तावना:-

सर्वसाधारणपणे उपभोक्त्यांची व्याख्या अशी केली जाते की, कोणीही एक व्यक्ती जो वस्तू आणि सेवेची निवड करतो त्यांच्या प्राप्तीकरिता पैसे खर्च करतो आणि स्वतःची गरज पूर्ण करण्याकरिता त्याचा उपभोग करतो किंवा उपयोग घेतो त्यालाच उपभोक्ता म्हटले जाते. त्याचप्रमाणे उपभोक्तावादाचा सविस्तर अर्थ असा की, उपभोक्त्याचे एक आंदोलन ज्यांचा उद्देश उत्पादक, व्यापारी, विक्रेते तसेच सेवा प्रदान करणारे यांनी उपभोक्त्याच्या बाबतीत

सुयोग्य आणि नैतिकतेने व्यवहार करणे आवश्यक असते. उपभोगवादी संस्कृतीमध्ये भोगवादी वस्तूचा उपयोग हाच प्रतिष्ठेचा आधार झालेला आहे. त्यामुळे या वस्तू प्राप्तीकरिता कोणत्याही मार्गाने पैसे कमवितात किंवा भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब करतात. या उपभोक्तावाद संस्कृतीमुळे व्यापक प्रमाणात गरीब वर्गामध्ये भोगवादी वस्तूची लालसा जागृत करित आहे. अशा तऱ्हेने समाजातील ज्या घटकांजवळ पैसा आणि पद सोबतच भ्रष्टाचारांच्या संधी आहेत असे लोक आणि इतर सर्वसामान्य लोक यांच्यातील विषमता वाढत चालली आहे. सत्ताधीश लोक देखील सामान्य जनतेप्रती उदासीन असून अभिजात वर्गाच्या आवश्यकतेकडे अधिक लक्ष केंद्रित करतात.

ग्रामीण भागातील संपन्नताही मर्यादितच असते. थोडाफार अतिरिक्त पैसा जमा राहतो, त्यातील काही सामाजिक कार्यांवर खर्च होतो होता, तोही आता उपभोक्तावाद संस्कृतीकडे वळता झालेला आहे. परिणामी ग्रामीण जनतेमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण वाढत चालले आहे. अशा भोगवादी वस्तूची प्राप्ती करण्याची लालसा त्यांच्यात राक्षसी प्रवृत्ती जागृत करते आणि ते असामाजिक तत्वाकडे देखील वळतात.

भारत आणि उपभोक्तावादी संस्कृती

भारतासारख्या विकसनशील देशात साम्राज्यवादाच्या संपर्कामुळे परंपरावादी उत्पादनाचा नायनाट होत चालला असून लोकांच्या पायाभूत गरजांच्या पूर्ततेकरीता उत्पादनाच्या गतिशील विकासाची आवश्यकता जाणवत आहे. उपभोक्तावादच्या प्रभावामुळे विकासाला गतीवेध निर्माण झाला आहे. युरोपियन देशांच्या संपर्कामुळे भारतामध्येही एक मोठा अभिजात वर्ग निर्माण झालेला आहेत. ज्यांनी या उपभोक्तावादी संस्कृतीचा अंगीकार केला आहे. या अभिजात वर्गामध्ये देखील त्या वस्तूची गरज निर्माण झालेली आहे. अशी पाश्चिमात्य संस्कृती आपल्यासारख्या विकसनशील देशाच्या समाजातील मध्यमवर्गाला उपलब्ध होत आहे. अशा वस्तूंच्या उपलब्धतेमुळे त्यांची सामाजिक प्रतिष्ठा देखील वाढली लागली आहे. परिणामी या अभिजात वर्गाचे अनुकरण करित इतरही मध्यम तसेच निम्न वर्गातील लोक देखील अशा विविध वस्तू प्राप्त करण्याची अभिलाषा करायला लागले.

उपभोक्तावादी संस्कृतीचा प्रभाव:-

भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये वाढत्या प्रमाणातील उपभोक्तावादी संस्कृतीचा प्रभाव खालीलप्रमाणे दिसतो.

- मानवी प्रवृत्ती आधुनिक बनण्याच्या शर्यतीमध्ये आपली समाजाप्रती नैतिकताही विसरत चालली आहे.
- आजची उपभोक्तावादी संस्कृती आमच्या दैनंदिन जीवनावर वरचढ होत चालली आहे.

- आज समाजातील एक मोठा वर्ग वस्तूला उपभोगाच्या दृष्टीने न बघता केवळ बाह्य/बाहेरी देखावा म्हणून खरेदी करण्याच्या मानसिकतेत वाढ होत आहे.
- आजच्या स्पर्धेच्या युगामध्ये उत्पादकांना केवळ वस्तूचे उत्पादन केल्याने भागत नाही, तर अशा वस्तूंच्या जाहिरातीवर मोठ्या प्रमाणावर लक्ष केंद्रित करावे लागते. सद्यस्थितीत फसव्या जाहिरातीच्या भडीमारामुळे सामान्य ग्राहक भ्रमित होत आहे.
- मानवी प्रवृत्ती या कधीही समाधानी नसतात. मानवाच्या ईच्छा ह्या दिवसागणिक वाढतच चालल्या आहे. मानव हा आत्मकेंद्रित होत आहे. सामाजिक दृष्टिकोनातून हा एक धोका आहे.
- अशा उपभोक्तावादी संस्कृतीच्या वाढत्या प्रमाणामुळे आपल्या सांस्कृतिक अस्मितेचा न्हास होत चालला आहे. त्यामुळे आमची सामाजिक प्रतिष्ठा किंवा सामाजिकतेला धोका निर्माण झाला आहे.
- बाजारातील परिस्थितीनुसार उत्पादनातील बदलानुसार ग्राहक एका नवीन जीवनशैली कडे वळतांना दिसत आहे.
- आधुनिकतेच्या आहारी जाऊन आपण या वस्तूचा उपभोग घेत नाही तर अशा वस्तूंच्या आहारी जात आहोत.
- नैतिक मापदंडामध्ये शिथिलता निर्माण होत आहे.
- आपल्या सामाजिक संस्कृतीत पश्चिमात्य संस्कृतीचा पगडा वाढताना दिसतो.
- या उपभोक्तावादी संस्कृतीच्या वाढत्या प्रभावाने आपल्याला आवश्यक नसलेल्या वस्तू सुद्धा हव्यांशा वाटतात. अशा स्थितीत आपल्याकडील असलेल्या पैशाचा अपव्यय सुद्धा होतो. कारण आपण गरज नसलेल्या वस्तूंच्या खरेदीवर खर्च केलेला असतो.

निष्कर्ष:-

उपभोक्तावादी संस्कृतीने समाजात आपले पाय अशा रीतीने रोवले आहेत की, आज तिला समूळ नष्ट करणे जवळ-जवळ अशक्य झाले आहेत. त्यामुळे विकसित आणि परिपक्व मानसिकतेच्या लोकांनी या उपभोक्तावादी संस्कृतीच्या सीमा रेषेत जखडून घेण्यापेक्षा स्वतः मर्यादित उपभोग करून बाहेर निघणे आवश्यक आहे. या दिखावटी उपभोक्तावादी संस्कृतीने समाजातील विविध वर्गातील विषमता वाढली आहे. अशी संस्कृती मनुष्याच्या भोगवादी प्रवृत्तीला चालना देते. या परिस्थितीवर नियंत्रण करणे ही काळाची गरज आहे.

उपभोक्तावादी संस्कृतीचा दिवसागणिक वाढता प्रभाव अत्यंत सखोल आणि सूक्ष्मप्रमाणात दिसत आहे. यांच्या प्रभावात येऊन आमचे चारित्र्य बदलत चालले आहे. आजच्या परिस्थितीत आवश्यक वस्तू ऐवजी आपण प्रतिष्ठेच्या वस्तूकडे वळत आहोत.

पाश्चिमात्य संस्कृतीचा आपण अंगीकार करीत आहोत. आम्ही वस्तूचा उपभोग घेता- घेता केवळ त्याचे गुलामच आहोत आहो, असे नाही तर आम्ही आमच्या जीवनातील लक्ष उपभोगच मानत असतो. खऱ्या अर्थाने आम्ही वस्तूचा उपभोग घेत नाही तर वस्तूच आमच्या जीवनाचा उपभोग घेत आहे, असे म्हटल्यासही वावगे ठरणार नाही. तसेच भविष्याकरिता हे एक आव्हानच आहे. कारण होत चाललेला हा बदल मानवाला त्याच्या सामाजिक पतनाकडे नेत आहे.

संदर्भ:-

1. विपणन व्यवस्थापन - डॉ.प्रकाश सोमलकर, जी.सी.पब्लिशर्स, नागपूर
2. Marketing Management - Ranjan Saxena - Tata Mc Graw- Hill
3. Marketing Management - P- Kotler - Prentic Hall inc.
4. Marketing Management - Planning, implementation & Control - V.S.
5. Ramswamy & S. Namakumari - Mc Millan

-----*****-----

वाढत्या शहरीकरणाचा सामाजिक प्रभाव

प्रा. डॉ.राजेश एस. डोंगरे, (सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग)
गुरुकुल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नांदा, तालुका कोरपना जिल्हा चंद्रपूर

गोषवारा:-

वाढते शहरीकरण ही सामाजिक परिवर्तनाची एक प्रक्रिया आहे. ह्या होणाऱ्या बदलालाच शहरीकरण असे संबोधले जाते. सामाजिक जीवनाकरीता ग्रामीण तसेच नगरी भागाचे सारखेच महत्त्व आहे. नागरीकरणाच्या ह्या प्रक्रियेत ग्रामीण भागाचे योगदान अधिक महत्त्वपूर्ण मानले जाते. पी.एम.हॉसरस यांच्या मते, शहरीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यात लोकसंख्येच्या विस्फोटामुळे शहरी लोकसंख्येत वाढ होते. लोक ग्रामीण क्षेत्रातून शहरी क्षेत्राकडे स्थलांतरण करतात अशा प्रकारे शहराचा विस्तार होत जातो. ग्रामीण भागामध्ये पुरेसा रोजगार उपलब्ध नसतात. अशा परिस्थितीमध्ये ग्रामीण भागातील मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्येचा एक वर्ग आपल्या रोजगाराच्या शोधासाठी शहराकडे वळतो व अशा स्थितीत शहरी लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. वाढते शहरीकरण हे विकासाचे प्रतीक मानले जात असले तरी शहरीकरणात वेगाने होणारी वाढ ही शहरी समस्या निर्माण करित असतात. कारण वाढत्या शहरीकरणाबरोबरच शहरी सुविधांमध्ये वाढ करणे ही एक मोठी समस्या असते. यावरून असे स्पष्ट होते की, जस-जशी आर्थिक क्रिया आणि रोजगारात वाढ होत जाते. तस-तशी शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत वाढ होते.

बिजशब्द:- ग्रामीण लोकसंख्या, रोजगार, शहरीकरण, राहणीमानाचा दर्जा, सामाजिक स्तर आणि छोटे कुटुंब.

प्रस्तावना:-

प्रत्येक वर्षी ग्रामीण भागात राहणारे लोक हे गाव सोडून शहराकडे धाव घेतात कारण ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी भागात रोजगाराच्या संधी अधिक प्रमाणात उपलब्ध असतात. भौगोलिक दृष्टिकोनातून ग्रामीण प्राकृतिक वातावरणाचे शहरी वातावरणात परिवर्तन होऊन होणाऱ्या शहराच्या उत्पत्तीला नागरीकरण किंवा शहरीकरण म्हटले जाते. सोप्या भाषेत सांगायचे तर नगर बनण्याची एक प्रक्रिया म्हणजेच शहरीकरण होय. मानवशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून लोक संस्कृतीचे शहरी संस्कृतीमध्ये परिवर्तन होणे म्हणजे शहरीकरण होय.

2011 च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार दिल्ली हे भारतातील सर्वाधिक शहरीकरण झालेले राज्य होय. येथील शहरी जनसंख्या चे प्रतिशत प्रमाण 97.5 टक्के इतके आहे.

यापाठोपाठ तामिळनाडू येथील शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण 48.45 टक्के इतके आहे. त्यानंतर केरळ 47.72 टक्के, महाराष्ट्र 45.72 टक्के आणि गुजरात 42.58 टक्के इतके आहे.

एकूण जनसंख्येत शहरी लोकसंख्येच्या प्रमाणात वाढ हेच सामान्यपणे वाढत्या शहरीकरणाचे प्रतीक मानले जाते जर एकूण लोकसंख्येच्या टक्केवारीच्या रूपात शहरी लोकसंख्येमध्ये वाढ होत असेल. तर ते वाढत्या शहरीकरणाचे प्रतीक मानले जाते. यामुळेच म्हणजे शहरी जनसंख्या वाढीमुळे शहराच्या आकारात देखील वाढ होते. यावरून असे म्हटले जाते की, वाढत्या शहरीकरणाची क्रिया ही वस्तूतः एक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रक्रिया होय.

वाढत्या शहरीकरणाची वैशिष्ट्ये:-

वाढत्या शहरीकरणाच्या प्रक्रियेचे वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहे.

➤ शहराकडे स्थलांतरण:-

या वाढत्या शहरीकरणाच्या प्रक्रियेचा महत्वाचा पैलू म्हणजे ग्रामीण भागातील लोक शहराकडे येऊन वास्तव्य करायला लागतात. या लोकांतील बहुतांश लोक शहरात अस्थायी स्वरूपात वास्तव्य करायला लागतात.

➤ रोजगाराचा प्रश्न:-

आजच्या परिस्थितीत रोजगार मिळणे ही मोठी समस्या आहे. यासाठी ग्रामीण भागाकडून येणारे लोक शहरात व्यापार किंवा उद्योगांमध्ये रोजगारीला लागतात. आपली ग्रामीण भागातील कृषी किंवा इतर त्यांच्याशी निगडित असलेला व्यवसाय सोडून देतात. त्याऐवजी शहरांमध्ये उद्योग किंवा छोट्या मोठ्या उद्योगात काम पत्करतात.

➤ सामाजिक गतिशीलता:-

शहरी भागात आल्यानंतर लोकांच्या सामाजिक गतिशीलतेत आमुलाग्र वाढ व्हायला लागते. ते तेथील लोकांशी एकोप्याने मिळून-मिसळून वागतात. तेथील नवीन संस्कृती, नवीन विचारसरणीशी एकत्रित होण्याचा प्रयत्न करतात.

➤ नवीन विचाराचा प्रभाव:-

ग्रामीण भागातून आलेल्या लोकांना आपल्या भागातील जुन्या परंपरा, चालीरिती सोडून नाविन्याचा स्वीकार करावा लागेल कारण शहरातील लोकांच्या राहणीमान प्रणालीचा एक वेगळा आयाम असतो. सर्व लोकांमध्ये मिसळण्याचा दृष्टिकोन वेगळा असतो. अशाप्रकारे नवीन विचारधारेच्या प्रवाहात ते आलेले असतात.

➤ विभक्त कुटुंब/छोटे कुटुंब

वाढत्या शहरीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये आपल्याला एक नवीन वेगळ्या प्रकारच्या कुटुंबाची ओळख होते. शहरी भागात निवासाच्या भेडसावणाऱ्या समस्यांमुळे मोठी कुटुंबे किंवा संयुक्त कुटुंबात राहण्याचे स्वप्न शक्य होत नाही यातूनच कुटुंब विभक्त होऊन छोटी कुटुंबे अस्तित्वात येतात.

अशा प्रकारे वाढत्या शहरीकरणाची प्रक्रिया ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रक्रिया असते.

वाढत्या शहरीकरणाचे सामाजिक प्रभाव:-

आपल्या भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये वाढत्या शहरीकरणाचे प्रमाण दिवसागणिक मोठ्या वेगाने वाढताना दिसत आहे. ह्या वाढत्या शहरीकरणामुळे त्याचा आपल्या समाजावर कशा प्रकारे प्रभाव पडतो या बाजूचा आपल्याला अभ्यास करावयाचा आहे.

भारतात वाढत्या शहरीकरणाचे पुढीलप्रमाणे सामाजिक प्रभाव पडलेले आहेत.

➤ कुटुंब व्यवस्थेची विघटन:-

पुरातन काळात किंवा ग्रामीण भागांमध्ये शिक्षण, मनोरंजन, उत्पादन इत्यादि सर्वांचे केंद्र हे कुटुंबच आहे. शहराचा विकास होण्यापूर्वी संयुक्त कुटुंब पद्धती ही ग्रामीण जीवनाची किंवा संस्कृतीची विशेषतः होती. वाढत्या शहरीकरणाचा मारा झाल्यामुळे सदर कुटुंब प्रणाली छोटी व्हायला लागली आणि एकाच कुटुंबातील सदस्यांची एकमेकांप्रती असलेल्या सहकार्याच्या भावनेचा न्हास व्हायला लागला.

आजच्या काळात व्यक्ती हा सर्वांचा विचार करण्यापेक्षा स्वतःचा विचार करण्यात मनुष्य गुंतलेला आहे. अशी भावना संयुक्त कुटुंबाकरीता घातक ठरली. याव्यतिरिक्त घरांची कमतरता, कार्यप्रणाली, कामाचे अंतर इत्यादी कारणांमुळे एका ठिकाणी राहणे शक्य होत नाही. या सर्वांमधील कारणांमुळे कुटुंब व्यवस्थेचे विघटन होत गेले.

➤ रूढी परंपरांचा न्हास:-

ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये शिक्षणाच्या जागृतीमुळे प्रसारामुळे मनुष्याच्या विचारातही परिवर्तन होत गेले. ग्रामीण भागातील अज्ञानामुळे काही विश्वास-अंधविश्वास बाळगत होते. परंतु वाढत्या शहरीकरणामुळे ह्या सर्वांचा न्हास होत गेला. रूढी, परंपरा आणि रीतिरिवाज यांचा पगडा कमी-कमी होत गेला.

➤ लोकसंख्या घनता वृद्धी:-

ह्या वाढत्या शहरीकरणामुळे नगरातील किंवा शहरातील लोकसंख्येची घनता ही सातत्याने वाढत आहे. शहरानजीकच्या खेड्यांचे रूपांतरण नगरांमध्ये नगराचे रूपांतरण महानगरांमध्ये अशा प्रणालीनुसार लोकसंख्येत इतकी जास्त वाढ होत आहे की, सर्व लोक एका निश्चित ठिकाणी एकत्र येऊ शकत नाही.

➤ **विषम सामाजिक स्तर**

शहरांमध्ये वास्तव्य करीत असलेल्या विविध भागांमध्ये बरीच विषमता बघायला मिळते. काही ठिकाणातील लोकांचा राहणीमानाचा स्तर अगदीच दारिद्र्यरेषेखालील असा असतो, तर काही ठिकाणी अत्यंत श्रीमंत लोक आहेत. यासाठी बोगार्डस या अर्थतज्ञाने या बाबतीत म्हटले आहे की, "सर्वाधिक विषमता हे वाढत्या शहराचे लक्षण आहे."

➤ **वैवाहिक दृष्टिकोनात बदल:-**

वाढत्या शहरीकरणामुळे वैयक्तिक स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे विवाहाच्या वयात वाढ झाली. कुटुंबातील लोकांचा विवाह साठी असलेला दबाव किंवा जबरदस्ती नाही. मुलाच्या किंवा मुलीच्या करिअर, शिक्षण या सर्व बाबींचा विचार करून विवाह ठरविला जातो. तसेच प्रेम विवाह आणि विवाह विच्छेदनामध्ये देखील तितकीच वाढ झाली.

➤ **धर्म आणि नैतिक मूल्य:-**

वाढत्या शहरीकरणात होणाऱ्या बदलांमुळे किंवा परिणामामुळे धर्माचे मूल्य हे घटक चालले आहे. वैयक्तिक भौतिक वादाकडे मनुष्य वाटचाल करीत आहे. वाढत्या शहरीकरणाच्या विकासामुळे देशातील स्त्री-पुरुषांच्या नैतिक मूल्यात परिवर्तन झाले आहे. स्त्री ही पुरुषापेक्षा कमी नाही. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेचे वातावरण निर्माण झाले. त्याबरोबरच नैतिक दृष्टिकोनात फरक पडलेला आहे.

निष्कर्ष:-

पूर्वापार भारत हा खेड्यांचा देश आहे असे म्हटले जात होते. परंतु जेव्हापासून भारतात आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेचा प्रारंभ झाला तेव्हापासून येथील नागरिकांमध्ये वाढत्या शहरीकरणाचा प्रभाव वाढीला लागलेला आहे. औद्योगिक विकासाच्या आजच्या या युगात जसे-जसे ग्रामीण भागात उद्योगाची स्थापना आणि विकासाची प्रक्रिया वाढीला लागली तसे-तसे खेड्याचे रूपांतर शहरात व्हायला लागले आहे. शहराच्या जवळपास असलेली खेडी शहराच्या हद्दीत आलेली आहे.

रोजगाराच्या शोधात लाखो ग्रामीण लोक दरवर्षी खेड्यातून शहराकडे स्थलांतरण करतात ह्या वाढत्या शहरीकरणाच्या वेगामुळे शहरात राहणाऱ्या कुटुंबांमध्ये आज दोघेही काम करताना आढळतात. त्यामुळे राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो आहे व स्त्री-पुरुष समानता राखली जाते. शहरात उपलब्ध असलेल्या सुखसुविधा आणि उच्च प्रतीचे जीवनमान एकूणच शहरातील झगमगाटीने ग्रामीण युवकांना शहराकडे आकर्षित केले आहे.

वाढत्या शहरीकरणाची ही एक चक्रीय प्रक्रिया आहे. या चक्राद्वारेच एखादा देश कृषी अर्थव्यवस्थेतून औद्योगिक अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करतो. म्हणूनच वाढत्या शहरीकरणाचा विकासाचे प्रतीक देखील मानले जाते.

थोडक्यात नवीन औद्योगिक धोरणात भारतात वाढत्या शहरीकरणाच्या प्रवृत्तीमध्ये वेगाने वाढ झालेली आहे.

संदर्भ:-

1. भारतीय नागरी अर्थशास्त्र - डॉ. प्रकाश सोमलकर, मेसर्स रजनी प्रकाशन, नागपूर
2. Indian Economy - Agrawal A.N.
3. Indian Economy - Datta & Sundaram
4. Indian Economy - Misra S.K. & Puri V.K., Himalaya Publishing house.
5. Rural Development - Mishra R.P.
6. श्री. आ. देशपांडे ,भारताचे नियोजन आणि आर्थिक विकास- विद्या प्रकाशन

-----*****-----

महाविद्यालयातील ग्रंथालयात स्पर्धा परिक्षांचा अभ्यास करणा-या विद्यार्थ्यांचे अध्ययन

प्रा. किशोर पंढरीनाथ भोळे (ग्रंथपाल)

धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय जळगांव

सारंश :

स्पर्धा परिक्षा देणारे विद्यार्थी भविष्यात एक जबाबदार नागरीक व अधिकारी वर्ग म्हणून भूमिका वटवणार असतात. प्रशासकीय कर्तव्य चोखपणे पार पाडण्यासाठी योग्य त्या व्यक्तीची निवड व्हावी हा स्पर्धा परिक्षांचा प्रमुख उद्देश असतो. स्पर्धा परिक्षांच्या जडण घडणीचा हा प्रवास विद्यार्थी कसा पार पाडतात त्यांना येणारया कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक समस्या शिवाय कधी कधी परिक्षांच्या अपयशातून येणारा ताण वैफल्य व त्यांच्या समस्या जाणून घेणे महत्वाचे आहे.

प्रस्तावना :

ज्ञानासाठी शोध या अर्थानेच हा शब्द सर्वसामान्य प्रचलित आहे. बौद्धिक आणि व्यावहारीक समस्येची उत्तरे शोधणे हा संशोधनाचा प्रयत्न असतो.. सध्या स्पर्धेचे युग आहे, या युस्पर्धेच्या युगात टिकायचे असेल तर चालू घडामोडी माहित असणे आवश्यक आहे त्यासाठी स्पर्धा परीक्षा देत असलेल्या विद्यार्थ्यांना आवश्यक त्या वाचन साहित्याची फार गरज असते ती या महाविद्यालयाने पूर्ण केली व विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर घालण्याचे काम केले. युवकांना या विविध स्पर्धा परिक्षा अतिशय मोलाच्या ठरत आहेत. या ग्रंथालयाच्या माध्यमातून मिळालेल्या वाचन साहित्याच्या व स्पर्धा परीक्षेच्या आधारे आज अनेक विद्यार्थी मोठ-मोठ्या पदावर काम करीत आहेत.

उद्देश :

- 1) स्पर्धा परिक्षेचा अभ्यासक्रम व बदलेले स्वरूप समजून घेणे.
- 2) परिक्षार्थींना जाणवणारा ताण, वैफल्य व त्यांच्या मानसिकतेचा अभ्यास करणे.

गृहीत कृत्य :

- 1) शैक्षणिक वातावरण व पार्श्वभूमी बरे असणारया कुटूंबातील विद्यार्थी स्पर्धा परिक्षांकडे अधिक प्रमाणात वळत आहेत.

2) स्पर्धा परिक्षांच्या अभ्यासातील व स्वरूपातील बदलामुळे विद्यार्थ्यांना मानसिक ताण जावणतो.

विषयाचे महत्व :

आजचा विद्यार्थी हा उद्याचा जबाबदार नागरीक म्हणून कार्य करणार असतो. सध्याचे युग हे स्पर्धेचे युग आहे. प्रत्येक क्षेत्रातील स्पर्धा ह्या क्रमप्राप्तच झालेल्या आहेत. स्पर्धा म्हटल्या म्हणजे यश अपयश कठोर परिश्रम अभ्यासातील सातत्य, वेळेचे नियोजन अद्यावत ज्ञान, उद्दिष्ट ह्या गोष्टि आल्यात. स्पर्धा परिक्षांची तयारी करणारया विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या परिस्थितीला, ताण तणावाला सामोरे जावे लागते त्यांना येणारया समस्या कधी कौटुंबिक, आर्थिक तर कधी सामाजिक व मानसिक समस्या जाणवतात. स्पर्धा परिक्षांसाठी अध्ययन साहित्य, लिखित नोट्स त्याच प्रमाणे मार्गदर्शन केंद्रांची फॉर्म फी या साठी लागणारा खर्च प्रत्येकाला शक्य होतोच असे नाही त्यातून होणारी ओढातण जर घरातील कमावती व्यक्ति सक्षम नसेल तर त्यातून कौटुंबिक ताणही जाणवतो त्याच प्रमाणे स्पर्धा परिक्षांच्या धावपळीत, वेळेच्या नियोजनाला सामाजिक बांधिलकी जपणारयासही तारांबळ होते परिणामी सामाजिक संबंధामध्ये कटूता येण्याचा संभव असतो या समस्यांचे अध्ययन करणे आवश्यकच आहे. याशिवाय परिश्रम करून देखील जर सतत अपयश येत असेल, तसेच हवे त्या प्रमाणात यश मिळत नसेल तर व्यक्तिला मानसिक ताण तणावाला सामोरे जावे लागते. या सर्व समस्या जाणून घेण्यासाठी या विषयाची निवड केली.

संशोधन क्षेत्र [व्याप्ती] :

अध्ययनाचे क्षेत्र म्हणजे संशोधनाच्या भाषेत अभ्यासाचे विश्व होय हे विश्व जेवढे मर्यादित असले तेवढे संशोधन हे वस्तूनिष्ठ व अचूक करता येते. संशोधन म्हणून स्पर्धा परिक्षा देणारया विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणारे " धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय जळगांव " या महाविद्यालयातील ग्रंथालयाची निवड केली आहे. स्पर्धा परिक्षांचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी संशोधन विश्व म्हणून घेण्यात आले.

संशोधन पद्धती :

सदर अहवालात वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर केला आहे त्यामुळे यथार्थ व परिपूर्ण माहिती प्राप्त झाली. वास्तविक आणि विश्वसनीय तथ्य हाच वैज्ञानिक तंत्रांचा वर्णनाचा आधार आहे वर्णनात्मक आराखड्यात वैज्ञानिक तंत्रांचा वापर करून तथ्य संकलित केले गेले. मुलाखती, मुलाखत अनुसूची प्रश्नावली, निरीक्षण इ. विश्लेषण करण्याच्या कार्याचा समावेश या आराखड्यात प्रामुख्याने केला गेला.

1) प्राथमिक स्रोत :

संशोधकाने प्रथम प्रयत्नातून आणि अध्ययनातून प्राप्त केलेल्या तथ्यांना प्राथमिक तथ्य असे म्हणतात व ती प्राप्त करण्यासाठी ज्या पध्दतीचा अवलंब केला जातो त्यांना प्राथमिक स्रोत असे म्हणतात यात प्रश्नावली, मुलाखत अनुसूची, निरीक्षण यांचा समावेश होतो.

2) द्वितीय स्रोत :

जी तथ्ये स्वतः संशोधकाची नसून अन्य व्यक्ती किंवा संस्था यांच्या द्वारे संकलित केली जातात आणि ती त्यांच्या मालकीची असतात त्यांना द्वितीयक स्रोत असे म्हणतात. त्यांच्या संकलासाठी ज्या पध्दतीचा अवलंब केला जातो त्यांना द्वितीयक स्रोत असे म्हणतात, यात मासिके, नियतकालिके, संशोधन अहवाल, व्यक्तीगत कागदपत्रे, आत्मचरित्रे, पत्रे दैनंदिनी, अहवाल इ. समावेश होतो.

स्पर्धा परिक्षेचे स्वरूप :

महाराष्ट्र शासनाच्या विविध विभागातील गट अ तसेच गट ब मधील अंतरिक राजपत्रिक पदांवर म्हणजेच उपजिल्हाधिकारी, तहसिलदार, नायब तहसिलदार, पोलिस उपअधिक्षक, सहाय्यक पोलिस आयुक्त, विक्रीकर अधिकारी, मुख्याधिकारी नगरपालिका, नगरपरिषद उपमुख्य कार्यकारी जिल्हा परिषद गट विकास अधिकारी उपनिबंधक, सहाय्यक निबंधक सहकारी संस्था, मंत्रालयातील कक्ष अधिकारी आदी उच्च प्रशासकीय पदांवर हुशार व सक्षम तरुणांची भरती करण्यासाठी आयोगाद्वारे उपरोक्त राज्य सेवा परिक्षा घेण्यात येते। प्रस्तुत स्पर्धा परिक्षेसाठी "मान्यताप्राप्त विद्यापीठाची कोणत्याही विद्याशाखेतील पदवी " अशी किमान शैक्षणिक पात्रता व ठरावीक अशी वयोमर्यादा विहित करण्यात आलेली आहे [मुख्य परिक्षेमध्ये मौखिक व व्यक्तीमत्व चाचणीचा देखील समावेश असतो] अशा दोन भागात घेण्यात येते यापैकी राज्य सेवा [पुर्व] परिक्षेची सध्याची योजना ही १९९४ साली सुधारीत केली असल्याने आता फक्त राज्यसेवा [मुख्य] परिक्षेची विद्यमान योजना व अभ्यासक्रम सुधारीत करून सन २००६ मध्ये व त्यानंतर प्रसिध्द होणारया राज्य सेवा परिक्षेला लागू करण्यात आली आहे. सन १९८२ पासून प्रस्तुत मुख्या परिक्षा आयोगाद्वारे घेण्यात येत आहे. प्रचलित योजना व अभ्यासक्रम याबाबत शासन, माजी-आजी, आय.ए.एस. / आय.पी.एस. अधिकारी, विषयतज्ञ, उमेदवार तसेच विविध विद्यापीठे व संस्था यांच्या कडून वेळोवेळी प्राप्त झालेले प्रस्ताव / सुचना / तक्रारी / अभिप्राय, याशिवाय संघ लोकसेवा आयोगाद्वारे आय.ए.एस./आय.पी.एस. इ. पदांसाठी घेण्यात येणारया भारतीय नागरी सेवा [मुख्य] परिक्षेची प्रचलीत योजना व अभ्यासक्रम, याखेरीज विद्यापीठ अनुदान आयोग,

अखिल भारतीय तंत्रशिक्षण परिषद, इंडियन, व्हेटर्नरी कौन्सिल ऑफ अॅग्रीकल्चर रिसर्च, मेडिकल कौन्सिल ऑफ इंडीया, व्हेटर्नरी कौन्सिल ऑफ इंडीया यांनी विहित केलेल्या त्या-त्या विषयाचा आदर्श अभ्यासक्रम तसेच महाराष्ट्रातील विद्यापीठ परीषदा यांनी त्या-त्या विषयासाठी विहित केलेला अभ्यासक्रम इ. समग्र बाबींचा सातत्याने विचार करून आयोगाने तज्ञ समितीच्या मदतीने राज्य सेवा [मुख्य] परिक्षेची सुधारीत योजना व अभ्यासक्रम यांचा मसुदा तयार केला आहे. प्रस्तुत मसुदा हा www.mpsc.gov.in तसेच www.maharashtra.gov.in या वेबसाईटवर "Revised Syllabus" या शिर्षकाखाली बॅकींग, भारतीय जीवन वीमा प्राधिकरणातर्फे घेण्यात येणारया स्पर्धा परिक्षांचा समावेश होतो. या परिक्षांसाठी सर्वसाधारण अभ्यासक्रम हा बुद्धिमत्ता, गणित, इंग्रजी, लिपीकीय क्षमता, सामान्यज्ञान या विषयांचा समावेश असतो, दुसरा पेपर हा भाषाज्ञान अंतर्गत येतो. त्याचप्रमाणे सामाजिक, राजकीय, प्रश्नांची जाणीव यासंबंधी लिखित पेपर घेतला जातो. त्यानंतर पात्र विद्यार्थ्यांची मुलाखत घेतली जाते. मुलाखतीसाठी संबंधीत पदाधिकारी यामधुन एका विद्यार्थ्याची निवड करतात. अशा प्रकारे विविध स्पर्धा परिक्षांचे स्वरूप आहे.

स्पर्धा परिक्षेचे महत्व :

भारतीय लोकशाहीत शासन व सामान्य माणूस यांच्यातला दुवा म्हणजे "प्रशाकीय अधिकारी" होय. लोकांनी लोकांसाठी चालविलेल्या शासन व्यवस्थेत शासनाच्या कल्याणकारी योजना व कारभार त्याचप्रमाणे लोकांच्या असणारया अपेक्षा यांची प्रत्यक्ष सांगड घालणे हे महत्वपूर्ण कार्य प्रशासन व्यवस्थेला करावे लागते. एक जबाबदार नागरीक तसेच एक जबाबदारी पदाधिकारी म्हणून भूमिका वाढवितांना व्यक्तीकडे काही आवश्यक पात्रता व गुण असणे आवश्यक ठरते. जेणेकरून अधिकारी वर्ग आपल्या भूमिकेला योग्य न्याय देऊ शकेल. त्यासाठी संतुलीत व्यक्तीमत्त्व, समायोजना शिलता, बुद्धिमत्ता, कार्यतत्परता त्याचप्रमाणे सामाजिक प्रश्नांची जाणीव आवश्यक ठरते. ह्या सर्व गुणांची कसोटी स्पर्धा परिक्षांच्या माध्यमातून घेण्यात येते.

स्पर्धा परिक्षांच्या विविध टप्प्यांमधून योग्य उमेदवाराची निवड व्हावी म्हणून चाळणी परिक्षांचे आयोजन करण्यात येते. चाळणी परिक्षांच्या माध्यमातून उमेदवारी कार्यतत्परता, अचुकता, कमी वेळातील निर्णय क्षमता व महत्वाचे बुद्धीमत्ता या सर्व गोष्टींचा विचार करून उमेदवाराची निवड करून त्यांना प्रशासना सांभाळण्याची जबाबदारी सोपविण्यात येते. अशा प्रकारे स्पर्धा परिक्षांचे भारतीय प्रशासन व्यवस्थेतील योगदान महत्वपूर्ण आहे.

विद्यार्थ्यांची मानसिकता :

स्पर्धा परिक्षांचा अभ्यास करणारया युवकांच्या किंवा विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेचा अनुभव घेतांना लक्षात आले की, अपयशातून माणसाला यशाचा मार्ग सापडतो पण त्यासाठी डोळस दृष्टि आणि आत्मभान यांची गरज असते, हे आत्मभान मानसिक आणि सामाजिक संघर्षातून मिळवावे लागते. आजच्या धकाधकीच्या जीवनात प्रत्येक क्षेत्रात कमालीची जीवघेणी स्पर्धा निर्माण झाली आहे. आय.आय.टी., आय.आय.एम. व तत्सम कोर्सेस प्रमाणेच यु.पी.एस.सी. व एम.पी.एस.सी. या सर्व परिक्षांमध्ये तर स्पर्धा उच्च कोटीची झाली आहे. सर्व साधारणपणे असा एक गैरसमज आहे की, काही विशिष्ट शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक पार्श्वभूमी असलेल्या कुटूंबातील मुले फक्त या स्पर्धा परिक्षांमध्ये यशस्वी होतात. बरयाचदा गरिबीमुळे लाचारीची व असहायतेची भावना तरूणांमध्ये रुजते. त्यामुळेच ते चाकोरी बाहेरचा विचार करत नाहीत.

सुरूवातीला काही वर्षात म्हणजे शाळा व महाविद्यालयीन शिक्षण घेतांना गरीब घरातील तरूणांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. बरयाचशा तरूणांची तेथेच दमछाक होते व ते परिस्थितीला दोष देऊन सर्वात सोपा पर्याय निवडतात व माघार घेतात. बरयाचदा माहितीच्या अभावामुळे म्हणा किंवा समाजात पसरलेल्या अपप्रचारामुळे म्हणा त्यांना योग्य मार्ग सापडत नाही. अशा परिस्थितीत त्यांना जो तोकडा अनुभव येतो त्यावरून त्यांचा समज होतो की, सर्वत्र भ्रष्टाचार, अनिती, वशीला चालत असतो, आपल्याला काही वाव नाही असे अनुमान काढून ते नैराश्याच्या खाईत ढकलले जातात. तरूणांच्या / विद्यार्थ्यांच्या यशापयशाचा परिणाम त्यांच्या आजुबाजूला असलेल्या असंख्य तरूणांवर होत असतो. एखाद्या अशिक्षित गावातून एखाद्या तरूणाने उच्च शिक्षण घेतले व त्यानंतर तो अयशस्वी झाला तर त्या गावातील इतर तरूणांवर त्याचा विपरीत परिणाम होतो.

स्पर्धेच्या युगात प्रयत्न किती केले हे गौण राहून कसे गेले हे महत्वाचे ठरते कोणत्याही उद्दिष्टात यशस्वी होण्यासाठी सरळ असे काही सुत्र नसते. प्रत्येक व्यक्तिसाठी त्याची सुरवात व पार्श्वभूमी वेगळी असते यश फक्त त्याला मिळते ज्याला त्याची प्रचंड गरज असते आणि ही गरज त्याच्या प्रयत्नातून प्रतिबिंबित होत असते. उद्दिष्टांकडे व्यावसायिकतेने बघणे गरजेचे असते कसाई ज्याप्रमाणे भावनीक न होता त्याचे काम चोखपणे करत असतो त्याच प्रमाणे उद्दिष्टांप्रती भावनीक न होता सर्वांगीण प्रयत्न करणे गरजेचे असते.

एखादे व्यावसायिक क्षेत्र निवडल्यानंतर त्या क्षेत्रासाठी लागणारी मानसिकता अंगीकरणे, त्या क्षेत्रात शिखर गाठण्यासाठी खूप गरजेचे असते अन्यथा अपयश येवून नैराश्य पदरी येऊन त्याचा प्रभाव कामावर पडतो व दृष्ट चक्र तयार होते प्रत्येक क्षेत्रासाठी वेगळी

मानसिकता लागते, लोकभिमुख नोकरीसाठी वेगळी मानसिकता लागते तर व्यवसायासाठी वेगळेच गुण जोपासणे गरजेचे असते.

सद्यस्थिती :

समाजापुढे एक महत्वाची समस्या आ पासुन उभी आहे ती म्हणजे तरूणांच्या शक्तिका व्यवस्थित वापर. जगाच्या पाठीवर भारतात बहुतांश लोकसंख्या तरूण आहे परंतु आपण आपल्या असंख्य तरूणांना त्यांच्या उज्वल भविष्यासाठी व देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी योग्य मार्ग दाखवू शकत नाही. देशाच्या एकंदर शिक्षण व्यवस्थेकडे बघितल्यावर जाणवते की, काही विशिष्ट शिक्षण संस्थातून शिक्षण घेतल्यावरच पुढे प्रगतीच्या वाटा मोकळ्या होतात. या शिक्षण संख्या मर्यादीत आहे. तेथील प्रवेश प्रक्रिया परिक्षेवर अवलंबून असली तरी त्या प्रवेश परिक्षेला लागणारी तयारी सर्व सामान्य विद्यार्थ्यांच्या अवाक्याबाहेरची आहे.

ग्रामीण आणि निमशहरी भागातील शाळा महाविद्यालयामधील शिक्षणाची पातळी दिवसेदिवस घसरत आहे. प्रत्येक वर्षागणिक हजारो मुले पदवी घेवून बाहेर पडत आहेत. जोपर्यंत या प्रवाहातून बाहेर निघणारया तरूणांना आपण योग्य दिशा दाखवू शकत नाही तो पर्यंत तो त्याची शक्ती देशविघातक व समाजविघातक गोष्टिंमध्ये खर्च करत राहिल, त्यासाठी आपल्या शिक्षण पध्दतीत आमुलाग्र बदल होणे गरजेचे आहे. प्रत्येकाला उच्च शिक्षणाची आस आहे ही संकल्पना बदलणे गरजेचे आहे. साधारणतः बारावी नंतरचे शिक्षण व्यवसायाभिमुख झाले पाहिजे. त्यामुळे सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमिवर आधारीत शैक्षणिक सोयी सुविधांचे लोकशाहीकरण व्हायला मदत होईल. शैक्षणिक पिछेहाट व त्यामागच्या कारणांचा शोध घेतला असता प्रकर्षाने जाणवते की, प्रचंड उदासिनता, माहितीचा अभाव, करीअरच्या पारंपारीक वाटा, धोका पत्करण्याची तयारी नसणे त्यामुळे स्पर्धा परिक्षा क्षेत्रात युवकांची पिछेहाट झाली आहे या त्रुटी दूर व्हाव्यात व तरूणांना करीअरची दिशा मिळावी यासाठी शालेय पातळीपासूनच शैक्षणिक व सामाजिक प्रबोधनाची चळवळ होणे गरजेचे आहे. आपल्या प्रश्नावर आपणच उत्तरे शोधली नाहीत तर समस्या अधिक गंभीर रूप धारण करतात. प्रतिकूल परिस्थितीत भरकटून न जाता स्वतःतील सुप्त शक्तींना ओळखून आपल्या क्षमतांच्या आधारे स्वतःच्या कुटूंबाच्या व समाजाच्या विकासासाठी हातभार लावला तरच विकसित भारताचे स्वप्न साकार होऊ शकेल.

विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणा :

ग्रामीण पार्श्वभूमीवर गरिब कुटूंबात जन्म घेतलेला एक मुलगा परिस्थितीशी झगडून भारतीय प्रशासकीय सेवेसारख्या प्रतिष्ठित नोकरीत पाऊल ठेवतो. या प्रवासात कोणकोणत्या

मानसिक, संघर्षातून जातो हे वेगवेगळ्या उद्देशासाठी प्रयत्नरत असलेल्या तरूणांसाठी काही अंशी मार्गदर्शक ठरेल. अडथळे, अडचणी व अपयश हे जीवन प्रवासातले पुर्णविराम नसून क्षणिक स्वल्पविराम आहेत ज्यावर आपण मात केली तर निश्चित यशस्वी होता येते, याचे मुर्तीमंत उदाहरण म्हणजे श्री राजेश पाटील होय। ग्रामीण विकास कार्यक्रमांतर्गत हिंगोणे बुद्रूक येथील कार्यक्रमातील त्यांचे मार्गदर्शन चिंतनीय ठरते. त्यात ते म्हणाले की "ग्रामीण विकासासाठी शिक्षण ही एकमेव बाब महत्वाची आहे. ग्रामीण पालक पाल्यांच्या शिक्षणासाठी खर्च हा भविष्य काळासाठी केलेली गुंतवणूक आहे. शिक्षणामुळे लोकसंख्या, बेरोजगारी, अनारोग्य, निरक्षरता हे प्रश्न सुटतात. मोठी विकू पण शाळा शिकू या तत्वांचा अंमल करा उपाशी राहून दिवस काढा गरजा कमी करा मात्र मुला मुलींना शिकवा ग्रामीण व नागरी भागासाठी गरीब तरूण बांधवासाठी श्री राजेश पाटील आयडॉल ठरतात.

निष्कर्ष :

सदर संशोधनातून खालील निष्कर्ष मिळालेले आहेत.

- 1) स्पर्धा परिक्षांमुळे वैयक्तिक बदल घडून आला आहे.
- 2) वाढत्या स्पर्धेचा कार्यक्षमतेवर, मानसिक ताण जाणवतो याचे प्रमाण खुप जास्त आहे.
- 3) कुटूंबातील शैक्षणिक वातावरण बरे असल्याचे प्रमाण जास्त आहे.

संदर्भ सुची :

- 1) आगलावे प्रदिप, (2000), संशोधन पद्धती व तंत्रे, विद्या प्रकाशन नागपुर.
- 2) घाटोळे रा. ना., (2003), समाजशास्त्रिय संशोधन तत्वे व पद्धती, श्री मंगेश प्रकाशन नागपुर.
- 3) जाधव तुकाराम, एम.पी,एस.सी. प्लॅनर, द युनिक अकॅडमी प्रकाशन नागपुर.
- 4) पाटील राजेश, ताई मी कलेक्टर व्हयनु, ग्रंथाली प्रकाशन दादर मुंबई.
- 5) बोधनकर सुधिर, (2007), सामाजिक संशोधन पद्धती, साई प्रकाशन नागपुर.
- 6) मेश्राम सुरेश, (2000), प्रात्यक्षिक सामाजिक संशोधन, मातृ सेवा संघ प्रकाशन नागपुर.
- 7) शिक्षण संक्रमण : ग्रंथालय विशेषांक, वर्ष 37 अंक 1, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे.

-----*****-----

" संगीत आणि आरोग्य "

Dr.Snehal D. Shembekar. (Assistant professor)

Sitabai Arts,Commerce & Science college, Akola.

प्रस्तावना-

संगीत ही कला सर्व ललित कलांमध्ये श्रेष्ठ आहे. संगीताच्या सुरांची ओढ उपजतच मानवी मनाला असते संगीताचा उगम आदिमानवा इतकाच प्राचीन असावा आणि मानवाच्या उत्क्रांती बरोबरच विकास होत गेला असावा हाच तर्क संयुक्तिक वाटतो .मानवा मध्ये अनुसरण करणे ही स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे त्यामुळे निसर्गातील वेगवेगळ्या नादाची ध्वनीची नक्कल करून त्यापासून त्याने मोरा पासून षड्ज, वृषभा पासून ऋषभ ,बकच्या पासून गंधार, क्रौंच पक्षापासून मध्यम, कोकळे पासून पंचम, घोड्यापासून धैवत व हत्तीपासून निषाद स्वर घेतले असा उल्लेख मांडू की शिक्षेत आढळतो . समुद्रातील लाटांच्या गर्जना ,मेघांचा गडगडाट ,विजेचा कडकडाट, ओढ्याचा खळखळाट,आणि सुसाट वादळाचा सुंसुं आवाज या सर्व गोष्टीत एक विशिष्ट नाद व लय आहे यापासून प्रेरणा घेऊन मानवाने कल्पकतेने संगीत निर्माण केले असावे किंवा निसर्गाकडून प्रेरणा मिळाली असेल तरी मानवी बुद्धी, कल्पकता, समाज ह्या मानवाला दिलेल्या उपजत देणगीमुळे संगीताचा विकास हळूहळू झाला असावा. मनोरंजन ही मानवाला आपल्या संघर्षमय जीवनात एक मोठी गरज वाटली असणार. मग मनोरंजनाची करमणुकीची साधन मुद्दामहून न सोधता सहज पणी सापडली असावीत. गरज ही शोधाची जननी असते म्हणतात, त्यामुळे मनाचे रंजन करणारा स्वर, लयी चा आनंद , शब्द विष्काराचा आनंद अगदी सहजपणे त्याच्या कळत- नकळत मानवाला मिळाला असावा.एकंदरीत पाहता मानवी जीवनात संगीताचे पहिले पाहून केव्हा पडले याबाबतीत निश्चित काही सांगता येत नाही परंतु सांगीतिक आविष्कार हा मनुष्याच्या सहजसुलभ प्रवृत्तीतून झाला असावा एवढे निश्चित.

आज आपण सर्वच कोरोना लाँगडाऊन काळात ,प्रचंड भिती ,दडपण,नेराशय याने ग्रासलेलो आहोत.अशावेळी बऱ्याच अंशी संगीताद्वारे संगीत ऐकून आपण यामधून बाहेर पडू शकतो,मनावरचा ताण कमी करू शकतो.यावरिल संगित हे प्रभावी माध्यम आहे. अलीकडे च तणावमुक्तिसाठी संगीत थेरपी ,संगितोपचार पध्दती विकसित झाले आहे यावरच मी माझे विचार आपल्यासमोर मांडणार आहे. संगीत हे आनंद प्राप्तीचे तसेच ईश्वर आराधनेचे साधन आहे संगीता द्वारे आपण आपल्या कामाचा थकवा घालविण्याचा प्रयत्न करतो पूर्वी दळण

दळताना स्त्रीया ओव्या म्हणत असत शेतकऱ्यांची पेरणी लावणी वेचणी मळणी करताना ची अनेक लोकगीते प्रचलित आहेत व्यवसायाच्या निमित्ताने मनुष्याच्या दैनंदिन जीवनामध्ये संगीताची प्रवेश केला आहे उदा. लोहारा ची गाणी कोळीगीते सोनाराचे गाणे इत्यादी प्रत्येकाला संगीताचे आकर्षण असते म्हणूनच आपण दारावरची बेल गाडीचा हॉर्न, मोबाईलची रिंगटोन यासाठी आवडीची आकर्षक धून निवडतो म्युझिक बेल किंवा साऊंड ऑफ म्युझिक मुळे घरातील वातावरण आनंददायी राहते रडणारे मुल अंगाई गीतांनी शांत झोपी जाते गजबजलेली सभा गाण्याचे सूर ऐकून एकदम शांत होते म्हणूनच कोणत्याही कार्यक्रमाची सुरुवात गाण्याने करण्याची पद्धत आहे संगीताच्या सान्निध्यात घेतलेले भोजन लवकर पचते गाई म्हशी दूध जास्त देतात झाडांची वाढ लवकर होते झाड अधिक फुले फळे देतात हे प्रयोगाने सिद्ध झाले आहे कोणतीही कला ही संस्कृतीचे घटक असते संगीतामधून संस्कृतीची ओळख तर होतेच परंतु संगीताच्या माध्यमातून संस्कृतीचे जतन संवर्धन आणि संक्रमण होते वैदिक काळामध्ये यज्ञप्रसंगी ऋचांचे गायन केले जाई. आजही नवरात्र नागपंचमी वटपौर्णिमा मंगळागौर हरतालिका अशा निमित्ताने स्त्रिया एकत्र येऊन गाणी म्हणतात गाण्याच्या तालावर खेळ खेळतात सकाळी सूर्योदयापूर्वी जाग आल्यानंतर स्नान करताना देवपूजा करताना जेवणापूर्वी संध्याकाळी दिवेलागणीला झोपण्यापूर्वी श्लोक म्हणण्याची आपली पद्धत आहे सकाळ-संध्याकाळ आरती म्हटली जाते विवाह व्रतबंध च्यावेळी मंगलाष्टक म्हणून शुभ आशीर्वाद दिले जातात बारशाचे पाळणे डोहाळ जेवणाच्या वेळी डोहाळे म्हणण्याची पद्धत आहे यावरून असे लक्षात येते की जिथे जीवन तिथे संगीत ही केवळ कवीकल्पना नसून वस्तुस्थिती आहे, हृदयाची धडधड हा ईश्वरनिर्मित ताल असून तो वाजण्याचा थांबला ही जीवनाची समाप्ती होते ओढे नाल्यांची खळखळ पक्ष्यांची किलबिल मोरांचा केकारव ,पानांची सळसळ अशी अनेक चैतन्यमय संगीताची ठळक उदाहरणे आपल्याला निसर्गात सापडतात.

संगीताच्या अभ्यासामुळे तसेच रियाजा मुळे आरोग्य उत्तम राहते फुफुसांना चांगला व्यायाम होतो ,दम श्वास हि वाढतो मन आनंदी राहते त्यामुळे रक्तदाब मधुमेह यासारख्या व्याधींवर संगीत हे उत्तम औषध ठरते संगीतामुळे असाध्य व्याधींनी ग्रस्त असलेल्या रुग्णांना दिलासा मिळतो त्यांना वे दना सहन करण्याची शक्ती मिळते म्हणून मोठ्या रुग्णालयात रुग्णांसाठी संगीताचे कार्यक्रम केले जातात रुग्णांना मंद संगीत ऐकविले जाते रुग्णालयात सकाळ-संध्याकाळ प्रार्थना म्हटल्या जातात हल्ली संगीताच्या प्रयोगाने मनो रुग्णांवरही उपचार केले जातात संगीतामुळे बेभान झालेले मनोरुग्ण शांत होतात असे प्रयोगाने सिद्ध झाले आहे.

आजकालच्या धकाधकीच्या जीवनात ध्येयाच्या मागे धावतांना नको-नको ते आजार व्याधी आपल्या शरीराला विळखा घालत आहे त्यावर बऱ्याचदा औषधांच्या मात्रा ही काम करीत नाहीत संगीतात असणाऱ्या अनोख्या संमोहन शक्ती मुळे सध्या रोगांवर उपचार म्हणून संगीतोपचार लोकप्रिय होत आहे संगित नेहमीच आनंद देणारे मनःशांती मिळवून देणारे आहे कोणतेही काम करीत असताना एकीकडे गाणं चालू असलं की काम चुटकीसरशी संपत , कामाचा ताण जाणवत नाही सकाळी फिरायला जाताना कानात घालून गाण्यावर चालणारे लोक आजकाल खूप दिसतात जिम मध्ये तालबद्ध गाण्यांच्या साथीने सगळे वर्कआउट होत असतात संगीत हे मनाला,तसेच चित्तवृत्ती शांत करते हे सर्वश्रुत आहे पण संगीताचा उपयोग रोग निवारणासाठी देखील करता येतो याबद्दल मात्र अजून फारशी कुणाला माहिती नाही आपल्या वेदांपैकी सामवेदात संगीताबद्दल विस्तृत माहिती आहे संगीत हे आयुर्वेदाचा देखील खूप जुना भाग आहे भारतीय शास्त्रीय संगीतात राग समय चक्र ची संकल्पना फार महत्वाची मानली जाते त्यानुसार दिवसाच्या प्रहराप्रमाणे राग गायले जातात जसे सकाळी गायचे राग म्हणजे भैरव चे प्रकार तोडीचे प्रकार इत्यादी दुपारी सारंग चे प्रकार पटदीप भिमपलास इत्यादी संध्याकाळच्या रागांमध्ये भूप यमन कल्याण वगैरे आणि रात्रीच्या रागांमध्ये बागेश्री मालकंस भिन्नषड्ज यांचा समावेश होतो आयुर्वेदात त्रिदोष म्हणजे कफ,पित्त,आणी वात ही संकल्पना आहे हे त्रिदोष आपल्या शरीरात असतात त्याचे प्रमाण हे व्यक्तिपरत्वे भिन्न असते या दोषांचे प्रमाण हे नेहमी संतुलित असावे लागते कोणताही एक दोष वाढला की आजार येतो या दोषांच्या वेळा ठरलेल्या असतात दिवसभरात दोन चक्रात त्यावेळा विभागलेल्या असतात म्हणजे सकाळी सहा ते दहा कफाचे प्रमाण जास्त असतो दहा ते बारा पित्त आणि दोन ते सहा वात दुसऱ्या सायकल मध्ये सहा ते दहा कफ,दहा ते दोन पित्त आणि दोन ते सहा वात. ज्या वेळेला त्रिदोषांपैकी जो दोष वाढलेला असतो त्यानुसार रागाची निवड केली जाते अर्थात तो राग त्यावेळी गायचा राग असतो मात्र त्यात थोडा बदल करावा लागतो म्हणजे एका विशिष्ट पद्धतीने वाजवला किंवा गायला तर त्याचा परिणाम होतो आणि नाहितर नुसते मनोरंजन होते शारंग देवाच्या संगीत रत्नाकर या ग्रंथात या विषयीचे श्लोक आहेत त्रिदोषांपैकी प्रत्येक दोषाचे पाच प्रकार आहेत आणि ते शरीरात वेगवेगळ्या ठिकाणी काम करतात त्यानुसार राग बांधलेले आहे आधुनिक वैद्यकशास्त्रात आता संगीतात असलेल्या रोगनिवारक शक्ती बद्दल नवीन शोध लागत आहेत संगीताच्या माध्यमातून उपचार करण्यासाठी आपल्या शरीराला आपल्या शरीरातल्या पेशींना कंपनांच्या साह्याने सचेत केलं जातं या कंपनांमुळे रोग्याच्या जाणीवेवर परिणाम होतो व त्याला आरोग्याचा लाभ होतो त्यासाठी रोगाचं अचूक निदान करून त्याला ऐकवण्यासाठी नेमके

रागाची निवड करून किती आणि कोणत्या समयी ऐकवायचा हे ठरवावं लागतं चेन्नई सेंटर राग आणि त्यांचा रोग निवारण्यासाठी कसा उपयोग करून घेता येईल याबद्दल अभ्यास आणि संशोधन करित आहेत यासाठी संगीतज्ञ डॉक्टर्स मानसोपचार तज्ञ यांची एक टिम काम करते आहे मुंबईतिल प्रसिद्ध सतारवादक व संगीतकार पंडित शशांक कट्टी यांनी गेली गेली अनेक वर्षे यासंदर्भात अभ्यास व चिंतन करून डॉक्टर्स आणि आयुर्वेदाचार्य यांच्याबरोबर काम करून स्वतःची सुर- संजीवन या नावाची एक संगितोपचार उपचार पद्धती विकसित केली आहे रोगनिवारणासाठी विशिष्ट रागांची निवड करून ते विशिष्ट पद्धतीने वाजवून त्यांनी अनेक सीडीची निर्मिती केली आहे डोकेदुखी पोटदुखी संधिवात एसिडिटी मधुमेह कोलायटिस,यकृताचे विकार,अस्थमा, रक्तदाब ,निद्रानाश,फिट्स अशा अनेक विकारावर संगितोपचार फार उपयुक्त ठरत आहेत अर्थात चालू असलेली औषध पूर्णपणे बंद करून चालत नाही पण त्याच्या जोडीने पूरक उपाय म्हणून या उपचारांचा खूप फायदा होतो औषधांची मात्रा कमी कमी करित पूर्णपणे बंद करून रोग बरा होऊ शकतो नुसते करमणुकीचं साधन न राहता आरोग्य सुधारण्यासाठी आता संगीताचा उपयोग करण्यात येतो आहे आधुनिक जीवनाचा परिपाक म्हणून निरनिराळ्या प्रकारच्या व्याधी वाढीस लागले आहेत अँलोपथिच्या मर्यादा लक्षात आल्यामुळे गेल्या अनेक वर्षांपासून सुजोग थेरपी,रेकी, प्राणिक हीलिंग, इत्यादी अनेक पूरक वा पर्यायी उपचार पद्धती लोकप्रिय झाले आहेत त्यांच्या जोडीने येणाऱ्या काळात संगितोपचार पद्धती लोकप्रिय झाली तर नवल वाटायला नको." तणाव मुक्तीसाठी संगीत थेरपी- आज धावपळीचे युगआहे इंटरनेट मोबाईलच्या जमान्यात काम करताना आज प्रत्येक व्यक्ती ताणतणावात जीवन जगत आहे या तणावातून मुक्त होण्यासाठी संगीत हे प्रभावी माध्यम ठरत आहे हे विविध संशोधनातून सिद्ध झाले आहे संगीत थेरपी उपचार पद्धती वेगाने विकसित होत आहे तिचा वापर तणाव दूर करण्यासाठी आरोग्य मजबुतीसाठी होत आहे संगीत आपले मन शांत ठेवण्यात देखील मदत करते .

संगीताचे आरोग्यासाठी अनेक फायदे आहेत अलिकडिल संशोधनाने संगीताची आणखी एक गुणवत्ता प्रकट केली. असे म्हंटले आहे की ,आपल्यासाठी संगीत खूप फायदेशीर आहे. सर्बियाच्या निस विद्यापीठात अलीकडील संशोधनात संगीत हृदय प्रभावित करण्यासाठी उपयोगी आहे असे सांगितले आहे. संगीत ऐकल्याने मेंदूतील एंडॉर्फिन हार्मोन्सचा स्त्राव होतो ते हृदयाचे निराकरण करते संशोधकांचा असा विश्वास आहे की संगीत गाण्यां पेक्षा अधिक प्रभावी आहे या संशोधनानुसार दररोज ३० मिनिटे संगीत ऐकल्यास हृदयाची क्षमता वाढवते. याशिवाय ज्यांना हृदयविकाराची समस्या आहे त्यांच्यासाठी देखील फायदेशीर आहे कोणत्याही वेळी संगीत ऐकण्याचा आनंद घेतला जाऊ शकतो घर ,कार्यालय, प्रवासात कुठेही आपण

संगीत ऐकू शकतो संगीतामुळे मनोरंजन आणि विश्रांती चा दुहेरी फायदा होतो असं म्हटलं जातं की सम्राट अकबर बादशहा दरबारी गायक तानसेन यांच्या संगीत शक्तीने दिवे जळत असा इतिहास सांगतो. हृदयरोग असलेल्या 74 लोकांवर संशोधकांनी प्रयोग केला या लोकांचे तीन संघ तयार केले .त्यापैकी एक संघ तिन आठवड्यासाठी वापरला गेला दुसरा संघ गेम वापरताना संगीत वाजवले गेले .तिसर्या संघाला फक्त संगीत ऐकायला सांगितले गेले .संशोधन संपल्यानंतर ज्यांनी व्यायाम करतांना संगीत ऐकले त्यांनी त्यांच्या हृदयाच्या कार्यक्षमतेत आश्चर्यचकितपणे ३९ टक्के वाढ केली ज्या गटाने फक्त एरोबिक्स अभ्यास केला होता ,त्यांच्या हृदयाच्या क्षमतेमध्ये २९ टक्के वाढ झाली ज्यांनी आपले आवडते संगीत दिवसात फक्त ३० मिनिटे ऐकले आणि व्यायाम केले नाहि त्यांच्या हृदयाच्या क्षमतेत १९ टक्के वाढ झाली. तणाव ,अनिद्रा आणि इतर मानसिक समस्यांसाठी संगीत थेरपी वापरण्याचे प्रभावी परिणाम देखील येत आहेत जर संगीत तुमची आवड नसेल तर तुमचा तणाव वाढू शकतो. नेहमीपेक्षा गाण्यांचे आवाज वाढवू नका कारण यामुळे आपले तणाव देखील वाढू शकतात .ज्याला झोपायला त्रास होत आहे त्यांच्यासाठी एक गाणे जादूचे कार्य करू शकते शरीरात उपस्थित असलेल्या त्रिटोफेन नावाच्या रासायनिक संगीता द्वारे उदासीनता काढून टाकणे यामुळे झोप आणखी चांगली होते .सकारात्मकता वाढवण्यासाठी संगीत देखील उपयुक्त आहे ऑफिस मध्ये कॉम्प्युटरसमोर काम करताना एखाद्या दिवशी मान आणि खांद्याच्या स्नायुमध्ये अडथळा निर्माण होतो त्यालाही संगीताचा फायदा होतो हे संशोधकांनी सिद्ध केले आहे

संगीत आणि आरोग्याचा जवळचा संबंध आहे हे दोन्ही एकमेकांच्या हातात हात घालून काम करतात .गाणे ऐकले की मोठा आनंद मिळतो. संगीतातून मेंदूत आनंद रस तयार होतो तो माणसाच्या मेंदुला प्रज्वलित करतो त्याचा फायदा आरोग्याला होतो .संगीतकला ही अध्यात्म ऋषीमुनींच्या काळापासून चालत आलेली आहे मन शांत ठेवण्यासाठी ध्यानधारणा नामजप करीत आजही मनःशांतीसाठी लोक धार्मिक स्थळी मंदिरात जातात धार्मिक स्थळी किंवा मंदिरात जाप,नामजाप संगीता द्वारे लावले जातात. यामुळे मनाला प्रसन्नता जाणवते ध्यान, योगा सूर्यनमस्कार याला शहरी नागरिक आज खुप महत्त्व देत आहेत या प्रकारातही संगीत वापरले जाते त्यामुळे गीत-संगीत या धावपळीच्या युगात सुदृढ आरोग्यासाठी फायदेशीर आहे यात शंका नाही.

राग आणि त्यांच्या श्रवणाचे लाभ -म्युझिक इज मेडिसिन १) राग दुर्गा-आत्मविश्वास वाढवणारा २) राग यमन -कार्यशक्ती वाढवणारा ३) राग देशकर-उत्थान व संतुलन साधणारा ४) राग बिलावल- अध्यात्मिक उन्नती व संतुलन साधणारा ५) राग हंसध्वनी -सत्य असत्य

याची जाणीव करून देणारा राग ६) राग श्याम कल्याण- मूलाधार उत्तेजित करणारा व आत्मविश्वास वाढविणारा ७) राग हमीर- आक्रमकता वाढविणारा ,यश देणारा व शक्ती आणि उर्जा निर्माण करणारा ८) राग केदार- स्वकर्तृत्वावर पूर्ण विश्वास निर्माण करून भरपूर ऊर्जा निर्माण करणारा तसेच मूलाधार उत्तेजित करणारा .९)राग भुप- शांतता निर्माण करणारा व संतुलन साधून अहंकार संतुलनात आणणारा 10) राग अहिर भैरव -शुद्ध इच्छा प्रेम आणि भक्ती भाव निर्माण करणारा व अध्यात्मिक उन्नतीस पोषक वातावरण निर्मिती करून समाधान देणारा ११) राग राग भैरवी- इडा नाडी सशक्त करणारा भावनाप्रधान राग सर्व सदिच्छा पूर्ण करून प्रेम वृद्धीगत करणारा असा सहस्त्राराचा राग १२) राग मालकौंस- अतिशय शांत मधुरा प्रेमभाव निर्माण करणारा व सांसारिक सुख वृद्धिगत करणारा १३) राग भैरव -शांत वृत्ती व शुद्ध इच्छा निर्माण करणारा राग हा अध्यात्मिक प्रगतीस पोषक असून शिवतत्त्व जागृत करणारा असा आहे १४) राग जयजयवंती -सुख-समृद्धी देणारा राग असून यशदायक आहे. विशुद्धी च्या सर्व समस्या दूर करण्याची क्षमता बाळगतो १५) राग भिंपलासी -संसार सुख व प्रेम देणारा १६) राग सारंग -कल्पनाशक्ती व कार्यकुशलता वाढीस लावून नवनिर्मितीचे ज्ञान प्रदान करतो आत्मविश्वास वाढीस लावून परिस्थितीचे भान देणारा अत्यंत मधुर राग . हृदयरोगासाठी --राग दरबारी व राग सारंग ,झनक झनक तोरी बाजे पायलिया ,तोरा मन दर्पण कहलाये, बहुत प्यार करते है तुमको सनम २) विस्मरण- लक्षात राहत नाही त्यांनी शिवरंजनी राग ऐकावा, मेरे नयना सावन भादो, दिल के झरोखे में तुझको बिठाकर जाने कहा गये वो दिन ३) मानसिक ताण, अस्वस्थता- ज्यांना मानसिक ताण भरपूर प्रमाणात असेल त्यांनी राग बिहाग आणि राग मधुवंती वर आधारित गाणी ऐकावीत, पिया बावरी, मेरे सुरु ओर तेरे गीत ४)रक्तदाब-हाय ब्लड प्रेशर साठी हळू धीमी गती चालींची तर लो ब्लड प्रेशर साठी जलद चालिंची गाणी फायदेशीर ठरतात, "उच्च रक्तदाब"- चल उड जा रे पंछी ,चलो दिलदार चलो, नीले गगन के तले ,ज्योती कलश छलके," कमी रक्तदाब "-जहा डाल डाल पर ,पंख होति तो उड आती रे ५) रक्तक्षय अँनिमिया- अशावेळी राग पिलुवर आधारलेली गाणी ऐकावी ,नदिया किनारे, मैने रंगली आज चुनरिया ६) अशक्तपणा -शक्ती ताकद कमी झालेली वाटतेय, उत्साहाचा अभाव काही करण्याचा कंटाळा येतो अशावेळी राग जयजयवंती वरिल आधारित गाणी ऐकावी, मनमोहना बडे झुटे, साज हो तुम आवाज हु मै ७) पित्त विकार ,अँसिडिटी वर उपाय म्हणून राग खमाज वर आधारित असलेली गाणी ऐकावीत ,छुकर मेरे मन को ,आयो कहासे घनश्याम ,तकदीर का फसाना जाकर किसे सूनाये ,ही चित्रपट गीते सर्वपरिचित आहे अशाप्रकारची रागांवर आधारित गाणे ऐकता येतील. उदा.काहि रागांचे स्वर भैरव, भुपालि, मधुवंती, यमन, मारवा, दरबारी कानडा.

अशाप्रकारची रागांवर आधारीत गाणे ,गायन ऐकता येतील पण प्रत्यक्ष राग सर्वांगाने सजवलेला ऐकणे अधिक लाभदायक ठरेल.

निष्कर्ष-

शांततेच्या शोधासाठी जगातले सर्व लोक वेड्यासारखे भटकत आहेत प्रत्येकाला मानसिक शांतता हवी असते. मनावर पडलेला असह्य भार फेकून देणारी शांतता त्याला आपलीशी वाटते आणि ही शांतता देखील तो संगीतातच शोधतो. लता मंगेशकर यांच्या गाण्यात, पंडित जसराज यांच्या मोहमयी आलापीत, अनुप जलोटा यांच्या भजनात, पंकज उधास आणि गुलाम अलीच्या गझलात, दलेर मेहंदीच्या पॉप संगीतात, पंडित रविशंकर यांच्या जादुई सतारीत , उस्ताद अमजद अली यांच्या धीरोदात सरोद वादनात, पंडित शिवकुमार शर्माच्या संतूर वादनात सारे जग विसरून तो एका अवर्णनीय आनंदाचा अनुभव घेतो आणि दुसऱ्या दिवशी कामाचे पहाड उचलण्यास पुन्हा सज्ज होतो हे केवळ संगीतामुळे च.

तेव्हा जीवन आणि संगीत या दोघांना आपण वेगळे काढू शकत नाही. चांगले संगीत हे जसे आपल्याला तारू शकते तसेच त्याच्या विपर्यासाने मारूही शकते. ध्वनि प्रदूषण ही आजच्या जगातील जटिल एक समस्या झाली आहे. ज्याप्रमाणे संगीताने मानसिक स्थैर्य लाभते त्याप्रमाणे ध्वनि प्रदूषणाने मानसिक संतुलन बिघडू शकते व माणूस मानसिक आजारांचा बळी ठरू शकतो हेही विसरता कामा नये. तेव्हा जीवनात संगीताचे स्थान कसे ठेवायचे, किती ठेवायचे, हे प्रत्येकाने आपापल्या परिस्थितीनुसार, आवडीनिवडीनुसार आणि संस्कारानुसार ठरविले पाहिजे. आपले जीवन समाधानी, सुखी आणि सुनियंत्रित बनविण्यासाठी प्रत्येकाने संगीताची मदत घेतली पाहिजे. संगीत हा आत्म्याचा हुंकार असून परमात्म्याचा ओंकार आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

आजकाल मोठ मोठ्या हॉटेलमध्ये जेवणाच्या हॉल मध्ये मंद वाद्य संगीताच्या ध्वनिफिती वाजविल्या जातात त्याच प्रमाणे ऑफिसमध्येही कामाचा ताण हलक्या करणाऱ्या आणि कामाची क्षमता वाढविणाऱ्या पार्श्वसंगीताचा उपयोग करण्याची ची पद्धत जोर धरू लागली आहे. माणूसच काय पण पशुपक्षी व झाड- वेलींवरही संगीताचा पोषक प्रभाव पडू शकतो असे शास्त्रज्ञांनी विविध प्रयोग करून सिद्ध केले आहे माणसांच्या अनेक रोगांवर विशिष्ट पद्धतीने संगीत प्रभावी ठरून ते रोग बरे करण्यास सहाय्यभूत ठरू शकते असे काही शास्त्रज्ञांच्या लक्षात आले आहे व यावर पुढे संशोधन चालू आहे अशाप्रकारे संगीता द्वारे म्युझिक थेरपीने आज अनेक रोगी बरे होत आहेत, त्यांचा मानसिक तणाव दूर होतो आहे, व ते आपले जीवन आनंदाने जगत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ:-

- संगीत विशरद वसंत हाथरस प्रकाशन
- डॉ मुकेश गर्ग (2010), साहित्य और सौंदर्य बोध, पब्लिकेशंस डिसटीब्यूटर्स, नई दिल्ली.ISBN:978-81-7391-478-8
- डॉ लक्ष्मी नारायण गर्ग, (2012) निबंध संगीत, संगीत कार्यालय, हाथरस
- डॉ.किरन तिवारी (2015), संगीत एवं मनोविज्ञान, कनिष्क पब्लिशर्स डिसटीब्यूटर्स, नई दिल्ली.
ISBN:978-81-8457-043-4
- नीलम बाला महेन्द्र(2011), आधुनिक अन्तर्राष्ट्रीयकरण में भारतीय शास्त्रीय संगीत की भूमिका, कनिष्क पब्लिशर्स डिसटीब्यूटर्स, नई दिल्ली.ISBN:978-81-8457-280-3P.NO.26
- डॉ. सरिता निगम (2012), हिंदुस्तानी संगीत में राग वर्गीकरण, कनिष्क पब्लिशर्स डिसटीब्यूटर्स नईदिल्ली.ISBN:978-81-8457-326-8P.NO.168
- डॉ. शुभदा कुलकर्णी (2010), महाराष्ट्रातील संगीत परंपरा, डायमंड पब्लिकेशंस,ISBN:978-81-8483-236-8P.NO.31
- Role of music in all round development of human being ISSN 2278-4284
- Loren M. Fishman, MD, & Eric L. SmallYOGA (2007)MULTIPLE SCLEROSIS AND A JOURNEY TO HEALTH AND HEALING, DEMOS MEDICAL PUBLISHING 386 Park Avenue South, Suite 301New York, NY 10016 ISBN-13: 978-1-932603-17-0
- स्वामी विवेकानंद : कर्मयोग.

-----*****-----

'kr̥et̥j̥h dj .kk̥; k efgyk̥; k l̥ kekft̥d o vk̥fk̥z̥ l̥ eL; ps v/; ; u

Mkk̥y̥k̥d̥s̥k̥ ch- un̥s̥oj̥]
vfud̥r̥ l̥ ekt̥ dk; z̥ egk̥fo | ky;] o/k̥z̥

¼i Lr̥r̥ fo"̥k; kps l̥ ak̥s̥ku 'kk̥L=h; i/nrh̥us vk̥.kh 0; kogkj̥hd̥ mi; k̥sch̥ 0gkos; k m̥l̥s̥kk̥us
xk̥ñ; k ft̥Ygkr̥hy ^fr̥j̥k̥m̥k̥ rky̥; k̥r̥hy cj̥Mhi̥kj̥ ¼dk̥p̥ok̥uh̥½ xko v/; ; ukps {ks= ?k̥o̥p̥
^'kr̥et̥j̥h dj .kk̥; k efgyk̥; k l̥ kekft̥d o vk̥fk̥z̥ l̥ eL; ps v/; ; u* ; k fo"̥k; koj 'kk̥L=h;
fud"̥k̥; k vk̥/k̥k̥j̥s 'k̥s̥k̥fuc̥zk̥ i w̥k̥z̥ dj .; k̥pk̥ iz̥ Ru̥ d̥syk̥ vk̥gs̥½

il̥rl̥ok̥

18 0; k 'kr̥d̥kr̥ Økr̥h̥ >kyh̥ ek̥B̥ ek̥B̥h̥ dkj̥ [kk̥us̥ mn; kl̥ vkyh̥; k̥pk̥p̥ ifj̥.kke̥ Eg.kts̥
br̥j̥ n̥s̥kk̥r̥ gh̥ vk̥ñ; k̥fx̥dj̥.kkl̥ p̥kyuk̥ feG̥kyh̥- Lok̥r̥a; ikl̥rh̥u̥r̥j̥ Hk̥j̥r̥kr̥ n̥s̥k̥hy̥
vk̥ñ; k̥fx̥dj̥.kkyk̥ l̥ q̥ okr̥ >kyh̥- i̥j̥j̥k̥xr̥ 0; ol̥ k; ek̥xs̥ ik̥g̥u̥ dkj̥ [kk̥unk̥j̥hl̥ p̥kyuk̥ feG̥kyh̥-
l̥ ekt̥ 0; ol̥Fkr̥ ifj̥or̥z̥u̥ ?k̥o̥u̥ foHk̥Dr̥ d̥v̥m̥ i/nrh̥ vLr̥h̥Rok̥r̥ vkyh̥- ; k̥ ifj̥or̥z̥uk̥pk̥ l̥ okr̥
ek̥B̥k̥ ifj̥.kke̥ Eg.kts̥ ek̥B̥; k̥ i̥ek̥.kk̥oj̥ et̥j̥ ox̥z̥ mn; kl̥ vkyk̥- d̥v̥m̥k̥pk̥ vk̥dkj̥ ygku̥
>ky; keG̥s̥ vk̥f.k̥ x̥j̥tk̥ ve; k̥h̥ vl̥ Y; keG̥s̥ fl̥=; k̥uk̥ d̥ke̥ dj̥.; k̥ph̥ vko"; dr̥k̥ Hk̥kl̥ w̥yk̥xyh̥-

Hk̥j̥r̥ gk̥ x̥keh̥.k̥ Hk̥x̥ feG̥u̥ cuys̥yk̥ n̥s̥k̥ vk̥gs̥ Hk̥j̥r̥ gk̥ —"kh̥ iz̥k̥ku̥ n̥s̥k̥ vk̥gs̥
'kr̥et̥j̥h̥ gk̥ Hk̥j̥r̥P; k̥ —"kh̥ U; k; 0; ol̥Fk̥P; k̥ vk̥f.k̥ x̥keh̥.k̥ foHk̥x̥kr̥hy̥ vk̥fk̥z̥ l̥ o l̥ kekft̥d
thouk̥pk̥ , d̥ foHk̥U̥ o eg̥roi̥w̥k̥z̥ ?k̥V̥d̥ vl̥ q̥ rs̥ vr̥; r̥ n̥kf̥jn̥z̥ o ek̥xl̥ ys̥s̥ fnl̥ q̥ ; r̥kr̥-
Hk̥j̥r̥kr̥hy̥ fl̥=k; k̥ps̥ fuj̥{k̥j̥r̥ps̥ ok̥<rs̥ i̥ek̥.k̥ vd̥q̥kyr̥k̥ vk̥fk̥z̥ l̥ n̥kf̥jn̥D̥ ; keG̥s̥ R; k̥uk̥ d̥ke̥
feG̥.k̥s̥ d̥Bhu̥ >ky̥s̥ dk̥V̥f̥cd̥ n̥kf̥jn̥D̥ vk̥f.k̥ fuj̥{k̥j̥r̥k̥} v̥Yi̥ j̥k̥st̥x̥kj̥ ; keG̥s̥ v̥f'k̥f̥{kr̥ ox̥k̥r̥hy̥
fl̥=; k̥ 'kr̥h̥ps̥ d̥ke̥ d̥#̥ yk̥xr̥kr̥- L=h̥ dk̥ex̥kj̥k̥P; k̥ l̥ eL; k̥ i̥#̥"k̥ dk̥ex̥kj̥k̥ i̥s̥k̥k̥ t̥kl̥r̥ vk̥f.k̥
p̥V̥ds̥ n̥s̥kk̥; k̥ x̥t̥gd̥ v'kk̥ Lo: i̥k̥P; k̥ vk̥gs̥- , d̥hd̥Ms̥ L=h̥ Eg.ku̥ n̥s̥k̥ [k̥ rh̥ Hk̥ks̥rp̥ vl̥ rs̥
n̥kf̥jn̥D̥k̥pk̥ J̥ko̥ fr̥P; k̥ v̥f'k̥ck̥r̥ vl̥ r̥ks̥ dk̥gh̥ 'kr̥et̥j̥h̥ dj̥.kk̥; k̥ efgyk̥ vk̥i̥yk̥ nk: ckt̥
0; l̥ uk̥f̥ku̥ ek̥.kl̥ k̥P; k̥ l̥ d̥ k̥j̥ l̥ k̥k̥kk̥Gu̥p̥ ej̥.k̥ ; k̥ruk̥ t̥xr̥ vl̥ r̥kr̥-

y̥k̥d̥k̥P; k̥ ut̥jk̥ l̥ k̥k̥kk̥Gr̥k̥ fryk̥ d̥ke̥ dj̥kos̥ yk̥xs̥ i̥k̥j̥k̥ck̥Gk̥ph̥ v̥U̥kk̥ok̥p̥u̥ g̥k̥s̥ k̥j̥h̥
i̥ [k̥M̥ ?k̥j̥ph̥ vk̥fk̥z̥ l̥ n̥kf̥jn̥D̥ fryk̥ ik̥gor̥ uk̥gh̥- Eg.ku̥ rh̥ ?k̥j̥k̥ck̥g̥j̥ d̥kekyk̥ i̥M̥rs̥ c̥g̥m̥k̥k̥
fl̥= dk̥ex̥kj̥ ; k̥ vl̥ ?k̥f̥V̥r̥ {ks̥=kr̥ ; r̥kr̥- fl̥=; k̥P; k̥ ok̥V̥O̥kyk̥ gyd̥h̥ d̥kes̥ vl̥ ys̥h̥ fnl̥ q̥ ; r̥s̥-
R; keG̥s̥ R; k̥ dk̥gh̥ fo'k̥"V̥ d̥keki̥j̥R; k̥p̥ t̥ [k̥MY; k̥ x̥Y; k̥ vk̥gs̥ vl̥ s̥ fnl̥ q̥ ; r̥s̥ dh̥ , d̥<p̥ u̥Ogs̥
r̥j̥ i̥#̥"kk̥P; k̥ r̥y̥us̥ R; k̥P; k̥ ifj̥.kke̥ Eg.kts̥ R; k̥u̥ feG̥.k̥k̥j̥k̥ ek̥c̥nyk̥ gk̥ l̥ q̥nk̥ vr̥; r̥ v̥Yi̥
i̥ek̥.kr̥ vl̥ r̥ks̥ dk̥gh̥ t̥.kk̥P; k̥ ers̥ L=h̥ gh̥ i̥#̥"kk̥P; k̥ cj̥k̥c̥j̥h̥us̥ d̥ke̥ d: 'k̥dr̥ uk̥gh̥- R; keG̥s̥
R; k̥uk̥ or̥u̥ l̥ q̥nk̥ i̥q̥ "k̥i̥s̥k̥k̥ deh̥ vl̥ kos̥ vl̥ s̥ vk̥gs̥ R; k̥P; k̥ d̥kek̥P; k̥ ck̥r̥hr̥ v̥fuf'p̥rr̥k̥
vl̥ rs̥ d̥ks̥kr̥; k̥gh̥ iz̥dk̥j̥ph̥ , d̥t̥v̥ R; k̥P; k̥r̥ vk̥<Gu̥ ; r̥ uk̥gh̥- R; k̥ps̥ d̥ke̥ ox̥ox̥G̥Ok̥ iz̥dk̥j̥ps̥
vl̥ rs̥ R; k̥uk̥ v'kk̥ iz̥dk̥j̥ph̥ d̥ke̥ dj̥.; k̥ph̥ b̥PNk̥ vl̥ ks̥ v̥Fk̥ok̥ ul̥ ks̥ R; k̥uk̥ n̥d̥j̥s̥ d̥ke̥ feG̥y̥
; k̥ph̥ 'kk̥Lor̥h̥ ul̥ rs̥

[k̥M̥; kr̥ 'kr̥he/; s̥ d̥ke̥ dj̥.; k̥; k̥ efgyk̥k̥ps̥ i̥ek̥.k̥ t̥kl̥r̥ vk̥gs̥ [k̥M̥; k̥r̥hy̥ efgyk̥ gk̥
v̥f'k̥f̥{kr̥ o vd̥q̥ky̥ vl̥ Y; kus̥ 'kr̥hd̥Ms̥ oGr̥kr̥- 'kr̥et̥j̥ x̥fg̥.kh̥ o ek̥rk̥ Eg.ku̥ vk̥i̥ Y̥ks̥
d̥r̥D̥; dj̥ko; k̥ps̥ vl̥ rs̥ vk̥f.k̥ l̥ o̥z̥ x̥j̥ l̥ k̥b̥z̥ g̥ ck̥g̥j̥hy̥ dj̥kos̥ yk̥xs̥ r̥l̥p̥ ; k̥ vk̥j̥f̥{kr̥
vl̥ Y; keG̥s̥ dt̥] n̥kf̥jn̥D̥] d̥v̥m̥k̥pk̥ l̥ k̥k̥kk̥j̥ ; keG̥s̥ ; k̥uk̥ l̥ kekft̥d̥ o vk̥fk̥z̥ l̥ dk̥s̥f̥cd̥

l eL; kauk l ekj tkos ykxrs Eg.kau v'kkp dkgh 'kretj efgyk vejkorh ftYgkrhy rGskæ n'kkj gs xko ; Eks 'kretjh dj.kk; k efgykps iek.k tkLr vkgs gk efgykph ifjLFkrh ikgrk ; kauk vud l ekftd] vkfFkd] rlp dks/fcd l eL; kauk l ekj tkos ykxrs xteh.k l ekt gk vR; r njnsh ifjLFkrhr jkgr vl Y; keGs R; kauk vud l eL; k fuekz.k >ky; k vkgs vkt xteh.k l ektkMs utj Vkydjh rj R; kps ftou efgY; kpk d"Ve; ftoukph l k{k nrs R; kps thou Eg.kts xykekr dke dj.kk; k xykekl kj [ks fdæk eksydjh.kl kj [ks vl rs l oZ k/kj .ki .ks iq "kpk nysur efgY; kpk dkekPk dk; Zky gk iq "kpk; k nti V vl rks 'kretjh dj.kk; k efgyk jk=h mf'kj k i; r dke d: 'kdr ukgh- dkj.k R; kauk R; kpk Lor%P; k ?kj ph l qnk tckcnjh vl rs

v'kk 'kretjh efgykP; k dkekph osukph o gtjhph l qnk dβgh ukan Bø.; kr ; r ukgh- R; kpk dkekph fdrh etjh feGk; yk goh ; kph tk.kho ul rs vf'kf{kr i.kkeGs l qnk R; k ns[khy R; kph ukan Bør ukgh- v'kk fBdk.kh R; kP; k dkekckcr o ; æ.kk ; kpk vHkko vl rks dkekP; k fLFkrhckcr fdeku nTkk o ; kckcr dks kR; kgh fu; ekoyhpk vHkko vl rks v'kk efgykpk dVæke/; s cly eR; ps iz kke tkLr vk<GrS ; kps dkj.k Eg.kts d"Vkps dke dkekps vf/kd rkl id rHP; k iz kki ; r dke br; knh l kark ; rsefgykojhy vR; kpkj d d gkrkGrkauk gs y{kkr vkys vkgs dh tj vR; kpkj fi Mhr efgyk e/; eoxh; olrhr jkg.kkj h vl sy rj rHP; koj gks kk; k vR; kpkj kph 'kstjP; k vki ki Y; k vk; q; ke/; s jeyY; k efgykauk tk.kho ul rs vkf.k tk.kho >kyh rjh R; kcnay R; k ppkZ djhr ukgh- R; k efgyk Hkkofud vk/kkj ns; kl kBh fdæk vR; kpkj kP; k fo: /n U; k; kl kBh l æ"KZ dj.; kl kBh Qkj 'kh enr djhr ukgh- nksu ?kj kvkM , [kknh uofookghr gM; kl kBh fdæk brj dkj.kl kBh l æk; Lin tGkyh rjh R; k d d P; k pksd'khr T; kauk ekghrh gksr R; k l kax.; kl kBh Qkj 'kk iæS ; r ukgh- dkj.k R; kauk ikyhl vkf.k dks/p dpt; kph fHkrh okVrs ikfyl k dMs fdæk dks/kir tk.; kl vieku okVrks

efgY; kpk tlep vR; kpkj l kd.; kl kBh >kyk vkgs v'kh l ektkph /kkj.kk vkgs ; k /kkj.kyk xfjc Jher] tæ /keZ iæk] f'kf{kr] vf'kf{kr] xteh.k] ukxjh] 'kgjh] ukdjhojhy fcxj ukdjhokys vl k dβygh viokn ukgh- efgY; k iq "k l k{kjrk gh ckc vki Y; kdMs dæG vki u vk/kfud fopkj l j.khps vkgs- gs nk[kfo.; k ijrhp e; khhr vkgs okLr0; uæds ; kP; k myV vl rs Hkkjrh; l æo/kkukP; k dye 14 ud kj HknHkko ikl u eDrh dye 15 vlo; s efgyk iq "k l ekurk vkf.k dye 21 vlo; s ftohr o Lokræ; kps l j{k.k. k dj.; kpk gDd efgykaukgh fnyk vkgs rjhgh efgyk dks/fcd fgd kpkjkl cGh i Mrkr- R; kph ifr"Bk l kkkGyh tkr ukgh- l ekt l qkkj.kk dj.; kl kBh dæG izcku ijd s ukgh- nM'kDrhgh frrdhp egRokph vkgs Eg.kau dks/fcd fgl kpkjkl ifrcak dj.kkj k g; k dk; nk dæ l j dkj us dsk- ; k dk; n; k}kjs fi Mhr efgysy U; k; l j{k.k feGw 'kdrs ; k dk; n; kP; k vk/kkj's fi Mhr efgyk frP; k vFkok frP; k eykfo: /n gks kjs vR; kpkj fkkæow 'kdrs efgykauk /ku] nkxnfxu; di ms br; knhoj rkck feGw 'kdrs

v'kk izkjs 'kretj efgyk g; k l ekftd] vkfFkd o dks/fcd v'kk izkjp; k l eL; kauh rh l æ"KZ djhr vl rs ; k l oZ dkj.kkeGs l kgftdp frP; k l ekftd ifjLFkrh cny vkfFkd fLFkrhcnay o dks/fcd ifjLFkrh cny o dks/fcd ifjLFkrh cnay , d izkjp ph ftKkl k fuekz.k gksr

vKfKd l eL; k %

Hkkjrkry xteh.k ifjLFkrh 'kretj gk lokr tklr 'kkr' fi<hr] o ekxkl ysk vkg; l a|kP; k fLFkrh 'kretj gk , d xHkj izu cuyk vkg; 'kretj kP; k l eL; k fo" k; h fu; kstu eMGkus vkiyk vfHkeku 0; Dr dsk] 'kretj kP; k izu gk HkkjrkP; k –"kh vFKD; oLFks e/khy , d fp?kGsyh t[ke vkg; gOk izukdMs l op l cdkh ykdaps l rr ngyZk >KY; keGs th t[ke okVq fp?kGr vkg;

vYi etjh o mRiUu %

Hkkjrk 'kretj kph etjh mRiUu vR; r deh vkg; 'kretj pksd' kh l ferhP; k i kg.kh ud kj 1956-67 'kretj kps irh 0; Drh okf"kd mRiUu 99.4 : i; s rlp l jkl jh dks/fcd mRiUu 436 : i; s brds >kys ; ko: u 'kretj kph vKfKd fLFkrh vf/kdp [kkykoysh fnl rs gfjrØkheGs 'kretj kP; k ekhd mRiUukr ok >kyh vl yh rjh ok<R; k ekgxkbzGs oklrfod etjhr dkgh ok< gkww 'kdyh ukgh-

'kretj efgykauk etjh gh iq "kP; k cjkcsjhus u feGrk vly feGr; efgyk gh gGoh vl yh rjh rh iq "kP; k cjkcsjhus dke djrs

iR; {k dlepsfnol %

'kretj efgykauk vij k jstxkj feGr vl Y; kus R; kauk o"kkzhy cjp fnol dkekopu jkgkos yxrs vkf.k cdkj hP; k dkGr nd jhdMs jstxkj feG.; kl rs r; kj vl rkr- 'kretj efgykauk o"kkz fdrh fnol jstxkj feGrks o fdrh fnol R; kauk cdkj h l gkos yxrs ; kclcr vf/kdr vkdMokjh mi yC/k ukgh-

dlepsvf; fer rkl %

'kr etj kP; k Bjkfod rkl dke vl rs fo'kkr% 'krhr ij .kh vkf.k dki .kP; k oGd 'kretj efgykauk l dkGikl q rj jk=hi ; r l rr dke djkos yxrs i.k etjh ek= nšud feGr vl Y; kus l vVh fdok nd ū; k l qo/kkfeGfo.; kpk izu mnHkor ukgh- 'kretj efgykps dleps rkl vf; fer vl Y; kus R; kP; k dk; Zkerøj ifrdy ifj .kke gkrks vKfKd ifjLFkrh'kh voykdu dY; kl vl s fnl q ; srs dh] efgykauk vKfKd Lokoyu deh iek.kkr vkg; rlp etjh oru jstxkj iq "kP; k ngyr nq; e irhpk vl Y; keGs vKfKd l eL; k/; s Hkj iMr vkys ; kr deh dks/fcd ekyerRøj vf/kdkj deh etj hP; k deh l eL; k fnl q ; rkr-

l ekftd l eL; k %

efgykP; k l ekftd fLFkrh voykdu dY; kl [kkyhy l eL; k ; Dr funZkukl ; srs 'kretj efgyk 'kkr.kd n"VÓk ekxkl yY; k vkg; rlp xteh.k fl=; ke/; s i kFked f'k{k.k.keGs dkskrgh ixrh d# 'kdyh ukgh- rlp xteh.k efgyk l ektke/; } i#"kkr/; s nq; e LFku vl Y; keGs dkeP; k ckrhr frps dk; Zk= e; kZnr o nq; e idkjps vkg; orZku dkGke/; s tjh efgyk l eku gDd dk; nk feGkyk vl yk rjh rk QDr dk; |kP; k pksd'kh/; s l eku vl q brj {k=kr viZkr vkg; xteh.k l ekt gk fo'kkr% ekxkl ysk vkg; vkf.k efgyk l eL; k; kr Hkj iMr R; keGs efgykauk l ekftd l eL; k; r l l—frdj .k] vk/kquhdj .k] vks] ksdj .k] i#"kkrMq fnyh tk.kkj okx.kd vkf.k efgyk dMs l ektkpk rP; N; Dr n"Vdku R; keGs xfhkj l eL; k fueZk >KY; k vkg;-

'kretj efgykauk xgkkl kj [ks dke djkos yxrs 'krkrhy dke djhr vl rkauk dkgh cakus gh vl rkr- ekyd o 'kretj ; krhy l cdk dkgh dkj .kko: u r.kko fueZk k gkrks

fryk iq "kæ/; s gh dke djkos ykxrs f'k{k.k deh vI Y; keGs 'krkrhy dkekr frph Ql o.kod gh dsh tkrš 'kreij efgyk g; k l kcr dke djhr vI Y; keGs , deakp; k jkskpk i kntkko R; kP; koj gkrks 'kretjh dj .kkU; k efgyk dMs oxG; k utjus ifgys tkrš v'kk rlgus l ektr rh nqy vkgš

fo"k; kps egRo %

Hkkjrke/khy xkeh.k ifjflFkrhr 'kretj efgyk gk lokr tklr 'kks"kr fi Mhr o ekxkl ysyk vkgš l ektrhy , [kk|k oxkæ s tögk vud izu vlrkr- tögk ljdkj jkt dh; iækj h o fopkjonr gk izukiæš nyZk djrkr vkf.k dkGkP; k vkškr ifjflFkrh vf/kd [kkykors R; keGs gs izu vf/kdkvf/kd fueZk k gkrkr] o gs izu vf/kdkvf/kd xhkj o xpkxrhps cur tkrkr- 'kretjh dj .kkU; k efgYkpk xhkj izu vkgš 'kretj kPk izu gk Hkkjr kP; k –"kh vFkD; oLFkæ/khy , d fp?kGysyh t[ke vkgš ; k izukdMs loP l ækhr ykd kps l rr nyZk >kY; keGs gh t[ke ok<u fp?kGr vkgš ekyd o 'kretj kps l æk gs oxoxGOk idkj ps vI Y; keGs 'kretj kauk vud l eL; k fueZu gkrkr- ; ke/; s efgyk 'kretj kpk izu gk xhkj Lo#i kpk fnl u ; rks R; keGs l j {krš k Bh mik; ; kstuk djrkauk vkfFkd vkf.k l ekftd Lrjkoy mik; ; kstuk dj kO; k ykxrk- ; k n"Vdkukru v/; ; u fo"k; kps egRo vkgš

mnask %

'kretjh dj .kkU; k efgykP; k l ekftd flFkrhps v/; ; u dj .ks

'kretjh dj .kkU; k efgykP; k vkfFkd flFkrhpk vH; kl dj .ks

midYiuk %

'kretjh dj .kkU; k efgykPk l ekftd ntkz nq; e Lo#i kpk vkgš

'kretjh dj .kkU; k efgyk tklr iæ.kkr dtzktkj h vkgš

v/; ; u i/nrh %

v/; ; u djrkauk v/; ; ukps {ks= fuf'pr dj .ks Qkj egRokps vl rs v/; ; ukps {ks= fuf'pr ul y rj v/; ; u dj .ks Qkj vo?kM tkrš R; kl k Bh v/; ; u {ks= fuf'pr dj .ks Qkj vko'; d vl rs iLr fo"k; l æk kuki k Bh {ks= Eg.ku Eg.ku iLr v/; ; u xkän; k ftYgkrhy ^frj kMk rkyD; krhy cj Mhi kj ½dkpøkuh½ gs xko v/; ; ukps fo'o jkgrhy- iLr fo"k; l æk kuki k Bh 20 'kretjh dj .kkU; k efgyk ueq; kpk vkdkj jkghy- iLr l æk ku efgyk mRrjnkr; kph vkdMokjh l æ; k) fuf'pr ul Y; keGs xj l kko; rk ueq fuoM i/nrhry l ks hLdj ræ=kpk okij dj .; kr vkyk vkgš

I kj .kh

l ektrhy LFkkun'kd l kj .kh

v- Ø-	fooj .k	okj økfjrk	VDdøkjh
1	e/; e	05	25
2	fuEu	15	75
		20	100

mijkDr l j .kho: u vl s funž kuki ; rs dh , dpu 20 mRrjnkr; ki dh e/; e LFkku Eg.k. kjs mRrnkrš 05 vl u R; kPks 'kdMk iæ.k k 25 vkgš rj fuEu LFkku Eg.k. kjs mRrnkrš 15 vl u R; kP; k 'kdMk iæ.k k 75 vkgš

; ko: u vl k fu"d"kz fu?krks dh] tklrhr tklr mRrjnkrS gs fuEu LFkku vl .kkjS vl u dehr deh mRrjnkrS gs e/; e LFkku vl .kkjS vkgS

I kj.kh

dkekpk fBdk.kh vMp.kh n'kd I kj.kh

v- Ø-	fooj.k	okjokfjrk	VDdokjh
1	vákr%	04	20
2	iqkzr%	16	80
	, dpu	20	100

mijkdR I j.kho: u vl s funžkukl ; rs dh , dpu 20 mRrjnkr; ki dh vákr% vMp.kh ; rkr Eg.k.kkjS mRrjnkrS 04 vl u R; kP; k 'kdMk iek.k 20 vkgS rj iqkzr% vMp.kh ; rkr Eg.k.kkjS mRrjnkrS 16 vl u R; kP; k 'kdMk iek.k **80** vkgS

; ko: u vl k fu"d"kz fu?krks dh] iqkzr% vMp.kh ; s kkjS mRrjnkrS tklrhr tklr vl u v'kr% Eg.k.kkjS mRrjnkrS dehr deh vkgS-

fu"d"kz %

iLr r I ákks/kuke/; s I kj.khP; k vk/kkjko: u fu?kkysys foopu dsys vl rk vl s y{kkR ; rs dh] 'kretj h dj.kkú; k efgyk g; k l qnk vá akVhr {ks-kr ekMkr- R; kP; k dkekP; k ckrhr vfuf'prrk vl rs dks kr; kgh izkjph , dtw R; kP; kr vk<Guu ; r ukgh- R; kps dke oxoxG; k izkjps vl rs Hkkj r gk xteh.k Hkkx feGuu cuykk nsk vl u R; ke/; s efgY; kauk EgVys dh uoukj h ikrG vkf.k dikGkoj ekBs MkD; koj inj vl syh efgyk MkG; ka ekj mHkh jkgrs I kekú; jkg.kheku vl syh efgyk vkrkP; k vk/kqud ; qkr fdrh l eL; kauk rkm n; kos yxrs thourhy iR; d p<mrkj kauk I ekj tkos yxrs I kekftd] vkfFkd o dks/fcd v'kk vud izkjPks l eL; k l ker rh l ak"lz djhr vl rs ; ko: u vl k fu"d"kz fu?krks dh] tklrhr tklr mRrjnkrS gs fuEu LFkku vl .kkjS vl u dehr deh mRrjnkrS gs e/; e LFkku vl .kkjS vkgS rlp 'ksh fo"K; d dke djhr vl rkauk iqkzr% vMp.kh ; s kkjS mRrjnkrS tklrhr tklr vl u v'kr% Eg.k.kkjS mRrjnkrS dehr deh vkgS- Hkkj rkr 'kretj kph etj h o ikfjokjhd mri uu vR; r deh vkgS 'kretj kph vkfFkd fLFkrh vf/kdp [kkykor xY; kps fnl rs ok<R; k ekgxkbeGs etj hr okLrohd ikrk ok< gkow 'kdyh ukgh-

I aHkz xBk I ph %

vfgj} ck- x] 2002] ykdI [; k f'k{k.k] ukxiy] uru izk'ku- cks'kudj] I qkhj] 2007] I kekftd I ákks'ku i/nrh] ukxiy] I kbZkFk izk'ku- tkI } , e-2006] dkedj h fL=; kP; k l eL; k] ukxiy] fo|k izk'ku- doh] ek/koh] **1991**] efgyk dY; k.k vkf.k fodkl] fo|k izk'ku- [kMI } Hkk- dh- Hkkj rh; I kekftd l eL; k] exsk izk'ku- es]ke] I js]k] 2000] I ekt dk; ka kBh I ekt dk; } ukxiy] ; 'k izk'ku-

-----*****-----

fl= fga kpkj % l epk; vlf.k dkj .ks
Mk- dSyk'k Ogh- fcl knz vfuds l ekt dk; Z egkfo ky; o/kz

1/2 Lr q fo" k; kps l akks'ku 'kkL=h; i/nrhus vk.kh 0; kogkj hcl mi ; kxh Ogkos ; k ml'skkus o/kkz ftYgkrhy ^fga.k?kkV rky@; krhy fuoMd xkos v/; ; ukps {ks= ?kou ^fl= fga kpkj % l epk; vlf.k dkj .ks ; k fo" k; koj 'kkL=h; fud"kkP; k vk/kkj's 'kks/kfucak i w k z dj. ; kpk i z Ru dSyk vkgs 1/2

Lkj lak %

l ektkrhy fl=; kajhy fga kpkj kP; k ?kVuk ikguu eu 0; Fkhr gkrs , d plxayh l gpkjhuh feGus gh [ki q HkkX; kph xk"v vkgs ; lsk; lskus rl s feGkys rj l d kj Qyrks [kyrks i\$ k dk; vkt vkgs] rj mn; k ukgh ul sy rj defork ; rks i . k , dnk ekgi k; h 0; Dri xekoyh rj rh ijr feGork ; r ukgh- f'k{k.k ?kou tj raps eu i xYHk gkr ul sy rj vf'kf{kr jkghysys cjs iR; d r: .kkus euki kl u ; kpk fopkj djkok- fol o"z tiysys ekgj l kM u l oLo n; k; yk th y{eh r eP; k nkjh ; rs rhpS Lokxr dj k i ekus fryk ftadk] ex c?kk l q k dl s nkjh ykGu ?krs r\$ Hkkj rh; fl=P; k egkurcnay l op Hkk"kkv vud opus l oUr vkgs- ; = uk; Lr q i q; r\$ jellrs ra= nor k ^L=h xgy{eh vkgs iR; d drz xkj ek.kl kekxs , d L=h vl rs ^ftP; k gkrh i kG. ; kph nkjh rh txkyk m/nkj h* v'kh vud opus L=h ph egkurk 0; Dr djrkr- i . k ; kp L=h Lokr"; egrh <ky x0okj 'kqz lk' kq ukjh ; s l c rkj . k ds vf/kdkjh v'kh opus gs i fl /n vkgs bFKY; k iR; d fl=yk okVr vl r\$ udks gk fl=pk tUe] ; kyk dkj . k bFks fl=yk feG. kjjh nq; e ntkph okx. kq] L=hdMs i kg. ; kph i q "k oxkph rP N rph n"Vh] L=hoj gks kku; k ; k vU; k; kph tkf. ko vud egki q "kkuli >kyh- R; kauh fl=; kP; k vU; k; kyk okpk QkMyh- egkRek T; ksrck Qyq ykdfgroknh eg"khz do\$ xki kG x.ksk vlxj dj R; kauh fl= f'k{k.kkl kBh vFkd i fj Je ?krys Eg. kuu vktph l q' kf{kr L=h vki Y; kyk fnl rs fl=; kP; k fookgkps o; dk; n; kus ok<fo. ; kr vkys fo/kok fookg gkoq ykxys ukdjh 0; ol k; k; kBh fl= ?kj kckgj i Mq ykxyh- ; k 'kr d kP; k 'k oVP; k n'kdkr l x.kd ; q vkys thoup; k iR; d {ks=kr 'k oVP; k n'kdkr l x.kd ; q vkys thoup; k iR; d {ks=kr fl=; kauh vki ys dr qo fl /n d: u nk[kfoys

ilrlouk %

l kph ; k p se / ; k r : i k r j @ l e k f t d c n y %

prpñ i/nrhp k ugkl vl q; tkrhph fufeZ h vlf.k fl=; kph fgukolFkk % l ektkrhy fl=; kP; k flFkrhfo" k; h l kxho; kps >KY; kl rj ondkyhu vkn'kz L=h thou vl ys rjh iR; {k frP; k Lokr; kpk ekBk l d k p ?kM u vkyk gkrk- ckyo; krp fl=; kuli ckyfookgkps n% [k l gu djkos yxr gkrs v'kk L=h; kuli 1/2 fo'k"kr% mPp of. k z fl=; kulk 1/2 i u fookgkkl ifrcak dSyk xsyk gkrk- fl=P; k 0; fDreRokpk fodkl dl k gkby ; ki \$kk rh vf/kd ifror k d'kh jkghy ; kpk fopkj l ekt l q k j d djhr gkrs ; k ifror P; k vrjhdh dYidrs up l rhph pky mn; kl vkyh gkrh-

ejkB\$kkgh dkyhu fL=; kph fLFkrh% egjk"Vkrhy fL=; kph fLFkrh HkkjrkP; k brj Hkkxkrhy fL=; k fLFkrho: u Qkj 'kh fHKUu uOgrh- R; kph yXus ygku o; krp Eg.kts o; ko"KZ 6 rs 9 ; k o; ke; khrp dyh tkr- ckyo; kr o\$K0; ikr >KY; kl l oZ vk; "q R; kuh vi\$kus txkos ykxy- iufookgkpk R; kauk vf/kdkj uOgrk- rFkfi txkrhy iq "kkauk ek=k R; kP; k , \$ rhiæk.ks fdrhgh yXus dj.; kph eHkk vl s l jnkj ykd otunkj eMGh ; k oxkđ vud iRuh vl .ks fcløk mi fL=; k ckGx.ks gs ifr"Bps y{k.k ekuys tkbZ ; k oxkđ iMnk i/nrhgh : < gkrh- R; kuh epyhe jKT; dR; kđMuu mpkyh gkrh- iMnk i/nr pkyq Bø.ks gh ifr"Bph ckc l etyh tkr gkrh- R; ka dkGkr fL=; kauk l kelftd 0; ogkjkr ng; e vFkok dfu"B LFkku fnys gkr s

fgđ kpkjkph ifj.krh %

efgykp d'kk i\$vrkr\ vl k izu fopkjk fd] R; k vxhtoG lrr vl rkr gs mRrj ; rs efgykohy fgđ kpkjkph ifj.krh efgykul i\$fo.; kr fcløk i\$owu ?ks; kr gkr s i kfy l n\$rrjkoj ukna gkr s vkdfled vi?kkrh eR; pph gh ukna T; kP; keGs gkr s R; k MKD Vj vkf.k i kfy l ; k nku ?kVdka kh [kkl xhrhy ppkZ ek= nMiY; k xsy\$; k Hkk"K.k l R; kyk l ekj vk.krs

vulrjhr jlglyk izu L=h vcyk dh l cyk %

vkt txkrhy cgrđ jk"Vkr l kelftd l rjkoj dk; n; kus fL=yk cl; kp'; k ckrhr cjkcjhus LFkku fnys vkgs U; q i s j vkf.k byDVkfaud fefM; krap okpys vkf.k cf?krys dh okVr} dBY; kgh xk"sh dk; ns d\$; kus fcløk R; kph dBkj L=hP; k irh iq "krhy vgdkj ng l kjkok yxrs BL=h {k.kkph iRuh o vur dkGkph ekr*- nohP; k drhr vk.kys rjp vkt fL=; kōj l oZ= gskkjs vR; kpkj Fkkarhy vkf.k l ekt txy o rh dBygh l dV lgt ijroq 'kdrs tθgk vki.k l āqkZ l ekt 0; oLFk cnv.; kph Hkk"kk djrks R; koGh l ekt 0; oLFkrhy f'k{k.k i/nrhr l ekurph e\$; s vk.kk; yk gohr- T; k foesu fycj\$kuP; k xlik vki.k 21 0; k 'krdr djrks okLrfod g; k pGoG gh ; j ki kr 18 0; k 'krdr mn; kl vKY; k-

fL=; kP; k f'k{k.kkP; k] drđokP; k vl k ok<rk vkys[k vl yk rjh fL=; kōjhy vU; k;] vR; kpkj deh >kyys ukghr- cgd ā; fL=; k vktgh vKkuk/kdkjkr pkpiMr vkgr- l q'kf{kr fL=; kauk vU; k; kauk rkm n; kos ykxr ukgh vl s ukgh i.k R; k vU; ; kpk ifrdkj d: 'kdrkr- jkstP; k orri=krap fL=; kōjhy vU; k; kP; k ckrE; k ifl/n gkr vl rkr- fL=; kōjhy cykRdkj] R; kps fou; Hkx vkf.k gMh cfGP; k okrkZ jkst p ; s vl rkr- Hkkj rkr vkfFkd fo"kerk Qkj ekB; k iæk.kkr vkgr- , dk cktyk ykG.kkjs /kfud vkgr- rj nđ jhdMs , d oGP; k vlUkyk ekgrkt vl .kkjs vud dVms vkgr- , dk cktyk ekBekB\$ k mp bekjrh vkgr- rj nđ ū; k cktyk cdky >ki Mi VVh vkgr- i.k ; k nku ijLij fojkskh l ektkyk , dk ckrhr l kE; vkgp- rs Eg.kts gMhGh xMxat l ā Rrh vl y\$; k /kfudkdMs T; kiæk.ks gMhGh vl rkr- R; kpiæk.ks xkj xjhcPa k >ki M; kargh gM; kl kBh l qsyk tkGys tkrs Qk'kh fnyh tkrs gMh kph gh fo"koYyh vkiY; k l ektkyk ik[k: u Vkr vkgs R; keGs eyxh tlekyk vkyh dh vkb&oMhykuli frP; k gMh kph dkGth okVw ykxrs rls ikfgys rj l q'kf{kr vf'kf{kr dks krhgh L=h vl ks ?kj ph dkes fryk l q/ysh ukgh- l q'kf{kr L=h ukdj h

djhr vl sy rj ukdjh l kkkGqk rhyk ?kjp s dkes djkoh ykxrkr- eykP; k vH; kl kdMs y{k n; kos ykxrs vf'kf{kr fl=; kauk pj ?kj eksyetj hph dkes djkoh ykxrkr- dkj.k cl; kp t.kkpa irh cdkj fdok jkstnkj hoj vl rkr- R; keGs R; kuh jkst xkj feGkyk rj fcMhdkBh] nk: r iS s tkrkr- gkrkr iS s ul sy rj iRuHP; k d"VKP; k dekbZus nk: fi.kkjs vkf.k i Ruhyk i d'axh ekjgk.k dj.kkjs ykd gh vkg- ?kj dkg ul sy rj ekgs u rh rs /ku] l a Rrh vk.kkoh R; kl kBh rhyk NGys tkr rhus vk.k.; kl udkj fnyk rj rhyk tkGys tkr} fo"k fnys tkr} Qkl ykoyk tkrks yXukr gMh ekfxryk tkrkp i.k i q:gh ck; dkus ekgs u iS s fdok brj oLrq vk.kk0; kr Eg.kuu rxknk ykoY; k tkrks gMh kik; h vud eyh yXukfouk jkgrkr- rj vud eyh yXukurj gMh fnyk ukgh fdoh deh fnyk Eg.kuu gMhGh Bjrkr- tx ixr >kys txkcjkcj ykdgh ixr gkrhy- f'k{k.kkpk id kj gkbZy vkf.k ex gG&Gq gMh kph i Fkk yki ikosy vl s okVys gkr s i.k gh vi {kk Qksy Bjyh vkg eyh f'kdY; k] feGfor; k >KY; k i.k ykd kph gMh kph yki k deh >kyh ukgh- ; kAyV oxoxG; k oLrPa k : ikr gMh ekfxryk tkrks fg ex.kh o/k&fiR; kdMuu iqZ >kyh ukgh rj R; kr uo o/kpk cGh ?kr yk tkr s g; k gMh /nrhyk vkGk dl k ?kkykok gk izu vkt fopkjorki q s vkg

gMh i/nrph l q okr d'kh >kyh ; kpk 'kkk ?kr yk rj vl s fnl rs dh] fookg >KY; kurj eyhtoG dkg Lor%ph vl s L=h/ku vl kos Eg.kuu gMh nkfxU; kPa k Lo: ikr fnyk tkr s oGi d'axh L=h yk nkfxU; kph mi; kxs djrk ; bz- g; k L=h /kukpk ekq i q s ?kJP; k ek.kl kuh i Mw ykxyk- eyhP; k oMhykdMuu tLrhr tLr /ku dl s ol y djrk ; bz ; kpkp rs fopkj d: ykxys ifj.kkeh yXu tGforkub ojfir k o/k&fiR; kdMs vki Y; k ekx.; k ekMw ykxys yXukr dkg deh feGkys rj i q s R; kph ex.kh d: ykxys , d ex.kh iqZ dsyh rj nd'jh iqZ dj.; kr mf'kj >kyk rj l upk cGh ?kr yk tkoq ykxyk- gMh i/nrhyk vkGk ?ky.; kl kBh 1961 i kl q Hkkj rkr gMh ifrcakd dk; nk vLRRokr vkyk i.k ; k dk; n; krau vud iGokVv dk<y; k xY; k gMh ?skkU; kauk l kE; 'kkl u vkg i R; d fir k vki Y; k eykP; k yXukr gMh ?koq bPNrks dk; nk d: u gMhGh gskkj ukgh ; kl kBh l ekt izckdkph xjt vkg eyxk vkf.k eyxh ; k nk&kauk l kj [ks ys{k.; kph vko'; drk vkg tj eyxk vkf.k eyxh ; kP; kr Qjd dsyk ukgh rj eyxh t'kh vki yh rjh l ugh vki yhp euq; kph i dRrh ok<sy o L=h; kpk dks kgh gMh cGh ?skkj ukgh- ikphu dkGh th L=h; kuh ekukph xkj okph LFkrh gkrh- rh ijr ; s; kl Qkjl k oG ykx.kkj ukgh L=h yk l ektkr i qgk ifr" Bk feGw ykxys- ^udks gk fl=pk tle* vl s dks kR; kp fl=yk okV.kkj ukgh-

vktP; k /kkoR; k ; qkr dVpa ftou f'k{k.kkyk vfr'k; egRo vkg ykd l q; k f'k{k.kkpk vH; kl dVpa ftou f'k{k.kkf'kok; iqZp gkA 'kdr ukgh- dVp&pk vkf.k R; k l a qZ dVp 0; oLFkpk vk<kok ?kr yk] rj vud x&krhP; k fdz k dVp0; oLFkr , doVyy; k fnl rkr- o R; k x&krhP; k fdz k o R; kojhy izh; krau dksVcd l eL; k fuekZk gkr vl rkr- , [knk l nL; dks kR; k izdkjP; k dVpa l a FkPkk ?kVd vkg ; koj R; kP; k l eL; k voy&u vl rkr- dVp gk , d i Fkfed l eg vkg dVp l a Fk fuekZk >KY; ki kl q [kU; k vFKZus ekuokP; k ixrhyk o R; kP; k l ektfd fodkl kyk xrh feGkyh vkg i jarq gh xrh [k/ yh tkow 'kdr} R; kps dkj.k ns[khy dVp&rp vkg dkj.k t&gk dVp&kr dyg fuekZk gkrks r&gk dVp&krhy l nL; kP; k eukr uJ'k'; fuekZk gkAu R; kP; k ixrhp s : i karj v/k&xrhr gkr s fl=; kP; k fofHkUu l ektthd l eL; kps v/; ; u l ektthd 'kkl=ke/; s >kys vkg vkf.k vt&gh gkr vkg- fl=; kP; k l eL; k gk fo"k; vfydMP; k dkGkr danz o jkT;

l j d k j P ; k d Y ; k . k d k j h ; k s t u k j x j ' k k l d h ; L o ; d s h l h F k k ¼ N . G . O ½ l a k k s / k u v / ; ; u d r z ; k l o k P ; k v k d " k z k k p k f o " k ; > k y k v k g s v l s v l u g h L = h ; k P ; k , d k e g R o i q k z i z u k d M s E g . k k o s f r r d s y { k n s ; k r v k y s u k g h r h l e L ; k E g . k t s L = h ; k f o : / n P ; k d l v e k v a r x z v R ; k p k j k p h l e L ; k g k s - r h l e L ; k f d e k u H k k j r h ; l e k t k r r j h u f o u u k g h v l s [k k = h u s E g . k r k ; s s d k j . k H k k j r h ; L = h y k i n h ? k z d k G k i k l u v i e k u] v o g s y u k] ; k r u k o ' k k " k . k ; k P a k c G h B j Y ; k v k g s - L o k r a ; k a r j d k G k r d k g h e g R o i q k z c n y v k g s - m n k & L = h ; k P ; k f g r k p s l j { k . k d j . ; k l k B h d k g h u f o u f ' k { k . k k p k i d k j o i p k j > k y k - ; ' k L o h i q " k k P ; k t h o u k r o d l v e k r L = h p s L F k k u g s v R ; r a e g R o i q k z o i H k k o h r v l r s g k f o p k j H k k j r h ; t u e k u l k r g G g G q : t q y k x y k - r j h g h l a w k z H k k j r h ; l e k t k r f L = ; k f o : / n P ; k d l v e k v a r x z v R ; k p k j k P ; k i e k . k k r Q k j ? k V > k y h u k g h - ; k l e L ; P ; k v / ; ; u k p k i k j k k v R ; k p k j k p k v F k z l e t u ? k s ; k i k l u d j . k s b " V B j r s

fga kpkjpkp vFKZ %

vR; kpkj gh 'kkjhfd o ekufld v'kh nkldgh idkjph vlw 'kdrs 'kkfjhd fga sæk.kp ekulhd fga k nskhy funau; p vkgs fga kpkj kph fu'phr 'kCnkr vkf.k lki h o l v l v / h r 0 ; k [; k d j . k s v o ? k M v k g s

0; k[; k %

jktjksk fdok viR; {k ekxkpk voye d: u l Rrk] l a Rrh cG ; k l k j [; k l k e f ; k P ; k v k / k k j s v k i . k k l g o h r h x k s V n d U ; k p h b P N k u l r k u k f r P ; k t o G u c G t c j h u s f g l d k o u ? k s ; k l k B h d s y d R ; E g . k t s f g a k p k j g k s - ; k c G t c j h e G s n d U ; k 0 ; D r h y k ' k k j h f d b t k o e k u f l d v k ? k r n k l d g h g h l g u d j k o s y k x r k r - ; k 0 ; k [; e G s v i g j . k] c y k R d k j] g R ; k j y x h d ' k k s k . k e k j g k . k N M [k k u h g h l o z v R ; k p k j k p h d R ; s B j r k r -

fl=; k j h y fga kpkj kph fofo/k : i s %

1½ d l v e k v a r x z f g a k p k j % E k k j g k . k] v k R e g R ; s y k i d R r d j . k j g m l c G h] c y k R d k j] y g k u e y k o j h y y x h d g Y y j ' k k s k . k] L = h x H k z R ; k o L = h v H k z d g R ; k b -

2½ d l v e k c l g j ? M . k j h f g a k % y x h d l r k o . k o d] N M [k k u h p s / d h u E g . k u u x t f e . k o v k f n o k l h H k k x k r g k s k k j s [k u u] o s ; k o R r h] l r h] i q " k k P ; k y x a d e k x . ; k a u k i f r l k n u f n Y ; k e G s f L = ; k a p s g k s k k j s [k u b -

fga kpkj kps BGd idkj %

1½ L=h xHkzR; k o vHkzdgR; k %

xHkzty ijh{kid kBh dsj; k l u d o fogyk; 0; k; k l l h ¼ c . v . b . T e s t ½ ; k n k s u r a = k p k m i ; k s x x H k k z h y t l e K k u f o d r h p k N M k y k o . ; k l k B h x H k z t y i j h { k k d s y h t k r s i j a r q H k k j r k r R ; k a p k m i ; k s x i k e d ; k u s x H k k z y a x i j h { k l k B h d s y k - x H k z e y h p k v l Y ; k l r k c M r k c x H k k z k r d s y k t k r s n j o " k h z y k [k k s c y h d k a u k t l e . ; k i p h p e k j y s t k r s e y h y k t l e Y ; k u a r j y x p e k . k V k d . ; k p h v ? k j s h i F k k 19 0 ; k ' k r d k r j k t L F k k u o x o t j k r e / k h y d k g h f o f ' k " V t k r h o t e k r h e / ; s i p y h r g k s h - f c l / h ' k k a u h 1870 e / ; s L = h v H k z d g R ; P ; k i F k s y k i k ; c a n c l k o k E g . k u u d k ; n k d s y k - u o t k r c y h d s y k n d k k P ; k H k k M ; k r c m f o . k j [k k v P ; k i k ; k [k k y h f p j M . k j

fo'kkjh QGkpk jI ikt.ks v'kk dj i/nrhpk voye dsk tkr vl sy- vkt gh iFkk dU; kp iek.kkr u"V >kyh vkg; ijarq cnyR; k dkGK; k idkgrgh gh dij Fkk rj Gd iek.kkr fVdpu jkghy- jktLFkkue/khy njnjP; k xteh.k Hkkxkrgh jkti q o rkehGukMqhy dYykj tkrhe/; s gh dij Fkk vktgh fVdpu vl Y; kps fnl pu ; s; dYykj tkrhr 10 o"kkZ kkyhy ckydka; s eyhps iek.k QDr 30 VDds vkg;

2½ I kl jh o elgjh gskkjh ekjgk.k %

Hkkjrh; I ektkP; k I oZ Lrjkr iRuhyk ekjgk.k dj.ks gh , d ipyhr ckc vkg; LoiRuhyk ekjgk.k dj.ks gk vkiyk fo'kSk vf/kdkj vkg; vl s iq "koZL ekurks m/nVi.kk iq "kka kh cky.kj ?kj h m'khj k ; s; FkkMD; kr oGu fuV ul Y; kP; k dkj.kkl kBh ekgjh I qnk L=hk ekjgk.khyk rkm n; kos yxrs ekgjh gskkU; k ekjgk.khi \$kk I kl jh gskkjh ekjgk.k gh vf/kd 0; ki d o rhoz Lo: ikph vl rs Lo; akd fc?kM.kj vU; iq "k'kh I caLk vl Y; kpk I ak;] y&hd I caLkuk udkj] ?kjckgj >kky; k viekukpk jkx dk<.ks ; kl kj [kh dkj.ks nDU iRuhyk ekjgk.k dj.; kpk fo'kSk vf/kdkj irh oxZ xktohr vl rks nk: P; k u'kr cgguk d: u ekj.ks gh ckc rj I oE vk<Gr; vudnk iRuhyk gskkjh ekjgk.k gh foukdj.k fdok vFkzhu vl rs vkiys iq "kRo fl /n dj.; kl kBh fdok vkiY; k oQY; kpk jkx dk<.; kl kBh ekjgk.k dsh tkr;

3½ vRregR; k %

vR; kpkjkph f'kdj >ky; k L=hk vkiY; kl kBh I oZ exZ can >kyys vkg; vl s okVrs ; keG; dkgh fookgr L=h; k I kl jPkk =kl vl g; >kyk ; k dkj.kkl kBh iyk; .kokn Lohdk: u vRregR; pk exZ pks[kkGrkr- dkgh dVcke/; s =kl kph frork ok<ou vRregR; pk exZ flodkj .; kl kBh idRr dsh tkr; fookgl kBh n; kok yx.kkU; k gMa kpk Hkkj vkiY; k xjhchP; k flFkrhr ftou tx.kkU; k vkbZ oMhykoj iMw u; s ; k dkj.kkl kBh vud r: .k eyhuuh vRregR; k dY; kph dkgh mnkj .ks ?kMyh vgr- FkkMD; kr fL=; kP; k vRregR; k ; k dsh; k o ?kMfoy; k v'kk nklgh idkjP; k vl q 'kdrkr-

4½ gR; k %

L=h; kP; k vLrRokoj ?kkyk ?kky.kkU; k fofo/k ræki dth gMhcGh I okZ/kd ipfyr vkg; eGr rks gMa kP; k ukokoj dshyk [kuq vl rks vudnk R; k gR; P; k eGk'kh gMk gs dkj.k ul rs ijarq dVckr ?kM.kkU; k ufookghr r: .k fL=; kPa k gR; syk gMhcGh gs ukd fpdVfoys tkr;

5½ cyRdkj o y&hd NG %

y&hd I rko.kchP; k vutlko iR; d ckbP; k okV; kyk d/kh uk d/khrjh ; rkp- cyRdkj gs iq "ki z'kku 0; oLFkps L=hoj fu; æ.k Bø.; kl kBh fdok rhyk Hkhrh nk[kow xli dj.; kl kBh fdok rph cM[kkj h phj Mpu Vkd.; kl kBh I rr iHkkoh vl s gR; kj vkg;

fga kpkjkph dkj.ks %

1½ fL=; kojhy fga kpkjkph dkj.ks vud idkj ph vgr- ?jkrhy U; k; o vR; kpkjkyk Hkkjrh; L=h; k vud o"kkZ kl pu rkm nr vkg; tkrh 0; oLFkr cEg.k gh tkr mPp ekuyh tkr; Hkkjrh; I ektke/; s cEg.k tkrhps orU vkn'kZ vU; tkrhhy ykdlidMw ekuyh tkr

vl r- ; k ctEg.k tkrhr fl=; kojhy vU; k; ijkdK/hyk ikgpyk gkrk L=h; kpa fi Go.kpdyk /kelpo o pkyhfj rhpv vf/k" Bku vl Y; kpk ixMk tuekul koj gkrk- Eg.kuu R; kP; koj vU; k; gkr vl Y; kph tk.kho L=h o iq "k dks kkykgh uOgrh- L=h; k vki Y; k vk; "q kyk fueWi .ks 'kj.k tkr gkr; k dkj.k pkj Hkhrhckgjp; k txkr R; kauk LFkku uOgrs L=h; kuh iq "kP; k cjkajhus vf/kdkj ukdk: u , dk ijhus 'kqz Bjfo. ; kr vkys v'kh l kethd ijHLFkhrh dkgh o"kkā phz Hkkj rh; l ektr gkrh-

2½ ^eyxk gk oākkpk fnok * gh fyak l dYi uekxhy fopkj/kkj k o eyhps v; kx; l kethdj .k gs gh l eL; k fuekz k gks ; kps dkj .k vkgs

3½ vFkD; oLFkshy L=h iq "ki jRos JefoHkxuh gs ; k l eL; ps egRo iqkz dkj .k vkgs vkfFkzD ckrhr fl=; kps ijkoysRo gs R; kauk dVpck vaxr fgd kpkj edkV; kus l gu djko; kl Hkx i kMrS

4½ iq "ki zku l dīrh ggh ; kps dkj .k vkgs okj l k gDd] oāk ijā jk] o lā Rrhpv vf/kdkj ; k ckrhr iq "kP; k fgrkph tio.kpl o fl=; kP; k fgrkdMs nyZk dj .kkū; k i Fk] ijā jk] pkyhfj rh fuekz k >KY; k- L=hph vcq Eg.kts dkpps HkMs gk l et ok fo'okl Hkkrh; l ektr 'kdMs o"kkā kl q n< vkgs R; keGs cykRdkj dj .kkj k ekdV l v/rks R; kP; k xtqkph f'k{kk L=h; kauk ek= vk; q; Hkj Hkkskoh ykxrs

l ākkku l eL; kph fuoM o vlo'; drk %

fl=; kauk nūfmu thouke/; s cū; kp {ks=kr dke djkos ykxrs dqkkyk ?kj l kllkGkos ykxrs rj dkgh efgykpk lā dZ gk ckjP; k txkl kcr fuR; kpkp gkr vl rks v'; koGd R; kauk vkiyh dkes ikj i kMrkauk fdok tckcnū; k l kHkGrkauk R; kP; koj dVpkr o dVpckg d'; ki dks fgd kpkj gkrk- R; k fgd kpkj kckr tk.kuq ?krk ; kos ; k gsrus gk fo"k; l ākk'ku kl k Bh fuoMyk vkgs

Hkkj rh; l ektr vkt fofok idkjP; k l kethd l eL; k fnl u ; rkr- jkst uoufou l eL; k tle ?krk- ; k l eL; kuh ifrcā k ?ky. ; kP; k nqVhus rō<; kp oskus iz Ru nē [ky gkr vkgs- dkgh l eL; k l kozfud orZkus rj dkgh oš Drhd orZkus mRi Uu >KY; keGs l oP l eL; k dk; n; kus nj djrk ; r ukgh- , [kkn; koGh l kozfud orZkus fuekz k >ky; k l eL; kpa fuokj .k l kefgd dfrup gkÅ 'kdrs ; kckr tk.kuu ?ks ; kdj hrk i Lr q fo"k; kph fuoM dj. ; kr vkyh vkgs

l ākkukps mī šk %

1½ xkeh.k efgykph oš fDrd o dksVqcd ekfgrh tk.kuu ?ks ks

2½ fl= fgd kpkj kph fofok idkj vkf.k dkj .ks ; kfo"k; h ekfgrh tk.kuq ?ks ks

l ākkulP; k midYi uk %

1½ fl= fgd kpkj keGs xkeh.k efgykaf/ky mnkfl urps i ek.k ok<r vkgs

2½ fl= fgd kpkj dj. ; ketxs gMk i Fk tckcnkj vkgs

l ākkku i/nrh %

^o/kkZ ftYgkrhy fgax.k?kkV rkyD;krhy fuoMd xkos v/;; ukps {ks= ?koq ^fL= fgd kpkj % l emk; vkf.k dkj.k; k fo"i; koj l akksku dj.; kdjhrk o/kkZ ftYg;krhy fgax.k?kkV rkyD;krhy fuoMd xkos v/;; u {ks= Eg.kuu fuoM dj.; kr vkyh- ; k fo'oke/kq l akks; ueuk fuoM i/nrhpk okij d#u R; kr l k/kk ; knfPNd ueuk e/khy ykVjh r=kpk okij d#u 30 efgyk mRrjnkr Eg.ku l akkskukdjhrk fuoM dj.; kr vkyh- rF; l dyu dj.; kdjhrk eyk[kr vud ph vkf.k ng; e rF; l dyu %bVjuV] ekfl d] l nHkZ xFk% ; kpk okij dj.; kr vkyk o R; ko#u l kj.kh r; kj dj.; kr vkyh-

I kj.kh Ø- 1 L=h fgd kpkj kph dkj.k s n'ko.kjh I kj.kh

v-Ø-	fooj.k	Okj okj hrk	'kcdMk i ek.k
1	gMh	17	58-33
2	e i ku	10	33-33
3	dyphrhy brj l nL; kdMq l efkuZ	03	08-34
, dwk		30	100

mijkDr I kj.kho#u vl s fun'kZkl ; rs dh] , dwk 30 efgyka i dh fL= fgd kpkj kps dkj.k gMh vkgs vl s 17%58-33%½ efgyk Eg.krkr- rlp e|ikueGs fgd kpkj gkrks vl s 10%33-33%½ efgyk Eg.krkr- rj dyphrhy brj l nL; kdMq l efku vl Y; keGs fgl kpkj gkrks 03%08-34%½ efgyk Eg.krkr- ojhy fo'ySk.kko#u vl k fu"d"lZ fu?krks dh] fL= fgd kpkj kps ed; dkj.k e|i ku vkgs vl s y{kk; ; rs

I kj.kh Ø- 2 tlrhpk i dxZ n'ko.kjh I kj.kh

v-Ø-	fooj.k	Okj okj hrk	'kcdMk i ek.k
1	vkis u	07	25-00
2	, l -Vh-	03	08-33
3	, l -l h-	05	16-67
4	vkisch-l h-	15	50-00
, dwk		30	100

mijkDr I kj.kho#u vl s fun'kZkl ; rs dh] , dqk 30 efgyk i dh vkis u i dxZrhy 07 %25-00 %½ efgyk vkgr- rlp , l - Vh- i dxZrhy 03 %08-33 %½ efgyk vkgr- rlp , l -l h- i dxZrhy 05 %16-67 %½ efgyk vkgr- rj vkisch- l h- i dxZrhy 15 %50-00 %½ efgyk vkgr- ojhy fo'ySk.kko#u vl k fu"d"lZ fu?krks dh] vkisch- l h- i dxZrhy efgyk fL= fgl kpkj gkrks vl s y{kk; ; rs

midYi ukp i MrkGk %

1% vkisch- l h- i dxZrhy efgyk fL= fgl kpkj kps i ek.k tklr vkgs

2% fL= fgd kpkj dj.; ketxs gMk i Fkk tckcnkj vkgs

I kj.kh dz-1 vkf.k 2 o: u nkBgh midYi uk l R; BjY; k vkgr-

I kj k k %

fL=; k o j h y f g d k p k j k p h d k j . k s v u d l i d k j p h v k g s - ? k j k r h y U ; k ; o v R ; k p k j k y k H k k j r h ; L = h ; k v u d o " k k i k l q u r k M n s r v k g s t k r h 0 ; o L F k s c k E g . k g h t k r m P p e k u y h t k r s H k k j r h ; l e k t k e / ; s c k E g . k t k r h p s o r u v k n ' k z v U ; t k r h r h y y k d i d M u e k u y h t k r v l r - ; k c k E g . k t k r h r f L = ; k o j h y g M h i / n r h p h l q o k r d ' k h > k y h ; k p k ' k k s ' k ? k s y k r j v l s f n l r s d h] f o o k g > k Y ; k u r j e y h t o G d k g h L o r % p h v l s L = h / k u v l k o s E g . k u u g M h n k f x U ; k P a k L o : i k r f n y k t k r s o G i l a h L = h y k n k f x U ; k p h m i ; k x s d j r k ; b z g ; k L = h / k u k p k e k g i e s ? k j P ; k e k . k l k u h i M w y k x y k - e y h P ; k o M h y k d M u t k L r h r t k L r / k u d l s o l g y d j r k ; b y ; k p k p r s f o p k j d : y k x y s

H k k j r h ; l e k t k P ; k l o z L r j k r i R u h y k e k j g k . k d j . k s g h , d i p y h r c k c v k g s L o i R u h y k e k j g k . k d j . k s g k v k i y k f o ' k s k v f / k d k j v k g s v l s i q " k o x z e k u r k s m / n V i . k s i q " k k a k h c k y . k j ? k j h m ' k h j k ; s k s F k k M D ; k r o G u f u v u l Y ; k P ; k d k j . k k l k B h e k g j h l q n k L = h y k e k j g k . k h y k r k M n ; k o s y k x r s e k g j h g k s k k U ; k e k j g k . k h i s k k l k j h g k s k k j h e k j g k . k g h v f / k d 0 ; k i d o r h o z L o : i k p h v l r s L o ; a k d f c ? k M . k j v U ; i q " k k ' k h l e a k v l Y ; k p k l a k ;] y a h d l e a k k a u k u d k j] ? k j k c k g j > k k y Y ; k v i e k u k p k j k x d k < . k s ; k l k j [k h d k j . k s n o u i R u h y k e k j g k . k d j . ; k p k f o ' k s k v f / k d k j i r h o x z x k t o h r v l r k s n k : P ; k u ' k s c g k u k d : u e k j . k s g h c k c r j l o z v k < G r s

l e k t k r h y f L = ; k P ; k f L F k r h f o " k ; h l k x i o ; k p s > k Y ; k l r j o n d k y h u v k n ' k z L = h t h o u v l y s r j h i R ; { k f r P ; k L o k r a ; k p k e k B k l e k p ? k M u v k y k g k r k - c k y o ; k r p f L = ; k u h c k y f o o k g k p s n e k l k l g u d j k o s y k x r g k r s v ' k k L = h ; k u h 1 / 4 o ' k " k r % m P p o f . k z f L = ; k a u k 1 / 2 i q f o o k g k l i f r c a k d y k x s y k g k r k - f L = P ; k 0 ; f D r e R o k p k f o d k l d l k g l b y ; k i s k k r h v f / k d i f r o r k d ' k h j k g h y ; k p k f o p k j l e k t l q k k j d d j h r g k r s ; k i f r o r P ; k v r j h d h d Y i d r r a p l r h p h p k y m n ; k l v k y h g k r h -

fu" d" k %

l a k k s / k d k u s i z r r l a k k s / k u k e / ; s B f L = f g d k p k j % l e m k ; v k f . k d k j . k P ; k f o " k ; k o j l a k k s / k u d s y s v l r k l a k k s / k d k P ; k v l s y { k k r v k y s d h] f L = f g d k p k j k p s e d ; d k j . k e | i k u v k g s r l p t k r h P ; k i o x k z u d k j v k s - c h - l h - i o x k z h y e f g y k o j f L = f g l k p k j g k r k s v l s y { k k r ; r s

I a H k z x F h l p h %

- 1- v y k s k h f o o d] c k / k u d j l q [h j] 1 / 2 2 0 0 7 1 / 2 L k k e k f t d l a k k s / k u i / n r h] l k b z u k F k i z k ' k u] u k x i j -
- 2- e s J k e l j s k] 1 / 2 2 0 0 6 1 / 2 L k k e k f t d l a k k s / k u i / n r h] d " . k p m z , t u l h] u k x i j -
- 3- d l u g k M s c h - , e -] t y s 1 / 2 2 0 0 7 1 / 2 ' k k L = h ; l a k k s / k u i / n r h] f i a G k i j s v M M d a i f c y ' k l] e g y] u k x i j -
- 4- j k u M s i f r H k k] 1 / 4 1 9 9 1 1 / 2 L = h i z u k p h p p k] i k l ; g y i z k ' k u -
- 5- g k V s p a n d y k] 1 / 4 1 9 8 5 1 / 2 L o k r a ; k R j H k k j r h ; L = h] e g j k " V a j k T ; l k g h R ; v k f . k l a d r h e M G] e p b z
- 6- v k d k ' k t x / k u s v r y i x k j d k s / e d f g d k p k j o i f r c a k d d k ; n j e g k U ; q -
- 7- d k ; b e v n k t i = d] 2 0 0 1 & 2 0 0 2 e g j k " V a ' k k l u -

nkfjnz jšk[kkyhy ykdkuk 'kkl dh; ;kstufok;h vl yš;k tk.ko tkxrhps v/; ; u

ik- #iškjk- dpošj
vfudr l ektdk; Z egfio | ky;] o/kz

iLrlouk

Hkkjr gk d"khizkku ns'k vkgs Hkkjrkry 70 VDds ykd vktgh [kM; krp jkgrk- vktgh xteh.k Hkkxkrhy ykdokp iedk 0; ol k; gk "krh o "krh l aakh ij d 0; ol k; gk vkgs R; keGš Hkkjrh; thoukps iedk dnz xteh.k Hkkx vkgs Eg.ku l a wZ Hkkjrkpk fodkl gk iwZ-% xteh.k Hkkxkpk fodkl koj voyæp vkgs gh oLrQLFkrh ukdkjrk ; s ukgh xteh.k Hkkxkr nkfjnz jšk[kkyhy dwpkps iek.k gs ekB; k iek.kkr fnl u ; s ljdkj fofok ; kst uk; k ek/; ekru nkfjnz jšk[kkyhy ykdokps thoueku mpko.; kl kBh vud ; kst uk l # d#u R; kp; k ek/; ekru R; kps thoueku mpko.; kl kBh iz Ru djhr vkgs

T; k dwpkps ok"khz mRiUu gs 27 gtkj P; k vkr vl y rs dwp nkfjnz jšk[kkyh ; s kr- xteh.k Hkkxkr etj] "kretj vl .kjs ykd ekB; k iek.kkr vk<Gu ; s kr- xteh.k Hkkxkrhy , dk 0; Drhps ekl khz mRiUu 1000 : i ; s vkf.k "kgjh Hkkxkrhy , dk 0; Drhps ekl hd mRiUu 2000 : i ; s feGfo.; kph LFkrh ul y rj rks 0; Drh nkfjnz vkgs vl s letys tkrs Loræ Hkkjrkry xteh.k fodkl kl kBh "kkl dh; ; kst uk vk[k.; kr vkY; k vkgs nkfjnz fueyukpk ; k loZ ; kst ukph veyctko.kh xš; k 50 o"khz kl u l q vkgs rjhgh Hkkjrkry nkfjnz kps fuey i kfgts R; k iek.kkr >kys ukgh nkfjnz jšk[kkyhy ykdkuk T; kgh ; kst uk ykxq glkr fdok feGrk- R; k ; kst uk IRDA Eg.kts (Indian Regulation Development Authority) ; k l lFkk}kjs "kkl dh; ; kst uk pkyfoY; k tkrk-

nkfjnz jšk[kkyhy dwpkuk l keftd fodkl kp; k iokge/; s vk.k.; kdfjrk "kkl ukP; k orhus v0; kgkr iz Ru l q vkgs nkfjnz jšk[kkyhy ukxjhdok l lekukus thou txrk ; kos ; kl kBh jktxkj ; kst uk] ?kjdy ; kst uk] vkjkk; foek ; kst uk] bñjk vkokl ; kst uk] ; kl g fdR; d ; kst uk jkfo.; kr ; s vkgr- ; k ; kst ukP; k ek/; ekru nkfjnz kr i Myš; k dwpkuk R; kru ckgj dk<. kps iz Ru dys tkr vkgs xteh.k Hkkxkrhy nkfjnz jšk[kkyhy ukxfjdkuk l keku; ki ek.ls txrk ; koš ; kl kBh "kkl ukps iz Ru l q vkgs "kkl ukpk orhus nkfjnz jšk[kkyhy dwpkdfjrk dhrhgh ; kst uk jkfo.; kr ; s vl Y; k rjh R; k ; kst ukpk ykk R; k; ki ; r i kgprks dh ukgh gs rikl us ro<p xj tps vkgs

fxxyhu vkf.k fxyhu ; kauh n"kfoY; kiæk.ks nkfjnz kr gk "kCn fu/kZurk ijkoychRo vkf.k fud"B ntkps jkg.kheku bR; knh n"kfo.; kdfjrk oki j.; kr ; rs nkfjnz gs viŧ; k mRi UukeGs fdoĸ mi yC/k mRi UukP; k vHkokeGs fdoĸ ; k nkŧgh eGs fuekZk gkr s ckMys Eg.krks dh] nkfjnz gs , d v"kh 0; k[; k vkgs dh] T; kP; keGs 0; Drh viŧ; k mRi UukeGs fdoĸ vfu; ksthr [kpkZGs "kkfjjhd o ekufi d dk; {kers kBh vko"; d vi yŧ; k thouekukP; k ntkZ xkBq "kdr ukgh nkfjnz kP; k l mHkZr xkMkbp fopkj ; FkkFkZ vkf.k vFkZ wkZ okVrkr- rs Eg.krkr dh Lor%jkj R; kP; koj voyeŧ vi yŧ; k dVpP; k ftouko"; d xjtk iqkZ gkr ul rhy rj 0; DrhP; k voLFkyk nkfjnz kph voLFkk Eg.kkos Eg.ktp xkMkZus vkjkk; fo"k; d thouko"; d oLrŧj ej fnyŧ; k fnl ŧ ; rs thou 0; rhr dj.; kdfjrk 0; Drhyk vko"; d vi yŧys l ek/kku tj rh txr vi y rj R; k ifjLFkhrhr feGr vi y rj R; k ifjLFkhrhyk nkfjnz Eg.krk ; bŧy-

viŧs mRi Uuk vkf.k vuqkxhd fud"B jkg.kheku gk nkfjnz kpk vkjki vkgs ; kr fud"B ?kjs , dkrkpk vHkko viŧs vlu] oL= ugehps vktkji.kk] fudl vUuk] viŧs f"kk.k vkf.k iQŧyhr o mRi kfgr dj.kkŧ; k Qkoyl k oGpk vHkko bR; knhpk l ekoŧk gkrks rlp tŧh oL=s itoj.ks u cny.kkj o Bjo brjpk vkkgj] vki Y; k 0; ol k; kr ykx.kkŧ; k l k/kukpk vHkko bR; knhpk l ekoŧk djrk ; bŧy- vi s MKW iŧy- ekMkj dj ; kauh l ekt"kkL=h; el rRo ; k iŧrdkr ueŧ dŧys vkgs

gMŧM usnkfjnz ; k "knlpk fru voLFke/; soxtŧj.k dŧys vkgs

- 1½ vkfFkZd vl ekurk
- 2½ vkfFkZd ijkoychRo
- 3½ vkfFkZd vHkko

nkfjnz dŧG vkfFkZd vl ekureGa fuekZk gkr vi s Eg.k.ks vl dŧfpr Bjrs dkj.k euŧ; Lor%b; k vkJhrkP; k "kkfjjd o ekufi d {kersyk fofo/k l k/kukpk vl koh dk; {ke cuoq "kdr ukgh fgp voLFkk nkfjnz kps fun"kd vl gks -

v½ nkfjnz kpk vFkZ%

nkfjnz kph e; kŧk jŧkk Bjo.ks dBh.k vkgs dnkfr Hkkjkrhy , [kk]k Jher ek.kq veŧjdr xjhc B: "kdrs Eg.ktp nŧkkP; k nkfjnz kph eki ds oxoxGh vkgr- rh R; k nŧkkpk vFkŧ; oLFkoj o l ŧRrŧj voyeŧ vkgs mnk- Hkkjkr ohl o"kkŧ ŧhZ xkfe.k 328 o 'kgjh 454 : i; s ekl hd mRi Uu feGfo.kkj 0; Drh nkfjnz jsk[kyhy l etY; k tkbz Eg.ktp mRi Uu gs nkfjnz kps eki u gks - nkfjnz kph 0; k[; k djrkuk 0; DrhP; k xjtk o R; k Hkkxfo.; kps l keF; Z y{kk ?; kos ykxrs

c½ nkfjnz kph 0; k[; k %

fxyhu ; kR; k erš ^T; k ifjLFkrhr 0; Drh Lor%ps vki Y; koj voyæu vl .kk&; k 0; Drhps
 “kkfjjhd o ekufi d vkjkk; fvdow“kdr ukgh rh ifjLFkrh Eg.kts nkfjnz gks -**

d½ nkfjnz kph dkj .ks%

Hkkjrkr nkfjnz kph vud dkj .ks vkg I ks hP; k n“Vhus ; k dkj .kkps pkj i dkj i Mrkr-
 1½ 0; Drhxr dkj .k 2½ I kelftd dkj .k 3½ vkfFkd dkj .k 4½ Hkkfhd dkj .k

1½ 0; Drhxr dkj .k %

; kr 0; Drhpk “kkfjjhd fdok ekufi d Hkkxkpk I ekosk gksks mnk- “kkfjjhd vktkj] viæRo]
 vkrRo] 0; I uš ekufi d LFkrh] LoHkko nsk bR; kthpk I ekosk gksks v“kk 0; Drh dks krgh dke
 dj.; kl vl eFZ vl rkr- R; kau nšinu xj tk Hkkxfo.ks dBhu tkrs ukdjh feGfo.ks gs “kD; ul rs
 0; I uh ekul kpk iŠ k 0; I ukr [kpZ gksks rkgh vki Y; k xj tk Hkkxow“kdr ukgh

2½ I kelftd dkj .k %

Lkelftd dkj .kkr egRokps dkj .k Eg.kts vktph f“k{k.k i/nrh gh QDr dkj dkkph tkr
 fuezk vl rs Hkkjrpk f“k{k.k i/nrh Jekyk egRo ukgh f“kdyys ykd Je dj.; kl mRI d
 fnl r ukgh v“kkes nkfjnz dVpkph ykd I [; k okVr vkg “kkGk o egkfo | ky; s Eg.kts ekgrh
 ijfo.kjs o i qrdh Kku nskjs dnz gkou cl ys vkg tI tI h “kkGk o egkfo | ky; s; kph I [; k
 ok<r vkg rlrh cdjkph I [; k ekB; k iek.kkr ok<r vkg o cdjkR; k I [; P; k nyur
 m | kxkph I [; k deh vkg o R; keGs vki yk nšk vks] kxdj .kkr [kij elxs vkg ggh nkfjnz kps , d
 dkj .k vkg

3½ vkfFkd dkj .k %

vkfFkd dkj .kpk fopkj djrkau Hkkjrkrhy cgd [; “kr djh fdok “krh I ædkhr 0; ol k; k“kh
 fuxMhr vl Y; keGs R; kps mRi lu [kij p deh vkg r p vki Y; k nškrhy ykd v | ki gh
 ; kfi=dhdj .kkr [kij elxs vkg vki yh “krh vktgh ij kru i/nrh dsyh tkr vkg Eg.ku ok<R; k
 ykd I [; yk ij sy brds mRi knu gsr ukgh vlu/kku; vij s i Mrs gs nkfjnz kps e[; dkj .k vkg
 “krhpk mRi knuyk ; kX; fder feGr ukgh Hkkjrkr I ā Rrhps ; kX; okVi gsr ukgh Eg.ku vkfFkd
 fo“kerk vkg

4½ Hkkfhd dkj .k %

vki Y; k nškr ij] oknGš Hkkpā ; kl kj [; k uš fxzd vki Rrh o Tokyke[kh vkdLehd
 vki Rrhpk I ekosk gksks rlp i frdy goketu vfrl qVh ; kpkgh I ekosk gksks v“kk vki Rrhpk oGh
 I ektkph 0; oLFk dksyeMrs m | kx u“V gsrkr- i hd gsr ukgh R; keGs nkfjnz fuezk gsrkr-

g; k dkj .kkes vud ykd nkfjnz jŠk[kkyh vkg- R; keGs xteh.k Hkkxkrhy nkfjnz
 jŠk[kkyhy dVpkau “kkl dh; I ā RrhP; k ek/; ekus vkfFkd enrhnekjs mi thohd kbh I k/ku mi yC/k

d: u now R; kau nkfnz jskp; k oj vk.k.; kpk iz Ru dj.; kr ; r vks R; kl kBh "kkl u nkfnz fueyu ; kstuk , dkred xteh.k fodkl] dk; Zde xteh.k Hkxkrhy ; odkau Lo; ejstxkkl kBh if" k{k.k] banjk vkokl jstxkj geh ; kstuk ; kl kj [; k ; kstuk jkcom nkfnz jsk[kyh thou tx.; kP; k 0; Drhps thoueku mpko.; kpk iz Ru dj.; kr ; r vks

nkfnz fueyu ; kstuk %

xteh.k Hkxkrhy nkfnz jsk[kyhy dwpkr vkfkd enrhnokjs miftoad kBh l k/ku miyck d: u now R; kau nkfnz jskp; k oj vk.k.; kP; k nfvus l u 1978&79 l kyh , dkred xteh.k fodkl dk; Zde jkT; kP; k dkgh Hkxkr l q dj.; kr vkY; k vkvksj 1980 ikl u jkT; krhy l oZ Hkxke/; sgh ; kstuk dk; kZUor vks

l kepfd fodkl %

l kepfd fodkl ykdkp; k fodkl kP; k nfvus mpyys ukfol; iwk ikAy vks f}rh; egk; qnkurj txkP; k xteh.k {ks=kr vkfkd] l kelftd o l kldfrd ftoukr eyHkr ifjorZ ?kMow vk.k.; kps iz Ru l q >kys l kepfd fodkl g; k 0; ki d dk; kl kBh LFkfud l k/kukpk egRre mi ; ks d: u "krh] nG.koG.k] xg0; oLFk xte dY; k.k b- {ks=kk r ixrh dsh tkow "kdrs l kepfd; d fjR; k fodkl dk; Zdekr xteipk; r] l gdkj l ferh o "kkGk xteh.k Hkxkrhy ; k fru eyHkr l LFkps ; ks nku vko"; d vl rs ; k l LFkP; k l fdz l gdk; kZs fu; kst u vkfkd enr o ; kst ukps l pkyu ; k dkeh enr ?kryh tkow ykdfodkl kP; k ; kst uk jkfoY; k tkrkr- l kepfd; d fodkl kdfjrk xteLrjkaj xtel od] [kMs Lrjkaj xvfodkl vf/kdkjh o foLrkj vf/kdkjh vkf.k ftYgkLrjkaj e[; dk; Zdkjh vf/kdkjh] ftYgk vf/kdkjh o brj vf/kdkjh iz'kkl dh; iedk vl rkr- R; kP; k dk; Zdqyroj iwk ; kst uk vk/kfjr vl rkr-

, dkred xteh.k fodkl dk; Zde ik=rk %

nkfnz jsk[kyhy dwpkP; k ; knhe/; s uko vl .ks vko"; d vks l /; k ; kl kBh 27]000 : - , o<s okf"kd fdeku e; khk fofgr dj.; kr vkyh vks ; ke/; s vYi Hkdkkj d] vR; Yi Hkdkkj d] "kretj fcxkj] "kretj xteh.k Hkxkrhy dkjxhj vuq tpr tkrh&tekrh o via ; kpk iked; kus l eko'sk gkrks 0; ol k; dj.; kl kBh izdYi [kpkP; k 50 VDs vupku fnys tkr o vupku 0; frfjDr l ad/kr ykHkF; kZs ?kryy; k izdYi kud kj vupkuP; k l ekjkl , d xV LFkku dj.; kr ; rks l u 1983&84 l kyh jkT; krhy mLeukckn o HkMkj ftYg; ke/; s l nj ; kst uk l q dj.; kr vkyh- l u 1994&95 ikl u jkT; krhy l oZ ftYg; ke/; sgh ; kst uk dk; kZUor vks

; k ; kst usvxr efgyk cpr xV bPNud kj iki M r; kj dj.kj Vyfjx] [kMw r; kj dj.kj el ky] yskps cufo.kj Vki Y; k fo.k.ks bR; knh 0; ol k; d: "kdrkr 0; ol k; kph fuoM ijajk LFkfud ctkji B bR; knh ?kvd y{kr ?kAu dsh tkr mRiknr ekykP; k fodburj ikr >ky; k

uŋ; kps xVkrhy efgyk ykHkKF; kē/; s l eku okVi dj.; kr ; rs fQjrk fu/kh efgyk dŋrhy l a ŋr
[kkR; ke/; s tek dŋh tkr

M½ nkfnz kpsLo: i %

Lokra= Hkjr nŋkr nkfnz jSk[kyhy dŋrph l eL; k vkg R; keGs vud Hkjrhy; ykdauk
Lor%ph ?kjs ukgh- rs vki Y; k Hkjrhy; ykdauk Lor%ph ?kjs ukgh- rs vki Y; k i kFfed xj tk Hkxow
“kdr ukgh- ; ko: u nkfnz jSk[kyhy dŋr kpsLo: i y{kr ; rkr- nkfnz kph vud dkj .ks fuekz k
gkrkr- R; kr 0; Drhr dkj .k} l kelftd dkj .k} vkfFkd dkj .k} jktdh; dkj .k} Hkŋhd dkj .ks vkg
; k dkj .k} keGs vud ykd nkfnz jSk[kyhy vkg

xteh.k Hkxkrhy ; ŋdauk Lk; jst xkjkl Bħ i f'k{k.k ; kst uk %

, dkrRed xteh.k fodkl dk; Bk'kh gh l ayXu ; kst uk vkg xteh.k Hkxkrhy nkfnz
jSk[kyhy dŋrhy cjkst xkj ; ŋdauk Bħ jst xkjkl l ŋ; k mi yC/k d: u nsksgk ; kst upk m | ŋk
vkg nkfnz jSk[kyhy dŋrph; k ; knhrhy dŋrke/khy 18 rs 35 o; kxVkrhy l ŋ' k{kr
; ŋd&; ŋfrph i f'k{k.k kl Bħ fuoM dŋh tkr R; kau l q k{; v'kk 0; ol k; kps fofgr l ŋFke/; s
i f'k{k.k fnys tkr 'kkl dh; rāfudru] vk; -Vh-vk; - ; ke/; s l ŋnk i f'k{k.k ns; kph l kŋ dŋh
tkr i f'k{k.k dkGr ykHkKF; kau R; kpk 0; ol k; l q dj.; kl Bħ l ŋdhr 0; ol k; kpj gr; kj i ŋh
ekQr fnyh tkr

bñjk vlkl ; kst uk %

; k ; kst us r xŋr nkfnz jSk[kyhy ykdauk ?kj ck{k.; kl Bħ vumku nŋkr ; rs ; ke/; s
l oŋ Fke R; k 0; Drhps uk ŋ ck-i h; y ; knhe/; s vl .ks vko”; d vkg i R; d xteipk; r e/; s
xkkrhy nkfnz jSk[kyhy 0; Drhph ; knh vl rs gh ; knh R; kP; k vkfFkd mRi ékoj vk/kjhr
vl rs gh ; knh l ŋdhr vf/kdkŋ; kdMs i kBoyh tkr R; k ; knhrhy xqkkau kj o mi yC/k
fu/khu kj R; k 0; Drhph ykHkFkz Eg.ku fuoM dŋh tkr xteh.k Hkxkrhy nkfnz jSk[kyhy
dŋrph nkfnz jSk[kyhy; k oj vk.k.; kl Bħ ŋk ; kst upk voye dŋh tkr ; k ; kst us dñz “kkl u
o jkT; “kkl u feGu vumku fnys tkr

fo"i; l ŋdauk vlo'; drk %

nkfnz jSk[kyhy dŋrph dkfjrk “kkl ukp orhus T; k ; kst uk jkfo.; kr ; rs R; k ; kst upk
ykh R; kP; ki ; ŋr i kŋprk dh ukgh gs ri kl us r ŋp xj tps vkg r ŋg nkfnz jSk[kyhy vl .kkŋ; k
dŋrph “kkl dh; ; kst upk ykh ?krkau ; s kŋ; k l eL; fo"i; h ykHkKF; kpk erkps v/; ; u djko s
okVys

ŋ syq rkyŋ; krhy /kkuŋy ; k xkkrhy nkfnz jSk[kyhy vl .kkŋ; k ykdauk “kkl dh;
; kst ufo"i; h vl yŋ; k tutkxrhckr ykHkKF; kP; k erkps v/; ; u** g; k fo"i; kph fuoM dŋh ; k

fo"i; kr eyk fo"kk : ph vl Y; keGs eh fpdfRI d n"Vhus v/; ; u dj; ps Bjfoys /kkusy; ; k xkokph ykdI ; ; k 1268 brdh vl u nkjh; jsk[ky; vl .kk; k ykdI ; ; k 115 vkg

mnask

- 1- nkjnz jsk[ky; vl .kk; k d; ; kau feG.kk; k ; kst ukps v/; ; u dj .ks
- 2- nkjh; jsk[ky; ykdI ; ; k thoukr "kk dh; ; kst ueGs R; ; k thouekur >ky; ; k cnykps v/; ; u dj .ks

midYiuk

- 1- nkjnz jsk[ky; vl .kk; k d; ; kau feG.kk; k ; kst ufo"i; h tk.kho tkxrh deh vl rs
- 2- ; kst ukpk ykk ?k kau fofo/k fud"kkh i r k dj.; kph ifdz; k fdpdV vl Y; keGs i R; {kk ykk ?k kau ykdI vMp.kh ; rkr

v/; ; u i/nrh %

v/; ; u djrkau v/; ; ukps {ks= fuf"pr dj .ks Qkj egRokps vl rs v/; ; ukps {ks= fuf"pr ul y rj v/; ; u dj .ks Qkj vo?kM tkrs R; kl kBh v/; ; u {ks= fuf"pr dj .ks Qkj vko"; d vl rs iLr fo"i; I kkkkukl kBh {ks= Eg.ku Eg.ku iLr v/; ; u o/kkz ftYgkrhy ^l syq rky; ; k rhy /kkusy; gs xko v/; ; ukps {ks= vkg rj g; k xkokrhy nkjnz jsk[ky; vl .kk; ykd gs v/; ; ukps fo"o gks iLr I kkkkukl kBh 20 nkjnz jsk[ky; vl .kk; ykd uel; kpk vkdkj gkrk- iLr I kkkku djrkau nkjnz jsk[ky; vl .kk; k mRrjnR; kph vkdMokjh I ; ; k 115 , o<h vl Y; keGs I kkk; rk ueq fuoM i/nrhrhy ykVjh r=kpk oki j dj.; kr vkyk vkg

; kst ufo"i; h vl yyh tk.kho tkxrh clcr I kj.kh

v- Ø-	fooj.k	okjokjrk	VDdolkjh
1	'kkI ukP; k fofo/k ; kst ufo"i; h ekghrh vkg	15	75
2	'kkI uP; k fofo/k ; kst ufo"i; h ekghrh ukgh	05	25
		20	100

mijkr I kj.kho: u vl sfunz'kukl ; rs dh , d 20 mRrjnR; ki dh "kkI ukP; k fofo/k ; kst ufo"i; h ekghrh vkg vl sEg.k.kk; mRrnkr 15 vl u R; kPs "kkIMk i ek.k 75 vkg rj "kkI ukP; k fofo/k ; kst ufo"i; h ekghrh ukgh vl sEg.k.kk; mRrjnkr 05 vl u R; kP; k "kkIMk i ek.k 25 vkg ; ko: u vl k fu"d"z fu?krk dh] tkLrhr tkLr mRrjnR; kau "kkI ukP; k fofo/k ; kst ufo"i; h ekghrh vkg rj dehr deh mRrjnR; kau "kkI ukP; k fofo/k ; kst ufo"i; h ekghrh ukgh

?kj dty ; kst upk ykHk ckr I kj .kh

v- Ø-	fooj .k	okjokjrk	VDdolkjh
1	?kj dty ; kst upk ykHk feGkysys mRrjnkr	16	80
2	?kj dty ; kst upk ykHk u feGkysys mRrjnkr	04	20
		20	100

mijkDr I j.kho: u vl s funzkukl ; s dh , d q 20 mRrjnkr; ki dh ?kj dty ; kst upk ykHk feGkysys mRrjnkr 16 vl q R; kPs "kdlMk i ek.k 80 vkgs rj ?kj dty ; kst upk ykHk u feGkysys mRrjnkr mRrjnkr 4 vl q R; kP; k "kdlMk i ek.k 20 vkgs ; ko: u vl k fu"d"lz fu?krks dhj ?kj dty ; kst upk ykHk feGkysys mRrjnkr tklrhr tklr vl q ?kj dty ; kst upk ykHk u feGkysys mRrjnkr dehr deh vkgs-

; kst upk ykHk ?krkauk vMp.kh ckr I kj .kh

v- Ø-	fooj .k	okjokjrk	VDdolkjh
1	ykHk ?krkauk vMp.kh ; s kr	07	35
2	ykHk ?krkauk vMp.kh ; s ukgh	13	65
		20	100

mijkDr I j.kho: u vl s funzkukl ; s dh , d q 20 mRrjnkr; ki dh ykHk ?krkauk vMp.kh ; s kr vl s Eg.k.kkjs mRrjnkr 07 vl q R; kPs "kdlMk i ek.k 35 vkgs rj ykHk ?krkauk vMp.kh ; s ukgh vl s Eg.k.kkjs mRrjnkr 13 vl q R; kP; k "kdlMk i ek.k 65 vkgs ; ko: u vl k fu"d"lz fu?krks dhj ykHk ?krkauk vMp.kh ; s ukgh gs Eg.k.kkjs mRrjnkr tklrhr tklr vl q ykHk ?krkauk vMp.kh ; s kr gs Eg.k.kkjs mRrjnkr dehr deh vkgs-

fu"d"lz%

iLr q I akkukke/; s I kj .kP; k vk/kjko: u fu?kky; k fu'd'kkps foopu dty vl rk vl s y{kr ; s dhj nkfjnz j'sk[kyh vl .kkU; k dVpkyk "kkl dh; ; kst upk ykHk ?krkauk ; s kU; k l eL; s ckr v/; ; u dty vl rk vkt "kkl ukP; k fofo/k ; kst uskr R; kauk ekghrh vl Y; kus o R; kP; k dVpkrhy eys f"kk.k ?kr vkgs R; keGs R; kP; k fofo/k ; kst uskr ekghrh ok<r vkgs o R; keGs R; kauk ; s kU; k vMp.kh deh gkrkauk fnl q ; s vkgs o ojhy v/; ; uko#u vl k fu"d"lz fu?krks dhj tklrhr tklr mRrjnkr; kauk "kkl ukP; k fofo/k ; kst ufo" k; h ekghrh vkgs o ?kj dty ; kst upk ykHk feGkysys mRrjnkr gs tklr vkgs rlp ykHk ?krkauk vMp.kh ; s ukgh vl s Eg.k.kkjs mRrjnkr tklrhr tklr vkgs- ; keGs vl s fnl q ; s dh "kkl ukP; k fofo/k ; kst uskr oRri=] VsyhOghtu bR; knhP; k ek/; ekr q i fl /nh fnyh tkr vl Y; kus nkfjnz j'sk[kyh vl .kkU; k ykdlkauk R; kP; k kl kbh vl .kkU; k fofo/k ; kst ufo" k; h ekghrh vl Y; kus R; kauk ykHk ?krkauk ; s k; k vMp.kh deh vl Y; kps fnl q vkys

I nH7 xĤk I ph %&

vfgj} ck- x] 2002] ykdI ġ; k f" k{k.k] ukxiij] uqru izdk"ku-

ckskudj] I qkhj] 2007] I kekftd I ġkksku i/nrh] ukxiij I kbZukFk izdk"ku-

vkxykos inhi-2006] Hkkj rkrhy I kekftd I eL; k] ukxiij] fo | k izdk"ku-

doh] ek/koh] 1991] efgyk dY; k.k vkf.k fodkl] fo | k izdk"ku-

[kMI } Hkk- dh- Hkkj rh; I kekftd I eL; k] eakS'k izdk"ku-

-----*****-----

भारतीय व पाश्चिमात्य क्रीडा प्रकारातील भारतीय खेडाळूंचे योगदान

डॉ. दीपक गुलाबराव अरजपुरे (शारीरिक शिक्षण संचालक)
जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम तह - नरखेड जि. नागपूर

गोषवारा

आजघडीला क्रीडा तत्व हे खूप महत्वाचे आहे कारण विद्यार्थी वर्गाला त्याची बलस्थाने व कमजोरी त्यांचे कौतुक आहे हे माहित असणे आवश्यक आहे आजचा युवा वर्ग अॅथलेटिक्समध्ये सामील होण्यापेक्षा समाज, बूस्टर क्लब आणि कमिशनर / ट्रेझरसाठी हे कौतुक दर्शविण्यासारखे आणखी कोणताही मार्ग नाही. हे पूर्ण करण्यासाठी, ही गुंतवणूक घेणार आहे आणि सर्वात मूल्यवान गुंतवणूक म्हणजे पैसा आणि वेळ. जितकी जास्त गुंतवणूक केली जाईल तितके चांगले निकाल. आमच्या तरुण विद्यार्थी अॅथलीट्सच्या भवितव्यापेक्षा जास्त गुंतवणूक कोठेही नाही हे आपण प्रमाणित करू शकतो. याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे खेळ होय. खेळ हे मुलांच्या मानसिक आणि शारीरिक वाढीचे मार्ग आहेत. क्रीडा चरित्र निर्मितीत मदत करतात आणि त्यांना ऊर्जा आणि सामर्थ्य प्रदान करतात. निरोगी आहार आणि सक्रिय जीवनशैली मुलांच्या जीवनशैली, मन आणि शरीरात चांगले परिणाम आणेल. मनोरंजक क्रियाकलापांमुळे मुलांच्या आरोग्यासाठी वाईट सवयी दूर होतात ज्यामुळे त्यांना मधुमेह, उच्च कोलेस्ट्रॉल, उच्च रक्तदाब, हृदय रोग, सांधेदुखी, स्ट्रोक आणि इतर गंभीर आजार होऊ शकतात.

जेव्हा विद्यार्थी शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त असतात तेव्हा ते शैक्षणिकदृष्ट्या अधिक प्राप्त करतात. खेळात मुलांमध्ये मैत्रीची भावना निर्माण होते आणि त्यांची कार्यसंघ भावना विकसित होते. हे मुलांना मानसिक आणि शारीरिक खंबीरपणा विकसित करण्यास मदत करते. खेळ त्यांच्या शरीराला आकार देतात आणि ते मजबूत आणि सक्रिय बनवतात. मुलांनी थकवा व सुस्तपणा टाळण्यासाठी खेळात सक्रियपणे भाग घ्यावा. हे असे आहे कारण खेळ त्यांचे रक्त परिसंचरण आणि त्यांचे शारीरिक कल्याण सुधारतात. शेवटचे परंतु सर्वात कमी नाही, खेळामुळे मुलांचे मानसिक थकवा देखील दूर होते. क्रीडाशिवाय शिक्षण अपूर्ण आहे. आजकाल खेळ हा शिक्षणाचा अविभाज्य भाग आहे. शाळांमध्ये मुलांना आयुष्यातील त्यांचे मूल्य टिकवण्यासाठी अगदी सुरुवातीच्या काळात काही प्रकारचे खेळ शिकवले जातात. महाविद्यालयीन खेळ हादेखील शैक्षणिक अभ्यासक्रमाचा एक भाग आहे. संशोधनात असे दिसून आले आहे की एका सार्वजनिक शाळेच्या वर्गात निम्म्या विद्यार्थ्यांचे वजन जास्त

असते. कमकुवत अन्नाची गुणवत्ता, जास्त खाण्याची संस्कृती आणि निष्क्रिय जीवनशैली यात बऱ्याच सुधारणा आहेत. म्हणूनच आजच्या तरुण पिढीसाठी क्रीडा शिक्षण खूप आवश्यक आहे. दिवसभर धावणे, चालणे आणि बोलणे मुलांना शारीरिकरित्या सक्रिय करते. लोकांच्या जीवनात मोलाचे महत्त्व मिळण्यासाठी खेड्यांमधील खेळाची पायाभूत सुविधा सर्वत्र विकसित केली जात आहेत.

प्रस्तावना

प्रत्येकाच्या जीवनात जसे शिक्षण महत्त्वाचे आहे तसेच जीवनात खेळालाही मोठे महत्त्व आहे. आपल्या जीवनात खेळ शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या खूप महत्त्वाचे असतात. मुलांचे शरीर निरोगी राहण्यासाठी खेळ हा मानवीय जीवनात खूप महत्त्वाचा आहे. कोणताही एखादा खेळ खेळल्यामुळे एखाद्याला शिस्त लावण्याचे, एकत्र राहण्याचे आणि कोणाचेही पालन करण्याचे सर्व गुण मिळतात. इतर प्रकारचे खेळ खेळण्याने, शरीर निरोगी आहे आणि हा विकास चांगला आहे. परंतु आजच्या काळातील मुले, यात विशेषतः शहरी भागातील अनेक मुले हि संगणक, व्हिडिओ गेम आणि दूरदर्शन वा केबल टी. व्ही. ची वाढती लोकप्रियता मुलांना त्यांच्या जीवनशैलीत खूपच निष्क्रिय करते. या गोष्टींमध्ये घालवलेला वेळ कदाचित काही शारीरिक कामांमध्ये घालवला जाऊ शकतो. पालकांनी त्यांच्या मुलांसाठी एक आदर्श मॉडेल असावे. जर पालक खूपच सक्रिय दिसत असतील तर मुले अधिक सक्रिय असण्याची शक्यता असते आणि ते आयुष्यभर सक्रिय राहतील. क्रीडा आणि इतर शारीरिक कार्यात भाग घेण्यामुळे मुलांसाठी बरेच फायदे होऊ शकतात. संघटित खेळांमध्ये भाग घेण्यामुळे तरुणांना त्यांची शारीरिक आणि सामाजिक कौशल्ये वाढविण्याची संधी मिळते. एक संतुलन राखला पाहिजे जो मुलांच्या परिपक्वता, कौशल्यांसह आणि त्यांच्या खेळाच्या सहभागासह त्यांच्या स्वारस्यांशी जुळतो. खेळांमुळे मुलांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात एकपात्रीपणाचा बदल दिला जातो. हे त्यांच्यासाठी मनोरंजन आणि शारीरिक क्रियाकलापांचे एक उपयुक्त साधन आहे. तरुण विद्यार्थ्यांच्या जीवनात खेळाचे महत्त्व अनमोल आहे आणि "यामुळे मुलांना रस्त्यावरून दूर ठेवले जाते" या मूलभूत उत्तरापेक्षा बरेच काही पुढे जाते हे खरं तर मुलांना रस्त्यावरून दूर ठेवते, परंतु विद्यार्थ्यांच्या जीवनात अत्यावश्यक धडेदेखील मिळतात. तरुण मुलांच्या जीवनात क्रीडा हे क्षेत्र महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात,

ऑलम्पिक स्पर्धांचा इतिहास

हे क्रीडाप्रकार मूलभूत मानवी शरीरक्रिया व हालचाली यांतून अगदी सहजपणे प्राचीन काळात उगम पावले असावेत. शिकार करणे वा हिंस्र श्वापदांपासून स्वतःचा बचाव करणे या हेतूंनी वेगाने धावणे, उड्या मारून वाटेतले अडथळे पार करणे, पाण्यातून पोहून पलीकडे जाणे

अणकुचीदार दगड वा भाले तयार करून ते अचूक नेम धरून लक्ष्यावर फेकणे, अशा प्रकारच्या क्रिया व हालचाली करणे आदिमानवाला क्रमप्राप्तच होते. या हालचालींनाच कालांतराने निखळ क्रीडात्मक स्वरूप प्राप्त होउन त्यांतून निरनिराळे व्यायामी व मैदानी क्रीडाप्रकार विकसित होत गेले असावेत, असे दिसते. पुढे मनुष्यस्वभावातील स्पर्धावृत्तीच्या प्रभावाने शर्यतींचा उगम झाला असावा. प्राचीन ग्रीसमध्ये ऑलिंपिक क्रीडा सामन्यांना इ. स. पू. सु. ७७६ मध्ये सुरुवात झाली. या स्पर्धा दर चार वर्षांनी भरवल्या जात असत. इ. स. ३९३ मध्ये त्या बंद पडल्या. ग्रीक स्त्रियांच्याही वेगळ्या क्रीडास्पर्धा (Heraea) दर चार वर्षांनी भरवल्या जात होत्या. इंग्लंडमध्ये इ. स. सु. ११५४ मध्ये मैदानी क्रीडास्पर्धांना प्रारंभ झाला पण त्यांना खरी लोकप्रियता लाभली, ती एकोणिसाव्या शतकात. रस्त्यावर घोडागाडीपुढे पादचाऱ्यांनी पायी धावण्याच्या शर्यती (पिडेस्ट्रॅनिझम) अठराव्या शतकात लोकप्रिय होत्या. इंग्लंडमध्ये १८२५ च्या सुमारास हौशी खेळांजुंच्या स्पर्धा भरवल्या जात, त्यांतून आधुनिक मैदानी क्रीडास्पर्धांचा उदय झाला. पहिली आंतरविद्यापीठीय क्रीडास्पर्धा १८६४ मध्ये ऑक्सफर्ड व केंब्रिज या विद्यापीठांत तर पहिली आंतरराष्ट्रीय क्रीडास्पर्धा १८९५ मध्ये 'न्यूयॉर्क अॅथलेटिक क्लब' व 'लंडन थलेटिक क्लब' यांच्यात झाली. अर्वाचीन ऑलिंपिक क्रीडासामने ग्रीस देशातील अथेन्स येथे १८९६ मध्ये प्रथम भरवले गेले, त्यांत धावमार्ग-स्पर्धांमध्ये दहा देशांच्या स्पर्धकांनी भाग घेतला होता.

विविध प्रकारचे खेळ

खेळ दोन प्रकारात खेळले जातात - एक घरी बसून खेळला जातो आणि दुसरा मैदानी खेळांद्वारे खेळला जातो. जसे की बुद्धिबळ, कार्डे आणि कॅरम बोर्ड इ. घरी घरी खेळले जातात. घरी खेळून व्यायाम कमी होतो. क्रिकेट, फुटबॉल, कबड्डी, बास्केटबॉल हे सर्व साधे खेळ आहेत. हा खेळ खेळल्याने शरीर निरोगी होते. या विविध खेळामध्ये धावणे, चालणे, उड्यांचे प्रकार, फेकीचे प्रकार, अडथळ्यांच्या शर्यती इ. वैयक्तिक बळाने (काही अपवाद वगवादा वगळता) व तंत्राने खेळल्या जाणाऱ्या स्पर्धात्मक क्रीडाप्रकारांचा समावेश सामान्यतः व्यायामी व मैदानी खेळांमध्ये होतो. हे जगातील प्राचीनतम व लोकप्रिय क्रीडाप्रकार होत. 'ट्रॅक अँड फील्ड स्पोर्ट्स' या नावानेही हे खेळ ओळखले जातात. अमेरिकेमध्ये 'ट्रॅक' व अन्य इंग्लिश भाषक देशांत 'अॅथलेटिक्स' या संज्ञा सामान्यतः 'ट्रॅक' (धावमार्गावरील) प्रकारात धावण्याच्या, वेगाने चालण्याच्या विविध अंतरांच्या स्पर्धा, अडथळ्यांच्या शर्यती (हर्डल्स), रस्त्यावरील धावशर्यती, क्षेत्रपार (क्रॉसकंट्री) शर्यती, शिखरलक्ष्यी शर्यती (स्टीपलचेस), सांघिक शर्यती (रिले) इत्यादींचा समावेश होतो. 'फील्ड' (मैदानी) प्रकारांत उड्यांचे वेगवेगळे प्रकार (उदा. लांब, उंच, तिहेरी, बांबू-उडी), फेकीचे प्रकार (उदा. गोळाफेक, थाळीफेक, भालाफेक, हातोडाफेक),

क्रीडागटशर्यती (दशशर्यती गट, सप्तशर्यती गट, पंचशर्यती गट) इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. या स्पर्धा अंतर्गही व बहिर्गही या दोन्ही प्रकारे घेतल्या जातात. स्त्री व पुरुष खेळाडूंच्या स्पर्धा वेगवेगळ्या घेतल्या जातात.

आंतरराष्ट्रीय क्रीडा संघटना

आंतरराष्ट्रीय मैदानी क्रीडासामान्यांचे नियमन व नियंत्रण करणारी 'इंटरनॅशनल अमॅच्युअर अॅथलेटिक फेडरेशन' (आय्. ए. ए. एफ्.) ही संघटना १९१२ मध्ये सोळा देशांनी मिळून स्थापन केली. सध्या १८० देश तिचे सदस्य आहेत. ही संघटना स्त्री व पुरुष खेळाडूंच्या एकूण ६५ अॅथलेटिक क्रीडाप्रकारांतील विश्वविक्रमांची नोंद ठेवते. हे विश्वविक्रम सामान्यतः मेट्रिक परिमाणातील अंतर विचारात घेऊन नोंदवले जातात. मैदानी क्रीडास्पर्धांसाठी असलेल्या क्रीडांगणाची एकंदर लांबी सु. १७८.६१ मी. (५८६'-१") असते. क्रीडांगणाच्या समोरच्या दोन बाजू समांतर असतात व उरलेल्या दोन बाजू अर्धगोलाकार पद्धतीने या सरळ रेषांना जोडतात. क्रीडांगणाच्या आतील सरळ बाजूंची लांबी सु. १६३.९८ बाहेरच्या सीमारेषेपर्यंतचे अंतर ७.३१ मी (२४') असते. क्रीडांगणाची रुंदी ७८.०२ मी. (२५६'-१") असून आतील सरळ बाजूतील अंतर ६३.३९ मी. (२०८'-१") असते. धावण्याच्या शर्यती : यात लघू, मध्यम व दीर्घ पल्ल्यांच्या शर्यतींचा अंतर्भाव होतो. ही अंतरे क्रमशः लघू १०० ते ४०० मी. मध्यम ४०० ते १०,००० मी. व दीर्घ १०,००० मी. ते मॅराथॉन शर्यत - ४२,१९५ मी. (२६ मैल ३८५ यार्ड) अशी असतात. धावमार्गाच्या आतील मार्ग हा धावण्याच्या प्रत्यक्ष अंतरापेक्षा सु. किमान ३० सेंमी. (१') आतील बाजूस आखतात. धावत असताना स्पर्धकाच्या शरीराची डावी बाजू धावमार्गामध्ये आतील बाजूस असावी लागते. शर्यतीचा शेवट जेथे होतो, तेथे दोन खांबांच्या मध्ये एक अंतिम रेषा आखलेली असते. त्या रेषेपलीकडे गेल्याशिवाय खेळाडूने ती रेषा ओलांडली, असे होत नाही. निकाल सुलभ व्हावा, म्हणून अंतिम रेषेवरील दोन्ही खांबांच्या दरम्यान सु. १.२२ मी. (४'-१") उंचीवर जाड लोकरीचा धागा बांधलेला असतो. अडथळ्यांच्या शर्यती : सामान्यतः पुरुषांसाठी अडथळ्यांची शर्यत ११० मी. व ४०० मी. अंतराची ठेवण्यात येते. महिलांसाठी अडथळ्यांची शर्यत १०० मी. आणि ४०० मी. अंतराची ठेवण्यात येते. प्रत्येक धावमार्गावर अडथळ्यांच्या पट्ट्यांच्या (हर्डल्स) दहा रांगा असतात. त्यांची उंची व परस्परांतील अंतर हे शर्यतीच्या अंतरावर अवलंबून असते. प्रत्येक अडथळा आयताकृती असून त्याची वरील आडवी पट्टी लाकडाची असते. अडथळ्यांच्या पट्ट्या धक्का लागून पडल्या, तरी स्पर्धक बाद होत नाही. मात्र त्याची गुणसंख्या कमी होते. स्पर्धकाला प्रत्येक अडथळापट्टीवरून उडी मारावीच लागते. उडी मारताना आणि पट्टी ओलांडताना दोन्ही पाय (एका वेळी नव्हे)

पट्टीवरूनच पलीकडे न्यावे लागतात. अडथळापट्टीच्या बाजूने पाय नेल्यास स्पर्धक बाद होतो.

क्रीडा मानसशास्त्रीय भूमिकेचे क्रीडा क्षेत्रात योगदान

मानवी शरीराचा विकास खेळावर अवलंबून असतो. दिवसभर कमी करून आणि खेळ न खेळल्याने माणसे सुस्त होतात. जर कोणतीही व्यक्ती दिवसभर काम करत राहिली तर चिंताग्रस्तपणा आणि चिडचिडेपणा आणि सुस्तपणा आहे. म्हणूनच हा खेळ खेळणे फार महत्वाचे आहे. खेळ खेळण्याने माणसाच्या आत उर्जा निर्माण होते. पूर्ण निद्रा आणि चिंताग्रस्तता अदृश्य होते. मनात अधिक काम करण्याची इच्छा निर्माण होते. आजघडीला अत्यंत लोकप्रिय असलेली महत्वाची क्रीडा शाखाम्हणजेच क्रीडा मानसशास्त्र होय. यामुळेच आज खेदालुंचे शरीरीकते बरोबरच मानसिक स्वास्थ्य व्यवस्थित ठेवण्यासाठी खूपच उपयुक्त आहे

शिक्षणाची संधी

विद्यार्थी आणि मानवांनी खेळ स्वीकारून विविध प्रकारचे खेळ खेळायला पाहिजे. यामुळे, विद्यार्थ्यांना इतर प्रकारचे शिक्षण प्राप्त होते. खेळ खेळण्याने मनातील विजयाची भावना निर्माण होते. यामुळेच खेळ हे मानवाला कोणत्याही अडचणीवर मात कशी करावी हे शिकवते. विविध प्रकारचे क्रीडा प्रकारातील खेळ खेळल्याने आत्मविश्वासाची भावना वाढते. सर्व विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाबरोबरच खेळांनाही प्रोत्साहन दिले पाहिजे. बौद्धिक असो कि शारीरिक असो खेळ खेळल्याने मानवाला आपले शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य सुदृढ ठेवणे शक्य होते. एवढेच नव्हे तर खेळ खेळल्याने मानवाची प्रतिकारक शक्ती अधिक मजबूत होऊन तो अनेक आजारांना आपल्याकडे येणा-या व्याधिना तो दूर लोटू शकतो. याबरोबरच खेळ खेळून अनेक प्रकारच्या किरकोळ आजारावर मात केली जावू शकते.

विविध क्रीडा प्रकार आणि करमणुकीचा स्रोत

खेळ हे एक मनोरंजन साधन आहे. गेम खेळल्यामुळे त्या व्यक्तीला खूप आनंद मिळतो आणि ते पाहिल्यानंतरही मन उत्साही होते. जेव्हा क्रिकेट आणि फुटबॉल सामने स्टेडियममध्ये खेळले जातात. मग ते पाहण्यासाठी हजारो लोक तिकिटे खरेदी करतात. हा खेळ पाहिल्यानंतर त्या व्यक्तीला खूप आनंद होतो. खेळ सर्वांसाठी मनोरंजन साधन आहे.

काही जागतिक विक्रम व खेळाडू

व्यायामी व मैदानी खेळांच्या अर्वाचीन इतिहासात प्रत्येक क्रीडाप्रकारात जागतिक विक्रम आजवर नोंदले गेले आहेत. १९२० च्या दशकात फिनलंडच्या पाव्हो नूर्मी या धावपटूने दीर्घ पल्ल्याच्या धावण्याच्या शर्यतीत अनेक जागतिक उच्चांक प्रस्थापित करून, व्यायामी

खेळांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लोकप्रियता प्राप्त करून दिली. त्याने एकूण ३५ वेळा जागतिक उच्चांक मोडले आणि ऑलिंपिक स्पर्धात ९ सुवर्णपदके व ३ रौप्यपदके जिंकली. अमेरिकेच्या बेब डिड्रिकसनने स्त्रियांच्या मैदानी स्पर्धांना लोकप्रियता मिळवून दिली. तिने १९३२ च्या ऑलिंपिकमध्ये दोन सुवर्ण व एक रौप्य पदक जिंकले. १९३६ च्या ऑलिंपिकमध्ये अमेरिकेच्या जेसी ओवेन्सने चार सुवर्णपदके जिंकली आणि एकूण सात क्रीडाप्रकारांमध्ये जागतिक उच्चांक प्रस्थापित केले. १९४० च्या दशकाच्या प्रारंभी अमेरिकेच्या कॉर्नेलिअस 'डच' वॉर्मरडॅम याने १५ फुटांपेक्षा उंच बांबू-उडी एकूण ४३ वेळा मारून लक्षवेधक कामगिरी बजावली. १९५० च्या दशकातील महान खेळाडूंमध्ये चेकोस्लोव्हाकियाचा एमिल झाटोपेक हा दीर्घ पल्ल्याचे अंतर धावणारा धावपटू (ऑलिंपिक ४ सुवर्णपदके, १० वेळा जागतिक उच्चांक), पॅरी ओ'ब्राएन हा गोळाफेकपटू (१३ वेळा उच्चांक), अल ओएट्टर हा अमेरिकन थाळीफेकपटू (४ वेळा ऑलिंपिक जेतेपद) यांचे उल्लेख आवर्जून करावे लागतील. १९५४ मध्ये रॉजर बॅनिस्टर हा ब्रिटिश धावपटू चार मिनिटांपेक्षा कमी वेळात एक मैलाचे अंतर पार करणारा पहिला खेळाडू ठरला. पुढील वीस वर्षांत हा विक्रम करणारे २०० पेक्षा जास्त खेळाडू निघाले. मैदानी क्रीडाप्रकारांच्या ह्या उत्तरोत्तर घडत गेलेल्या विकासाची कारणे खेळाडूंमधील वाढती स्पर्धा, क्रीडातंत्रातील लक्षणीय प्रगती, प्रशिक्षणाच्या प्रगत सोयीसुविधा, अत्याधुनिक क्रीडासाधने आदी घटकांमध्ये आढळून येतील. १९८० च्या दशकातील विश्वविख्यात खेळाडूंमध्ये अमेरिकेचे अडथळा-शर्यतपटू एड्विन मोझेस, जलदधावपटू (स्प्रिंटर) कार्ल लूइस व धावपटू (४०० मी.) मायकेल जॉन्सन दीर्घ पल्ल्याच्या शर्यतीतील निष्णात धावपटू मोरोक्कोचे सैद औईता व ग्रेट ब्रिटनचे सेबास्तियन को रशियाचा बांबू-उडीपटू सर्गेई बुब्का व ग्रेट ब्रिटनचा दशशर्यती-क्रीडापटू डॅली टॉम्सन आदींचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. रशियन सर्गेई बुब्काने बांबू-उडी प्रकारात एकूण ३५ विश्वविक्रम करून या खेळात नवा इतिहास घडवला. त्यांपैकी १८ विक्रम अंतर्गही वा बंदिस्त (इनडोअर) क्रीडागारात, तर १७ खुल्या मैदानी स्पर्धांमध्ये होते. बंदिस्त क्रीडागारात त्याने ६.१५ मी. (२०'-२") तर मैदानी स्पर्धांमध्ये ६.१४ मी. (२०' पावणेदोन इंच) अंतर पार करून विश्वविक्रम नोंदवले. जागतिक ऍथलेटिक्स स्पर्धांमध्ये त्याने सहा वेळा जेतेपद मिळवून अभूतपूर्व विक्रम केला. स्त्री-खेळाडूंमध्ये जलदधावपटू मारिटा कोच आणि जर्मनीची जलदधाव व लांबउडीपटू हाइक ड्रेखस्लर यांची १९८० च्या दशकातील कामगिरी लक्षणीय आहे. अमेरिकन जलदधावपटू फ्लॉरेन्स ग्रिफिथ जॉयनर व सप्तशर्यतीपटू जॅकी जॉयनर-केरसी ह्याही उल्लेखनीय स्त्री-खेळाडू होत. यामध्ये व्यायामी व मैदानी खेळांच्या विविध प्रकारांत राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेक भारतीय खेळाडूंनी आजवर उल्लेखनीय कामगिरी बजावली आहे. त्यांपैकी काही खेळाडूंचा निर्देश क्रीडाप्रकारांनुसार खाली देत आहोत.

धावण्याच्या स्पर्धेतील खेळाळूचे योगदान

लघु-अंतराच्या (१०० मी./२०० मी./४०० मी.) शर्यती-नॉर्मन जी. प्रिचर्ड, मिल्लखसिंग, आनंद नटराजन, राजीव बालकृष्णन, अनिल कुमार, परमजित सिंग मध्यम अंतराच्या (८०० मी. / ९,००० मी. / १०,००० मी.) - श्रीरामसिंग, चार्ल्स बोरोमिओ, बहादूर प्रसाद, हरिचंद इ. स्त्री खेळाडू-राधा, कमलजित संधू, पी. टी. उषा, शायनी विल्सन, मॉली चाक्को, ज्योतिर्मयी सिकदर व सुनिताराणी. मॅराथॉन शर्यत: शिवनाथसिंग,हर्नेकसिंगस्त्री खेळाडू- सत्यभामा. अडथळा-शर्यत : (११० मी.) गुरुबचनसिंग, (४०० मी.) अमृतपाल, साहिबसिंग स्त्री-खेळाडू- मंजित वालिया, एम. डी. वळसम्मा, अनुराधा बिस्वाल देवी बोस यांनी देशासाठी मोठे योगदान दिलेले आहे.

विविध टप्प्यांच्या शर्यती

या क्रीडा प्रकारातील खेलालुनी आपले मोठे योगदान देवून देशाचे नाव उज्ज्वल केलेले आहे. (रिले) (४ X १०० मी.) ए. नटराजन, आनंद शेटी, अर्जुन देवैय्य व पी. बैजू या चौघांचा संघ स्त्री-खेळाडू-पी. टी. उषा, ई. श्यला, के. सरम्मा, रचिता पंडा या चौघांचा संघ. (४ X ४०० मी.)- मुरलीधरन, पी. व्ही. राजू. अय्यप्पन दुराई, अर्जुन देवैय्य या चौघांचा संघ स्त्री-खेळाडू-वंदना राव, वंदना शानबाग, शायनी विल्सन, पी. टी. उषा या चौघांचा संघ चालणे या क्रीडा प्रकारात (२० किमी.) चांदराम, चरणसिंग राठी, मुंगलमसिंग (५० किमी.)- किशनसिंग स्त्री-खेळाडू-(१० किमी.) कविता गरार्रा यांचे मोठे योगदान आहे. शिखरलक्ष्मी या स्पर्धेमध्ये (३,००० मी.)- गुरमेजसिंग, दुर्गादास, गोपाल सैनी. यांचे मोठे योगदान असून लांब उडी या क्रीडा प्रकारात टी. सी. योहानन स्त्री-खेळाडू-ख्रिश्चन फॉरेज, लेखा टॉमस, जी. जी. प्रमिला, अंजू बॉबी जॉर्ज यांनी आपले नाव मोठे केलेले आहे याशिवाय उंच उडी या क्रीडा प्रकारात भीमसिंग, चंदरपाल स्त्री-खेळाडू-एंजल मेरी, बॉबी अलॉयसिअस. तसेच तिहेरी उडी या क्रीडा प्रकारात हेन्नी रिबेलो, मोहिंदरसिंग गिल स्त्री-खेळाडू-लेखा टॉमस, अंजू माल्कोसे यांचे मोठे योगदान आहे.

आजघडीला क्रीडा तत्व हे खूप महत्वाचे आहे कारण विद्यार्थी वर्गाला त्याची बलस्थाने व कमजोरी त्यांचे कौतुक आहे हे माहित असणे आवश्यक आहे आजचा युवा वर्ग अॅथलेटिक्समध्ये सामील होण्यापेक्षा समाज, बूस्टर क्लब आणि कमिशनर / ट्रेझरसाठी हे कौतुक दर्शविण्यासारखे आणखी कोणताही मार्ग नाही. हे पूर्ण करण्यासाठी, ही गुंतवणूक घेणार आहे आणि सर्वात मूल्यवान गुंतवणूक म्हणजे पैसा आणि वेळ जितकी जास्त गुंतवणूक केली जाईल तितके चांगले निकाल. आमच्या तरुण विद्यार्थी अॅथलीट्सच्या भवितव्यापेक्षा जास्त गुंतवणूक कोठेही नाही हे आपण प्रमाणित करू शकतो. याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे

खेळ होय. खेळ हे मुलांच्या मानसिक आणि शारीरिक वाढीचे मार्ग आहेत. क्रीडा चरित्र निर्मितीत मदत करतात आणि त्यांना ऊर्जा आणि सामर्थ्य प्रदान करतात. निरोगी आहार आणि सक्रिय जीवनशैली मुलांच्या जीवनशैली, मन आणि शरीरात चांगले परिणाम आणेल. मनोरंजक क्रियाकलापांमुळे मुलांच्या आरोग्यासाठी वाईट सवयी दूर होतात ज्यामुळे त्यांना मधुमेह, उच्च कोलेस्ट्रॉल, उच्च रक्तदाब, हृदय रोग, सांधेदुखी, स्ट्रोक आणि इतर गंभीर आजार होऊ शकतात. जेव्हा विद्यार्थी शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त असतात तेव्हा ते शैक्षणिकदृष्ट्या अधिक प्राप्त करतात. खेळात मुलांमध्ये मैत्रीची भावना निर्माण होते आणि त्यांची कार्यसंघ भावना विकसित होते. हे मुलांना मानसिक आणि शारीरिक खंबीरपणा विकसित करण्यास मदत करते. खेळ त्यांच्या शरीराला आकार देतात आणि ते मजबूत आणि सक्रिय बनवतात. मुलांनी थकवा व सुस्तपणा टाळण्यासाठी खेळात सक्रियपणे भाग घ्यावा हे असे आहे कारण खेळ त्यांचे रक्त परिसंचरण आणि त्यांचे शारीरिक कल्याण सुधारतात. शेवटचे परंतु सर्वात कमी नाही, खेळामुळे मुलांचे मानसिक थकवा देखील दूर होते. क्रीडाशिवाय शिक्षण अपूर्ण आहे. आजकाल खेळ हा शिक्षणाचा अविभाज्य भाग आहे. शाळांमध्ये मुलांना आयुष्यातील त्यांचे मूल्य टिकवण्यासाठी अगदी सुरुवातीच्या काळात काही प्रकारचे खेळ शिकवले जातात. महाविद्यालयीन खेळ हादेखील शैक्षणिक अभ्यासक्रमाचा एक भाग आहे. संशोधनात असे दिसून आले आहे की एका सार्वजनिक शाळेच्या वर्गात निम्म्या विद्यार्थ्यांचे वजन जास्त असते. कमकुवत अन्नाची गुणवत्ता, जास्त खाण्याची संस्कृती आणि निष्क्रिय जीवनशैली यात बऱ्याच सुधारणा आहेत. म्हणूनच आजच्या तरुण पिढीसाठी क्रीडा शिक्षण खूप आवश्यक आहे. दिवसभर धावणे, चालणे आणि बोलणे मुलांना शारीरिकरित्या सक्रिय करते. लोकांच्या जीवनात मोलाचे महत्त्व मिळण्यासाठी खेड्यांमधील खेळाची पायाभूत सुविधा सर्वत्र विकसित केली जात आहेत.

निष्कर्ष

खेळ एखाद्या व्यक्तीला शिस्तीत राहण्याचे प्रशिक्षण प्रदान करतात. जीवनामध्ये खेळाला विशेष महत्त्व असते. खेळ खेळून मानवी शरीर मानसिक आणि शारीरिक विकास होते. म्हणूनच मानवी जीवनात खेळ आवश्यक आणि फायदेशीर आहेत. आरोग्य ही एक दैवी देणगी आहे आणि ती निरोगी ठेवणे आपले कर्तव्य आहे. विशेषतः माध्यमिक शाळा ते उच्च माध्यमिक शाळांमध्ये जेथे विद्यार्थी थलीट्स अधिक परिपक्व आणि मानसिकदृष्ट्या विकसित असतात. शिस्त, जबाबदारी, आत्मविश्वास, त्याग आणि जबाबदारी यासारखी मूल्ये तरुण, प्रभावी तरुण इतर कोठे शिकू शकतात? त्यांना आवश्यक असलेली पहिली गोष्ट म्हणजे प्रशिक्षकांची चांगली मदत आवश्यक असते. जी त्यांच्या खांद्यावर ठेवलेली मोठी

जबाबदारी समजून घेते जे या विद्यार्थी खेळाडूंना केवळ खेळातच नव्हे तर त्यांच्या दैनंदिन जीवनातही मदत करण्यासाठी तयार करतात. यात महत्वाचे कारण म्हणजे ही जबाबदारी एकापेक्षा अधिक व्यक्तींच्या खांद्यावर असते. या विद्यार्थ्यांना यशस्वीतेकडे नेण्यासाठी एकापेक्षा अधिक व्यक्तींचे मार्गदर्शन घेणे आवश्यक असते. यात दुस-या घटकामध्ये प्रशिक्षकांचा देखील समावेश करण्यात आलेला आहे. ही कौतुक आणि captureथलीट्सचा विश्वास संपादन करण्याची क्षमता आहे. हे महत्त्वपूर्ण आहे कारण जर आपण एखाद्या व्यक्तीची प्रशंसा मिळवू आणि विश्वास ठेवू शकत असाल तर आपण त्यांना केवळ खेळातच नव्हे तर त्यांच्या स्वतःच्या जीवनातही उच्च पातळीवर कामगिरी करण्यास प्रवृत्त करू शकता. जर आपण क्रीडापटूंना आपल्यावर आणि आपल्या तत्वज्ञानावर विश्वास ठेवू शकला तर आपणास ग्रेड आणि वर्तनमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल दिसू लागतील. हे सर्व कोचपासून सुरू होते ज्याच्याकडे ते शिकवत असलेल्या तत्वांच्या मागे एक योजना आणि कार्यपद्धती असते. तरुण विद्यार्थी व त्यांचे ग्रुप समाजात सहज संक्रमण होण्यासाठी मदत करण्याची महत्त्वपूर्ण जबाबदारी ही प्रशिक्षकांवर असते.

संदर्भ

- १) बोर्जेस जोन्सोन, डायमंड क्रीडा ज्ञानकोष, डायमंड पब्लिकेशन , पुणे प्रथम आवृत्ती, २००८.
- २) बालायान सुनील, शारीरिक शिक्षा एवंखेलकुद मे संगठन तथा प्रशाषण, खेळ साहित्य केंद्र, दिल्ली, प्रथम संस्करण,२००५
- ३) गोपाल उषा, मानव शरीर रचना एवंक्रिया विज्ञान , स्पोर्ट्स पब्लिकेशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण,२००७.
- ४) कवीश्वर दीपक, शारीरिक शिक्षण की पद्धतीया, एस एम पब्लिकेशन नागपूर, प्रथम संस्करण, २००७
- ५) तोमर सि. एस. शारीरिक शिक्षा की विधीया, खेल साहित्य केंद्र, दिल्ली, प्रथम संस्करण, २०११

सोशल मिडिया : आधुनिक ग्रंथालयाचे प्रभावी माध्यम

डॉ.सिद्धि जगदाळे (ग्रंथपाल)

डॉ.संदीप नेमलेकार (प्राध्यापक)

चेतना इन्स्टिट्यूट ऑफ मनजर्मेंट अँड रिसर्च,
मुंबई

चेतना इन्स्टिट्यूट ऑफ मनजर्मेंट अँड रिसर्च,
मुंबई

प्रस्तावना :

आधुनिक जगात सर्वत्र आणि सर्वव्यापी झालेले माध्यम म्हणजे सोशल मिडिया. या माध्यमाने संपूर्ण जगावर गारूड केले आहे. एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात सोशल मिडिया वापरणाऱ्यांची संख्या काही कोटीत पोहचलेली दिसून येते; जी की नव्वदच्या दशकात फक्त काही लाख होती. या माध्यमाला समाजाच्या सर्वच स्तरांवरून स्वीकारण्याच्या गतीचा वेग स्तिमित करणारा आहे. एवढ्या कमी कालावधीत आणि इतक्या मोठ्या प्रमाणात आजवर कोणत्याही माध्यमाला लोकांनी आपलेसे केल्याचे उदाहरण सापडत नाही. व्यापार ते राजकारण, सर्वसामान्य माणूस ते बडे प्रस्थ, सामाजिक कार्यकर्ते ते सरकार सर्वांनी सोशल मिडियाचा अनिवार्य म्हणून स्वीकार केलेला दिसून येतो. सोशल मिडियाचा वापर करणाऱ्यांच्या संख्येत दिवसेंदिवस वाढ होताना दिसत आहे. यामुळे लोकांमधले नातेसंबंध आणि व्यवहार यातही बदल घडताना दिसत आहेत. संवादाचा सामाजिक परीघ द्रुत गतीने वाढत आहे. मुद्रण तंत्राचा शोध लागल्यानंतरचा क्रांतीकारक बदल म्हणून सोशल मिडियाकडे पाहता येईल.

शोधसंज्ञा : ग्रंथालय, सोशल मीडिया, ब्लॉगिंग, व्हाट्स, फेसबुक, पीनटेरेस्ट.

एक गोष्ट या ठिकाणी विसरता कामा नये. तंत्रज्ञानाच्या वापराने भाषेवर खूप परिणाम झालेला आहे. कागदावर जेव्हा आपण लिहित असतो तेव्हा मनात जे आहे ते आपण लिहिण्याचा प्रयत्न करतो. जो शब्द मनात आहे तोच वापरण्याचा प्रयत्न करतो. पुन्हा-पुन्हा खोडणे, दूरस्त्या करणे आणि मग समर्पक शब्द सापडल्यावर तो वापरण्याचे स्वातंत्र्य लिहिणाऱ्या व्यक्तीकडे होते. मात्र जेव्हापासून संगणक वा laptop वर थेट लिहिण्याची संधी उपलब्ध झाली तेव्हापासून लेखनाचे ते स्वातंत्र्य हिरावले गेले. जेव्हा पासून कागद पेनाने लिहिणे बंद केले तेव्हापासून जर एखादे पान लिहावे लागले तर हाताच्या मांसपेशी दुखायल्या लागल्याचा व्यापक अनुभव दिसून येतो. अशा परिस्थिती ज्यांची बोटे फक्त संगणक किंवा laptop वर चालतात अशा लहान मुले आणि विद्यार्थी यांच्यासाठी हे हानीकारक आहे. याचे कारण म्हणजे अजूनही आपल्याकडे शाळा- कॉलेजच्या परीक्षा कागदावर लिहूनच द्याव्या लागतात.

आपल्या आयुष्याच्या अखेरपर्यंत भाषा आपली सोबत करत असते. आपण कोणतीही भाषा आचरणात आणत असलो तरी तिचा उपयोग आपल्या पद्धतीने करित असतो. भाषा जरी एक असली तरी प्रत्येकाची ती भाषा बोलण्याची-लिहिण्याची आपली स्वतःची अशी एक शैली असते. फार तर प्रत्येकाची ढब असते असे म्हणता येईल. जी भाषा आपल्या जीवनाच्या शेवटापर्यंत साथ देत असते त्या भाषेचे महत्व टिकवून ठेवण्यासाठी, सौंदर्य, चारित्र्य जपण्यासाठी आपण काही करतो का? यात आपले काही योगदान देतो का? या सारखे अनेक प्रश्न या निमित्ताने उपस्थित होऊ शकतात. प्रथमतः भाषेला एक चारित्र्य असते, हे ध्यानात घ्यायला हवे. भाषेचे अभ्यासक-विद्वान-समीक्षक यांच्या मते भाषा ही वाहत्या पाण्यासारखी असते. ती अविरतपणे आपल्या गतीने वाहत असते. परिवर्तनीय आणि प्रवाहीत राहणे हाच भाषेचा स्थायीभाव आणि नियती आहे. काळानुरूप भाषेत बदल घडून येतात. समाज, परिस्थिती, व्यक्ती इत्यादींना अनुसरून भाषा आपले रंग-रूप बदलत असते. एकूणच भाषा व्यवहारावर नजर टाकल्यास बऱ्याच मनोवेधक बाबी समोर येतात. भाषेच्या बदलत्या स्वरूपाचे दर्शन भाषा विज्ञान घडवत असते. तर दुसरीकडे आपल्या दैनंदिन बोलण्यातूनही भाषेच्या वेगवेगळ्या छटा दिसून येतात. वऱ्हाडी-वैदभीय, अहिराणी-खानदेशी, मराठवाडी, कोकणी-कोल्हापुरी, मुंबईची, आगरी-कोळी समुदायाची, पुणेरी, सीमा भागातली असे मराठी भाषेचे विविध प्रकार आढळतात. शिवाय अभिजन आणि बहुजनांची भाषा असाही फरक आहेच. या खेरीज नाटक-चित्रपट-दूरचित्रवाणी मालिका -जाहिराती मध्ये वापरली जाणारी भाषा हा देखील एक महत्त्वाचा प्रकार म्हणता येईल. संत कवी, पंत कवी यांची भाषाही निराळी. प्राचीन-अर्वाचीन-आधुनिक-समकालीन अशी देखील वर्गवारी आहे. अहंग-भेदिक-शाहिरी-पोवाडा-लावणी-फटका-पाळणा यातून सुद्धा भाषेचे वेगळेपण अधोरेखित होते. शहरी-गावरान असा फरक भाषेला लागू होतो. शासकीय किंवा कायद्याची भाषा हा आणखीन एक अगम्य प्रकार. अशी भाषेची मुबलक विपुलता आपल्या देशात जागोजागी दिसून येते. दर दहा मैलावर भाषा बदलते असे आपल्याकडे म्हटले जाते यात काही अतिशयोक्ती नाहीये.

भाषा आणि साहित्याचा संबंध खूप प्राचीन आहे. भाषेला कशा पद्धतीने सार्वजनीक आणि सर्वमान्य करता येईल यासाठी विद्वत जणांनी वेळोवेळी प्रयत्न केलेले आहेत. आपल्या विचारांची अभिव्यक्ती करण्यासाठी भाषा सहाय्यभूत ठरते तर प्रसंगी मारकही ठरत असते. वास्तविक भाषेची देखील साधना असते. अनेक भाषातज्ज्ञानी भाषेचा विकास-प्रचार-प्रसार तसेच जतन व संवर्धन करण्यासाठी आपल्या सारी हयात घालवल्याची उदाहरणे आहेत. अलीकडच्या काळात माध्यमांची विशेषतः दृक-श्राव्य माध्यमांची भाषा हा सुद्धा चिंता आणि चिंतनाचा विषय झाला आहे. त्याही पुढचा टप्पा म्हणजे सोशल मीडियाची भाषा. हे भाषेचे नवे

रूप तंत्रज्ञानामुळे विकसित झाले आहे-होत आहे आणि पुढेही होत राहिल असे दिसते. प्रस्तुत निबंधात सोशल मिडिया मधून वापरल्या जाणाऱ्या भाषेच्या स्वरूपाची, रचनेची आणि भाषेच्या संक्षिप्तकरणाची (short form) चर्चा करण्यात आली आहे.

सोशल मिडिया म्हणजे काय, हे तपशीलाने सांगण्याची गरज उरलेली नाही इतक्या जलद गतीने ह्या माध्यमाने लोकांच्या जीवनात शिरकाव केला आहे. केवळ शिरकाव केलेला नसून हे माध्यम व्यापून उरले आहे. फेसबुक, ट्विटर, व्हाट्स अप, गुगल chat, स्काईप chat हा आपला सोशल मिडिया. या माध्यमातून वापरल्या जाणाऱ्या भाषेवर नजर टाकल्यास एक गोष्ट ध्यानात येते. ती म्हणजे, भाषेचे अतिशय लहान रूप वापरले जाते. उदाहरणार्थ thank you ऐवजी thanx, thank u, 10kiew तसेच friends ऐवजी frendz , same to you ऐवजी same 2 u, take care ऐवजी tc असे शब्द प्रयोग केले जातात. उल्लेखनीय बाब म्हणजे या भाषेत शब्दांबरोबरच अंकही समाविष्ट झाले आहेत. अशा प्रकारची वाक्य रचना सर्रास केली जाते. मोठे शब्द लिहिण्याऐवजी अंकांचा वापर करून त्याच आशयाचा नवीन शब्द तयार केला जातो. यामुळे कमीत कमी शब्दात आपला संदेश पाठवता येतो. परिणामी वेळेचीही बचत होते. ही भाषा ध्वनी प्रधान असून भाषाशास्त्राचा सिद्धांतही दृष्टीस येतो.

सोशल मिडिया साईट वर संवादाची देवाण-घेवाण करताना वापरल्या जाणाऱ्या भाषेचे रूप वेगळे असते. दैनंदिन व्यवहारात बोलताना ज्या प्रकारची भाषा आपण बोलतो तशीच काहीशी इथली भाषा असते. म्हणजे बोलताना आपण बऱ्याचदा वाक्य पूर्ण करत नाही.कर्ता,कर्म आणि क्रियापद ही रचना मागे-पुढे करित बोलत असतो. अशाच प्रकारचा संवाद सोशल मिडियावरूनही होत असतो. या माध्यमातून केवळ chatting केले जात नाही तर सूचना,विचार, भावना,मत-मतांतरे यांच्या अभिव्यक्तीसाठी सुद्धा हे महत्वाचे माध्यम म्हणून उपयुक्त ठरत आहे. हे जाणून घेण्यासाठी फेसबुक वरील संभाषणाचे वानगीदाखल काही नुमने पाहणे संयुक्तिक ठरेल. असा संवाद करताना लोक प्रमाण मराठी बरोबरच रोमन लिपीत लिहिलेल्या शब्दांचा आणि वाक्यांचाही उपयोग केला जातो. उदा.- mitraano, ya varshiche akhil bhartiya Marathi saahity sanmelan pimpri chinchvad yethe bhart aahe. Adhyksh padasaathi ichhukaani aapale arj sadar kele aahet. किंवा don't depend a lot any1's advice..bcoz no 1 is experienced than u, abt ur life. U r the only 1 going to live and lead ur life. अशा प्रकारच्या भाषेच्या मदतीने संवाद साधला जात असतो.

सोशल मीडियाचे फायदे -

सोशल मीडियाचे सर्वसाधारण फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. सोशल मीडिया आर्थिकदृष्ट्या वापरण्यास कमी खर्चिक आहे.
2. अल्पप्रशिक्षणाने सर्वसामान्यांना त्याचा वापर करता येतो.
3. तात्काळ संपर्कक्षमतेमुळे कोणत्याही व्यक्तीस कोणत्याही ठिकाणच्या व्यक्तीशी सहजपणे संपर्कात राहता येते.
4. सोशल मीडियाचा उपयोग विद्यार्थी व शिक्षकांना अधिक आहे आंतरशाखीय अभ्यास करणे यामुळे शक्य झाले आहे.
5. अभ्यासाच्या व संशोधनाच्या विषयाचे ज्ञान अद्ययावत ठेवण्यास सोशल मीडियाचा वापर करता येतो.
6. सोशल मीडियाद्वारे कोणत्याही प्रश्नांवर मदत मागता येते किंवा देता येते.
7. सोशल मीडियाद्वारे आपले ज्ञान, व्यवसाय, वैशिष्ट्ये यांना तात्काळ असंख्य लोकांपर्यंत पोहचवता येते.
8. सोशल मीडियाद्वारे व्यक्तीचे सामाजिक भान जागृत राहते. पुर, दुष्काळ, महागाई, राष्ट्रीय सण, थोर महापुरुष इ. बाबत जाणिवांची निर्मिती होते.
9. सोशल मीडियाद्वारे समान उद्देश्य असणाऱ्या लोकांचे विविध गट निर्माण करता येऊन त्याची विधायक शक्ती चांगल्या कामासाठी वापरता येते.
10. सोशल मीडियावरील माहितीला संपादित करता येते. त्यात भर घालता येते, त्यावर चर्चा घडवून बदलता येते यामुळे त्यात लवचिकता आहे.

सोशल मीडियाचे ग्रंथालयासाठी फायदे -

वरील सर्व फायदयांबरोबरच सोशल मीडियाच्या ग्रंथालयातील वापरामुळे काही अधिक फायदे ग्रंथालयास मिळतात.

1. सोशल मीडियाच्या वापरामुळे वाचकांशी थेट संपर्क राखता येतो. ग्रंथालयीन वेळापत्रक, कार्यक्रम, वाचनसाहित्य, विशेष सेवा व प्रशिक्षण यांची माहिती वाचकांना अल्पावधीत पुरवता येते.
2. ग्रंथालयाच्या वाचनसंग्रहाचा परिचय करवून त्याचा वापर वाढवता येतो.
3. ग्रंथालयांतर्गत विविध विभागांमध्ये व एका ग्रंथालयाचा दूसऱ्या ग्रंथालयाशी संपर्क साधण्यासाठी सोशल मीडियाचा प्रभावी वापर करता येतो.
4. सोशल मीडियाद्वारे काही ग्रंथालयीन सेवा व तात्काळ वृत्तसेवा सुरु करता येऊ शकतात.
5. ग्रंथालयावदारे वाचकांकडून सेवांबाबत प्रतिसाद मागवून सेवांचा दर्जा सुधारता येतो.

सोशल मीडिया व ग्रंथालये -

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र हे सर्वसमावेशक शास्त्र असून अन्य विषयातील तंत्रज्ञान व शोध, नवीन संकल्पना याचा सुयोग्य वापर आपल्या सेवा सुविधांसाठी केला आहे. माहिती तंत्रज्ञानातील वेव 2.0, सोशल मीडिया यांचासुध्दा वापर ग्रंथालये आपल्या दैनंदिन कार्यात करत आहेत.

आधुनिक काळात मुद्रीत वाचन साहित्य व ग्रंथालये कालबाह्य होतात की काय अशी स्थिती निर्माण होत असताना बदलत्या तंत्रज्ञानाचा वापर ग्रंथालयांनी सेवा देण्यासाठी उपयोगात आणल्यास ग्रंथालयांचे स्थान तेवढेच महत्वाचे राहू शकते

माहिती व तंत्रज्ञानातील सोशल मीडिया व्हाट्स, फेसबुक इ. चा वापर ग्रंथालयांनी आपल्या वाचकांबरोबर संपर्क ठेवण्यासाठी सुरु केलेला असून ग्रंथालय वृत्त, कार्यक्रमाची जाहिरात, ग्रंथसंग्रहातील वाढ, उपयुक्त लेख, व्हिडिओ यांच्या संकेतस्थळांच्या लिंकस् इ. माहिती ते आपल्या वाचकांपर्यंत प्रसारीत आहेत.

याशिवाय सोशल मीडिया अंतर्गत खालील सेवा ग्रंथालयांद्वारे सुरु केल्यास ग्रंथालये माहितीची केंद्र म्हणून अधिक प्रभावी कार्य करू शकतील.

या माध्यमातून उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या भाषेचे स्वरूप खूप मजेशीर असते. यामुळे भाषा प्रवाही राहते. तर दुसरीकडे ज्यांच्याकडे मराठी लिहिण्याची सोय नाहीये ते रोमन लिपीचा वापर करून आपले मत व्यक्त करू शकतात. या माध्यमातून केवळ हिंदी, इंग्रजी, पंजाबी, उर्दू (रोमन लिपीत), गुजराथी, बंगाली आदी भाषांसमवेत इतर अन्य बोली भाषांमधूनही संवाद केला जातो. हे माध्यम वापरणाऱ्या व्यक्तीने सोशल मिडिया वरची भाषा कशी असावी, यासाठी सूचना-अभिप्राय मागवले होते. पण फक्त चारच लोकांनी आपली प्रतिक्रिया दिली. बाकीच्यांनी फक्त लाईक केले. म्हणजेच जेव्हा वाचण्या-लिहिण्याची वेळ आली तेव्हा लोकांनी विचार करण्याचे टाळले. या संदर्भात संशोधन करण्याचे काम हाती घेण्यात आले आहे. एका इंग्रजी दैनिकात प्रसिद्ध झालेल्या अहवालानुसार सोशल मिडियावर लोकांना वाचण्यापेक्षा पाहणे जास्त आवडते. याचे कारण म्हणजे व्हिजुअल्स अर्थात दृश्य माध्यमांचा आपल्या मनावर आणि मेंदूवर मोठा प्रभाव पडत असतो आणि याची स्मृती देखील जास्त काळ टिकणारी असते. अशा परिस्थितीत सोशल मिडियावर मुद्रित व लिखित भाषेची अशी अवस्था असेल तर यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही. लहानांसोबतच मोठ्यांमध्येही पुस्तके वाचण्याची रुची कमी झालेली आढळत आहे. म्हणूनच सोशल मिडिया साईटवर भाषेचे लघु रूप दिसून येते. कोणत्याही भाषेची निर्मिती आकाशातून होत नसते तर समूहातूनच आकाराला येत असते. समूह-समुदाय-समाज यातूनच भाषा जन्माला येते. आपल्या

भाषा सभोवतालातून पोषण मूल्य घेऊन जीवंत राहत असतात. या ठिकाणी एक प्रश्न उद्भवतो, ज्या पद्धतीची भाषा सोशल मिडिया मध्ये वापरली जाते तिचे भवितव्य काय आणि येणाऱ्या काळात कशा प्रकारे आपल्या पारंपरिक भाषेला संवर्धित करेल की प्रदूषित करेल हे आताच सांगणे वा समजणे कठीण दिसते. एक मात्र खरे की भाषेच्या व्यापक बदलाकडे नेणारा हा संकेत आहे.

सोशल मिडियाच्या विश्वात जगभर ज्या पद्धतीची भाषा वापरण्यात येत आहे त्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की ह्या युजर्सनी भाषेच्या पारंपरिक स्वरूपाऐवजी एक नवे आणि लघुरूप प्रचलित केले आहे. याचा वापर आपण मोबाईल संदेश तसेच सोशल मिडिया साईटवर संपर्क व संवाद साधण्यासाठी करत आहोत. एसएमएसच्या भाषेशी सलग्गी साधणारी ही भाषा अनेक शब्दांच्या उच्चारणाला आधारभूत मानून संवाद साधते आहे. शब्दांची रचना लहान होऊन त्यांचे मूळ रूप लोप पावत आहे. ही भाषा समग्र भाषा विज्ञान आणि भाषा शिक्षण व प्रशिक्षणात समाविष्ट होईल की फक्त सर्वसामान्य जनतेमधली बोलीभाषा म्हणून मर्यादित राहील या बाबत आताच काही भाष्य करणे उचित ठरणार नाही. या भाषेने अनेक स्थानिक व विस्मरणात गेलेल्या शब्दांचा वापर वाढवला त्याचप्रमाणे भौगोलिक ओळख देखील जपण्याचा प्रयत्न यातून होताना दिसत आहे. अशा काही जमेच्या बाजू या भाषेबद्दल सांगता येतील. सोशल मिडियावर संवाद साधताना केवळ शब्द आणि अंकयुक्त भाषा वापरली जात नाही तर विविध भावना व्यक्त करण्यासाठी चिन्हांचाही उपयोग केला जातो. या भाषेचे हे आणखीन एक वेगळेपण आहे. १४० अक्षरे आणि अगणित गुंतागुंतीने सोशल मिडियावरच्या भाषेने एक निराळे, नाविन्यपूर्ण आणि अकल्पनीय विश्व निर्माण करून अनेक परंपरांना मोडीत काढले आहे. या अर्थाने सोशल मिडियात वापरली जाणारी भाषा म्हणजे एका क्रांतीकारक परिवर्तनाची नांदी आहे, असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही!

संदर्भ:

1. Social Media: Reconstructing the Fourth Pillar/ K P Mdhur / Yojana, May 2013
2. Social Media: A Double-edged Sword / Varinder Tapril, Priya Kanwar/ Yojana, May 2013

कामगार सुरक्षा आणि नवीन कामगार कायदे

डॉ. बालासाहेब किलचे गोरेगावकर (सहाय्यक प्राध्यापक)
श्री नाथ शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय पैठण, जि. औरंगाबाद

सारांश:

देशातील 44 कामगार कायदे 4 विधेयकांमध्ये एकत्र करून केंद्र सरकार नवीन कामगार धोरण आखू पाहत आहे. त्यातूनच सध्याच्या मोदी सरकारने लोकसभत औद्योगिक संबंधांवरील तीन कामगार संहिता पास केल्या त्यामध्ये व्यावसायिक सुरक्षा, आरोग्य आणि कामाची परिस्थिती आणि सामाजिक सुरक्षा, या कायद्याच्या स्वरूप पाहता या संहिताचे उद्दीष्ट केवळ भारतीय पुरातन कामगार कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्याचे नाही तर असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना तसेच इतर राज्यांत काम करण्यासाठी स्थलांतरित झालेल्यांना सामाजिक सुरक्षा लाभ देण्यासाठी त्यांची महत्वाकांक्षा वाढविण्यात आली आहे असा सरकारचा दावा आहे. एकदरित सर्व संघटीत व असंघटीत क्षेत्रांमध्ये आवश्यक ती धोरणे, कार्यक्रम, योजना, व परियोजना आखून, आर्थिक सहभाग, सामाजिक सुरक्षितता, व्यावसायिक सुरक्षा व आरोग्य, तसेच कल्याणकारी योजना राबवून कामगारांच्या कामाच्या परिस्थितीत सुधारणा करणे व त्यांचा जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे, त्यांच्या कामाच्या परिस्थितीचे नियमन करणे, धोकादायक व्यवसायातून बाल कामगार प्रथेचे उच्चाटन करणे, त्याचप्रमाणे कामगारविषयक कायद्यांची अंमलबजावणी ह्यासाठी कोणत्याही सरकारला धोरणात्मक भूमिका घ्यावी लागतेच. श्रम संहितेमुळे कामगार आणि उद्योग यांच्यात सौहार्दपूर्ण वातावरण निर्माण होऊन कामगारांच्या हितासाठी एक महत्वाचा टप्पा ठरेल. असा सरकारचा दावा आहे, परंतु कामगारांच्या नौकरीची सुरक्षितता धोक्यात आली आहे. तसेच कंपन्यांना कामगारांना कधी ही कमी करता येईल. भांडवलदार आपली कंपनी कधीही बंद करू शकतो. एकदरितच कामगार विषयावर सुधारणेच्या नावाखाली कामगारांचे हितसंबंध धोक्यात आणण्याचे काम या कायद्याने होणार आहे. त्यामुळे कामगारांच्या भवितव्याचा विचार करता हे कायदे कामगारसाठी मारक व भांडवलदारासाठी वरदान ठरतील का? हे येणारा काळच ठरवेल.

प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटनेतील नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचा विचार करता प्रत्येक नागरिकाला मूलभूत अधिकारा नुसार जीवन जगण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. तसेच राज्याच्या निती निर्देशाक मार्गदर्शक तत्वानुसार कामाच्या ठिकाणी सुरक्षा, आरोग्य, कामगारांना काम करण्यासाठी निरोगी वातावरण, कौशल्य निर्मिती यासाठी केंद्र शासन आणि राज्य सरकार

कटिबद्ध असल्याचे आपल्याला दिसून येतात. कारण कामगार, कामगारांच्या सुरक्षिततेचा आणि आरोग्याचा उत्पादनक्षमता आणि आर्थिक आणि सामाजिक विकासावर सकारात्मक परिणाम होत असतो. म्हणूनच कामगार आणि आर्थिक विकास याचा नेहमीच परस्पर संबंध असल्याचे आपल्याला दिसून येते. म्हणूनच कौशल्य आणि ज्ञान ही कोणत्याही देशासाठी आर्थिक वाढ आणि सामाजिक विकासाची प्रेरणा देणारी शक्ती आहे.

कार्यक्षमतेच्या संदर्भातील आव्हाने आणि संधी पाहता उच्च आणि चांगल्या पातळीचे कौशल्य पुरवणारे देश अधिक प्रभावीपणे आपला समायोजित आर्थिक सामाजिक विकास करून जगाचे नेतृत्व करताना दिसतात. म्हणूनच आपल्याला कौशल्य व ज्ञानाची सांगड घालणे गरजेचे ठरते. भारतातील कामगाराचे स्वरूप लक्षात घेता याठिकाणी असंघटीत कामगाराची संख्या जास्त प्रमाणात उपलब्ध आहे. त्यामुळे 2022 पर्यंत भारताने 500 दशलक्ष लोकांना कौशल्य देण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे. त्यासाठी विविध कामगार कायद्यांची निर्मिती, त्यांची अंमलबजावणी, त्याचप्रमाणे, औद्योगिक वाद, औद्योगिक कलहांचे निराकरण व त्यांस प्रतिबंध, औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य, कामगार कल्याण, यासाठी केंद्र सरकार, राज्य सरकार यांच्यात ह्यावर नेहमीच विचारमंथन होत असते. त्यामुळे कृषी विधेयकानंतर आता कामगार कायदा सुधारणा विधेयकांवरून केंद्र सरकार पुन्हा एकदा चर्चेत येत आहे. कारण कामगार कायद्यात दुरुस्ती करण्याबाबत संसदेत केंद्र सरकारकडून विधेयक मांडण्यात आले ते विधेयक मंजूर केले गेले. या कायद्यानी तब्बल १७ वर्षांनी कामगार कायद्यात मोठे बदल करण्यात आले आहेत.

एकदरित सर्व संघटीत व असंघटीत क्षेत्रांमध्ये आवश्यक ती धोरणे, कार्यक्रम, योजना, व परियोजना आखून, आर्थिक सहभाग, सामाजिक सुरक्षितता, व्यावसायिक सुरक्षा व आरोग्य, तसेच कल्याणकारी योजना राबवून कामगारांच्या कामाच्या परिस्थितीत सुधारणा करणे व त्यांचा जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे, त्यांच्या कामाच्या परिस्थितीचे नियमन करणे, धोकादायक व्यवसायातून बाल कामगार प्रथेचे उच्चाटन करणे, त्याचप्रमाणे कामगारविषयक कायद्यांची अंमलबजावणी ह्यासाठी कोणत्याही सरकारला धोरणात्मक भूमिका घ्यावी लागतेच त्याला केंद्र सरकार अपवाद कसे ठरेल?

शोधनिबंधाचे उद्देश:

1. नवीन कामगार कायद्यांचा अभ्यास करणे.
2. नवीन कामगार कायद्यांचा कामगारांच्या जीवनावर होणारा परिणामाचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाचे गृहीतकृत्ये:

1. नवीन कामगार कायद्यांचा कामगारांच्या जीवनात अस्थिरता निर्माण करणारे आहेत.

2. नवीन कामगार कायद्यांचा कामगारांच्या आर्थिक-सामाजिक जीवनावर मोठा प्रभाव पडणार आहे.

संशोधन पद्धती:

सदर शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच सदर शोधनिबंधासाठी माहिती संकलित करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात येऊन वस्तुनिष्ठ पद्धतीने निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत.

कामगार कोणाला म्हणता येईल?

औद्योगिक कलह अधिनियम, १९४७, नुसार कामगार या शब्दाची व्याख्या :

या अधिनियमाच्या परिघात, पैशाच्या अथवा अन्य मोबदल्यावर कोणतेही मानवी, अकुशल, कुशल, तांत्रिक, कारकुनी, किंवा पर्यवेक्षणाचे काम करण्याकरिता जिथे सेवेच्या शर्ती व्यक्त किंवा अव्यक्त स्वरूपाच्या असतील अशा कोणत्याही प्रकारच्या कारखान्यांत किंवा उद्योगांत कामावर ठेवली गेलेली कोणतीही व्यक्ती (शिकाऊ उमेदवार धरून) औद्योगिक कलहाच्या संदर्भात कामगार या व्याख्येत मोडते.¹

कामगार / कर्मचारी म्हणजे एखाद्या व्यापारी संस्थेत कोणतेही काम करण्यासाठी, मग ते कुशल असो किंवा अकुशल असो, (अंगमेहनतीचे, कारकुनी, पर्यवेक्षकीय किंवा तांत्रिक असो) मजुरीने किंवा बक्षिस देऊन कामावर लावलेली कोणतीही व्यक्ती यात मोडते. तथापी, व्यवस्थापकीय किंवा पर्यवेक्षकीय (रु.२५००/- पेक्षा अधिक वेतन असणारी व्यक्ती) स्वरूपाची कामे करित असलेल्या व्यक्तींचा यात समावेश होत नाही.²

कामगारांच्या विकासाच्या दृष्टीने झालेले प्रयत्न:

नोंदणीकृत कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांचे दर्जेदार कल्याणकारी योजना, कार्यक्रम व सुविधा पुरवून जीवनमान उंचावणे, कामगारांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक व मानसिक उन्नती घडविण्यासाठी देशपातळीवरील व राज्य पातळीवरील सरकारी प्रयत्नशील आहेत. धोकादायक क्षेत्रात बालमजुरी शिवाय सुनिश्चिता करणे आणि रोजगाराच्या सेवा आणि कौशल्य विकासाद्वारे शाश्वत आधारावर रोजगार वाढविणे, कामगारांची जीवन गुणवत्ता सुधारली पाहिजे हा दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून केंद्र सरकार व राज्य सरकार कामगारांच्या संदर्भात आपली ध्येयधोरणे आखताना दिसून येतात.

कामगार आणि रोजगार मंत्रालय हे भारत सरकारच्या सर्वात जुन्या आणि महत्वपूर्ण मंत्रालयांपैकी एक आहे. सर्वसाधारणपणे कामगारांचे हित जपण्याचे व त्यांचे रक्षण करण्याच्या कारणासंदर्भात मंत्रालयाची मुख्य जबाबदारी आहे. तसेच जे कामगार गरीब आहेत व समाजात वंचित आहेत त्या वंचित घटकांचे संरक्षण करणे, विशेषतः उच्च उत्पादन आणि उत्पादकता

यासाठी आरोग्यदायी वातावरण तयार करणे आणि व्यावसायिक कौशल्य प्रशिक्षण आणि रोजगार सेवांचा विकास आणि समन्वय करणे, कामगार शक्ती उदारीकरणाच्या प्रक्रियेबरोबरच संघटित आणि असंघटित दोन्ही क्षेत्रात कल्याण आणि सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्यावर सरकारचा भर आहे. कामगारांच्या रोजगारासाठी केंद्र सरकार बरोबरच राज्य सरकार देखील कायदे करण्यास सक्षम आहे. कारण भारतीय राज्यघटनेअंतर्गत कामगार हा घटक समवर्ती सूची मध्ये येतो. केंद्र सरकारतर्फे सध्या कमीतकमी वेतन, अपघाती आणि सामाजिक सुरक्षा लाभ, व्यावसायिक सुरक्षा आणि आरोग्य, रोजगाराच्या अटी, शिस्तभंगाची कारवाई, कामगार संघटनांची स्थापना, औद्योगिक संबंध इत्यादी विषयांवर काम करणारे 44 कामगार संबंधित कायदे आहेत.

सन 2009-10 मध्ये राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्थेने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार, देशातील संघटित आणि असंघटित अशा दोन्ही क्षेत्रांत एकूण 46.5 कोटी कामगार आहेत. त्यापैकी संघटित क्षेत्रातील सुमारे 2.8 कोटी आणि असंघटित क्षेत्रात 43.7 कोटी कामगार आहेत. असंघटित क्षेत्रात 43.7 कोटी कामगारा पैकी 24.6 कोटी कामगार हे कृषी क्षेत्रातील आहेत, तर जवळजवळ 4.4 कोटी बांधकाम क्षेत्र आणि उर्वरित उत्पादन व सेवेत आहेत³. असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या हितासाठी ज्यामध्ये विणकर, हातमाग कामगार, मच्छीमार व मच्छीमारी कामगार, ताडी कामगार, चामडे कामगार, वृक्षारोपण कामगार, बीडी कामगार, यांच्यासाठी 'असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा अधिनियम, 2008 हा कायदा करण्यात आलेला आहे. या कायद्याच्या तरतुदीनुसार सामाजिक सुरक्षा योजना तयार करण्याच्या शिफारसीसाठी राष्ट्रीय सामाजिक सुरक्षा मंडळ स्थापन केले गेले आहे व जीवन व अपंगत्व कवच, आरोग्य आणि प्रसूती लाभ, वृद्धावस्था संरक्षण आणि असंघटित कामगारांसाठी शासनाने निश्चित केलेले इतर कोणतेही फायद्यासाठी हा कायदा असंघटित कामगारांना उपयोगी पडतो.

केन्द्रीय कामगार मंत्रालयाची संघटन

केंद्रीय कामगार शिक्षण मंडळ (सीबीडब्ल्यूई)

मुख्य कामगार आयुक्त (सीएलसी)

रोजगार व प्रशिक्षण महासंचालनालय (डीजीईटी)

महानिदेशालय, कारखाना सल्ला सेवा आणि कामगार संस्था (डीजीएफएएसएलआय)

डायरेक्टरेट जनरल ऑफ मायन्स सेफ्टी (डीजीएमएस)

कर्मचारी राज्य विमा निगम (ईएसआयसी)

कर्मचारी राज्य विमा निगम (ईएसआयसी)

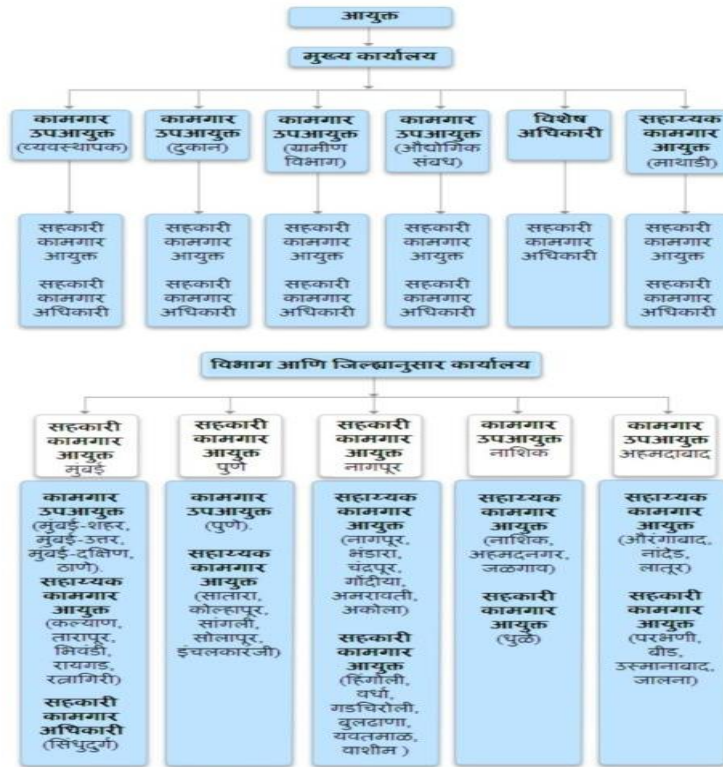
कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना (ईपीएफओ)

कामगार ब्यूरो

नाटरस

तसेच राज्य पातळीवर आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेने (आय.एल.ओ. ने) निर्धारित केलेले विविध कामगार कायद्यांचे मालकांकडून पालन होते आहे किंवा नाही, त्याचप्रमाणे औद्योगिक संबंधांविषयीची कार्ये व कर्तव्ये, कामगार कल्याणाच्या विविध योजना, सामाजिक सुरक्षिततेविषयीच्या विविध योजना, इत्यादींचे पालन व्यवस्थितपणे होत आहे किंवा नाही, हे पाहण्याची जबाबदारी कामगार आयुक्त कार्यालयावर असते. तसेच मुंबई कामगार कल्याण निधी अधिनियम १९५३ नुसार शासनाने १ जुलै १९५३ रोजी महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळाची स्थापना केली. मंडळातर्फे कामगार आणि त्यांच्या कुटुंबियांसाठी विविध कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात. मंडळाची राज्यात सात विभागीय कार्यालये, १८ गट कार्यालये आणि २३३ कामगार कल्याण केंद्र आहेत.⁴

राज्य पातळीवरील कामगार आयुक्त विभागवार संघटन

एकंदरीतच कामगार हा विषय समवर्ती सूचीत असल्यामुळे भारतात व महाराष्ट्रात आतापर्यंत अस्तित्वात आलेल्या कामगार कायद्याच्या मधील महत्वाचे कायदे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

1. औद्योगिक विवाद कायदा 1947
2. औद्योगिक विवाद (केंद्रीय) नियम, 1957
3. वृक्षारोपण कामगार कायदा 1951
4. औद्योगिक रोजगार (स्थायी आदेश) नियम, 1946
5. औद्योगिक रोजगार (स्थायी आदेश) कायदा, 1946,
6. कामगार संघटना (सुधारणा) कायदा, 2001
7. कामगार संघटना कायदा, 1926
8. श्रमिक संघ अधिनियम, १९२६.
9. किमान वेतन अधिनियम, १९४८.
10. वेतन प्रदान अधिनियम, १९३६.
11. समान वेतन अधिनियम, १९७६.
12. बोनस प्रदान अधिनियम, १९६५.
13. बाल कामगार (प्रतिबंध अ नियमन) अधिनियम, १९८६.
14. मुंबई दुकाने व संस्था अधिनियम, १९४८.
15. बिडी व सिगर कामगार (नोकरीविषयक अटी) अधिनियम, १९६६.
16. कंत्राटी कामगार (नियमन व निर्मुलन) अधिनियम, १९७०.
17. इमारत व इतर बांधकाम कामगार (रोजगार व सेवाशर्ती नियम) अधिनियम, १९९६.
18. श्रमिक पत्रकार आणि पत्रकारेतर (सेवाशर्ती) संकीर्ण अधिनियम, १९५५.
19. विक्री संवर्धन कामगार (सेवाशर्ती) अधिनियम, १९७६.
20. आंतरराज्य स्थलांतरित कामगार (रोजगाराचे नियमन आणि सेवाशर्ती) अधिनियम, १९७९.

21. उपदान प्रदान अधिनियम, १९७२.
22. प्रसुती लाभ अधिनियम, १९६१.
23. महाराष्ट्र कामगार किमान घरभाडे भता अधिनियम, १९८३.
24. मोटार परिवहन कामगार अधिनियम, १९६१.
25. वेठबिगार पद्धत (निर्मुलन) अधिनियम, १९७६.
26. सिने - कामगार कल्याण निधी अधिनियम, १९८१.
27. कारखाना अधिनियम, १९४८.
28. सामान्य धारा अधिनियम, १८९७.
29. उद्योग (विकास व नियमन) अधिनियम, १९५१.
30. महाराष्ट्र कामगार वैध थकबाकी प्रदान अधिनियम, २००३.
31. महाराष्ट्र खाजगी सुरक्षा रक्षक (नोकरीचे नियमन व कल्याण) अधिनियम, १९८१.
32. सिक्युरीटायझेशन अधिनियम, २००२.
33. सिनेमा कामगार व चित्रपटगृह कामगार अधिनियम, १९८४.
34. महाराष्ट्र माथाडी हमाल व इतर श्रमजीवी कामगार (नोकरीचे नियमन व कल्याण) अधिनियम, १९६९.
35. महाराष्ट्र कामगार संघटना मान्यता आणि कामगार 36.अनुचित प्रथा प्रतिबंध अशीनियाम, १९७१.
37. साप्ताहिक सुट्टी अधिनियम, १९४२.
38. लवाद व समेट अधिनियम, १९९६.
39. कामगार मोबदला अधिनियम, १९२३.
40. पर्यावरण संरक्षण अधिनियम, १९८६.
41. महाराष्ट्र दुकाने व अस्थापना अधिनियम 1948
42. महाराष्ट्र कामगार कल्याण निधी अधिनियम, 1953

एकदरित कामगार कायदे पाहता आज देशात व महाराष्ट्रात या कायद्याद्वारे सर्व संघटीत व असंघटीत क्षेत्रांमध्ये आवश्यक ती धोरणे, कार्यक्रम, योजना, व परियोजना आखून, तसेच कल्याणकारी योजना राबवून कामगारांच्या कामाच्या परिस्थितीत सुधारणा करणे व त्यांचा जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे, भारतातून, राज्यातून धोकादायक व्यवसायांमधून बाल कामगार प्रथेचे उच्चाटन करणे, त्याचप्रमाणे सर्व क्षेत्रातील कामगारांना आर्थिक सहभाग, सामाजिक सुरक्षितता, व्यावसायिक सुरक्षा व आरोग्य प्रदान करणे याला महत्त्व दिल्या गेले आहे. तरीसुद्धा कामगारांचे प्रश्न अद्यापही सुटलेले नाहीत.

नवीन कामगार कायदे:

देशातील 44 कामगार कायदे 4 विधेयकांमध्ये एकत्र करून केंद्र सरकार नवीन कामगार धोरण आखू पाहत आहे. त्यातूनच कामाचा मोबदला,रोजंदारी किंवा पगाराविषयीचं विधेयक गेल्यावर्षी हिवाळी अधिवेशनात मंजूर करण्यात आलेले आहे. तर 2020 च्या पावसाळी अधिवेशनात उर्वरित तीन विधेयक ही मंजूर करण्यात आलेली आहेत. या नवीन तीन नव्या कामगार कायदा सुधारणा विधेयकांविषयी चर्चा करताना (i)औद्योगिक संबंध संहिता, (ii) व्यावसायिक सुरक्षा, आरोग्य आणि कामाच्या अटी संहिता, 2020 आणि (iii) सामाजिक सुरक्षा संहिता, 2020 या तीन श्रम संहितांना मंजूरी दिली.सामाजिक सुरक्षा कायदा, औद्योगिक संबंध कायदा आणि कामाच्या ठिकाणी कामगारांची सुरक्षितता आणि आरोग्य याविषयीचा कायदा हे तीन विधेयकांचे स्वरूप पाहता 29 कामगार कायदे आता एकत्र करून त्यांचे चार अत्यंत सोप्या आणि पारदर्शक श्रमसंहितांमध्ये रुपांतर करण्यात आले आहे. या चार संहितांपैकी वेतनविषयक संहिता याआधीच संसदेत मंजूर करण्यात आली असून तिचे कायद्यात रुपांतर झाले आहे.आधीचे 29 कायदे आणि नव्या चार संहिता पुढील प्रमाणे,

संहितेचे नाव	समाविष्ट करण्यात आलेल्या कायद्यांची संख्या आणि नावे
वेतन संहिता	4 कायदे - वेतन देयकता कायदा, 1936 किमान वेतन कायदा, 1948 बोनस कायदा, 1965 समान मानधन कायदा, 1976
औद्योगिक संबंध संहिता	3 कायदे - कामगार संघटना कायदा, 1926

	<p>औद्योगिक रोजगार (स्थायी आदेश) कायदा , 1946</p> <p>औद्योगिक विवाद कायदा, 1947</p>
<p>व्यावसायिक सुरक्षा, आरोग्य आणि कार्यालयीन परिस्थिती संहिता,2020</p>	<p>13 कायदे -</p> <p>कारखाना कायदा , 1948</p> <p>वृक्षारोपण श्रम कायदा, 1951</p> <p>खाणकाम कायदा, 1952</p> <p>श्रमिक पत्रकार आणि इतर वृत्तपत्र कर्मचारी (सेवा परिस्थिती) आणि संकीर्ण तरतुदी कायदा, 1955</p> <p>श्रमिक पत्रकार (वेतन दर निश्चिती) कायदा, 1958</p> <p>मोटार वाहतूक कायदा, 1961</p> <p>बीडी आणि सिगारेट कामगार कायदा, 1966</p> <p>कंत्राटी कामगार कायदा (नियमन आणि रद्दीकरण) कायदा, 1970</p> <p>वस्तू विक्रेता कर्मचारी कायदा (Conditions of Service) 1976</p> <p>आंतरराज्य-स्थलांतारीत मजूर कायदा, 1979</p> <p>सिने वर्कर्स आणि सिनेमानाटक कामगार (Regulation of Employment) Act, 1981</p> <p>गोदी कामगार कायदा (Safety, Health and Welfare), 1986</p> <p>बांधकाम मजूर कायदा (Regulation of Employment and Conditions of Service) Act, 1996</p>
<p>सामाजिक सुरक्षा संहिता</p>	<p>9 कायदे -</p> <p>कर्मचारी नुकसानभरपाई कायदा, 1923</p> <p>कर्मचारी राज्य विमा कायदा, 1948</p> <p>कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी आणि संकीर्ण तरतुदी कायदा, 1952</p> <p>रोजगार The Employment Exchanges (Compulsory Notification of Vacancies) Act, 1959</p> <p>प्रसूती लाभ कायदा , 1961</p> <p>ग्रेच्युटी कायदा, 1972</p> <p>सिने वर्कर्स कल्याण निधी कायदा, 1981</p> <p>बांधकाम कामगार कल्याण उपकर कायदा, 1996</p> <p>असंघटीत कामगार सामाजिक सुरक्षा कायदा, 2008</p>
<p>एकूण</p>	<p>29</p>

नवीन कामगार कायद्याचे फायदे:

सध्याच्या मोदी सरकारने लोकसभत औद्योगिक संबंधांवरील तीन कामगार संहिता पास केल्या त्यामध्ये व्यावसायिक सुरक्षा, आरोग्य आणि कामाची परिस्थिती आणि सामाजिक सुरक्षा या कायद्याचे स्वरूप पाहता या संहिताचे उद्दीष्ट केवळ भारतीय पुरातन कामगार कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्याचे नाही तर असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना तसेच इतर राज्यांत काम करण्यासाठी स्थलांतरित झालेल्यांना सामाजिक सुरक्षा लाभ देण्यासाठी त्यांची महत्वाकांक्षा वाढविण्यात आली आहे असा सरकारचा दावा आहे. तसेच या तीन कामगार सुधारणांच्या विधेयकावरील चर्चेला उत्तर देताना कामगार मंत्री संतोष गंगवार म्हणतात की, कामगार सुधारणांचा उद्देश बदललेल्या व्यवसायाच्या वातावरणाला अनुकूल अशी पारदर्शक व्यवस्था पुरविणे हा आहे. श्रम संहितेमुळे कामगार आणि उद्योग यांच्यात सौहार्दपूर्ण वातावरण निर्माण होऊन कामगारांच्या हितासाठी एक महत्वाचा टप्पा ठरेल.⁵ तसेच गुंतवणूकदारांना मोठे कारखाने उभारण्यास आणि अधिकाधिक कामगारांना रोजगार देण्यास प्रोत्साहित केले जाईल. याशिवाय २० पेक्षा कमी कर्मचारी असलेल्या कंपन्या ईपीएफमध्ये सहभागी होतील आणि सरकार ईपीएफओचा लाभ स्वयंरोजगारापर्यंत वाढवू शकेल, यातून सुमारे 40 कोटी असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा निधी उपलब्ध होईल, तसेच या कायद्यानी व्यावसायिक सुरक्षा, आरोग्य आणि कार्यरत परिस्थिती संहितेच्या अंतर्गत स्थलांतरित कामगार परिभाषित करण्यासाठी व उत्पन्नाच्या निकषांचा समावेश केला आहे. तसेच सर्व कामगार ज्यांचे मासिक कौटुंबिक उत्पन्न 18,000 रुपयांपेक्षा कमी आहे आणि जे दुसऱ्या राज्यात स्थलांतर करतात आणि थेट नोकरी करतात किंवा स्वयं-नोकरी करतात, अशा सर्व कामगारांना या कायद्यात संरक्षण दिले जाईल असा ही दावा सरकारने केला आहे. त्यामुळे नव्या श्रम संहितांमध्ये असंघटित, संघटित आणि स्वयंरोजगार करणाऱ्या 50 कोटी श्रमिक कामगारांना किमान वेतन, सामाजिक सुरक्षाविषयक लाभ मिळण्याची अपेक्षा आहे. तसेच ESIC आणि EPFO च्या सामाजिक सुरक्षेचा लाभ आता सर्व कामगार आणि स्वयंरोजगार करणाऱ्यांनाही मिळणार. महिलांना पुरुष कामगारांइतकेच समान वेतन मिळण्याची हमी देण्यात आलेली आहे. तसेच निश्चित कालावधीच्या कर्मचाऱ्यांनाही नियमित कर्मचाऱ्यांप्रमाणेच समान सेवा वातावरण, ग्रेच्युटी, सुट्ट्या आणि सामाजिक सुरक्षा लाभ मिळेल. तसेच कामाच्या ठिकाणी अपघात झाल्यास मालकाला होणाऱ्या दंडाची 50 टक्के रक्कमही पीडित कामगाराला मिळणार आहे. तसेच 'राष्ट्रीय व्यावसायिक सुरक्षा आणि आरोग्य मंडळाची स्थापना' करून आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मानकांप्रमाणे सुरक्षित वातावरण देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. आणि सगळ्यात महत्वाचं म्हणजे डिजिटल आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांतील पत्रकारांनाही,

श्रमिक पत्रकारांची संज्ञा लागू होणार असल्याने उद्योग विश्वात या कायद्याचे स्वागत होत आहे,या क्षेत्रातील तज्ञाच्या मते, कायद्यातील सर्वसमावेशक सुधारणांद्वारे कोट्यवधी कामगारांना फायदा होईल आणि उद्योगांना लवचिकता, पारदर्शकता व स्पष्टता मिळेल. या कायद्यांचा मोठा परिणाम येत्या काही वर्षांत भारतातील नोकरशक्तीचे सुलभ, वेगवान आणि अनुपालन व्यवस्थापन असेल.व्यवसाय करण्याच्या सुलभतेचा थेट फायदा भारताला वस्तू व वाहतूक क्षेत्रात, रसद, कृषी व कृषी उद्योग, उत्पादन व पुरवठा साखळी, परदेशी कामगारांची औपचारिकता वाढविण्याबरोबरच परकीय गुंतवणूकीसाठी सुलभता वाढेल.

नवीन कायद्यातील त्रुटी:

कायद्यातील त्रुटी पाहता ३०० कर्मचारी असलेल्या कंपन्यांना सरकारच्या परवानगीशिवाय कर्मचाऱ्यांना नोकरीवरून काढता येणार आहे.तसेच कायम स्वरूपी कामगाराची करार पध्दतीने नेमणूक करता येईल. यानुसार कंपनी बंद करण्याच्या मार्गातील अडथळे आपोआपच दूर होतील,कामगारांचा संप करण्याचा हक्क नवीन संहितेनुसार मागे घेण्यात आला आहे. तसेच शासकीय मान्यता न घेता आस्थापने बंद करता येतील.यापूर्वी आवश्यक असलेल्या एकाधिक परवान्यांऐवजी कर्मचार्यांना स्वतंत्र परवान्याऐवजी वेगवेगळ्या ठिकाणी कंत्राटीवर कामगार ठेवण्यासाठी कर्मचार्यांना एकाच परवान्यासाठी परवानगी देण्यात आली आहे.त्यामुळे कामगाराच्या नौकरीची सुरक्षितता धोक्यात आली आहे.तसेच कंपन्यांना कामगारांना कधी ही कमी करता येईल.भांडवलदार आपली कंपनी कधीही बंद करू शकतो.एकदरितच कामगार विषयावर सुधारणेच्या नावाखाली कामगाराचे हितसंबंध धोक्यात आण्याचे काम या कायद्याने होणार आहे.त्यामुळे कामगारांच्या भवितव्याचा विचार करता हे कायदे कामगारसाठी मारक व भांडवलदारासाठी वरदान ठरतील का? हे येणारा काळच ठरवेल.

निष्कर्ष:

कोरोनाच्या जागतिक महामारीमुळे आर्थिक सामाजिक बदल हे मोठ्या प्रमाणात होत आहेत, त्यातूनच आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या अहवालानुसार जगातील पन्नास कोटी लोकांनी आपला रोजगार सध्याच्या परिस्थितीत गमावलेला आहे.रोजगार गमावण्याची सगळ्यात मोठी आघाडी ही विकसनशील देशांनी घेतलेली आहे त्याला भारतही अपवाद नाही. त्याच भारतात आज रोजगार निर्मितीच्या शोधात बेरोजगारांची संख्या ही मोठ्या प्रमाणात वाढत असताना आज नवीन कामगार कायद्याच्या माध्यमातून पुन्हा एकदा रोजगारीचे विश्व वाढण्याची प्रक्रिया याठिकाणी सुरू होती काय अशी भीती सध्याच्या परिस्थितीत निर्माण होताना दिसते.कारण नोंदणीकृत कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांचे दर्जेदार कल्याणकारी योजना, कार्यक्रम व सुविधा पुरवून जीवनमान उंचावणे. त्यांची सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक,

आर्थिक व मानसिक उन्नती यावर या नवीन कायद्याचा प्रभाव पडणार आहे. त्या मध्ये प्रामुख्याने कंपन्यांसाठी नोकर भरती आणि नोकर कपात सोपी होईल, कामगारांना संप पुकारणं कठीण होईल, सर्व प्रकारच्या कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षेची हमी मिळेल असं केंद्र शासनाकडून स्पष्ट केल्या जात आहे एकंदरीतच या तीन ही विधेयकांच्या अंमलबजावणीमध्ये राज्यसरकारची भूमिका निर्णायक राहणार आहे. त्याचबरोबर हा कायद्याच्या तरतुदी पाहता उद्योजकांना महत्त्व देणारे हे कायदे असल्याचे दिसून येतात. त्यामुळे कामगार कायद्याच्या तरतुदी, त्याचे फायदे आणि त्रुटी पाहता कामगार कायद्याचे भवितव्य व अंमलबजावणी ही कशी होईल व त्याचा नेमका फायदा किती कामगारांना होईल हा येणारा काळच सांगेल. पण सगळ्यात महत्वाचं म्हणजे आज देशात बेरोजगारीचे संकट उभे राहिले असतानाच पुन्हा एकदा कामगाराचे पंख छाटण्याचे काम नवीन कामगार कायद्याने करून बेरोजगारीचा विश्वगुरू ठरण्याची प्रक्रिया सध्या जोरात सुरू झाली आहे हे ही महत्वाचे आहे.

संदर्भ:

1. Government of Maharashtra.(2020, November).Department of labour.<https://mahakamgar.maharashtra.gov.in/tenders-mr.htm>
2. Government of Maharashtra.(2020, November).Maharashtra labour development bord.<https://mahakamgar.maharashtra.gov.in/lwb-index-mr.htm>
3. Government of India.(2020, November).Department of labour.
<https://labour.gov.in/about-ministry>
4. Government of Maharashtra.(2020, November).Maharashtra labour development bord.<https://www.mlwb.in/faq>
5. Government of India.(2020, November).Press information bureau.
<https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1658295>

-----*****-----

^egkj k'VNP; k vFKD; oLFkr efgyk m |kst drps ; kxnku] , d v/; ; u**

MW- jədpn x.ki r xkəy] (l gk; d i k/; ki d)
 , e-dkē-], e-Qhy-] i h, p-Mh Lukrdk&rj okf.kT; foHkx] uchj k
 egkfo |ky;] dkVksy jk'Vl r rəpMksth egkj kt ukxi j fo |ki hB] ukxi j

I kj kək&

m |kst drP; k {k=ke/; s , dnjhr i # "kaps opLo vl ys rjh m |kst drph fudki ok<hl kBh efgykauhgh ; kxnku fnys vkgv vk/kfud dkGkr efgyk Lor% i q&kdkj ?kou m |kst dkph Hkfedk i kj i kMv vkgr- cpr xVkpH l dYi uk vKY; keGs Efgyk Lo; ā gk; rk cpr xV fuelz k >kys vkgr- R; keGs efgykP; k m |kst drps i ek.k ok<yv vl u efgykP; k m |kst drsyk , d l p.kz ekxz feGkysyk vkgv

BGd 'kCn% efgyk m |kst d] oš' k'V; } dk; } idkj

iLrkouk %

Hkkj rkp; k Lokra=i pZ dkGkr m |kst drph ok< l r xfrus >kyh- Lokra=; kp; k oGh vki Y; k vFKD; oLFkrhy m |ksx/km; kpk i k; k vfr'k; l kēU; glrk- m |kskr l eL; k Qkj ekB; k i ek.kkr gl& k- mnk- HkkMoykph derjrk] Li /kk] dPpk ekykpk vHkko] foi .ku l eL; k] bR; knh- Lokra=; kurj vks] kfxdj .kkph xjt y{kk r ?krk 'kkl ukus m |kst dh; fodkl l hFk vkf.k l Yyxxj l ferh LFki u d: u vks] kfxd /kj .kkph ifdz k l q >kyh-

^m |kst drk* gk 'kCn Qp Hkk'krhy vl u ; kpk eG vFKz vxhd'r dj .k] Lohdkj .k] 'kks'k .k] cny .ks vl k gkrks dks kR; kgh 0; ol k; kps l pkyu djrkauk l kēU; i .ks 0; ol k; kr T; k xksVh dY; k tkr ukghr v'kk l oZ xksVh osG; k i /nrhus dj .; kP; k fdz syk m |kst drk vl s Eg.krkr] fdok mRi knuf'ky fdz k vl s l qnk Eg.krkr- iR; d jk'Vrpk vkfFkd fodkl gk jk'Vrhy m |kst droj voyou vl rks jk'Vrpk vkfFkd fodkl Eg.kt] jk'Vh; mRi knu] jk'Vh; mRi uu o njMkz mRi uu ; ke/; s l krR; kus ok< ?kMoq vk.k.ks vkf.k fo'kerr ?kV dj .ks gks - ; keGs ykdkps thou l [kh] l ā uu o l q ā dr dj .; kdjhrk m |kst dkauh i q&kdkj ?kou vko'; d rs iz Ru dsys rjp l ektkr mRi knukps dk; Z l w gks R; keGs l ektkyk oLrq o l ok mi yCn gkrkr- m |kst dkf' kok; dks kR; kgh idkjps mRi knu dk; Z df/kgh o dkBgh l blkor ukgh rj fodkl kph o l qkj .kkph dYi ukp djrj ; s ukgh- m |kst drk ns kpk vkfFkd ; 'kpk i k; k vkgv

m |kst drk gk i # "kaps {k= vkgv v'kh th ekuf l drk gkrh rh vkrk cnyR; k dkGku] kj cnyyh vkgv vk/kfud dkGkr fodfl r o fodl uf'ky v'kk nkgh idkjP; k l ektke/; s efgyk Lor% i q&kdkj ?kou m |kst dkph Hkfedk i kj i kM. ; kdjhrk r; kj >KY; k vkgr- efgyk m |kst drk vktps l R; vkgv 0; ki kj] mRi kndrk] ifdz k vkf.k l ok ; k {k=kr efgyk ekB; k i ek.kr l fdz l ghlx ?kr vkgr-

efgyhph m |kst drk Eg.kt] efgykauh LFki u dsyys o l pkyhr dsyys m |ksx gks - efgyhph m |kst drk gh vki Y; k ns kkrhy vk'p; bkjd ckc ul u ofnd dkGki kl u r; kj di Ms cufo .k] ekfrph HkkMh r; kj dj .k] Hkjr dke] l kh; Z i ā k/k .k] l pkl d ry r; kj dj .ks ; kr efgyk rjst vkgr- m |kst drP; k {k=ke/; s , dnjhr i # "kaps opLo vl ys rjh efgykauhgh m |kst drph fudki ok< Ogkoh ; kdjhrk iR; {ki .ks fdok viR; {ki .ks viki Y; k i fjus ; kxnku fnys vkgv efgyk m |kst d c& ; kp ykdke/; s vf/kd fodkl kph i ek] k i j d 'kDrh cuyh vkgv efgyk m |kst dkckr ^tkxhd m |kst drk ekluVj* ; k l hFkus uep dsys vkgv dh] l ekjs 34 ns kke/; s 73 n'ky{k m |kst d ykdke/; s 40 i fr'kr efgyk m |kst d vkgr-

I ā kēkukph m l 'V; s %&

- 1- efgykP; k l kēftd o vkfFkd i fjLFkrhpk vH; kl dj .ks
- 2- efgyk m |kst drP; k oš' k'V; kpk o dk; kpk vH; kl dj .ks
- 3- efgyk m |kst drP; k idkj kpk vH; kl dj .ks
- 4- efgyk Lo; ā gk; rk cpr xVrpk vH; kl dj .ks
- 5- efgyk m |kst drP; k ok<hpk vH; kl dj .ks

xfgdrR; s ½ni dYi uk ½ %&

- 1- egkjk"VRP; k vFKD; oLFkr efgyk m|kst dkp k l ghkkx vkg
- 2- egkjk"V^o ljdkj efgyk m|kst drP; k ok<hl kBh i kkl kgu nr vkg
- 3- efgyk Lo; d gk; rk cpr xVkeG s efgyk m|kst dræ/; s ok< >kyh vkg

vH; kl i/nrh %&

l á kskdkus ^egkjk"VRP; k vFKD; oLFkr efgyk m|kst dkps ; ksnku] , d v/; ; u ** gk fo"k; vH; kl yk vl w rF; l d yu i/nrh rhy nq; e L=kr kpk okij dj.; kr vkyk vkg

m|kstdrk Eg.kts dk; \ %&

m|kstdrk Eg.kts uofufeZh]m|kstdk uo fufeZh dY; keG s vFKZkj.kkrhy fLFkrf' kyrk l á qVkr ; oq pS U; fuekZ k gkr s vkf.k vkfFKZ fodkl kP; k ifdz syk pkyuk feGr s

0; k[; k %&

- 1- **tk Ω 'kjiHj ; P; k er} m|kstdrk gh ^l 'tukRed fdz k*** (Creative Activity) vkg dks kR; kgh 0; ol k; kps l pkyu djrkauk] l kekl; i .ks T; k xksVh dY; k tkr ukghr] v'kk xksVh oxG; k i }rh us dj.; kP; k fdz k m|kstdræ/; s l ekfo"V gkrkr-
- 2- **foyh; e Mk; eM ; k; k er} ^m|kstdrk Eg.kts uohu vkfFKZ fdz k (mi dæ) l # dj.; ke/; s vkk; ; r vl ysyh tks[khe Lohdkj.; kph r; kjh] ; keG s vi fjgk; d .ks ul ys rjh uofufeZh ?kMq ; s tks[khe Lohdkj.ks o fu.kZ ?ks ks g; k fdz k fo'ksk egRokP; k ul Y; k rjh m|kstdræ/; s usgeh tks[khe Lohdkj.ks o fu.kZ ?ks ks g; k fdz kpk l ekos k gkrks****
- 3- **fgfxd ; k; k er} ^m|kstdrk gs xro.kkd vkf.k mRi knukph l zkh 'kksk.; kP; mRi knukph uohu ifdz k l # dj.; kP; k n"Vhus mi dækyk l qkVr dj.; kP; HkkMoy mHkj.kh dj.; kP; dkexkjauk dkekoj yko.; kP; dPpk ekykpk ijoBk dj.; kph 0; oLFk dj.; kP; mi dækdjhrk tksk 'kksk.; kP; uohu ræ o oLrph vkG[k d#.k ns; kP; dPpk ekykps uohu L=kr 'kksk.; kP; vkf.k mi dækps nufanu 0; ogkj pkykor g; kdjhrk ofj"B 0; oLFki dkph fuoM dj.; kps dk; Z vkg s****

ofjy 0; k[; kpk vFKZ fopkkr ?ksyk rj dks krgk 0; ol k; l # dj.; kdfjrk] oLrph uofufeZh dj.; kdfjrk] HkkMoykph mHkj.kh d#.k o tks[khe Lohdk#.k oLrpk o l okpk ijoBk xtgdki; r i kqpo.; kdfjrk T; k fdz k djko; k ykxrk] R; k l oZ fdz kpk l ekos k m|kstdræ/; s gkrks ; ke/; s jkst xkj kph fufeZh l qk gkr s

efgyk m|kstdrk %&

^L=h o i # "k* gs l ekt0; oLFkps ?kVd vl q ; k nkskph fuf' pr o ijLijid v' khp Hkfedk vkg ; k nkgk oxkP; k ijLijid Hkfedoj iR; d dYkps vLrRo o ixrh vkf.k mUkrh voyq vl rs vks] kfxd m|kstdrk gs i # "kdjhrk t.kq dkgh jk[ku Boyys {k= vl q efgyk djhrk ifrci/kr vl ysy {k= gkr s m|kstdrP; k {k=ke/; s i # "kps oPlLo vl ys rjh efgyk uoh m|kstdrPkh fudki ok< Ogkoh ; kdjhrk iR; {ki .ks fdok viR; {ki .ks m|kstdrP; k {k=ke/; s viki Y; k ifjus ; ksnku fny vkg iR; d ; 'kLoh m|kstdkexs fuf' pri .ks , d L=h vl rs rh L=h d/kh ekrk] i Ruh] eyxgh v' kq 'kdrs

^L=h* gh , d 'kDrh vkg] vl s tØgk vki .k Eg.krks rØgk , [kknh egRokdkkh vkf.k vfhki fjr L=h i qkdj ?kq m|kstdkph Hkfedk Lohdkjrs vkf.k rh Hkfedk ikj i km.; kl kBh vko'kd rs iz Ru djrs rØgk v'kk L=h yk efgyk m|kstd vl s Eg.krk ; bZy-

^dks krhgh efgyk , [kk|k m|kskph LFki uk d: u l pky.k djrs vkf.k ; k m|kskyk ; 'kLoh gk; kdjhrk l oZkj rh iz Ru d: u l oZ dk; kph tcknkjh ikj i kmrs rhyk efgyk m|kstd vl s Eg.krk**

1991 l kyh Hkkjr ljdkj vks] kfxd /kij .k fo"k; d Bjkoke/; s efgykP; k m|kstdrckr i fke fopkj d: u efgyk m|kstdrph 0; k[; k dj.; kr vkyh gkrh i jarq rh 0; k[; k efgykP; k m|kstdrP; k l okk.k

fodkl kP; k nfrVus fgrdkjd B: 'kdr ukgh Eg.ku efgyk m|kstdrph l dkkfjr 0; k[; k ifiy i ek.ks dj.; kr vkyh vkgS

“A small-scale industrial unit, industry related service or business enterprise, managed by one or more women entrepreneurs in proprietary concerns, or in which she/ they individually or jointly, have share capital of not less than 51 percent as partner/ shareholder/ directors of private limited company /members of co-operative society, is defined as a women enterprise”

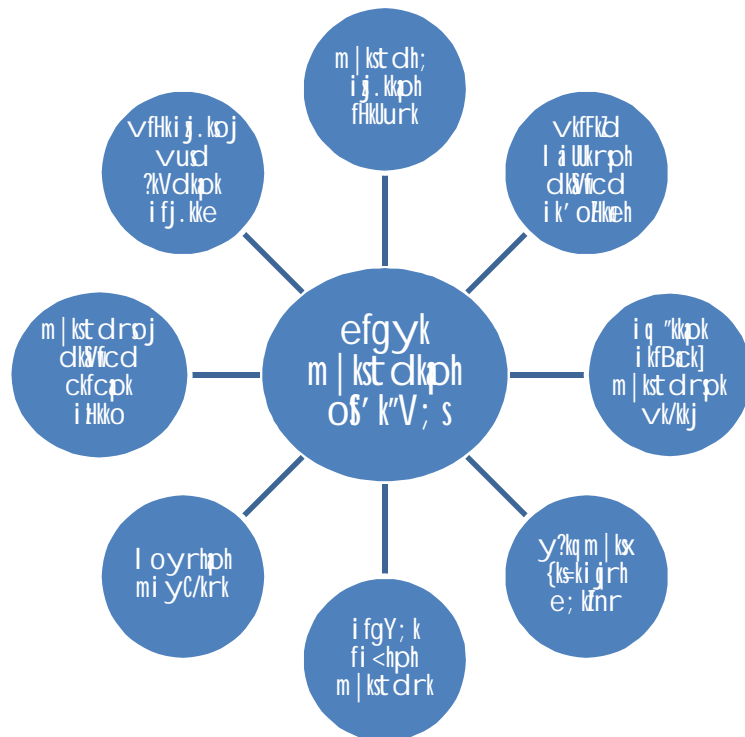
Okfjy 0; k[; d: u egRokP; k ckch ifiy i ek.ks vkgS-

- 1- y?kq m|ksx] m|ksck kh l c6/kr l ok fdok 0; ol kf; d mi de ; k Lo: ikps efgykps mi de vl q 'kdrkr-
- 2- 0; fDrxr ekychps mi de] Hkxhnhkj l hFkk] l gdkjh l hFkk fdok [kktxh e; kfnr l hFkk] g; ki sh dks kr; kgh i }rh us efgykP; k m|ksckps l kvu dj.; kr vkyS vl kos
- 3- efgykP; k m|ksckpk dkjHkkj i R; {kkr , d fdok TkkLr efgykdMuuP l kkkkG.; kr ; r vl kok-
- 4- m|ksckP; k HkkMoyke/; s efgykps HkkMoy 0; fDr' k% fdok l a Pri .ks fdeku 51 ifr' kr vl .ks vko' kd vkgS

efgyk m|kstdkph Hkkiedk m|ksckP; k l pkyukr o dkjHkkjkr i R; {k o FkS/ vl koh- g; k mi dekps urRo efgyk m|kstdkMup vl kos Eg.ktp] efgyk m|kstdkP; k m|ksck/; s fdok mi deke/; s efgyk m|kstdkph okLrfod Hkkiedk ckgy; kl kj [kh d/khp ul koh] rj ckgy; kpk [kG nk[kfo.k&; k dykdkjkd kj [kh vl koh-

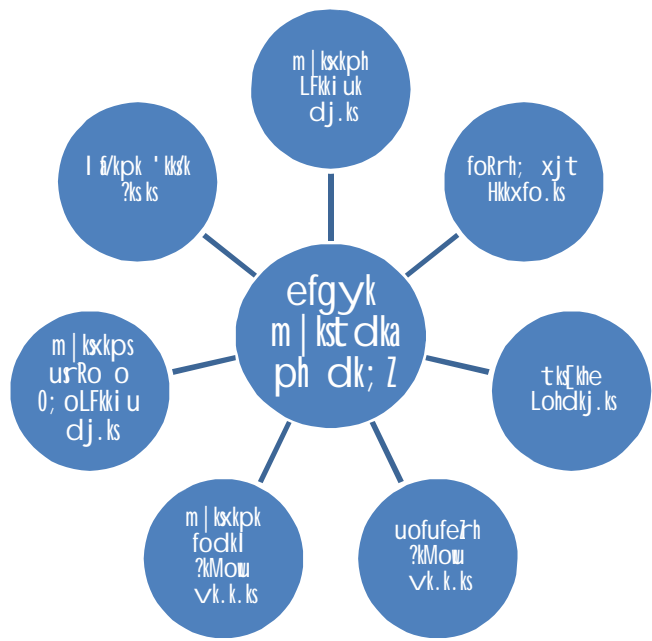
efgyk m|kstdkps of' k"V; s%

efgykph m|kstdrk o iq "kph m|kstdrk ; kr Okj varj ul ys rjh efgykP; k m|kstdrph of' k"V; s osGh vkgS- efgykph m|kstdrk i ke[; kus iq "kP; k i kFB8; koj vl Y; keGs iq "kph enr ?kr vl rkr- efgyk m|kstd g; k e/; eofxZ] mPp e/; eofxZ o fJer dVekru vkyY; k vl Y; keGs R; kP; koj dVekpk i Hkko vl rls vkf.k R; kulk m|kstd cufo.; kdfjrk ifjr l ok djhr vl rkr- R; kpi ek.ks l jdkjP; k fofo/k ; kst ukP; k ek/; ekru R; kauh l oyrrh feGou m|ksckph ok< djhr vl rkr- dkgh&dkgh efgyk m|kstd g; k fi <htkr 0; ol k; kru m|kstd cuY; k vkgS- efgyk m|kstdrph l a[; k gGgGq ok<r vkgS

efgyk m|kst drph dk; %&

efgyk m|kstdkukgh m|kskph LFkki uk o l pkyuki kl u rj oLrq o l ok mi HkkDR; k lk; r i kspfo.; kdfjrk rl p m|kskpk fodkl dj.; kdfjrk ts dk; Z djkos ylxrkr R; k l oz dk; kpk ; kr l ekoš k gkrks

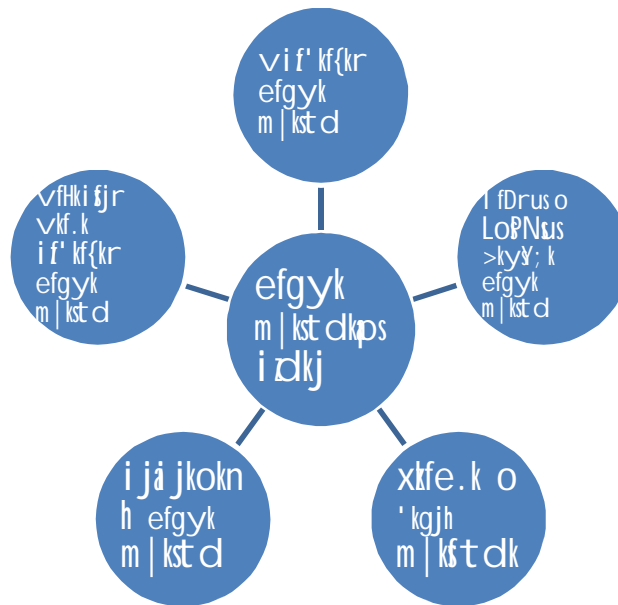
efgyk m|kstdkps idlj %&

efgyk m|kstd gks; kl kBh vko'; d i DRrh] xq k o egkRodk[kk vl .kk&; k L=h; kpk 'kšk ?ks ks o R; ksk ; kx; rs if' k{k.k nmu ifjr dY; k tkrkr- vkf.k R; ksk m|kskph LFkki uk dj.; kdfjrk l oz l ekoš kd l gk; dsys tkrs

R; kpiæk.ks vkdfLED ifjLFkrh mnHkoY; kurj l q vl yY; k m|kskP; k l pkyukph tckcnkjh if' k{kr ul yY; k , [kk|k efgydMs ; rs R; koGd efgysyk m|kstd Eg.ku l oz dk; Z djkoh ylxrkr- o m|ks pkyokok ylxrks

Efgykuk m|kstdkps dk; Z dj.; kpk eGhp grq euke/; s ul rkaik m|kske/; s efgykp i os k ?kMq ; rks ; k ifjLFkrhe/; s efgyk l {kei .ks m|kskph LFkki uk d: u l pkyu djrkr o m|kskpk fodkl djrkr-

i q "k vki Y; k i Ruh fdok eghP; k ukokus uohu m|kskph LFkki uk d: u efgykuk l ejs djrkr- R; keGs efgykp m|ks Eg.ku l jdkjh fofo/k ; kst uP; k ek/; ekru efgyk m|kskuk l oz fo' ksk l oyhrpk lgti .ks Qk; nk d: .k ?krkr- o l oz 0; ogkj ek= i q "kp djrks

efgyk m | kst d lph o k / pky %

rkydk ua 1-

HKjrke/; sfofo/k jkT; kr m | kst d lph ula.kh

v-dz	jkV~	, dwk m kst d ula.kh	efgyk m kst d ula.kh	i fr'kr
1	rkfeGukMw	9618	2930	30-36
2	mRrji ns k	7980	3180	39-84
3	djyk	5487	2135	38-91
4	i atkc	4791	1618	33-77
5	egjkV ^a	4339	1394	32-12
6	xwtjkr	3872	1538	39-72
	, dwk	36087	12795	--

egjkV^ake/; s , dwk m | kst d ula.kh 4339 vl u ; ki s dh Efgyk m | kst d Ula.kh 1394 vkgs i q "k m | kst d lph; k rkyur Efgyk m | kst d 32-12 i fr'kr vkgr-

Efgyk Lo; a gk; rk cpr xV%&

vkfFkd n^v; k ncy vl .kk&; k efgyk I {ke vl Y; kf'kok; R; k jkVh; fodkl kP; k i dkgkr ; m 'kdr ukghr- ; k m | s kkus 1990 yk Efgyk Lo; a gk; rk cpr xVkrh I dYi .kk mn; kl vkyh- ; k I dYi upk m | s k I kefgd iz Rukru efgyk I {kfedj.k vkf.k Efgyk m | kst d r ok< d: u nkjhnz fuey u dj.ks gks - Efgyk Lo; a gk; rk cpr xVkrh y cpr Lkgdkjh c d i ns' kd xtf.e.k c d [kktxh okf.kT; c d] I kozt fud okf.kT; c d] bR; knh ; k c d k fLodkjrkr- vkf.k R; k m | kskl kBh dtkpk I d k i goBk djrkr-

rkfydk ua 2-

egjkV^a jkT; kr Ekfgyk Lo; d gk; rk cpr xV o dtZ ijoBk

ekpl 2014 e/; s Lo; d gk; rk cpr xV 692274 vl u , du cpr 748-05 dkh/h : lk; s vkgs ; ki sdh Ekfgyk Lo; d gk; rk cpr xV 518352 vl u ; k xVkph cpr 559-80 dkh/h : lk; s vkgs ; k Ekfgyk Lo; d gk; rk cpr xVki sdh 60374 xVkyk m|kskl kBh , du 571-13 dkh/h : lk; s dtZ ijoBk dj. ; kr vkys vkgs brj xVkp; k rgyur Ekfgyk Lo; d gk; rk cpr xVkph l d; k vf/kd vl u m|kskl kBh okvi dsy; k dtkph jDde l qk tkLr vkgs

fooj.k	ekpl 2014				ekpl 2017			
	, du Lo; d gk; rk cpr xV		Ekfgyk Lo; d gk; rk cpr xV		, du Lo; d gk; rk cpr xV		Ekfgyk Lo; d gk; rk cpr xV	
	Lh[; k	jDde (dk/h)	Lh[; k	jDde (dk/h)	Lh[; k	jDde (dk/h)	Lh[; k	jDde (dk/h)
Ckpr	692274	748-05	518352	559-80	848291	1238-47	628192	371-12
dtZ ijoBk	72908	718-13	60374	571-13	112043	1545-19	103939	1300

R; kpiæk.ks ekpl 2017 e/; s Lo; d gk; rk cpr xV 848291vl u , du cpr 1238-47 dkh/h : lk; s vkgs ; ki sdh Ekfgyk Lo; d gk; rk cpr xV 628192 vl u ; k xVkph cpr 371-12 dkh/h : lk; s vkgs ; k Ekfgyk Lo; d gk; rk cpr xVki sdh 103939 xVkyk m|kskl kBh , du 1300 dkh/h : lk; s dtZ ijoBk dj. ; kr vkys vkgs brj xVkp; k rgyur Ekfgyk Lo; d gk; rk cpr xVkph l d; k vf/kd vl u m|kskl kBh okvi dsy; k dtkph jDde l qk vf/kd vkgs

Ekfgyk Lo; d gk; rk cpr xVkeGsfgyk; k m|kstdryk , d l p.kz ekxz feGkyk vl u cpr xVkph l dYi uk vky; keGsfgyk; k m|kstdrps iæk.k ok<ys vkgs

egjkV^a jkT; vfydM^a jkT; kr efgyk m|kstd /kjs.k 2017 gs fo' ksk /kjs.k Eg. ku tkghj dsys vkgs ns kkr v' kk i dkijs efgyk m|kstd kd kBh Loræ /kjs.k jkfo. kjs egjkV^a jkT; gs ifgys jkT; vkgs efgyk m|kstd /kjs.k 2017 ph m|h"Vs [kfy y iæk.ks vkgr-

- 1- egjkV^a jkT; kr l fdz l ghkxkl i kd kg.k ns ks
- 2- efgyk ifjpkfyr m|kskps iæk.k l |kp; k 9 ifr' krk o: .k 20 ifr' krk lk; j ok<fo.ks
- 3- vko' ; d 0; ol kf; d okroj.k fuekz.k dj.ks
- 4- rki=d ifjpkjukRed rlp vkfkd l gk; ijo^a efgykuk jkstkjkp; k vf/kd l alk fuekz.k dj.ks

efgyk m|kstd fuekz.k d: u efgyk m|kstdr ok< dj. ; kl kBh egjkV^a jkT; l jdkj efgykuk i krl kgu nr vkgs R; kpiæk.ks efgyk m|kstdr; k fodkl kl kBh m|kstd egkeMGkph LFki uk dsy y vkgs efgyk m|kstdr ok< dj. ; kl kBh vud l dFk dk; j r l qk vkgr-

I ekki %&

^L=h o i#“k* gs l ekt 0; oLFkps ?kVd vl u ; k nk@kph ijLijid v' khp Hkfedk vkgs ; k nkgh oxkP; k ijLijid Hkfedoj iR; d dVpks vLrRo o ixrh vkf.k mUkrh voyu vl rs m|kstdrP; k {k=ke/; s , danjhr i#“kps opLo vl ys rjh m|kstdrph fudki ok< Ogoh ; kdjhrk iR; {k fdok viR; {ki .ks efgykauhgh ; kxnu fnys vkgs efgyk m|kstd c&; kp ykde/; s vf/kd fodkl kph ied[k ijd 'kDrh cuyh vkgs vk/kfud dkGkr fodflr o fodluf'ky v'kk nkgh idkjP; k l ektke/; s efgyk Lor% i&kdkj ?kpu m|kstdkph Hkfedk ikj iKM.; kdjhrk r; kj >KY; k vkgr- 0; ki kj] mRi kndrk] ifdz k vkf.k l ok ; k {k=kr efgyk ekB; k iek.kr l fdz l ghkx ?kr vkgr-

iq “kP; k m|kstdrP; k of'k“V; kP; k rgyur efgyk m|kstdrPks of'k“V; FkkMs oxGs vkgr- efgykph m|kstdrk ike[; kus iq “kP; k ikfB@; koj vl Y; keGs iq “kph enr ?kr vl rkr- efgyk m|kstd g; k e/; eofx[] mPp e/; eofx[o fJer dVpkr vky[; k vl Y; keGs R; kP; koj dVpkr i Hkko vl rks vkf.k R; k k m|kstd cufo.; kdfjrk ifjr l qk djhr vl rkr- R; kpi ek.ks l jdkjP; k fofo/k ; kst ukP; k ek/; ekru R; kauh loyrh feGoq m|kxkph ok< djhr vkgr-

cpr xVkph l adYiuk vkY; keGs Efgyk Lo; d gk; rk cpr xV fuekZ k >kys brj cpr xVkp; k rgyur Efgyk Lo; d gk; rk cpr xVkph l [; k vf/kd vl u m|kxkl kBh okVi dyy[; k dtkph jDde l qk vf/kd vkgs R; keGs efgykP; k m|kstdrps i ek.k ok<ys vl u efgykP; k m|kstdryk , d l p. kZ ekxZ feGkyk vkgs vl s Eg. krk ; bZ-

efgyk m|kstd fuekZ k dj.ks o efgyk m|kstdr ok< dj.; kl kBh egjk“V^a jkT; l jdkj efgyk m|kstdryk i k l kgu nr vkgs R; kpi ek.ks efgyk m|kstdrP; k fodkl kl kBh m|kstd egkeMGkph LFkki uk dyyh vkgs efgyk m|kstdr ok< dj.; kl kBh vuad l LFkk dk; jr l qk vkgr-

I aHk@k l ph %&

- 1- MW- ns ke[k] i Hkkdj-] m|kstdrk fodkl & l adYiuk vkf.k 0; ogkj] fi a Gki js vM i fcy' kl [ukxi g-
- 2- MW- tks kh t; r-] m|kstdrk fodkl] fi a Gki js vM i fcy' kl [ukxi g-
- 3- l k- l idkG] guer-] efgyk vkf.k cprxV&m|kstd (efl d) egjk“V^a m|kstdrk fodkl dnz v[akckn] Qcpkjh 2008-
- 4- l k- egyk. kh] , e- ; q] efgyk Lo; d gk; rk cprxV] Mk; eM i fcyds ku i q ks
- 5- egjk“V^a vkfFkd i kg. kh] 2014&15 rs 2018&19-
- 6- www.maharashtra.govt.in

-----*****-----

भारतातील बँकांची बुडीत कर्जे (N.P.A.) कारणे. परिणाम व उपाययोजना

डॉ. संगीता जी. टक्कामोरे (प्राचार्य)

श्री नरेंद्र तिडके कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रामटेक

प्रास्ताविक :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात योजनाबद्ध आर्थिक विकास व विकेंद्रित सामाजिक न्याय याची मती वाढविण्याच्या कार्यात बँकिंग क्षेत्र महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावत आहे. बँकांच्या कार्याची व्याप्ती वाढतच चालली आहे. वाढत्या शहरीकरणाच्या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने बँकांचा विकास झाला आहे. जुलै १९९९ पासून पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या सरकारने त्या व्यापक, आर्थिक सुधारणा अंमलात आणल्या. त्यांचे उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण असे महत्त्वपूर्ण पैलू होते. आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम अर्थव्यवस्थेतील कृषी उद्योग, व्यापार व सेवा क्षेत्रासाबोतच वित्त क्षेत्रातही लागू करण्यात आला. बँका, वित्तसंस्था, नाणेबाजार व भांडवल बाजार हे भारतीय वित्तसंस्थेतील मुख्य घटक आहेत. यामुळे बँकिंग क्षेत्रात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल घडून आलेत. आंतरराष्ट्रीय मापदंडाप्रमाणे बँकिंग प्रणालीची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी उत्पन्न निश्चिती, मालमातेचे वर्गीकरण, अनुत्पादक कर्जावरील तरतूदी याबाबतचे नवीन निकष अस्तित्वात आले आणि परिस्थितीनुरूप त्यात बदल देखील केले जात आहेत.

भारतात बँकिंग प्रणालीची संरचना :

भारतातील बँकिंग व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवणारी आणि मार्गदर्शन करणारी भारतीय रिझर्व्ह बँक ही सर्वोच्च बँक आहे.

भारतीय बँकांचे वर्गीकरण प्रामुख्याने तीन भागात केले जातात.

१) व्यापारी बँका २) सहकारी बँका ३) विकास बँका

व्यापारी बँकातर्गत भारतीय स्टेट बँक व तिच्या संलग्न बँका, राष्ट्रीयकृत बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, जुन्या व नवीन खाजगी बँका आणि परकीय बँकांचा समावेश होतो. भारताच्या वित्तमंत्र्यांनी २००५ मध्ये बँकिंग धोरण स्पष्ट करतांना आपल्या देशात किमान चार पाच तरी मोठ्या बँका हव्यात असे विधान केले होते. भारतातील सर्वात मोठी स्टेट बँक ऑफ इंडिया चा जागतिक स्तरावर ६२ क्रमांक लागतो.

संशोधनाचा उद्देश :

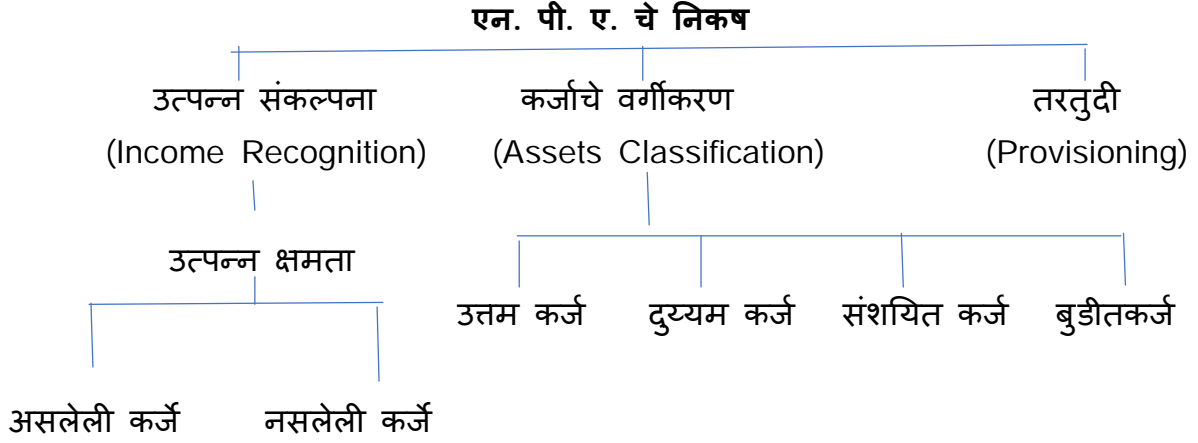
- १) बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा जाणून घेणे.
- २) एन. पी. ए. ची कारणे अभ्यासणे.
- ३) एन. पी. ए. मुळे बँकावर होणारे परिणाम
- ४) एन. पी. ए. कमी करण्यासाठी उपाययोजना बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा:

सन १९९१ पर्यंतच्या आर्थिक वर्षात बँकांच्या वार्षिक ताळेबंदात वाटप केलेल्या कर्जावरील कमविलेले परंतु प्रत्यक्षात वसूल न झालेले व्याज उत्पन्नात जमा घेण्यात होत होते. नफ्यातून निर्माण झालेला निधी इतर ठिकाणी गुंतविला जात होता वसूल न होणारी कर्जे ताळेबंदात दाखविली जात होती. व अर्थी लेखाची पारदर्शकता नष्ट केली जात होती. त्यामुळे अर्थमंत्रालय भारत सरकार यांनी १४ ऑगस्ट १९९१ रोजी एक उच्चस्तरीय समिती रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर एम. नरसिंहम यांचे अध्यक्षतेखाली नेमली. बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणांची शिफारस करण्याची जबाबदारी या समितीवर सोपविण्यात आली. या समितीने १६ नोव्हेंबर १९९१ इंग्रजी अहवाल सादर केला या अहवालात एन. पी. ए. (अनुत्पादित कर्जे) निकष संदर्भात सूचना करण्यात आल्या आहेत. त्यानुसार बँकांच्या मालमतांचे वर्गीकरण करण्यात येते. यानुसार बँकांना त्यांच्या संशयित व बुडीत मालमतेसाठी त्यांनी मिळविलेल्या नफ्यातून तरतूद करावी लागते सर्वातप्रथम एन. पी. ए. चे निकष खाजगी व राष्ट्रीयकृत बँकांना लागू करण्यात आले. हे निकष लागू केल्यानंतर बँकांची सुरुवातीला आर्थिक स्थिती ढासळली. परंतु कालांतराने त्यात पारदर्शकता निर्माण झाली व बँका सुदृढ होण्यास मदत झाली.

एन. पी. ए. प्रमाणावरूनच अशक्त बँका व आजारी बँका असे वर्गीकरण करण्यात आले. त्या बँकांचे भांडवल पर्याप्तता ठरवून दिलेल्या प्रमाणापेक्षा ७५% हून कमी असे किंवा त्यांचे अनुत्पादक कर्जांचे प्रमाण १०%हून अधिक आहे अशा बँकांना अशक्त बँका व ज्या बँकांचे अनुत्पादक कर्जांचे प्रमाण १५%हून अधिक आहे त्यांना आजारी बँका म्हणून वर्गीकृत करण्यात येऊ लागले. एन. पी. ए. व आर्थिक मंदीमुळे बँकांच्या व्यवसायावर विपरीत परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. हा परिणाम फक्त भारतीय बँकांवरच झाला असे नसून अमेरिकेतील बँकांवरही झाला. अमेरिकेत २०१० मध्ये ११८ बँका बुडाल्या असल्याचे दिसून येते तर २०११ मध्ये तब्बल ६. ४ बँका तेथील सरकारला बंद कराव्या लागल्या असून, सरासरी दर महिन्याला ८ बँका बंद होण्याचे प्रमाण असल्याचे दिसून आले.

भारतातील बँकांच्या एकूण विपरीत कर्जांच्या तुलनेत एन.पी.ए. चे प्रमाण २००१ मध्ये १२ टक्क्यांवरून २००७-०८ पर्यंत २.४ टक्के सुधारले परंतु २०१२ पर्यंत ते पुन्हा ३.७ टक्के असे

उंचावले आहे. जगातील प्रगत राष्ट्रांमधील एन.पी.ए.ची मात्रा सुध्दा सरासरी ५ टक्कांच्या जवळपास असल्याचे दिसून येते. एन. पी. ए. संकल्पनेचे निकष प्रामुख्याने पुढील तीन प्रकारात विभागलेले आहेत.

भारतातील बँकिंग क्षेत्रात कर्जाची वसुली कमी होऊन बुडीत कर्जाची बरीच कारणे आहेत. त्यात मुख्यतः दोन कारणे असल्याचे दिसून येते.

- अ) अंतर्गतघटक
- ब) बहिर्गतघटक

अ) अंतर्गतघटक :-

बँकाच्याबुडीत कर्जासाठी (N. P. A.) पुढील अंतर्गत घटक जबाबदार असू शकतात.

- १) **अयोग्य कर्जदार:** कर्ज घेणाऱ्या कर्जदराची पूर्ण चौकशी न करता त्याला कर्ज दिल्यास बुडीत कर्जाची संभविता वाढते.
- २) **चुकीची माहिती :** कर्ज घेणाऱ्या व्यक्तीवर आधीचे कर्ज असल्यास त्याबद्दल पूरेशी माहिती देण्यास टाळाटाळ करतात तसेच बरेचदा चुकीची माहिती देखील दिली जाते.
- ३) **कर्जाच्या परतफेडीत टाळाटाळ :** कर्जदार जेव्हा कर्जाची परत फेड करण्यास मुद्दाम टाळाटाळ करतात त्यामुळे देखील एन. पी. ए. होऊ शकते.
- ४) **अंतर्गत वाद :** कर्ज परतफेडीच्या वेळी होणाऱ्या मतभेदांमुळे कर्जाची वसुली होवू शकत नाही आणि कर्ज बुडण्याचे प्रकार वाढतात.
- ५) **अपूर्ण व्यवस्थापन :** कर्जदाराला कर्ज देताना योग्यती कागदपत्रे न घेतल्यास तसेच ठेवलेल्या तारणाबद्दल योग्य माहिती नसल्यास एन. पी. ए. होण्याचे प्रमाण वाढू शकते.
- ६) **निधीचा अयोग्य वापर :** कर्जदाराने ज्याकारणांसाठी कर्ज घेतलेले असते त्यासाठी कर्जाची रक्कम न वापरता दुसऱ्याच कारणांसाठी त्याचा वाप रकेल्यास एन. पी. ए. चेप्रमाण वाढू शकते.

७) व्यवसायासाठी तंत्रज्ञानाचा अभाव : व्यवसायासाठी कर्ज घेतलेले काही कर्जदार आपल्या व्यवसायासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करीत नाही. त्यामुळे त्याच्या व्यवसायावर फायदा होत नाही व थकबाकीचे प्रमाण वाढते.

ब) बहिर्गतघटक :-

त्या घटकावर कर्जदार किंवा बँक नियंत्रण ठेवू शकत नाही आणि त्याचा परिणाम संपूर्ण बँकिंग क्षेत्रावर होतो त्याला बहिर्गत घटक म्हणतात.

१) मंदी : मंदीच्या अवस्थेत विक्रीचे प्रमाण कमी होते किंवा मालाला योग्य भाव मिळत नसल्याने कर्ज वसुलीवर त्याचा परिणाम होतो.

२) निसर्गाचा प्रकोप: भूकंप, दुष्काळ, रोगराई, पूर, इत्यादी कारणांमुळे देखील कर्ज वसूल होत नाही.

३) सरकारी बंदी : सरकार काही वेळा एखाद्या व्यवसायावर बंदी घालते त्यामुळे ते व्यावसायिक कर्जफोडीकरीता असमर्थ ठरतात.

४) कर्जमाफी : अनेक वेळा सरकार तर्फे कर्जमाफीची किंवा व्याजमाफीची घोषणा केली जाते. त्यामुळे कर्ज वसुली होत नाही व थकबाकी वाढते.

५) सरकारी योजना : सरकारद्वारे बऱ्याच योजना आखल्या जातात. त्यायोजना कर्जदारासंबंधी असल्यास व बँकांना स्वीकाराव्या लागल्यास बुडीत कर्जाचे प्रमाण वाढते.

एन. पी. ए. चे बँकावर होणारे परिणाम

एन. पी. ए. हा बँकांच्या उत्पादन क्षमतेवर परिणाम करणारा महत्त्वाचा घटक आहे. त्यामुळे त्याचे परिमाण बँकांच्या आर्थिक परिस्थितीवर होतात ते पुढील प्रमाणे आहे.

१) उत्पन्न व उत्पादन क्षमतेवर परिणाम : कर्जदारांने व्याजाची व मुद्दलची रक्कम न भरल्यास बँकेच्या उत्पन्नावर तसेच उत्पादन क्षमतेवर त्याचा विपरित परिणाम होतो.

२) व्यवस्थापन खर्चात वाढ : बँकांची कर्ज वसुली न झाल्यास कर्जाच्या वसुलीसाठी बँकांना बराच खर्च करावा लागते. त्यामुळे त्यांच्या व्यवस्थापन खर्चात वाढ होते.

३) भांडवलाची कमतरता : कर्जाचे वाटप केल्यास कर्जाची रक्कम वसूल न झाल्यास मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची कमतरता जाणवते. भांडवलाच्या अभ्यासामुळे बँकांना नवीन कर्ज वाटप करता येत नाही. त्याचा बळावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

४) ठेवीत घट : एन.पी.ए.चे प्रमाण वाढल्यास बँकांच्या ठेवीमध्ये वाढ होत नाही. कर्जदार वर्ग बँकांमध्ये आपल्या ठेवी जमा करीत नाही.

५) आर्थिकस्थितीवर परिणाम : बुडीत कर्जाचे प्रमाण वाढवायास लागण्यास त्याचा बँकेच्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम होतो त्यामुळे बँकांची आर्थिकस्थिती खालावते.

एन. पी. ए. कमी करण्यासाठी उपाययोजना :

- १) बँकांनी कर्जदारांना कर्ज देतांना योग्य कर्जदाराची निवड करून त्याची पूर्ण चौकशी करावी.
- २) कर्जदारांना कर्ज तारणावर घ्यावे त्यांची मालमत्ता, एन. ए. ख पावतीत पासूनच ते ऋण ठेवून कर्ज घ्यावे.
- ३) बँकांनी कर्ज देताना लहान लहान कर्जाचे वाटप करावे. जेणे करून कर्ज वसूल करणे सोयीस्कर होईल.
- ४) बँकांनी कर्ज वसुलीकरीता कर्ज समिती तयार करावी व त्या कर्ज समितीमार्फत कर्ज वसूल करावे.
- ५) कर्जाच्या वसुलीकरीता बँकांनी आपल्या कर्मचाऱ्यांना योग्य प्रशिक्षण द्यावे.
- ६) बँकांनी आपल्या थकबाकी रकमेच्या वसुलीकरीता बँकिंग यंत्रणा निर्माण करावयास हवी.
- ७) बँकांना कर्ज देताना अवास्तव जोखीम पत्करू नये.

अशा प्रकारे बँकांनी थकीत कर्जाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी वरील बाबी विचारात घ्याव्यात व थकीत कर्जाच्या वसुली करीता विशेष प्रयत्न करावेत.

निकर्ष :

वरील अभ्यासाअंती एन. पी. ए. वाढण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे कर्जदारांची कर्ज भरण्याची उदासीनता, माहितीचा अभाव तसेच बँक व्यवस्थापनाचे नियोजन शून्य धोरण असू शकते. कर्जदार ज्याकारणासाठी कर्ज घेतो त्याकारणासाठी न वापरता इतरत्र खर्च करतो तसेच राजकीय हस्तक्षेप, बँकिंग कायद्यासंबंधी उदासीनता अयोग्य व्यवस्थापन, नैसर्गिक आपत्ती यामुळे बँकांचे एन. पी. ए. चे प्रमाण वाढत आहे. ज्या बँकेचे उत्तम कर्जाचे प्रमाण जास्त त्या बँकेचे थकीत कर्जाचे प्रमाण कमी असते.

रिझर्व्ह बँकेच्या नियानुसार एन. पी. ए. चे प्रमाणे ५ टक्के पेक्षा जास्त नसावे. रिझर्व्ह बँकेचे पुर्णतः नियंत्रण कायद्याची योग्य अंमलबजावणी, वसुलीचे नियोजन इत्यादी गोष्टींची पूर्तता केल्यास बँकिंग क्षेत्राचा गुणात्मक दर्जा उंचावण्यात नक्कीच मदत होऊ शकेल.

संदर्भ :

- डॉ. मुकुंद महाजन, भारतीय बँक प्रणाली २००५, निराली प्रकाशन, पुणे
 संपदा - २०१२, २०१५, २०१६
 अर्थविश्व - २०१४
 अर्थसंवाद - २००६, २००७, २०११, २०१३
 योजना - २००४, २००५
 अर्थपूर्ण - २०१६.

-----*****-----

खानदेशातील मौखिक स्त्री गीतांमधील लोकसंस्कृती

डॉ. शकुंतला एम. भारंबे (सहाय्यक प्राध्यपक)

कला, वाणिज्य व कॉम्प्युटर अप्लीकेशन महिला महाविद्यालय, डोंगर कठोरे, ता.यावल जि. जळगाव

गोषवारा

आपला भारत देश हा प्राचीन संस्कृती व विविधतांनी नटलेला देश आहे. 'विविधतेत एकता' हे तत्व जोपासणारा देश म्हणून आपल्या देशाची जगात ओळख आहे. देशाच्या प्रत्येक भूभागात वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती पहावयास मिळते. महाराष्ट्रातील खानदेश हा भूप्रदेश सुद्धा असाच प्राचीन संस्कृतीचा वारसा लाभलेला भूभाग आहे. खानदेशातील लोकजीवनात संस्कृती संक्रमणाचे महत्वाचे कार्य येथील लोक जीवनात बोलल्या जाणाऱ्या बोलींमुळे झाले आहे. आजही मौखिक रूपाने ते परंपरेने प्रवाहित होत आले आहे. खानदेशी लोकसाहित्याने संस्कृती संवर्धनाचे महत्वाचे कार्य केले आहे. त्यात मौखिक परंपरेने आलेल्या स्त्रीलोकगीतांचा समावेश प्रभावीपणे दिसून येतो.

प्रास्ताविक

खानदेशातील ज्या स्त्रियांनी निर्माण केलेली आहेत त्या निरक्षर आहेत तिच्यासमोर जीवन ग्रंथ व निसर्ग ग्रंथ आहे. या ग्रंथांचा ती निरीक्षणपूर्ण अभ्यास करते, डोळसपणे अनुभव घेते. त्यातून मनाला जे भावले ते गीतांच्याद्वारा अभिव्यक्त करते. या मौखिक वाङ्मयात कथा, लोकगीते, लोककथा गीते, उखाणे, म्हणी, ओवी गीते इत्यादींचा समावेश होतो. या अशिक्षित लोक शिक्षिकांनी शिक्षितांना 'सुशिक्षित' बनवावे एवढे संस्कारक्षम सामर्थ्य त्यांच्याजवळ आहे. आजच्या आधुनिक युगात ढासळणाऱ्या मुल्यांमुळे संस्कृती धोक्यात येत आहे. अशा परिस्थितीत स्त्री-गीतातून होणाऱ्या संस्कारांची गरज वाटत आहे. या लोकगीताविषयी वेगवेगळ्या अभ्यासकांची वेगवेगळी मते आहेत. के. बी. दास असे म्हणतात "लोकगीतं अशा लोकसमूहाच्या जीवनाची स्वयंस्त्रोत अभिव्यक्ती आहे जे अधिकार आदिम अवस्थेत जीवन जगत असतात."

ना. रा. शेंडे यांच्या मते "लोकगीते हा तर लोकसाहित्याचा आत्मा आहे त्या आत्मपिंडातून श्रवणारे भावनिर्झर मनुष्यमात्राच्या जीवनप्रणालीचे प्रकृती आणि प्रवृत्तीचे द्योतक ठरतात."

कृषी जीवन विषयक गीते -

लोकजीवनात शेती वा कृषी हा प्रमुख घटक आहे. अर्थव्यवस्थेचा तो कणा आहे. शेती व स्री यांच्यात एकरूपता आहे. पुनर्निर्मित करण्याचे सामर्थ्य शेतीत आहे तसे स्रीमध्ये सुद्धा आहे. या शेतीच्या गरजेतूनच कृषी संस्कृतीत कुटुंब व्यवस्था उदयास आली. शेतीव्यवसाय व त्याच्याशी निगडित घटना-प्रसंग, गुरे, वासरे, पीक - पाणी यांची वर्णने त्यात येतात.

नांगरान नांगरील। वावरान वजा केलं

सुगरीणीला शेती नेलं । तिफन्याबाईला

शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने तीफन ही सुगरिणीसारखी चतुर आहे कारण नांगरून निघालेले धसकट, ठेकळे, काश्या, कस्पटे रिकामे करण्याचे काम करते. या तिफणीला येथे स्री-लक्ष्मीची उपमा दिलेली आहे. याचबरोबर विविध कृषी अवजारांचा उल्लेख लोकगीतात येतो. पूर्वीच्या काळी आणि आजही ग्रामीण भागात गरीब शेतकरी विळा, खुरपे, कुऱ्हाड अशा शेतीस उपयोगी पडणाऱ्या वस्तूंचा उपयोग करतो. या कृषी संस्कृतीतील वस्तूंचा आणि स्त्री जीवनाचा फार जवळचा संबंध आहे. या कृषीजीवन विषयक गीतांमधून पारंपारिक लोक जीवन जीवंतपणे उभे राहिलेले दिसून येते

सण उत्सव प्रसंगांची गीते -

स्री ही परंपराप्रिय आणि धार्मिक वृत्तीचे असल्यामुळे सण व उत्सव श्रद्धेने व अचूकपणे करित असते. या सण- उत्सवांमधून लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडून येते. खानदेशात गुढीपाडव्यानंतर येणाऱ्या अक्षय तृतीयेला फार महत्त्व असते. दिवाळी नंतर अति उत्साहात हा सण साजरा केला जातो. सासुरवाशीन दिवाळीनंतर अक्षय तृतीयेला माहेरी येते. या दिवशी पूर्वजांचे स्मरण करून आगारी टाकली जाते. अक्षय तृतीयेची घागर भरल्याशिवाय कुठलाही धार्मिक विधी केला जात नाही. घरोघरी हा विधी केला जातो.

लाल मातीनी घागर, आज तुले मान

सर्गे ना वाडवडील, आज करीग्यात जेवन

आज आखजिना दिन, घाल्ल्या भरू कोऱ्या

वाड वडीलेस्ना साठे, करू लाडू नी सांजोऱ्या

तसेच दसरा हा सण जवळ येताच सासुरवाशिणीला माहेरचे वेध लागतात. सणाच्या निमित्ताने माहेराची ओढ आणि आई-वडील, भाऊ यांचे भावनिक नाते सांगणारी गीते हा

लोकसंस्कृतीचा ठेवाच आहे. दसन्याच्या दिवशी आपट्याची पाने एकमेकांना देतात. माणुसकीने एकमेकांना भेटणं ही मानवता आणि हेच खरं सोनं. आपट्याची पाने एकमेकांना देऊन लहानांनी मोठ्यांच्या पाया पडून आशिर्वाद घ्यावेत ही आमची संस्कृती. या संस्कारांचे वर्णन पुढील गीता दिसून येते -

आज दसरा दसरा, आज सोन लुटा

मोठयास्ना ना पाया पडा, धाकालास्ले भेटा

या दिवशी सर्वजण कटुता विसरून मोठ्या मनाने एकमेकांना भेटतात. आपट्याची पाने दिल्याने मोठेही आपले वैर विसरून जातात.

आज दसरा दसरा जहर दुखले इसरा

याना सारखा मोठा, सन नाही दुसरा

संस्कृती जोपासण्यात स्त्रीचा मोठा वाटा आहे. या तिच्या गीतांमधून भारतीय संस्कृतीची सर्वसमावेशकता दिसून येते.

भारतातील मोठा सण म्हणून दिवाळी आहे. खानदेशातही या सणाला विशेष महत्व असते. स्त्रियांची गीते म्हणजे स्त्रीजीवनाची गाथाच. स्त्री ही भावूक असल्याने दिवाळी या सणाची ती वाट पाहत असते. पूर्वी आपल्या लेकीला घेण्यासाठी रंगीत बैलगाडी तयार करून त्यावर पडदे, बैलांवर झुली घातलेल्या असायच्या. स्त्रीला सनाशिवाय बाहेर कुठे जायला मिळत नसे. ही त्यांची शोकांतिकाच. म्हणूनच ती म्हणते -

दिवायी दसरा, कधी येशी रे बिचारा

भाऊने ओवयाले, सन नाही दुसरा ॥

दिवाळी हा सण पाच दिवस चालणारा असतो. धनत्रयोदशी, वसुबारस, लक्ष्मीपूजन, भाऊबीज, पाडवा हे दिवस मोठ्या आनंदाने साजरे केले जातात.

आज दिवायी दिवायी, सडा रांगोया अंगनमा ।

भाग्यशाली मी इंद्रना दरबार मना घरमा ॥

दिवाळीच्या वेळेस आजी आपल्या नातनातूनमध्ये हरवून जाते. त्या सर्वांना पाहून ती तृप्त होते. आ आजीच्या या गीतांमध्ये जणू इंद्राचा दरबार भरत असतो. स्त्री जीवनाभूव

तिच्या गीतांमधून व्यक्त होत असतात. त्यातून सांस्कृतिक संस्कार, आचार विचारांचे दर्शन घडते.

खानदेशातील संक्रांत या सणाला फार महत्त्व आहे. या दिवशी एकमेकांना तिळगुळ देऊन 'तिळगुळ घ्या गोड गोड बोला' असे म्हणतात. खानदेशात तिळगुळला 'तिलयन' म्हणतात. भोगीला तीळ घालून बाजरीची भाकरी करतात. या जागतिकीकरणाच्या युगात या सणांचे महत्त्व नष्ट होत असले तरी ग्रामीण भागात हे सण मोठ्या उत्साहाने साजरे केले जातात.

तीड भाकरी खावा आज, खावा खिचडी धिरडा ।

'करले' करज्यात, कालदी बोकड्या नि आंडा ॥

खेड्यामध्ये किंवा शहरातही संक्रांती या सणाच्या दिवसापासून तर पौर्णिमेपर्यंत स्त्रीया एकमेकांना हळदीकुंकवाचे आमंत्रण देतात.

खानदेशात वेगवेगळ्या प्रकारचे सण उत्सव साजरे केले जातात. त्यावेळी जी गीते स्त्री म्हणत असते त्यातून तिच्या भाव-भावनांचे विरेचन झालेले दिसून येते. कानबाई - गौराई यासारख्या नृत्य खेळांमध्येही ती सहभागी होत असते. ही नृत्य-खेळगीते रुढी परंपरेने आलेली असतात. सामूहिक मनाच्या आनंद उत्सवाचे ते प्रतीक आहे.

जात्यावर म्हटली जाणारी ओवी गीते -

पूर्वीच्या काळी लागणारे रोजचे दळण हे घरी जात्यावर दळले जात असे. सकाळीच जात्यावर बसून दळायला बसणे हा त्या कुटुंबातील स्त्रीचा दिनक्रम असायचा. दळण करीत असताना श्रम हलके होण्यासाठी स्त्री जात्याशीच जीवाभावाचे नाते जोडून आपले मन मोकळे करीत असायची. आपला संसार सावरून धरण्यात पुरुषापेक्षा स्त्रीचा वाटा मोठा आहे. माऊलीच्या दुधाचा अभिमान बाळगून मोठ्या आत्मविश्वासाने ते घरात राबत असते

जातं वट्ट अंगठाना नेटे

घुटी देता माऊलींना दुखतात बोटे

माऊलीनं दूध, दूध सखेयस मनगटे

प्राचीन काळी ऋषीमुनी यज्ञकुंडात हविर्भाग अर्पण करीत. यज्ञ देवाला सुख समृद्धीसाठी प्रार्थना करीत. अगदी हीच संकल्पना जात्याच्या याबाबतीत असावी असे वाटते. या जात्याला स्त्री ईश्वर मानते या जात्याच्या विद्यापीठावर तिने जीवनाचे निरूपण केले आहे.

सवसारी येवूनी, नको करू हाय हाबडा

सवसार शे व थोडा, थंडा पानीना बुडबुडा

देव-देवतांपर आधारित ओवी गीते -

स्री ही मुळातच भाविक व श्रद्धा कृतीची असल्याने तिच्या जीवनात देव-देवतांना विशेष स्थान आहे. परमेश्वर आपल्या जीवनातील दुःख दूर करीत असतो अशी श्रद्धा तिच्या मनात असते. आपल्या जीवनाचे दुःख सांगताना ती म्हणते-

नारीना जनम कसाले देसले रे देवा

बाजारमा गाय, कसायी लाये दाव ॥

नारीना जनम, देव कसाले देता

कसाया घरी घरी गाय निंघनी हुं बरत ॥

देवतांविषयीचे गुणगान करीत असताना ती मनातील दुःख सांगते. जीवनाकडे तिची बघण्याची दृष्टी आशावादी आहे.

मानता मानीसनी, बेल व्हास संकरले

कपायना कुंकू, आयुष्य मागंस भरतारले॥

देव संकरले सांगी ऊनू, सांगी ऊनू

रांमले आयुष्य, माले मरन मांगी ऊनू॥

पंढरपूरच्या विठोबा विषयी तिच्या मनात अलौकिक भक्ती आहे, एक विलक्षण आहे. ते आपल्या गीतातून म्हणते-

इठया विटेवर उभा, वरीस झाया अठ्ठावीसा

देव सावयाले, कोनी ना म्हने खाली बैस ॥

देव सावया कसा म्हणे, जनाबाईला नाही कोनी ।

बाल इचारे देव, हाती लीन्ही तेल नि फनी ॥

पंढरपूरचा विठोबा व रखुमाई जनसामान्यां सारखे मानव म्हणून सुखदुःख अनुभवतात. पंढरपूरचा विठोबा व रखुमाई लौकिक पातळीवर येतात.

कौटुंबिक जिवाळ्याची ओवीगीते -

सकाळी उठल्यापासून ती तिचे कौटुंबिक दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत असते. रांधने, वाढणे, मोठ्याची सेवा करणे, लग्नकार्य सण-समारंभ सर्व काही व्यवस्थित पार पाडत असते. तिची दिवसाची सुरुवात -

उगवला नारायण लाल शेंदराच्या फोडी

लाडक्या बाळराजा औक्ष मागते वाढदिडी

तिच्या दिनक्रमात तुळशीला अत्यंत महत्त्व आहे. तुळस धार्मिक, सात्विक आणि पतिव्रता स्त्रीचे प्रतीक आहे. तसेच सर्व देवांचा निवास तुळशीजवळ असतो अशी तिची श्रद्धा आहे.

पहिली माझी ओवी तुळशीला घालू ओटा

तुळशीच नाव घेता पाप पळाल चारी वाटा

तुळशीच्या पूजेने तिच्या जीवनाची सुरुवात होते. तुळशीच्या पूजनाने तिला समाधान लाभत असते. कौटुंबिक जीवन सुसह्य करण्याचा प्रयत्न करते. सासुरवास सितेसारख्या पतिव्रता स्त्रीला चुकला नाही. आपण तर अतिसामान्य स्त्री आहोत. सासुरवासाचे हृदयस्पर्शी वर्णन ती करते -

सासरे जावान मैनाले रडू यसं ।

खावापेवानी तसनस, डोकानी धूय व्हसं ॥

सासूना सासरवास, ननदास्ना टालाटोला

मयनना मना, काकन झायात ढिला ॥

सासुरवासाचे वर्णन अत्यंत मार्मिक शब्दात तिने केले आहे. एकत्र कुटुंब पद्धतीत राहत असताना सर्वांचे मन सांभाळत असते. रामायण-महाभारतातील उल्लेखिलेले मुल्ये जीवन जगताना आचरणात आणत असते.

निष्कर्ष -

१. भारतीय जीवनात संस्कार, संस्कृती या दृष्टीने लोकगीतांचे स्थान उच्च आहे. त्या काळाची लोकसंस्कृती व लोकजीवन या गीतांनी जोपासलेली आहे.
२. या गीतांच्या रसोत्कट अभीव्यक्तीने लोकसंस्कृती समृद्ध केली.

३. खानदेशातील सण-उत्सव विषयक असणारे मौखिक लोकगीते ही अंतकरणातून व्यक्त होताना त्यात लोक समूहाचा उत्स्फूर्त आविष्कार दिसतो.
४. लोकगीते ही लोकांनी निर्माण केलेली असल्याने त्यात बोलीभाषेचा प्रभाव दिसून येतो.
५. स्त्रिया अशिक्षित असूनही केवळ प्रतिभेच्या जोरावर लोकसंस्कृतीचे दर्शन त्यांनी गीतांच्या माध्यमातून घडविले आहे.
६. खानदेशातील लोकगीतांमध्ये तेथील चाली-रिती रुढी-परंपरा समाजजीवनाचा प्रभाव स्पष्ट होताना दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ -

१. लोकसाहित्याची रूपरेखा - दुर्गा भागवत
२. लोकसाहित्य शोध आणि समीक्षा - डॉ. रा. चि. ढेरे
३. लोकसाहित्याचे स्वरूप - डॉ. प्रभाकर मांडे
४. लोकसाहित्य उद्गम आणि विकास - डॉ. शरद व्यवहारे

आदिशक्ती श्री संत मुक्ताबाईचे जीवन चरित्र - एक अभ्यास

प्रा.पी.एम. सोनवणे (इतिहास विभाग)

संत मुक्ताबाई कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मुक्ताईनगर, जि- जळगाव

प्रस्तावना -

महाराष्ट्रातील संस्कृती संत चरित्रातून प्रकर्षाने जाणवते. हिंदू संतानी सामाजिक वारसा चालविला आहे. त्यात संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वर, संत सोपानदेव आणि संत मुक्ताबाई यांचे नाव प्रकर्षाने घ्यावे लागते. संत मुक्ताबाई व त्यांचे बंधू या संतानी भारतीय संस्कृतीचा जणू वारसाच जपला आहे.

संत मुक्ताबाई यांचे चरित्र प्रेरणादायी आहे, त्यांच्यामुळे समाजाला शिकवण मिळाली. बंधूप्रेम, बहिणीची माया, व त्याग मूर्ती स्वरूप कळाले म्हणून त्यांचे चरित्र आज व भविष्यात आदर्श ठरत आहे.

प्रस्तुत शोध प्रबंधात संत मुक्ताबाईचे जीवन चरित्र यांचा एक अभ्यास थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

उद्दिष्टे-

१. संताचे साहित्य जाणून घेणे.
२. संतांचा महिमा व कार्य अभ्यासणे.
३. संतांचे समाज प्रबोधन माहीत करून घेणे.
४. संतांचे आदरयुक्त व आदर्शपूर्ण व्यवहार तसेच वारी संप्रदाय समजून घेणे

गृहीतके -

१. लोकांना संत साहित्य माहीत आहे.
२. संताबद्दल आदर व श्रद्धा आहे तसेच कृषि संस्कृतीची व वारी संप्रदायबद्दल माहिती आहे.

संशोधन पद्धती - प्रस्तुत शोध निबंध वर्णनात्मक असून दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केलेला आहे. तसेच ऐतिहासिक मासिके, पुस्तके, संत साहित्य, धार्मिक ग्रंथ ई. साहित्याचा वापर सदर पेपर मध्ये केलेला आहे.

विस्तृत-

वंश - भक्त त्र्यंबकपंत मुळ पुरुष (गोरक्षागृहीत) त्र्यंबकपंताचे पुत्र गोविंदपंत आणि पत्नी निराई हे दोघेही गहनी अनुग्रहीत. गोविंदपंताचे पुत्र विठ्ठलपंत पत्नीचे नाव रुखमाई. विठ्ठलपंताचे आई-वडील गोविंदपंत, निराई, आणि रुखमाई चे वडील सिदोपंत, गिरजाई चौघेही गहनी अनुग्रहीत. विठ्ठलपंत व र खुमाई यांचेच मुलं निवृत्तीनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव, मुक्ताई होते.

कूळ - माध्यंदीन शाखीय देवस्त यजुर्वेदी ब्राम्हण.

गोत्र - पंथ प्रवाचीत वत्स

जन्मस्थळ - आपेगाव, ता. पैठण, जि. औरंगाबाद

जन्मकाळ - शके १२०१ प्रमा प्रमाथि संवत्सर आश्विन शुद्ध प्रतिपदा शुक्रवार मध्यान्ह.

पार्श्वभूमी - मुळ पुरुष त्र्यंबकपंत यांना ईश्वर भेटीची आणि गुरु भेटीची आत्यंतिक तळमळ होती. एकदा असेच ते ईश्वर नामाचा जयघोष करीत येत असताना गोरक्षनाथांशी त्यांची भेट झाली. गोरक्षनाथांचा संप्रदाय होता. त्यांनी त्र्यंबकपंताना नाथ संप्रदायाची दीक्षा दिली. त्यामुळे त्र्यंबकपंताना ईश्वराची प्रत्यक्ष अनुभूती येऊ लागली ईश्वराचे अस्तित्व जाणून घेतल्यामुळे ते सर्वांशी प्रेमाने, आदराने, स्नेहाने वागत होते.

भगवंताच्या कृपेने त्यांच्या पोटी मुलगा जन्माला आला. त्याचे नाव गोविंद ठेवले. गोविंदाला लहानपणापासूनच अध्यात्माची आवड होती. ते आपेगावी राहत होते. आपेगाव हे पैठणपासून जवळच आहे. त्यावेळी ते वंश परंपरेने चालत आलेली कुलकर्णी प्रथा चालवीत होते.

गोविंदपंताचे लग्न निराबाई यांच्याशी झाले. भगवंताचे नाम स्मरण व चिंतन करत ते प्रपंच सुखाने करीत होते. गोविंदपंताना गहिर्नीनाथांची दीक्षा मिळालेली असल्यामुळे परमार्थ ईश्वर भक्तीतील सूक्ष्म अनुभव त्यांना येत होता. ते पंढरपूरला नेहमी जात असत व चंद्रभागेत स्नान करून विठ्ठलाचे नाम स्मरण मोठ्या मनोभावाने अंतकरणापासून करीत असत. विठ्ठलाच्या कृपेने त्यांच्या पोटी मुलगा जन्माला आला. विठ्ठलाच्या कृपेने मुलगा

जन्माला आला म्हणून त्याचे नाव विठ्ठल ठेवले. विठ्ठल सात वर्षांचा असताना त्यांचा उपनयन संस्कार केला गेला. त्यानंतर विठ्ठलाला वेदांचा अभ्यास शिकविण्यात आला.

विठ्ठल अभ्यासाने वाढत्या वयाबरोबर वैराग्यशील प्रवृत्ती त्याची वाढत गेली. आपण तीर्थ क्षेत्राला जावे परमेश्वराचा शोध घ्यावा अशी त्यांची इच्छा प्रबळ होऊ लागली आणि त्यांनी आपल्या माता पिताकडे परवानगी मागितली. प्रारंभी त्यांनी नकार दिला परंतु मुलाच्या मनात तीर्थक्षेत्राबाबत असलेली तीव्र ओढ बघून आणि विचार करून त्यांनी विठ्ठलाला तीर्थक्षेत्री जाण्यास होकार दिला आणि विठ्ठलपंत तीर्थयात्रा करण्यास निघाले. पवित्र नदी ईद्रायणीच्या तिरी-तिर्थ यात्रा करीत असताना अनेक महंत, संत विभूतींच्या नेहमी भेटी होत असत. विठ्ठलपंत आळंदीला आले त्यावेळी तेथील रम्य, सुंदर निसर्ग सानिध्यात ते रमून गेले त्या ठिकाणी असलेल्या सिद्धेश्वराची नियमित ते पुजा अर्चा करू लागले, चिंतन करू लागले, नंतर आळंदीला असणाऱ्या सिधोपंत त्यांनी त्यांचे चौकशी केली आणि त्यांना आपल्या घरी आणले.

विठ्ठलपंताचा विवाह -

सिधोपंत व गिरीजा देवी यांना एक कन्या होती आणि आपल्या कन्येचा विवाह विठ्ठलाशी करावा असा दृष्टान्त सिधोपंताना झाला होता. त्या दृष्टांताविषयी स्पष्ट विचार विठ्ठला जवळ सांगितला त्यांनी सुद्धा या विचाराला होकार दिला. सिधोपंत गिरीजादेवी यांना खूप खूप आनंद झाला आणि आपली रुख्मीणी नामक मुलीचा विवाह विठ्ठला बरोबर करून दिला.

विवाहानंतर विठ्ठलपंत हे काही दिवस आळंदीला वास्तव्यास होते. त्यांनी प्रपंचास सुरुवात केली. त्यानंतर विठ्ठलपंत - रुख्मीणी आणि सिधोपंत व गिरीजादेवी हे पंढरपूरला आले आणि परमेश्वरांचे दर्शन घेतले. त्याचवेळी त्यांना परमेश्वरला जाण्याची इच्छा झाली आणि तशी सिधोपंताची आज्ञा घेऊन ते रामेश्वर तीर्थ यात्रेसाठी गेले आणि सिधोपंत गिरीजादेवी व रुख्मीणी परत आळंदीला आले.

दक्षिणेकडील यात्रा संपवून विठ्ठलपंत व रुख्मीणी परत आळंदीला आले. आळंदीहून रुख्मीणी व सिधोपंतासह विठ्ठलपंत मातापितांच्या भेटीसाठी आपेगांवला आले. आपेगावास रुख्मीणीसह वास्तव त्यांनी केले. परंतु थोड्याच कालावधीत, वडिलांच्या मृत्यूनंतर (गोविंदपंत) अतिशय विरक्त बनले. आपले पिता देवाघरी गेले, म्हणजे नेमके कोठे गेले, हे देवघर कोठे आहे...? या देवाचा शोध आपण घ्यायला हवा. असा विचार त्यांच्या मनात सातत्याने येत

होता. काशी व गया ठिकाणी जावून त्यांनी पित्याची उत्तरक्रिया केली. येथेच त्यांनी काही काळ वास्तव्य केले. गृहस्थाश्रमाचा त्याग करून संन्यास आश्रमाचा स्वीकार केला.

विठ्ठलपंताचा गृहत्याग करून संन्यासाश्रम -

विठ्ठलपंतांनी संन्यास घेतला ही बातमी सासऱ्यांना कळाल्याबरोबर त्यांना शोक अनावर झाला. रुख्मीणीदेवीला परत आळंदीला आणले. रुख्मीणीदेवीने तुळशीपूजन आणि पिंपळ वृक्ष प्रदीक्षणेचे कडक व्रत सुरू केले. त्यावेळेस विठ्ठलपंताचे गुरु आळंदीला आले असताना त्यांना सर्व वृतांत रुख्मीणीदेवीकडून समजला आणि त्यांनी विठ्ठलपंताना सुखाने प्रपंच करण्याची आज्ञा केली. गुरु आज्ञेप्रमाणे विठ्ठलपंत पुन्हा आळंदीला आले.

पुर्नप्रपंच - विठ्ठलपंतांनी पुन्हा प्रपंच सुरू केल्यामुळे आळंदी येथील लोकांनी त्यांचा उपहास सुरू केला. तरी सुद्धा गुरु आज्ञेप्रमाणे ते सुखाचा संसार करीत होते. सदैव भगवंताचे नामस्मरण विठ्ठलपंत व रुख्मीणी करीत होते. समाजाचे ऋण फेडण्यासाठी संतती प्राप्ती व्हावी अशी त्यांची इच्छा होती.

मुक्ताबाईचा जन्म - विठ्ठलपंत व रुख्मीणीदेवी यांनी मुलं जन्माला घालण्यापूर्वीचे तीन संस्कार पार पाडले. धार्मिक, सदाचारी, सुवर्तनी संतांनाची प्राप्ती व्हावी अशी इच्छा दोघांचीही होती. त्यांच्या हातून समाजाचे दुःख नाहीसे व्हावे आणि तिन्ही लोकी आनंद अशीच आई - वडिलांची इच्छा होती.

शके १९९५ श्रीमुख संवत्सर माघ वद्य अष्टमी प्रतिपदा सोमवार प्रातः काळी निवृत्तीनाथांचा जन्म झाला. शके १९९७ युवा संवत्सर श्रावण वद्य अष्टमी गुरुवारी मध्यरात्री ज्ञानेश्वर महाराजांचा जन्म झाला. शके १९९९ ईश्वर संवत्सर कार्तिक शुद्ध पौर्णिमेस रविवारी सोपानदेवाचा जन्म झाला. शके १२०१ प्रभावी संवत्सर आश्विन शुद्ध प्रतिपदेला शुक्रवारी मध्यानी मुक्ताई चा जन्म झाला.

मुक्ताई च्या १२०१ या जन्म कालास आधारभूत जनाबाई चा अभंग -

“शके अकराशे पंचाण्व वत्सरी | निवृत्ती उदरी प्रगटले||१||

सत्यान्ववाच्या साली ज्ञानदेव झाले | नव्यान्वि देखील सोपान देवा

बाराशते एकी मुक्ताई जन्मली| जनी म्हणे केली मात त्यांनी||”

सोपानदेवानंतर दोन वर्षांनी मुक्ताई चा जन्म झाला. मुक्ताई चे जन्म नाव राधा असून तूळ रास आहे. नवरात्रात घटस्थापनेच्या दिवशी जन्म झालेला असल्यामुळे आई मुक्ताई शक्तीचा अवतार आहे.

मुक्ताई चे बालपण - चारही भावंडे लहानाची मोठी होत होती. मुलांच्या बाल लीला पाहून आई वडिलांना खूप आनंद होत असे. आकाशाखाली बसून या आकाशाच्या पलीकडे काय आहे याचा विचार ते नेहमी करीत असत. मुक्ताई म्हणत असे आकाश किती मोठे आहे. या आकाशात वास्तव्यास असणारा परमेश्वर किती मोठा असेल. परमेश्वर आकाशात राहतो तर तो आपल्याला दिसणार नाही. यावर ज्ञानेश्वर महाराज हसून सांगायचे, मुक्ताई देव जसा आकाशात आहे तसाच तो आपल्या हृदयातही आहे. आपले हृदय स्वच्छ केले की तो दिसू लागतो. मुलांना खेळताना व सुसंवाद साधताना त्यांना खूप आनंद होत असे. परंतु समाजाची आठवण झाल्या बरोबर त्यांना फार दुःख होत असे. आपल्या मुलांना समाज सामावून घेणार नाही त्यांची मुंज होणार नाही अशी भीती त्यांना वाटत होती. विठ्ठल पंत व रुख्मीणीदेवी यांची समाज नेहमी कुचेष्टा व हेटाळणी करीत असत त्यांच्या मुलांना कुणीही खेळू देत नसत किंवा त्यांच्यात खेळण्यासाठी कोणीही येत नसत.

त्र्यंबकेश्वरास वास्तव्य - आळंदीला सामाजिक व मानसिक त्रास होत होता. तसेच आपल्या मुलांना आळंदीत सुखाने राहू देणार नाही म्हणून विठ्ठलपंत व रुख्मीणीदेवी मुलांसह त्र्यंबकेश्वरास आले.

त्र्यंबकेश्वर येथे घरातील सर्वांनी मध्यरात्री कुशावर्तावर स्नान करून ब्रम्हगिरीला प्रदक्षिणा घालण्याचा नियमित पणे क्रम सुरू केला. परंतु एकदा प्रदक्षिणा घालताना निवृत्तीनाथ वाट चुकले सर्वत्र अंधार असल्यामुळे आई वडिलांना शोधू शकले नाही दूरवर त्यांना एके ठिकाणी प्रकाश दिसत होता. म्हणून ते प्रकाशाच्या दिशेने चालू लागले जवळ पोहचल्यावर त्यांना एक योगी ध्यानस्थ अवस्थेत बसलेले दिसले. ते योगी म्हणजे गहनीनाथ होते. गहनीनाथानी डोळे उघडले. आणि निवृत्ती नाथांना जवळ बोलविले त्याच्या पाठीवरून मायेने हाथ फिरविला आणि मस्तकावर हात ठेवला निवृत्ती नाथांच्या कुंडलीनी शक्तीचे उत्थापन झाले. गहनीनाथ म्हणाले तुला जे ज्ञान प्राप्त झाले ते माझ्या भावंडांना दे त्यामुळे तुमची सर्वांची अजरामर अशी किर्ती होईल. निवृत्तीनाथांनी गहनीनाथांच्या पायावर मस्तक ठेऊन नमस्कार केला आणि ते परत आपले आई वडील व भावंडामध्ये परत आले. गहनीनाथांनी सांगितल्याप्रमाणे निवृत्तीनाथांनी ज्ञानेश्वर, सोपान व मुक्ताबाई यांना अनुग्रह दिला या

भावंडांना दिव्य ज्ञानाची प्राप्ती झाली त्यांना प्रत्यक्ष अनुभूती येवू लागली दूरदर्शन दूरश्रवण व ईश्वरदर्शनाचे अनेक अनुभव त्यांना येऊ लागले. मुक्ताईबंध व मुक्ती यांच्याही पलीकडे ते गेले.

देहांत प्रायश्चित - आळंदीला जावून मुलांनी वेदांचा अभ्यास करावा यासाठी विठ्ठलपंत व रुख्मीनी आपल्या मुलांसह आळंदीला आले. विठ्ठलपंत आळंदीतील ब्रम्हवृदांकडे गेले आणि सांगितले की माझी मुले मोठी झालेली आहेत. मुलांचे उपनयन करून वेदांच्या अभ्यासास परवानगी द्यावी. ब्रम्हवृदाने विठ्ठलपंताना देहांत प्रायश्चित घेण्यास सांगितले ही शिक्षा विठ्ठलपंतांनी मान्य केली. मुलांना वेदांचा अभ्यास करता यावा आणि मानवाचे दुःख कमी कर्ता यावे म्हणून त्यांनी देहांत प्रायश्चित घेतले.

ज्ञानदेव महाराजांना उपदेश - ज्ञानमूर्ती ज्ञानराजा सारख्या पंडितशकलात्मक पोर्णिमेच्या पूर्ण चंद्रातील कलेच्या आगंतुक कमीपणा घालवून मुक्ताईने त्यांना पूर्ण भानावर आणले 'तुम्ही तरुण विश्वतारा' असा विश्व कल्याणाचा स्फूर्तीशाली दिव्यसंदेश विश्वोद्धारक कार्यात उत्तेजित नि उत्साहीत केले. ज्ञानदेवांच्या मनात समाजाबद्दल आणि त्यांनी केलेल्या छळाबद्दल जो राग निर्माण झाला होता तो मुक्ताईच्या प्रेमाने नाहीसा झाला.

चांगदेवांचे कोरेपण - मुलांचा उपनयन विधी व्हावा यासाठी तसेच वेदांचा अभ्यास सुरू करण्यासाठी आळंदीचा ब्रम्हवृदांनी सांगितलेल्या देहांत प्रायश्चिताची शिक्षा विठ्ठल पंत व रुख्मीनी ने घेतली तरी सुद्धा आळंदीच्या उपनयन विधीस नकार दिला. उपनयन विधी करावयाचा असेल तर तसे पैठण हून शुद्धीपत्र आणण्यास सांगितले पैठण येथे ज्ञानेश्वरांनी रेड्यामुखी वेद वदवून घेतले. हे पाहून लोक त्यांच्या चरणी नम्र झाले पैठणहून ते चौघे भावंडे नेवासा येथे आले. नेवासाला निवृत्तीनाथांच्या आज्ञेने ज्ञानेश्वरांनी भगवतगीतेवर '**भावार्थ दीपिका**' भाष्य लिहिले. ह्या ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव मुक्ताई च्या मनावर झाला. नेवासा येथून हे सर्व भावंड पुणतांबा येथे आले. पुणतांब्याला चांगदेव समाधिस्त बसले होते. मुक्ताई ने त्या ठिकाणी एक अभंग म्हणून दाखविला त्याचा अर्थ तेथील शिष्य परिवारास समजला नाही. ते चांगदेवांची समाधी उतरण्याची वाट बघत होते. चांगदेवांची समाधी उतरल्यावर शिष्यांनी सर्व वृतांत चांगदेवास सांगितला. ज्ञानदेवांनी रेड्यामुखी वेद वदविला गितेवर भाष्य लिहिले हे ऐकून चांगदेवांचा अहंकार वाढला. चांगदेवांनी ज्ञानदेवांना पत्र लिहिण्यास शिष्यास सांगितले शिष्याने विचारले तिर्थरुप लिहावयाचे कि चिरंजीव लिहावयाचे हे चांगदेवांनी काही कळना म्हणून त्यांनी कोरा कागद या भावंडाकडे पाठविला. चांगदेवांचे कोरे पत्र शिष्या च्या हस्ते

निवृत्तीनाथांना मिळाले. निवृत्तीनाथांनी ज्ञानदेवांना ज्ञानदेवांनी सोपानदेवास व सोपानदेवांनी मुक्ताईस हे पत्र दिले त्यावेळी मुक्ताई म्हणाली होती... '१४०० वर्षे योगसाधना करून चांगदेव कोरेच राहिलेले दिसतात'. ज्ञानेश्वर महाराजांनी चांगदेवांच्या कोऱ्या पत्रास उत्तर म्हणून ६५ ओव्या पाठविल्या, आज ते 'चांगदेव पासष्टी' म्हणून हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहेस.

चांगदेवांना उपदेश - विविध विद्या व सिद्धी वैभवाने युक्त असून देखील अपरोक्ष आत्मज्ञानी आंधळे अशा योगी श्रेष्ठ चांगदेवांना मुक्ताई ने बोधा अमृताचे पान करवून चांगदेवासारख्या हठयोग्याचे राजयोग्यात रूपांतर केले. ज्यायोगे योगज्ञानवादी विश्राम भूमिका असलेल्या सहज होणाऱ्या भक्तीचे रहस्य चांगदेवांनी आत्मसात केले.

नामदेवास उपदेश - 'शिवं व भूत्वा शिवं यजेनं' अशी भक्ती, हा जर 'चहूपुरुषार्थाशिरी असा पांचवा पुरुषार्थच असेल, तर भक्तीला अद्वैत्वाचे, ज्ञान निष्टेचे, अधिष्ठान असणे किती आवश्यक आहे, इकडे भक्ती मार्गीयांची लक्षवेध व्हावा म्हणून मुक्ताई ने नामदेव भक्ती गर्व परिहारा एक सफल प्रयत्न करून विठ्ठल भक्त शिरोमणी नामदेव रायांचे अज्ञान दूर केले नि त्यांच्या जिवनात पर्यायाने भागवत सांप्रदायात क्रांती घडवून आणली आणि त्याद्वारा भक्तीला अद्वैताचे, ज्ञाननिष्टेचे, अधिष्ठान देऊन भक्ती मार्गातील अपूर्णता घालविली.

ज्ञानेश्वर महाराजांची समाधी - संत नामदेव आणि पंढरपूरातील वैष्णव मंडळी, ज्ञानदेव - मुक्ताई यांनी तिर्थ यात्रेस प्रारंभ केला होता. गावोगावी जावून समाज जागृतीचे कार्य सुरू केले होते. संत ज्ञानदेव प्रवचन देत असत, संत ज्ञानदेव कीर्तन करीत असत तर वैष्णवांचे भजन जपत असे. सगुण वं निर्गुण परमेश्वराची अनुभूती या योग्यांना येत होती

शके १२१८ कार्तिक शुद्ध एकादशीस हे सर्व जण पंढरपूर येथे आले. त्यावेळी कार्तिकी वारी निमित्त सर्व संत पंढरपुरला जमा झालेले होते. सगुण-निर्गुणाचे अनुभव सातत्याने ज्ञानदेवास येत होते. त्याचवेळी ज्ञानदेवांनी सर्वांना बोलावून सांगितले की, 'मी कार्तिक वद्य त्रयोदशीस सिद्धेश्वरच्या सानिध्यात आळंदी येथे इंद्रायणीच्या काठी जीवंत समाधी घेण्याचे निश्चित केले आहे'. ज्ञानदेवाचे बोलणे ऐकल्यावर मुक्ताईच्या डोळ्यातून अश्रु ओघळू लागले ज्ञानदेवांनी मुक्ताईला हृदयाशी धरून पाठीवरून हात फिरविला.

ज्ञानदेवांनी केलेली वाणी सर्वत्र पसरल्यामुळे ठिक ठिकाणी असलेले सर्व वैष्णव आळंदीला आले होते. इंद्रायणीच्या उदकाने सर्वांनी अंधोळी केल्या. संत नामदेवाने ज्ञानेशाच्या कपाळी केशरी टिळा लावला. मुक्ताई ने चंदनाची उटी लावली, सोपानदेवाने तुळशीची माळा

घातली, वैष्णव मंडळी ने फुलांचे हार घातले. ज्ञान देवांनी सिद्धेश्वर व संत मंडळीना वंदन केले. श्री गुरु निवृत्ती नाथांच्या चरनकमलावर मस्तक ठेवले. मुक्ताईला जवळ बोलावले आणि तिच्या पाठीवरून हात फिरवून शांत केले. ज्ञानदेव समाधीस्थानी आसनस्थ झाले आणि निवृत्ती नाथांनी समाधीच्या स्थानी गुहेस दगड आडवा लावला. बाहेर वैष्णवांचा रामकृष्ण हरी जयघोष सुरू झाला.

मुक्ताईचा तिरोभाव - संत ज्ञानेश्वरांनी समाधी घेतल्यावर निवृत्ती, सोपान आणि मुक्ताईने आपले अवतार कार्ये संपवण्यास सुरुवात केली. मार्गशीर्ष वद्य त्रयोदशीस सासवड मुक्कामी सोपान देवांनी समाधी घेतली. आता आपले हे दोघे बंधु सगुण साकार दिसणार नाही म्हणून मुक्ताई आता आपल्या समाधीचा विचार करू लागली.

आळंदीहून सर्व संत समुदाय नेवास्याला आला त्याठिकाणी काही दिवस वास्तव्य केल्यानंतर टोकेश्वर आपण दसऱ्यापर्यंत राहवे अशी संत नामदेवांनी निवृत्तीनाथास विनंती केली परंतु निवृत्तीनाथांनी पैठणला आपण सर्व संत मंडळी जावू असे सांगितले.

पैठण हे मुक्ताई व निवृत्ती नाथांचे आजोळ व जन्मभूमी पैठण जवळ असल्यामुळे संत नामदेवांनी इकडे आलोच आहोत तर संत ज्ञानेशानी जन्मभूमी व त्र्यंबकपंताच्या समाधीचे आपेगांव ला दर्शन घेऊ अशी विनंती केली.

निवृत्तीनाथ व मुक्ताई ने आपल्या जन्मभूमीचे व त्र्यंबकपंताच्या समाधीचे दर्शन घेतले आता यापुढे जन्मभूमीचे दर्शन होणे अशक्य आहे म्हणून त्यांना फार दुख होवू लागले. आपेगांवहून ही सर्व मंडळी घृष्णेश्वराच्या चैत्र - वैद्य शिवरात्रीच्या उत्सवास आले.

आपली जन्मभूमी पाहून मुक्ताई ला आईवडिलांची आठवण झाली. आईवडिलांच्या देहांत प्रायश्चित्ताची स्मृती त्यांना अधिक दुःख देऊ लागली. ज्ञानेश्वर-सोपानदेव यांनी समाधी घेतली तसेच प्रिय शिष्य चांगदेवानीही केले. त्यामुळे त्या अतिशय उद्ध्विग्न झाल्या. त्यांनी अन्नपाण्याचा त्याग केल्यामुळे आणि उदासिनतेमुळे निवृत्ती नाथांना अधिक तळमळ लागली होती. वेरूळची यात्रा करून ही मंडळी तापी तिराकडे निघाली. मुक्ताई ची देहभान विसर्जित अवस्था झाली होती. स्वतः निवृत्तीनाथ मुक्ताई चा काळजीपूर्वक सांभाळ करत होते आणि तापी तिराकडे वाटचाल करीत होते. सर्व संत मंडळी फुलंब्री, भोकरदन, बोदवड मार्गे महतनगर या ठिकाणी आले.

“मुक्ताई चे तिरोभाव स्थळ आल्यानंतर स्पष्ट उल्लेख निवृत्तीनाथांनी केला”

तापीयेच्या तिरी महतग्राम थोर| असे सोमेश्वर पुरातन|

तेथे परशुरामे मारीयेला बाण| पाहती पुरातन पश्चिमेस||

वैद्य वैशाख मास दशमी निर्मळ-उष्णकाळ फार तापतसे

वरीलप्रमाणे तिरोभावासंबंधी माहिती दिली. ह्या सोहळ्या संबधी माहिती झाल्याबरोबर सर्व वैष्णव संत तापी तिरावर थोड्याच कलावधीत आले. तापीतीर फारच शोभून दिसत होते.

धन्य तापीतीर योगियाचे| धन्य महतनगर धन्य ते सोमेश्वर

धन्य तो तापीतीर की जेथे योगी पुरुषांनी वास्तव्य केले.

महतनगर पुण्यभूमी मार्कडेयाने तपश्चर्या केली. चांगदेव महाराज व त्या समकालीन योगीयांनी योगभ्यास केला. तेथील वातावरण निवांत व रम्य असेच होते. संत नामदेवांनी म्हटले आहे.

नामा म्हणे देवा, भला हा एकांत

मार्कडेय येथे तप केले ||

वैद्य वैशाख वैद्य मासी दशमीच्या दिवशी

गेले ते स्नानाशी तापीतिरा||

शके १२२९ वैशाख वैद्य द्वादशीच्या दिवशी संत मंडळी तापी नदी काठी स्नानासाठी गेले. स्नान करून बाहेर आले आणि त्यावेळी प्रलयकालाप्रमाणे विजांचा कडकडात होवू लागला. काळोख पसरू लागला. विजेचा एक प्रचंड लोळ आकाशातून पृथ्वीवर आला. प्रत्येकाच्या अंतकरणात कालवाकालव सुरू झाली. मध्यान्हाची वेळ होती आणि त्यावेळी हा उद्धभवलेला प्रसंग होता.

कडाडली विज निरंजनी जेव्हा | मुक्ताबाई तेव्हा गुप्त झाली

वैकुंठी लक्ष घंटा वाजली एक घाई | झाली मुक्ताबाई स्वरुपाकार||

एक प्रहर झाला प्रकाश त्रिभुवनी | जेव्हा निरंजनी गुप्त झाली

ऋषि मंडळी पांडुरंगाचे जप करीत होती. अकस्मात हे विघ्न कसे काय आले सर्वांचे प्राण कसे वाचतील एकदम आकाशात विजांचा कडकडात सुरू होता. त्यावेळी वैकुंठात लक्षावधी घंट्यांचा आवाज होत होता त्यावेळी मुक्ताबाई एकाएकी अदृश्य झाल्या. त्रिभुवनात एक प्रहर पर्यन्त प्रकाश पसरलेला होता. मुक्ताबाई अदृश्य झाल्यानंतर जवळ जवळ एक महिना तापीतीरावर संत मंडळी ने वास्तव्य केले होते. त्या क्षणांना मुक्ताबाई च्या विरहामुळे जाणारा प्रत्येक क्षण संत महात्म्यांना युगा सारखा वाटत होता हे इथे नक्कीच सांगावयास वाटते.

निष्कर्ष - आदिशक्ती श्री संत मुक्ताबाईचे जीवन चरित्र - एक अभ्यास यातून अनेक संस्कृती अंगाद्वारे विविध पैलूंचे दर्शन होते. संतांचे अभ्यासपूर्ण सहित्यामुळे समाज प्रबोधनास चालना मिळते. ऐतिहासिक संस्कृतीचा मागोवा घेता येतो तसेच संतांचे आदरयुक्त व आदर्शपूर्ण व्यवहार आणि विशेष म्हणजे आपल्या मातीतला अर्थात कृषि संस्काराचा प्राचीन समाज, संस्कृती व वारी संप्रदाय समजतो. अशा प्रकारे या शोधनिबंधात संत मुक्ताबाई यांचे चरित्र, जीवनप्रवास उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे तसेच मानवी जीवन संस्कृतीचा व संस्काराचा या ठिकाणी बोध होतो, हे या शोध निबंधातून स्पष्ट होते.

संदर्भ -

१. आदिशक्ती मुक्ताबाई- संपादक- श्री. गणेश स. शेदुर्णीकर
२. संत मुक्ताबाई चरित्र आणि ताटीचे अभंग - डॉ. श्री . ज्ञानेश्वर तांदळे
३. संत मुक्ताबाई गाथा - प्रकाशक - श्री. रामराव महाराज, मेहूणकर, मुक्ताबाईनगर
४. ज्ञानेश भगिनी मुक्ताबाई - श्री. दास मुक्ता
५. आई मुक्ताबाई हरीपाठ - प्रकाशक श्री. समीर कुलकर्णी व श्री. उद्धव जुनारे
६. ब्रम्हत्कला दर्शन अर्थात - श्री मुक्ताबाई चरित्र गाथा - ह. भ. प. श्री. निवृत्ती दौलत वक्ते

-----*****-----

हिजडा / तृतीयपंथीय यांच्या ऐतिहासिक वारसा व सामाजिक परिस्थितीचे अध्ययन

पूर्णिमा एन. संधानी,
श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय
वाशीम, त. मालेगाव जी. वाशिम ४४४५०४

वामन कृ. पोकळे,
स्व. पुंडलिकराव गवळी, कला व
विज्ञान महाविद्यालय शिरपूर जैन

गोषवारा:-

तृतीयपंथीय सर्व धर्मांला मानतात व गुजरातच्या भोचरा माता तसेच अजमेरचे दरगाह शरीफ त्यांना पूज्यनिय आहे.त्यांना त्यांचे कुटुंब स्वीकार करित नाही म्हणून त्यांना समाजात वावरतांना खूप अडचणी येतात व नाईलाजाने स्वतःचे हक्काचे घर सोडून इतरत्र राहावे लागते. परंतु त्यांचे आशीर्वाद समाजाकडून लग्न, जन्म व इतर समारंभामध्ये शुभ मानतात.हिजडे भारतीय संस्कृतीचा एक भाग आहे ह्याचे अनेक पुरावे सांस्कृतीक बाबीमध्ये व इतिहासात आढळतात. उदा. अर्जुनचा झालेली बृहन्नडा, नर-नारायणाची जोडी, शिखंडी, अय्यप्पा, सुफी ईत्यादी.

सुचनक शब्द: तृतीयपंथीय, हिजडा, ऐतिहासिक वारसा

प्रस्तावना:

हिजडा जन्म घेतो तो पुरुष म्हणुनच, लहान असतांना पुरुष म्हणुन वाढतो पण त्याची लैंगिकता वेगळी असते, जसा जसा तो वाढतो तसे तसे त्याचे हावभाव, हालचाली या स्त्रि सारख्या व्हायला लागतात. त्यांना स्वतःला ही जाणवायला लागते. मनाने स्त्री व शरीराने मात्र अर्धवट पुरुष असा प्रकार असतो. हिजडा/तृतीयपंथीय यांचा शैक्षणिक दर्जा व वर्तमान स्थिती मागासलेली असल्याने त्यांना स्वतःचा आत्मसन्मान व कायदेविषयक जागरूकता नसते. नोकरी किंवा व्यवसाय करणे किंवा स्वतःचे पायावर उभे राहून समाजाकडून होणाऱ्या अवहेलना व त्रासांना हिमतीने तोंड देण्याची क्षमता तृतीयपंथीय/ हिजडे यांच्यात विकसीत होत नाही.

हिजडा/तृतीयपंथीय ज्या कुटुंबात जन्माला येतो त्या कुटुंबातच त्याचे अस्तित्व नाकारले जाते व त्यांना बळजबरीने कुटुंबातून बाहेर पडावे लागते. त्यामुळे त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न गंभीर होतो. कुटुंब आणि समाज अशा दोन्ही स्तरावर त्यांना नाकारले

जाते. त्यामुळे त्यांना जीवन जगण्यासाठी भिक मागणे, वेश्याव्यवसाय करणे असे मार्ग शिल्लक राहतात.

न्यायालयीन व शासन मदत:

सन २०१४ चा सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल, हिजडा/तृतीयपंथीयांना समानतेने जगण्याचा हक्क देतो. परंतु त्यानिकालाची फारशी अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे त्यांचा समुदाय आजही उपेक्षीताचे जीवन जगत आहे. हल्ली जागृकतेमुळे त्यांच्यातील काही, शिक्षणासाठी धडपडत आहे व ते रोजगारासाठी प्रयत्नशील आहेत. नालसा निकालपत्रात तृतीयपंथीयांसाठी अनेक योजना/ तरतुदी दिलेल्या आहेत. त्यात स्वतंत्र स्वच्छतागृह असावे असेही म्हटले आहे. मात्र त्यांची अंमलबजावणी नाही. तृतीयपंथीयांसाठी सन २०१४ मध्ये कल्याण बोर्ड स्थापन झाले पण त्याचाही फारसा उपयोग झाला नाही. या नालसा निकालामुळे देशाच्या नागरिकत्वाचा पुरावा देणारे ओळखपत्र जसे की मतदान कार्ड, आधार कार्ड, पासपोर्ट यासाठी माहिती देतांना लिंग या रकान्यामध्ये अन्य / तृतीयपंथीय असे लिहीण्याची सोय केली गेली.

विकास अध्ययन केंद्र, मुंबई ही संस्था मागील चार दशकापासून समाजातील शोषित उपेक्षित जनसमुहाच्या सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करत आहे. या उपक्रमाचा एक भाग म्हणून या संस्थेच्या समन्वयक श्रीमती रेणुका कड यांनी सन २०१७ मध्ये आम्ही हिजडे-आम्ही माणुस हा अभ्यास पुस्तक रूपात प्रकाशित केला. या अभ्यासातून तृतीयपंथीयांची स्थिती, त्यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, त्याविषयी असलेले कायदे आणि सद्यस्थिती मांडण्याचा त्यांनी प्रामाणिक प्रयत्न केला.

हिजड्यांची ओळख:

वेगवेगळ्या राज्यानुसार हिजड्यांचा इतिहास, संस्कृती (जयश्री बारई २०१५) यात थोडा फार फरक आहे व वेगवेगळ्या नावाने ते ओळखले जाते.

उर्दू मध्ये	हिजडा आणि ख्वाजा सरा,
हिन्दी मध्ये	किन्नर आणि हिजडा,
मराठी मध्ये	छक्का आणि हिजडा,
गुजराती	पावैया,
तेलगुमध्ये	नपुंसकुडु, कोज्जा, मादा, तर

तामिळमध्ये थिरुनानगाई, अली, अरूचन्नी, अरूवणी असे ओळखले जाते.

हिजड्यांची देवी-बहु चरा किंवा भोचरा माता :

ही माता तृतीयपंथीय यांची देवी आहे. बहुचरा मातेचे मंदिर गुजरातमधील मेहसाणा येथे आहे. हीदेवी कोबंडयावर विराजमान आहे, म्हणुन तीला मुर्गेवाली माता असेही म्हटले जाते. त्यांच्या वेगवेगळ्या आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. हे मंदिर देशातील हिजड्यांचे तीर्थक्षेत्र आहे. तेथे जाणारे लोक आपले केस देवीला मोठ्या श्रद्धेने वाहतात.

यल्लमादेवीची दंतकथा :-

ही सुद्धा तृतीयपंथीय समुदायाची देवता आहे. देवीच्या डोंगरावर कार्तिकी पौर्णिमेला या समुदायाची फार मोठी यात्रा भरते. येथे तृतीयपंथीय, हातातल्या बांगड्या दगडावर आपटुन फोडतात. यल्लमादेवीच्या नावाने हे तृतीयपंथीय लोकांना पैसे मागायला जातात व कुणी पैसे नाही दिले तर देवीचा अपमान झाला असे समजुन देवीचा शाप देतात. यल्लमा देवीच्या संदर्भात सुद्धा इतर देवीप्रमाणे दंतकथा आहे.

भगवान कुंथाद्वार यांचे मंदिरात पौर्णिमेला विवाह परंपरा :-

तामिळनाडु मध्ये विलुप्पुरम येथुन साधारणतः ३० किलोमीटर अंतरावर कुंबागाम म्हणुन एक गाव आहे. देशातील वेगवेगळ्या भागातुन तृतीयपंथीय, या गावात वसंत ऋतुच्या शेवटी शेवटी एकत्र येतात. येथे भगवान कुंथाद्वार यांचे देशातील एकमेव मंदिर आहे. या काळात पौर्णिमेच्या रात्री सर्व तृतीयपंथीय नववधुचा श्रृंगार करतात व या विवाह समारोहामध्ये त्यांच्या प्रिय भगवान कुंथाद्वार यांचा पतीच्या रूपात स्विकार करतात. या एका आठवड्याच्यासमारंभात पौर्णिमेची रात्र ते जीवनात सर्वात सौभाग्यशाली रात्र मानतात. मंदिराचे पुजारी औरावत, देवाच्या नावाचे मंगळसुत्र वधुच्या परिधानात असलेल्या तृतीयपंथीयांच्या गळ्यात घालतात. ही परंपरा पांडवांच्या काळापासुन आहे असे मानले जाते. तामिळनाडु राज्यात कुंभकोनम जवळ दारासुरम या गावात औरावतेश्वर मंदिर आहे. हे मंदिर युनेस्कोने वैश्विक धरोहर घोषित केली आहे. हे हिंदु मंदिर दक्षिण भारताच्या १२ व्या शतकातील राजराजा चोल यांनी तयार केले. हे मंदिर भगवान शिवशंकराचे मानतात व भगवान शिवाला येथे औरावतच्या रूपात पुजा करतात. या मंदिरात ईद्र राज्याच्या औरावत नावाच्या पांढ-या हत्तीकडुन भगवान शिवाची पुजा संपन्न झाली होती असे मानतात.

हिजड्यांचा मोहरममध्ये व अजमेरमधील बाबा चिश्ती दर्ग्यातील उरूस मध्ये सहभाग:

त्याचप्रमाणे मोहरममधील तिज्जा या प्रथेत व अजमेरमधील बाबा चिश्ती दर्ग्यातील उरूस मध्ये हिजड्यांचा सहभाग फार महत्वाचा व मानाचा असतो. काही जेष्ठ हिजड्यांना (सराय ख्वाजा) हा बहुमान मिळालेला असतो. सराय ख्वाजा म्हणजे अल्लाहच्या रस्त्यावर चालनारे लोक. या उरूसात खुप हिजडे दरवर्षी सहभागी होतात. अशा भिन्न भिन्न कथा तृतीयपंथीयांच्या देवीबद्दल सांगितल्या जातात.

हिजड्यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

भारतीय संस्कृती व समाजासाठी तृतीयपंथीय हा काही नवीन विषय नाही. वास्तविक ग्रामिण व शहरी भागात हिजडा समुह अस्तित्वात आहे व ते सर्वसामान्य माणसाप्रमाणे जीवन जगण्याचा कसाबसा प्रयत्न करतात हे सर्वांना माहित आहे. भारतीय हिंदु संस्कृती ही सामान्य नसणा-या लिंगभावांच्या अस्मितांनी, मानसांनी, मिथकांनी भरलेली होती याचा विकासामुळे आपणास विसर पडत आहे.

मुस्लीम राजवटीमध्ये जनानखान्याच्या सुरक्षेसाठी हिजड्यांना ठेवले जात असे आणि इतरही मुस्लीम सांस्कृतिक ठेव्याचा भाग म्हणुन हिजडे अनेक प्रसंगी समोर आल्याचे दिसतात. दरबारात स्त्रियांच्या सुरक्षेचा भाग म्हणुन ही हिजड्यांना स्थान असायचे अशी इतिहासात नोंद आहे. काही हिजड्यांना तर अतःपुरांचे विश्वासु रक्षक म्हणुनही खुप मानाचे स्थानावर नेमणुक मिळायची.

देवीचे पुजारी आणि यत्नमाच्या भक्तासाठी बायला पंथ हा कर्नाटक आणि महाराष्ट्राच्या काही भागामध्ये प्रचलित आहे. हिजड्यांना जोगते म्हणुन फक्त अस्तित्त्वच नव्हे तर त्यांना धार्मिक विधीमध्ये देवीचे पुजारी म्हणुन चांगली मान्यताही आहेच(सुरेश खोले, १६-३१ आगस्ट २०१४).

आपल्याला समाजामध्ये हिजडे, जोगते, आराधी, अरवाणी अशा वेगवेगळ्या अस्मितांची ओळख आहे. त्यांना माणुसपणाची व समानतेची वागणुक आपण देत नाही व त्यामुळेच त्यांना भिक मागुन (म्हणजेच त्यांच्या भाषेत मंगती) अथवा वेश्या व्यवसाय करून जीवन जगावे लागते.

महाभारतातील युद्धात पांडवांच्या विजयात अरावनचे योगदान :

महाभारतातील कुरुक्षेत्र युद्धात पांडवांचा विजय व्हावा म्हणुन श्रीकृष्णाने एक महिला मोहिनीचे रूप धारण करून योद्धा अरावानशी विवाह केला होता व त्या अरावानने त्याचे रक्त

कालिमातेला दिले होते व त्या बदल्यात कालीमातेने त्याला विशेष शक्ती दिली होती अशी इतिहासात नोंद आहे.

अज्ञातवासात अर्जुन बृहन्नडा म्हणुन नृत्य शिक्षिका :

पांडवांना १२ वर्षे वनवासात व १ वर्षे अज्ञातवासात राहायचे होते त्यावेळी अर्जुन विशेष शस्त्र प्राप्त करण्यास्तव स्वर्गात गेला होता. तेव्हा उर्वशी अर्जुनच्या नृत्यकलेवर मोहित झाली होती, परंतु अर्जुनने उर्वशीला प्रतिसाद न दिल्यामुळे तिने त्याला हिजडा होण्याचा शाप दिला. या शापाबद्दल अर्जुन श्रीकृष्णसोबतच्या चर्चेत कृष्णाने अर्जुनाला यातुन मुक्त होण्यासाठी व अज्ञातवासात कोणाला ओळखु येऊ नये म्हणुन विराट राजाच्या दरबारी बृहन्नडा म्हणुन अर्जुन व इतर पांडव बंधु व द्रुपदी सह अज्ञातवास संपेपर्यंत राहण्याचा सल्ला दिला. तेथे अर्जुनाने बृहन्नडा म्हणुन नृत्य आणि गाणे शिकविण्याचे काम केले. अर्जुन बृहन्नडाच्या रूपात राजकुमारी उत्तराची नृत्यशिक्षिका होता. (जयश्री बारई, २०१५).

पितामह भीष्माचा वध करण्यासाठी शिखंडीचा केलेला वापर:

महाभारतातील आणखी एक प्रसंग म्हणजे पितामह भीष्माचा वध करण्यासाठी शिखंडीचा केलेला वापर. पितामह भीष्मस्वतःचा भाऊ विचित्रवीर्य याच्याशी लग्न करण्याकरिता तीनही काशीच्या राजाच्या राजकन्याचे स्वयंवर जिंकतोव त्यामुळे राजकन्या अंबाचा विवाह तिचा प्रेमी सौबल देशाचा राजपुत्र सल्व याच्याशी होऊ शकला नाही. तेव्हा राजकन्या अंबा वनात जाऊन घोर तप करते व महादेवाला प्रसन्न करून भीष्माचार्य वधाचा वरदान मागते. त्यांच्या वरदानाने अंबेचा पुनर्जन्म धृपद राजाच्या घरी शिखंडीच्या रूपात होतो. व महाभारत युद्धात शिखंडीमुळे भीष्माचार्याचा वध अर्जुनाच्या हातुन होतो.

भगवान शिवाचे अर्धनारीनटेश्वर रूप:

भारतीय हिन्दु धर्मामध्ये भगवान शिवाचे अर्धनारीनटेश्वर रूप म्हणजे अर्धा शिव आणि अर्धी पार्वतीचे मोहिनी रूपाचा उल्लेख आढळतो. मुंबई जवळ एलिफंटा गुफामध्ये भगवान शिवाचे अर्धनारीनटेश्वर च्या रूपात प्राचीन शिल्पकला आहेत.

अहमदनगर येथील महाभारत कालीन पाथर्डी गावची दंतकथा:

विराट राज्याच्या दरबारी अर्जुनाचा १ वर्षाचा अज्ञातवास होता, ते स्थळ हिजडा समुदायाने गुप्त अनुष्ठान व पुजा आचरणाचे पवित्र स्थान मानले आहे. वर्तमान परिस्थितीत

हे स्थळ बुंदेलखंडच्या हमीलपुरला लागुन असलेल्या रथ या शहरात आहे. भारतातील सर्व हिजडे या स्थळाला तिर्थक्षेत्र मानतात.

महाभारतकालीन विराट राज्य म्हणजे आजचे अहमदनगर होय. त्यांच्या जवळ सध्या पाथर्डी नावाचे गाव आहे. पांडव अज्ञातवासात विराट राज्यात वेषांतर करून गेलेत. तेव्हा अर्जुनाला बृहन्नडा (हिजडा) व्हायचे होते म्हणुन त्याने आपले कपडे बदलुन स्त्रिचे कपडे घालतांना तो ढसाढसा रडला. पार्थ रडला म्हणुन ते गाव पार्थ रडी चा अपभ्रंश म्हणजेच पाथर्डी म्हणुन आजही ओळखल्या जाते.

श्रीरामाचा १४ वर्षे वनवास प्रसंगी सखी रामरखी व सखी रूपरेखा यांची तपश्चर्या :-

रामायण व महाभारतात हिजड्याचे वेगवेगळ्या प्रसंगाचा उल्लेख आढळतो. रामायणात, अयोध्येच्या महालात सखी रामरखी व रूपरेखा ह्या सर्वात मुख्य तृतीयपंथीय गुरू (संध्या नरे-पवार, २०१४)होत्या. त्या सर्व सख्या रामाच्या बालपणापासुन रामाची सेवा करीत असे.

जेव्हा श्रीराम १४ वर्षांच्या वनवासाला निघाले तेव्हा अयोध्येतील सर्व प्रजा खुप दुःखी व कष्टी झाल्यामुळे रामाच्या पाठोपाठ निघाली. अयोध्येच्या सिमेपर्यंत तमसा नदीच्या काठावर आल्यावर श्रीरामानी सर्वांना आज्ञा केली की सर्व नर व नारीनी अयोध्येत परत जावे. श्रीरामाची आज्ञा प्रमाण मानुन सर्व स्त्रि व पुरुष खिन्न मनानं अयोध्येत परतले. श्रीरामाची आज्ञा स्त्री-पुरुषांना आहे, आपणास नाही असे समजुन श्रीराम परत येईपर्यंत, ते तृतीयपंथीय चौदा वर्षे श्रीरामाची वाट पहात तेथेच तपस्या करीत थांबले. चौदा वर्षांनंतर श्रीराम जेव्हा अयोध्येला परत आले तेव्हा ते तृतीयपंथीय तपस्या करीत असतांना दिसले.श्रीरामांना त्यांची त्याग व तपस्या अदभुत वाटली व त्यांच्यावर प्रसन्न होउन श्रीरामाने त्यांना वरदान दिले की तुम्ही मंगलमुखी आहात, तुम्ही कुणालाही दिलेले आशीर्वाद फळाला येईल. त्यामुळे शुभप्रसंगी, लग्न कार्यात, जन्म उत्सवात हिजड्यांचे आशीर्वाद शुभ मानतात.

चितौडच्या महाराणी सोबत महालातील ७०तृतीयपंथीयांचा जौहर

१३-१४ व्या शतकात चितौडचे महाराज रतनसेन यांना कपटाने मुगल पाठीवर वार करून मारतात, तेव्हा मुगल सम्राट, राणी पदमावतीला ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न करतो. तर राणी, किंल्यामध्येच मुगलापासुन आपल्या शिल सौंदर्याचा बचाव करण्यासाठी अग्नीमध्ये देहत्याग करतात, त्यावेळी महालातील ७० सुंदर तृतीयपंथीय सुद्धा राणीसोबत अग्नीमध्ये देहत्याग करतात, यालाच जौहर असे म्हणतात. आजही देशातील तृतीयपंथीय ते जौहरचे

स्थळ पाहण्यासाठी त्या किंल्यात जातात. या अति भंयकर प्रसंगाचे दुःख व्यक्त करण्यासाठी तेथे आलेले तृतीयपंथीय त्या किंल्यातील पाण्याचा त्याग करतात.

तृतीयपंथीयांचे राजधानीचे शहर भोपाळ:

तत्कालीन राजा भोज यांनी मध्यप्रदेशची राजधानी भोपाळची निर्मिती केली होती. तेव्हा त्या शहराचे नाव भोजपाल नगर होते व कालान्तराने त्या शहराचे नाव भूपाल व नंतर भोपाळ असे झाले. या भोजपाल नगर जवळ एक विशाल तलाव सुद्धा राजा भोज यांनी निर्माण केला होता. त्या काळात त्या तलावाचे पाणी खुप पवित्र व रोगनाशक आहे असे समजले जायचे.त्या राजाकडे विपुल संपत्ती, धन, राजवाडे, राण्या हे सर्वच होते. परंतु तो राजा निपुत्रिक असल्यामुळे, त्याचा वारसा चालविणारा वंशज नव्हता. म्हणुन स्वतःचे जीवनाला कंटाळून राजा भोज संन्यास घेण्यासाठी राजधानीच्या बाहेर निघाला तेव्हा त्या भोजपाल नगरातील सर्व नपुंसक व तृतीयपंथीय समुदास राजासोबत निघाले तेव्हापासुन भोपाळला तृतीयपंथीयांचे राजधानी शहर म्हणुन ओळखल्या जाते.

तृतीयपंथीयांच्या काही समस्या:

शासकीय रूग्णालय, रेल्वेस्थानक, सिनेमा/नाटक गृह, सर्कस, बसस्थानक अशा ठिकाणी तिकीट काढणे अथवा इतर कामासाठी स्त्रि व पुरुषासाठी वेगवेगळ्या रांगा असतात, त्यामुळे तृतीयपंथीयांनी कोणत्या रांगेत उभे राहावे हा प्रश्न त्यांच्या समोर असतो. शिक्षण, कौशल्याचा अभाव, बेरोजगारी, गरीबी, व समाजाकडून होणारा भेदभाव यामुळे तृतीयपंथीय गुन्हेगारी जगताकडे वळतात. तसेच कोणताही व्यवसाय, मजुरी किंवा कामधंदा करून उपजिवीका करतांना समाजातील इतर घटकांकडून त्यांचे लैंगिक शोषण केले जाते. जन्माचा दाखला, वास्तव्याचा पुरावा, जातीचे प्रमाणपत्र इत्यादी नसल्याने त्यांना शाळेत प्रवेश घेतांनी अडचणी येतात. त्यामुळे त्यांना शिक्षणही पुर्ण घेता येत नाही. समाजातील भेदभावामुळे त्यांना भाड्याने घर मिळणे कठीण जाते. तसेच त्यांना निवडणुक ओळखपत्र, आधार कार्ड, रेशन कार्ड मिळणे फार कठीण जाते. त्यांना राजीव गांधी जीवनदायी योजने अंतर्गत आरोग्य कार्ड मिळणे व घरकुल योजनेचा लाभ मिळणे दुरापास्त होते.शिक्षणापासुन वंचीत राहणे, सार्वजनिक आरोग्य, सामाजिक सुरक्षितता, नोकरी व व्यवसाय या त्यांच्या मुख्य समस्या आहेत.

निष्कर्ष:-

- १) ते सर्व धर्माला मानून गुजरातच्या भोचरा माताव अजमेरचे दरगाह शरीफची पूजा करतात.
- २) त्यांना त्यांचे कुटुंब स्वीकार करीत नाही म्हणून त्यांना समाजात वावरतांना खूप अडचणी येतात व ते नाईलाजाने स्वतःचे हक्काचे घर सोडून इतरत्र राहतात.
- ३) त्यांना समाजाकडून फक्त लग्न, जन्म व इतर समारंभामध्ये निमंत्रण मिळते.
- ४) आपल्या संस्कृतीचा ते एक भाग आहे ह्याचे अनेक पुरावे इतिहासात आढळतात.
- ५) बृहन्नडा (अर्जुन), नर-नारायणाची जोडी, शिखंडी, अय्यप्पा, सुफी ईत्यादी, हिजडे/तृतीयपंथीय हे भारतीय समाजाचा भाग आहे याचे आणखीही अनेक पुरावे सांस्कृतिक बाबींमध्ये दिसतात.

सुचना व शिफारसी:-

- १) तृतीयपंथीयांसाठी स्वतंत्र व विशेष शिक्षणाची व्यवस्था असावी.
- २) त्यांना माणूस म्हणून कायद्याने जगण्याचा समान अधिकार असावा.
- ३) सर्व स्तरावर मार्गदर्शन/सहाय्यक व समुपदेशन केंद्र असावे.
- ४) घरकुल योजना व इतर ओळखपत्र त्यांना द्यावे.

संदर्भ:

- 1) जयश्री बारई (गिरडकर), तृतीयपंथी २०१५, नागपूर, व्हिसा बुक्स ,, पे १२८-१ .
- 2) पूर्णिमा संधानी, पी.एच.डी. थैसिस, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव, २०२०
- 3) रेणुका कड, आम्ही हिजडे... आम्ही माणूस... हिजडे ते माणूसपणापर्यंतचा प्रवास, डिसेंबर, २०१७, विकास अध्ययन केंद्र, मुंबई
- 4) संध्या नरे-पवार, तिसरं लिंग म्हणून ओळख, कायदा झाला ! सन्मान कधी ? चित्रलेखा ५/५/२०१४
- 5) सुरेश खोले, १६-३१/०८/२०१४, अंक ८, परिवर्तनाचा वाटसरू, हिजडे: माणूसपणाची ओळख ते हक्कसंरक्षण ISSN: 2250-3145, पे.५३
- 6) वैशालीरोडे, त्रीपाठी लक्ष्मीनारायण शब्दांकन: (2013), मी हीजडा.. मी लक्ष्मी, पुणे, तीसरी आवृत्ती मनोविकास प्रकाशन, पं. 1-202.

-----*****-----

"शीत युध्द काळ व शीत शुध्दोत्तर काळात भारत अमेरिका समारिक आणि आर्थिक संबध"

प्रा.डॉ.एन.झेड. पाटील (संशोधन मार्गदर्शक व विभाग प्रमुख),
के.एन.बी. कला महाविद्यालय, नवलनगर, ता.जि. धुळे.

शीत युध्दाचे स्वरूप :-

शीत युध्दाचे स्वरूप आणि विस्तार पाहतांना आपणास असे दिसून येते की, अलिप्ततावादी भारताने केवळ ब्रिटन बरोबर चांगले संबध ठेवण्याचा प्रयत्न केला त्याच बरोबर आपला विकास आणि समृद्धीच्या भावी परिणामांच्या संदर्भात दोन्ही महाशक्ती बरोबर सुदृढ संबधाच्या स्थापनेवर आपले लक्ष केंद्रित केले. ज्या वेळेस आपण अमेरिकेच्या परराष्ट्र संबधाचा विचार करतो. त्या वेळेस आपणास त्यांच्या परराष्ट्र संबधाने पुढील आधार लक्षात येतात.

1. अमेरिकेचे राष्ट्र अध्यक्ष जेफरसन यांच्या नेतृत्वात असे निश्चित केले गेले की, त्यांच्या देश सर्व राष्ट्रांशी शांती, वाणिज्य आणि प्रमाणिक मौत्रीच्या स्थापनेवर बळ देईल परंतु नंतरचे अमेरिकेचे राष्ट्र अध्यक्ष जॉर्ज वॉशिंग्टन यांनी राष्ट्रहिताची प्राथमिकता निश्चित करतांना युरोपियन देशा बरोबर फक्त व्यावारीक संबधावरुच जोर दिला. यावरून स्पष्ट होते की, अमेरिकेत वरिष्ठ संदर्भात Police of Isolation चे धोरण स्विकारले.

2. सन-1823 मध्ये अमेरिकेचे राष्ट्रपती मुनरो यांनी मुनरो सिध्दांताचे प्रतिपादन करतांना म्हटले की, संयुक्त राष्ट्र युरोप ने युध्दात कधीही हस्तेक्षेप केला नहाी आणि हस्तेक्षेप करणार नाही. परंतु आपली शांती आणि सौहार्द टिकविण्यासाठी कोणत्याही युरोपिय शक्तीला आपल्या राजनौतिक व्यवस्थेला अमेरिकेच्या कोणत्याही भागात लागू करून देणार नाही.

वरील मुद्दयावरून स्पष्ट होते की, अमेरिका स्वतःला युरोप मधिल विवाद संघर्ष तसेच त्यांच्या राजकारणात गुंतण्यापासून वेगळा ठेवत होता परंतु सत्ता समतोल बिघडण्याच्या तेथे हस्तेक्षेप करण्यास मागेपुढे पाहणार नाही. जरी अमेरिकेने पहिल्या महायुध्दात व त्यानंतर निशस्त्रीकरण तसेच जगातिल शांतीच्या स्थापनेची जबाबदारी पार पाडली परंतु दुसऱ्या महायुध्दातील सहभागा नंतर संयुक्त अमेरिकेने कधीही मागे वळून पाहिले नाही दुसऱ्या महायुध्द काळात अनुबॉम्बचा शोध लावून अमेरिका महाशक्तीच्या रूपाने प्रकट झाला. तर

शीत युद्धाच्या राजकारणात त्याने सोव्हिएत साम्यवादाला रक्षणाच्या नावावर आपल्या शक्तीला सतत वाढविण्याचा प्रयत्न केला.

शीत युद्ध पूर्व काळीन भारत अमेरिका संबंध :-

भारत आणि अमेरिका जगातिल दोन महान लोकशाही व्यवस्था असलेले देश आहेत. या दोन्ही देशांमध्ये अनेक विसंगती नंतर देखील अनेक समानता आहेत. दोन्ही देशांवर कधीनाकधी ब्रिटनचा अधिकार राहिलेला आहे. अमेरिकेच्या 13 मुख्य राज्यांवर ब्रिटनचे अधिराज्य असल्या नंतर देखील सन-1789 मध्ये एका नविन सार्वभौम संयुक्त राष्ट्र अमेरिकेची स्थापना झाली. जेथ पर्यंत भारताचा प्रश्न आहे आपला प्राचिन इतिहास आणि सभ्यता असलेल्या या देशांवर 17 व्या शकात एका व्यापारीच्या रूपाने ब्रिटिशांचा भारतात प्रवेश झाला. हळूहळू ते 20 व्या शतकाच्या मध्या पर्यंत शासनाचे शासक म्हणून कायम राहिले. भारत आणि अमेरिकेच्या घटनेत अनेक गोष्टी समान आहेत. दोन्ही देशांमध्ये जनतेद्वारे निवडून आलेल्या प्रतिनिधीन कडून लोकशाही सरकारे चालतात तसेच दोन्ही देश गणराज्य आहेत.

भारत आणि अमेरिका या दोन्ही देशात अनेक समाज (Plural Societies) आहेत. या देशान मधिल लोकांमध्ये आपले विचार स्वतंत्र आहे, तसेच ते प्रकट करण्याचे देखील स्वातंत्र्य आहे, दोन्ही देशांतील लोकांना धार्मिक स्वतंत्र्य आहे. धर्म निरपेक्षतेत दोन्ही देशांना विश्वास आहे. 1790 मध्ये अमेरिकी राष्ट्रपती जॉर्ज वॉशिंग्टन कलकत्यात आपला एक वाणिज्य दूत नियुक्त केला होता तेव्हा पासून भारत अमेरिका संबंधांना सुज्ञात झाली. संघर्ष आणि परिवर्तन सारखा मुलभूत तत्वावर आधारित आंतरराष्ट्रीय संबधाचे स्वरूप भारत तसेच अमेरिका संबधाचा मुळ आधार आहे.

शीत युद्ध कालीन भारत अमेरिका संबंध :-

दुसऱ्या महायुद्धा नंतर जगात भांडवलशाही तसेच साम्यवादी अशा दोन गटात जगाचे विभाजन झाले. त्यात भांडवलशाही गटाचे नेतृत्व अमेरिकेने तर, साम्यवादी देशाचे नेतृत्व अमेरिकेने तर, साम्यवादी गटाचे नेतृत्व तत्कालीन सोव्हिएत संघाने केले. दोन्ही गटांच्या आपापसातील गटबाजी हळूहळू शीत युद्धात परावर्तीत झाली. गटबाजीमुळे अमेरिकाकडून उत्तर अटलांटिक संधी संघटन (NATO), दक्षिण पूर्व आशिया संघटन (SEATO), मध्ये आशिया संघटन (CENTO) यांना जन्म दिला तर, तत्कालीन सोव्हियत संघटन कडून वारसा करार (WARSA PACT) नावाच्या संघटनेची निर्मिती केली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर 1947 ला

भारताचा देखील एक स्वतंत्र राष्ट्राच्या रूपाने उदय झाला. ज्यावेळी भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी भारताला कोणत्याही गटात किंवा संघटनेत सामील होण्याचे स्वातंत्र्य होते. एवढेच नाहीतर, रशिया तसेच अमेरिकेच्या प्रभावा खलील दोन्ही गट भारताची आपल्या गटात सामिल होण्याची वाट पाहत होते की, भारताने त्यांच्या गटात जावे कारण भारत हा दक्षिण आशियाचा एक महत्वपूर्ण देश असून दुसरीकडे जगातील राजकारणात त्याचे स्थान देखील महत्वपूर्ण आहे. त्यामुळे दोन्ही गटांना वाटत होते की, भारताने त्यांच्या गटात सामिल व्हावे. परंतु भारताने दोन्ही पौकी कोणत्याही गटात सामिल न होता. आपले स्वतंत्र धोरण अवलंबण्याचा निर्णय घेतला त्यासाठी भारताने स्वः अस्तित्वताला आपला आधार बनविले. नेहरूंनी सर्व देशांशी मौत्री पूर्ण धोरण अवलंबले कोणत्याही देशाबरोबर शत्रूता न वाढविणे हा या धोरणाचा मुख्य उद्देश होता. भारताने आपल्या आर्थिक विकासासाठी मिळेल तेथून कोणतीही पूर्व अट किंवा बंधने न स्विकारता मदत मिळविणे सुरू केले. सर्व प्रश्नांवर निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य हे नेहरूंच्या धोरणाचे मुळ होते.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या 60 वर्षांपर्यंत भारताचे अमेरिके बरोबर असलेल्या संबधा मध्ये अनेक चढ उतार आलेत भारत अमेरिका संबधात सर्वात महत्वपूर्ण निर्धारित तत्व जे आहे ते म्हणजे पाकिस्तान, चीन आणि पूर्वीचा सोव्हिएत संघा बरोबर त्यांच्या संबधाचे स्वरूप तसेच सामान्यपणे आशिया आणि आफ्रिके बद्दल असलेले भारताचे धोरण स्वातंत्र्या नंतर काही काळ भारताने अमेरिके बरोबर मजबूत आणि दृढ संबधांचा विकास केला भारतातील नेत्यांनी अमेरिकेद्वारे भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी इंग्रजांवर दबाव निर्माण केला त्यांची फारच प्रशंशा केली होती. अमेरिकेची लोकशाही प्रणाली आणि विचारांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यामुळे भारताला फारच प्रभावित केले होते. परंतु भारताचे अलिप्ततेचे धोरण मात्र अमेरिकेला पसंत नव्हते त्याचप्रमाणे अमेरिकेच्या संदर्भातील खालील काहीबाबी अमेरिकेला पसंत नव्हत्या.

1. भारताने अमेरिकेच्या नेतृत्वातील संधीवर हस्ताक्षर न करणे.
2. भारताने साम्यवादी चीनला जी लवकर मान्यता दिली ती गोष्ट अमेरिकेला मान्य नव्हती.
3. भारताने अमेरिकेकडून साम्यवादाच्या विरोधात जे काही धोरण अवलंबले त्याचे भारताने कधीच समर्थन केले नाही.

भारताने सतत शांततापूर्ण सह अस्तित्वाच्या धोरणाचे अणुसरण आणि आचरण करण्याचा प्रयत्न केला. चीन कडून जेव्हा तिबेटवर अधिकार प्राप्त केला गेला तेव्हा भारताने त्यांचा उघडपणे विरोध केला.

एकुणच भारताने जागतिक स्तरावर जे चांगले प्रयत्न किंवा कामे झालीत त्याचे स्वागत केले आणि जे अनैतिक किंवा अन्याय कारक वाटले त्याचा सतत विरोध केला आहे.

अमेरिका पाकिस्तान संबंध आणि भारत :-

सुरवाती पासूनच पाकिस्तानने अमेरिकेचा हात पकडून चालायला सुरुवात केली. त्यामुळे अमेरिकेने देखील पाकिस्तानचे सर्व प्रकारचे लाड पुरविणे सुरू ठेवले एवढेच नाही तर भारत-पाक यांच्यातील 1947, 1965, 1971 आणि अलिकडील कारगिल युद्धात देखील अमेरिकेने पाकची मदत केलेली आहे. अमेरिका पाकला नेहमीच आपला front line stale मानत आल्याने आर्थिक, शस्त्रास्त्रे विषयक तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यासपिठांवर पाकचीच मतद करत आलेला आहे.

अमेरिकेकडून पाकिस्तानला आपल्या गटात सामिल. करण्याचा एक उद्देश होता तो म्हणजे दक्षिण आशियात एक अशी चौकी (Out Post)स्थापन करावी भारतातील अमेरिकेचे राजदूत चेष्टर बोल्स यांनी म्हटले होते की, मागिल 15 वर्षांपासून युरोपच्या बाहेर अमेरिकेकडून अधिकांश सौनिक सहाय्यता नविन सरकारांना या उद्देशाने दिली गेली त्यांनी अमेरिकी परराष्ट्र धोरणाचे समर्थन करावे स्वतःला कोणत्याही दुसऱ्या राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणाच्या प्रवक्ता बनवू इच्छित नव्हता अयसेन हावर यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा विरोध करतांना अमेरिकी सिनेटर फुलब्राईट याने म्हटले होते की, मी भारत आणि पाकीस्तान या दोन्ही देशातील लोकांचा आदर करतो. दोन्ही देशांमध्ये जो परस्पर तनाव आहे. त्याचे कारण अनेक वेळा संघर्षाची स्थिती निर्माण झाली होती. आम्ही पाकिस्तानला शशास्त्र देवून या संघर्षाला तीव्र करत आहोत.

फुल ज्युब्राईट यांची चेतावणी खरी ठरली आणि भारत अमेरिकी संबधात तनाव वाढिला लागला. पाकिस्तानला सौनिकी विरोध करणाऱ्यांमध्ये सीनेटर जॉन केनेडी प्रमुख होते ते नंतर अमेरिकेचे राष्ट्रपती देखील बनलेत.

गोवा समस्येत अमेरिकी भूमिका :-

अनेक प्रयत्नांनंतर भारतीय स्वातंत्र्यांनंतर गोवा भारतात विलीन करता आले नाही. तेथे अनेक वर्षे पोर्तुगिजांची सत्ता होती. पोर्तुगाल सरकार त्या प्रश्ना संदर्भात भारताला मदत करण्यास तयार नव्हते. गोव्या संदर्भात अमेरिकेचा दृष्टीकोण भारत विरोधी होता. तर चीन गोव्या संदर्भात भारताच्या बाजूने होता. अमेरिकेने गोव्या संदर्भात जी भूमिका घेतली होती त्याचे कारण पोर्तुगाल नाटो गटातील सदस्य राष्ट्र होते.

भारत-चीन सीमा युध्दात अमेरिका भूमिका (1962) :

चीनकडून भारतावर 1962 मध्ये आक्रमण करण्यात आले त्यावेळी भारत अमेरिका संबंधाना एक वेगळी दिशा मिळाली. त्यामुळे भारतीय लोकांमध्ये एक नविन जागृती निर्माण केली. 1661 मध्ये नेहरू तीसज्यांदा अमेरिका भेटीवर गेले तेव्हा अमेरिकेने गोवा प्रश्न व्यतिरिक्त भारताला समर्थन दिले. अमेरिकी राष्ट्रपती जॉन केनेडी यांनी लोकसभेत नेहरूंच्या उच्च आदर्शांची सार्वजनीक प्रशंसा केली. 1662 च्या आक्रमणावेळी भारताने अमेरिकेकडे मदतीचा प्रस्ताव मांडला तेव्हा अमेरिकेने भारताला बिनशर्त युध्द सामुग्री पाठविली. दुर्दैवाने यध्दात भारताचा पराभव झाला.

भारत-पाक यांच्यातील 1665 चे युध्दात अमेरिकेची भूमिका :-

1962 च्या चीन बरोबर झालेल्या युध्दात भारताच्या पराभवाने पाकिस्तानचा उत्साह वाढला पाकला असे वाटले की, भारत आता कमजोर झालेला आहे. आणि आपण भारताला पराभुत करू शकतो. परंतु या युध्दात पाकचा मीत्र अमेरिका व चीनने मध्यस्थ भूमिका घेतल्याने पाकचा पराभव झाला.

1971 चे भारत पाक युध्द :-

1971 या भारत पाक युध्दात एक विचित्र युती दिसून आली ती म्हणजे पाकिस्तान चीन-अमेरिका अशी या युध्दात अभय देशांनी पाकची सर्वच आघाडांवर बाजू घेतली. परंतु श्रीमती इंदिरा गांधीच्या दूर दृष्टीने प्रकरण योग्य पध्दतीने हाताळले गेले व या युध्दात देखील भारताचा विजय झालेला दिसून येतो.

1984 नंतर भारत अमेरिका संबधाला कलटणी :-

इ.स. 1984 मध्ये इंदिरा गांधीच्या हत्येनंतर राजीव गांधीनी पंतप्रधान पदाची धुरा सांभाळली त्यांनी मौत्रीची कुटनिती सुरु केली त्यांत जगातील अनेक नेत्यांबरोबर मौत्रीचे संबध स्थापित केले एवढेच नाही तर पहिल्या चार वर्षात त्यांनी 48 देशांचे दौरे केलेत. त्यापूर्वी एवढा विदेश दौज्यांचा विक्रम केला नव्हता.

नोव्हेंबर 1984 मध्ये भारत अमेरिका यांच्यात उच्च तंत्रज्ञान हस्तांतरण संबधी एक करार झाला. या करारा नुसार अमेरिकेने पहिल्यांदा भारताची ही अट मान्य केली की, जर भारत अमेरिकेकडून कोणतेही तंत्रज्ञान विकत घेऊन आणले तर, तो कोणत्याही परिक्षणांच्या तपासणीसाठी बांधिल राहणार नाही. यानंतर भारतीय लष्करासाठी सुपर कॉम्प्युटर भारतीय नौसेनेसाठी फ्रिगेट्स डेटा डिस्ट्रिब्यूशन पध्दती, वायुसेनेसाठी हलक्या युध्द विभागांचा सौदा झाला.

1987 मध्ये भारत अमेरिका संबध अधिक दृढ करण्यासाठी पुन्हा वॉशिंग्टनची यात्रा केली. एकीकडे भारत अमेरिकेकडे मौत्रीपूर्ण संबधांसाठी प्रयत्न करत असतांना त्याच वर्षी अमेरिकेत काँग्रेसने पाकीस्तानला 5226 कोटींची सौनिकी आणि आर्थिक मदत केली. पाकिस्तानने त्या मदतीचा अण्वस्त्र निर्मितीत उपयोग करून आनल्याचे पुरावे समोर आहेत.

विश्वनाथ प्रतापसिंह आणि चंद्रशेखर सरकार काळात भारत अमेरिका संबध सामान्य होते. 1991 मध्ये अमेरिकेने भारताला पुन्हा मोठा धक्का देत भारताला सुपर 301 मध्ये सामिल केले आणि भारतावर अनेक आर्थिक निर्बंध लादलेत. भारता विरुध्द अमेरिकेच्या या कार्यवाही विरुध्द भारताच्या राजकिय क्षेत्रात प्रबळ प्रतिक्रिया उमटल्या भारताचे तत्कालीन वाणिज्य मंत्री अरून नेहरू यांच्या कडून केली गेले की, भारत-अमेरिकेच्या धमकीच्या पुढे कधीही झुकणार नाही. तसेच भारत करत असलेल्या विरोधात परिवर्तन करणारा नाही.

अमेरिकेच्या भारता विरुध्द सुपर 301 हे धोरण किंवा त्यांची धमकी केवळ आर्थिक समिकरणांना लक्षात घेऊन केली गेली होती. अमेरिकेचा भारताविषयी असा रोष होता की, भारताने अग्नी क्षेपणास्त्राचे परिक्षण का केले. 1990 मधील आखाती संकट त्यानंतर 1991 मध्ये सुरु झालेल्या आखाती युध्दात भारताने जी भूमिका घेतली त्यामुळे अमेरिकेने भारताची स्तुती केली.

आखाती युध्दावेळी दक्षिण-पूर्व आशियात खाडी देशानकडे उड्डान घेणाऱ्या विमानांना चंद्रशेखर सरकारने भारतात इंधन घेण्यासाठी उतरण्याची परवानगी दिली. सोव्हिएत संघ तथा अमेरिकेचे वाढते सकारात्मक संबंध (INF) नंतर (START) करारावर स्वाक्षरी करत निशास्त्रीकरण तसेच शस्त्रास्त्र नियंत्रणांकडे त्यांचे झुकने आखाती युध्दात त्यावेळी पाकिस्तानची दुहेरी भूमिका यामुळे अमेरिकेची नाराजी जागतीक राजकारणात सोव्हिएत संघाची घटत असलेली भूमिका तसेच त्यांच्या विघनाची शक्यता अशा अनेक गोष्टींनी अमेरिकेचा समक्ष विचारांना फारच प्रभावीत केले. अशा बदलणा-या वातावरणात अमेरिकेने आंतरराष्ट्रीय राजनीतीस भारताची भूमिका तसेच स्थानच्या महत्तेला ओळखणे सुरु केले.

भारत अमेरिका संबधाना खज्या अर्थाने कलाटनी :-

9/11 च्या अमेरिकवर ओसामाबीन लादेनच्या अलकायदाच्या दहशतवाद्यांनी जो वल्ड ट्रेड सेंटरवर हल्ला केला तेव्हा मात्र अमेरिकेच्या लक्षात आले की, दहशतवाद वास्तवात किती भयंकर आहे भारत अनेक वर्षे पाक दहशतवादा विषयी अमेरिका तसेच जगाला ओरडून सांगत होता. तेव्हा मात्र अमेरिका ने भारताकडे लक्ष दिले नाही. अमेरिकेला दुसरा महत्वाचा धक्का तेव्हा बसला जेव्हा पाकिस्तानने लादेनला आश्रय दिल्याचे समोर आले. या घटना मात्र भारताच्या दृष्टीने शुभकारक ठरल्या या घटने नंतर भारत अमेरिका संबधामध्ये वारंवार सुधारणा होतांना दिसत आहे. यु.पी.ए.सरकारच्या काळात तर, जे अमेरिकेने कायम भारताच्या कार्यक्रमांना विरोध केला होता. त्याच अमेरिकेचे राष्ट्रपती ओबामा हे भारत भेटीवर आणि मनमोहनसिंह व ओबामा यांच्यात महत्वपूर्ण अणुकरार झाला या व्यतिरीक्तही अनेक करार भारत अमेरिका यांच्यात झालेत.

भारत अमेरिकेच्या संबधाचा भविष्या बाबत विचार केला तर असे दिसून येते की, भारत अमेरिका संबध भविष्यात निश्चितच मौत्रीपूर्ण असतील कारण पाकिस्तानच्या खरा चेहरा भारताने अमेरिकेपुढे उभा केला आणि भारत-अमेरिका मौत्री सुरु झाली. आणि त्या मौत्रीत आणि संबधात सतत वाढ होतांना दिसत आहे.

निष्कर्ष :-

9/11 ची घटना भारत-अमेरिकेच्या नविन पर्वासाठी शुभकारक ठरली असे मानावायास हरकत नाही. अमेरिके बरोबर भारताचे अनेक वर्षा पूर्वीचे जुने संबध आहेत त्यामध्ये सतत अमेरिकेचा हितानुरूप चढ उतार आलेत परंतु ओबामा-मनमोहन सिंह यांच्या झालेल्या आण्विक करारा नंतर भरता बरोबर असलेले संबध सतत दृढ होतांना दिसत आहेत. त्याच बरोबर

पाकचा खरा चेहरा समोर आल्यामुळे अमेरिकेने पाकला दिली जाणारी बरीच मदत बंद देखील केली आहे. दुसरीकडे अमेरिकेला दक्षिण आशियात चीनला रोखण्यासाठी एखाद्या मित्राची गरज होती आणि ती गरज भारताच्या रूपाने पूर्णत्वास येतांना दिसत आहे. सन-2014 नंतर भारतात सत्तांतर झाले भारतात नरेंद्र मोदींचे सरकार सत्तेवर आले मोदी आणि ओबामा यांच्यातील मौत्री पूर्ण संबंधाचा देखील भारताला मोठा लाभ झालेला आहे.मोदींनी जवळ जवळ तीन वेळा अमेरिकेला भेट दिली. ओबामा नंतर 2017 मध्ये अमेरिकेत डोनाल्ड ट्रम्प याचे सरकार अमेरिकेत स्थापन झाले. सत्ता परिवर्तना नंतर देखील भारत-अमेरिका संघात सतत दृढता निर्माण होतांना दिसते. मोदींच्या कुशल नेतृत्व गुणांनी जगात आज भारताची प्रतिमा फारच उचांवलली आहे. आज भारताचे अमेरिकेसह, रशिया, जपान, फ्रान्स, ब्राझिल, ऑस्ट्रेलिया,सौदी अरेबिया यासह अनेक शेजारी देशाशी पाक व्यतिरीक्त सौदारद पूर्ण संबंध निर्माण झालेले आहेत. या सर्व संबंधांचा भारताला आर्थिक, राजकीय, संरक्षण, यासारख्या अनेक क्षेत्रात फायदा होईल व भारताचा भविष्य काळ फारच चांगला असेल असे दिसून येत आहे.

संदर्भ :-

1. B.N. Khana, lipachi Arora, Indian foreign policy, 2006, p.296
2. Civil cronical, Dec-2006, p.30
3. Dr. Ram Murti meera, Indo America Relation B.D. Publishers, Jaipur, 2000, p-13
4. U.R. Ghai, International relation, New Academic Publishing company Jalandhar 2000. P.189
5. Purpesh past shripal jain, International relation, Minachhi prakashan Begem Bridge Meerut, 1996, p-302
6. S.P. Varma, Struggle for the Himalaya, A Study in Sino-Indian Relation, New Delhi, 1971, p.31
7. Dr. Dinanath varma, International relation, Gayandha publication patna, 2000, p.200
8. B.L. fadia, International relation 2003, p.356
9. Bhivani sen Gupta, Afganistan politices economic & society, London, 1986, p.89-90
10. Amar Ujala, Kanpur 13 Dec, 2001

-----*****-----

भारतीय कृषी क्षेत्रात सुधारणा: नवीन कृषी अध्यादेश-2020

डॉ. लिलाधर डी. खरपुरीये

बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, मोहपा, तह-कळमेश्वर, जिल्हा- नागपूर- 441302

प्रस्तावना:-

शेतकऱ्यांचे उत्पन्न 2022 पर्यंत दुप्पट करण्याच्या हेतूने विद्यमान मोदी सरकारने 17 सप्टेंबर 2020 ला संसदेच्या पावसाळी अधिवेशनात लोकसभेत दोन कृषी सुधारणा विधेयके मंजुरीकरिता सादर केली. त्यानंतर आणखी एक कृषी सुधारणा विधेयक मंजुरीकरिता ठेवले. मात्र ही विधेयके शेतकरी विरोधी असल्याचे सांगत एनडीए चा घटक पक्ष शिरोमणी अकाली दल नाराज होऊन पक्षाचे खासदार व सरकारात केंद्रीय अन्नप्रक्रिया मंत्री हरसिमरत कौर यांनी तत्काळ मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला. तसेच विरोधी पक्ष, शेतकरी संघटना शिवाय स्वतः शेतकरीही या विधेयकाच्या विरोधात रस्त्यावर येऊन आंदोलने करित आहे. सरकार कोणत्याही प्रकारच्या विरोधाला न जुमानता लोकसभेप्रमाणे राज्यसभेतही ही विधेयके मंजूर करून घेण्यास यशस्वी झाली. नंतर राष्ट्रपतीची स्वाक्षरी होऊन या विधेयकाचे कायद्यात रूपांतरही झालेले आहे. तत्पूर्वी राज्यसभेत ही शेत सुधारणा विषयक विधेयके चर्चेला आणली गेली. तेव्हा या विधेयकावर विस्तृत चर्चा व्हावी व ती प्रवर समितीकडे पाठवावी, अशी विरोधकांनी मागणी केली होती. मात्र राज्यसभेचे उपसभापती हरिवंश यांनी ही मागणी फेटाळून लावली. शिवाय विरोधकांनी केलेल्या मत विभाजनाच्या मागणीकडे ही दुर्लक्ष करून आवाजी मतदानाने ही विधेयके संमत झाल्याचे जाहीर केले. राज्यसभेच्या उपसभापतीच्या या निर्णयावर विरोधकांनी तीव्र आक्षेप घेऊन राष्ट्रपतीने या विधेयकावर स्वाक्षरी करू नये, म्हणून विरोधी पक्षाचा शिष्टमंडळाने राष्ट्रपतीची भेट घेऊन त्यांना या विधेयकावर स्वाक्षरी न करण्याची विनंती केली. मात्र राष्ट्रपतींनी विरोधकांच्या या मागणीकडे दुर्लक्ष करून तिन्ही विधेयकावर शिक्कामोर्तब केले. तेव्हा तिन्ही विधेयके कोणती आहे व या विधेयकात काय आहे, हे अभ्यासणे आवश्यक आहे.

1) शेतकरी उत्पादन व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुलभता) विधेयक- 2020

Farmers, Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation)

Bill- 2020

2) शेतकरी (सक्षमीकरण व संरक्षण) किंमत हमी आणि शेतमाल सेवा विधेयक- 2020

Farmers (Empowerment and Protection) Agreement on Price

Assurance- 2020

3) अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) विधेयक- 2020

Service Bill Essential Commodities (Amendment) Bill- 2020

• **या विधेयकात काय आहे?**

1) शेतकरी उत्पादन व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुलभता) विधेयक- 2020 नुसार शेतकऱ्यांना आपला शेतमाल कृषी उत्पादन बाजार समिती व्यतिरिक्त कोठेही विकण्याचे व खरेदीदारांना कोठूनही तो विकत घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळालेले आहे.

2) शेतकरी (सक्षमीकरण व संरक्षण) किंमत हमी आणि शेतमाल सेवा विधेयक- 2020 नुसार शेतकऱ्यांना मोठ-मोठ्या देशी व विदेशी कंपन्यांशी माल विकण्याचा करार करून शेती करण्याचे स्वातंत्र्य मिळालेले आहे.

3) अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) विधेयक- 2020 नुसार अन्नधान्य, डाळी, तेल, तेलबियाणे, बटाटे, कांदे या सर्व वस्तू जीवनावश्यक वस्तूंच्या यादीतून वगळण्यात आली आहे. शेतकऱ्यांना व व्यापाऱ्यांना शेतमालाचा कितीही साठा करण्याचे स्वतंत्र या कायद्याने मिळालेले आहे.

• **शेतकऱ्यांना या विधेयकाचे फायदे:-**

1) "एक देश, एक कृषी बाजारपेठ" या संकल्पनेवर आधारित हा विधेयक शेतकऱ्यांना शेतमाल कृषी उत्पादन बाजार समितीच्या (APMC) बाहेर विकण्याचे स्वातंत्र्य प्रदान करतो. यामुळे ज्या बाजारपेठेत शेतमालाला जास्त भाव मिळत आहे, तेथे तो आपला शेतमाल विकू शकतो. आज संपूर्ण जग एक मोठी बाजारपेठ बनलेली आहे. व्यापार आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होत असून व्यापार वाढविण्याकरिता राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक संस्था स्थापन झालेल्या आहेत. तेव्हा या विधेयकामुळे जागतिक व्यापार वाढीस मोठा फायदा होईल. तसेच दलाल व व्यापाऱ्याकडून शेतकऱ्यांची होणारी लूट थांबणार आहे. व्यापारी, एजंट व दलाल

यांची चेन तुटण्यास मदत होणार आहे. यामुळे शेतकऱ्यांना शेतमालाचे योग्य दाम मिळून त्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होईल. याकरिता शेतकऱ्यांना कोणताही कर किंवा शुल्क भरावे लागणार नाही. हा कायदा नोंदणीकृत शेतकऱ्यांना कृषी उत्पादनाचे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने व्यापार करण्यास परवानगी सुद्धा देतो. मात्र शेतकरी उत्पादक संघटना किंवा कृषी सहकारी संस्था व्यतिरिक्त कोणालाही व्यापारी अधिनियम 1961 नुसार पॅनकार्ड किंवा केंद्र सरकार द्वारे अधिसूचित केलेले दस्तावेजाशिवाय कृषी व्यापार क्षेत्रात शेतकरी किंवा व्यापारी सोबत शेतमालाच्या प्रादेशिक व्यापारात सहभागी होता येत नाही. परंतु शेतकऱ्यांच्या हितार्थ केंद्र सरकार कृषी व्यापार क्षेत्राकरिता इलेक्ट्रॉनिक रजिस्ट्रेशन प्रणाली, व्यापारिक लेनदेन पद्धती आणि नोंदणीकृत शेतमालाच्या नवीन चुकारा पद्धती निश्चित करू शकते. या कायद्यात शेतकऱ्यांना शेतमालाचे पैसे व्यापाऱ्यांनी माल खरेदीच्या दिवशी किंवा जास्तीत जास्त तीन दिवसाचा आत देणे बंधनकारक आहे. मात्र केंद्र सरकार शेतकरी उत्पादक संघटना व कृषी सहकारी संस्थाकरीता चुकाऱ्याची (Payment) वेगळी प्रक्रिया बनू शकते. पॅनकार्ड धारक किंवा केंद्र सरकारद्वारे अधिसूचित दस्तावेज ठेवणारे व्यक्ती, शेती उत्पादक संघटना व कृषी सहकारी संस्था, कृषी व्यापार क्षेत्रात अनुसूचित शेतमालाची आंतरराज्य व राज्यात व्यापाराला सुव्यवस्थित बनविण्याकरिता इलेक्ट्रॉनिक व्यापार व लेनदेन प्लेटफॉर्म ची स्थापना व संचालन करू शकते. या व्यापारावर कोणत्याही प्रकारचे शुल्क आकारले जाणार नाही, असे नमूद केले आहे.

2) दुसऱ्या कायद्यानुसार शेतकऱ्यांना कोणत्याही शेतमालाचे उत्पादन व संगोपन करण्यापूर्वी करार शेतीनुसार पूर्वी ठरलेल्या किमतीला शेतमाल व्यापारी, प्रक्रिया उद्योग, ठोक विक्रेते, निर्यातक यांना विकण्याचा अधिकार मिळालेला आहे. यामुळे शेतकऱ्यांच्या मनात शेतमालाच्या किंमतीविषयी जी चिंता होती, ती कमी होऊन जोखीम सुद्धा कमी झालेली आहे. या कायद्यामुळे शेतकऱ्यांचे विपणन खर्च कमी होऊन त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत होणार आहे. या कायद्याचा उद्देश शेतकऱ्यांना आपला शेतमाल वाजवी किमतीला कृषी उत्पादक बाजार समिती बाहेर विक्रीची संधी उपलब्ध करून देणे हा आहे. तसेच शेतकऱ्यांना त्यांच्या कृषी उत्पादनाकरिता खुल्या बाजारात स्पर्धा निर्माण करून वैयक्तिक व्यापाराच्या माध्यमातून शेतमालाला योग्य भाव मिळून देणे हा आहे. या कायद्यात शेती कराराचा कालावधी कमीत कमी एक हंगामासाठी आणि जास्तीत जास्त पाच वर्षासाठी असून शेतकऱ्यांना आपला शेतमाल देशी व विदेशी कंपन्यांना विकता येईल.

3) भारतात गेल्या काही वर्षात कृषी उत्पादनात भरघोस वाढ झालेली आहे. मागणीच्या तुलनेत शेतमालाचा पुरवठा वाढल्यामुळे शेतमालाच्या किमती कमी होऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर याचे प्रतिकूल परिणाम झालेले आहे. या विचारांती केंद्र सरकारने जीवनावश्यक वस्तू विधेयक (संशोधन) 2020 सादर केले. या विधेयकानुसार जीवनावश्यक वस्तूंच्या यादीतून अन्नधान्य, डाळी, तेलबिया, खाद्यतेल, बटाटे, कांदे यांना वगळण्यात आले आहे. मात्र युद्ध व दुष्काळाच्या परिस्थितीत या वस्तूंचा साठ्यावर बंद ठेवण्यात आली आहे. मात्र इतर परिस्थितीत शेतकरी व व्यापारी शेतमालाचा साठा करू शकतो. कृषी उत्पादनावर कोणतीही साठा मर्यादा लागू करणे ही किंमत वाढीवर आधारित आहे. जेथे शेतमालाची उपलब्धता आहे, तेथेच शेतमालाची साठा मर्यादा लागू केली जाऊ शकते. यातही 12 महिन्यापूर्वीच्या तात्कालीन किमतीवर किंवा मागील पाच वर्षातील सरासरी किरकोळ किंमत यापैकी जी किंमत कमी असेल त्यापेक्षा अधिक वाढ किमतीत करून दिली जाईल, अशी तरतूद या कायद्यात करण्यात आली आहे.

• या विधेयकाला विरोध का?

केंद्र सरकारने 2022 पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याच्या हेतूने हा कायदा केला आहे, असे सांगितले जात असले तरी, या कायद्याला देशात मोठ्या विरोधाचा सामना करावा लागत आहे. शेतकरी संघटना व विरोधी पक्षाचा आरोप आहे की या कायद्यामुळे शेतकऱ्यांपेक्षा व्यवसायिक कंपन्यांना अधिक फायदा होईल. या कायद्यामुळे शेतकऱ्यांची सौदाशक्ती कमी होईल. तर खाजगी कंपनी, निर्यातदार, ठोक विक्रेता, कृषी प्रक्रिया उद्योग यांचा वर्चस्व वाढेल. शिवाय शेतकऱ्यांना चिंता आहे की हा कायदा लागू झाल्याबरोबर सरकारकडून शेतीकरिता मिळणाऱ्या सोयी सुविधा बंद होईल. किमान आधारभूत किमतीचा अधिकार समाप्त होईल. केंद्र सरकार शेतमालाच्या हंगामापूर्वी विविध धान्य व पिकांसाठी एक किमान आधारभूत किमतीची घोषणा करित असते. खुल्या बाजारात या आधारभूत किमतीपेक्षा कमी किंमत असेल तर पूर्व घोषित आधारभूत किमतीनुसार तो धान्य व पिके खरेदी करण्याची जबाबदारी सरकारची असते. मात्र बाजारात बरेचदा आधारभूत किमतीला सुद्धा शेतमालाची खरेदी होत नाही. त्यामुळे उत्पादन खर्चावर आधारित भाव द्या, अशी मागणी शेतकरी, शेतकरी संघटना व विरोधक करित आहे. शेतकऱ्यांच्या या किमान आधारभूत किमतीविषयीच्या प्रश्नावर पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी स्पष्टीकरण देताना किमान आधारभूत किमतीवरच शेतकऱ्यांचा शेतमाल खरेदी केला जाईल असे स्पष्ट केले. या कायद्यानुसार मोठे व्यापारी थेट शेतकऱ्यांकडून शेतमाल खरेदी करू शकतात. परंतु जे लहान शेतकरी आहेत,

त्यांची सौदाशक्ती कमी असते. ते या कायद्याचा लाभ कसे घेतील हे सांगितलेले नाही. या कायद्यामुळे बाजार व्यवस्थाच नष्ट होईल, अशी भीती व्यक्त केली जात आहे. या कायद्याचा लाभ दलाल व व्यापाऱ्यांना जास्त होईल. सरकार एक देश एक बाजाराची गोष्ट करीत आहे, मात्र या व्यवस्थेमुळे कृषी उत्पादन बाजार समिती (APMC) नष्ट होतील. समितीच नष्ट झाल्यानंतर दलाल व व्यापाऱ्यांना मनमानी करायला वाव मिळेल. परिणामतः शेतकऱ्यांना आपल्या उत्पादनाचे योग्य दाम मिळणार नाही.

दुसऱ्या कायद्यानुसार मोठ मोठ्या कंपन्यांना हंगामापूर्वी शेतकऱ्यांशी शेतमाल खरेदी संबंधी करार करण्यास स्वातंत्र्य मिळालेले आहे. मात्र शेतकरी संघटना व विरोधी पक्ष करार शेतीला पश्चिमी मॉडेल समजतात. हा कायदा शेतकऱ्यांच्या हिताचा नाही. कारण यापूर्वी शेतमालाच्या उत्पादनानंतर उद्भवलेल्या समस्यांवरून दिसून येते. ऊस उत्पादक शेतकरी व साखर कारखानदारांमध्ये ऊसाच्या उत्पादनानंतर ऊस खरेदीबाबत निर्माण झालेला वाद याचे उत्तम उदाहरण आहे. मोठ मोठ्या कंपन्या शेतकऱ्यांसोबत एका निश्चित किमतीवर शेतमाल खरेदी संबंधी करार करतील. मात्र शेतमाल उत्पादनानंतर गुणवत्ता किंवा इतर काही कारण सांगून शेतमाल खरेदीस नाकार देतील. परिणामतः शेतकऱ्यांना शेतमाल इतर ठिकाणी किंवा कंपन्यांनाच कमी भावाने विकावे लागतील, अशी शंका आहे. जो शेतकरी आपल्या शेतमालाची जिल्ह्यातच विक्री करू शकत नाही. तो दुसऱ्या जिल्ह्यात किंवा राज्यात कसा काय शेतमालाची विक्री करू शकेल. तसेच याचा वाहतूक खर्च कसा काय भरून निघेल याविषयी चिंता आहे.

केंद्र सरकारच्या मते, करार शेतीमध्ये काही कारणास्तव विवाद झाला तर, त्या वादाचे निवारण विवाद निवारण बोर्डात केले जाईल. या बोर्डाचे मुख्य अधिकारी, उपविभागीय दंडाधिकारी (एसडीएम) यांना बनविलेले आहे. या कायद्यानुसार वाद निर्माण झाल्यास वाद निवारणाकरिता विवाद निवारण मंडळाकडे पाठविणे आवश्यक आहेत. हा वाद मंडळाने 30 दिवसात सोडविला नाही तर, दोन्ही पक्षाला न्याय मागण्याकरिता दंडाधिकाऱ्याच्या निर्णयाविरोधात अपील प्राधिकरणाकडे (जिल्हाधिकारी किंवा अतिरिक्त जिल्हाधिकारी) यांच्या कडे अपील करण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. मात्र याकरिता येणाऱ्या खर्चाचा कोठेही उल्लेख केलेला नाही. शिवाय थकबाकी वसूल करण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या शेतजमिनीवर कोणतीही कारवाई केली जाऊ शकत नाही, याबाबत शेतकऱ्यांना संरक्षण देण्यात आले आहे. मात्र शेतकरी गरीब व असंघटीत असल्यामुळे व्यापारी, दलाल यांच्याशी न्यायालयीन लढाई लढू शकत नाही. कारण ही प्रक्रिया खर्चिक व दीर्घकाळ चालणारी आहे. तेव्हा या मोठ्या

कंपन्यासोबत कशी काय न्यायालयीन लढाई लढू शकेल. कारण मोठ्या कंपनीकडे पैसा आणि प्रतिष्ठा असल्यामुळे त्यांना न्यायालयीन प्रक्रिया लांबविणे सहज शक्य आहे. मात्र शेतकऱ्यांकडे त्या तुलनेत काहीच नाही. उलट शेतकरी गरीब व असंघटित असल्यामुळे त्यांचेच नुकसान होईल, असे वाटते.

सारांश:-

केंद्र सरकारचा तीन कृषी सुधारणा विधेयक मंजूर करण्यामागील हेतू चांगला असला तरी, शेतकरी, शेतकरी संघटना, विरोधी पक्ष यांच्या विरोधाकडे दुर्लक्ष करणे योग्य नाही. या विधेयकावर सखोल चर्चा होणे आवश्यक होती. शेतकरी, शेतकरी संघटना व विरोधी पक्षांसोबत साधक-बाधक चर्चा करून या विधेयकाला अंतिम रूप द्यायला पाहिजे होते. या विधेयकांच्या बाबतीत सरकारने घाई केली, असे एकंदरीत विवेचनावरून दिसून येते. या कायद्यानुसार शेतकऱ्यांना आपला शेतमाल कृषी उत्पादन बाजार समिती (APMC) बाहेर विकण्याचे स्वातंत्र्य मिळालेले आहे. या व्यापाराकरिता शेतकऱ्यांना समितीला किंवा दलालांना कोणत्याही प्रकारचे शुल्क किंवा दलाली देण्याची आवश्यकता नाही. यामुळे शेतकरी आपला शेतमाल कोणालाही व कोठेही विकू शकतो. परिणामतः बाजारात स्पर्धा वाढून मागणी व पुरवठाच्या नियमानुसार शेतकऱ्यांना आपल्या शेतमालाची कीमत मिळू शकेल. मात्र अशा प्रकारची व्यवस्था यापूर्वीही बाजारात अलिखित स्वरूपात कार्यरत होती. शेतकरी कृषी उत्पादन बाजार समितीच्या (APMC) बाहेर व्यापारी किंवा ग्राहकांना आपले शेतमाल विकत होते. अशा व्यापारावर कोणतेही शुल्क आकारले जात नव्हते. मात्र धान्यावर प्रति क्विंटल विशिष्ट किलो तर फळांवर प्रति टनामागे शंभर किलो काट घेणे आजही सुरू आहे. अशा प्रथांवर या कायद्याने बंधन येईल काय याविषयी शंका वाटते. तसेच एजंट, दलाल, व्यापारी यांच्यातील चेन तुटून त्याचा फायदा शेतकऱ्यांना होईल असे वाटत नाही. कारण या लोकांचे हितसंबंध राजकीय नेत्यांशी असते. त्यामुळे कायदे कितीही कठोर असले तरी त्यांची अंमलबजावणी किती प्रभावीपणे होते यावर त्याचे यश अपयश अवलंबून आहे.

शिवाय दुसऱ्या कायद्यात करार शेतीला प्राधान्य देण्यात आले आहे. या कायद्यानुसार शेतकऱ्यांना त्यांचा शेतमालाचे हंगामापूर्वी मोठ्या कंपन्यांशी करार करून ठरलेल्या किमतीनुसार कंपन्यांना शेतमाल विक्रीची हमी मिळते. मात्र आजपर्यंतचा मोठ्या कंपन्यांचा अनुभव बघता शेतकऱ्यांचे नुकसानच झालेले आहे. शेतकरी गरीब व असंघटित असल्यामुळे तो या कंपन्यांचा सामना करू शकत नाही. परिणामतः कंपन्यांनी दिलेल्या किमतीवरच

समाधान मानावे लागते. सरकारने शेतकरी व कंपन्यांमधील वाद मिटविण्याकरिता विवाद निवारण मंडळाची स्थापना केली आहे. या मंडळात न्याय मिळाला नाही तर जिल्हाधिकाऱ्याकडे दाद मागता येते. मात्र शेतकरी गरीब व असंघटित असल्यामुळे तो मोठ्या कंपन्यांशी लढण्यास असमर्थ आहे. तेव्हा त्यांना न्याय मिळेल का हा प्रश्नच आहे. तसेच तिसऱ्या कायद्यानुसार अन्नधान्य, दाळी, तेलबिया, तेल, बटाटे, कांदे या वस्तूंना जीवनावश्यक वस्तूंच्या यादीतून वगळण्यात आले आहे. यामुळे शेतकरी व व्यापारी यांना या वस्तूंचा साठा करण्यास मुभा मिळालेली आहे. मात्र शेतकरी गरीब व असंघटित असल्यामुळे तो सहजासहजी शेतमालाची साठवणूक करित नाही. त्याला पुढील हंगाम व प्रपंचाकरिता नेहमी पैशाची निकड असते. म्हणून तो लगेच शेतमालाची विक्री करतो. मात्र व्यापाऱ्यांकरिता ही साठेबाजी करून नफेखोरीची एक संधी चालून आलेली आहे. याचे उदाहरण म्हणजे दरवर्षी कांद्याचा साठा व किमतीत होणारी वाढ होय. तेव्हा हे तिन्ही कायदे लागू झाले असली तरी शेतकऱ्यांना या कायद्याचा फायदा वा नुकसान होईल हा येणारा काळच सांगेल.

संदर्भ:-

- 1) प्रा. श्रीनिवास खांदेवाले, लोकमत वृत्तपत्रातील अग्रलेख, दि. 1 ऑक्टोबर 2020
- 2) डॉ. राजूजी श्रीरामे, न्यूज प्रभात डिजिटल न्यूज नेटवर्क मधील अग्रलेख, दि. 8 ऑक्टोबर 2020
- 3) www.timesnowmarathi.com
- 4) www.lokmat.com
- 5) www.hindireaders
- 6) www.india.com

-----*****-----

बुलडाणा जिल्हयातील कृषी कार्यक्षमतेचा अभिक्षेत्रीय व कालिक अभ्यास

डॉ. संदीप रूपरावजी मसराम (सहाय्यक प्राध्यापक - भूगोल)
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

सारांश

भारत या कृषी प्रधान देशात शेती चे महत्व अनन्यसाधारण आहे. भारतातील मोठी लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे आजही शेतीवर अवलंबून आहे. लोकसंख्या वाढत आहे पण भौगोलिक क्षेत्र मात्र कायम तेवढेच आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्याकरीता उपलब्ध शेतीतून जास्त उत्पादन घेणे गरजेचे आहे. याकरीता त्या प्रदेशातील कृषी कार्यक्षमता वाढविणे गरजेचे आहे. कृषी कार्यक्षमता ही कृषी कार्यक्षमता निर्देशांकाच्या सहाय्याने मोजली जाते. प्रस्तुत शोध निबंधात बुलाडाणा जिल्हयातील कृषी कार्यक्षमता मोजण्यात येत आहे कृषी कार्यक्षमता निर्देशांकाच्या आधारे प्रदेशाचे गट करून उच्च कृषी कार्यक्षमता, मध्यम कृषी कार्यक्षमता आणि कमी कृषी कार्यक्षमता असे प्रदेशांचे वर्गीकरण करण्यात येत आहे.

बीज संकल्पना

कृषी कार्यक्षमता, कृषी उत्पादकता.

प्रस्तावना

आजच्या काळात मानवाने तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे कृषी व्यवसाय उपजीविकेच्या साधनांपासून व्यवसायिक ते मध्ये रूपांतरित केली आहे. विविध प्रदेशात कायमस्वरूपी चालू असणारी शेती ही एक मानवनिर्मित आर्थिक व सामाजिक प्रणाली आहे. एकूण लोकसंख्येत कृषी व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण अधिक आहे त्यामुळे शेतीचा विकास म्हणजे तेथील मानवाचा विकास यादृष्टीने कृषीचा विकास करणे गरजेचे आहे.

शेती हा अव्याहतपणे चालू असणारा आर्थिक व्यवहार असल्याने या क्षेत्रात फार मोठ्या लोकसंख्येला रोजगार मिळतो. शेती हा व्यवसाय बहुतांशी निसर्गाधीन आहे. प्रत्येक पिकास आवश्यक असणारी अनुकूल भौगोलिक परिस्थिती ज्या प्रदेशात असेल तेथेच ते विशिष्ट पीक घ्यावे लागते. त्याशिवाय शेतीस मानवी श्रम, कौशल्य व ज्ञान यांची जोड द्यावी लागते. या सर्व परिस्थितीवर त्या प्रदेशातील कृषी विकास अवलंबून असतो.

उपलब्ध साधनसंपदा, तिचा योग्य वापर आणि त्यातून मानवी समाजाचा होणारा विकास असा क्रमबद्ध अभ्यास करताना कृषी एक महत्त्वाची साधनसंपदा आहे अशा

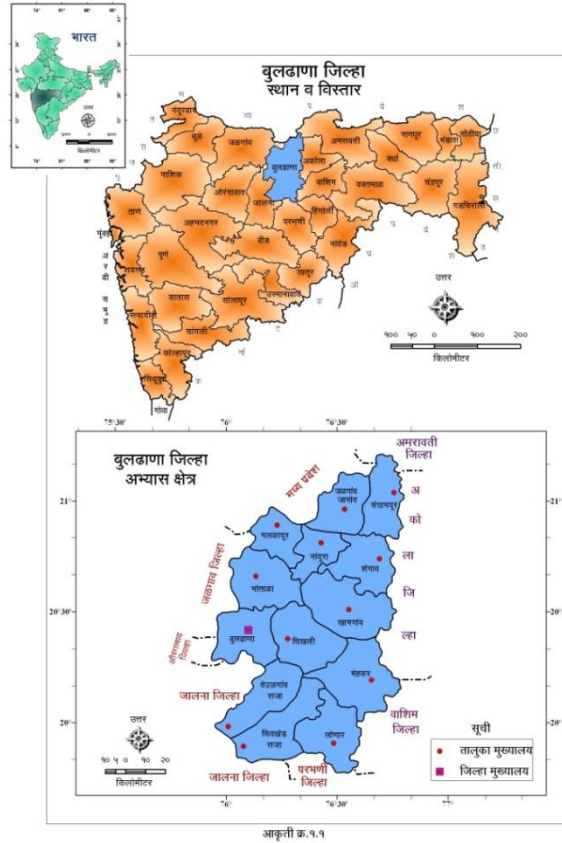
दृष्टिकोनातून तिचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात बुलढाणा जिल्ह्यातील कृषीची कार्यक्षमता अभ्यासण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे -

- 1) बुलढाणा जिल्ह्यातील कृषी कार्यक्षमता अभ्यासणे.
- 2) 1991 ते 2011 या कालावधीतील बुलढाणा जिल्ह्यातील कृषी कार्यक्षमता निर्देशांकाचा तालुकानिहाय अभ्यास करणे.

अभ्यासक्षेत्र -

बुलढाणा हा पश्चिम विदर्भातील एक महत्वाचा जिल्हा आहे. बुलढाणा जिल्हा अमरावती या प्रशासकीय विभागात येतो. या जिल्ह्याला विदर्भाचे प्रवेशद्वार असेही म्हटले जाते. मराठवाड्याच्या सीमेला लागून असलेल्या या जिल्ह्यापासून विदर्भाची सुरुवात होते. बुलढाणा जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार $19^{\circ} 51'$ उत्तर ते $20^{\circ} 17'$ उत्तर अक्षांश या दरम्यान आणि रेखावृत्तीय विस्तार $75^{\circ} 57'$ पूर्व ते $75^{\circ} 49'$ पूर्व रेखांशाच्या दरम्यान आहे. या जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 9640 चौ.कि.मी. आहे. बुलढाणा जिल्ह्यात एकूण 13 तालुके आहेत. जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता प्रति चौरस किलोमीटर ला 268 आहे.

माहिती संकलन आणि अभ्यास पद्धती -

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीयक आकडेवारीचा वापर करण्यात आला आहे. जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन तसेच जनगणना पुस्तिकेचा वापर करण्यात आला आहे. बुलढाणा जिल्ह्यातील कृषी कार्यक्षमता निर्देशांक अभ्यासण्यासाठी विविध कृषी संबंधित माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

कृषी विकास स्तराचे मापन कृषी उत्पादकता, कृषी कार्यक्षमता आणि जमिनीची सुपीकता यांच्या माध्यमातून केले जाते. कृषी क्षेत्रामध्ये होणाऱ्या कालिक परिवर्तनाचे हे संकेतक आहे. वास्तवात हे तीनही सूचक एक दुसऱ्यांशी पूरक असूनही त्यांचे उद्देश व अर्थ भिन्न आहेत. एका निश्चित कालावधीत एखाद्या प्रदेशातील प्रचलित प्रदर्शनाची मात्रा दुसऱ्या एखाद्या प्रदेशा पेक्षा भिन्न असते. त्याला त्या क्षेत्र प्रदेशाची कार्यक्षमता म्हणून संबोधले जाते. या आधारावर एका भागाला दुसऱ्या भागातून स्पष्टपणे तेथील क्षमतेच्या आधारावर वेगळे केले जाऊ शकते. त्यामुळे हा निर्देशांक एखाद्या प्रदेशातील कार्यक्षमता आणि क्षमता मोजण्यासाठी अधिक उपयोगी समजल्या जातो.

बुलढाणा जिल्ह्यातील कृषी कार्यक्षमता मोजण्यासाठी गांगुलीच्या कृषी कार्यक्षमता निर्देशांकाचा उपयोग केला आहे. कृषी कार्यक्षमता काढण्याकरिता गांगुली यांच्या खालील सूत्राचा वापर करण्यात आला आहे.

$$\text{सूत्र} - E_n = (I_{yn} \times C_n) \div 100$$

E_n = Agriculture Efficiency Index (कृषी कार्यक्षमता निर्देशांक)

I_{yn} = Yeild of Crop (पिकांचे उत्पादन)

C_n = Crop Land Share in Percentage (शेत जमिनीची टक्केवारी)

विश्लेषण

बुलढाणा जिल्ह्यातील कृषी कार्यक्षमतेचा तालुकानिहाय अध्ययन करण्यात आले आहे यासाठी 1991 ते 2001 या वर्षातील आकडेवारीचा अभ्यास केला. प्राप्त कृषी कार्यक्षमता निर्देशांकावरून उच्च कार्यक्षमतेचे प्रदेश, मध्यम कार्यक्षमतेचे प्रदेश आणि कमी कार्यक्षमतेचे प्रदेश याप्रमाणे वर्गीकरण करण्यात आले.

सारणी

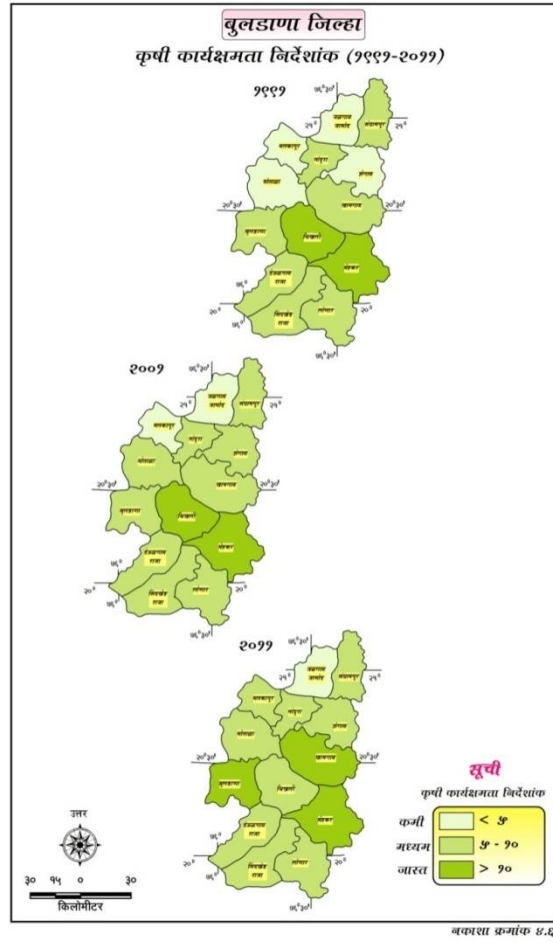
बुलढाणा जिल्हा - कृषी कार्यक्षमता निर्देशांक

अ.क्र.	तालुके	कृषी कार्यक्षमता निर्देशांक		
		1991	2001	2011
1	बुलडाणा	7.41	7.70	11.21
2	मोताळा	4.87	5.04	5.92
3	मलकापूर	4.65	4.77	7.48
4	नांदुरा	5.13	5.32	7.86
5	जळगाव जामोद	4.23	4.49	4.82
6	संग्रामपूर	5.52	5.78	5.04
7	शेगाव	4.89	5.10	5.12
8	खामगाव	8.97	9.17	10.40
9	चिखली	10.81	10.85	9.31
10	मेहकर	12.69	12.74	12.01
11	लोणार	6.06	6.01	5.95
12	सिंदखेड राजा	6.33	6.28	6.09
13	देऊळगाव राजा	6.55	6.75	8.77

स्त्रोत - संशोधक स्वतः

1. कृषी कार्यक्षमता (1991) -

बुलढाणा जिल्ह्यात 1991 च्या आकडेवारीनुसार कृषी कार्यक्षमतेमध्ये मेहकर तालुका अग्रेसर आहे. मेहकर तालुक्याचा कृषी कार्यक्षमता निर्देशांक 12.69 आहे. तर जळगाव जामोद तालुक्यातील सर्वात कमी 4.23 कृषी कार्यक्षमता निर्देशांक आहे. कृषी कार्यक्षमतेच्या निर्देशांकाचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

- अ. उच्च कृषी कार्यक्षमतेचे प्रदेश (10 पेक्षा अधिक) - मेहकर, चिखली या दोन तालुक्यांचा समावेश उच्च कृषी कार्यक्षमतेच्या प्रदेशात होत आहे.
- ब. मध्यम कृषी कार्यक्रम तेथे कार्यक्षमतेचे प्रदेश (5 ते 10) - खामगाव, बुलढाणा, देऊळगाव राजा, सिंदखेड राजा, लोणार, संग्रामपुर, ही नांदुरा तालुके मध्यम कृषी कार्यक्षमतेच्या प्रदेशात येतात.
- क. कमी कृषी कार्यक्षमतेचे प्रदेश (5 पेक्षा कमी) - शेगाव, मोताळा, मलकापूर व जळगाव जामोद या तालुक्यांचा समावेश कमी कृषी कार्यक्षमतेचा प्रदेशात होतो.

कृषी कार्यक्षमता (2001) -

2001 मध्ये बुलढाणा जिल्ह्यातील मेहकर तालुक्यात सर्वात जास्त 12.74 तर जळगाव जामोद तालुक्यात सर्वात कमी 4.49 कृषी कार्यक्षमता निर्देशांक आढळून आला.

अ. उच्च कृषी कार्यक्षमतेचे प्रदेश (10 पेक्षा अधिक) - मेहकर व चिखली हे दोन तालुके उच्च कृषी कार्यक्षमतेच्या प्रदेशात येतात.

ब. मध्यम कृषी कार्यक्षमतेचे प्रदेश (5 ते 10) - खामगाव, बुलढाणा, सिंदखेड राजा, देऊळगाव राजा, लोणार, संग्रामपूर, नांदुरा, शेगाव व मोताळा तालुका के माध्यम कृषी कार्यक्षमतेच्या प्रदेशात येतात.

क. कमी कृषी कार्यक्रम तेथे प्रदेश (5 पेक्षा कमी) - मलकापूर व जळगाव जामोद हे दोन तालुके कमी कृषी कार्यक्षमतेचा प्रदेशात येतात.

कृषी कार्यक्षमता (2011) -

2011 मध्ये बुलढाणा जिल्ह्यातील जवळपास सर्वच तालुक्यात कृषी कार्यक्षमतेचा निर्देशांक वाढलेला आहे. जिल्ह्यातील मलकापूर तालुक्यात सर्वात जास्त 12.01 तर जळगाव जामोद तालुक्यात सर्वात कमी 4.82 कृषी कार्यक्षमता निर्देशांक आहे.

अ. उच्च कृषी कार्यक्षमतेचे प्रदेश (10 पेक्षा अधिक) - मेहकर बुलढाणा व खामगाव ही तालुके उच्च कृषी कार्यक्षमतेच्या प्रदेशात येतात.

ब. मध्यम कृषी कार्यक्षमतेचे प्रदेश (5 ते 10) - चिखली, देऊळगाव राजा, नांदुरा, मलकापूर, सिंदखेड राजा, लोणार, मोताळा, शेगाव व संग्रामपूर या तालुक्यांचा समावेश मध्यम कृषी कार्यक्षमतेच्या प्रदेशात होतो.

क. कमी कृषी कार्यक्रम तेथे प्रदेश (5 पेक्षा कमी) - जळगाव जामोद हा एकमेव तालुका कमी कृषी कार्यक्षमतेच्या प्रदेशात येत आहे.

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे आधारे बुलढाणा जिल्ह्यातील कृषी कार्यक्षमतेचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. बुलढाणा जिल्ह्याची कृषी कार्यक्षमता मेहकर तालुक्यात सर्वाधिक आहे. 1991 ते 2011 या कालावधीतील बुलढाणा जिल्ह्यातील कृषी कार्यक्षमता निर्देशांकाच्या अभ्यासाच्या आधारे लक्षात येते की, मेहकर, चिखली, खामगाव आणि बुलढाणा तालुक्यात सुपीक काळी मृदा असल्याने या प्रदेशात उच्च कृषी कार्यक्षमता आढळून येत आहे. जमिनीचा पोत राखून तसेच पिक चक्रीकरण पद्धतीने पिक घेतल्यास कमी कृषी कार्यक्षमता असणाऱ्या तालुक्यात सुद्धा ही कार्यक्षमता वाढविता येऊ शकेल. जलसिंचनाच्या सोयी वाढवून सेंद्रिय खतांचा वापर केल्यास निम्न कृषी कार्यक्षमता असणाऱ्या प्रदेशात ही कार्यक्षमता वाढविण्यास मदत होऊ शकते. त्यामुळे कृषी कार्यक्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने वेळीच पावले उचलणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची -

1. शर्मा बी एल. व भारद्वाज पलक (2003) कृषी भूगोल, हिमांशू पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली.
2. आहेर डॉ. अंकुश व साळुंखे डॉ. विजया (2015), कृषी भूगोल, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
3. तिवारी आर.सी., सिंह बी. एन. (2006), कृषी भूगोल, प्रवल्का पब्लिकेशन्स, अलाहाबाद.
4. सिंह डॉ. ब्रजभूषण (1988), कृषी भूगोल, ज्ञानोदय प्रकाशन, गोरखपुर.
5. हुसेन माजिद (2004), कृषी भूगोल, रावत पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली.
6. Mohammad Shafi (2006), Agricultural Geography, Pearson Education, New Delhi.

-----*****-----

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींचे गोंडी बोली

ikMNI dHj Hkr

Hxorjlo dyH foKlu egfo|ky; ,VkiYyH ft-xMnpjlyh

वनवैभवांनी नटलेला गडचिरोली जिल्हा हा आदिवासी जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. हा जिल्हा आंध्र प्रदेश, छत्तीसगड व मध्यप्रदेश या सीमारेषा वर आहे. शेती हा प्रमुख व्यवसाय असून धान हे मुख्य पीक आहे. घर हे कुडाचे तर घराला कुंपण हे सुद्धा लाकडाचे त्यामुळे कमालीचे दारिद्र्य दिसून येते.

गडचिरोली जिल्हा आदिवासीबहुल जिल्हा असून आदिवासी जमातीत प्रामुख्याने गोंड, माडिया बडा माडिया दिसून येते. गोंड ही भारतातील मोठी आदिवासी जमात असून द्रविडीयन वंशात मोडतात. मातृशक्तीला मानतात निसर्ग हाच त्यांचा खरा मित्र आहे. जयसेवाने ते एकमेकांना अभिवादन करतात. सेवाभावाचा जयजयकार असो असा त्याचा अर्थ.

आदिवासी समाजाला समजून घेण्यासाठी त्यांची संस्कृती समजून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. गोंड माडिया समाजाचे स्वतःचे असे समृद्ध सांस्कृतिक जीवन आहे. या समाजाचे पेरसापेन (शंकर, महादेव) सजोरपेन बुढलपेन हे आराध्य दैवत असून ७५० कुळ आहे. त्या समाजामध्ये एक देव, दोन देव, तीन देव चार देव, पाच देव, सहा देव, सात देव आहेत. गोंड धर्माची पाच तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) सगा आप्तेष्ट (सामाजिक व्यवस्था)
- २) सगा गोदुल (समाज मंदिर)
- ३) सदा पेन कडा (शक्ती पीठ)
- ४) सगा पुनेम (सत्यधर्म)
- ५) सगा मुठ्वा (प्रमुख ज्ञानी मनुष्य, गुरु)

या पाच तत्वांचे पालन करावे. त्याचा मान राखावा, आई-वडिलांची, पत्नी व मुलांचे, नातेवाईक, मित्रमंडळीची, जातीपंच, गुरुची, कुलदेवतेची सेवा करावी व गोंडी धर्माच्या विचारानुसार तत्त्वानुसार वागावे बोलीभाषेतून कोणत्याही समाजाची संस्कृती दिसून येते त्यामुळे गोंड माडिया समाजाला समजून घ्यायचे असल्यास त्यांची बोलीभाषा समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

गोंडी भाषा ही द्रविड परिवारातील समजली जाते. कुमार परीलीन्गो यांनी गोंडी भाषेची उत्पत्ती केली आहे असे समजले जात असून ती अतिशय प्राचीन आहे. अशा बोलीभाषेविषयी अनेक विचारवंतांनी आपले विचार मांडले आहेत. गोंडी भाषेचे प्राचीन तत्व दाखविले आहे. गोंडी भाषेचे अभ्यासक थोर विचारवंत व्यंकटेश आत्राम यांनी गोंडी ही केवळ भाषा नव्हे तर गोंडवन राज्याची राज्यभाषा आणि ऋग्वेद काळापूर्वीची 'युयवा' राष्ट्राची राष्ट्र भाषा असून तिला लिपी होती हे पुरावेसहीत त्यांनी सिद्ध केले आहे. तर भुजंग मेश्राम यांनी सुद्धा गोंडी भाषा ही प्राचीन असून तिला लिपी आहे व तिचा सार्वजनिक ठिकाणी उपयोग केला जात होता. दैनंदिन व्यवहाराची ती भाषा होती असे मत त्यांनी मांडले.

मौखिक परंपरेने ही गोंडी, माडिया बोलीभाषा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जाते व बोलीभाषेच्या दैनंदिन व्यवहारात उपयोग करतात. मराठी भाषेमध्ये जास्त संख्यांचा उपयोग केला जातो म्हणजे एक दोन तीन असे मोजमाप करतो तर गोंडी बोली भाषेमध्ये ज्या संख्या पुढीलप्रमाणे वापरली जाते.

ejlBh

,d ¼½

nkx ¼½

rhu ¼½

pkj ¼½

ikp ¼½

l gk ¼½

l kr ¼½

vkB ¼½

uo ¼½

ngk ¼½

xlWh

mah

jm

eqw

uky xq

l ; k

l k: x

; a x

; ew

jkl mh

i nw

दैनंदिन व्यवहारामध्ये याच संख्या ज्ञानाचा उपयोग केला जातो.

वाराची नावे सुद्धा गोंडी, माडिया भाषेमध्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

ejlBh

jfookj

l kœokj

eæGokj

c#kokj

xq okj

'kplokj

'kfuokj

xlBh

i w kZs

urekuš

l w kZs

l w kZs

eßkuš

fuyqš

vkl uš

गोंडी, माडिया या भाषेचा उपयोग दैनंदिन व्यवहारांमध्ये होतो. मराठी शब्दाचा उपयोग हा गोंडी बोलीभाषेमध्ये कसा होतो तर

ejlBh

ofMy

&

vkbZ

&

cfg.k

&

Hkm

&

dk;

&

xko

&

nD ½nr½

&

'kar

&

r: .k

&

plæys

&

vMk.kh

&

vlu

&

xlBh

ckckMly ½ckck½

v0okuk ¼v0ok½

l ykuh

rEewh ¼rEewygu½

crhckry

ukVs

i si

deçds

ys kj

, ðkukç

oM/hokl

xkVs

v&k	&	edkī Mhejdk
vkl k	&	vkne
vkBou	&	erh
bdMs	&	fgds
vksk/k	&	erw
d' kkyk	&	ckjhdw
dku	&	dÅdøÅ
d&kjh	&	ys k/kdM
xos	&	xjks

अशा असंख्य गोंडी व शब्दाला मातृभाषेला ते उपयोग करतात. तुझे नाव काय (निवा पोरोल बाताल) तुझे बाबा काय करतात (मिनोर बाबाडोल बत्री कितोक) माझे बाबा नोकरी करतात (नाबोर बाबो नोकरी कितोक), तुम्ही जेवण केले काय (एमेंट जावा येतीट)

आदिवासी समाजाची गोंडी भाषा ही प्राचीन असून ती सुध्या संपन्न होती या बाबत डॉ विनायक तुमराम योचे विचार महत्वाचे आहे "आदिवासीच्या बोलीभाषा शब्द संपत्तीचे आगर आहे. भाषाशास्त्राच्या अभ्यासावरून द्रविड भाषातीलमुळ शब्दांचा संबंध आदी द्रविडकालीन संस्कृती व भाषा समूहाशी निगडीत असल्याचे म्हटले जाते. काहींच्या मते सिंधू संस्कृतीतील लीकांची लिपी चित्र लिपी होती. महोन्जोदडोत उपलब्ध झालेली चित्रलिपी ही गोंडलिपी होय. ही गोंडलिपी म्हणजे द्रविडीन भाषेची लिपी होय. कारण द्रविडीन हेच गोंड लोक होत." गोंडांची द्रविडीन संस्कृती होती व ती समृद्ध व संपन्न होती.

डॉ श्याम मोहरकर यांचे विचारही ही महत्त्वपूर्ण आहे. बोलीबाबत ते म्हणतात, "नागर संस्कृतीपासून दूर व अलिप्त राहिलेले संबंधित प्रदेशातील मूळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी, असे सामान्यतः म्हणतात येते. संस्कृत समाजापासून दूर असलेल्या डोंगराळ परदेशात, जंगलात, दऱ्याखोऱ्यात वस्ती करून राहणारे आदिवासी आजही आपली प्रथा बोलीभाषा संस्कृती, धर्म, रिती-रिवाज, सण-उत्सव टिकवून आहेत. भारतात आजवर अनेक नागरिक संस्कृती उदय पावून अस्ताला गेल्या, परंतु आदिम जाती जमातींची पृथगात्मता अजूनही जशीच्या तशीच आहे. निसर्गाशी तादात्म्य पावलेल्या स्वच्छंदी व स्वतंत्र वृत्तीच्या आधुनिक

युगाच्या वाऱ्यापासून अस्पर्श राहिलेल्या आदिवासी जमाती अजूनही पुरवा अनुकरणीय जीवन जगत आहेत. प्रत्येक जातीची स्वतंत्र अशी बोलीभाषा, संस्कृती आहे." मूळ निवासी असलेला हा गोंड, माडिया समाज शहरापासून दूर जंगल दऱ्याखोऱ्यात तो राहतो पण त्यांनी आपली एकूणच जी संस्कृती आहे ती टिकवून ठेवली.

जागतिकीकरणाच्या या काळात गोंडी भाषा टिकते की काय अशी शंका निर्माण झाली आहे. आदिवासी मुलगा शहरांमध्ये शिक्षण घेतो त्यावेळेला तो मराठी भाषेतून शिक्षण घेतो त्यामुळे मराठी भाषेचा तो उपयोग करतो. अभ्यासामध्ये गोंडी, माडिया भाषा नसल्यामुळे तो, ती हळूहळू विसरत जातो. तो गावी जातो. त्या वेळेला मित्रमंडळी, नातेवाईक, घरच्या लोकांशी तो मराठी भाषेतून बोलतो हळूहळू तो आपली भाषा विसरायला लागतो. भाषा ही कोणतेही असो ती दैनंदिन व्यवहारात बोलली गेली तरच ती टिकते जिवंत राहते नाहीतर हळूहळू ती नष्ट होते. त्यामुळे या जागतिकीकरणाच्या या रेट्याने ती भाषा टिकते की नाही अशी शंका निर्माण झाली आहे.

महाराष्ट्र राज्याच्या सीमेलगत आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड हे राज्य लागून आहे. त्यामध्ये या प्रादेशिक संबंधांमुळे मराठी, तेलगू, तामिळ, हिन्दी शब्दांची सरमिसळ झाल्याचे दिसून येते पण गोंडी माडिया बोलीचे एक स्वतःचे असे वैभव आहे त्यामुळे तिचे सामर्थ्य अबाधित राहिल.

fu'd'k%&

1½ xkMh Hk'k gh vfrkphu vlu rh nfofM; u Hk'k vks

2½ xkMh clyh Hk'k R; kP; k l d'rhpse/n n'kz ?M/r

3½ xkMh] ekM; k Hk'kps eG Lo: lk gs ek[kd vks

4½ xkMh Hk'kyk Lor%ph fyih vks i.k y[ku gkr ukgh

5½ xkMh] ekM; k clyhHk'k 0; kdj.k vks drk] de] fdz kin v'khp okD; jpuk ejkBhiek.ks clyh tkrs

6½ xkMh fyihoj l ákksku d: u gh Hk'k fodlhr clyh ikghts

7½ v'knokl h clyh Hk'k xkM] ekM; k 'kCn l áRrhpseks Hk'kj vly; kps fnl q; ;rs

8½ xkMh] ekM; k Hk'k;/; svl .kjs 'kCn oBko gs ejkBh Hk'kps 'kCn oBko ok<fo.kjs vks

9½ fyf[kr I ghr; ulY; keGs xkWh] ekM;k Hk'kk u"V gls ; kP; k ekxibj vks
10½ vfnokl h Iekt vkiY; k clyh ckr txir ukgh

vfnokl h I aHk xEk

1½ inej[kk /kudj&oku [kM& ¼ a k-½ v{kjclsh I akku if=dk] I jnkj iVsy egfo |ky; paizj-

2½ umfd'kj eakke&xkWh vfk.k ekM;k Hk'kk 'kndk k vggj-

3½ vkj-Vh-mbZs xq th&I f[kr xkWh I adrh-

4½ foods tk kh&¼ a k-½ vl .; nhi Jh-I kbZkck xteh.k fodkl I aFk xMfpjsh-

5½ ia;jhukFk ikVhy&HkVds Hk'kk.

-----*****-----

भद्रावतीचा सांस्कृतिक ठेवा : लेणी शिल्प

प्रा. डॉ. जयवंत नथ्यूजी काकडे

विवेकानंद महाविद्यालय, भद्रावती.

सारांश: -

भद्रावती येथील वास्तु शिल्पांमधील लेणी शिल्प भद्रावतीचा एक महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक ठेवा आहे. आजमितीस भद्रावती मध्ये तीन लेणी शिल्प आढळतात. येथील लेणी शिल्पाच्या निर्मितीची सुरुवात मोर्य काळापासूनच झाली व पुढे ती सातव्या आठव्या शतकापर्यंत सुरू होती. भद्रावती मध्ये बौद्ध व ब्राह्मणी अशा दोन प्रकारच्या लेण्या आहेत. त्यातील विजासन येथील बौद्ध लेणी ही तीन लेण्यांचा समुह असलेली लेणी आहे. तीनही लेणींमध्ये बुद्धांच्या पद्मासनातील मूर्ती विराजमान आहे. तसेच लेणींमध्ये पोटकक्ष व एक सहा अक्षरी शिलालेख आहे. ब्राह्मणी लेणींमध्ये भवानी मंदिर शैलगृह व वरद्विनायक शैलगृह अशा दोन लेणी आहेत. ज्यात चामुंडा, भैरव - भैरवी, योनीसह शिवलिंगं, उमा-महेश्वर यांच्या मूर्ती तर वरद्विनायक शैलगृहात त्रिविक्रम, शिवलिंग, केवल नृसिंह, शेषशाही विष्णू नृवराह ही शिल्पे कोरलेली आहे. एकूणच प्राचीन वास्तू प्रकारातील लेणी शिल्पाची निर्मिती भद्रावतीमध्ये झाली व त्यांनी धर्म प्रतीक आणि श्रद्धास्थानांच्या रूपाने लोक भावना जपल्या आहेत.

बीज शब्द : - लेणी, शैलगृह

प्रस्तावना :-

पूर्व विदर्भातील चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये वर्धा नदीच्या खोऱ्यात, ताडोबा राष्ट्रीय अभयारण्यालगत भद्रावती हे तालुक्याचे गाव वसले आहे. ते नागपूर पासून दक्षिणेला १२५ कि. मी. अंतरावर तर चंद्रपूर पासून उत्तरेला २८ कि. मी. अंतरावर आहे. भद्रावतीला एक मोठी राजकीय, सांस्कृतिक व धार्मिक परंपरा आहे. या परिसरावर मौर्य, सातवाहन, वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकुट, माना, यादव, मुस्लिम, गोंड, भोसले, इंग्रज इत्यादी राज्यकर्त्यांनी राज्य केले. भद्रावती मध्ये मूर्ती, मंदिरं, तलाव, लेणी इत्यादींची भरमार असून इथे हिंदू, जैन व बौद्ध धर्माची धर्म प्रतीक आहे. शहरातील वरद विनायक मंदिर, नाग मंदिर, बौद्ध लेणी, जैन मंदिर प्रसिद्ध आहे. सदर धर्मियांच्या धर्म प्रतीकांवरून परिसरातील जनतेने या तीनही धर्मांना आश्रय दिल्याचे स्पष्ट होते. त्यामुळेच भद्रावती मध्ये धर्म प्रतीक रूपाने या धर्म मंदिरांची निर्मिती झाली आहे. अशा शिल्पकलांमधील लेणी शिल्प हे एक अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यामुळेच सदर शोधनिबंधासाठी भद्रावती मधील शैलगृह हा विषय निवडण्यात आला आहे.

विषयाची निवड:-

शैलगृहांना कला अवशेषांमध्ये अत्यंत महत्त्व आहे. लेणी, गुहा, गुंफा, शीलामंदिरे, प्रस्तरालये अशी त्यांची अन्य नावे आहे. अशी शैलगृहे प्राचीन भारतीय वास्तुकलेचे एक विशेष वैशिष्ट्ये ठरतात. त्यामुळेच भद्रावतीचा सांस्कृतिक ठेवा म्हणून आणि अभ्यासकांना भद्रावती मधील शैलगृहांबाबत माहिती मिळावी म्हणून सदर शोधनिबंधासाठी भद्रावतीतील लेणी शिल्पांची निवड केली आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश:-

१. प्रस्तुत शोधनिबंधातून भद्रावती मधील ऐतिहासिक सांस्कृतिक स्थितीची ओळख होतात.
२. भद्रावती मधील बौद्ध व ब्राम्हणी शैलगृहांची ओळख होतात.
३. भद्रावती मधील शैल स्थापत्या वर प्रकाश टाकता येतो.
४. संबंधित अध्ययनातून ऐतिहासिक अध्ययनात भर पडतात.

गृहीत तथ्य:-

१. भद्रावती मधील शैलगृह निर्माण परंपरेची माहिती होईल.
२. परिसरातील शिल्पकारांना लेणी कोरण्याचे ज्ञान होते.

संशोधन पध्दती:-

सदर शोधनिबंध तयार करताना संशोधन पध्दतीनुसार प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. म्हणजेच याकरिता ग्रंथालयीन पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

शोधनिबंधाचा आराखडा:-

सदर शोधनिबंधाकरिता वर्णनात्मक आराखडा वापरण्यात आला. या आराखड्यानुसार ऐतिहासिक घटनांचे यथायोग्य वर्णन करणे सोपे जाते, तसेच गृहीत कृत्याची उकल करणे सोपे ठरतात.

तथ्य संकलन पध्दती:-

सदर विषयाच्या अनुषंगाने भद्रावती मधील शैलगृहांना भेटी देऊन, त्यांचे निरीक्षण करून माहिती संकलित करण्यात आली. तसेच शैलगृहांच्या माहितीकरिता ग्रंथांचा शोध घेऊन त्यातील माहिती संकलित केली व सदर शोधनिबंधाची मांडणी करण्यात आली.

विषय विश्लेषण:-

भद्रावती हे गाव उंच सपाट भागावर बसले आहे. इथे गवराळा गणपती मंदिर टेकडी, विजासन टेकडी, भद्रगिरी टेकडी अशा टेकड्या असून त्या वालुकाश्म पाषाणातील आहे. भद्रावती मध्ये असलेल्या विजासन बौद्ध लेणी, भवानी शैलगृह व वरद विनायक मंदिरालगतची लेणी या टेकडीमधील पाषाणात कोरलेल्या आहे. त्या आज गावामध्ये दिसत असल्या तरी त्यांच्या निर्मितीच्या वेळी त्या गावाबाहेर निसर्गाच्या सानिध्यात होत्या.

लेणी शिल्प:-

इजिप्त व भूमध्य समुद्राच्या किनाऱ्याजवळ असलेल्या आशियाई देशांमध्ये गिरी शिल्पांची परंपरा होती. परंतु भारतात निर्माण झालेली शैल स्थापत्याची कला ही पूर्णतः भारतीयच आहे.ⁱ भारतात खडकांतून कोरलेली सुमारे १२ हजार लेणी शिल्प आहे; त्यातील हजाराने थोडी अधिक महाराष्ट्रात आढळतात. या लेण्या जैन, बौद्ध व वैदिक अशा विविध धर्म पंथीयांनी कोरलेल्या आहेत. त्यामध्ये बौद्ध धर्मिय लेण्यांची संख्या सर्वाधिक आहे. धार्मिक प्रचार-प्रसार हाच प्रमुख हेतू सामान्यता बहुतेक लेण्यांमधून दिसून येतो. या लेण्यांचा सर्वसाधारण काळ इ. सन पूर्व तिसरे शतक ते इ. सन पूर्व नववे शतक असा मानला जातो.

भारतात प्रामुख्याने मौर्य सम्राट अशोकाच्या काळापासून लेणी खोदण्यास प्रारंभ झाला असावा असे त्या लेण्यांमधील कोरीव लेखांवरून ज्ञात झाले आहे. आणि पुढील काळात लेणी स्थापत्याची ही परंपरा भारतभर प्रसारित होत गेली.ⁱⁱ

चंद्रपूर जिल्ह्यातील भद्रावती परिसरात सुद्धा मौर्य काळापासूनच शैलगृह खोदण्यास सुरुवात झाली हे भद्रावती येथील विजासन लेणी वरून म्हणता येते. असे असले तरी नैसर्गिक गुहांचा वापर इथला मानव थेट प्रागैतिहासिक काळापासून करित होता; हे झारापापडा, नागरमोथा आणि शंकरलोथी येथील निसर्गरीत्या निर्माण झालेल्या गुहा स्थापत्यावरून व तेथील दोन गुहात रंगविलेल्या चित्रांवरून स्पष्ट होते.ⁱⁱⁱ

बिहारमध्ये बाराबार व नागार्जुनी टेकड्यांमध्ये सुरु झालेली शैल स्थापत्याची परंपरा सर्व भारतभर पसरली. त्याचा परिणाम म्हणूनच विदर्भातही शैलगृहांची निर्मिती करण्यात आली. आजमितीस चंद्रपूर जिल्ह्यात १४ ठिकाणी ३१ वर आणखीलेण्या असल्याचे आढळते.^{iv}

भद्रावती मधील लेणी शिल्प:-

भद्रावती मध्ये आज विजासनी लेणी, भवानी शैलगृह व वरद विनायक मंदिरालगतचे शैलगृह अशा लेण्या आहे. त्यांची विभागणी बौद्ध व ब्राह्मणी लेणी या दोन गटात करता येते

बौद्ध लेणी:-

बिजासन बुद्ध लेणी:-

विदर्भात सर्वात प्राचीन ठरू पहात असलेली आणि विदर्भातील लेण्यांची राणी ठरावी अशी भद्रावती परिसरातील ही एक लेणी आहे. ही लेणी बौद्ध भिक्षूंच्या निवासा करिता कोरलेली असून यात विहाराबरोबरच पूजेकरिता बुद्ध प्रतिमायुक्त गृहांची निर्मिती करण्यात आली.^v भद्रावती येथे प्राप्त झालेला व सध्या नागपूर येथील म्युझियम मध्ये असलेल्या शिलालेखातील वर्णनानुसार भद्रावती ही हैहयवंशी राजा सूर्यघोषची राजधानी होती. त्याला एकुलता एक मुलगा होता व तो महालावरून पडून मृत्यू पावला. त्यानंतर राजाने बौद्ध धर्माचा स्वीकार करून पुत्राची स्मृती म्हणून प्रस्तुत लेणी कोरविली. पुढे पांडुवंशी राजा उदयन चा नातू भवदेव रणकेसरीने प्रस्तुत लेणीचा जीर्णोद्धार करून तिथे विहार, वाटी, कुप, सभा भवन व चैत्य बांधले. तर हयूएनत्संगच्या वर्णनानुसार सातवाहन राजाने संघाराम नागार्जुनला दान दिला होता. यावरून लेणीची निर्मिती राजा सूर्यघोषने केली तर पुढे त्यात काही बदल सातवाहन व पांडुवंशी राजांनी घडवून आणलेले दिसून येते.^{vi}

लेणी शिल्प वर्णन:-

सदर लेणी विजासन टेकडीत किंचीत लालसर वालुकापाषाण प्रकारातील दगड कोरून निर्माण केली आहे. ती टेकडीच्या मध्यभागी सरळ शरप्रवास मार्ग क्रमात बाणाच्या दिशेने सरळ असून एखाद्या बोगद्यासारखी दिसते. लेणीची रचना किलवरछाप प्रमाणे आहे. उत्तर, पश्चिम व दक्षिण दिशेला एक याप्रमाणे परंतु एकाच संयुक्त प्रवास मार्गाने जुळलेल्या तीन दारांनी विभक्त असलेल्या तीन लेणी कोरल्या आहेत. प्रवेशद्वार, मंडप, अंतराळ व गर्भगृह याप्रमाणे लेण्यांचा पदविण्यास असून गर्भगृहात विशाल बुद्ध मूर्ती आहे. लेणीच्या प्रवेशद्वारासमोर दोन्ही बाजूला ओटे आहेत व त्यांच्या भिंतीत दोन्ही बाजूला सोपान मार्गाकडून प्रत्येकी बसायचे पाच आसने कोरलेले आहेत. तर लेणीच्या दिशेकडून प्रत्येकी दोन स्तूपांचे अंकण आहे. यावरून ध्यानास बाहेर बसले तरी बुद्ध पूजेचे प्रतीक म्हणून स्तूपाचे दर्शन व्हावे हा हेतू दिसून येतो. तसेच प्रवेशद्वाराच्या वरच्या दिशेने तीन स्तूपांचे अंकण

आहे. त्यात मधला स्तूप मोठा तर बाजूचे दोन्ही आकाराने त्यापेक्षा लहान आहेत. लेणीमध्ये प्रवेश करण्यासाठी पायथ्यापासून असलेला सोपानमार्ग चढताना प्रथम याच स्तूप अंकणांचे दर्शन होत असते.

मध्यवर्ती लेणी:-

पूर्वाभिमुखी असलेले मध्यवर्ती लेणे या लेणी समूहातील सर्वात मोठे लेणे आहे. प्रवेशद्वार, चैत्यगवाक्ष, सभामंडप, अंतराळ व गर्भगृह अशी याची रचना असून मंडपाच्या भिंती व अंतराळा जवळील चैत्यगवाक्षात एकूण पाच पोटकक्ष (विहार) कोरलेले आहेत. प्रवेशद्वार ते गर्भगृह अशी लेणीची एकूण लांबी ७४ फूट, रुंदी ६ ते ९ फूट आणि उंची १४ फूट आहे. द्वार, व्हरांडा, अंतराळ आणि सभागृहाचे छत गजपृष्ठाकृती आहे. भिंती किंचित वक्र आहे. मंडपाच्या भिंती व छताच्या जोडावर दोन्ही बाजूने तीन सरळ रेषा कोरलेल्या आहे. प्रवेशद्वाराच्या आतील बाजूस शिलालेख कोरलेला आहे.

उजवीकडील लेणे:-

दक्षिणाभिमुखी असलेले हे लेणे प्रवेशद्वार, मंडप, अंतराळ व गर्भगृह या पदविन्यास आहे. एकूण लांबी ४७ फूट, रुंदी ८ ते ९ फूट व उंची ८ फूट आहे. प्रवेशद्वार व अंतराळ हे सपाट छताचे आहे तर गर्भगृहाचे छत कमानीच्या आकाराचे आहेत. मंडपाचे छत गजपृष्ठाकृती असून त्याच्या डाव्या बाजूच्या भिंतीत एक अपूर्ण पोटकक्ष (भिक्षुगृह) कोरलेले आहे. मंडपाच्या उजव्या बाजूला भिंत व छताच्या जोडावर मध्यभागापर्यंत तीन रेषा कोरलेल्या आहेत. तर पुढे त्या प्रवेशद्वारापर्यंत चार झाल्या आहेत. मंडपाची डावी भिंत व तिच्या छताच्या जोडाच्या प्रवेशद्वारापासून प्रतिमा गृहाच्या प्रदेशापर्यंत तीन सरळ रेषा कोरलेल्या आहेत. लेणीच्या आत एक अक्षरी शिलालेख आहे.

डावीकडील लेणे:-

उत्तराभिमुखी असलेले हे लेणे या लेणी समूहात आकाराने सर्वात लहान व चैत्ययुक्त विहार या स्वरूपाचे आहे. याची लांबी ३५ फूट, रुंदी ८ ते ९ फूट व उंची ९ फूट आहे. पदविन्यास द्वार, मंडप, अंतराळ व गर्भगृह या प्रकारचा असून प्रवेशद्वाराच्या दोन बाजूला दोन व अंतराळाजवळील एका बाजूला एक याप्रमाणे तीन चैत्यगवाक्षकृती कोरलेल्या आहेत. द्वार, अंतराळ व गर्भगृहाचे छत सपाट आहे तर मंडपाचे छत गजपृष्ठाकृती आहे. मंडपाच्या

उजवीकडील भिंतीत आसनयुक्त पोटकक्ष कोरलेले आहे. मंडपाच्या भिंती व छताच्या जोडावर प्रवेशद्वारापासून तीन सरळ रेषा कोरलेल्या आहेत.

पोटकक्ष (लघु विहार):-

प्रस्तुत लेणीमध्ये भिंतीच्या आत एकूण तेरा पोटकक्ष (लघु विहार) कोरलेले आहे. ते कोनाडेवजा दिसत असून त्यांचे आकार २.६० बाय २.६० मी. ते १.६९ बाय १.०६ मी. असे कमी-जास्त आहे. त्यामध्ये एखादा माणूस बसू शकेल किंवा झोपू शकेल. या लघुकक्षांमध्ये उंच आसन आणि त्यावर उशीसारखे दगडी चौथरे कोरलेले आहेत. मुख्य लेणीतील डाव्या बाजूस असलेल्या लघुकक्षात ओट्यावर मध्यभागी एक चुंबळीसारखी खोलगट आणि एक ते दीड फूट व्यासाची जागा आहे, त्यावर पाण्याचा माठ ठेवता येऊ शकतो.

सदर लघु कक्षांचा वापर भिक्षू ध्यान-धारणा करण्याकरिता तसेच विश्रांती करिता करीत असावे, असे त्यांच्या रचनेवरून म्हणता येतात.

बुद्ध प्रतिमा:-

प्रस्तुत तिन्ही लेणींमध्ये चौकोनी गर्भगृह असून त्यात बुद्ध प्रतिमा कोरलेल्या आहेत. मध्यवर्ती लेणीतील बुद्धप्रतिमा २.२० मी. उंच, २.०३ मी. रुंद आणि १.०५ मी. जाड आकारात असून ती ध्यानमुद्रेत व पद्मासनात उंच आसनावर बसलेली आहे. भव्य व प्रमाणबद्ध रचना, लांब कर्ण, चेहऱ्यावर करुण भाव स्पष्ट दिसतात.

डावीकडील लेणीत १.६० मी. उंच, ०.९७ मी. रुंद व ०.९० मी. जाड आकारात बुद्ध प्रतिमा असून ती ध्यानमुद्रा व पद्मासनात आहे. प्रतिमेच्या डोक्यावरील उष्णिष लहान व वेढोळ्युक्त आहे. तर उजवीकडील लेणीत १.८६ मी. उंच, १.७० मी. रुंद व १.५० मी. जाड आकारात आणि ध्यानमुद्रा व पद्मासनातील बुद्ध प्रतिमा आहे.

डोक्यावर कुरळ्या केसांचे किंचित उठावदार उष्णिष, गोल चेहरा, खांद्यापर्यंत लांब कान, अर्धोन्मीलित नेत्र, सरळ नाक, जाड ओठ, फुगलेले गोबरे गाल याशिवाय मानेशी जवळीक साधणारे शीर, शरीरावरील पारदर्शी संघाटीच्या अंकणापासून उजवा खांदा मोकळा आहे. पद्मासनात एकत्र आलेल्या दोन्ही तळपायावर दोन्ही तळहात ठेवलेले आहे.

या तिन्ही प्रतिमा इ. स. ५०० मध्ये निर्माण करण्यात आल्या असाव्यात. गुप्त, वाकाटक काळाच्या शेवटच्या कालखंडात निर्माण करण्यात आलेल्या या प्रकारच्या बुद्ध

प्रतिमा ओदन्तपुरी, नालंदा आणि विक्रमशिला येथिल विख्यात बौद्ध केंद्राशिवाय पश्चिम महाराष्ट्रातील बौद्ध शैलगृहात आढळून येतात.

शिलालेख:-

मध्यवर्ती लेणीच्या आत प्रवेश करताच उजव्या बाजूच्या भिंतीवर एक शिलालेख कोरलेला आहे. तो ब्राम्ही लिपी व प्राकृत भाषेत आहे. याची अक्षरे सातवाहन नृपतींच्या काळातील म्हणजेच इसवी सन चे प्रथम-द्वितीय शतकातील दिसतात. या लेणीतील सहा शब्दांच्या एका लहान लेखाचे वाचन जनरल कनिंगहॅम यांनी 'श्री रुद्रासाची हु' या प्रकारे केलेले आहे. यातील पहिले शेवटचे अक्षर संशयास्पद असून ही अक्षरे एखाद्या यात्रेकरूंचे नाव असावे.

उजवीकडील लेणीत डाव्या बाजूस ब्राम्ही लिपीत बी हे अक्षर कोरलेले आहे. यावरून या लेणी समूहास प्राचीन काळी बीजासन या नावाने ओळखले जात असावे व हे लेणी समूहाच्या नावाचे आद्याक्षर असावे.^{vii}

ब्राह्मणी लेणी :-

भवानी मंदिर शैलगृह :-

इतिहास व पुराणांमध्ये वर्णिलेल्या देवदेवता व त्यांच्या अवतार कृत्यांच्या प्रतिमा ज्यात कोरलेल्या आहेत अशा लेण्यांना अनुलक्षून ब्राह्मणी लेणी म्हटल्या जाते.^{viii} विदर्भात प्रथम वाकाटकांच्या काळात ब्राह्मणी लेणी कोरण्यास प्रारंभ झाल्याचे दिसून येते. विदर्भात भद्रावती, भटाळा, पातूर येथे प्रथम वैष्णव व शैव संप्रदायाच्या लेणी करण्यात आल्या.^{ix} भद्रावती मध्ये बौद्ध लेणी प्रमाणेच वैष्णव व शैव या दोन्ही पंथाच्या लेणी कोरलेल्या आढळतात.

भद्रावती परिसरात भवानी मंदिर म्हणून प्रसिद्ध असलेली लेणी शहराच्या मुख्य मार्गाला लागून नाग मंदिर परिसरात असलेल्या वालूका पाषाण खडकात उतरत्या दरडित तळघरा सारखी कोरलेली आहे. लेणीच्या पदविन्यासात आकाशगामी अंगण, दालन व त्यामागे तीन लघू कक्ष आणि पाण्याचे टाके आहेत. प्रांगण आकाशानुबंधी असून प्रांगणाच्या पूर्व व पश्चिमेकडील पाषाण उभा कापून सदर शैलगृह निर्माण केले. लेणीत प्रवेश करण्यासाठी सोपान मार्ग उतरून जावे लागतात.^x

प्रांगणाच्या दक्षिणेकडील शैलगृह १६ फूट लांब व १५ फूट रुंद आहे. त्याची खोली प्रांगणाच्या तळापासून १० ते १२ फूट असावीत. अलीकडच्या काळात त्यात आठ महिने पाणी भरलेले असतात एकूणच याच्या रचनेवरून ते पाणी संचयासाठी निर्माण केलेले टाके असावे.

प्रांगणाच्या पूर्वेकडील शैलगृह भव्य असून त्याचे दोन भाग पडतात. एक दालनासारखा मोठा पण समान छत असलेला तर दुसरा दालनाच्या अंतर्भागात अरुंद छोट्या चौकोनी तीन प्रवेशद्वारांनी वेगळे केलेले सुमारे १५० चौरस फूट लांबी, रुंदी व पुरुषभर उंचीचे तीन लघु कक्षा आहेत. शैलगृहात बाहेरील प्रकाश व हवा खेळती रहावी म्हणून दालनाच्या वरच्या बाजूने दक्षिण अंगाला भूस्पर्श असा १२ फूट व्यासाचा गवाक्ष आहे तो सरळ शैलगृहातच उघडतो.^{xi}

यातील प्रथम लघुकक्षात १.७५ मी. उंच व २ मी. रुंद आकाराची रौद्रभावी देवीची प्रस्तर प्रतिमा आहे. शैलकक्ष आणि देवीची प्रतिमा यांची आकारमानाने लक्षात घेता सदर मूर्ती प्रतिष्ठापित केली नसून ती कक्षातील प्रस्तरातच कोरलेली आहे. मूर्तीशास्त्रीय दृष्ट्या व हातातील आयुधे आणि अंकणांवरून सदर प्रतिमा चामुंडेची आहे हे निश्चितपणे सांगता येते.^{xii}

दुसऱ्या शैलकक्षात भैरव-भैरवीची काळ्या रेंताड प्रस्तारातील द्विभूज प्रतिमा आहे. तिसऱ्या कक्षात योनीसह शिवलिंग व काळ्या पाषाणातील शिववाहन नंदीसह चतुर्भुज उमा-महेश्वर प्रतिमा आहे. शिवाय इतरही देवदेवतांच्या प्रतिमा आहेत.^{xiii}

शैलगृहातील योनीसह असलेल्या लिंग प्रतिमेंवरून शैलगृहाची निर्मिती इसवी सन सातव्या-आठव्या शतकात झालेली असावी. उमा-महेश्वर प्रतिमा शिल्पावरून लेणीचा काळ इसवी सनचे दहावे शतक ठरतात. भद्रावती पुरातत्वीय वैभव या ग्रंथानुसार सदर लेणी निर्माण झाली तेव्हा ती शैव नसावी. या लेणीची निर्मिती बौद्ध भिक्षुंच्या निवासाकरिता इसवी सनाच्या पाचव्या शतकात झाली असावी व नंतरच्या काळात ब्राह्मणी संप्रदायाने अतिक्रमित केली असावी.^{xiv}

वरद विनायक शैलगृह:-

महाराष्ट्रातील ब्राह्मणी लेणीच्या निर्धारित केलेल्या कालक्रमावरून भद्रावती येथील वरद विनायक मंदिरालगतची वैष्णव लेणी ही महाराष्ट्रातील आद्य ब्राह्मणी लेणी ठरू पाहत आहे; असे मत डॉक्टर जामखेडकर यांनी व्यक्त केले होते.^{xv} टेकडीवर स्थित वरदविनायक

मंदिराच्या सोपान मार्गाच्या डाव्या बाजूला एका खोबणीत १०'x६'x ८' फूट लांबी, रुंदी व उंची एवढ्या क्षेत्रफळाचे सदर शैलगृह आहे. शैलगृहात अधिष्ठान असून त्यावर ८ देवतांची स्थापना केलेली आढळते; परंतु आज अधिष्ठान रिकामी आहे. मूर्ती काढल्यानंतरच्या खोबण्या मात्र जशाच्या तशा आहे. परंतु शैलगृहाच्या दक्षिण व पश्चिमेकडील भिंतीवर डावीकडून अनुक्रमे त्रिविक्रम, केवल नृसिंह, शिवलिंग, शेषशाई विष्णू व नृवराह ही पाच शिल्पे कोरलेली आहे.

या शैलगृहच्या बाह्यांगावर सुद्धा लहान लहान देवळ्या कोरलेल्या आहेत. या शैलगृहातील मूर्ती शिल्पावरून ही वैष्णव लेणी होती. येथे कोरलेल्या विष्णूच्या अवतार शिल्पांवरून येथे विष्णूचे आराधन व पूजन होत होते, हे यावरून स्पष्ट होते. विष्णू, वराह, त्रिविक्रम, नृसिंह च्या मूर्तींची घडण व मूर्ती शास्त्रीय पुराव्यानुसार येथील शिल्प व लेणी ही वाकाटक काळाची देण असून तिचा काळ इसवी सनच्या चौथ्या - पाचव्या शतकातील ठरते.

निष्कर्ष:-

१. प्रस्तुत लेणी शिल्पांवरून भद्रावती परिसरातील शिल्पकारांना लेणी खोदण्याचे ज्ञान होते व खोदण्याची सुरुवात वंशीय राजा च्या काळात होऊन ते कार्य इसवी सनाच्या दहाव्या शतकापर्यंत सुरू असल्याचे दिसून येते.
२. स्थानिक राजे व जनता यांनी लेणी शिल्पकलेला उदार हाताने सहकार्य दिल्याचे दिसून येते.
३. बौद्ध लेणी शिल्पावरून सुरुवातीला भद्रावती परिसरात हीनयान पंथीय बौद्ध धर्म प्रभावी होता.
४. महायान पंथाच्या प्रभावाने पुढे हिनयानी लेणीचे रूपांतर महायान लेणीत केल्या गेले.
५. भद्रावती येथील लेणी शिल्पांवरून व त्यातील कोरीव लेखानुसार भद्रावती परिसरात बौद्ध अनुयायांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर असावी.
६. शैलगृहांच्या निर्मितीवरून भद्रावती परिसराने उत्तम दर्जाच्या शिल्पकारांना आश्रय दिल्याचे स्पष्ट होते.
७. भद्रावती मधील लेणी शिल्प स्तंभ रहित आहे.

८. लेणी पाषाणात कोरलेल्या असल्याने दीर्घकाळासाठी टिकाऊ वास्तू ठरू शकल्या. मंदिर बांधकामापेक्षा लेणी कोरून त्यात आराध्य देवतांची मूर्ती कोरणे सोपे होते त्यामुळे कारागिरांचे श्रम, वेळ आणि धनाची बचतही होत असे.

९. प्रस्तुत लेणी सर्वावरून त्या प्रामुख्याने रिक्षाचे निवासस्थान असावे परंतु पुढे त्यात आराध्य देवतांच्या उपासना ही कविता आराध्य देवतांच्या मूर्ती ती मूर्तीची प्रतिष्ठापना केली गेली असा.

संदर्भ सूची:

१. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) मराठी विश्वकोश, खंड १५, महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ, १९८१, पृष्ठ क्रमांक, ६१२.

२. भिडे, प्रा. गजानन, प्राचीन भारताचा सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक इतिहास, फडके प्रकाशन, नागपूर, २०००, पृष्ठ क्रमांक, १७७.

३. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोश, खंड १५, पृष्ठ क्रमांक, ६१२.

४. बोरकर, डॉ. र. रा. चंद्रपूर गडचिरोली जिल्ह्याचे पुरातत्व (प्रागैतिहासिक काळ ते इसवी सन १३ वे शतक) सुयश प्रकाशन, नागपूर, २००९, पृष्ठ क्रमांक १५८.

५. भिडे, प्रा. गजानन, प्राचीन भारताचा सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक इतिहास, पृ.क्र. १७७

६. चितळे, श्रीपाद केशव, विदर्भातील कोरीव गुंफा (पर्यटन) पृ. क्र. २८.

७. मेश्राम, डॉ. प्रदीप, प्रियदर्शी खोब्रागडे, श्रीकांत गणवीर, भद्रावती पुरातत्वीय वैभव, संकेत प्रकाशन, नागपूर २००४, पृ. क्र. १८-१९

८. जुलमे, टी. टी., विदर्भातील प्राचीन बौद्ध शिलालेख, पुरातत्व बौद्ध संस्कृती सेवक संघ, चंद्रपूर, २००२ पृ. क्र. २३.

९. संशोधकाने स्वतः निरीक्षण करून केलेले वर्णन.

१०. चितळे, श्रीपाद केशव, विदर्भातील कोरीव गुंफा, पृ. क्र. ९६.

११. संशोधकाने स्वतः निरीक्षण करून केलेले वर्णन.

१२. बोरकर, डॉ. र. रा., चंद्रपूर गडचिरोली जिल्ह्याचे पुरातत्व, पृ. क्र. २८३.

१३. पूर्वोक्त, पृ. क्र. ४४१.
१४. जुलमे, टी. टी., विदर्भातील प्राचीन बौद्ध शिलालेख, पृ. क्र. ३८.
१५. जोशी, पं. महादेवशास्त्री, भारतीय संस्कृती कोश, खंड ८, पृ. क्र. ३८४.
१६. मेश्राम, डॉ. प्रदीप, प्रियदर्शी खोब्रागडे, श्रीकांत गणवीर, भद्रावती पुरातत्त्वीय वैभव, पृ. क्र. ३३.
१७. संशोधकांनी स्वतः निरीक्षण करून केलेले वर्णन.
१८. पूर्वोक्त.
१९. बोरकर, डॉ. र. या., चंद्रपूर गडचिरोली जिल्हयाचे पुरातत्व, पृ. क्र. १६३.
२०. पूर्वोक्त, पृ. क्र. १६३.
२१. मेश्राम, डॉ. प्रदीप, प्रियदर्शी खोब्रागडे, श्रीकांत गणवीर, भद्रावती पुरातत्त्वीय वैभव, पृ. क्र. ४८.
२२. पूर्वोक्त, पृ. क्र. ३३.
२३. बोरकर, डॉ. र. या., चंद्रपूर गडचिरोली जिल्हयाचे पुरातत्व, पृ. क्र. १६७.
२४. पूर्वोक्त, पृ. क्र. १६८.
२५. टेंभेकर, डॉ. नलिनी खे., पूर्व विदर्भातील ऐतिहासिक व प्रेक्षणीय स्थळे (प्राचीन ते इ. स. १९०० पर्यंत), पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपुर, प्रथम आवृत्ती. ऑक्टोबर २०१०.
२६. राजूरकर, अ. जे., चंद्रपूरचा इतिहास, हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, द्वितीय आवृत्ती, २०००.

ग्रामीण पर्यटन का अर्थशास्त्र

डॉ. मुकुंद रामदास दातीर, (सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र))

जगदंब महाविद्यालय अचलपुर जि. अमरावती (Affiliation)

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती

प्रस्तावना :-

भारत पर्यटन की दृष्टि से एक 'आदर्श' गंतव्य स्थल है। दुनिया में शायद ही कोई देश हो जहाँ इतनी भौगोलिक, सांस्कृतिक और सामाजिक विविधता देखने को मिलें। हरे- भरे खेत, बर्फ से ढकी हिमालय की चोटियाँ, घने जंगल, सुनहरे तट, रेतीले मरुस्थल भारत को सही मायने में 'अतुल्य' गंतव्य बनाते हैं। विचारों और धारणाओं के लिहाज से दुनिया भर का पर्यटन उद्योग तेजी से बदल रहा है। क्रयशक्ति में जबरदस्त वृद्धि होने और याता-यात के तेज तथा सस्ते साधन तैयार होने के कारण आज ज्यादा से ज्यादा लोग यात्रा कर रहे हैं। यात्रा का उद्देश्य आराम करने के साथ ही नई चीजों के बारे में जानना और संस्कृतियों, खान-पान, परंपराओं आदि का अनुभव करना होता है। ऐसी यात्रा को 'अनुभवात्मक' यात्रा या भ्रमण कहते हैं। समझदार पर्यटक अनूठा अनुभव हासिल करने के लिए और अपनी रुचि के हिसाब से आज दूर-दराज तक और अनजाने स्थानों पर जाने के लिए तैयार है। पर्यटक जिम्मेदार यात्री बनने का समुदाय को कुछ वापस देने का और मेजबान समुदाय के साथ संवाद बढ़ाने का प्रयास भी कर रहा है। ताकि क्षेत्र के विकास में उसकी भी स्पष्ट हिस्सेदारी रहे।

हम जानते हैं कि भारत में पर्यटन के आकर्षण बहुत अधिक और विविधता भरे हैं। सबको समाहित करने वाली हमारी प्राचीन संस्कृति हमारा सबसे बड़ा आकर्षण है। शाश्वत प्रेम के प्रतीक ताजमहल से लेकर दक्षिण भारत के विशाल मंदिर, राजस्थान के शानदार किले, बर्फ से ढकी चोटियाँ, सुनहरे समुद्र तट, घने जंगल और विशाल रेगिस्तान मिलकर भारत को 'अद्भुत' स्थान बनाते हैं। किसी खास दिलचस्पी के साथ यात्रा करने वालों के लिए भी भारत में ढेरों उत्पाद हैं। चाहे चिकित्सा एवं आरोग्य पर्यटन हो, गोल्फ कोर्स हो या साहसिक खेल हो भारत में सब कुछ है।

शोध पत्रिका के घटक :-

1) प्रस्तावना 2) शोध पत्रिका के उद्देश्य 3) शोध पत्रिका की परिकल्पना 4) अर्थव्यवस्था और पर्यटन 5) पर्यटन के प्रकार 6) तालीका क्र. १. 7) तालीका क्र. २. 8) ग्रामीण पर्यटन को बढ़ावा देने हेतु सुझाव 9) निष्कर्ष

इस शोध पत्रिका के उद्देश्य :- 1) भारतीय पर्यटन क्षेत्र का अध्ययन करना। 2) ग्रामीण पर्यटन का अध्ययन करना। 3) पर्यटन क्षेत्र से प्राप्त आय का विश्लेषण करना। 4) पर्यटन क्षेत्र से प्राप्त रोजगार की जानकारी प्राप्त करना।

ग्रामीण पर्यटन का अध्ययन करने के लिए यह उद्देश्य लिए गए हैं। और यह उद्देश्य जाँचे गए हैं।

इस शोध पत्रिका की परिकल्पना :-

1) भारतीय पर्यटन क्षेत्र का विकास हो रहा है। 2) ग्रामीण पर्यटन दिनबदिन बढ़ रहा है। 3) पर्यटन क्षेत्र से लोगों को रोजगार प्राप्त हो रहा है।

इस परिकल्पनाओं की जाँच शोध पत्रिका में की जाएगी।

प्रारंभिक दौर में जिन स्थानों का ऐतिहासिक महत्व था, वे पर्यटन-स्थल के रूप में विकसित हुए और परिणाम स्वरूप आर्थिक रूप से भी विकसित हो गए। जैसे कि गोवा, राजस्थान, केरल, जम्मू और कश्मीर और हिमाचल प्रदेश जैसे राज्य आर्थिक रूप से मुख्यता पर्यटन पर निर्भर हैं। प्रशासन ने भी इस बात को समझ लिया है। इसलिए ऐसी नीतियां बना रहे हैं जो पर्यटन को बढ़ावा दे सके। ग्रामीण पर्यटन एक नीतिगत निर्णय है जहाँ ग्रामीण क्षेत्रों को पर्यटन स्थल के रूप में विकसित किया जाएगा। भारत के लिए यह एक नया विचार है, परंतु विश्व स्तर पर यह अवधारणा सत्र के दशक में ही आ गई थी। ग्रामीण अर्थव्यवस्था को पुनर्जीवित करने की आवश्यकता है। क्योंकि कृषि पर अत्याधिक निर्भरता है। जिस कारण कई नई समस्याएँ जन्म ले रही हैं। ऐसी अवस्था में ग्रामीण पर्यटन महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है। ग्रामीण अर्थव्यवस्था में ग्रामीण पर्यटन के प्रभाव का विश्लेषण करने से पूर्व ग्रामीण और ग्रामीण पर्यटन शब्दों को परिभाषित करना महत्वपूर्ण है। विभिन्न देशों के लिए ग्रामीण शब्द का अर्थ अलग है और इसको लेकर सामंजस्य नहीं बन पाया है। व्यापक रूप से वह स्थान गाँव है जहाँ जनसंख्या घनत्व कम है, बड़े- खुले खेत हैं। प्रदूषण का स्तर कम है और तकनीकी हस्तक्षेप कम है। भारत में 2011 की जनगणना के अनुसार वह क्षेत्र ग्रामीण है जहाँ की जनसंख्या 10,000 से कम है। इस सर्वे के अनुसार भारत में 7

लाख गांव है जहां ७४ प्रतिशत आबादी रहती है। साथ ही जनसंख्या का 62 प्रतिशत कृषि पर आधारित है।

ग्रामीण पर्यटन वह पर्यटन है जो ग्रामीण जीवनशैली, वहाँ की संस्कृति, परंपरा, लोक साहित्य, हस्तशिल्प और विरासत को दर्शाता है। इसके अंतर्गत कृषि पर्यटन, पर्यावरणीय पर्यटन, एडवेंचर स्पोर्ट्स, और सांस्कृतिक पर्यटन शामिल है। इसका मुख्य उद्देश्य लोगों का ग्रामीण जीवन से परिचय कराना और विभिन्न आयाम बताना है। यह उन लोगों के लिए महत्वपूर्ण है जो पीढ़ियों से शहर में रह रहे हैं और जड़ों से जुड़ना चाहते हैं। कम प्रदूषण, कम आबादी, प्राकृतिक वस्तुएं, कम तकनीकी आदि कुछ ऐसी विशेषताएं हैं जो लोगों को ग्रामीण पर्यटन की ओर आकर्षित करती है।

अर्थव्यवस्था और पर्यटन :-

2017 में पर्यटन का सकल घरेलू उत्पादन में 3.7 प्रतिशत प्रत्यक्ष योगदान था जो 2018 में 7.6 प्रतिशत की दर से बढ़ा और वर्ष 2020 तक यह संभावना है कि यह सकल घरेलू उत्पाद का 3.9 प्रतिशत हो जाएगा। यदि पूर्ण योगदान की बात की जाए तो यह 2017 में 9.4 प्रतिशत था जो 2018 में 7.5 प्रतिशत की दर से बढ़ा और 2028 में सकल घरेलू उत्पाद का 6.9 प्रतिशत होने की संभावना है। रोजगार के दृष्टिकोण से देखा जाए तो 5 प्रतिशत रोजगार केवल पर्यटन से आया है। जो 2018 में 2.8 प्रतिशत की दर से बढ़ा है और इस क्षेत्र की क्षमता का पता इस बात से चलता है कि 2017 में 1.08 करोड़ विदेशी यात्री भारत आए जो 2016 की तुलना में 15.6 प्रतिशत अधिक है। 2016 में घरेलू पर्यटकों की संख्या 161.36 करोड़ थी 2017 में कुल मुद्रा आए 1,80,379 करोड़ थी जो 2016 की तुलना में 17 प्रतिशत अधिक थी। राजस्थान और केरल ग्रामीण पर्यटन केंद्रों के विभाग में अग्रणी रहे हैं। विभिन्न राज्यों में उन गाँवों को ग्रामीण पर्यटन केंद्र बनाने हेतु चुना गया जहां का खान-पान, कला, पर्यावरण महत्वपूर्ण अथवा आकर्षक थे। साथ ही, ऐतिहासिक स्थल तथा वे गाँव जहां एडवेंचर स्पोर्ट की क्षमता थी। जम्मू- कश्मीर में सर्वाधिक 26 गाँवों को ग्रामीण पर्यटन विकास हेतु चुना गया। आर्थिक रूप से यह गांव विकसित थे क्योंकि इनके पास पृथक कला और संस्कृति थी परंतु पर्यटन के कारण यह गांव विश्व में मानचित्र में आ गया है। इस कारण इन गाँवों में तेजी से आर्थिक उन्नति हुई है।

भारत में पर्यटन को ग्रामीण जीवन कला एवं सांस्कृतिक विरासत से जोड़कर देखा जाता रहा है। जिसके किसी भी स्थान के स्थानीय लोगों के समुदायों को आर्थिक और सामाजिक लाभ हो सके। वहीं दूसरी तरफ पर्यटकों एवं स्थानिक लोगों के बीच परस्पर सौहार्द

पूर्ण अनुभव व मित्रवत संबंध विकसित होकर सकारात्मक एवं आनंददायक वातावरण निर्माण को भी पर्यटन के अभिन्न अंग के रूप में देखा जाता रहा है। भारतवर्ष की "अतिथि देवो भव" की लोक मान्यता जिसमें अतिथियों देश व विदेश दोनों ही को भगवान के रूप में माना जाता रहा है। आज भी तेज रफ्तार सूचना प्रौद्योगिक वाली दुनिया में प्रतिस्पर्धा प्रतिस्पर्धात्मक एवं उच्च महत्वाकांक्षी गुणवत्तापूर्ण जीवन की लालसा के बीच में पर्यटन एक बहुत ही महत्वपूर्ण क्षेत्र बनता जा रहा है। पर्यटन न केवल राष्ट्रीय एकता और भाईचारे को बढ़ावा देता है। अंतरराष्ट्रीय संबंधों एवं कूटनीति के साथ-साथ किसी भी देश का राज्य की सॉफ्ट पावर को भी प्रभावशाली बनाता है।

पर्यटन के प्रकार:

1) ग्रामीण 2) स्थानिक साहसिक खेल 3) प्राकृतिक 4) कृषि 5) तीर्थ यात्रा 6) स्थानिक व्यंजन 7) परंपरागत संगीत 8) सांस्कृतिक व विरासत 9) चिकित्सा 10) शिक्षात्मक 11) मनोरंजन

पर्यटक में ग्रामीण पर्यटन के प्रति आकर्षण के प्रमुख उत्प्रेरक:

1) प्रतिस्पर्धात्मक आधुनिक शहरी जीवन शैली एवं मानसिक तनाव। 2) प्राकृतिक वातावरण शुद्ध हवा पानी एवं रसायन रहित कृषि भोजन उत्पाद। 3) लोक कला एवं संस्कृति के प्रति आकर्षण। 4) उद्यमिता, रोजगार, स्वयंरोजगार एवं आजीविका के नए अवसरों का सृजन। 5) ग्रामीण कला और शिल्प का संरक्षण एवं विकास। 6) गरीबी उन्मूलन, सामुदायिक विविधीकरण एवं सामाजिक भाईचारा। 7) युवाओं को आजीविका के लिए अवसर प्राप्त होते हैं।

'अनेकता में एकता वाले' भारत के विभिन्न गांवों में विविध प्रकार की लोककलाओं एवं सांस्कृतिक धरोहरों को स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है। वहीं दूसरी ओर वैश्वीकरण, आधुनिक सूचना प्रौद्योगिकी एवं कृत्रिम बुद्धिमत्ता के उपयोग ने ग्रामीण पर्यटन में समरसता, रोमांचकता एवं उत्सुकता को बढ़ाने का कार्य किया है।

ग्रामीण पर्यटन का योगदान :-

1) सामाजिक एकीकरण 2) स्थानिक अधिक विकास 3) धूम रहित उद्योग 4) स्थानिक रचनात्मक वस्तुओं व सेवाओं का व्यापार 5) खेल-कूद एवं स्वास्थ्य 6) लोक - कला व संस्कृति 7) गरीबी उन्मूलन 8) हस्तकला को बढ़ावा 9) मितव्यई नवाचार बढ़ावा 10) महिला

सशक्तिकरण 11) सामाजिक एकीकरण व गरीबी उन्मूलन में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है!

यहां ग्रामीण पर्यटन का एक बहुत ही रोमांचक और महत्वपूर्ण पहलू है! स्थानिक खेल-कूद एवं गतिविधियां जो पर्यटकों की शारीरिक एवं मानसिक मनोदशा को झकझोर कर पुनः उन्हें उन स्थलों को अत्याधिक अन्वेषण हेतु प्रेरित करती हैं।

तालिका - 1

भारत एवं विश्व में पर्यटन की प्रवृत्ति :-

वर्ष	विदेशी पर्यटन आगमन (दस लाख में)		भारत में पर्यटन से विदेशी मुद्रा आए (रु. करोड़)	भारत से प्रस्तान
	विश्व में	भारत में		
2000	683.3	2.65	15626	4.42
2001	683.4	2.54	15083	4.56
2002	703.2	2.38	15064	4.94
2003	691	2.73	20729	5.35
2004	762	3.96	27944	6.21
2005	803.4	3.92	33123	7.18
2006	846	4.45	39025	8.34
2007	894	5.08	44365	9.78
2008	917	5.28	51294	10.87
2009	883	5.17	53754	11.07
2010	948	5.78	66172	12.99
2011	994	6.31	83036	13.99
2012	1039	6.58	95607	14.92
2013	1087	6.97	107563	16.63.
2014	1137	7.68	120367	18.33
2015	1195	8.03	134844	20.38
2016	1239	8.8	154146	21.87
2017	1323	10.04	177874	23.94

स्रोत :- भारत पर्यटन सांख्यिकी - 2018, पर्यटन मंत्रालय, भारत सरकार पर्यटन क्षेत्र में राजस्व- पूंजी का अनुपात अत्याधिक है। पर्यटन क्षेत्र में प्रत्येक दस लाख रुपये के निवेश से प्रत्यक्ष रूप से 47 नौकरियां व परीक्षा रूप में 11 नौकरियों का सृजन होता है। एक शोध अध्ययन से यह पता चलता है कि भारत में पर्यटन क्षेत्र का गुणक प्रभाव 3.2 है। अर्थात् पर्यटन क्षेत्र में प्रत्येक एक रुपए के निवेश से 3 गुना से अधिक राजस्व अर्जित हो सकते हैं। दूसरी तरफ ग्रामीण पर्यटन विदेशी मुद्रा विनिमय, आए अर्जन, व्यापार संतुलन और क्षेत्रीय असमानता को मिटाने व सामाजिक- आर्थिक विकास में सहायक होता है। तालिका -1 में वर्ष 2000 में विदेशी पर्यटक का आगमन विश्व में 683.3 लाख और भारत में 2.65 लाख था।

2017 में भारत में आने वाले विदेशी पर्यटकों की संख्या 10.04 लाख बड़ी है। 2000 को भारत पर्यटन से विदेशी मुद्रा आए 15626 रुपए करोड थी। वह बढ़कर 2017 में 177874 रु. करोड हो गई है। भारत से प्रस्तान करने वाले वर्ष 2000 में 4.42 लाख पर्यटक थे। तो 2017 में 23.94 लाख पर्यटक पर्यटन दौरा करने निकले थे।

तालिका -2

ग्रामीण पर्यटन स्थल एवं प्रसिद्ध कला/ कलाकारी

क्र.स.	कला / कलाकारी	ग्रामीण क्षेत्र
1)	पोचमपल्ली साड़ी या इकता (सूती व रेशम)	यदाद्री भुवनगिरी जिला तेलंगाना
2)	हस्तशिल्प- बास कि बेत इत्यादि	रेंगो पूर्वी सियां, अरुणाचलप्रदेश
3)	दर्पण (शीशा) कार्य	होडका, कच्छ, गुजरात
4)	टोपी और शॉल बुनाई	नग्गर, कुल्लू हिमाचल प्रदेश
5)	पत्थर की मशीनरी, संगीत वाद्ययंत्र	बनवास, उत्तरी कन्नड, कर्नाटक
6)	फाइबर शिल्प- फल केले से संबंधित	अनीगुंडी, कर्नाटक
7)	लैंटना शिल्प	चौगन, मंडला मध्य प्रदेश
8)	चंदेरी साड़ी	प्राणपुर, अशोकनगर, मध्य प्रदेश
9)	लकड़ी और पत्थर का शिल्प	सौंधा, दतिया मध्य प्रदेश
10)	शाल बुनाई	मोकोकचुंग, नागालैंड
11)	साड़ी बुनाई	मुकुटमणिपुर, बांकुरा, पश्चिम बंगाल
12)	पैठणी साड़ी	पैठन, पुणे महाराष्ट्र

स्रोत:- पर्यटन मंत्रालय, भारत सरकार

ग्रामीण पर्यटन को बढ़ावा देने हेतु सुझाव :-

1) ग्राम पंचायतों को पर्यटन से संबंधित विषयों पर जानकारी प्रदान कर ग्राम पंचायत विकास योजनाओं के माध्यम से पर्यटन को प्रोत्साहन। 2) पर्यटन स्थल की उनकी विशेषतानुसार ब्रांडिंग, चित्रण, लक्ष्मी करण पर जोर। 3) सामुदायिक सहभागिता के माध्यम से स्थानीय लोगों एवं युवाओं के पर्यटन संबंधी कौशल्य उन्नयन पर विशेष जोर। 4) गांवों

को शहरों से जोड़ती मूलभूत बुनियादी अधोसंरचनाएं विकसित करने पर जोर। 5) रोजगार, स्वयंरोजगार, एवं उद्यमिता को बढ़ावा देने हेतु निवेश आकर्षित करने पर जोर। 6) पर्यटकों की सुरक्षा सुनिश्चित करने के प्रयास। 7) पर्यटन क्षेत्र में सूचना - संचार प्रौद्योगिकी को बढ़ावा। 8) पर्यटकों के अनुभव को समझदार सेवाओं व सुविधाओं की गुणवत्ता में सुधार करना। 9) स्थानिक नौकरी और आय सृजन पर जोर, महिलाओं और युवाओं के लिए विशेष विचार। 10) स्थानिय गतिविधियों जैसे साहसिक खेल कूद, प्रकृति पर्यटन मेलों और त्यौहारों के माध्यम से पर्यटन को बढ़ावा देना।

निष्कर्ष :-

पर्यटन का देश से सामाजिक - आर्थिक विकास के साथ गहरा संबंध है। पर्यटन क्षेत्र में राजस्व- पूंजी का अनुपात अत्याधिक है। पर्यटन क्षेत्र में प्रत्येक दस लाख रुपए के निवेश से प्रत्यक्ष रूप से 47 लाख नौकरियों व परीक्षा रूप से 11 लाख नौकरियों का सृजन होता है। एक शोध अध्ययन से यह पता चलता है कि भारत में पर्यटन क्षेत्र को गुणक - प्रभाव 3.2 है। अर्थात् पर्यटन क्षेत्र में प्रत्येक 1 रुपए के निवेश से 3 गुना से अधिक राजस्व अर्जित हो सकता है। भारत में ग्रामीण तथा विरासत पर्यटन के विकास एवं प्रसार के अतिरिक्त मौके मिलेंगे और उन स्थानों पर जाने वाले देशी-विदेशी पर्यटकों को बेहतर अनुभव भी मिलेगा। पर्यटकों को नए सांस्कृतिक अनुभव प्रदान करने के लिए इन स्थानों को विकसित किया जा सकता है।

संदर्भ :-

- 1) पर्यटन मंत्रालय, भारत सरकार
- 2) The international ecotourism society 2014 online
- 3) Rural tourism USDA Co-operative state, education and extension service. Retrieved December 30, 2008
- 4) Wilkerson, Chad (2003) Travel and Tourism An overlooked industry in the U.S. and Tenth district
- 5) Li, yiping "Situating Learning Responsible Tourism, and Global Peace."
- 6) T.W. Blaine, M. Golam, T.var - Demand for Rural Tourism, An Exploratory Study
- 7) G. Saxena, B. Libery - Integrated rural tourism, A border case study.

-----*****-----

महाविद्यालयामध्ये ड्रेसकोड पाहिजे किंवा नाही ?

एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास

डॉ. दीपा बलखंडे, (सहाय्यक प्राध्यापक व मानसशास्त्र विभाग प्रमुख)
श्रीमती बिंझाणी महिला महाविद्यालय, नागपूर.

Abstract - सारांश

महाविद्यालया मध्ये ड्रेसकोड पाहिजे किंवा नाही? या विधानावर 11 वी ते B.A IIIच्या आर्ट्स च्या 786 मुलींची मते घेतली. यांची निवड आकस्मीक नमुना विधीद्वारे मुलींची केली. त्यामुलींचे वयोगट 15 ते 20 वर्षे होते. नागपूर शहरातील एकूण 10 महाविद्यालयाची निवड केली. अभ्यासासाठी स्वरचित प्रश्नावली तयार केली. मुलींची मते अर्थपूर्ण रितीने भिन्न आहे का हे बघण्यासाठी कायस्कोर (Chi Score) काढला. त्यामधील 776 मुलींनी हो म्हटले व तेवढ्याच मुलींना ड्रेसकोडची आवश्यकता वाटते व 10 मुलींना ड्रेसकोडची गरज वाटत नाही असे दिसून आले. त्याच प्रमाणे ड्रेसकोड कसा असावा या बद्दल मते जाणली असता, त्यामधील 88 मुलींना सलवार तर 699 शर्ट पॅन्ट हवासा वाटतो. अभ्यासाच्या निष्कर्षावरून महाविद्यालयातील मुलींना ड्रेसकोड ची जास्तीत जास्त आवश्यकता वाटते.

Key Words. ड्रेसकोड, महाविद्यालय

प्रस्तावना (Introduction)

महाविद्यालय/विद्यापीठांमध्ये ड्रेस कोड असायलाच हवा. माझा विश्वास आहे की ड्रेस कोडचा अवलंब करणे नक्कीच फायदेशीर ठरेल. जीवनाच्या परिस्थितीत बऱ्याच वेळा एखाद्या व्यक्तीचा देखावा आणि लुक यावर निर्णय घेतला जातो. हे नेहमीच न्यायसंगत असू शकत नाही, पण तरी सुद्धा आज जगात असेच दिसून येते जेव्हा विद्यार्थी वेगाने वेशभूषा करतात, तेव्हा ते सुरक्षित अनुभवतात, तेव्हा त्यांच्या अभ्यासामध्ये ते अधिक चांगले करतात. लोक काय परिधान करतात आणि कोण काय "मस्त" दिसत आहे? याचा विचार ना करता ड्रेस कोडच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांनी आपल्या अभ्यासाबद्दल अधिक काळजी घ्यावी. ड्रेस कोड हे कार्य करण्याकडे योग्य दृष्टीकोन ठेवण्यासाठी स्वर सेट करतात, ते विद्यार्थ्यांना आठवण करून देतात की ते फॅशन स्टेटमेंट न ठेवता ते शिकण्यासाठी शाळेत आले आहेत.

पुढील अभ्यासासाठी चांगले मूलभूत शिक्षण मिळविणे महत्वाचे आहे आणि ड्रेस कोड असल्यामुळे लक्ष्यात व्यत्यय न आणता ते साध्य करणे थोडे सोपे करते.

जेव्हा ड्रेस कोडचा विचार केला जातो तेव्हा त्याच्या अंमलबजावणी साठी प्रत्येक व्यक्तीचा दृष्टीकोन भिन्न असतो. जे कपडे एका व्यक्तीसाठी फॅशनेबल असू शकतात परंतु दुसऱ्या व्यक्तीला आक्षेपार्ह वाटतात. जेव्हा एखादा पोशाख परिधान केला पाहिजे, अशा परिस्थितीत ड्रेस कोड योग्य असू शकतो. हे औपचारिकतेची भावना देते आणि गटाशिवाय एखाद्या व्यक्तीस वेगळे करते. हा अहवाल कामाच्या ठिकाणी असलेल्या ड्रेस कोडच्या तुलनेत शालेय ड्रेस कोडच्या वैशिष्ट्यांची तुलना आणि भिन्नता आणण्याचा प्रयत्न करतो. वेशभूषा ही एक भाषा आहे की आपण कसे दिसावे हे एखाद्या कार्यक्रमाकडे आपले अभिमुखता सांगते.

ड्रेस कोड चे महत्व :- जेव्हा आपण शाळेत जातो तेव्हा ड्रेस कोड नियम पाळला पाहिजे. ड्रेस कोडमुळे आपण हे समजून घेत आहोत की आपण एका संस्थेत आहोत एखाद्या संस्थेत आम्ही शाळा किंवा क्लब असलो तरीही प्रासंगिक मार्गाने अभ्यास करू शकत नाही. ड्रेस कोड विद्यार्थ्यांमधील घट्टपणा आणि समानता आणते. आपण काय परिधान केले आहे याचा फरक पडत नाही. विद्यार्थी असल्याने आपण केवळ अभ्यासावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. मला असे वाटत नाही की ड्रेस कोड नियम अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य हरण करतो. आम्ही आमच्या नावाच्या बीटी नंतर आमच्या आई-वडिलांचे आडनाव ठेवले आहे परंतु अशी नाही की आपली ओळख नाही. आम्ही दोन्ही नावे आणि आडनाव ओळखतो तसेच ड्रेस कोड असल्याने आमची ओळख चोरली जाणार नाही.

ड्रेस कोड चे फायदे :-

1. ड्रेस कोड असल्यास विद्यार्थ्यांना वास्तविक जगाशी जुळवून घेण्यात मदत होईल.
2. शाळेत सर्व साथीदारांच्या दबावामुळे बरेच विद्यार्थी फिटिंगची चिंता करतात. जर ड्रेस कोड आवश्यक असेल तर तेथे कमी जोर दिला जाईल. आपण कसे पहाता यावर आणि शिक्षणावर अधिक जोर दिला जाईल.
3. आम्हाला वास्तविक जगासाठी तयार करते आणि किशोरवयीन मुलांवर आधीपासूनच पुरेसा दबाव असतो.
4. भेदभाव टाळतो आणि समानता आणते. ड्रेस कोडमुळे समानता येते आणि नसते ही, पण काही ब्रांडेड आणि महागड्या कपड्यांकडे जाण्याची माझी परवड आहे पण कदाचित नाही.

हे सभ्यतेची भावना देखील आणेल आणि विचलित होण्यापासून टाळेल. दुसऱ्या दिवशी काय परिधान करावे याचा विचार करणे वाया जाईल आणि विद्यार्थ्यांना जास्त वेळ मिळेल.

5. महाविद्यालये आणि संस्थांमध्ये ड्रेस कोडची खूप आवश्यकता आहे. माझ्या विचारात, कॉलेजांमध्ये ड्रेस कोड असेल तर लोक कोणत्या शाळेचे विद्यार्थी आहेत हे ओळखू शकतात. परंतु ड्रेस कोडशिवाय लोक त्यांचा न्याय करू शकत नाहीत. कोणत्याही संस्था आणि महाविद्यालयांसाठी ड्रेस कोड जतन करणे खूप महत्वाचे आहे कारण त्यामध्ये व्यक्तिमत्व, हुशारपणा इत्यादी दिसून येते

ड्रेस कोड आणि समाज :-

आपण किती काळ कॅज्युअल ड्रेस घालतोय, आपल्या आयुष्याच्या काही क्षणी आम्हाला औपचारिक गणवेश घालायचा असतो. ड्रेस कोड असणे खूप महत्वाचे आहे. जेणेकरून ते कोठे आहेत हे आम्ही ओळखू शकतो आणि कोणी ही त्यांना छेडत नाही. आता जर आपण काही कोड्स पाहिली तर ड्रेस कोड नसल्याने अनेक अडचणींना घाबरू शकते. सर्व परिस्थितीत ड्रेस कोड महत्वाचा नसतो. काही परिस्थितीत आपण ते परिधान केले पाहिजे. वर्गातील मूड काय आहे? शिक्षणाचे? फॅशनच्या धावपट्टी ऐवजी आमच्या कपड्यांमधील गांभीर्य, भक्ती आणि लक्ष देण्याचे प्रतीक म्हणून - इतर प्राधान्यक्रमांचे वक्तव्य करण्याच्या हेतूने कपड्यांपेक्षा या घटनेस अधिक समर्पक वाटतेरू माझे आकर्षण, माझे खेळ, जीवनाबद्दलचे माझे अप्रिय वृत्ती इ. शालेय गणवेश जगभरात ओळखले जातात आणि या देशांमध्ये शिक्षणाकडे गांभीर्याने जाण्याचे प्रमाण जास्त आहे.

स्कूल ड्रेस कोड चे फायदे :

1. शाळेत ड्रेस कोड हिंसाचाराच्या क्रियांना पूर्णपणे मर्यादित करू शकतो :-

शाळेत ड्रेस कोड असला तर अधिक आशावादी होतो. शैक्षणिक अभ्यासात देशभरातील बहुतांश शाळा घेतल्या आहेत अंमलबजावणीचे प्रमुख कारण म्हणून हा मुद्दा या मार्गदर्शक तत्वे दूर करण्याचे उद्दीष्ट आहे. कोणत्याही प्रकारचा हिंसाचार जे सामाजिक-आर्थिक रूपामुळे उद्भवू शकते प्रत्येक विद्यार्थी ड्रेसिंग स्टाईलमध्ये जवळजवळ एकसारखा दिसत आहे याची खात्री करून तरुणांच्या मनामध्ये कोणत्याही प्रकारचा लबाडीचा प्रवेश होण्याची शक्यता मर्यादित करते.

2. यामुळे विद्यार्थ्यांना शालेय कामांवर लक्ष केंद्रित करण्याची अनुमती मिळते :-

शाळेच्या ड्रेस कोडचे प्राथमिक उद्दीष्ट सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये सतत समानता तयार करणे होय. जेव्हा सर्व विद्यार्थी एकसारखे असतात. पोशाख शैली जर सारखी असेल तर शाळा कॅम्पस तेथे संपूर्ण वातावरण उत्साहवर्धक असते. हे वातावरण विद्यार्थ्यांना त्यांच्यावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यास प्रोत्साहित करतो.

3. प्रत्येकजण शाळेसाठी तयार होणे, सोपे आणि सुलभ करते :-

दररोज अनुसरण करण्यासाठी एक निश्चित शाळा ड्रेस कोड असल्याने, ते तयार होत असताना प्रत्येक दिवशी विद्यार्थ्यांना शाळेसाठी कोणताही गोंधळ होणार नाही. जर हा पर्याय समाविष्ट नसेल तर अशी शक्यता आहे की, विशेषतः लहान मुले पालकांना बऱ्याच वेळा शाळेत घालायचे नवीन पोशाख खरेदी करण्यास भाग पाडतात. जर ड्रेस कोड असेल तर त्यामुळे पालकांवरही बोजा नाही पडत आणि कपड्यांच्या खरेदीसाठी वेळ ही वाचतो.

4. हे वर्गात उद्भवू शकणाऱ्या विचलित्यास मर्यादित करते :-

जसे जसे मुले वयात वाढतात तसे तसे शरीरात बदल घडतात आणि त्या कारणापेक्षा ते शालेय अभ्यासक्रमात एकमेकांवर अधिक एकाग्र होऊ लागतील. कपड्यांमुळे या संधींमध्ये वाढ होऊ शकते कारण काही पोशाख विद्यार्थ्यांच्या कार्यक्षमते वर परिणाम होऊ शकेल. शरीराला शो-ऑफ वर्गातील काही विद्यार्थ्याला विचलित करू शकतात. जरी प्रत्येक शाळेत ड्रेस कोडचा प्रकार भिन्न असू शकते, ते विद्यार्थ्यांच्या शिस्त लादण्याच्या सामान्य हेतूचे अनुसरण करतात. विद्यार्थ्यांच्या साठी निश्चित लांबीच्या स्कर्ट आणि शॉर्ट्सचा सामान्य नियम असायला हवा. त्यांना शरीराच्या कोणत्याही भागाचा पर्दाफाश करण्याची किंवा कोणत्याही पोशाख घेण्याची परवानगी नाही. विद्यार्थ्यांनी वर्गात अधिक सर्जनशील असणे अपेक्षित असते इतर विद्यार्थ्यांनी काय परिधान केले आहे याबद्दल त्यांना चिंता नसते आणि तणाव देखील जाणवत नाही.

5. कपड्यांमध्ये नवीन ट्रेड अनुसरण करण्यासाठी :-

ड्रेस कोड अनियमित लोकांना सहजपणे शोधण्यात मदत करतात. शाळेतल्या प्रत्येकाची पोशाख सारखीच होईल. ड्रेस कोडच्या अंमलबजावणीसह बाहेरील लोकांना ओळखता येण्यास मदत होईल. शिक्षकांच्या लक्षात येण्यास ही मोठी मदत होईल. त्यांचे विद्यार्थी जेव्हा ते फिल्ड ट्रिप किंवा दूर ला जातात तेव्हा हे कोणतेही सुरक्षित वातावरण विकसित करताना

कॅम्पसमध्ये होणारे गैरवर्तन टाळता येऊ शकतात. जेव्हा विद्यार्थी शाळेत गेले आहेत तेव्हा पालकांना सुद्धा सुरक्षिततेची भावना असेल.

6. हे वर्गात होणाऱ्या थट्टाची मर्यादा मर्यादित करते :-

पालकांशी बोलण्यापासून बरेच अभ्यास दर्शविले आहेत. जिथे ड्रेस कोड लागू केले आहेत, तिथे मुलांनी शैक्षणिक क्रमवारीत हळूहळू वाढ दर्शविली आहे. कामगिरी च्या संदर्भात समानतेची भावना निर्माण होईल म्हणून यामुळे मुली आणि मुलांमधील चेष्टा खूप कमी होईल. एकूणच ड्रेस कोड ची भावना सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये भिन्नते बद्दल समानता प्रोत्साहित करेल.

7. निष्कर्ष:-

पालक आणि विद्यार्थी दोघांनाही एक अनुसरण करण्यास प्रोत्साहित केले जाईल.शाळांमध्ये मान्य शिस्तबद्ध दिनचर्या निर्माण होईल. ड्रेस कोड मुलांना भविष्यातील करिअरचा विचार करणे सोपे होईल आणि जीवनातील वेगवेगळ्या भागात नवीन मित्र बनतील.

वास्तविक जगात विकसित होण्यासाठी योग्यरित्या सुसज्ज असेल विशेषतः जेव्हा ते नेहमीच्या स्पर्धात्मक नोकरीच्या बाजारात प्रवेश करतात. प्रत्येक शाळेकडे समानतेचा प्रचार करण्यासाठी ड्रेस कोड असेल आणि असे नियम जे शांत शिक्षण वातावरण टिकवून ठेवण्यास मदत करतात. विद्यार्थ्यांमध्ये परस्परांविषयी आदर तयार करण्यात मदत करतात. संपूर्ण स्कूल समुदायाकडून सहकार्य आणि वचनबद्धता निर्माण होते ते व्यक्तिमत्त्वाचा सन्मान करते आणि त्यात शिस्तीची भावना विकसित होते

उपकल्पना /सिध्दांत कल्पना (Hypothesis):- महाविद्यालयात मुलींना ड्रेसकोड हवा आहे.

परिवर्त्य (Variable):-

- 1) स्वतंत्र परिवर्त्य :- मुलींची ड्रेसकोड संबंधी अभिवृत्ती
- 2) आश्रीत परिवर्त्य :- ड्रेसकोड
- 3) नियंत्रित परिवर्त्य :-
 - 1) आर्टस च्या मुली
 - 2) वयोगट 15 ते 20 वर्ष

नमुना (Sample):-11, 12, B.A I, II, IIIच्या एकूण 786 मुली यांची निवड आकस्मीक नमुना विधीद्वारे केली. त्यामुलींचे वयोगट 15 ते 20 वर्षे होते. नागपूर शहरातील एकूण 10 महाविद्यालयाची निवड केली.

साहित्य (Tools):- स्वरचित प्रश्नावली

विधी (Procedure of Data Collection):-

प्रथम 11, 12, B.A I, II, IIIच्या वर्गात गेलो आणि तिथल्या विद्यार्थीनींना सुचना दिली की एक विषयाच्या संदर्भात प्रश्नावली भरून घ्यायची आहे. या प्रश्नांची उत्तरे तुम्हाला द्यायची आहेत. प्रश्न अगदी सोपे आहेत. उदा: तुमच्या महाविद्यालया मध्ये ड्रेसकोड पाहिजे किंवा नाही? या प्रश्नाचे उत्तर तुमच्या मनाने द्या. असे सांगून प्रश्न विचारायला सुर्वात केली आणि वर्गात असलेल्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारत गेलो. प्रश्न या पध्दतीने विचारले की, तुमचे नाव काय? वर्ग कोणता? ड्रेसकोड पाहिजे का? हो/नाही. हो असेल तर सलवार सुट किंवा पॅन्ट शर्ट कोणत्या रंगाचा असे विचारून आम्ही तयार केलेला तक्ता त्यांना विचारून तो भरून घेतला. त्या तक्त्यामध्ये मुलींचे नाव, वर्ग, हो/नाही, सलवार सुट किंवा पॅन्ट शर्ट रंग कोणता हे तक्त्यामध्ये लिहले आणि त्या तक्त्यामध्ये विद्यार्थ्यांनी सांगितल्या प्रमाणे भरून काढला. अशाप्रकारे 11 वी ते BA III च्या वर्गात जाऊन आम्हाला दिलेल्या प्रश्नाची उत्तरे घेतली. या विद्यार्थीनींनी आम्हाला चांगला प्रतिसाद दिला व आमच्या प्रश्नांची उत्तरे आम्हाला मिळाली.

निष्कर्ष चर्चा (Discussion):-

महाविद्यालयामध्ये ड्रेसकोड आवश्यक आहे का? या विधानावर 11 वी ते BA III च्या 786 मुलींची मते घेतली आकस्मीक नमुना विधीद्वारे मुलींची निवड केली त्यांची मते घेतली त्यामधील 776 मुलींनी हो म्हटले व तेवढ्याच मुलींना ड्रेसकोड आवश्यकता वाटते व 10 मुलींना ड्रेसकोड गरज वाटत नाही त्याच प्रमाणे ड्रेसकोड कसा असावा या बद्दल मते जाणली असता, त्यामधील 88 मुलींना सलवार तर 699 शर्ट पॅन्ट हवासा वाटतो.

आपली मते अर्थपूर्ण रितीने भिन्न आहे का हे बघण्यासाठी कायस्कोर (Chi Score) काढला. ड्रेसकोड आवश्यक आहे का यासाठी कायस्कोर 746.5 व त्यानंतर df काढला तो 1 आलेला आहे. सारणीतील 1 कायस्कोरची किंमत 5% स्तरावर 3.84 असून 1% स्तरावर 6.63 आहे. प्राप्त झालेली कायस्कोर 746.5 ची किंमत याहुन जास्त असल्याने प्रत्यक्षात

मुलींना ड्रेसकोड आवश्यक आहे हे दिसून येते. कारण यामुळे मुली यासारख्या प्रकारे ड्रेसकोड घालतात तर मुली सर्व सारख्या दिसतील आजकाल मॉडर्न युग आहेत सर्वांना वाटते की आपण पण शर्ट पॅन्ट घातला पाहिजे कोणच्या घरी शर्ट पॅन्ट जर चालत नसेल तर त्यांची इच्छा पण पूर्ण होते आणि त्यांना पण वाटते की महाविद्यालयात शर्ट पॅन्ट हा ड्रेसकोड हवा.

कारण प्रत्यक्ष विद्यार्थ्यांच्या बोलण्यावरून वाटले की त्यांना पण ड्रेसकोड हवा होता. तसेच महाविद्यालयात ड्रेसकोड हा कशा प्रकारचा असावा यावर सुध्दा 786 मुलींची मते घेतली. यामध्ये असे दिसून आले की 88 मुलींना सलवार व 699 मुलींना शर्ट पॅन्ट हवा आहे. या दोन्ही समुहातील फरक अर्थपूर्ण रितीने भिन्न आहे का हे बघण्यासाठी कायस्कोर ची गणना केली त्यामध्ये कायस्कोर 474.95 आलेला आहे. df हा 1 आलेला आहे. मग सारणीतील df = 1 साठी कायस्कोर ची किंमत 0.5 स्तरावर 3.84 असून 0.1 स्तरावर 6.63 आहे. प्राप्त झालेली कायस्कोर 474.95 ची किंमत याहुन जास्त असल्याने मुलींना महाविद्यालयात ड्रेसकोड म्हणून शर्ट पॅन्ट हवा आहे. कारण तो मुलींना जास्त आवडतो. त्या मध्ये त्यांना नाविन्य वाटते. त्यांना ओढणी सांभाळणे कठिण जाते. म्हणून त्यांना शर्ट पॅन्ट हा ड्रेसकोड योग्य वाटते.

निष्कर्ष (Conclusion):-

महाविद्यालयात मुलींना ड्रेसकोड ची जास्तीत जास्त आवश्यकता वाटते. महाविद्यालया मध्ये ड्रेस कोड असायलाच हवा.

संदर्भ ग्रंथ:- Site visited

<https://www.bartleby.com/essay/Dress-Code-And-Dress-Codes-PKSPTVV36Z3W>

<https://www.cram.com/essay/The-Importance-Of-Dress-Codes-For-Students/F3CBLO92AJ>

<https://www.debate.org/opinions/should-there-be-dress-codes-in-colleges>

-----*****-----

"कोव्हिड-१९ पॉझिटिव या आजारातून बरे होवून घरी परतलेल्या लोकांचे आरोग्य आणि मानसिक स्थितीचे अध्ययन"

प्रा. डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड (सहा. प्राध्यापक)
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगांव.

प्रस्तावना :

कोरोनाचा सद्यस्थितीत राज्याच्या रिकव्हीरी रेट ८९.८५ टक्क्यावर पोहचला. महाराष्ट्रात १६.७२ लाख रुग्णांपैकी १५ लाख ३०५० लोकांनी कोरोनाला हरविले तसेच भारतात कोरोना मुक्तांची एकूण संख्या आता ७४.२८ लाखांवर पोहचली आहे. आताची स्थिती खरोखर समाधानकारक आहे. कोरोना मुक्त होवून जे लोक घरी परतले ते खरोखर भाग्यवान आहे. परंतु कोरोनाचे दुष्परिणाम काही सोपे नाही. कोरोनाचा परिणाम संपूर्ण शरीरावर घरी परतल्यावर देखिल दिर्घकाळ असतो. दिर्घकाळ थकवा, श्वास व्यवस्थित न घेता येणे तोंडाची चव जाणे किंवा वास न येणे भरपूर प्रमाणात वजन कमी होणे रक्तात गाठी तयार घेणे हातापायाला मुंग्या येणे अंगवार पुरळ येणे किंवा खाज सुटणे, डोके दुखणे, हातपाय दुखणे, रक्तदाब असेल तर शरीरावर सूज येणे अति औषध घेतल्याने वारंवार तोंड येवून तोंडाला फोड येणे. या त्रासातून व्यक्ती ३ ते ६ महिन्यापर्यंत जाणवतो. कोरोना हा अतिशय जिव घेण आजार आहे. कोरोनाची लागण संपूर्ण काळजी घेतल्यावर ही नकळत ब-याच दा होते. नोकरीच्या ठिकाणी जाणे सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये, प्रवास दरम्यान, घरातील कोव्हिड- १९ Positive व्यक्तीच्या संपर्कात आल्याने अश्यारितीने पूर्ण काळजी घेवून ही कोरोनाची लागण होवू शकते त्यामुळे सावध राहणे फार गरजेचे आहे.

कोरोनाचा परिणाम केवळ शारीरिक नाहीतर रुग्णांच्या मानसिक स्थितीवर होत आहे. कोरोना आणि मानसिक लक्षणांवरील अमेरिकेतील सर्वात मोठ्या संशोधनात ही गोष्ट समोर आली आहे. एनल्स ऑफ क्लिनिकल अँड ट्रान्सलेशनल न्यूरोलॉजीमध्ये प्रसिध्द झालेल्या संशोधनानुसार कोरोना संसर्गितांपैकी एक तृतीयांश रुग्णांच्या विचार शक्तीवर कोणत्या ना कोणत्या रूपात परिणाम होत आहे. यात गोंधळ, त्वरीत प्रतिसाद देण्यात असमर्थता, न्यूरोपलाप्टिकल कार्य कमी करणे यासारख्या लक्षणांचा समावेश आहे. ज्या मानसिक समस्या आहे. त्या दिर्घकाळ आरोग्यासाठी चांगल्या नाहीत आयोग्य मानसिक स्थितीमुळे सामान्य दैनंदिन मदतीवर अवलंबून रहावे लागत आहे.

- **अध्ययन पध्दती:**

उद्देश्य - कोव्हिड-१९ या आजारातून घरी पतरलेल्या व्यक्तीची आरोग्य आणि मानसिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

- **गृहीतकृत्य:** कोरोना या आजारातून बरे झाल्यावर Post Covid या कालावधीत रूग्णाला विविध शारीरिक व मानसिक त्रासाला सामोरे जावे लागत आहे.
- **अध्ययन क्षेत्र:** योग विद्या धाम गुरुकुल नासिक यांच्याद्वारे कोरोना रूग्णासाठी निःशुल्क योगाक्लास घेण्यात आला त्यातील सर्व लोक कोरोनावर मात करून या क्लासला प्रवेशित घेतला सर्व समान समस्या नी पिडीत लोक या क्लास ला प्रवेश असल्याने सर्वांचा अनुभव सारखा होता त्यामुळे अध्ययनात २० लोकांचा समावेश करण्यात आला.
- **तथ्य संकलन :** अध्ययन संबंधीत आनलाईन गुगल फॉर्मवर प्रश्नावली तयार करण्यात आली Link Create करून ती link whatsapp Group वर पाठविण्यात आली सर्वलोक कोरोनाग्रस्त होते त्यामुळे सर्वांचे अनुभव थोडेफार समान होते. विविध वयोगटातील असल्याने श्वास वयोगटानुसार दिसून आला या गटात वय वर्ष १५ ते ८० वयोगटातील लोक आहेत सर्वांनी गुगल फॉर्म वर आपले Response नोंदविले अश्या रितीने सर्व माहिती ही प्राथमिक स्त्रोताद्वारे संकलीत करण्यात आली आहे.
- **क्वारंटाईन पिरियड:** घरी परतल्यावर सर्व लोकांना क्वारंटाईन पिरियड मध्ये १४ ते २८ दिवस विलगीकरणात रहावे लागते त्या वेळेत. लोकांनी २८.६% लोकांनी नातेवाईक व मित्रमंडळी यांच्याशी फोनवर वारंवार संवाद साधून गप्पा मारल्या ५७% लोकांनी विविध विषयाची पुस्तके वाचली १४.३% लोकांनी मेडिटेशन व व्यायाम केला तसेच दुरदर्शन वरील विविध कार्यक्रम पाहणे, एखाद्या चांगल्या विषयावर लिखाण केले तसेच गीता,रामायण ऐकणे तसेच Work from Home पण केले अश्या रितीने क्वारंटाईन पिरियड घालवला पण याच कालावधी मध्ये मानसिक त्रास पण सर्व लोकांनी अनुभवलं क्वारंटाईन पिरियड मध्ये हा मानसिक त्रास अनुभव असलेले लोकपुढील प्रमाणे-

१.	भुक न लागणे किंवा जास्त खाणे	१६.५%
२.	निद्रानाशाची तक्रार किंवा अधिक झोपयेणे	५०%
३.	निराशा असहाय्य वाटणे	००%
४.	गोधळलेला पणा किंवा विसराळूपणा	१०.५%
५.	अस्वस्थ भयभित होणे	१०%
६.	हानीकारक विचार मनात येणे	१३%
	एकुण	१००%

घरी परतलेल्या रुग्णांनी स्वताःमध्ये बदल घडवून आणले ते पुढील प्रमाणे-

१. व्यवस्थित आहार, सकस आहार
२. सकारात्मक विचार
३. योगा व्यायाम
४. Medidation Vipshnana

आजारातून बरे होण्यासाठी स्वताःला सुद्ध ठेवण्यासाठी वरील प्रयत्न करत आहे.

- **समाजकार्य मध्यस्थी** : या समस्या मध्ये समाजकार्याचा हस्तक्षेप महत्वाचा आहे कारण या आजारात मानसिक स्थित नसते गोधळलेली असते. त्यावेळी या लोकांना समुपदेशन करण्यासाठी समाजकार्य कर्त्याची गरज असते कारण फोनवरून का होईना या लोकांशी कायम संवाद साधणे हे मानसिक आरोग्यासाठी खूप महत्वाचे आहे. म्हणून या रुग्णांनी जर अस्वस्थपणा जाणवत असेल तर समाजकार्याकर्त्याशी निसंकोचपणे संवाद साधणे गरजेचे आहे. तसेच कोरोना रुग्णाचा कौटुम्बिक सदस्यांना मानसिक पाठ बळ देणे हे समाजकार्य कर्त्याचे कर्तव्य आहे.
- **मानसिकतेमध्ये सकारात्मक बदल होण्यासाठी उपाय योजना** :
 - * कोरोनातून बरे होण्यासाठी व्यायाम आहार योगा ध्यान धारणा गरजेचे आहे हार्वर्ड टी एच चान स्कूल आफ पब्लिक हेल्थनुसार व्यायामामुळे शरीरात एन्डाॊर्फिन हार्मोन्सचा स्त्राव होतो यामुळे मूड चांगला राहतो.
 - * स्वताच्या भावना अस्वस्थता कुणाशी मित्र/ नातेवाईक यांच्याशी बोलल्यामुळे मानसिक आरोग्य उत्तम राखण्यास मदत होते.

* डोडो स्लीप एड डिव्हाईस: गजेटवर टायमिंग सेट केल्यानंतर त्यातुन निघणारा लाईट छतावर एका विशिष्ट लयीत चालताना दिसते. तालानुसार श्वासाच्या हालचालीवर नियंत्रण ठेवल्यास ताण कमी होतो व झोपेची समस्या दूर होते.

● **निष्कर्ष:**

१. कोरोना आजारात ब-याच वेळा वैद्यकीय उपचार खाजगी रुग्णालयात केल्याने पैशांची गरज भासते त्यामुळे पैशाचे व्यवहार पती-पत्नी दोघांना माहित असणे किंवा पत्नीजवळ माफक प्रमाणात पैसा असणे गरजेचे आहे.
२. कोरोना रुग्णांना घरी आल्यावर आनंददायी वातावरण उपलब्ध होणे गरजेचे आहे. त्यामुळे त्याचे मनोबल उंचावून लवकर बरे होण्यास मदत होईल.
३. परिस्थिती गंभीर असल्यास जवळच्या नातेवाईकांनी मित्रानी धिर देणे गरजेचे आहे.
४. कोरोना काळात कोरणा रुग्णाने स्वतःच्या मानसिकतेवर परिणाम होऊ देऊ नये.
५. डॉक्टरांच्या दिलेल्या वैद्यकीय सूचनांचे तंतोतंत पालन रुग्णाने करणे गरजेचे आहे

● **संदर्भ:**

१. दिव्य मराठी - दि.९ ऑक्टोबर २०२०

-----*****-----

चंद्रपूर जिल्हयातील प्रदूषणाचे समाजावर परिणाम

प्रा. व्ही. व्ही. टोंगे (सहयोगी प्राध्यापक)

विवेकानंद महाविद्यालय, भद्रावती

सारांश:-

प्रदूषणाचा प्रश्न केवळ भारताचा नसून संपूर्ण जगाचा आहे आज संपूर्ण विश्व या प्रश्नाकडे गांभीर्याने पाहत आहेत प्रदूषणामध्ये वायु प्रदुषण, जल प्रदुषण व ध्वनी प्रदूषणामुळे समोर येणाऱ्या पिढीवर त्याचे अनिष्ट परिणाम दिसून येत आहेत यावर नियंत्रण आणले नाही तर संपूर्ण विश्वात मानव जातीतील प्रत्येक व्यक्ती रुग्ण म्हणून आढळून येईल

बिजशब्द प्रदूषण, वातावरण, पर्यावरण

प्रस्तावना

मानवाला जगण्याचा अधिकार आहे परंतु आज भूतलावर नव्हे तर अंतराळात व समुद्रात सुद्धा प्रदूषणाचा प्रश्न फार गंभीर झालेला आहे. याचा बारकाईने अभ्यास केल्यास ही समस्या किती भयानक आहेत व त्याचे मानवजातीवर किती अनिष्ट परिणाम होतील याची कल्पना करता येत नाही. भूपृष्ठावर वातावरणाचा अभ्यास करताना पर्यावरणाचा अभ्यास करावाच लागतो. आज पर्यावरणाचा - हास मोठ्या प्रमाणात होत आहे वाहतुकीचे तिन् मार्ग असतांना जल, वायु, भूपृष्ठा या तिन्ही ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण आहेत व त्यांचे मानवाच्या आरोग्यावर फार भयानक विपरीत परिणाम घडत आहेत.

पृथ्वीचे तापमान दिवसंदिवस वाढत आहे परिणाम पृथ्वीवरील वातावरणात फार झपाट्याने बदल होत आहे हे तापमान असेच वाढत राहिल्यास समुद्रालगतची शहरे पाण्यामध्ये बुडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. तसेच ऋतु मध्ये बदलही घडून येत आहे माध्यमिक शाळेत शिकत असतांना वर्षामध्ये सहा ऋतू आहेत अशी उजळणी घेतली जायची व ते क्रमाणे म्हणजेच वसंत ग्रीष्म वर्षा शिशिर व हेमंत असे सहा ऋतु प्रत्येक ऋतु हा दोन महिन्याचा असायचा प्रत्येक ऋतुचे असे वैशिष्ट्ये असायची परंतु आज प्रदूषणामुळे त्या ऋतूंची वैशिष्ट्यांवरून नेमके आकलन करता येत नाही. सायबेरिया येथील हिम नद्या मोठ्या प्रमाणात वितळण्या मागे सरासरी तापमानातील बदल आहे त्याचे परिणाम टाळायच असेल तर भूपृष्ठावर कमीत कमी बदल व्हायला हवा व प्रदूषणावर आळा बसलेला

हवा अधिका अधिक झाडे लावली तर पर्यावरण - हास थांबेल पर्यायाने प्रदूषणाला आळा बसेल व आरोग्य व्यवस्थित राहिल.

निळ्या आकाशात, पावसात इंद्रधनुष्य दिसतो तर सुर्योदय आणि सूर्यास्त क्षितिजावर लालसर धुरा दिसते पृथ्वीभोवती हवेचे आवरण म्हणजे वातावरण आहे आयनोस्फिअर हा वातावरणाचा सर्वात वरचा थर आहे या थरात प्लाझ्मा असतो इथला वायू आयन भूत स्वरूपाचा असतो परंतु आज शास्त्रज्ञ प्रदूषणामुळे विपरीत परिणाम अंतराळात दिसते असे सांगतात.सागरी प्रवासात हवामानाचे महत्व हे अनन्यसाधारण असते हवामानाच्या पुरेशा माहिती अभावी प्रवास करणाऱ्या जहाजाचा प्रवास धोक्याचा ठरू शकतो हा प्रवास करतांना हवामानाचा अंदाज घेण्यासाठी वेगवेगळ्या पध्दती वापरल्या जातात. परंतु प्रदूषणामुळे बरेचदा असे अंदाज चूकतात तसेच कारखान्यातील दुषित पाणी समूद्रात सोडत असल्यामुळे समूद्रातील मोठ्या प्रमाणात मास्यांना आपला प्राण गमवावे लागतो.

चार दशकापूर्वी राज्यातील सर्वाधिक जंगल व्याप्त जिल्हा म्हणून चंद्रपूर गडचिरोलीचा उल्लेख व्हायचा परंतु आज या जिल्ह्याला प्रदूषित जिल्हा म्हणून ओळखला जातो महाराष्ट्रातील जंगल व्याप्त जिल्हा 16 टक्के प्रमाण या दोन जिल्ह्याचे आहेत औद्योगिककरणासाठी अनेक वृक्षाची कत्तल करण्यात आली पर्यायाने प्रदूषणात भर पडली ध्वनी प्रदूषण विदर्भातील 11 शहराचे ध्वनी प्रदूषणाबाबत सर्वेक्षण केले असता प्रथम क्रमांकर चंद्रपूर प्रदूषित शहर तर दुस-या क्रमांकावर नागपूर शहर आहे. चंद्रपूरातील गांधी चौकातील दिवसाला ध्वनी 83.9 डिसेबल तर रात्री 75.3 डिसेबल दाखविण्यात आले जटपूरा गेट ईथे 69.6 डिसेबल तर रात्री 82.9 डिसेबल वरोरा नाका चौकात दिवसाला 82.9 तर रात्री ध्वनी 77.9 डिसेबल दाखविण्यात आले. सनासुदीच्या काळात यापेक्षा जास्त ध्वनी प्रदूषण होत असते त्याचा मानवजातीच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम घडत आहे यावर कडक उपाययोजनांची गरज आहे.

चंद्रपूर जिल्हा कोळसाखाणीमुळे सुध्दा ओळखला जातो 1980 नंतर चंद्रपूरची ब्लॅक गोल्ड सिटी म्हणून ओळख जातो या जिल्ह्यात सिमेंट, कोळसा, आर्यण, महाऔष्णिक विद्युत केंद्र कोल वाशरीज हे उद्योग आहेत या सर्व उद्योगाने प्रदूषणात भर घातली आहे अनेक उद्योग सुरू करताना प्रदूषण नियंत्रणासाठी ज्या अटी आहेत त्याचे पालन करण्याचे मान्य केल्या जाते परंतु उद्योग सुरू होताच याचा विसर पडणे परिणामी प्रदूषणात वाढ होते. घुग्गुस सारख्या शहरात प्रत्येक माणसाला जन्मतः कोणत्यातरी रोगाने ग्रासले

असून येथील जनता प्रदूषणामुळे बेजार असल्याचे भान उद्योजकही ठेवत नाही. मागील वर्षी निर्माण झालेला प्रदूषणाचा भस्मासून कमी होण्याचे नाव घेत नाही त्यामुळे शेकडो लोकांचे बळी जात आहे व संपूर्ण बालकांचे आरोग्य बिघडले आहेत देशातील सर्वाधिक प्रदूषित त शहराच्या चवथ्या क्रमांकावर असलेली ही शहरे आज दुसऱ्या क्रमांकावर आलेली आहे चंद्रपूर जिल्ह्यात औद्योगिक क्षेत्रात घुग्गुसचे नाव पहील्या क्रमांकावर आहे त्यापेक्षा वाईट अवस्था या गावाची आहे "नाव सोनाबाई हाती कथलाचा वाळा" अशी अवस्था या शहराची आहे.

चंद्रपूरए घुग्गुसवणी या महामार्गावर मोठ्या प्रमाणात रात्रोदिवस कोळशाची वाहतूक केली जाते त्यामुळे रस्त्यावर मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण होते त्याचा सभोवतालच्या जनतेच्या आरोग्यावर घातक परिणाम दिसून येते.

कोळशाच्या प्रदूषणामुळे बालकांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत आहेत काय? यासाठी वणी तालुक्यातील सर्व प्राथमिक आरोग्य केंद्रांतर्गत 117 गावाचे सर्वेक्षण करण्यात आले त्यामधून पुढील प्रमाणे माहिती समोर आली.

आजार	सर्वेक्षण केलेली गावे				
	शिरपूर प्रा आ केंद्र	कोलगाव प्रा आ केंद्र	कायर प्रा आ केंद्र	राजूर प्रा आ केंद्र	एकूण
फुफ्फुसाचे आजार	23	28	39	27	117
श्वसनाचे आजार	119	22	44	38	223
त्वचेचे आजार	87	19	88	30	224
डोळ्यांचे आजार	100	04	49	161	350
हृदय विकार	76	20	77	54	227
अस्थिरोग	00	04	09	14	27
दतरोग	04	07	26	101	148
किडणीचे आजार	13	00	13	16	42
इतर आजार	28	14	77	55	174

वरील केलेल्या 117 गावातील सर्वेक्षणात फुफ्फुसाचे रुग्ण 223, श्वासाचे रुग्ण 224, त्वचेचे रुग्ण 350, डोळ्याचे रुग्ण 227 ही स्थिती दशविते यावरून भविष्यात जन्माला येणारा प्रत्येक व्यक्ती रुग्ण म्हणूनच दिसेल यावर तातडीने लक्ष देण्याची गरज आहे मानवाच्या जगण्याचा अधिकार कोळशाच्या प्रदूषणाने गिळंकृत होत असल्याने मानवी श्वासात

कोळशाच्या धुळीचे प्रमाण वाढले आहे या परिसरातील अनेक नागरीकांना शवसनाचे आजार जडल्याचे केलेल्या स्रहेक्षणातून दिसून येते कोळशाच्या जड वाहतूकीने पर्यावरणाचा - हास होत असल्याने मानवी जीवनावर विपरीत परिणाम दिसून येत आहे परंतू शासनाला यावर प्रभावी उपाययोजना करण्यात अजूनही यश आले नाही या परिसरात अनेक भूमीगत व खुल्या कोळसा खाणी आहेत यामधून दररोज हजारो टन कोळशाचे उत्खनन होत असते शासनाने वाहतूकीसाठी यांना अटी घालून दिल्या परंतू त्याचे पालन होताना दिसत नाही नियमांचा भंग करणा-यावर कार्यवाही करण्याची पोलीस विभागावर जबाबदारी सोपविली परंतू हा विभागही अर्थपूर्ण दुर्लक्ष करित असतो त्यामुळे परिसरातील नागरीकांना त्याचे गंभीर परिणाम भोगावे लागते. जगण्यासाठी शुध्द हवा स्वच्छ पाणी आवश्यक असते परंतू हा अधिकार वाढत्या प्रदूषणामुळे मिळत नाही खाणीतून उत्खनन केलेला कोळसा रेल्वे सायडींग पर्यंत पोहचविताना क्षमतेपेक्षा जास्त वजनाची वाहतूक केल्या जात असल्यामुळे संपूर्ण रस्ते जमीनदोस्त झाले तसेच या परिसरातील शेती व त्यावरील पिकावर काळीधूळ साचली आहे त्यामुळे हजार हेक्टरवरील पिके उध्वस्त होत आहे या धुळीच्या कणामुळे संपूर्ण वातावरण प्रदुषणमय झाले व पर्यावरण धोक्यात आले आहे.

आज भारतामध्ये 2019 च्या अहवालानुसार 116000 नवजात बालकांचा मृत्यू प्रदूषणामुळे झाला आहेत हाच वर्षभरातील आकडा पाकीस्तान मध्ये 50000 आहे मुंबई शहरात निकृष्ट हवामानामुळे 2/3 बळी प्रदूषणामुळे पडतात शासनाच्या हवेच्या गुणवत्तेचा दर्जा सुधारण्यास अपयश आले आहे मुंबईत वायुप्रदुषणामुळे 1/3 लोक बाधित आहेत भारताची 135 कोटी जनता त्यापैकी 1/4 लोक प्रदुषणाला तोंड देत आहे हवेतील प्रदुषित घटकात वाढ होण्याचा वेग 42 टक्के आहे नागरिक राहत असलेल्या भागात हाच वेग 84 टक्के आहेत.

2019 मध्ये केंद्र सरकारने प्रदूषण कमी करण्यासाठी राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रमाची घोषणा केली 2024 पर्यंत 20 ते 30 टक्के प्रदूषण कमी करण्याचे लक्ष ठेवण्यात आले आहे संपुर्ण जगाला जागतिक तापमान वाढीच्या फटका बसत असून वाढत्या वायु प्रदुषणामुळे नागरिकांचा गळा घोटला जात आहे स्टेट ऑफ ग्लोबल एअर 2020 च्या अहवालात काही महत्त्वपूर्ण बाबी समोर आल्या त्यावरून 2019 याली जगभरात 77 लाख नागरिकांचा वायुप्रदूषणामुळे मृत्यु झाले आहेत महत्वाचे म्हणजे 2019 साली ज्या चार कारणाने सर्वाधिक मृत्युची नोंद झाली त्यामध्ये वायू प्रदूषण आहेत उर्वरित 3 कारणामध्ये रक्तदाब तंबाखू निकृष्ट दर्जाचा आहार इं आहे 2019 साठी बाहेरिल व घरातील प्रदुषणामुळे भारतात हृदयविकारीचा झटका मधुमेह कर्करोग व बालक 16 लाखाहुन अधिक मृत्यू पावली भारत

पाकिस्तान बांग्लादेश नेपाळ दक्षिण आशियातील बहुतांश देशानी प्रदुषणाची पातळी ओलांडली आहे या सर्वांचा पहीला बाधीत 10 देशामध्ये समावेश आहे.

चीनमध्ये प्रदूषण कमी करण्यासाठी पंचवार्षिक कार्यक्रम हाती घेण्यात आला त्यामुळे तेथील प्रदूषण 30 टक्के कमी झाले दुर्दैव म्हणजे 2019 साली भारत आणि उपसहारा आफ्रिकेत जन्म झालेल्या लाखो नवजातबालकांच्या मृत्यु पैकी अनेक मृत्यु हे वायु प्रदूषणामुळे झाले आहे 2019 मध्ये 476000 नवजात बालकांचा मृत्यु प्रदूषणामुळे झाला आहे असे अहवालात दिसून येते.

संदर्भ:

- 1 दै.सकाळ दि.19 डिसेंबर, 2012
- 2 मराठी विज्ञान पत्रिका ऑक्टोबर, 2015
- 3 दै. लोकसत्ता दि 02 डिसेंबर, 2015
- 4 दै.लोकमत 28 ऑक्टोबर, 2020

-----*****-----

मराठी नियतकालिकांची वाटचाल : एक दृष्टीक्षेप....!

डॉ. प्रवीण मधुकरराव धारपुरे, (सहयोगी प्राध्यापक)
जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम, ता. नरखेड, जि. नागपूर.

सारांश:

इंग्रजी राजवटीत भारतात अनेक घटना प्रसंग घडलेत. अशा अनेक नवीन कलाकृती अस्तित्वात आल्या त्यामध्ये मुद्रणकला ही एक महत्वपूर्ण बाब ठरली. विशेषतः 'मुद्रणकला' ही नियतकालिकांच्या कार्यास फार प्रोसाहक ठरली. या नव्या तंत्रज्ञानामुळेच विविध ध्येय धोरणांनी, प्रेरक हेतूंनी प्रभावित होऊन अव्वल इंग्रजी काळात अनेक नियतकालिके सुरु झाली. या काळातील काही प्रारंभीचे नियतकालिके ही धर्माभिमान जागृत करण्यासाठी तर काही राष्ट्राभिमान आणि समाजजागृतीसाठी निर्माण झाली होती. खरे तर वृत्तपत्रे, नियतकालिके समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोहचली नसली तरी त्यातून झिरपणारा नवविचार मात्र समाजापर्यंत नक्कीच पोहचला. म्हणूनच आज आपणास जे समाजपरिवर्तन दिसून येते तो नियतकालिकांचाच परिणाम होय. मराठी साहित्यात ज्या मराठी नियतकालिकांनी सामाजिक, सांस्कृतिक विश्वात जे वैचारिक अभिसरण घडून आणले त्या नियतकालिकांचा इथे मागोवा घेणार आहोत.

प्रस्तावना:

भाषा हे विचारविनिमयाचे एक अमोघ साधन आहे. मानव आपले विचार, भावना प्रकट करण्यासाठी बहुविध भाषेचा उपयोग करित असतो. भाषेमुळेच मानवी विचारशिलतेचे विविध पैलू आपणास साहित्याच्या विविध प्रवाहातून अनुभवायला मिळतात. तसेच मराठीच्या कुशीतून आकारास येणाऱ्या बहुविध साहित्य प्रवाहाचे स्वरूप आपणास प्रत्ययास येते अशा साहित्य प्रवाहातून सातत्याने भाषा ही विविध वाङ्मयीनरूपधारण करित असते. केवळ संवाद माध्यमातून भाषा श्रीमंत, प्रगल्भ, सौंदर्ययुक्त होत नाही तर व्यावहारिक जीवनातून देखील ती समजून घ्यायला मदत होते. हे खरे असले तरी भाषेचे खरे वैभव शब्दबद्ध होणाऱ्या वाङ्मयातूनच प्रतीत होते. मग ते प्राचीन साहित्य असो की अर्वाचीन साहित्य. त्या त्या काळातील पडसाद साहित्याच्या दालनात संस्काराचे बीजांकूरघेऊन अवतरत असल्यामुळे नवसाहित्य नव्या प्रेरणेनिशीजन्मास येत असते. त्यातूनच नवसमाज, नवसंस्कृती आकारास

येत असते. त्यानवसंस्कृतीचे प्रतिबिंब आपणास साहित्याच्या विविध प्रवाहातून उमटतांनादिसते.

पूर्वी समाजप्रबोधनाचे काम विविध लोककला, लोकसंस्कृती जी अस्तित्वात होती त्या माध्यमातून होत असे. अशा या लोकसंस्कृतीच्या प्रबोधनाचे माध्यम तत्कालीनपध्दतीनुसार रूढ असलेली कीर्तन परंपरा, लोकसंगीतआणि खेळ, नाटक इत्यादींच्या माध्यमातून मानवाला समाजप्रबोधनाचे कार्य करता येत असत. हीच मानवाला स्वतःला अभिव्यक्त करणारी खरी साधने होती. पुढेदेशकालपरिस्थितीनुसार मानवी जीवनात काही बदल झाले. काळानुरूप समाजप्रबोधनाचे कार्यकरताना समोर असणाऱ्या प्रश्नांचे स्वरूप जसे प्रत्ययास येत होते तसेच समाजप्रबोधनाच्या नवीन साधनाचा शोधही मानव घेत होता.

इंग्रजी राजवटीत भारतात अनेक घटना प्रसंग घडलेत. अशा अनेक नवीन कलाकृती अस्तित्वात आल्या त्यामध्ये मुद्रणकला ही एक महत्वपूर्ण बाब ठरली. विशेषतः 'मुद्रणकला' ही नियतकालिकांच्या कार्यास फार प्रोसाहक ठरली. या नव्या तंत्रज्ञानामुळेच विविध ध्येय धोरणांनी, प्रेरक हेतूंनी प्रभावित होऊन अक्कल इंग्रजी काळात अनेक नियतकालिके सुरु झाली. या काळातील काही प्रारंभीचे नियतकालिके ही धर्माभिमान जागृत करण्यासाठी तर काही राष्ट्राभिमान आणि समाजजागृतीसाठी निर्माण झाली होती. खरे तर वृत्तपत्रे, नियतकालिके समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोहचली नसली तरी त्यातून झिरपणारा नवविचार मात्रसमाजापर्यंत नक्कीच पोहचला.म्हणूनच आज आपणास जे परिवर्तन दिसून येते तो नियतकालिकांचाच परिणाम होय. मराठी साहित्यात ज्या मराठी नियतकालिकांनी सामाजिक, सांस्कृतिक विश्वात जे वैचारिक अभिसरण घडून आणले त्या नियतकालिकांचा इथे मागोवा घेताना सर्वप्रथम आपण ज्या नियतकालिकांच्या संदर्भात चर्चा करणार आहोत त्या नियतकालिकांच्या व्युत्पत्तीसंदर्भातील अभ्यासकांची जी विविध मते आहेत ती समजून घेऊन नियतकालिक म्हणजे काय ते आपण बघूया.

मराठी शब्दकोशानुसार नियतकालिक या शब्दाचा अर्थ बघू जाता "नियत=(सं.क्रि.) निश्चित, निरंतर आणि कालिक=(सं.क्रि.) काळासंबंधीचे, मुदतीचे" यावरून नियतकालिक म्हणजे 'निश्चितमुदतीचे' वा निरंतर काळासंबंधी चालणारी एक वैचारिक चळवळ होय असे म्हणता येईल. तसेच डॉ. व. दि. कुलकर्णी यांच्या मते "नियतकालिक म्हणजेठराविककाळाच्याअंतराने उपलब्ध केले जाणारे वाङ्.मय". तर मराठी विश्वकोशात नियतकालिकांच्या संदर्भात असे दिसून येते की, जे प्रकाशन एकाच शीर्षकाखाली किमान एक आठवड्याच्या किंवा त्याहून अधिक कालावधीने सामान्यतः नियमितपणे प्रसिध्द होते आणि

ज्यात अनेक लेखकांचे विविध विषयांवरचे (किंवा प्रकाशन विशिष्ट विषयाला वाहिलेले असल्यास त्या एकाच विषयावरचे) साहित्य संकलित केलेले असते ते नियतकालिके”.

यावरून वरील सर्व व्युत्पत्तीविषयक संकल्पनांचा मागोवा घेता, 'नियतकालिक' या शब्दाचा अर्थ विशिष्ट कालावधीत प्रसिध्द होणारे, निश्चित वेळेत निघणारे पत्र असा आहे. असे असले तरी दैनिकांचा समावेश मात्र नियतकालिकात होत नाही म्हणजेच दैनिकांचा अपवाद वगळता ठरावीक कालावधीनंतर आणि नियमितपणे प्रसिध्द होणारे प्रकाशने हे नियतकालिके असतात, असे आपणास म्हणता येईल.

नियतकालिकांचे कालावधीनुसार प्रकार

- १) साप्ताहिक - “दर सात दिवसांनी प्रकाशितहोणाऱ्या नियतकालिकास साप्ताहिक म्हणतात.”
- २) पाक्षिक - “दर पंधरवाड्याने म्हणजे महिन्यातून दोन वेळा पंधरा दिवसांनेप्रकाशितहोणारे नियतकालिक म्हणजे पाक्षिक होय.”
- ३) मासिक - “प्रत्येक महिन्यातून एकदा प्रकाशितहोणारे नियतकालिक म्हणजेमासिक होय.”
- ४) दैमासिक - “दोन महिन्यातून एकदा प्रकाशित होणारे नियतकालिकम्हणजेदैमासिक होय.”
- ५) त्रैमासिक - “तीन महिन्यातून प्रकाशित होणारे नियतकालिक म्हणजेत्रैमासिक होय.”
- ६) षण्मासिक- “दर सहा महिन्यांनी प्रकाशित होणारे नियतकालिक म्हणजेषण्मासिक होय.”
- ७) वार्षिक - “वर्षातून एकदा प्रकाशित होणारे नियतकालिक म्हणजेवार्षिक होय.”

अशाप्रकारे नियतकालिकांचे कालावधीनुसार काही प्रकार आहे. या नियतकालिकामधून वाचकांच्या विचारशक्तीला चालना देणे, कल्पनाक्षमतेला आव्हान देणे यासारखा हेतू नियतकालिकांच्या निर्मितीमागील असावा असे वाटते.

मराठी नियतकालिकांची वाटचाल:

नियतकालिकांचा उदय युरोप खंडात १७व्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाल्याचे मानले जाते. जर्मनीतील हॅबर्गयेथे १६६३ साली प्रसिध्द झालेले ErbaulicheMonaths-Unterredungenहे विश्वातील पहिले नियतकालिक मानले जाते. भारत देशात ख्रिश्चन मिशनरींनीधर्मप्रसाराच्या हेतूने नियतकालिकांचा प्रारंभ झालेला दिसतो.१८१८ मध्ये‘समाजदर्पण’ नावाचे पहिले बंगाली साप्ताहिक आणि ‘दिग्दर्शन’ नावाचे पहिले बंगाली मासिक सुरु झाले. हाच भारतीय नियतकालिकांचा प्रारंभकाळ आहे. येथून साधारणतः चौदा वर्षांनी १८३२ साली मराठी नियतकालिकास प्रारंभ झाल्याचे मानले जाते. याविषयीरामचंद्र गोविंद कानडेलिहितात,

“मराठीतील पहिले वृत्तपत्र काढण्याचामान ज्याप्रमाणे श्री बाळशास्त्री जांभेकर व श्री भाऊ महाजन यांच्याकडे जातो, त्याप्रमाणे मराठीतही पहिले नियतकालिक ‘दिग्दर्शन’ १८६७ साली सुरु करण्याचा मानही त्यांच्याकडे जातो. याप्रकारचे मत मराठी विश्वकोशाच्या आठव्या खंडात आलेले आहे. मराठी भाषेत सुरु झालेल्या नियतकालिकांची वाटचाल पुढे कालानुरूप कशी होत गेली याचा मागोवा आपल्याला पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

मराठी नियतकालिकांची काळानुरूप वाटचाल:

मराठी नियतकालिकांची काळानुरूप वाटचाल बघतांना त्याचे साधारणतः तीन कालखंडानुसार आपल्याला विचार करता येईल. ते कालखंड म्हणजे १) १८०० ते १८८० २) १८८० ते १९२० ३) १९२० ते २०२० हे आहेत. या कालखंडामध्ये जी नियतकालिके उदयाला आली त्यांनीसमाजाच्या वैचारिक जडणघडणीमध्ये फार मोलाची कामगिरी केलेली आहे. वर नमूद केलेल्या कालखंडानुसार काही नियतकालिकांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१) पहिला कालखंड -इ.स. १८००-१८८०

या कालखंडात नियतकालिकांनी ज्ञानप्रसाराच्या हेतूने महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडलेली दिसून येते. नियतकालिकातून प्रसिध्द होणाऱ्या साहित्यामुळे मराठी वाङ्मयाला निबंध वाङ्मयाची जोड प्राप्त झालेली दिसते. अर्थातच नियतकालिकातूनच मराठी निबंध वाङ्मयाचा उदय झाला. पुढे ब्रिटिश राजवटीत मुद्रणाची सोय उपलब्ध झाल्याने नियतकालिकांची संख्या देखील वाढू लागली. यातूनच ‘ज्ञानोदय’ या नियतकालिकाचा उदय झाला. यानंतर ‘उपदेशचंद्रिका’, ‘विचारलहरी’, यासारखे हिंदूधर्माचा पुरस्कार करण्यासाठी ही नियतकालिके उदयास आली. स्त्रियांसाठी ‘सुमित्र’, ‘स्त्रीभूषण’ ही मासिके तर मुलांसाठी ‘आनंदलहरी’ ही मासिके निघाले. तसेच ‘विद्याकल्पतरू’ मासिके तर विश्वकोशाचे काम करण्याचा प्रयत्न करत होते. विशेषतः या काळातील नियतकालिकांमध्ये मराठी भाषेबरोबरच इंग्रजी भाषेतूनही मजकूर छापला जात असे. ही प्रथा ‘दर्पण’, ‘ज्ञानप्रकाश’, ‘इंदुप्रकाश’ यांनी सुरु केली.

श्री बाळशास्त्री जांभेकरांचे ‘दिग्दर्शन’ हे मराठीतील पहिले मासिके होते. १८३२ ला या नियतकालिकाचा पहिला अंक निघाला. ज्ञानप्रसार अधिक सक्षमपणे नियतकालिकातून होऊ शकतो याच उद्देशाने ‘दिग्दर्शन’ या नियतकालिकाची निर्मिती झाली. मराठीतील दुसरे मासिके ‘ज्ञानचंद्रोदय’, तिसरे ‘उपदेशचंद्रिका’, १८६७ मधील ‘विविध ज्ञानविस्तार’ भाऊ महाजन यांनी एकाचवेळी ‘प्रभाकर’, ‘धुमकेतू’, ‘ज्ञानदर्शन’ या तीन नियतकालिकांतून ज्ञानप्रसाराचे

कार्य केले. पुढेशालापत्रक' नावाच्या मासिकातून शिक्षणविषयक लेख प्रसिद्ध होत. या काळातील मराठी भाषा व वाङ्मय असे स्वरूप असलेले हे 'शालापत्रक' मासिकमहत्वाचे ठरते. तसेच मराठी मासिक परंपरेतील एक महत्वाचे नियतकालिक म्हणून 'विविधज्ञानविस्तार' महत्वाचे ठरते. १८७७ मध्ये सत्यशोधक समाजाचा प्रसार करण्यासाठी 'दिनबंधू' साप्ताहिक तर १८७८ मध्ये केवळ ऐतिहासिक साधने प्रसिद्ध करण्यासाठी 'काव्येतिहाससंग्रह' हे पत्र सुरु केले.

यापहिल्या कालखंडातील उदयास आलेल्या नियतकालिकांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करताना प्रा. रा. श्री. जोग लिहितात, "प्रस्तुत कालखंडातील नियतकालिकांच्या कार्याकडे केवळ वाङ्मयीन दृष्टीने पाहून चालणार नाही त्यांचे मुख्य उद्दिष्टे आणि कार्य ज्ञानप्रसाराचे होते. साहित्य निर्मितीचे नव्हते. हे ज्ञान ऐहिक जीवनोपयोगी असावे या गोष्टीवर विशेष कटाक्ष होता. व्यवहारोपयोगी ज्ञान इंग्रजीतून मराठीमध्ये आणण्याचा प्रकारच रूढ झाला. मराठीमध्ये शास्त्रीय ज्ञान म्हणजेच विज्ञान आणण्याच्या या प्रयत्नात विज्ञानाची परिभाषा निर्माण करण्याचे प्रयत्न झाले.... ज्ञानप्रसार किंवा ज्ञानवितरण हेच ध्येय असल्याने यातील लेखनशैलीत लालित्याचा स्पर्श फारसा झाला नाही. पुष्कळवेळा ती रुक्ष निरलंकृत अशीच राहिली." अर्थात या कालखंडातील नियतकालिकांनी केवळ प्रबोधनाच्याच अंगाने कार्य केले असे दिसून येते.

२) दुसरा कालखंड - (इ.स. १८८० ते १९२०)

या कालखंडातील टिळक, आगरकर आणि चिपळूणकरांच्या समन्वयातून निर्माण झालेले 'केसरी', शंकर रानडे यांचे 'नाट्यकथावर्णन', गोपाळ गणेश आगरकर यांनी १८८८ मध्ये स्वतंत्रपणे काढलेले 'सुधारक', इ.स. १८९० मध्ये हरिभाऊ आपटे यांनी सुरु केलेले 'करमणूक' आणि 'मनोरंजन' तर १८९८ मध्ये शि.म. परांजपेयांचे 'काळ' या सर्व नियतकालिकांनी या कालखंडात अतिशय महत्वाची जबाबदारी पेलून समाजाला ज्ञानाभिमुख केले. या कालखंडातील जी अनेक मासिके उदयास आली त्यामध्ये धार्मिक, ऐतिहासिक, संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे साहित्य, फलज्योतिष, आयुर्वेद या प्रकारची होती. पुढे याच कालखंडातील वऱ्हाडप्रांतात प्रसिद्ध झालेले 'महाराष्ट्र' साप्ताहिक फार लोकप्रिय ठरले. या कालखंडात निर्माण झालेल्या अनेक नियतकालिकांच्या संदर्भात श्री.नी.ब. भवाळकर लिहितात, "१८६७ ते १८८९ या काळात सुमारे १०९ मासिके प्रकाशित झाली. प्रो. विजापूरकर यांच्या 'ग्रंथमालेने' आपल्या तेजस्वी परंपरेच्या परिचयाची मोठी कामगिरी केली. का.र.मित्र यांचे 'मासिक मनोरंजन' आणि 'चित्रमय जगत', 'मकरंद', 'कादंबरी', 'कल्पद्रुम' या मासिकांनी कित्येक उत्तमोत्तम बंगाली व हिंदी कादंबरीची

भाषांतरे मराठीत आणली.... या कालखंडात राजकीय व सामाजिक प्रश्नांबाबत, लोकमताला त्यालायोग्यतेवळणलावण्यात मासिकापेक्षा वृत्तपत्रे अधिक परिणामकारक ठरली आहेत, हेलक्षात घेतले पाहिजे." अर्थात विविध वृत्तपत्रांनी ज्ञानप्रसाराचे कार्य करताना सामाजिक जबाबदारीची जाणीव ठेवत सामान्य जनतेच्या विचारशिलतेचे भरणपोषण केले. त्यामुळे लोकजाणीवेच्या कक्षा रुंदावल्या. हेनियतकालिकांचे कार्य प्रेरणादायीच ठरणारे आहेत.

३) तिसरा कालखंड - (इ.स. १९२० ते २०२०)

१९२० मध्ये देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये काही फेरबदल झाले. टिळकांच्या जहालवादी गटाकडून मवाळवादी गटाच्या महात्मा गांधीकडे देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीचे सूत्रे आलीआणि निशस्त्र प्रतिकाराची चळवळ सुरु केली. ती देशभर रुजली. १९२१ मध्ये 'लोकमान्य' हे दैनिक सुरु झाले. याचे संपादक कृ. प्र. खाडिलकर हे होते. परंतु १९२३ मध्ये खाडिलकरांनी 'लोकमान्य' सोडून 'नवाकाळ' हे पत्र सुरु केले. व त्यातून गांधीजींच्या असहकार चळवळीचा जोरदार पुरस्कार केला. त्यामुळे 'नवाकाळ' हे प्रभावी वृत्तपत्र ठरले. पां.म. भागवत यांचे 'दैनिक प्रभात', परांजपे यांचे 'स्वराज्य', १८२४ मधील नागपूर येथे डॉ. हेडगेवार यांच्या प्रेरणेतून 'स्वातंत्र्य' दैनिक तर मराठवाड्यात याच दरम्यान 'निजाम विजय' यासारखे वृत्तपत्रे उदयास आले.

१९२५ ला ज्ञानकोशकार श्री.व्य. केतकर यांनी 'पुणे समाचार' सुरु केले. याच वर्षी मुंबईला 'ताजी बातमी' नावाचेनियतकालिक सुरु झाले. १९३१ ला डॉ. न. भि. परुळेकर यांनी 'सकाळ' नावाचे दैनिक सुरु केले. १९३३ साली 'सत्यकथा' हे साहित्य, कला, समीक्षा आणि समाजातील सांस्कृतिक जीवन यातील नवे वेगळे, अस्सलनवोन्मेष कार्य या नियतकालिकातून झाले. पुढे याच वर्षात 'विहंगम', 'वाङ्.मय', 'प्रतिभा' इ. नियतकालिके आली. प्रतिभा हे वाङ्.मयीनचळवळीला वाहिलेले तर 'विहंगम' हे भारतीय साहित्य परिषदेचे मुखपत्र. १९३४ मध्ये 'नवशक्ती' दैनिकश्री सदानंद यांनी सुरु केले तर याच वर्षात 'मायमराठी', 'मनोहर', 'विदर्भ संशोधक मंडळ' व 'अभिप्राय संग्रहक' इ.नियतकालिके सुरु झाली. १९३५ मध्ये 'ध्रुव', 'महाराष्ट्र शारदा', 'रत्नदीप', 'वीणा', 'ज्ञानेश्वरी' यानियतकालिकांनी महत्वपूर्ण योगदान दिले. १९३६ मध्ये वि.स. खांडेकर यांनी 'जोत्सना' हे मासिक काढले. यानंतर १९४० पर्यंत 'वाङ्.मय शोभा', 'साहित्य संग्रह' ही महत्वपूर्ण नियतकालिके सुरु झाली.

पन्नासच्या दशकात 'समीक्षक', 'सहयात्री', 'ज्ञानोदय', 'वसंत', 'मंदार', 'हंस', 'युगवाणी', 'प्रतिभा', 'नवभारत', 'प्रसाद', 'रोहिणी', 'साहित्य', 'लोकनाट्य', 'ज्ञानेश्वर', 'सुषमा', 'लोकनाट्य', 'महानुभाव', 'लोकशिक्षण', 'अंजली', 'साहित्य शलाका' इ. नियतकालिकांना प्रारंभ

झाला. पुढे साठच्या दशकात 'सज्जनगड मासिक पत्रिका', 'प्रतिष्ठान', 'मराठा संशोधन पत्रिका', 'छंद', 'माऊली', 'प्रज्ञालोक', 'पंचधारा', 'कुमार' इत्यादीनियतकालिके सुरु झाली. या मासिकातून कथा, कविता, संशोधनपरव समीक्षणात्मकलेख प्रकाशित होतात. याचप्रमाणे मुंबई मराठी संशोधन मंडळाने 'मराठी संशोधन पत्रिका' हे त्रैमासिक सुरु केले.यामध्ये मराठी साहित्य व भाषा यासंबंधी परिश्रमपूर्वक संशोधन केले गेले.

साठोत्तरी काळात 'इंद्रायणी', 'आलोचना', 'गोंडवाना', 'मांडवी', 'समाजप्रबोधन पत्रिका', 'ललित', 'मुद्रा', 'मराठी स्वाध्याय संशोधन पत्रिका', 'वैखरी', 'पंढरी संदेश', 'अक्षरवैदर्भी' इ. नियतकालिकेआली. आलोचना हे साहित्य समीक्षेला वाहिलेले तर 'गोंडवाना' हे आदिवासींच्या संदर्भातील नियतकालिक. 'ललित' नेलालित्य जोपासले तर 'वैखरी' यानियतकालिकाने ललित व ललितेतर साहित्यकृतींचे अंतरंग उकलून दाखवले. १९७१ ते १९८० पर्यंत'राजस', 'वाचनालय', 'वनवासी' 'वाड.मयशोभा', 'आनंदवन', 'मनोरा', 'मराठवाडा संशोधन मंडळ - वार्षिक', 'संदर्भ' इथे मराठीचिये नगरी', 'पुस्तक पंढरी', 'प्रकाशिता', 'वाचनालय', 'दक्षता', 'आदिवासी टाईम्स', 'प्रतिज्ञा', 'मूळनिवासी', 'अस्मितादर्श', 'आदिवासी संशोधन पत्रिका', 'हकारा', 'कालतरंग' इ. नियतकालिकांनी वाड.मयाचे दालन समृद्ध केले. १९८० नंतरच्या काळात 'ट्रायबल वेलफेअर', 'गोंडवाना आदिवासी', 'जंगोराईतोड', 'आदिवासी भारत', 'वनराज', 'महाराष्ट्र आदिवासी दर्शन', 'विचारशलाका', 'कवितारती', 'अक्षरगाथा', 'साक्षात', 'भूमी', 'उर्मी', 'ग्रंथसखा', ही मराठवाड्यातील नियतकालिकेहोय.

याशिवाय'स्वतंत्र भारत'. 'चव्हाटा', 'बांधव', 'जनसत्ता', 'हिंदू', 'जागृती', 'अगणी', 'जनशक्ती', 'नवविदर्भ', 'प्रबुद्ध भारत', 'स्वदेश', 'विवेक', 'आलमगीर', 'आपला महाराष्ट्र', 'आदेश', 'ध्रुव', 'गोफण', 'लोकराज्य', 'सोबत', 'माणूस', 'मार्मिक', 'साधना', 'दुध सागर', 'अग्रदूत', 'नवयुग', 'प्रगती', 'युगांतर', 'तलवार', 'सन्मित्र', 'लोकवाणी', 'गाणी', 'गर्जना', 'राष्ट्रमत', 'नवप्रभा', 'सकाळ', 'लोकप्रभा', 'चित्रलेखा', 'तनिष्का', इ. साप्ताहिकांनी तसेच 'अनुराधा', 'अनुप्रीता', 'अप्सरा', 'अभिरुची', 'उत्तम कथा', 'एकता', 'उसमळा', 'कथालक्ष्मी', 'गोकुळ', 'जत्रा', 'श्री स्वामिसेवा', 'नवभारत', 'नवल', 'पैजण', 'प्रपंच', 'प्रसाद', 'महात्मा', 'माहेर', 'मानिनी', 'मेनका', 'मोहिनी', आदीमासिकांनीमहत्वपूर्ण कार्य केले.

निष्कर्ष:

- १) भारतात आलेल्या युरोपिअन लोकांमुळे भारतीय नियतकालिकांची मुहूर्तमेढ रोवल्या गेली
- २) सांस्कृतिक व सामाजिक प्रबोधनाच्या हेतूनेनियतकालिके निर्माण झाली.

- ३) पाश्चात्य ज्ञानाचा परिचय सर्वसामान्यांना व्हावा याकरिता स्वभाषेतील मराठी नियतकालिके कार्य करायला लागली.
- ४) वाङ्मयीन अभिरुची जोपासण्याचे कार्य सुद्धा मराठी नियतकालिकांनी केले.
- ५) ज्ञानप्रसार करणे हीच प्रेरणा नियतकालिकांच्या मुळाशी होती.
- ६) या तिन्ही कालखंडात जे नवनवीन विचारप्रवाह निर्माण झाले त्यामध्ये वैचारिक चिंतन आणि मंथनाच्या अनुषंगाने मराठी नियतकालिकांनी फार मोठी कामगिरी केल्याचे प्रतीत होते.
- ७) काळानुरूप मराठी नियतकालिके जशी उदयास आली त्याचप्रमाणे या नियतकालिकांनी विषयानुरूप वैविध्यताही जोपासली असल्याचे दिसून येते.
- ८) या तीनही कालखंडातील नियतकालिके ही बहुस्पर्शी होती. यामध्ये शेती, उद्योग, शिक्षण, समाज, राजकारणअसे जीवनव्यापी विषय असल्याचे दिसून येते.
- ९) समाजाला काळानुरूप नवी वैचारिक दिशा देण्याचे बहुमोल कार्य या संपूर्ण नियतकालिकांनी केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ:

- १) आपटेवा.गो., 'मराठी शब्दरत्नाकर', सरस्वती ग्रंथ भांडार, पुणे.
- २) कुलकर्णी व.दि., 'मराठीनियतकालिकांचावाङ्मयीन अभ्यास', (खंड-१. १८३२-१८८२), श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
- ३) <http://www.marathivishvakosh.org.com>
- ४) कानडे रामचंद्र गोविंद, 'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास', (१८३२-१८३७), कर्नाटक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, १९३८
- ५) जोग रा.श्री 'मराठीवाङ्मयाचा इतिहास', खंड - महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.

-----*****-----

आधुनिक जगात वाचन संस्कृतीची गरज : एक अध्ययन

डॉ. प्रेमा आनंदराव कुंभलकर (ग्रंथपाल)

कला महाविद्यालय, सिहोरा, जिल्हा - भंडारा

सार :

एकविसावे शतक ज्ञानाचे शतक आहे। ज्ञान विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ज्यांच्या हाती असेल तेच राष्ट्र जगावर आपले प्रभुत्व पाडू शकेल. एखादा समाज किती प्रमाणात प्रगत आहे हे केवळ त्या समाजाच्या बौद्धिक उंचीवरून ठरतं. असा बुद्धिवंत समाज घडविला जातो तो केवळ शिक्षणामुळेच. शिक्षणातून केवळ ज्ञानाची उपासना व बुद्धीची जोपासना करून चालणार नाही, तर भावनांची संवेदनशीलता वाढविणे व मन सुसंस्कारित बनविणे हे वाचनाचे मोठे उद्दिष्ट असले पाहिजे, कारण माणसाचे मन वाचनाच्या संस्काराने अधिक सम्पन्न केल्या शिवाय समाज ख-या अर्थाने समाज बनत नाही. म्हणून आजच्या युगात वाचन संस्कृतीला जोपासण्याची फार गरज आहे.

प्रस्तावना :

पुस्तके जीवनरूपी समुद्रात दीपगुहाचे कार्य करतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे "वाचाल तर वाचाल" हे सुवचन किती सार्थ आहे, हे वाक्य ब-याच ठिकाणी आपल्याला वाचायला मिळते. ही थोड्या अक्षरांची वाक्य साक्षरतेच्या संबंधित असली तरी त्यातून दिला जाणारा संदेश किती गहन आहे.

स्पर्धेच्या युगात टिकून राहण्यासाठी माहिती हे फार महत्वाचे साधन असले, तरी वैचारिक प्रगल्भतेसाठी वाचना सारखा दूसरा मार्ग नाही.

आजच्या युगात "वाचेल तोच टिकेल" त्यांनाचा जीवनाचा अर्थ कळेल "विद्वान सर्वत्र पुज्यते" या उक्ती प्रमाणे ज्ञानी माणसाला सर्वत्र मान मिळतो. ज्ञान हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे, हे खरे असले तरी आपण यासाठी सतत वाचन केले पाहिजे. वाचन करणारी व्यासंगी व्यक्ती आपले श्रोत्यांच्या सदविवेक बुद्धीने नमद करू शकते.

ज्याच्या सोबतीला चांगले विचार असतात तो कधीच एकटा नसतो, हे वाचनामुळे शक्य आहे. वाचन ही एक संस्कृती आहे. वाचन संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी सर्वांनी पुढे येणे, ही बाब काळाची गरज झाली आहे. केवळ मनोरंजनासाठी किंवा करमणुकीसाठी वाचन एवढाच

वाचनाचा मर्यादित उद्देश असू नये. ज्ञानप्राप्ती व व्यक्तिमत्व विकास हा वाचनाचा मुख्य उद्देश असला पाहिजे.

विविध महापुरुषांचे वाचन विषयक मत : वाचनातून घडलेले वेळोवेळी विविध महापुरुषांनी वाचना विषयक आपले उत्कृष्ट विचार संपूर्ण समाजा समोर मांडलेले आहे जेणेकरून समस्त जन माणस वाचनाप्रति प्रेरित होऊ शकेल.

- **लोकमान्य टिळक :** लोकमान्य टिळक असे म्हणतात कि नरकात सुध्दा चांगल्या पुस्तकाचे स्वागत करीन कारण नरकाचे ही स्वर्गात रूपांतर करण्याची शक्ती पुस्तकात आहे.
- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** म्हणतात - 'वाचाल तर वाचाल'
- **गो.ग. आगरकर :** ज्याला एकदा वाचनाचा नाद लागला त्याच्या करमणुकीला सीमा नाही. ज्याला आपला काळ सोडून भूतकाळात, भविष्यकाळात प्रवेश करायचे असेल त्याला वाचना खेरीज दुसरे साधन नाही.
- "Todays a Reader Tomorrow a Leader" **Margaret Fuller**
- "A book is a gift you can open again and again" **Garrison Kellor**
- **भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम** म्हणतात, पुस्तकांच्या सहवासात मला ज्ञाना बरोबर नेहमीच आनंद मिळालाय.
- **समर्थ रामदासांनी** अतिशय मार्मिक व योग्य शब्दात म्हटलेले आहे.
"दिसामाजी काहीतरी ते लिहावे
प्रसंगी अखंडित वाचीत जावे. "
- सदग्रंथांचे वाचन म्हणजे उत्कर्षाचे साधन होय - **नेपोलियन वोनापार्ट**
- वाचनाने मनुष्याला आकार येतो. सभेपुढे तो प्रसंगावधानी होतो तर लिखाणामुळे तो सर्वांगीण होतो - **फ्रांसिस ब्रोकन**
- जीवनरूपी समुद्रात पुस्तके दीपगूहाचे काम करतात - **विपील**
- वाचनाचे पुस्तक म्हणजे आपले भांडवल - **सदानंद देशमुख**

वाचनाचे उद्देश्य :-

- दैनंदिन घडामोडींची माहिती मिळविण्याकरिता.

- योग्य दिशा व मार्ग शोधण्याकरिता.
- साहित्याचे मुल्यांकन करण्याकरिता.
- सखोल ज्ञान प्राप्त करण्याकरिता.
- संस्कार प्राप्त करण्याकरिता - संस्कारक्षम पुस्तके वाचल्याने वाचकांवर संस्कार होतात.
- आनंद कृतीचा विकास : वाचनामुळे मन आनंदाच्या अनुभूतीने भरून जाते.
- साहित्यातील रुपरेषा किंवा आराखडा ठरविण्याकरिता.
- संशोधन करण्याच्या दृष्टीने.
- शिक्षण घेण्याकरिता, मनोरंजनाकरिता, व्यक्तिमत्व विकासाकरिता.

वाचनाचे महत्व :-

वाचनाचे महत्व अनन्य साधारण आहे.

- वाचना मुळे आकलनासह ध्वनी उच्चारण्याची सवय लागते.
- वाचनामुळे व्यक्तीमत्वाचा विकास होतो.
- वाचनामुळे वाणीवर संस्कार होतात.
- वाचनामुळे बुद्धीची प्रगल्भता वाढते.
- वाचनामुळे रसास्वाद विकसित होतात.
- वाचनाने सौंदर्यबोध आणि आनंदबोध साध्य होतात.
- वाचनाने लेखन क्षमता सुधारते.
- वाचनामुळे ज्ञान भंडार विकसित होतात.

वाचन कौशल्य वाचकांमध्ये रुजविण्यासाठी ग्रंथालयाची भूमिका :-

वाचकांमध्ये वाचन अभिरुची वाढविण्यासाठी ग्रंथालयाने खालील उपक्रमाचे आयोजन करावे म्हणजे योग्य वाचनाची सवय निर्माण होईल . तसेच वाचन अभिरुची विकसित होईल.

- **उद्बोधन** - प्रत्येक ग्रंथालयाने आलेल्या वाचकांचे उद्बोधन करावे म्हणजे ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध साहित्या बद्दल माहिती द्यावी म्हणजे वाचन अभिरुची विकसित होईल.
- ग्रंथ आकर्षित रितीने प्रदर्शित करणे.
- ग्रंथ प्रदर्शनीचे आयोजन करणे.
- भित्तिपत्रके, मासिके इत्यादी वाचकांपर्यंत पोहचविणे.
- निबंधलेखन, प्रश्नमंजूषा इत्यादि उपक्रम राबविणे.
- ग्रंथप्रेमी मंडळाची स्थापना करणे.
- प्रकल्प तयार करण्यास सांगणे.
- मुक्तव्दार पध्दती ग्रंथालयात ठेवणे.
- व्याख्यानमाला आयोजित करणे.

वाचनातून घडलेले महापुरुष :-

भारताचे माजी राष्ट्रपती भारतरत्न डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांची आर्थिक परिस्थिती तशी बेताचीच. शालेय जीवनात घराशेजारी तामिळनाडू येथील 'रामेश्वरम्' या गावी शेजारील 'एस.टी.आर.मणिकम्' यांच्या घरी जाऊन ग्रंथ वाचत अध्ययन करित यामुळेच त्यांची दृष्टी व्यापक बनली . ग्रंथामुळेच एक भारतरत्न म्हणून मिसाईल मॅन म्हणून त्यांनी नावलौकिक मिळविला व या जगात वैज्ञानिक क्षेत्रामध्ये त्यांचे नाव कायमचे कोरले गेले. महात्मा गांधीजींनी आपल्या आत्मचरित्रात लिहिले आहे - "जॉन रस्किनच्या 'अन टू दी लास्ट' या पुस्तकाचा आपल्या जीवनावर विलक्षण प्रभाव पडला, पुढे यातूनच 'सर्वोदय वेल्फेअर फॉर ऑल' या संकल्पनेचा उगम झाला. या पुस्तकामुळे महात्मा गांधींच्या भावना उफाळून आल्या. त्या ग्रंथात दिलेल्या नैतिक तत्वानुसार आपण जगले पाहिजे म्हणजे आपला आणि आपल्या देशाचा विकास होऊ शकेल. महात्मा गांधींनी या पुस्तकाचा अनुवाद गुजराथीमध्ये करून त्या पुस्तकाला 'सर्वोदय' हे नाव दिले. त्या पुस्तकातील महत्वाच्या शिकवणूकीमुळे महात्मा गांधींनी भारत स्वातंत्र्याचा लढा सुरु केला. एका पुस्तकामुळे एका वकीलाला संपूर्ण जग आज महात्मा गांधी म्हणून व प्रेमाने बापू म्हणून ओळखू लागले.

वाचनातून घडले यशवंतरावजी चव्हाण :- ग्रंथवाचनामुळेच यशवंतरावांचे नेतृत्व इतर समकालीन नेत्यांच्या तुलनेत प्रभावी ठरले. अब्राहम लिंकन, नेपोलियन, छत्रपती शिवाजी

महाराज, राजर्षी शाहू महाराज, लेनिन अशा नेत्यांची चरित्रे, इतिहास, राजकारण, अर्थशास्त्र, महायुद्धे अशा विषयांवरील पुस्तकांनी त्यांच्यावाटचालित दीपगृहाचे काम केले. ग्रंथामध्येच जास्त वेळ घालवल्याने कटू राजकारण व कट कारस्थानात ते कधी अखंडपणे अडकले नाहीत. आयुष्यभर वाचन हे त्यांचे अखंडपणे चाललेले जणूकाही व्रतच होते. वाचनानेच त्यांना ख-या अर्थाने घडविले आणि महानेते पदी नेले. आजच्या युगात माध्यमांच्या प्रभावामुळे लोक वाचत नाहीत अशी ओरड सर्वत्र होताना दिसते. तरी वाचन साहित्य प्रकाशनाचा वेग, वाचनसाहित्याची विक्री, विविध प्रदर्शने सम्मेलनातून खरेदीसाठी ग्राहकांनी केलेली गर्दी या वरून लोकद वाचन करतात या म्हणण्यास निश्चित स्वरूपात पुष्टी मिळते.

निष्कर्ष :-

वाचनामुळे माणसाच्या मानसिक शक्तीचा विकास होतो. जीवनात यशस्वी होण्यासाठी आपण ज्ञानाचा प्रकाश आत्मसात करायला पाहिजे. वाचनामुळे माणसाची विचारशक्ती, कल्पनाशक्ती, संवेदनशक्ती अशा सा-या मानसिक शक्तींचा विकास होतो. यशस्वी व्यक्तिमत्त्वे भरपूर पुस्तके वाचतात.

भरकटलेल्यांना योग्य दिशा मिळण्यासाठी व मनाच्या गुंतवणुकीसाठी वाचनालय निर्माण झाली पाहिजेत. वाचनालय हे ज्ञान प्रकाशाचे मंदीर आहे. ज्या घरामध्ये उत्तम ग्रंथ असतात त्या घरामध्ये सुंदर विचार ग्रहण करण्याची जपणूक करण्याची ताकद असते. वाचनातून जगाची संस्कृती माहित होते, ज्ञानाची उंची गाठता येते.

पुस्तकांमधील समृद्ध विचारांचा मानवी जीवनावर सकारात्मक परिणाम होत असतो. वाचन संस्कृती टिकवून धरण्यासाठी आणि प्रत्येक माणसाचे मत सुविचार आणि संपन्न होण्यासाठी वाचनाची आवड मुळातुनच निर्माण होणे आवश्यक आहे. 'वाचाल तर वाचाल' या विचारा प्रमाणे प्रत्येकाने वाचनाचे महत्व जाणायला हवे तरच वाचन संस्कृतीचा होणारा -हास रोखला जावून उद्याचे सोनेरी भविष्य साकारले जाईल.

संदर्भ ग्रंथ :

1. 'वाचनोपचार, मधुवंती भागवत, ज्ञानगंगोत्री मार्च-एप्रिल-मे 2010, पृष्ठ 6, अंक-4.
2. 'आमचे वाचन' : एक संशोधनात्मक विश्लेषण, सुनीता कळगंची, ज्ञानगंगोत्री, डिसेंबर-मे 2011-12, पृष्ठ 29, अंक 3-4.

3. ग्रंथ एक दीपस्तंभ, प्रा. पी.बी.डिवरकर, शिक्षण संक्रमण, एप्रिल-मे 2015 पृष्ठ 15-16, 55-56 अंक 11.
4. यशस्वी जीवनाचा मंत्र : अभ्यास, किरण दशमुखे, शिक्षण संक्रमण, डिसेंबर 2015, पृष्ठ 16-17, अंक 6.
5. वाचाल तरच वाचाल ! राजेश वामन शिरसाठ, शिक्षण संक्रमण, नोव्हेंबर 2016, पृष्ठ 18-19, अंक 5.
6. वाचू आनंदे - एक यशस्वी प्रयोग, अनिल ल्हायकर, शिक्षण संक्रमण, डिसेंबर 2016 पृष्ठ 36.
7. वाचनातून घडले यशवंतरावजी चव्हाण, विवेक भालेराव, शिक्षण संक्रमण, ऑक्टोबर 2017, पृष्ठ 6-7, अंक 4.

-----*****-----

स्त्रीभूणहत्या रोखण्यासाठी समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका.

डॉ. शितल हरिश्चंद्र उजाडे (असिस्टंट प्रोफेसर)

श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय वाशिम,
संत गाडगे बाबा अमरावतती विद्यापीठ, अमरावती

गोषवारा:

सध्याच्या संगणक युगात मानवाने खूप प्रगती केली आहे.विज्ञान एवढे प्रगत झाले आहे की ,मानवाने अख्ख जग मुठीत ठेवण्याचा प्रयत्न केला असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. २१व्या.शतकात पदार्पण करित असताना मानवाने मंगळावर पाऊल ठेवले आहे अनेक शोध मानवाने लावले आहेत तरीही स्वतःच्या निर्मिती प्रक्रियेवर उलट हल्ला चढविला आहे. काही गोष्टींच्या हव्यासापायी त्यांनी आपल्या नारी जातीवर हल्ला चढविला आहे.

"जिच्या हाती पाळण्याची दोरी तीच जगाते उद्धारी. "

आज उपरोक्त सुभाषित फक्त लिहिणे वाचणे आणि सभामध्ये म्हणणे एवढ्यापुरते मर्यादित होऊन बसले आहे.सध्याच्या समान हक्काच्या युगात मुलाचा हव्यास इतक्या पराकोटीला गेला आहे की, मुलीच्या जन्माचा हक्कच हिरावून घेतला आहे. तिला गर्भातच संपवून टाकण्याचे काम आधुनिक युगातील माणसे करित आहेतपण हे स्त्रीभूणहत्येचे सत्र असेच सुरू राहिले. तर त्याचा समाजावर काय परिणाम होईल आणि हा समाजावर होणारा परिणाम टाळण्यासाठी समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका कशी उपयुक्त राहिल. याचा मागोवा सदरील संशोधनातून घेतला आहे.

अति महत्वाचे शब्द) keywords)

स्त्रीभूणहत्या, समाजावर परिणामगर्भपात , ,भूमिका.आरोग्य,

प्रस्तावना.

ऋग्वेदातील अनेक सुक्त्यांची रचना विश्वरा घोषा,लोपाशा,इंद्रायणी गार्गी आदी विदुषीनी केलेली आहे.तसेच मैत्री गार्गी यांनी याज्ञवल्क ऋषींना जिंकण्याची नोंद आआजपर्यंत संस्कृतीचे उत्थापन उन्नयन आणि उत्कर्ष झाला. तो स्त्री मुळेच असे जरी वेदांमध्ये सांगितले असले. तरी मुलगा हाच वंशाचा दिवा व मुलगी हे परक्याचे धन आहे. ही भावना समाजात प्रबळ बनली व पुढे या भावनेला एका समस्येचे स्वरूप प्राप्त झालेले ती म्हणजे स्त्रीभूणहत्या होय.

आम्हा सर्वांना अर्धनारीनटेश्वर माहिती आहे. चित्र तरी आठवते ना! ठीक आहे आपल्या देशात देवता काली चंडी दुर्गा, सरस्वती,पार्वती, अन्नपूर्णा या तरी माहित आहे काय? तेही जाऊद्या आपली आई ती तर डोळ्यासमोर असते.

या तिन्ही उदाहरणामधील साम्य काय ? प्रश्न मनात नक्कीच उद्भवला असेल. नंतरची दोन्ही उदाहरणे आपल्याला वंदनीय असलेल्या देवतांची नव्हे स्त्री देवतांची तरी पहिले उदाहरण म्हणजे स्त्रीतत्व शिवाय देवांचे देवत्व ही अपूर्ण आहे हा उहापोह कशासाठी? सोपे आहे. आपल्या आयुष्यातील स्त्री शक्तीचे महत्त्व सांगण्यासाठी स्त्रीशक्ती शिवाय आपण अपूर्ण आहोत हे नक्कीच किंबहुना आपले अस्तित्व या शक्तीवर अवलंबून आहे

तरीही समाज पुत्रप्राप्ती शिवाय स्वर्ग नाही या एकाच खुळचट कल्पनेशी घुटमळतो आहे. त्यातून मुलगी नको या मानसिकतेची परंपरा रुजली आणि सुरू झाले स्त्रीभ्रूणहत्ये निर्घुण सत्र.

औपचारिक व कार्यात्मक व्याख्या -:

संशोधनासाठी विचारात घेतलेल्या समस्येसाठी संशोधक एखाद्या गुण किंवा संबंध दर्शविणारे शब्दांची निवड करतो अशा शब्दात संकल्पना असे म्हणतात.

स्त्री लिंगनिहाय प्राप्त झालेला शब्द :

भ्रूण - स्त्रीच्या गर्भामध्ये वाढणारा गर्भ म्हणजे भ्रूण होय

हत्या - अनैसर्गिक रित्या जीवे मारणे म्हणजे हत्या होय

रोखणे - एखादी क्रिया होण्यापासून थांबवणे

समाज कार्यकर्ता - अशी व्यक्ति ज्याने व्यवसायिक समाजकार्याचे शिक्षण पूर्ण केले आहे.

भूमिका - समाजात प्रत्येकाचे स्वतंत्र स्थान असते या स्थानाचे निश्चित असे कार्य असते याला भूमिका म्हणतात .

उद्देश :

१ (स्त्रीभ्रूणहत्येच्या कारणांचा शोध घेणे.

२ (स्त्रीभ्रूणहत्येचे सामाजिक परिणाम अभ्यासणे .

३ (स्त्रीभ्रूणहत्या रोखण्यासाठी समाजात समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका अभ्यासणे

उपकल्पना :

१ (स्त्रीभ्रूणहत्या होण्यासाठी अनेक कारणे आहेत.

२ (स्त्रीभ्रूणहत्या याची आकडेवारी पाहिली तर संभाव्य सामाजिक परिणामांची कल्पना येते .

३(स्त्रीभ्रूणहत्या रोखण्यासाठी समाजकार्यकर्ता महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावू शकतो

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन निबंध पूर्ण करण्यासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहेकारणांचा अभ्यास करून वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर तसेच स्त्रीभ्रूणहत्येच्या . करून समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका स्पष्ट करण्यात आली आहे

विषय परिचय:

स्त्रीभ्रूणहत्येची संकल्पना अभ्यासत असताना स्त्री भ्रूण म्हणजे काय? हे पाहणे गरजेचे आहे. गर्भधारण अंड किंवा स्त्री बीज स्त्री प्रजोत्पादक पेशी आणि शुक्राणू पुरुष प्रजोत्पादक पेशी यांचा संयोग होऊन गर्भ तयार होतो. प्रत्येक ऋतू चक्राच्या एका मासिक पाळी पासून पुढच्या मासिक पाळीच्या काळात अंडाशयातून एक अंडे बाहेर पडते व ते अंडवाहिनी मागे गर्भाशयाकडे जात असताना त्या वाहिनीच्या पार्श्व टोका पाशीच त्यांची व या शुक्राणू पडून त्या केंद्राचा संयोग झाला म्हणजे गर्भधारणा असे म्हणतात. प्रत्यक्ष गर्भधारणेच्या वेळी 23 गुणसूत्रे असतात शुक्राणूंच्या गुणसूत्रांमध्ये 22 सामान्य एक Y किंवा 22 सामान्य व X अशी मिळून 23 गुणसूत्रे असतात गर्भधारणेच्या वेळी अंदाज 23 आणि शुक्राणू 23 अशी गुणसूत्रे तयार होतात व युवा मंच आणि शुक्र यांच्या संयोगाने तयार होणारे कोशिका तयार होते. शुक्राणूंच्या गुणसूत्रापैकी जर X गुणसूत्र संयोग झाला तर होणारी प्रजा स्त्रीलिंगी होते व शुक्राणूंच्या गुणसूत्र पैकी वाय Y गुणसूत्र संयोग झाला तर पुल्लिंग होते व अशाप्रकारे गर्भधारणा होत असताना लिंगा निश्चिती होते हे शास्त्र आहे. म्हणजे स्त्री कडील X व पुरुषाकडील Y मीलन झाले तर XX म्हणजे मुलीचा गर्भ तयार होतो व चे XY मिलन झाले तर मुलाचा गर्भ तयार होतो म्हणजेच मुलगा किंवा मुलगी हे पुरुषाकडून येते किंवा यावर अवलंबून आहेत वास्तविक हा केवळ योगायोग आहे ही बाब न स्त्रीच्या हाती आहे किंवा पुरुषाचा हे सर्व शास्त्रीय असून समाज मन मात्र ही बाब मानत नाही व मुलगा किती महत्वाचा आहे यात 26 सांगतो व तिथून सुरू होते स्त्रीभ्रूणहत्येचे सत्र.

स्त्रीभ्रूण हत्येची कारणे.

१. वंशवृद्धी: मुलगा नसेल तर वंशवेल वाढत नाही वंशवृद्धी होऊ शकत नाही ही भावना समाजमनात प्रबळ आहे .

२. मोक्षप्राप्ती: अग्नीडाग व पिंडदान यासारख्या संकल्पनांचे महत्त्व असल्यामुळे मुलगा नसेल तर मोक्षप्राप्ती होत नाही ही सामाजिक धारणा आहे.

३ .मुलगा उत्पन्नाचे साधन: मुलगी हे परक्याचे धन आहे व मुलगा हे कुटुंबासाठी एक प्रकारे उत्पन्नाचे साधन असल्याची भावना मानली जाते कारण मुलीला किती शिकवले तरी ती एक दिवस लग्न करून परक्या घरी जाईल. त्यामुळे तिच्या शिक्षणाचा किंवा तिच्या

उत्पन्नाचा आपल्याला काहीही उपयोग नाही त्यामुळे मुलगा हे उत्पन्नाचे साधन मानले जाते .

४ .अशिक्षितपणा : महिलांमध्ये व समाजामध्ये साक्षरतेचा अभाव असतो त्यातून स्त्रीभ्रूणहत्या होतात.

५ .स्त्री उपभोग्य वस्तू : स्त्रीला समाज उपभोग्य वस्तू समजले जात असल्यामुळे तिला वाटणारी असुरक्षितता आणि समाजात महिलांना असणारा दुय्यम दर्जा.

६. समाजाचा कुशीत दृष्टिकोन: एखाद्या स्त्रीला वारंवार मुली होत असतील तर प्रत्येक वेळी मुलगी झाली मुलगीच झाली असे असे म्हणून हिणवतो, समाज व कुटुंब तिच्याकडे हिंदुत्वाच्या नजरेने बघतो सहाजिकच कुटुंबाचा व समाजाच्या शोषणाला तिला बळी पडावे लागते.

७ .स्त्रियांची शोशिक वृत्ती : स्त्रियांची शिष्यवृत्ती पाहून तिच्या मनाविरुद्ध मुलाचा जन्म करिता मुलीचा गर्भ पाडणे किंवा गर्भपात करणे याकरिता कुटुंबातील इतर सदस्यही कारणीभूत असतात .

८ . स्त्रियांची भूमिका :स्त्री हीच स्त्रीची शत्रू अर्थात कुटुंबातील ननंद सासू आर्झहिणी या - सर्वानाच वाटते मुलगा व्हावा व त्यामुळे जी गर्भवती स्त्री असेल तिला गर्भपातासाठी प्रवृत्त केले जाते.

९ . भारतीय परकीय आक्रमणे : भारतात पूर्वी परकीय आक्रमणे झाल्याचा इतिहास आहे परकीय ज्या प्रदेशावर आक्रमण करित तेथे आर्थिक बरोबरच स्त्रियांनाही पडू नयेत अशा परिस्थितीत मुलगी घरात जन्माला येणे म्हणजे संकट मानले जाई.

एकंदरीत अशी विविध कारणांची एक माळ तयार झाली या समस्येने उग्र रूप धारण केले ते म्हणजे स्त्रीभ्रूणहत्या .

स्त्रीभ्रूणहत्येचे परिणाम

स्त्रीभ्रूणहत्येचे सत्र असेच सुरू राहिले तर समाजावर याचा काय परिणाम होईल तो पुढील प्रकारे दिसून येतो.

- १ स्त्रियांचा अस्तित्व नसल्यास मानवी अस्तित्व धोक्यात येईल.
२. नातेसंबंध इतिहास जमा होतील.
३. स्त्रियांमध्ये सतत असुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊन राष्ट्राच्या विकासाला अडथळा निर्माण होईल .
४. समाजामध्ये बहुपतित्व प्रथा अस्तित्वात येईल.
५. महिलांचे स्वतंत्र कमी होऊन त्यांच्यावरील अत्याचारांत भर पडेल.

६. स्त्री.पुरुष प्रमाणात असमतोल होईल-
७. वारंवार गर्भपात करत राहिल्याने स्त्रियांच्या गर्भाशयावर परिणाम झाल्यास सामाजिक स्त्री आरोग्य प्रश्न निर्माण होईल.
८. मुलांना लग्नासाठी मुली मिळणार नाही.
९. बालविवाह पद्धत अस्तित्वात येईल.
१०. संस्कृतीचे अधःपतन होईल.

अर्थातच वरील सर्व बाबी लक्षात घेतल्या तर सामाजिक अस्तित्त्व निर्माण होईल व हे सर्व आपल्याला थांबवायचे असेल तर समाजामध्ये यावर उपाय शोधणे गरजेचे आहे.

यासाठी असणारी समाजकार्यकर्त्याची भूमिका.

समाजकार्यकर्त्याची भूमिका

१. मुलांना हुंडापद्धती पासून दूर राहण्यासाठी समुपदेशन करणे.
२. सरकारच्या मुलींसाठी व महिलांसाठी विकासात्मक योजना आहेत त्या समाजापर्यंत पोचवण्याची जबाबदारी पार पाडणे.
३. समाजात जनजागृतीपर कार्यक्रमांचं आयोजन करणे.
४. पथनाट्य नाटिका सादरीकरण करणे तसेच घोषवाक्याच्या माध्यमातून जनजागृती करणे.
५. माहिती शिक्षण व प्रसार साहित्याचा वापर करून वापर करून समाज जागृती घडवून आणणे.
६. भजन कीर्तनाच्या माध्यमातून ग्रामीण जनतेला समस्येचं गांभीर्य समजून सांगणे.
७. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना स्त्रियांचा आदर करणे शिकविणे .
८. लोकांमध्ये कायदेविषयक जागृती करणे उदाहरणात हुंडा प्रतिबंधक कायदे वारसा हक्क कायदा त्याचे महत्त्व पटवून सांगणे.
९. विविध क्षेत्रामध्ये यशस्वी असणाऱ्या महिलांची उदाहरणे सांगून सुद्धा मत परिवर्तन करणे लोकांना माहिती देणे समुपदेशन करणे समाजातील लोकांना स्त्रीभ्रूणहत्या प्रतिबंध करण्यासाठी असणाऱ्या कायद्यांची माहिती सांगणे .
१०. वारंवार गर्भपात झाल्यास स्त्री आरोग्यावर त्याचा कसा परिणाम होतो याविषयी सांगून आरोग्याचं महत्त्व सांगणे.
११. ज्या कुटुंबात केवळ मुलीच आहेत अशा कुटुंबाचा सन्मान करून त्यांचा आदर्श इतर लोकांना सांगणे.

- १२ .मुलगा म्हातारपणात आधार असतो असे नाही तर मुलगी सुद्धा आधार बनू शकते यासाठी नाटकाच्या माध्यमातून जनजागृती करणे.
- १३ .जननी सुरक्षा योजना,सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजना तसेच, मनोधैर्य योजना यासारख्या योजनांची माहिती लोकांना देऊन जाणीव जागृती करणे. तसेच लाभार्थी असलेल्या लोकांपर्यंत योजनेचा लाभ मिळवून देण्यासाठी पुढाकार घेणे अशा प्रकारची महत्त्वपूर्ण भूमिका समाज कार्य करता पुर्ण करू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1- गांधीलोकवांगमय पाचवी आवृत्ती नेशनल मेमोरियल सोसायटी स्त्रीभ्रूणहत्या डायमंड पब्लिकेशन पुणे - आवृत्ती जानेवारी 2013
- 2- बंडेवार साधना - मुक्या कळ्या उमलण्याआधी खुडू नका भाग - 2-ऋचा प्रकाशन- नागपूर डिसेंबर 2004
- 3- बंडेवार साधना - महिलांचा संबंधी कायदे भाग - 3-ऋचा प्रकाशन नागपूर- डिसेंबर 2004
- 4- भोसले शिवाजी - मी एक मुलगी यात माझा काय गुन्हा -डॉ. एम आर इंगळे प्रकाशन अकोला
- 5- रोडे पुष्पा - महिलांसाठी आधार कायद्याचा - डायमंड प्रकाशन पुणे - २०१२
- 6- साळुंखे आहे -हिंदू संस्कृती आणि स्त्री -लोकवांगमय पाचवी आवृत्ती २००३-

-----*****-----

राष्ट्रवादाची सैध्दांतिक मांडणीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ.संभाजी संतोष पाटील (राज्यशास्त्र विभाग)

श्री.शि.वि.प्र.संस्थेचे ना.स.पाटील साहित्य मु.फि.मु.अ.वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना :-

राष्ट्रवाद ही भावना असल्याने ती धर्म, भाषा, वंश, जात यांच्या समानतेतुन निर्माण झाल्याचे आढळून येते.या समानतेच्या भावनेतुनच ऐक्याचा उदय होत असतो आणि त्यातुन राष्ट्रवादाची निर्मिती होण्यास चालना मिळत असते.राष्ट्रवाद हा देशप्रेम, देशभक्ती, धार्मिक व जातीय एकात्मता आणि भौगोलिक स्वरूपाच्या एकतेतुन विकसीत झाल्याचे दिसते.देशातील प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या देशावर प्रेम केले पाहिजे.अशा स्वरूपाची शिकवण राष्ट्रवादामध्ये सांगितली जाते. जगातील प्रत्येक राष्ट्र, राष्ट्रवादाच्या प्रभावामुळे स्वतःला आपण सर्वश्रेष्ठ आहोत असे समजत असते. स्वतःच्या मुल्यांची जोपासना करणे असे स्वतःचा मार्ग हा सर्वश्रेष्ठ आहे असे मानणे यांचा समावेश "राष्ट्रवाद" या संकल्पनेतुन होतो. राष्ट्रवाद निर्माण होण्याची प्रक्रिया सर्वच देशामध्ये सारख्याच स्वरूपाची आढळून येत नाही.वेगवेगळ्या स्वरूपाचा राष्ट्रवाद हा विविध टप्यात असल्याचे दिसते. राष्ट्रभूमी आणि राष्ट्र यांना आदर्श मानुन त्यांच्यावर निष्ठा प्रदान करणारी आधुनिक स्वरूपात विकसीत झालेली राजकीय प्रणाली आणि त्यावर आधारीत ध्येयवाद १९ व्या शतकापासुन औद्योगिक क्रांतीनंतर युरोपच्या इतिहासास दिशा देणारी एक महत्वपुर्ण प्रेरणा म्हणून राष्ट्रवादाचा निर्देश करता येईल. राष्ट्रवाद हा राष्ट्रवाद आणि राष्ट्रराज्य यांच्याशी सांगड घालतो.राष्ट्रवादाची ताकद ही तारक व संहारक अशा प्रकारची असल्याचे दिसून येते.ती लोकशाही कल्पनेचा प्रचार प्रसार म्हणून राष्ट्रवादाकडे आधुनिक जगातील लोकशाहीसाठी एक महत्वाचे रूप म्हणूनच पाहण्यात येते.राष्ट्रवादात वसाहतवाद व साम्राज्यवाद या गोष्टींना अजिबात थारा दिला जात नाही.राष्ट्रवादी भावनिक विविधतेतुन राष्ट्रप्रेम व श्रद्धा या गोष्टींची स्पष्टता दिसते.भारत हा देश सुध्दा बहु तत्ववादी समाज आहे जो राष्ट्रीय व वंशिक भेदाच्या सीमा ओलांडुन भारतीयांची राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करु पहात असतो.भारताच्या संघराज्यास त्याच्या सार्वभौमत्वाचा आणि अखंडतेचा सार्थ अभिमान आहे.राष्ट्रवाद हा स्वनिश्चयास प्रेरणा देण्याचे काम करीत असतो. एक राजकीय विचारप्रणाली या अर्थाने राष्ट्रवाद म्हणजे स्वातंत्र्य आणि एकता कायम राखणे ही स्वयंसिध्द नैतिक भूमिका होय. राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाच्या म्हणजेच राष्ट्रीय

स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा पुरस्कार करणे हे व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेचे सामुहीक राष्ट्रीय रूप आहे. न्यायावर आधारीत समाजाची रचना करणे आणि जागतिक शांतता व सहकार्य प्रस्थापित करणे ही उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी व्यक्ती स्वातंत्र्यास पुरक असलेल्या राष्ट्रस्वातंत्र्याचा आग्रह धरावा अशी उदारमतवादाची भूमिका असल्याचे आढळून येते. जे.एस.मील, जोसेफ, मॅझिनी, वुड्रो विल्सन यांनी तिचे सातत्याने समर्थन केले आहे.

संशोधनाचा उद्देश:-

राष्ट्रवादाची सैध्दांतिक मांडणीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- (१) राष्ट्रवादाची माहिती अभ्यासणे.
- (२) राष्ट्रवादाच्या गुणांची माहिती जाणुन घेणे.
- (३) राष्ट्रवादाच्या दोषांची माहिती जाणुन घेणे.
- (४) राष्ट्रवादाच्या प्रेरक घटकांची माहिती अभ्यासणे.
- (५) राष्ट्रवादापुढील आव्हानांची माहिती अभ्यासणे.

संशोधन पध्दत :-

प्रस्तुत लघुशोध निबंधासाठी दुय्यम साधनांचा अवलंब केलेला आहे. त्यात प्रकाशित, अप्रकाशित ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, साप्ताहीके वर्तमानपत्रे, इंटरनेट यांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. संकलीत माहितीच्या आधारे शोधनिबंधाच्या अभ्यासाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

विषयाचे महत्व :-

आज महत्वाची विचारप्रणाली म्हणून राष्ट्रवादाची विचार प्रणाली म्हणून मान्यता पावलेली आहे.जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या प्रक्रियेतही राष्ट्रवादी विचार प्रणालीने आपला ठसा उमटविलेला दिसतो.राष्ट्रवाद ही एक महत्वपूर्ण भावना आहे.ज्या माध्यमातुन एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणाऱ्या लोकांमध्ये एकात्मतेची भावना निर्माण करण्यात येते.राष्ट्रवाद ही एक व्यापक संकल्पना असल्याने त्यास महत्व प्राप्त झाले.विशिष्ट अशा गुणवैशिष्ट्यामुळे आणि कारणांमुळे आपण इतरांपेक्षा वेगळे आहोत या भावनेच्या माध्यमातुन राष्ट्रवाद निर्माण होतो.राष्ट्रवाद ही भावना समान संस्कृती, समान भाषा, समता धर्म आणि राजकीय आकांक्षा अशा विविध कारणांमुळे निर्माण होते.मनुष्यांच्या आत्मीक भावनेचा व्यापक स्वरूपाचा अविष्कार राष्ट्रवादात आहे.राष्ट्रवादी भावनेमुळे राष्ट्र प्रगती अवस्थेप्रत पोहोचण्यासफार मोठी मदत होते.राष्ट्रवादामुळे लोकांमध्ये एकात्मतेची भावना

निर्माण तर होते पण लोक हे गुण्यागोविंदाने राहू शकतात. त्यामुळे मनुष्याच्या सर्वांगीण प्रगतीला एक प्रकारे हातभार मिळत असतो आणि राष्ट्र हे कमी काळात प्रगती करू शकते म्हणून राष्ट्रवादास महत्त्व आहे. राष्ट्रवाद ही वर्तमान काळातील अशी व्यवस्था आहे की, जी आधुनिक समाजाच्या सामाजिक व भौतिक परिस्थितीशी जुळवून घेऊ शकते म्हणून राष्ट्रवाद हे सार्वजनिक तत्व आहे. राष्ट्रवाद हा आधुनिक राज्याच्या इतिहासाचा अविभाज्य घटक आहे. राष्ट्रवाद ही राष्ट्र उभारणीसाठी मोठी शक्ती म्हणून सिध्द होऊ शकते. समाजव्यवस्थेत परिवर्तन करण्याची ताकद राष्ट्रवादात आहे.

राष्ट्रवादाचा अर्थ :-

राष्ट्रवादाची संकल्पना राष्ट्र आणि राष्ट्रक यांच्याशी संबंधित आहे. धर्म, संस्कृती, भाषा, भूप्रदेश, लिपी इत्यादीमुळे समाजाच्या घटकात एकात्मतेची भावना निर्माण होते. अशा प्रकारचा समाज "राष्ट्रक" स्वरूपाचा असतो. असा समाज पारतंत्र्यांमध्ये असेल तर संघटीतरितीने राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. तसेच राजकीय स्वातंत्र्याच्या काळामध्ये आपल्या राज्याचे स्वरूप कशा प्रकारचे असावे हे ठरविण्याच्या बाबतीत देखील तो प्रयत्नशिर असतो. राज्यांमध्ये सरकार कसे असावे, व्यक्तिला कोणते हक्क असावेत इत्यादीबाबतीत विचार राष्ट्रवादात असतो. काही विचारवंतांनी राष्ट्रवादाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगितलेल्या आहेत.

(१) **फेलीक्स ग्रास यांच्या मते** "राष्ट्रवाद ही अशी भावनिक राजकीय कल्पना आहे की, जी सत्ता ताब्यात घेण्याच्या प्रयत्नांशी निगडित असून राज्याच्या व्यक्तीगत अस्तीत्वावर भर देते व शासन आणि कायद्यातील विविधता समान भावना व तत्वावर आधारीत गटांची पृथकता मान्य करते"^१.

(२) **प्रा. लुई स्नायडर यांच्या मते** "राष्ट्रवाद हा इतिहासाच्या विशिष्ट अवस्थेतील राजकीय आर्थिक, सामाजिक आणि बौद्धिक घटकांचा परिणाम आहे. निश्चित स्वरूपाच्या भौगोलिक क्षेत्रात राहणाऱ्या समानभाषा बोलणाऱ्या राष्ट्राच्या भावना व्यक्त करणारे साहित्य असणाऱ्या समान, रुढी आणि परंपरांनी प्रभावित झालेल्या क्वचित समानधर्म असणाऱ्या आपल्या राष्ट्रपुरुषांच्या गौरव करणाऱ्या लोकांची भावनात्मक अथवा मानसिक अवस्था म्हणजे राष्ट्रवाद होय."

राष्ट्रवाद ही एक कौटुंबिक भावना असून राष्ट्रवादी लोक राष्ट्राला आईप्रमाणे पवित्र किंवा पित्याप्रमाणे कणखर मानतात. समान मुल्यांमुळे राष्ट्रवादी लोक जसे संघटीतरितीने एकात्म होतात. त्याचप्रमाणे आपण निराळे आहोत अशीही भावना ते बाळगतात. राष्ट्रवादाच्या दृष्टीने राष्ट्र हे सर्वात श्रेष्ठ मुल्य असून राष्ट्रातील घटकांच्या सर्व

निष्ठाराष्ट्रावर केंद्रीभूत व्हाव्यात अशी अपेक्षा असते. राष्ट्रवादी मनुष्य राष्ट्रासाठी कोणताही त्याग करण्यास सिध्द असतो.राष्ट्रवादात ऐतिहासिक दृष्टीने फारच महत्वाचे स्थान आहे.राष्ट्रवादाची भावना निर्माण झाल्याने पारतंत्र्यांत असणारे अनेक देश स्वतंत्र झाले आहेत. आर्थिक दृष्टीने देखील राष्ट्रवाद ही भावना महत्वाची आहे. देश आर्थिकदृष्ट्या असा स्वावलंबी बनेल याचा विचार राष्ट्रवादी लोक करीत असतात. राष्ट्रवादी लोकांच्या मनात देशाच्या इतिहास देशाची परंपरा आणि संस्कृती धर्म आणि शास्त्रीय प्रगती इ.गोष्टी विषयी आदर असतो. सांस्कृतीक दृष्टीने देखील राष्ट्रवादाला विशेष महत्व आहे.राष्ट्रवाद हा मानवतावादी, उदारमतवादी सौम्य स्वरूपाचा असेल तर तो उपकारक असतो.परंतु विकृत स्वरूपाचा आक्रमक राष्ट्रवाद असेल तर तो समाजास विनाशाकडे नेतो.

राष्ट्रवादाचा विकास :-

ज्या भावनेस आज आपण राष्ट्रवाद म्हणतो तो प्राचीन युरोपमध्ये आढळत नाही. अर्थात प्राचीन जमातीमध्ये संस्कृतीक आणि वंशिक श्रेष्ठत्वाच्या कल्पना वसत होत्या. तरी इतिहास असे दर्शवितो की, राष्ट्रवादाची बिजे ग्रीक संस्कृतित दिसून येतात. ग्रीक विचारवंत प्लेटो व अॅरिस्टॉटल यांनी राष्ट्रवादाचा तात्विक पाया घातला असे मत डॉ.ना.र.इनामदार यांनी व्यक्त केलेले दिसून येते. राष्ट्रवादाचा उदय व विकास अचानक झाला नाही राष्ट्रवादाचा क्रमशः विकास होत गेला. त्या विकासास अनेक घटक कारणीभूत आहेत.

- (१) युरोपमध्ये अर्वाचीन युगाच्या सुरुवातीस प्रबोधन झाले. शास्त्र, कला आणि साहित्य यात क्रांतीकारक बदल झाले. लोकांच्या मनात स्वतःच्या देशातील साहित्य वाङ्मय आणि कला या विषयी प्रेम आणि आदर निर्माण झाला.
- (२) याच काळात धार्मिक सुधारणा झाल्यात. त्यामुळे ख्रिश्चन लोकांच्या रोमन साम्राज्यावरील लोकांच्या निष्ठा विचलीत झाल्यात. स्वतःच्या देशात स्वतंत्र चर्च असावे अशी त्यांच्यात भावना निर्माण झाली ही गोष्ट राष्ट्र निर्मितीस पोषक होती.
- (३) फ्रान्स मधील क्रांतीमुळे राष्ट्रवादास विशेष चालना मिळाली.
- (४) शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबर नागरिकांना लोकशाही, राष्ट्रवाद इ.कल्पना सुचल्या. त्यांच्यामध्ये राजकीय जाणिवांची निर्माती झाली.
- (५) इंग्लंडची एलिझाबेथ फ्रान्सचा लुई रशियाचा पिटर इ.नी स्वकर्तृत्वाने लोकांच्या निष्ठा स्वतःवर केंद्रीत केल्या व त्यामुळे राष्ट्र निर्माण होण्यास मदत झाली.
- (६) रूसो वॉल्टेअर, जे.एस.मिल, एगेल्स इ. विचारवंतांच्या विचाराने राष्ट्रवादास खतपाणी घातले गेले.

(७) पारतंत्र्यांमध्ये असलेल्या देशात दडपशाहीमुळे जागृती निर्माण झाली. देशात राष्ट्रवादवादाचा उदय व विकास झाला.

राष्ट्रवादाचे गुण :-

एकात्म समाज संघटीतरित्या राज्याचे स्वातंत्र्य मिळविण्याचा किंवा स्वतंत्र राज्याचे भवितव्य ठरविण्याचा प्रयत्न करतो. तेव्हा त्या समाजात राष्ट्रवादाची निर्मिती झालेली असते. राष्ट्रवाद ही एक भावना आहे. या भावनेचे गुण पुढीलप्रमाणे आहे.

(१) राष्ट्रवादामुळे नागरिकांच्या मनात त्यागाची भावना निर्माण होते. राष्ट्रासाठी कोणताही त्याग करण्याची नागरिकांची तयारी असते. राष्ट्रवादामुळे प्रभावीत होऊन देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी अनेकांनी बलीदान केल्याची नोंद इतिहासामध्ये आहे.

(२) राष्ट्रवादामुळे साहित्य कला शास्त्र यांचाही विकास होतो. लोकांच्या मनात त्याबद्दल आदराची भावना निर्माण होते.

(३) राष्ट्रवादामुळे लोकांच्या मनात स्वदेशाबद्दल प्रेम व आदराची भावना निर्माण होते. त्यामुळे देशाचे सामर्थ्य वाढण्यास मदत होत असते. देशाची प्रतिष्ठा व आंतरराष्ट्रीय किर्ती वाढते.

(४) राष्ट्रवादामुळे समाजातील विविध घटकातील संघर्ष समाप्त होतात. आपसात झगडून शक्तीचा व्यय न करता सर्वजण राष्ट्रहीताची जपणुक करण्याचा प्रयत्न करतात.

(५) राष्ट्रवादामुळे समाजात एकात्मता निर्माण होते. निरनिराळ्या व्यक्ती भावनेने एकमेकांशी जोडल्या जातात. देशातील निरनिराळे गट राष्ट्रवादाच्या एकाच प्रवाहाशी एकरूप होत असतात.

राष्ट्रवादाचे दोष :-

(१) अतिरेकी राष्ट्रवाद हा देशास सामर्थवान करतांना सैन्यदलाची उभारती करतो. लष्करी साहित्याची निर्मिती केली जाते हा सर्व खर्च अनुत्पादक आहे. त्यामुळे राष्ट्राच्या विकासाला खीळ बसते.

(२) आक्रमक राष्ट्रवादामुळे लोकांमध्ये असहिष्णु वृत्तीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होते.

(३) विकृत राष्ट्रवाद आक्रमक असतो त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय शांततेस धोका पोहचत असतो

(४) आक्रमक राष्ट्रवादामुळे आंतरराष्ट्रीय संघर्ष उदभवत असतात. त्यामुळे अनेक स्वतंत्र देश पारतंत्र्यात जातात. म्हणजेच अशा राष्ट्रवादामुळे दुबळ्या राष्ट्रांना धोका निर्माण होतो.

(५) विकृत राष्ट्रवाद लोकांच्या मनामध्ये इतर देशाविषयी व्देषाची आणि तिरस्काराची भावना निर्माण करीत असतो त्यामुळे युध्दे उद्भवतात.

राष्ट्रवादाचे प्रेरक घटक :-

- (१) **भौगोलिक एकता** :- भु-प्रदेशामुळे समाजामध्ये एकत्वाची भावना निर्माण होण्यास मदत होत असते. त्यामुळे ती सलग असणे अतिशय महत्वाचे आहे. समाजात एक राष्ट्रवादाची भावना निर्माण होऊन ती विकसित होण्यास महत्वाचा घटक म्हणजे भुप्रदेश होय. भुमीच्या उपलब्धतेमुळे समाजात भौगोलिकदृष्ट्या मानसिक एकता निर्माण होते. कारण विशिष्ट भुप्रदेशात वसाहत करणाऱ्या लोकांची शरीरयष्टी, मानसिकता प्रकृती आणि स्वभावगुण वैशिष्ट्ये यावर त्या भुप्रदेशाची नैसर्गिक रचना, हवामान व उपलब्ध नैसर्गिक साधन सामुग्री यांचा परिणाम होत असतो. उदा.विपुल साधन सामग्रीमुळे अमेरिकन औदार्यशिल आहेत. जपानी याउलट कमतरतेमुळे उद्योगशील आहेत. "भौगोलिक एकतेमुळे आपल्या राष्ट्राची निश्चित अशी प्रतिमा डोळ्यासमोर आणता येते व त्यातून त्यांच्यात राष्ट्रवादी भावना विकसित होण्यास मदत होते" ^३. क्रांतीवीर वासुदेव बळवंत फडके तुरुंगात असतांना भारतातून नेलेल्या मुठभर मातीचे रोज दर्शन घेत असत.पंडीत जवाहलाल नेहरु यांनी मरणोत्तर आपली रक्षा भारतीय मातीत मिसळावी अशी नोंद आपल्या मृत्युपत्रामध्ये केलेली होती.भाषा स्वभाव, इतिहास परंपरा, हितसंबंध या दृष्टीने भौगोलीक एकता हा घटक महत्वाचा आहे.
- (२) **वंशिक एकता** :- राष्ट्रवादाच्या निर्मातीला उपयोगी असणारा महत्वाचा घटक म्हणून वंशिक एकतेकडे बघितले जाते. एकाच व समान वंशाच्या लोकांमध्ये परस्परांबद्दल आपुलकीची, आपलेपणाची भावना निर्माण होत असते. आपण एकाच वंशाचे आहोत. आपला वंश शुध्द आहे तसेच इतर वंशापेक्षा आपण सर्वश्रेष्ठ आहोत ही भावना त्यांच्यात एकात्मता तसेच एक राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करित असते. बर्जेस आणि लिकॉक या विचारवंतांनी वंश ही राष्ट्रवाद निर्माण करणारी महत्वाची बाब मानली आहे.
- (३) **धार्मिक एकता** :- "राज्याच्या ऐतिहासिक विकास कामात धर्माचे स्थान फार महत्वाचे मानले जाते"^३ एक राष्ट्रीयत्वाची जाणिव निर्माण होण्यास धर्म हा घटक पुरक आहे. धर्माच्या चालीरिती, रुढी, परंपरा यातून समाज एकजीव होतो. एकाच धर्मांमुळे मुस्लीम राष्ट्र निर्माण होऊ शकते हा इतिहास आहे. पण आधुनिक काळामध्ये धर्मांमुळे राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होणे, सहज शक्य नाही. कारण धर्मास पुर्वीचे असलेले स्वरूप आज राहिलेले दिसून येत नाही. नवनवीन तंत्रज्ञान आणि विज्ञानाने धर्माला आव्हान दिलेले आहे. आधुनिक राष्ट्रे धर्माशिवाय भरभराटीला येतांना दिसून

येतात. उदा.ख्रिस्ती धर्मामुळे युरोप हे एकराष्ट्र होऊ शकले नाही. मुस्लीम हा एकच धर्म असूनसुद्धा पाकीस्तानपासून बांगलादेश विभक्त झाला.

- (४) **सांस्कृतिक एकता** :- राष्ट्रवाद निर्माण करण्यासाठी आणि तो दृढ होण्यासाठी समाजातील सांस्कृतिक एकता उपयुक्त ठरते. या सांस्कृतिक एकात्मतेसाठी समाजातील रुढी, चालीरिती, महाकाव्य, शिक्षण, तंत्रज्ञान प्रेरक ठरत असतात. या स्विकृत बंधामुळे परस्पर आपुलकी अभिमान, सहजीवन, दृष्टी निर्माण होते. त्यातून राष्ट्राच्या भावना विकसीत होण्यास मदत होत असते. सामाजिक संस्कृतीमुळे राजकीय संस्कृती घडत असते आणि संस्कृतीच्या वातावरणात राजकीय व्यवस्था कार्यरत राहतात. राष्ट्रीय अस्तित्व अबाधीत राहण्यासाठी व्यवस्था सामाजिक संस्कृती हेतुपुरस्कर घडविते यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण साहित्य, कला, नैतिकता, परंपरा आणि यांचा आग्रह प्रत्येक राष्ट्र धरत असते. याच दृष्टीकोनातून लोकमान्य टिळक यांनी आपल्या राष्ट्रीय कार्यक्रमात स्वदेशी बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण आणि स्वराज्य यास प्राधान्य दिलेले दिसून येते. भारतीय लोकांमध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होण्यासाठी त्यांनी गणेश उत्सव आणि शिवजयंती उत्सव सुरु करून त्यास सार्वजनिक उत्सवाचे स्वरूप देऊन सांस्कृतिक राष्ट्रवाद त्यांनी रुजविण्याचा प्रयत्न केला. विविध महानपुरुष, समाजसुधारक, राष्ट्रसंत यांच्या जयंत्या, पुण्यतिथ्या, राष्ट्रीय दिवस, स्वातंत्र्य दिवस, प्रजासत्ताक दिन यांचे आयोजन राष्ट्रवादी भावना समाजामध्ये रुजविण्यासाठी करण्यात येते. जॉनस्टुअर्ट मील, रॅमसे मुर या विचारप्रणाली सांस्कृतिक एकतेस महत्व दिलेले आढळून येते.

- (५) **भाषिक एकता** :- व्यक्तीमध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होण्यासाठी भाषिक एकतेची गरज असते. भाषेमुळे व्यक्ती-व्यक्तीत संवाद साधला जातो. जनसमुदायास एकत्र ठेवण्यास भाषा उपयुक्त असते. समाजास आपल्या आशा आकांक्षा व्यक्त करण्याचे भाषा हे महत्वाचे साधन आहे. भाषेच्या विकासाबरोबरच ती बोलणाऱ्या समाजाचे साहित्य, विचार यांचाही विकास होत असतो. जीवनातील नैतिकमुल्ये व उद्दिष्ट यांचा अविष्कारही भाषेमुळेच होत असतो. भारतीय इतिहासामध्ये भाषेस अनन्य साधारण महत्व आहे. भारतात हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषेचा दर्जा दिलेला असून या भाषेने राष्ट्रवादी भावना बळकट करण्यात महत्वाची भुमिका बजावलेली दिसून येते. एक भाषा राष्ट्रवादाच्या निर्मितीसाठी आवश्यक आहे. बार्कर या विचारवंतांने असे म्हटले आहे की, "राष्ट्र आणि भाषा यांच्यामध्ये जवळीक आहे. इटली या देशात

राष्ट्रवाद निर्माण करण्यासाठी जोसेफ मॅझिनिने भाषा या माध्यमाचाच जास्त उपयोग करून घेतला” ४.

- (६) **आर्थिक समता** :- “समान आर्थिक हितसंबंधातून राष्ट्रवादाची भावना निर्माण होते व ती वाढीस लागून अखेर त्यांचे राष्ट्रात रूपांतर होते.”^५समान आर्थिक हितसंबंधाचा आणखी एक महत्वाचा विशेष आहे. आर्थिक आघाड्यांवर आपले राष्ट्र कायम यशस्वी झाले पाहिजे. अशी एक राष्ट्रीय स्वरूपाची भावना समाजामध्ये निर्माण होते. राष्ट्राचा आर्थिक उत्कर्ष झाला पाहिजे असे समान आर्थिक हितसंबंधामुळे सर्वसामान्यांही वाटू लागते आणि त्यातून राष्ट्रीय ऐक्य प्रस्थापित होते. समाजातील विविध घटकांमध्ये एकाच प्रकारचे आर्थिक हितसंबंध असतील तर त्यांच्यामध्ये राष्ट्रवादाची भावना निर्माण होत असते.

राष्ट्रवादापुढील आव्हाने :-

- (१) **जातीयता** :- राष्ट्रवादासमोर जातीयता हा घटक आव्हाने निर्माण होण्यास कारणीभूत आहे. भारतात जातीयवादाची समस्या महत्वाची बनलेली आहे. समाजामध्ये जातीयवाद हा मोठ्या प्रमाणात असेल तर त्यातून राष्ट्रवादाची भावना वाढीस लागत नाही. नागरीकांच्या निष्ठा राष्ट्राप्रती समर्पित होण्याऐवजी आपआपल्या जातीयसंबंधीच्या निष्ठा वाढीस लागतात.
- (२) **दहशतवाद** :- “विसाव्या शतकात शेवटी आणि एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी दहशतवादाने हाहाकार उडवून दिला आहे. दहशतवादामुळे स्पष्ट किंवा अस्पष्ट स्वरूपात एक प्रकारे छाया युद्धच सुरु झाले आहे.”^६आज दहशतवाद व त्यातून निर्माण होणाऱ्या हिंसक प्रवृत्ती या राष्ट्रवादासमोर आव्हान निर्माण करतांना दिसून येत आहे. जगामध्ये सर्वच देशात कमी अधिक प्रमाणात दहशतवाद असलेला दिसून येतो. दहशतवादी प्रवृत्ती या संबंधित राष्ट्रात राष्ट्रविरोधी शक्तींना परिपक्व करण्याचे कार्य करीत असतात.आपले उद्दिष्ट्ये पूर्ण व्हावेत यासाठी बॉम्बस्फोट, हिंसाचार, दहशत या मार्गांचा वापर केला जातो. एखाद्या प्रदेशात निर्माण होणाऱ्या अलगतवाच्या भावनेला प्रोत्साहन देण्याचे व त्यास राष्ट्रविरोधी चळवळीत परिवर्तन करण्याचे काम दहशतवादी संघटना निर्माण करीत असतात. त्यातून राष्ट्राचा आधार खंडीत होऊ लागतो. तेथील राष्ट्रवादाची प्रक्रिया ही गतीहीन बनते.
- (३) **जागतिकीकरण** :- “जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत राष्ट्रांच्या आर्थिक आणि राजकीय सार्वभौमत्वाचे उल्लंघन होत आहे. वाढत्या परावलंबीत्वामुळे राष्ट्रांचे अधिकार कमी होत आहेत” आज राष्ट्रवादापुढे जागतिकीकरणाचे एक वेगळेच नवे आव्हान निर्माण

झाले आहे. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही व्यापक व वैश्विक स्वरूपाची आहे. राष्ट्रां-राष्ट्रांमध्ये केवळ वस्तु, सेवा यांचे आदान-प्रदान होत नाही तर जागतिकीकरणाने सांस्कृतिक मुल्यांची देवाण-घेवाण होत असते. त्यातून राष्ट्रांच्या सीमा लोप पावतात. तसेच जागतिकीकरणाने स्वायत्त व सार्वभौम अशा राष्ट्र-राष्ट्रांवर काही मर्यादा येऊ लागल्या आहेत. त्यातून त्यांचे सार्वभौमत्व धोक्यात येत असते.

- (४) **आर्थिक मागासलेपणा** :- सर्व प्रकारच्या राष्ट्रांमध्ये आर्थिक घटकांचे महत्त्व मान्य करण्यात आलेले आहे. एखाद्या राष्ट्रांमध्ये आर्थिक मागासलेपणा जास्त असेल तर तेथे राष्ट्रवादाला आव्हान निर्माण होते. शासन आपल्या देशातील लोकांच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यास असमर्थ ठरत असेल तर लोकांना राजसंस्थेबद्दल आपूलकी वाटत नाही. एखाद्या देशामध्ये जर काही घटक मोठ्या प्रमाणावर दयनीय स्थितीमध्ये जीवन व्यतीत करित असतील तर त्यांना आपल्या विवंचनेमुळे राष्ट्रांच्या गोष्टींमध्ये रस नसतो. त्यांना आपली शक्ती आपली उपजिवीका पूर्ण करण्यासाठी खर्च करावी लागत असते म्हणजेच आर्थिक मागासलेपणाचा घटक हा राष्ट्रवादाला बाधा ठरत असतो.

मुल्यमापन :-

सामाजिक जीवनास राष्ट्रवादामुळे प्रतिष्ठेचे स्थान मिळवून दिलेले आहे. राष्ट्रवाद मानवास आवश्यक ती कृती करण्यास जास्तीत जास्त उत्साह देणारी अशी कल्पना आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, ऐक्य, मानवता या भावनांचे राष्ट्रवाद हे प्रतिक मानले जाते. आजच्या युगात राष्ट्रवाद हा मानवाचा दुसरा धर्म मानला जातो. राष्ट्रवादाने देशाच्या संस्कृतीचे रक्षण होते आणि नैतिक मुल्य वृद्धीगत होतात राष्ट्रवाद लोकांमध्ये देशभक्ती व त्यागाची भावना निर्माण करण्यास मदत करतो. यासाठी राष्ट्रवादाची बांधणी करणे हे सर्वच राष्ट्रांसाठी महत्वाचे व गरजेचे आहे. जगामध्ये लोकशाही व्यवस्थांचे महत्त्व वाढत असल्यामुळे त्या आधारे राष्ट्रवादाची उभारणी करण्यास मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ

- (१) प्रा.कुळकर्णी अ.ना.- आधुनिक राजकीय विचारप्रणाली विद्या प्रकाशन, नागपुर. प्रथम आवृत्ती, १९९७, पृष्ठ क्रमांक ०२
- (२) प्राचार्य डॉ.देवरे पी.डी. - राजकीय विचार प्रणाली
प्रा.डॉ.डि.एस.निकुंभ - प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव
प्रा.डॉ.एस.एस.विसपुते - प्रथमावृत्ती २००३, पृष्ठ क्रमांक १५०

- (३) गर्गे स.भा.- सुगम राज्यशास्त्र सिध्दांत आणि व्यवहार अनिरुध्द पब्लीशिंग हाऊस, पुणे आवृत्ती २०००, पृष्ठ क्रमांक ३५
- (४) प्रा.कदम शि.पा.- राजकीय विचार प्रणाली प्रगती एजन्सीज, पुणे. पृष्ठ क्रमांक ११
- (५) प्रा.इंदापवार दि.वा.- राजकीय सिध्दांतवाद श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपुर आवृत्ती १९९३, पृष्ठ क्रमांक ११
- (६) डॉ.रायपुरकर वसंत - आंतरराष्ट्रीय संबंध श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपुर, सातवी आवृत्ती - २००६, पृष्ठ क्रमांक २१७
- (७) डॉ.देवळाणकर शैलेंद्र- समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स, पब्लीशर्स, सुधारित दुसरी आवृत्ती मार्च २०१० पृष्ठ क्रमांक ३०५

-----*****-----

कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

प्र.प्राचार्य डॉ.जे.एस. हटवार

आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज चिटणीसपुरा नागपूर

कोरोना या विषाणूमुळे संपूर्ण जगावर संकट कोसळले आहे. कोरोनाच्या महामारी मुळे झालेले आर्थिक नुकसान लवकर भरून निघण्याची शक्यता वाटत नाही, त्यासाठी बराच कालावधी वाट पाहणे अपरिहार्य आहे. कोरोना विषाणूच्या प्रसाराचा भारतासह संपूर्ण जगातील प्रत्येक घटकांवर अत्यंत वाईट आणि खोलवर परिणाम झालेला आहे. कोरोनाचे महासंकट आल्याने जगातील एक मोठा भाग व्यापला आहे आणि व्यापाराचा मार्ग पूर्णपणे थोपवून धरलेला आहे. याशिवाय कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी लागू केलेल्या लॉकडाऊनमुळे देशांतर्गत क्षेत्रावर अवलंबून असलेले उद्योग पूर्णपणे ठप्प झालेले आहे अशा पस्परावलंबनाची आकडेवारी आज तरी पूर्णपणे उपलब्ध नाही. अल्पकालीन आणि मध्यकालीन भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करणाऱ्या किंवा निर्माण करणाऱ्या संभाव्य घटकांचा विचार केला तरी जगभरातील अर्थक्षेत्रातील अनर्थ स्पष्ट दिसतो.

आत्मविश्वासाचे संकट

अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक अंदाज अचूक ठरवण्यासाठी प्रमुख डेटा म्हणजे मूलभूत मागणी आणि पुरवठ्याची स्थिती होय, तसेच त्यामध्ये सूक्ष्म तरलता हवी असते. अज्ञात किंवा अनिश्चित कालावधीत अर्थव्यवस्थाच लाकडाऊन किंवा पूर्णपणे ठप्प करणारे हे वर्तमान कालीन संकट आत्मविश्वासाचे संकट ठरले आहे. वर्तमान काळातील संकट मात्र खूपच वेगळे आहे कारण त्यामध्ये भीती, चिंता, अनिश्चिता निर्माण झाली आहे. पूर्वीच्या सर्व परिस्थितीच्या उलट जिथे मागणी किंवा पुरवठा हे मूळ कारण होते आणि आत्मविश्वास हे संकट होते. मालाचे उत्पादन आणि पुरवठा किंवा वितरणाची साखळीच पूर्णपणे विस्कळीत झाली आहे कारण अत्यावश्यक सेवा वगळता सर्वच कामे ठप्प झाली आहेत आणि लॉजिस्टिक सुविधा सुद्धा बंद झाले आहेत. जोपर्यंत या विषाणूचा प्रादुर्भाव कमी होत नाही तोपर्यंत अशीच वाट पहावी लागणार आहे आणि अशा प्रकारची परिस्थिती दीर्घकाळ राहिली तर याचे गंभीर परिणाम होऊन अर्थव्यवस्थेला पुन्हा उभारी घेण्यासाठी अधिक काळ लागू शकतो.

कोरोना मुळे निर्माण झालेल्या मोठ्या संकटामुळे अनेक क्षेत्र प्रभावित झालेले आहेत त्यामध्ये तयार माल आणि उपकरणांच्या किंवा वाहनांच्या सुट्या भागांची निर्मिती करणाऱ्या

उद्योगांचा समावेश आहे .एका विकेंद्रिकृत उत्पादन प्रक्रिया बरोबरच जिथे अनेक बाबतीत उपकरणांच्या सुट्या भागांचे उत्पादन मूळ प्रकल्पांमध्ये घेता येत नाही, तसेच सुट्या भागांचा पुरवठा ठप्प होणे या बाबी संपूर्ण साखळी मोडून टाकू शकतात. अशा प्रकारच्या अडथळ्यांमुळे आंतरराष्ट्रीय कराराचा भंग होऊ शकतो, त्यात आंतरराष्ट्रीय बाजारात कंपन्या काळ्या यादीत टाकण्याच्या जोखमीचाही समावेश आहे. कोरोनामुळे औद्योगिक उत्पादनावर विपरीत परिणाम झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात कामगार वर्गाच्या नोकऱ्या जात आहेत. सुरुवातीच्या टप्प्यातच वास्तविक आणि संभाव्य नोकऱ्या गमावण्याची आकडेवारी भीतीदायक आहे. विशेषता त्याचा तत्काळ परिणाम उत्पादन निर्मिती क्षेत्रावरच नव्हे हे तर हॉटेल, उद्योगासह वाहतूक, पर्यटन या सर्व घटकांवर झालेला आहे.

लाकडाऊनचा कालावधी वाढल्याने भारतातील सर्वात मोठ्या सेवा क्षेत्रातील नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत. बहुतेक सर्वच कंपन्यांनी वर्क फ्रॉम होम ही प्रक्रिया सुरु केलेली आहे आणि वस्तूची मागणी घटली तर उत्पादन निर्मिती क्षेत्राला मोठा फटका बसेल. मूलभूत पुरवठा आणि मागणीत कोणतेही बदल झालेले नाहीत. परंतु आलेले संकट आणि त्याच्या संभाव्य वाढीच्या शक्यतेमुळे गुंतवणुकीच्या निर्यातीवरील आत्मविश्वास उरलेला नाही तसेच दैनंदिन कामकाजामध्ये आत्मविश्वासही कमी झाला आहे. यावर जोपर्यंत उचित तोडगा निघत नाही किंवा आत्मविश्वास पुन्हा निर्माण करण्यासाठी उपाय शोधले जात नाहीत तोपर्यंत मंदीचा काळ सुरूच राहील. देशाच्या मागील 2.9 ट्रिलियन डॉलरच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या आधारे विचार केला तर (संपूर्ण लॉक डाऊन ज्यामध्ये जीवनावश्यक वस्तूंचा समावेशासह) दिवसाला अंदाजे सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या 8 अब्ज डॉलरचे नुकसान होण्याची शक्यता आहे हे महासंकट आणि गृहीत धरला तर सकल राष्ट्रीय उत्पादनात चे अंदाजे 240 अब्ज डॉलरचे म्हणजेच जवळपास 1.6 लाख कोटी रुपयांचे नुकसान होऊ शकते.

लाकडाऊनची परिस्थिती दीर्घ कालावधीपर्यंत चालू राहिली तर संपूर्ण अर्थव्यवस्था आपल्या अनुषंगिक परिणामांसह कमतरता यांचे कारण ठरू शकते. आर्थिक घडामोडींनी घातलेला खालचा स्तर आणि लाक डाऊन मुळे आर्थिक व्यवस्था ठप्प होऊ शकते. विशेषता छोटे उद्योग आणि कमकुवत उद्योग यांना जास्त फटका बसू शकतो. सध्याचे संकट हे भारतासह जगभरातील दुय्यम भांडवली बाजारात देखील (कर्ज आणि इक्विटी) दिसून येते. हे मोठे नुकसान काही काळापुरते गुंतवणूकदारांच्या इच्छांना थोपवू शकते. सुरक्षिततेसाठी गुंतवणूकदारांचा अधिक कल आता सरकारी तिजोरी आणि चलना कडे असल्याचे दिसत आहे. परिणामी उदयोन्मुख बाजारात अधिक मजबूत होत आहे.

कोरोनाव्हायरस मुळे निर्माण झालेले संकट दूर करण्यासाठी जगभरातील प्रमुख बँकांनी आक्रमकपणे दर कपात आणि तरलता निर्माण केली आहे. या धोरणात्मक उपायांच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन किंवा निष्कर्ष इतक्या लवकर काढण्याची घाई केली जात असली तरी वर्तमान परिस्थिती पाहता अधिक यश मिळेल असे वाटत नाही. जेव्हा अंतर्गत गतिशीलता ठप्प होते तेव्हा रिझर्व बँकेच्या हस्तक्षेपाप्रमाणे बाहेर तरलता वाढविणे आवश्यक आहे. दर कपात केली असली तरी विषाणूचा प्रादुर्भाव कमी होईपर्यंत आत्मविश्वासाचे हे संकट दूर होणे अशक्यच आहे. बँकांकडून अवलंबलेल्या आर्थिक धोरणात्मक उपायांनी यावर सध्या तरी तोडगा निघालेला दिसून येत नाही. कोरोना या अदृश्य व्हायरसमुळे हे संकट कोसळले आहे हे लक्षात घेता एक प्रभावी धोरणात्मक उपाय म्हणजे आमच्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर वैद्यकीय आणि आरोग्य विषयक कार्यक्रमांवर करण्यात येणाऱ्या खर्चात वाढ करणे, जे केवळ नावीन्यपूर्ण उपचार नव्हे तर एक व्यापक अभियान देखील असेल, ज्यामध्ये चाचणी केंद्र आणि गुणवत्तेत वाढ होऊन बाधित व्यक्तींना शोधून त्यांच्यावर तातडीने उपचार करावेत. यामुळे खरोखरच आत्मविश्वास वाढू शकेल याच दरम्यान पुरवठा साखळी पूर्वपदावर आणण्यासाठी मर्यादित स्वरूपात विचारपूर्वक कार्यक्रम आखण्याबाबत विचार केला जाऊ शकतो.

शेतीवरील आर्थिक परिणाम

लाकडॉउन मुळे कृषी क्षेत्रावर अनिष्ट परिणाम झाले आहेत. शेती स्तरावर पिक कापणी व त्याची विक्री देशभर संकटात आली आहे कारण क) सरकारी संस्थांकडून त्यांनी खरेदीत अडथळा निर्माण झालेला आहे ख) खाजगी व्यापार्यांनी शेतातून पिके काढून बाजारात पाण्यात अडथळे आहेत ग) रब्बीच्या पिकासाठी कामगारांची कमतरता घ) वाहतूक क्षेत्रात वाहन चालकांची कमतरता च) मुख्य महामार्ग ओलांडून कृषिमालाच्या वाहतुकीत नाकेबंदी छ) कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कामातील अडथळे बंद किंवा त्यांचे मर्यादीत प्रमाणात होत असलेले कार्य आणि ज) किरकोळ कृषी बाजारात तपासणे इत्यादी घटकांमुळे द्राक्ष, टरबूज, केळी, कस्तुरी, कापूस, मिरची, हळद, जिरे, कोथिंबीर, कांदा आणि बटाटे यांची खरेदी-विक्री करणाऱ्या समोर पेचप्रसंग निर्माण झाला आहे. दुसरे कारण म्हणजे यामुळे कृषी क्षेत्रातील अनेक शेती वस्तूंच्या किमती खाली आल्या आहेत. महाराष्ट्रातील टोमॅटो उत्पादकांना प्रति किलो 2 रुपये सुद्धा भाव मिळत नसल्याची माहिती आहे. मागणी घटल्याने द्राक्ष उत्पादकांना या संकटामुळे एकूण 1000 कोटी रुपयांचा तोटा सहन करावा लागला आहे हे मध्यप्रदेशातील गव्हाचे दर 2200 रुपये प्रति क्विंटल पासून 1600 रुपये प्रति क्विंटल पर्यंत

असल्याची माहिती आहे.बऱ्याच पिकांसाठी जाहीर केलेल्या किमती किमान आधारभूत किमतीपेक्षा कमी आहेत. पंजाब मध्ये 15 रुपये प्रति किलो विकला जाणारा भाजीपाला केवळ 1 रुपये प्रति किलोने विकला जात आहे.दिल्लीच्या मंडईमध्ये ब्रॉयलर कोंबडी ची किंमत 55 रुपये प्रति किलो वरून घसरून 24 रुपये प्रति किलो झाली आहे त्याच कालावधीत तामिळनाडू मध्ये अंड्यांचे दर 4 रुपये प्रति 2 रुपये प्रति पर्यंत घसरले आहेत. काळ जसा पुढे जाईल तसे तसे पाश्चात्य देशातील अर्थव्यवस्थेत खरेदी आणि पुरवठ्यातील वाढलेल्या अडथळ्यांमुळे किमती वाढण्याची अपेक्षा केली जाऊ शकते. शेतमालाचा भाव वाढला असला तरी शेतकऱ्यांना त्याचा लाभ मिळण्याची शक्यता जाणवत नाही. बहुतांश घाऊक, किरकोळ व्यापारी आणि दलाल यांनाच लाभ होईल.

शेतीमध्ये काम करणारे मजूर स्थलांतरित असल्यामुळे त्यांचा घरी परत जाण्याचा अर्थ असा आहे की कापणीची कामे सहजतेने होत नाही. शेतकऱ्यांना शेतात शेतमाल सडण्यास भाग पाडले आहेत. अशा परिस्थितीत सर्वाधिक नुकसान शेतकऱ्यांचे होईल यामध्ये यांत्रिक पद्धतीने शेती करणे म्हणजेच यांत्रिक हार्वेस्टर चा वापर केला जाऊ शकतो, परंतु लाकडाउन मुळे त्यांच्या हालचाली वरही निर्बंध लादले गेले आहेत. काही ठिकाणी पीक कापणीसाठी लागणाऱ्या कुशल कामगारांची किंवा चालकांची कमतरता सुद्धा नोंदविली गेली आहे. मशीन दुरुस्ती ची दुकाने बंद असल्याने आणि मेकॅनिक कामासाठी उपलब्ध नसल्याने सुटे भाग सहज उपलब्ध होत नाहीत आणि त्यामुळे बऱ्याच मशीन विनावापर पडून आहेत. केरळच्या तांदूळ गिरण्यांमध्ये स्थलांतरित कामगारांची कमतरता दिसून येते आणि त्यामुळे या गिरण्या धान्याचा पुरेसा पुरवठा करू शकत नाहीत. एक तर शेतकऱ्यांनी एकदाही पीक घेतलेले नाही किंवा पिक शेतातच सोडून यायची वेळ त्यांच्यावर आलेली आहे. बहुतेक सर्व दुधावर प्रक्रिया करणारे प्लांट्स, कोल्ड स्टोरेज युनिट आणि गोदामामध्ये सुद्धा कामगारांची कमतरता जाणवत आहे.

भारतातील अनेक वस्तू पुरवठा साखळ्या विस्कळीत झाले आहेत. लाकडाऊन संदर्भातील पहिल्या अधिकृत सूचनेप्रमाणे पुरेसा विचार झालेला दिसत नाही त्यामुळे अनेक गोष्टी जीवनावश्यक वस्तूंच्या यादीतून वगळले गेले आहेत. मालवाहतुकीची अनेक ठिकाणी कमतरता आहे आणि त्यामुळे देशातील मालाची ने-आण करण्यास अडथळे निर्माण झाले आहेत. एमपीएससी मंडळी दररोज कार्यरत नाहीत, काही बंद पडली आहेत तर काही आठवड्यातून दोन-तीन वेळाच कार्यरत आहेत. शेतीशी संबंधित पूरक व्यवसाय (दुग्ध

व्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्य पालन) केले जातात. लाकडाउन मध्ये वाहतुकीची साधने बंद असल्यामुळे या व्यवसायाला सुद्धा फार मोठ्या प्रमाणात फटका बसलेला आहे.

शिक्षणावरील प्रभाव

शिक्षणामुळे मानवाने खूप मोठ्या प्रमाणावर उत्क्रांती साध्य केलेली आहे. शिक्षण घेतल्यामुळे मानवाला आपल्या मूलभूत हक्कांचे महत्व व सामाजिक कर्तव्य याची जाणीव होते परंतु देशावर ओढवलेल्या या कोरोनाशी संकटाचा सामना करण्यासाठी सरकारने लॉक डाऊन सुरू केले आहे. परिणामी देशातील सर्व शाळा बंद राहू लागल्या. विद्यार्थ्यांच्या परीक्षासुद्धा रद्द झाल्या. विद्यार्थी घरातच बसून राहू लागले. पुढच्या वर्गाचा अभ्यास कसा करावा? काय करावे? असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आणि मग त्यावर ऑनलाइन शिक्षण ही संकल्पना पुढे आली. विद्यार्थ्यांना या ऑनलाईन शिक्षणाचा आनंद वाटू लागला.

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे

ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांतील संवाद वाढला. कमीत कमी खर्चात मोबाईल, टॅबलेट, दूरदर्शन, लॅपटॉप, संगणक इत्यादी द्वारे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळू शकते. गरज वाटेल तेव्हा शिक्षकांकडून फोनद्वारे आपल्या अडचणींचे निराकरण करू शकतात. शिक्षणव्यवस्थेत शाळेत शिक्षक ज्या पद्धतीने शिकवतात त्याच पद्धतीने शिक्षण घ्यावे लागते, परंतु ऑनलाइन पद्धतीत मात्र विद्यार्थी आवडेल त्या पद्धतीने शिक्षण घेऊ शकतात. शाळेत नियोजित वेळेत अभ्यासक्रम शिकवून पूर्ण करणे ही शिक्षकाची जबाबदारी असल्यामुळे (Interaction Evaluation and Feedback) इंटरॅक्शन व्हॅल्युएशन अंड फीडबॅक यासारख्या महत्त्वाच्या शैक्षणिक कृतींवर शिक्षक फार कमी वेळ देतात. त्यामुळे प्रयत्नपूर्वक व शोधक वर्तनामुळे शिकविणे ही पद्धत फारच कमी वापरल्या जाते. म्हणून वर्गात विद्यार्थी तासिकेला जांभया येतात, डेक्स, बॅच, पेन इत्यादी वाजविणे, डुलक्या मारणे, वारंवार वाशरूम ला जाणे, खिडकीबाहेर बघणे, समोरच्याला डिवचणे इत्यादी वर्तन करताना दिसतात. शिक्षककेंद्री पद्धतीत शाळेत रटाळ वाणी होऊन वेगळेपणाचा आनंद लुटता येत नाही.

ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीत योग्य नियोजन केले तर आपल्या वेळेची बचत होईल तसेच शिक्षकांच्या कामाचा ताण कमी होऊ शकतो वरील सर्व फायद्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली विद्यार्थ्यांना नक्कीच आनंददायी वाटत असेल यात शंकाच नाही.

ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे.

ऑनलाईन क्लासेस ही पद्धत आज खूप लोकप्रिय झालेली आहे. विशेषतः आई-वडिलांसाठी ही पद्धत तर फारच समाधानी व कौतुकाचे ठरलेली आहे. आपला पाल्य निमुटपणे आपल्या डोळ्यासमोर स्वप्रयत्नाने ज्ञान घेतो हे जणू त्यांना भूषणच वाटते. आज घडीला शाळा महाविद्यालय व विद्यापीठांनी डिजिटल क्लासरूम ही ही सुविधा सुद्धा सुरू केलेली आहे. जगाच्या कानाकोपऱ्यातील काहीही, कधीही, कितीही वेळा आपण शिकू शकतो. अशी ही काळ, वेळ, स्थळ असे निर्बंध नसलेली मुक्त सुविधा आहे परंतु हेच तंत्रज्ञान शाप युक्त सुद्धा ठरू शकते.

जेव्हा विद्यार्थी अभ्यासाव्यतिरिक्त इतर वेबसाईट सर्च करतात तेव्हा त्याचे घातक परिणाम त्यांच्या जीवनावर होतात. नको ते ज्ञान कमी वयात मिळाल्यामुळे आत्मकेंद्री, अबोल, बेढर, निर्ढावलेला होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्याचप्रमाणे त्याचा विपरीत परिणाम मुलांचे डोळे, डोके व मेंदूर होत असतो. विद्यार्थ्यांच्या ऑनलाईन शिक्षणामुळे दिवसेंदिवस विद्यार्थी कम्प्युटर आणि मोबाइल याचा वापर करतात. यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम झालेला आहे. त्यामुळे डॉक्टर कडे दवाखान्यात जाण्याचे प्रमाण वाढल्याचे काही दिवसांपूर्वीच बातमी वर्तमानपत्रात आली होती, शिवाय यूट्यूब वर सर्व गोष्टी मिळत असल्यामुळे विद्यार्थी आपली बुद्धी वापरतच नाहीत. हवी तेवढीच माहिती घेण्याच्या प्रवृत्तीमुळे सखोल पूरक ज्ञान मिळविणे ही कल्पनाच त्यांना पटत नाही. अवांतर वाचनाचे फायदे या इंटरनेट मुळे विद्यार्थी सर्व विसरून गेलेत. आजच्या पिढीला सर्वकाही त्वरित तयार गोष्टी पुरवून त्यांना संयम, सखोल विचार, धडपड इत्यादी बाबींपासून दूर करीत आहेत, कष्टाने मिळालेले ज्ञान कसे चिरकाल लक्षात राहते ही गोष्ट आजच्या विद्यार्थ्यांना माहित नाही. पण ऑनलाईन द्वारे घेतलेले तेवढ्यापुरते ठरते, शेवटी काय पालथ्या घागरीवर पाणी असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

चांगल्या शिक्षकाची जागा तंत्रज्ञान कधीच घेऊ शकत नाही. पारंपारिक शिक्षणाबरोबरच आजच्या ऑनलाईन क्लासेसची जोड देणे अत्यावश्यक आहे हे खरे आहे, परंतु सातत्यपूर्ण, चिरकाल टिकणारी प्रगती साधण्यासाठी ही आधुनिकता पुरेशी नाही. तंत्रज्ञानाच्या अवास्तव वापरामुळे बाह्य जगातील व्यावहारिक लक्ष कमी झाले आहे. मोबाईल आणि संगणक वापरणाऱ्यांना पाठ दुखी, खांदे दुखणे, बोटे बधीर होणे, डोळ्यांची आग होणे, डोकं दुखणे, दृष्टी कमकुवत होणे इत्यादी विकार वरचेवर होतात. सतत इंटरनेटवर असल्यामुळे झोप न

येणे, झोपेतून मध्येच जाग येण्याचे प्रकार आढळून येतात यामुळे कायमचा निद्रानाश सुद्धा होऊ शकतो. व्यायामाचा अभाव असल्यामुळे मधूमेह, उच्च रक्तदाब, हृदयविकार अशा अनेक नव्या जीवनशैलीचे आजार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात.

सारांश

कोरोना हा एक जैविक स्वरूपाचा वायरस मानला जातो. या व्हायरस मुळे संपूर्ण जगावर संकट कोसळले आहे. या व्हायरसचा प्रसार चीन या देशांमधून झालेला आहे कारण अशा प्रकारचा व्हायरस आतापर्यंत जगात कुठेच आढळून आलेला नाही. या व्हायरसचे अनिष्ट परिणाम मानवाच्या आरोग्यावर, मानसिकतेवर, समाजव्यवस्थेवर तसेच अर्थव्यवस्थेवर होत आहेत कोरोनामुळे जगातील सर्व अर्थव्यवस्था डबघाईला येऊन आर्थिक मंदी सुरू झालेली आहे. अर्थव्यवस्थेचा विचार केला असता यामध्ये उद्योगधंदे, व्यापार, सेवाक्षेत्र, कृषी क्षेत्र या सर्वांवर अनिष्ट परिणाम जाणवत आहे. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे यापासून रोजगारावर जास्त परिणाम जाणवतो कारण उत्पादन करण्यासाठी रोजगाराची फार आवश्यकता असते. लाकडाऊन नंतर कारखाने, उद्योगधंदे, दुकान इत्यादी बंद झाले, त्याचा परिणाम या लोकांच्या रोजगारावर झाला. रोजगार नसल्यामुळे मजुरांना राहण्याच्या जागेचे भाडे, किराणा, भाज्या अशा अनेक गोष्टी विकत घेण्याची त्यांची क्षमता नष्ट झाली आणि ते पुन्हा कधी सुरू होईल याची त्यांना शाश्वती नसल्यामुळे अनेकांनी आपल्या घराची वाट धरली. त्यांना त्यांच्या गावी परत जाण्यासाठी अनेक हाल-अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या.

भारतामध्ये बहुसंख्य लोक रोजंदारीवर काम करतात या लाकडाऊनचा गंभीर परिणाम भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर होईल. आपल्या देशाची परिस्थिती वेगळी आहे. इतर देशांप्रमाणे आपल्याला लॉकडाऊन करून भागणार नाही तर ज्या ज्येष्ठांना धोका आहे त्यांना वेगळे करावे लागेल. हजारो स्थलांतरितांना आपले घरदार सोडून रस्त्यावर निघावे लागेल. जागतिक कामगार संघटनेच्या अहवालानुसार भारतातीलच नव्हे तर संपूर्ण जगातील अनेक लोकांच्या नोकऱ्या गेल्या आहेत आणि भविष्यातही अनेकांच्या नोकऱ्यांवर टांगती तलवार असणार आहे. कोरोनाव्हायरस मुळे लॉकडाऊन काळात कामाचे तास कमी होणे, तसेच पगार कपात या गोष्टीमुळे बेरोजगारी वाढू शकते याचा सर्वात जास्त परिणाम विकसनशील देशांना बसेल.

बेरोजगारीमुळे सद्यस्थितीत अर्थव्यवस्था खिळखिळी झाली आहे म्हणजेच विकास दरात सातत्याने घसरण होत आहे. कोरोना मुळे किती नोकऱ्या जातील आणि अर्थव्यवस्था

पुन्हा रुळावर कशी येईल याचा अंदाज लावणे सध्या तरी शक्य नाही. अशी परिस्थिती मंती निर्माण करणारी आहे हीच स्थिती बराच काळ राहिली तर महामंती निर्माण होऊ शकते.

सरकारला काही उपाययोजना कराव्या लागतील त्या अशा की कामाच्या ठिकाणी असलेल्या मजुरांना संरक्षण देणे, अर्थव्यवस्थेला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आणि असलेल्या नोकऱ्यांना टिकविणे या तीन स्तरावर कार्य करणे गरजेचे आहे. यासोबतच सर्वांना सामाजिक सुरक्षा देणे, नोकरदारांना पगारी रजा देणे, अनुदान देणे, टॅक्समध्ये सूट देणे, शेतीसाठी अनुकूल पॅकेज जाहीर करणे इत्यादी गोष्टी देखील कराव्या लागतील. अशाप्रकारे उपाययोजना केल्या तर रोजगाराचा प्रश्न सुटू शकेल आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळेल

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी अर्थव्यवस्था समजली जाते. भारतातील मजुरांना कृषी व्यवसायातून रोजगार प्राप्त होतो तसेच कोरोना मुळे शहरांमध्ये काम करणारे मजूर खेड्यांमध्ये परतले आहेत ते पुन्हा शहरांकडे परत येतील किंवा नाही याबद्दल शंकाच वाटते. यावर उपाययोजना म्हणून महात्मा गांधीजींच्या तत्वाप्रमाणे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास करणे आवश्यक आहे यासाठी कृषी क्षेत्राचा विकासासोबतच लघु आणि कुटीर उद्योगांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांसाठी सोयी सवलती, बी -बियाणे, औषधी, पाणीपुरवठा, पतपुरवठा करणे तसेच शेतमालाला हमीभाव मिळवून देणे गरजेचे आहे. कृषी मधून उत्पन्न होणारा कच्चा माल लघु आणि कुटीर उद्योगात वापरता येईल कृषी क्षेत्रासोबतच लघु आणि कुटीर उद्योगाच्या विकास होईल आणि यामध्ये रोजगाराचा प्रश्न सोडविण्यासाठी मदत होईल.

संदर्भ:-

- १) उच्चशिक्षणाची भरारी आणि आव्हाने- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील, ज्येष्ठ शिक्षण अर्थतज्ञ
- २) <https://www.maharashtratimes.com>
- ३) <https://www.maharashtra.com>

ग्रंथालय आणि नॅक मूल्यांकन

डॉ.संजय नारायण मोरे (ग्रंथपाल)

चेतना हजारीमल सोमाणी वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालय,
श्रीमती कुसुमताई चौधरी कला महाविद्यालय, वांद्रे (पूर्व), मुंबई - ४०० ०५१.

उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविल्याशिवाय जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला आपणास सामोरे जाता येणार नाही हे लक्षात आल्यावर विद्यापीठ अनुदान आयोगाने नॅक या संस्थेची १९९४ साली स्थापना केली. देशातील उच्च शिक्षण देणा-या संस्थांचे शैक्षणिक मूल्यांकन करून त्या संस्थेचा दर्जा ठरवण्याची जबाबदारी या संस्थेस देण्यात आली. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्य झालेल्या निकषांच्या आधारे प्रत्येक महाविद्यालयाचे, विद्यापीठाचे, विद्यापीठातील अधिविभागांचे, शैक्षणिक सस्थांचे मूल्यमापन करून त्या सस्थांची गुणवत्ता ठरवण्याचे काम या संस्थेने हाती घेतले आहे.

नॅकच्या मूल्यमापनाचा मूलभूत पाया हा स्वयंअभ्यास अहवाल हा आहे या अहवालातून त्या शैक्षणिक संस्थेची गुणवत्तेबद्दलची समज व धोरणे स्पष्ट होतात तसेच आपले गुण आणि दोष स्पष्टपणे शोधण्याची मानसिकता दिसून येते. या मुळे गुणवत्तेबद्दलची सतर्कता व गुणवत्तेवाढीची दिशा स्पष्ट होते. या स्वयंअभ्यास अहवालाचा आधार घेऊनच नॅक त्या शिक्षणसंस्थेचे मूल्यमापन करून तिला गुणवत्ता प्रमाणपत्र देते. स्वयंअभ्यास अहवाल तयार करण्याचे तंत्र आत्मसात करणे ही प्रत्येक शैक्षणिक संस्थेची आवश्यकता आहे. नॅककडून उच्च संस्थांच्या मूल्यमापनासाठी स्वयंअभ्यास अहवालामध्ये मूल्यमापनाच्या सात कसोट्या दिल्या आहे. या सातही कसोट्या अत्यंत महत्वाच्या आहेत. या सात कसोट्यांच्या आधारे संस्थेने दिलेली माहिती हिच अधिकृतरीत्या निर्णायक ठरते.

सात कसोट्या

१) अभ्यासक्रमाचे स्वरूप (Curricular Aspects)

- महाविद्यालयामध्ये सुरु असलेले पदवी, पदविका प्रमाणपत्र व इतर अभ्यासक्रमाची सविस्तर माहिती

२) अध्यापन, अध्ययन आणि मूल्यमापन (Teaching, Learning & Evaluation)

- विविध अभ्यासक्रमासंदर्भात प्रवेश देण्यासाठी विद्यार्थ्यांची निवड व इतर माहिती.
- अध्यापनाचे दिवस, कामाचे दिवस, शिक्षकांची भरती, संशोधन व विस्तार या संदर्भातील सविस्तर माहिती.

- ३) संशोधन, सल्ला- सेवा आणि विस्तार कार्य (Research, Consultancy and Extension)
 - संशोधन वृद्धिंगत व्हावे म्हणून महाविद्यालयाने केलेले प्रयत्न
- ४) पायाभूत सुविधा, स्थावर मालमत्ता व अध्ययन सामुग्री (Infrastructure & Learning Resources)
- ५) विद्यार्थ्यांची प्रगती, विद्यार्थ्यांची कल्याण आणि विद्यार्थी सहभाग व संपर्क
- ६) संस्थेचे संघटन व व्यवस्थापन
- ७) सुदृढ आरोग्यदायी कार्यशैली

नॅक चे प्रमुख उद्दीष्ट विविध शैक्षणिक संस्थामधील गुणवत्तेची तपासणी करणे तसेच यथायोग्य मूल्यमापन करणे हे आहे. गुणवत्ता ही विविध घटकांवर आधारित असून त्याच संस्थेने चालविलेले विविध अभ्यासक्रम त्यातील विद्यार्थ्यांना उपलब्ध असणारे पर्याय चालविण्यात येणा-या अभ्यासक्रमाची व्याप्ती त्याची सखोलता हे सर्व लक्षात घेतले जाते. अर्थात या सर्व बाबी त्या शैक्षणिक संस्थेत येणा-या वा घेतल्या जाणा-या विद्यार्थ्यांची बौद्धिक कुवत, आजुबाजूचे वातावरण, शिक्षकांचे, ग्रंथपालांचे आणि शिक्षकेतर कर्मचा-याचे योगदान, शिक्षकांचे विषय शिकवण्यातील कसब, ग्रंथालय व त्यामार्फत देण्यात येणा-या सेवासुविधा, संस्थेचे एकंदर व्यवस्थापन आणि आर्थिक स्थिती, ग्रंथालय तसेच एकंदर संघटनात्मक रचना आणि इतर संबंधित घटक ह्यांवर अवलंबून असते. संस्थेचे प्रथम मूल्यांकन झाल्यानंतर एक ते दोन महिन्यांमध्ये नॅकतर्फे संबंधित संस्थेला दर्जा कळविला जातो. एकदा मिळालेला दर्जा पाच वर्षासाठी ग्राह्य असतो.

चेतना महाविद्यालयाने सुध्दा २००३ साली प्रथम मूल्यांकन करण्यासाठी सुरुवात केली. मूल्यांकनासाठी लागणा-या स्वयंअभ्यास अहवाल भरण्यास सुरुवात केली. त्यावेळेचे ग्रंथपाल अविनाश सहस्रबुध्दे व माझ्यासह इतर ग्रंथालय कर्मचा-यांच्या मदतीने एकत्र बसून नॅक मूल्यांकनासाठी स्वयंअभ्यास अहवालात ग्रंथालयाची लागणारी माहिती कश्याप्रकारे मागितली आहे, त्यात त्यांनी काय विचारले आहे या सर्व बाबीचा विचार करून ग्रंथालयाची माहिती भरण्यास सुरुवात केली. तसेच केळकर वझे महाविद्यालयाने नॅक मूल्यांकनात ग्रंथालयाचा सहभाग असे एकदिवसीय चर्चासत्रात आयोजन केले होते त्यात सहभाग घेऊन स्वयंअभ्यासात ग्रंथालयासंदर्भाची माहिती कशी द्यायची याचा खुलासा करून घेतला. तसेच इतर एक, दोन महाविद्यालयांचे स्वयंअभ्यास अहवाल पाहून योग्य ती माहिती स्वयंअभ्यास अहवालात भरण्यात आली. स्वयंअभ्यास अहवालात पायाभूत सुविधा, स्थावर मालमत्ता व अध्ययन

सामुग्री याकसोटी मध्ये ग्रंथालयाची पूर्ण माहिती नॅकने मागितली होती. उदा. अ) ग्रंथालय व माहिती सेवाचे व्यवस्थापन कसे केले आहे, ग्रंथालय किती दिवस उघडे असावे, कार्यालय वेळा, सल्लागार समिती आहे का इ. प्रश्न विचारले होते. आम्ही आहे ती खरी माहिती देण्याचा प्रयत्न केला. जेणेकरून नंतर अडचण येणार नाही याची काळजी घेतली. पहिल्या वेळी नॅकला जात असतांना ग्रंथालयाच्या जागेपासून ते ग्रंथालयातील पायाभूत सूविधांवर जास्त लक्ष केंद्रित केले होते ही सर्व माहिती पुरवण्यात आली.

प्रत्यक्ष नॅक समितीने भेट देऊन गेल्यानंतर दिलेल्या अहवालात त्यांनी ग्रंथालयाबद्दल केलेला उल्लेख हा चांगला होता. त्यांनी फक्त एकच त्रुटी ग्रंथालयाबद्दल दिली होती ती म्हणजे ग्रंथालयात अजून एकही संगणक नाही. ग्रंथालयाचा कारभार हा अजुनही जुन्या पध्दतीने सुरू आहे. ग्रंथालयात ग्रंथालय आज्ञावलीचा वापर होत नाही. त्यावेळी महाविद्यालयाला B+ हा दर्जा प्राप्त झाला.

सन २००५ साली माझी महाविद्यालयात ग्रंथपाल म्हणून निवड झाली असतांना ग्रंथालयाचे संगणकीकरण करण्याचे एक आव्हान समोर होते ते आम्ही पूर्ण करत SLIM21 ही आज्ञावली निवडली. तसेच ग्रंथालयाकडून नॅकला अपेक्षित असलेल्या सर्वोत्कृष्ट ज्या चौदा सेवा दिल्या आहेत त्या जास्तीत जास्त सोयीस्कर पध्दतीने देण्याचा प्रयत्न केला व त्या प्रत्येकाची नोंद करून ती स्वयंभ्यास अहवालात कसे मांडता येईल यांचा प्रयत्न केला, कारण २००८ साली पून-मूल्यांकन साठी जायचे होते त्या आधीचा अहवाल पाहून आपल्याला काय करायचे आहे यांचा विचार करण्यात आला:

- ग्रंथालयात प्रामुख्याने ग्रंथालय आज्ञावलीचा चांगल्या प्रकारे वापर करत ग्रंथालयातील सर्व सेवासुविधा आज्ञावली व संगणकाद्वारे देण्याचा प्रयत्न केला.
- ग्रंथालयातील सर्व पुस्तकांना बारकोड चिटकवण्याचे काम पूर्ण करण्यात आले, तसेच वाचकांना बारकोड असलेले देवाणघेवाण ओळखपत्र देण्यात आले.
- ग्रंथालयातील आज्ञावलीद्वारे विद्यापीठ, यु.जी.सी. व नॅकला लागणारे सर्व वार्षिक अहवाल तयार करण्यास सुरुवात केली.
- ग्रंथालयीन आज्ञावलीद्वारे वेब तालिका (OPAC) सुरू करण्यात आले व त्याचा वापर करण्याचे प्रशिक्षण देऊन त्यासंदर्भात वापरण्याचे माहितीपत्रक लावण्यात आले.
- ग्रंथालयातील आज्ञावलीचा वापर करून वार्षिक अंदाजपत्रक तयार करण्यास सुरुवात केली.

- ग्रंथालयीन सेवासुविधा विषयी जास्तीत जास्त माहिती विद्यार्थ्यांपर्यंत पोचवण्यासाठी माहितीपत्रक तयार करून ते महाविद्यालयाच्या वार्षिक अहवालामध्ये प्रसिध्द करून वेगवेगळ्या मार्गाने विद्यार्थ्यांपर्यंत पोचवण्यात आले.
- विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या ग्रंथालयभेटीचा दररोजचा आलेख तयार करण्यात आला, त्यासाठी ग्रंथालयात नोंदवही ठेऊन प्रत्येकाची नोंद घेण्यात येत असे.
- विद्यार्थ्यांसाठी सुरुवातीला ग्रंथालय भेट व ग्रंथ साक्षरता असा उपक्रम राबवण्यात आला.
- ग्रंथालयात ग्रंथप्रदर्शन व इतर उपक्रम राबवले गेले, जेणेकरून विद्यार्थी व शिक्षकांना ग्रंथसाठा पाहता येईल.
- ग्रंथालयाबाहेर लावण्यात आलेल्या बोर्डांला नवीन आलेल्या पुस्तकांची यादी व काही ग्रंथांची मुखपृष्ठे लावण्यात सुरुवात केली.
- ग्रंथालय समिती तयार करून वार्षिक दोन ते तीन सभा घेण्यास सुरुवात केली व ग्रंथालयात चांगल्या प्रकारे सेवा देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.
- तसेच ग्रंथालयाच्या नोटीस बोर्डावर रोजगार व शैक्षणिक संबंधित येणार-या वर्तमानपत्रातील कात्रणे लावण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांना चांगली माहिती मिळत गेली.
- ग्रंथालयाद्वारे वार्षिक गुणवंत वाचक असा पुरस्कार देउन वाचन संस्कृती वाढवण्याचा प्रयत्न केला.
- विद्यार्थ्यांना वेगवेगळी पुस्तके वाचण्यास देऊन त्या पुस्तकांबद्दल त्यांचे मत किंवा चर्चा करणे व त्यातून निवड झालेल्या विद्यार्थ्यांस बक्षिस देऊन जास्तीत जास्त वाचकवर्ग आकर्षित करणे.
- ग्रंथालयात संगणक व इंटरनेट सेवा पुरवून विद्यार्थ्यांनी यांचा लाभ घ्यावा यासाठी प्रयत्न करणे व त्याची नोंद ठेवणे.

अशाप्रकारे पुन-मुल्यांकनासाठी स्वयंअभ्यास अहवालात माहिती भरण्यात आली व त्याचे पुरावे तयार करण्यात आले. नॅक समितीने १६ व १७ जानेवारी २००९ रोजी भेट दिली व त्यांनी महाविद्यालयाला दिलेल्या अहवालामध्ये ग्रंथालयामूळे महाविद्यालयाला 'अ' दर्जा देत असल्याचे नमूद केले. तसेच ग्रंथालय पूर्णपणे संगणकीकरण असून ग्रंथालयातील सर्व सेवासुविधा या संगणकीकरणाच्या साहाय्याने दिल्या जातात. तसेच ग्रंथालय आज्ञावलीचा

पुर्णपणे वापर केला जातो व OPAC सुविधासुध्दा पुरवली जाते असा स्पष्ट उल्लेख अहवालात केला आहे. तसेच प्राचार्य व संस्थाप्रमुखांनी ग्रंथालयाबद्दल चांगला उल्लेख केला.

नॅक मूल्यांकनामुळे खूप काही चांगले शिकायला मिळाले तसेच इतर महाविद्यालयांना भेटी देऊन त्याच्याकडील उपक्रम जाणून घेण्याची संधी मिळाली. नॅकमुळे ग्रंथालयाकडे बघण्याच्या दृष्टिकोणात बदल झाला. नॅक मूल्यांकनामुळे ग्रंथालयात वाढलेल्या सेवासुविधांचा एक तक्ता दिला आहे, त्यात आपणास स्पष्ट होईल की, ग्रंथालयातील साधन, सामुग्रीमध्ये कशी वाढ झाली, तसेच कोणकोणत्या नवनवीन सुविधा पुरवण्यात आल्या. महाविद्यालयाने मार्च २०१७ मध्ये तिसरा नॅकचा टप्पा पार करून महाविद्यालयाला मिळालेला 'अ' दर्जा कायम राखला आहे.

अ. क्र.	यादी	नॅक मान्यता २००३ (प्रथम चक्र)	नॅक पुन्हा-मान्यता २००९ (द्वितीय चक्र)	नॅक पुन्हा-मान्यता २०१७ (तृतीय चक्र)
१	पुस्तके	५१,३५६	६६,९४०	९९,३८५
२	नियतकालीके/मासीके	५४	६८	५५
३	सीडी / ऑडिओ	-	३०७	५४४
४	बांधणी केलेले नियतकालीकांचे खंड	-	८२	४०१
५	ग्रंथालय संगणकीकरण	-	स्लिम २१ आज्ञावलीचा वापर करून ग्रंथालय संगणकीकृत केले.	स्लिम २१ आज्ञावलीचे अपग्रेडेशन केले.
६	संगणक	०१	११	१५
७	लॅपटॉप	-	-	०१
८	बारकोड प्रिंटर	-	०१	०१
९	बारकोड स्कॅनर	-	०३	०४
१०	फोटो स्कॅनर	-	०१	०३
११	प्रिंटर	-	०१	०२
१२	व्हॅक्यूम क्लिनर	-	-	०१
१३	एन-लिस्ट सदस्यता	-	-	घेतली
१४	ग्रंथालय संकेतस्थळ	-	-	होय www.chetalalibrary.webs.com
१५	क्युआर कोड सेवा	-	-	होय; पुस्तकांची माहिती आणि वेब ओपॅक पाहता

				येते.
१६	अभ्यासक्रम, प्रश्नपत्रिका आणि नोट्स	-	लॅन वर उपलब्ध होते.	ग्रंथालयाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहेत.
१७	पुस्तक परीक्षण स्पर्धा	-	-	महाविद्यालयातर्गत पुस्तक परीक्षण स्पर्धा घेतो.
१८	ग्रंथालय परिसंवाद	-	-	?

नॅक मुल्याकनासाठी तयार केलेल्या सेवा सुविधांचे फोटो संदर्भासाठी देत आहे

The image shows two screenshots of the SLIM21 library management system. The left screenshot displays the 'SLIM21 Taskbar' with various menu options like 'File', 'Acquisition', 'Cataloguing', 'Circulation', 'Serials', 'Tools', 'Library Visitors', and 'मरठी Help'. The right screenshot shows the 'SLIM21 Welcome' page with a search bar, 'Advanced Search' options, and a list of library items with details like 'Barcode ID', 'Call Name', and 'First Name'.

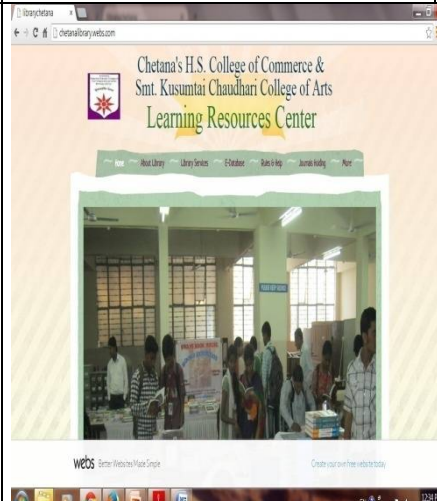
SLIM21 ग्रंथालय आज्ञावली

स्लिम वेब ओपॅक

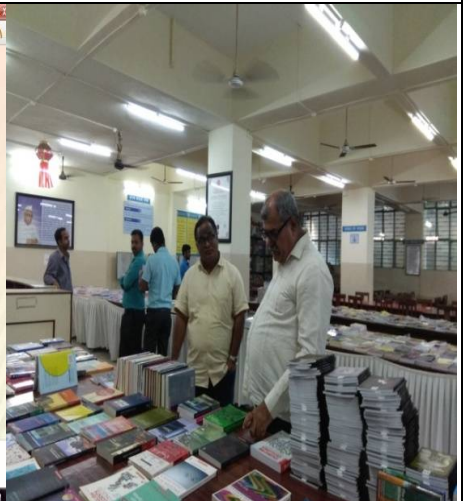
स्लिम मधिल युजर ची माहिती

ग्रंथालयाला नॅक समितीने दिलेली भेट

ग्रंथालयाचे संकेतस्थळ

वार्षिक ग्रंथप्रदर्शन २०१९

संदर्भ -

चेतना हजारीमल सोमाणी वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालय,
श्रीमती कुसुमताई चौधरी कला महाविद्यालय, वांद्रे (पूर्व), मुंबई -४०० ०५१.

धुळे शहरातील धोंडो शामराव गरूड जिल्हा वाचनालयाचा इतिहास

प्रा. डॉ. पी. एस. सोनवणे (संशोधन मार्गदर्शक)

(क.ब.चौ.उ.म.वि.,जळगाव) प्राचार्य श्रीमती

वि.उ.पाटील कला व कॅ.डॉ.भा.स.देसले विज्ञान

महाविद्यालय, साक्री जिल्हा धुळे.

दुर्गेश मोतीलाल खैरनार,

(संशोधक विद्यार्थी)

(क.ब.चौ.उ.म.वि.,जळगाव),

मु.पो. नकाणे ता.जि. धुळे

सारांश -

इंग्रजी अधिकारी मि. आर्थर सेंट जॉर्ज रिचर्डसन यांच्या प्रेरणेने सुरु झालेल्या तसेच धुळे शहराचे वैभव म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्राला परिचित असणारे जिल्ह्यातील पहिले सार्वजनिक वाचनालय म्हणून धोंडो शामराव गरूड जिल्हा वाचनालयाकडे पाहिले जाते. महात्मा गांधी, विनोबा भावे, पूज्य साने गुरुजी, लोकमान्य टिळक यांच्या पदस्पर्शाने पवित्र झालेली भूमी म्हणून धुळे शहराकडे पाहिले जाते. धोंडो शामराव गरूड, स्व. अशोक शिंपी यांसारख्या अनेक लोकांच्या योगदानामुळे वाचनालयाच्या वाढीला पोषक वातावरण लाभले. प्रशस्त संगणिक इमारत, संपन्न असा ग्रंथसंग्रह, मध्यवर्ती शांत परिसर, कर्तव्यदक्ष कर्मचारी वर्ग यांमुळे वाचकांची पाऊले आपसूक वाचनालयाकडे वळतात. महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक ग्रंथालयांपैकी एक असलेल्या धोंडो शामराव गरूड वाचनालयाचा इतिहास अभ्यासणे महत्त्वाचे ठरते.

शोधसंज्ञा - धुळे,वाचनालय, ग्रंथ, वाचक

प्रस्तावना -

ज्या ठिकाणी ग्रंथांचा संग्रह करून तर्कसंगत पद्धतीने मांडणी केली जाते, ग्रंथसंग्रहाची व्यवस्था व संघटन करून त्यांचा जास्तीत जास्त उपयोग व्हावा म्हणून प्रयत्न केला जातो अशा ठिकाणाला 'ग्रंथालय' असे म्हणतात. ग्रंथालय ही प्राचीन सामाजिक संस्था आहे. सार्वजनिक ग्रंथालय हे सुजाण व सांस्कृतिक नागरिक तयार करण्याचे केंद्र आहे. ग्रंथालय समाजविकासाचे महत्त्वाचे साधन आहे. त्यामुळे सार्वजनिक ग्रंथालयांना राष्ट्राची संपत्ती मानली जाते. अशी अनेक महत्त्वाची ग्रंथालये महाराष्ट्रात निर्माण झाली आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सार्वजनिक ग्रंथालये स्थापने करणे व चालवणे आव्हान होते. पण अशा स्थितीतही ग्रंथप्रेमी, ज्ञानप्रेमीनी व सामाजिक भान ठेवणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी मोठ्या ध्येयवादाने ग्रंथालये स्थापन केली. गवताच्या छपरात, झोपडीत सुरु झालेली ग्रंथालये आज भव्य दिव्य अन टोलेजंग

इमारतीत सुरु आहेत. त्यांचा ग्रंथसंग्रह व वाचकवर्ग दिवसेंदिवस वाढतच आहे. आजही सार्वजनिक ग्रंथालये ही नुसती भौतिक साधनाने संपन्न नाहीत तर शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक उपक्रम राबवून त्यांनी आपले अस्तित्व सिद्ध केले आहे.

उद्दिष्टे - धुळे शहरातील धोंडो शामराव गरूड जिल्हा वाचनालयाच्या ऐतिहासिक वाटचालीचा थोडक्यात आढावा घेणे.

गृहितके-

१. ग्रंथालयाच्या स्थापनेत असणाऱ्या व्यक्तीचे योगदान माहिती होते.
२. ग्रंथातीयातील वाचकवर्ग व वाचनसाहित्य यांची माहिती होते.
३. ग्रंथालयाच्या वाटचालीशी निगडीत आर्थिक बाबींची माहिती होते.

संशोधन पद्धती - प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

वाचनालयाची स्थापना - इ.स. १८०४ मध्ये महाराष्ट्रात ग्रंथालयांच्या स्थापनेत प्रारंभ झाला. सुरवातीच्या काळात ती फक्त युरोपीयांसाठी खुली होती ज्ञानाची गोडी महाराष्ट्रातील लोकांना लागावी म्हणून इ. स. १८३१ ते १८५५ या काळात नेटिव्ह जनरल लायब्ररी या नावाने जिल्ह्याच्या प्रमुख ठिकाणी कंपनी सरकारने ग्रंथालये स्थापन केली. यातूनच धुळे शहरात २७ जुलै १८५४ रोजी तत्कालीन जिल्हा न्यायाधीश आर्थर सेंट रिचर्डसन यांनी एक छोटेसे वाचनालय सुरु केले. धुळ्यात ११ ऑक्टोबर १८५३ रोजी तत्कालीन इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या प्रेरणेने सुरु झालेल्या शाळेत शिकणाऱ्या मराठी मुलांसाठी अवांतर इंग्रजी पुस्तके वाचण्याची गोडी लागावी म्हणून या शाळेनेच वाचनालयाची जबाबदारी आपल्याकडे घेतली. तसेच कृतज्ञता म्हणून या वाचनालयाचे नामकरण 'रिचर्डसन लायब्ररी द रिडींग रूम' असे करण्यात आले. सुमारे नऊ वर्षांनी धुळे शहरातील नागरिकांनी एकत्र येत वाचनालयाला सार्वजनिक रूप दिले. तसेच वाचनालयाचे नामकरण 'नेटिव्ह जनरल लायब्ररी' असे करण्यात आले. वाचनालय सार्वजनिक स्वरूपात आल्यावर पहिल्या अध्यक्षपदाचा मान रिचर्डसन यांनाच देण्यात आला. शाळेचे मुख्यध्यापक कार्यवाहक म्हणून ते काम पाहत होते. ६ मे १८६७ रोजी डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन, मुंबई प्रांत यांच्या सूचनेप्रमाणे नेटिव्ह लायब्ररीची नोंद सरकार दरबारी करण्यात आली. त्यावेळेस काणतेही सरकारी अनुदान वाचनालयास मिळत नव्हते. मात्र, धुळे नगरपालिका दरवर्षी शंभर रुपये देत असे. त्यानंतर इ. स. १९०७ मध्ये गणपतराव गोविंदराव

गरूड यांनी वाचनालयाच्या इमारतीसाठी श्री. धोंडो शामराव गरूड यांच्या स्मरणार्थ १,५०० रूपयांची देणगी दिली. वाचनालयाच्या नविन इमारतीच्या उदघाटनप्रसंगी 'धोंडो शामराव गरूड वाचनालय' असे नामकरण करण्यात आले. स्वातंत्र्यानंतर कायद्याची अंमलबजावणी सुरु झाल्यानंतर इ. स. १९५३ साली ग्रंथालयाचे रजिस्ट्रेशन करण्यात आले.

ग्रंथालयाची इमारत - इ. स. १८७२-७३ साली वाचनालयाची स्वतंत्र अशी अष्टकोनी पूर्ण दगडांची इमारत बांधण्यात आली होती. कालांतराने वाचनालयाचा वाढता व्याप बघुन १९०५ साली नगरपालिकेकडून सध्याची जागा मिळवून त्यावर दगडी इमारत बांधण्यात आली. १९७३ मध्ये वाचनालयाचे स्वतंत्र मुक्तद्वार हॉल तयार झाले. त्यांपैकी दर्शनी हॉलला महिला व बाल वाचकांची सोय करण्यात आली. सन २००० - ०१ ला पहिल्या मजल्यावर सुमारे ५० बाय ६० इतक्या क्षेत्र फळाचा भव्य हॉल बांधण्यात आला. त्यानंतर मेन बिल्डींगला लागून दोन मजली इमारतीचे बांधकाम सुरु करण्यात आले आहे. सध्या इमारतीच्या बांधलेल्या जागेचे क्षेत्रफळ ५,११५ चौ. फूट व मोकळ्या जागेचे क्षेत्रफळ १३,६२३ चौ. फूट इतके आहे. वाचनालयातर्फे नवीन अभ्यासिका व वाचनप्रेमींसाठी सभागृह सुमारे ३० लाख रूपये खर्चाचे उभारण्यात येत आहे. अभ्यासिकेचे ७५% काम पूर्ण झाले आहे.

ग्रंथसंग्रह- सन १९१९ साली ग्रंथालयांची ग्रंथसंपदा ५,५३२ होती. त्यात निरंतर दरवर्षी वाढ होत गेली. सन मार्च २०१९ अखेर ही संख्या ८९,४५७ पर्यंत पोहोचली. यामध्ये ८०% मराठी पुस्तके आहेत. राजा राममोहन रॉय प्रतिष्ठान कोलकाता यांच्याकडून दरवर्षी २० ते ३० हजार पुस्तके देणगी दाखल मिळतात.

नियतकालिके - वाचनालयात सुरुवातीपासून विविध विषयांवर सुमारे ३० ते ४० नियतकालिके उपलब्ध केली जात होती. आजमितीस ग्रंथालयात येणाऱ्या नियतकालिकांची संख्या १८९ इतकी आहे. त्यात ४३ दैनिके, ४२ साप्ताहिके, १२ पाक्षिके, ८६ मासिके, ३ त्रैमासिके व ४ इतर यांचा समावेश आहे.

दुर्मिळ ग्रंथसंपदा- वाचनालयाच्या निर्मितीपासून अनेक दुर्मिळ ग्रंथ वाचनालयात अतिशय सुरक्षितपणे ठेवण्यात आली. त्यात सन १९०० पूर्वी प्रकाशित झालेली सुमारे ४५० ग्रंथ आज वाचनालयात उपलब्ध आहेत. तसेच इंग्रजी संदर्भ ग्रंथाचा जो संग्रह वाचनालयात आहे तसा महाराष्ट्राच्या कोणत्याही वाचनालयाकडे नाही. ग्रंथालयातील दुर्मिळ ग्रंथांमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रंथ म्हणजे 'हिंदूस्थान सांपत्तिक द्रव्ये', 'प्राचीन व पाश्चात्य ग्रामसंस्था' इ. हे आहेत.

वाचकवर्ग- वाचनालयाच्या स्थापनेपासून वाचकवर्गाचा उत्तम प्रतिसाद लाभत आला आहे. सर्व वयोगटातील वाचकांचा यात समावेश होतो. महिला व बालवाचकांसाठी स्वतंत्र विभागाची निर्मिती करण्यात आली आहे. सन २०१८ - १९ या अहवाल वर्षात एकूण वाचकांची संख्या ३,७६,२२३ इतकी होती. त्यात महिला व बाल वाचकांची उपस्थिती अनुक्रमे १,४४७ व १,१२४ इतकी होती.

वर्गणीदार सभासद - वाचनालयाच्या सुरुवातीच्या काळात शहरातील दानशूर व्यक्ती वाचनालयाला आर्थिक मदत करत असत. त्यात काही सामाजिक संस्थानीही वाचनालयास मदत केली. अशा संस्थांना वाचनालयाचे आश्रयदाते सभासद म्हणून समाविष्ट करून घेतले आहे. तसेच आर्थिक मदत मिळविण्यासाठी एकरकमी वर्गणी भरण्या व्यक्तीस तहहयात सभासद म्हणून समाविष्ट करण्याचा निर्णय त्याकाळी संचालक मंडळाने घेतला होता. त्यामुळे आजमितीस वाचनालयाचे आश्रयदाते, तहहयात व सर्वसाधारण सभासद अनुक्रमे ११, ५८ व ११५० इतके आहेत.

विशेष वर्गणीदार- अमेरिकेस्थित मूळ भारतीय स्व. अशोक शिंपी व स्नेहल शिंपी या दांपत्याने आपल्या वाचनालयास देणगी म्हणून सुमारे दिड कोटीची ४,००० पुस्तके अमेरिकेहून पाठविलीत. एवढेच नाही तर पाठविण्याचा सर्व खर्च देखील त्यांनी केला. या पुस्तकांसाठी असंख्य विषयांवरील ग्रंथसंपदा वाचनालयास मिळाली असून यात सर्व प्रकारचे इन्सायक्लोपिडीया देखील समाविष्ट आहेत. तसेच ग्रंथ ठेवण्यासाठी अनेक दानशूर सभासदांनी व व्यक्तींनी वाचनालयास ४८ कपाटे देणगी स्वरूपात दिलीत. शिंपी दांपत्य केवळ ग्रंथ देणगी देवून थांबले नाही तर त्यांनी आपल्या मातोश्री, भाऊ आणि बहिणीच्या यांच्याकडून देखील साडेतीन लाख रुपये रोख देणगी पाठविली. तसेच अमेरिकेतील आपल्या मित्र परिवारास निवेदन पाठवून वाचनालयास रोख देणगी देण्याबद्दल आवाहन केले. त्यासंदर्भात दोन संस्थांनी वाचनालयास दिड लाख रुपये देणगी दिली. त्यामुळे वाचनालयाच्या वरच्या हॉलला स्व. अशोक शिंपी सभागृह असे नाव देण्यात आले आहे.

परिरक्षण अनुदान - सदर वाचनालय हे 'अ' वर्ग वाचनालय असल्यामुळे प्रतिवर्षी वाचनालयास महाराष्ट्र शासनाकडून सानुग्रह परिरक्षण अनुदान म्हणून रुपये ७,२०,२०००/- इतके अनुदान मिळते. शासनाने या अनुदानाच्या ५० % रक्कम ही सेवकांच्या वेतनावर खर्च केली जाते, तर २५ % रक्कम ही ग्रंथखरेदीवर आणि उर्वरित २५% रक्कम ही व्यवस्थापनावर खर्च केली जाते.

राजा राममोहन रॉय प्रतिष्ठानचे, कोलकाता योगदान -प्रतिष्ठानकडून दरवर्षी मराठी, इंग्रजी, हिंदी भाषिक पुस्तके देणगीदाखल मिळत असतात. ३१ मार्च २०१९ अखेर या विभागाची मराठी ग्रंथाची संख्या २,१०६ व इतर भाषिक ग्रंथ संख्या १७,०३९ इतकी झाली आहे. तसेच कॅटलॉग कॅबिनेट, टायपिंग मशीन, कपाट, झेरोक्स मशीन, संगणक इ. वस्तू मिळाल्या आहेत.

सांस्कृतिक कार्यक्रम - वाचनालय शहराच्या सांस्कृतिक चळवळीत नेहमी अग्रेसर राहिली आहे. सांस्कृतिक विभाग व महाराष्ट्र साहित्य परिषद यांच्या संयुक्त विद्यमाने विविध व्याख्याने आयोजित करित असते तसेच वाचनालयामार्फत गणेशोत्सव काळात वक्तृत स्पर्धा, नाट्यवाचन स्पर्धा, एकपात्री प्रयोग, काव्य वाचन स्पर्धा, कथाकथन स्पर्धा, गीतगायन स्पर्धा असे विविध कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. दरवर्षी अक्षरधारा प्रकाशन पुणे, कादंबरी प्रकाशन जळगाव, साहित्ययात्रा ठाणे, ग्रँट बुक बाजार नाशिक, स्टँडर्ड बुक मार्ट मुंबई, शुभम प्रकाशन पुणे यातर्फे विविध प्रकाशनाची भव्य ग्रंथ प्रदर्शन वाचनालयामार्फत भरविण्यात येते.

साखळी योजना - सन१९८० मध्ये जिल्हा वाचनालयाची मान्यता मिळाल्यापासून आपले वाचनालय महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रंथालयासाठी म्हणून असलेल्या सर्व योजना सातत्याने राबवीत आहे. साखळी योजना ही देखील शासनातर्फे राबविण्यात येणारी योजना असून आपले वाचनालय शासनाने ठरवून दिलेल्या नियमांवर जिल्ह्यातील तालुका व गांव पातळीवर वाचनालयांना एक महिन्यांच्या मुदतीवर परतीच्या बोलीवर ५० पुस्तके देत असते. हा उपक्रम सातत्याने चालविला जातो. या योजनेचा अनेक सभासद व ग्रंथालये फायदा घेत आहेत. नवीन स्थापन झालेल्या वाचनालयांशी संपर्क साधून या योजनेची माहिती करून दिली जाते व त्यांना योजनेचे सभासदत्व दिले जाते. प्रसिद्धी माध्यमातून या योजनेला नेहमी प्रसिद्धी दिली जाते. मार्च २०१९ अखेर या योजनेतील सभासदांची संख्या ३३ असून वाचकांची संख्या ५,६९० इतकी आहे.

दिवाळी अंक योजना - वाचनालयातर्फे राबविण्यात येणाऱ्या दिवाळी अंक योजनेला नेहमी मोठा प्रतिसाद लाभला आहे. या योजनेअंतर्गत सन २०१८ - १९ वर्षांतर्गत एकूण १२० प्रकारचे २५० अंक खरेदी करण्यात आले. दिवाळी अंकामध्ये धार्मिक, विनोदी, सामाजिक, साहित्यिक, शृंगारीक, भविष्यविषय, शास्त्रीय, सौंदर्य व आहार विषयक, शैक्षणिक क्रिडा विषयक, व्यायाम अशा विविध विषयांवरचे अंक खरेदी करण्यात आले.

संगणकीकरण - वाचनालयाचे संगणकीकरणाचे काम पूर्ण झाले असून गरजेनुसार त्यात आवश्यक ते बदल करता येतात. त्यात ग्रंथालयात असलेली संपूर्ण ग्रंथसंपदा नोंदविण्यात येत

असून प्रत्येक डाटाएन्ट्रीचे काम पूर्ण करण्यात आले आहे. एकूण ८९,५०० ग्रंथांची डाटाएन्ट्री करण्यात आली आहे. ग्रंथ देव-घेव, नविन सभासदत्व, वर्गणी, अनामत, प्रवेश फी, सभासद वर्गणी जमा करणे इ. कामांसाठी सॉफ्टवेअरचा उपयोग करण्यात येत आहे.

ग्रंथालय चळवळीत सहभाग - धुळे जिल्ह्याचे ग्रंथालय चळवळीचे प्रमुख केंद्र म्हणून या वाचनालयाकडे पाहिले जाते. ग्रंथालय चळवळीत गरूड वाचनालयाचा नेहमीच सक्रिय सहभाग असतो. जिल्ह्यातील सर्व सार्वजनिक वाचनालयांना मार्गदर्शन करणे, शासन दरबारी या वाचनालयांचे प्रश्न मांडणे, शासनाच्या विविध योजनांची माहिती करून देण्यासाठी शिबीर भरविणे, नवीन वाचनालयांना शासनाची मान्यता मिळवून देण्यासाठी मार्गदर्शन करणे व प्रस्ताव तयार करण्यासाठी मदत करणे या सर्व कामांसाठी वाचनालयाचे सर्व पदाधिकारी, वाचनालयाचे ग्रंथपाल, सहाय्यक ग्रंथपाल नेहमीच तत्पर असतात व सातत्याने सेवा देत असतात. तसेच इतर सर्व उपक्रमांना व कार्यक्रमांना आपले वाचनालय सतत मार्गदर्शन करत असते.

पुरस्कार - महाराष्ट्र शासनाचा सन २००३ - ०४ चा 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उत्कृष्ट ग्रंथालय पुरस्कार' शहरी उत्कृष्ट ग्रंथालय योजनेअंतर्गत 'अ' वर्ग शासनमान्य सार्वजनिक ग्रंथालयांपैकी या वाचनालयास प्राप्त झाला. सदर पुरस्कार सन १९८४ - ८५ पासून राज्यातील अ, ब, क, ड या वर्गातील शहरी विभागातील आणि ग्रामीण विभागातील ग्रंथालयांना पुरस्काराची रोख रक्कम देऊन गौरव करण्यात येतो.

समारोप -महाराष्ट्र शासनाचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुरस्कार प्राप्त धुळे शहरातील धोंडो शामराव गरूड जिल्हा वाचनालयाने जिल्ह्याच्या शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जडणघडणीत अमूल्य असे योगदान दिले आहे. अभ्यासू संचालक मंडळ, कार्यतत्पर कर्मचारी वर्ग, संपन्न ग्रंथ संग्रह, जागरूक वाचकवर्ग यामुळे ग्रंथालयाचा विस्तार वाढतच चालला आहे.

संदर्भ सूची -

१. पाटील, रविंद्र. (२०१४). महाराष्ट्राची शतायू अक्षरदालने. सांगली : नागनालंदा प्रकाशन.
२. वाचनसंस्कृतीचा ठेवा : राजवाडे, गरूड वाचनालय.(२०१९, एप्रिल २८). जळगाव :दैनिक लोकमत.
३. सरोदे, पितांबर.(२००४). खानेदशातील ग्रंथालय चळवळ. धुळे : का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्यन संस्था.
४. साळूंखे, गोपाल.(२०१७-१८). मार्च शब्दांची वारी, गरूड भरारी. यथार्थ - डिजीटल इ साप्ताहिक.
५. बोरसे, आशाबाई. (२०१८). धुळे शहरातील धोंडो शामराव गरूड जिल्हा सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या विकासात राजा राममोहन रॉय प्रतिष्ठानचे योगदान. नाशिक : य. च. म. मु. वि. नाशिक एम. लिब. प्रबंध.
६. १६४ वा वार्षिक अहवाल २०१८ - १९ धुळे : धोंडो शामराव गरूड जिल्हा वाचनालय.

-----*****-----

धुळे जिल्हयातील भिल्ल (आदिवासी) समाजाची आर्थिक स्थिती - एक दृष्टीक्षेप

श्री नितीन मांगुलाल महाले (सहाय्यक लेखा अधिकारी)
समाज कल्याण विभाग जिल्हा परिषद, धुळे

धुळे जिल्हयात भिल्ल जमातीची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर एकवटलेली आढळून येते सदर भील आदिवासी हे अतिशय दारिद्र्याच्या अवस्थेत आजही आहेत त्यांच्यापर्यंत शासनाच्या योजना ह्या मुबलक प्रमाणात पोहोचलेल्या नाहीत त्यांचा आजही पुरेसा शैक्षणिक विकास झालेला आढळून येत नाही त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण अतिशय अल्प अशा स्वरूपाचे आहे त्यांचा उदरनिर्वाह हा काबाडकष्टाची कामे करून होत असतो मोलमजुरी तसेच कंत्राटदारांच्या येथे कामे करीत हा समाज आपला उदरनिर्वाह भागवत आहे या जमातीकडे फारच तोकड्या लोकांकडे स्वतःच्या जमिनी राहिलेल्या आहेत कोरडवाहू जमिनी ह्या जास्त प्रमाणात आहेत जेथे काही पिकत नाही अशा जमिनी आहेत. बऱ्याचशा भिल्ल बांधवांनी आपल्याकडील जमिनी ह्या अतिशय मातीमोल किंमतीने दुसऱ्यास विक्री केलेल्या आहेत.

आदिवासी समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे स्वतःचा आर्थिक व सामाजिक विकास साध्य करणे आर्थिक विकास जर साध्य करावयाचा असेल तर भिल्ल समाजाने शिक्षित होणे गरजेचे आहे. दुर दृष्टी ठेऊन व योग्य नियोजन करणे आवश्यक आहे. जोपर्यंत शासनाच्या योजना ह्या आपल्यासाठी आहेत हे कळत नाही तोपर्यंत सदर योजनांचा लाभ आदिवासीला घेता येणार नाही. आदिवासी विकासाला सामोरे जाण्यासाठी एकच म्हणजे नविन ज्ञान आत्मसात करा. आदिवासी समाज हा भारतातील महत्वपूर्ण जनजातींपैकी एक महत्त्वाचा घटक आहे. आदिवासींना अनुसूचित जमातीचा दर्जा दिलेला आहे. परंतु आदिवासी भिल्ल समाजाचा आर्थिक व सामाजिक विकास झालेला दिसून येत नाही.

प्रास्ताविक :

आर्यांच्या आगमनापूर्वी या देशात अनेक टोळ्यांचे अस्तित्व होते. ह्या टोळ्यांतील लोकच या देशातील मुळ राहीवाशी होत. यातील काही टोळ्या आर्यांच्या शरण गेल्यात तर काही स्वाभिमानी टोळ्या पराभूत झाल्यानंतरही स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी डोंरदऱ्यांचा आश्रय घेवून आपले जीवन जगू लागलेत हा आधी राहीवास करीत असलेला समूह म्हणजेच आदिवासी होय. आदिवासी हा शब्द या मातीशी इमान सांगतो त्यांना वन्य जाती असेही म्हणतात. प्राचीन काळात भारतात राहत असलेल्या प्रोटोऑस्ट्रलाइड, मंगोलाईड व नेग्रीटो या भिन्न मानववंशापासूनच आदिवासींची उत्पत्ती झाली असल्याचे मत आता रुढ झाले आहे. म्हणजेच आदिवासी लोक हे या देशातील आद्य रहिवाशी होत. आर्य येण्यापूर्वी या देशात हिमालयाच्या पायथ्याशी आदिवासी गणांची राज्ये होती मात्र आर्यांच्या कुटील डाव पेचांना बळी पडून त्यांचा पराभव झाल्याने ते इतरत्र स्वसंरक्षणाकरीता स्थलांतरीत झालेले.

महाराष्ट्रातही आदिवासींची छोटी छोटी राज्ये होती काही जमिनदारही होते. ब्रिटीशांनी त्यांचे हक्क काढून घेतल्याने त्यांच्यात असंतोष निर्माण झाला. खानदेशात ही स्वयंभू व स्वतंत्र भिल्ल राजांना ब्रिटीशांचा हस्तक्षेप सहन झाला नाही त्यातून भिल्लांनी इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र उठाव केलेत अशाच स्वतंत्र, स्वाभिमानी जमातीवर लेखन करण्याची प्रेरणा मिळाली. अशाआदिवासी गटातील एक जमात म्हणजे भिल्ल आदिवासी होत. भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जमाती (Schedule Tribe) शब्दप्रयोग वापरण्यात आला आहे.

भिल्ल या शब्दाच्या उत्पत्तीविषयी असे सांगितले जाते की, द्रविड भाषेत धनुष्य बाणाला बिल असे म्हटले आहे. पुर्वीच्या काळी जो धनुष्य बाण वापरीत असे त्यालाच बिल असे म्हणत त्यांच्या समूहाला बिल समूह म्हणून ओळखले जाई. पुढे याच बिल या शब्दांचा अपभ्रंश भिल्ल असा झाला. महाराष्ट्रात आदिवासींचे जे दहा मोठे गट आहेत त्यापैकी भिल्ल एक होय. तसेच महाराष्ट्रातील तीन भौगोलिक विभागात सातपूडा विभाग एक येतो त्या विभागात धुळे, जळगांव व नंदुरबार जिल्ह्यात भिल्ल लोकांच्या दाट वस्त्या आढळतात.

भिल्ल ही महाराष्ट्रात जास्त लोकसंख्या असलेली जमात आहे. डोंगरदऱ्याप्रमाणे मैदानी प्रदेशातही भिल्ल लोकांची वस्ती आहे. साधारणतः गावाचा एक भाग या लोकांचा असतो ज्याला भिलाटी असे म्हणतात. धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल लोकांच्या वस्त्या ह्या गावांना लागुनच आहेत. यांच्यात माळचे, मोरे, ठाकरे, सोनवणे, गायकवाड, पवार इत्यादी आडनावाचे लोक आहेत. हे लोक बहुधा अशिक्षित असल्याने अंधश्रद्धाळू असतात. गुरे-ढोरे, बकऱ्या चारणे, मासेमारी, जागलकी, सालदारकी करुन आपला उदरनिर्वाह करतात काही लोकांकडे स्वतःची जमिन असल्याने त्यावर आपला चरितार्थ चालवितात.

ब्रिटीश काळापासून भिल्ल समाजाला स्वतःचे जीवन जगण्यासाठी सातत्याने संघर्ष करावा लागत आहे. ब्रिटीशांनी कधी कायदे करुन तर कधी बळाचा वापर करुन त्यांचे वन व जमिनीवरील अधिकार हिरावून घेतले. स्थानिक व्यापारी सावकार, दलाल व उच्च वर्णायांनी देखील आदिवासींची मोठ्या प्रमाणावर लुट केली.

स्वातंत्र्य प्राप्तीपासून आदिवासींच्या विकासासाठी विविध योजना राबवल्या जातात परंतु आदिवासी भिल्लांच्या जीवनात फारसा बदल दिसत नाही सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या युगात आदिवासींच्या भविष्याचे काय ? असा प्रश्न उपस्थित होतो. तरी आजच आधुनिकीकरणाच्या काळात आदिवासींवर आर्थिक व सामाजिक काय परिणाम होईल याचा शोध घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न आहे.

संशोधनाची उदिदष्टे

- 1) भिल्ल समाजाच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन करणे.
- 2) धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल समाजाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- 3) धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल समाजाच्या मागासलेपणाची कारणे शोधणे.
- 4) शासनाकडून राबविल्या जाणाऱ्या योजनांचा अभ्यास करणे.

- 5) धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाजासाठी राबविण्यात येणाऱ्या योजनांच्या अडचणींचा शोध घेणे व त्यावर उपयोजनांची शिफारस करणे.
- 6) धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाजाच्या आदिवासी समाज व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
- 7) धुळे जिल्हयातील भिल्ल विकास आराखडा तयार करून शिफारस करणे.

संशोधनाची गृहीतके

- 1) आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीचा आर्थिक विकास झालेला नाही.
- 2) आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीचा सामाजिक विकास झालेला नाही.

संशोधन पध्दती

नियोजित संशोधनासाठी संशोधक प्राथमिक आणि दुय्यम स्वरूपाची माहिती आणि आकडेवारी गोळा करून संकलन करणे प्राथमिक आकडेवारी गोळा करण्यासाठी संशोधक प्रश्नावली आणि मुलाखत तंत्राचा अवलंब करणार आहे तर दुय्यम स्वरूपाच्या माहिती आणि आकडेवारी साठी वर्तमानपत्रे, मासिके, संदर्भ पुस्तके, महसूल कार्यालयीन दस्तऐवज इ. चा वापर करणार आहे.

प्राथमिक साधने :-

शासकीय आकडेवारी सर्वेक्षण, सहकार अहवाल, महाराष्ट्र शासन अहवाल आदिवासी विकास मंत्रालय.

दुय्यम साधने :-

पुस्तके, मासिके, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्रे इ.

संशोधनाची मर्यादा :-

सदरचा विषय हा धुळे जिल्हयातील आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल आदिवासी यांचेवर केंद्रीत करण्यात आला आहे म्हणजेच धुळे जिल्हयातील शिरपूर व साक्री तालुका वगळता उर्वरित **धुळे व शिंदखेडा** तालुक्याचा समावेश बिगर आदिवासी उपक्षेत्रात (Other **Trible Sub Plan**) येतो. भिल्ल हा आदिवासी समाज शहरालगत राहत असून त्यांचा आर्थिक व सामाजिक मागासलेले जीवन तो आजही जगत आहे.

आजच्या परिस्थितीत धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाज हा जरी शहरालगत राहत असला त्यास आजच्या भाषेत आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील आदिवासी (Other **Trible Sub Plan**) म्हणतात त्यास आवश्यक असणाऱ्या मुलभूत गरजांपासून तो आजही वंचित आहे त्यात शिक्षण, आर्थिक विकास, सामाजिक विकास व आरोग्य हे अतिशय महत्वाचे घटक आहे हा समाज व्यसनाधिनतेकडे अधिक वळलेला आहे त्यामुळे या समाजाचे सरासरी जीवनमान हे कमी झालेले आहे.

भिल्ल समाजाची अविकासाची अनेक कारणे आहेत त्या कारणांचा ऊहापोह निष्कर्ष व शिफारसी या प्रकरणात करण्यात आलेला आहे सदर सुचना या भिल समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, तसेच आरोग्यविषयक उन्नती साध्य करण्यासाठी परिणामकारक सिध्द होऊ शकतात असे अभ्यासकाचे मत आहे.

भिल्लांचे आर्थिक जीवन

सामाजिक दर्जा ठरविण्यामागे व्यक्तीची आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय प्रगती किती आहे ही बाब जशी समाजात महत्वाची मानली जाते तसेच व्यक्तीच्या राहणीमानाचा दर्जा ही मानवी जीवनाचा अंग ठरतो.

स्थानिक बाजारपेठेत दुकानदार, व्यापारी, दलाल आदिवासींची मोठया प्रमाणावर लुट करतात. भूमिहीन शेतमजुर यांची स्थिती तर अजुनही दयनीय आहे. भूमिहीनांचे जीवन अस्थिर आहे. भूमिहीन हे रोजगाराच्या निमित्ताने गुजरात, कर्नाटक राज्यात ऊसतोडणीसाठी स्थलांतर करतात त्यांच्या मुला-बाळांचे शिक्षण राहून जाते त्यामुळे शिक्षणाअभावी भिल्लांची आर्थिक व शैक्षणिक स्थिती आणखीनच बिकट बनत चालली आहे. आजही भिल्लांचे रोजगार व कामकाजाच्या निमित्ताने मोठया प्रमाणावर स्थलांतर सुरु आहे. भिल्ल युवक हे केवळ पोलिस बनण्यातच मोठी धन्यता मानतात, उच्च शिक्षणाचे प्रमाण हे भिल्लांमध्ये खुपच कमी आहे.

भिल्लांची परंपरागत आर्थिक साधने

आदिवासी भिल्ल समाजात पुर्वीपासून पशुपालनाचा व्यवसाय हा चालत असे तसेच शेती करणे हा प्रमुख साधने होती भिल्लांमध्ये व्यवहार हे पैशाच्या स्वरुपात होत नसून ते एका वस्तुच्या मोबदल्यात दुसरी वस्तु देणे असा त्यांचा परंपरागत रुढी होती भिल्ल समाजाने वृक्षतोड केलेली नाही असे नमुद करावेसे वाटते की या समाजाने वृक्षांची निगा राखलेली आहे केवळ सुकलेले वृक्षांचा किंवा सुकलेले झाडाझुडपांचा उपयोग या समाजाने आपल्या रोजच्या उदरनिर्वाहासाठी केलेला आहे.

आदिवासी माणुस हा अतिशय प्रामाणिक आणि कष्टकरी समाज आहे तो ज्याच्यावर विश्वास ठेवतो त्याच्याशी एकनिष्ठ राहतो. सध्या भिल्ल समाज हा हातभट्टीची दारुचा व्यवसाय करीत आहे कारण त्याच्या कडे आता स्वतःची शेतजमीन राहिलेली नाही तो दुस-याच्या शेतात काबाडकष्ट करुन आपले जीवनमान जगत आहे त्याच्याकडे पुरेशी राहण्यासाठी जागा नाही तो अतिशय छोटया जागेत, झोपडीत राहत आहे आणि कसेबसे जीवन कंठीत आहे.

भिल्ल लोकांनी आपला जीवन चरितार्थ डोंगरांचा आश्रय घेतलेला होता तेथे जळावू लाकूड काढणेबोरे विकणे ससे मारणे शिकार करणे इत्यादी व्यवसाय करीत असत तसेच गावात शेतमजुरीही करीत असत वेळ मिळाला तर नाल्यावर जाऊन मासे खेकडी पकडत असत व ते विकून आपले दैनंदिन जीवन चालवित असत, स्त्रिया रानातून गवत आणून विकत असतात. वरील व्यवसाय भिल्ल लोक पूर्वी करीत असत आता त्यांच्या व्यवसायात काही प्रमाणात बदल झालेला आहे.

भिल्ल या जमातीजवळ थोड्याफार प्रमाणात शेती आहे ते शेती करतात काही दिवस रोजंदारी करून आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करीत असतात त्यांच्याजवळ भांडवलाचा अभाव असल्यामुळे ते सुधारीत तंत्रज्ञानाप्रमाणे आपली शेती करू शकत नाहीत व सुधारीत तंत्रज्ञानाचा वापर न केल्यामुळे शेतातून मिळणारे उत्पन्न हे अगदी अल्प प्रमाणात येत असते.

शहरालगत राहणारी भिल्ल तरुण मंडळी आता मिस्तरी कामे करायला शिकली आहेत तर काही गवंडी कामे करतात रोजंदारीने ठेकेदाराकडे कामे करीत असतात व आपली उपजिवीका भागवित असतात. शहरालगत राहणारा भिल्ल वर्ग हा आत्मनिर्भर होऊ लागला आहे शहरीकरण वाढल्यामुळे त्यास रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊ लागल्या आहेत परंतु शिक्षणाच्या बाबतीत तो आजही मागासलेला आहे.

आदिवासी अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक घटक

(Economic Factors in Tribal Economy)

प्रत्येक अर्थव्यवस्थेचे उत्पादन वितरण आणि उपभोग हे तीन प्रमुख घटक आहेत. समाजात वस्तुचे उत्पादन अधिक प्रमाणात करण्यात आले आणि समुहाच्या आवश्यकतांची पूर्ती झाल्यानंतर देखील उत्पादन शिल्लक राहिले तर त्या वस्तूचा विनिमय केला जातो. प्रत्येक समाजात आर्थिक क्रिया करण्याचा कोणता तरी विशिष्ट आधार असतो. त्या आधारावर श्रमविभाजन केले जाते. म्हणून अर्थव्यवस्थेचा विचार करीत असतांना उत्पादन, वितरण, उपभोग या तीन घटकांबरोबरच विनिमय आणि श्रमविभाजन या घटकांचा देखील विचार केला जातो. या घटकांच्या आधारावर आदिवासी समाजातील अर्थव्यवस्थेचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

श्रम विभाजन (The Division of Labour): आर्थिक जीवनात श्रम विभाजन अविभाज्य घटक असतो. आर्थिक क्षेत्राप्रमाणेच सामाजिक क्षेत्रात देखील श्रम विभाजन आढळून येते. अप्रगत आणि प्रगत अशा सर्वच समाजात श्रम विभाजन दिसून येते. आधुनिक समाजातील अर्थव्यवस्थेत श्रम विभाजन हे विशेषीकरणानुसार होत असते. आदिवासी समाजातील श्रमविभाजन हे प्रामुख्याने स्त्री लिंग भेदावर आधारित आहे.

शिकार हा प्रमुख व्यवसाय असलेल्या आदिवासी समाजात श्रमविभाजन हे स्त्री-पुरुषांच्या भेदावर आधारीत असते. या समाजातील स्त्रिया मुलांचे पालनपोषण करतात तसेच स्त्रीया या जंगलातून कंदमुळे, फळे, भाज्या गोळा करण्याचे काम करतात तर पुरुष शिकार आणि मासेमारी करतात. शिकार करण्यासाठी जास्त परिश्रमाची आवश्यकता असते. तसेच हे काम जोखमिचे असते म्हणून स्त्रीयांना शिकारीचे काम दिले जात नाही. पुरुष मंडळी मोठ्या प्राण्यांची शिकार करतात आणि स्त्रीया घरातील काम, कातडीपासून पोषाख शिवणे, कंदमुळे, फळे गोळा करणे इत्यादी कामे करतात. शिकारीसाठी आवश्यक असलेले पिंजरे, जाळी इत्यादी स्त्रीया बनवितात. पशुपालन आणि शेती करणाऱ्या आदिवासी जमातीत स्त्री-पुरुषांच्या भेदावर आधारीत श्रम विभाजनाची सार्वत्रिक स्वरूपाची नियमावस्था दिसून येत नाही.

कारागीरी करणाऱ्या जमातीत स्त्री-पुरुषांच्या आधारावर स्पष्टपणे श्रम विभाजन आढळून येत नाही पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांसुद्धा टोपल्या विणणे, सुत कातणे, विणणे, दोरी व चटई बनविणे इत्यादी कामे करतात. भारतात ज्या आदिवासी क्षेत्रात उद्योगाच्या विकास झाला त्या आदिवासी समाजातील पुरुष लोखंड कारखाने, कोळशाच्या खाणीत तसेच चहाच्या मळयामध्ये काम करतात.

उत्पादन (Production): आदिवासी समाजात भोजन आणि इतर आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन किंवा संकलन हे शिकार, मासेमारी, जंगलातील कंदमुळे, फळे भाजी, मध गोळा करणे, पशुपालन आणि कारागीरी इत्यादीद्वारे केले जाते. परंतु अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोनातून शिकार, मासेमारी, कंदमुळे, फळे गोळा करणे हे केवळ अन्नाचे संकलन होय ते खऱ्या अर्थाने वस्तूंचे उत्पादन नाही. त्याचप्रमाणे पशुपालनाद्वारे भोजन इ. गोष्टी प्राप्त करणे ही संकलन आणि उत्पादन या दोन्हीमधील अवस्था आहे. शेती आणि शिल्प उद्योग हे मात्र निश्चित रूपात उत्पादनाच्या श्रेणीमध्ये येतात.

वितरण (Distribution) : उत्पादनात अनेक घटकांच्या समावेश असतो. भांडवलदार, भुमी, संघटक आणि श्रमिक इ. घटकांच्या सहाय्याने उत्पादन केले जाते. उत्पादनात योगदान देणाऱ्या सर्व घटकांना त्यांच्या योग्यतेनुसार मोबदला दिला जातो. अर्थव्यवस्थेत वितरण अतिशय महत्वाचे असते त्या घटकांचे उत्पादनात प्राप्त झालेले योगदान लक्षात घेऊन त्या उत्पादीत वस्तूंचा किंवा पैशांचा त्यानुसार मिळणारा वाटा म्हणजे वितरण होय. आदिवासी समाजात वितरणाचे तत्व हे आर्थिक नसून सामाजिक तत्व असते म्हणून आदिवासी समाजात वितरण हे प्रथा आणि परंपरेनुसार केले जाते. साधारणतः हे वितरण उत्पादन कार्यात सहकार्य करणाऱ्या व्यक्तीच्या दर्जानुसार होत असते.

उपभोग (Consumption): कोणत्याही समाजातील अर्थव्यवस्थेचा उपभोग हा महत्वाचा घटक आहे. कारण उपभोगाकरीताच उत्पादन केले जाते. त्या वस्तूंचा जर उपभोग घेतला जात असेल तर त्या वस्तूंचे उत्पादन उपभोगाचा प्रत्यक्ष संबंध हा उत्पादन आणि वितरणाशी असतो. आदिवासी समाजात साधारणतः जीवन निर्वाहासाठी आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. उत्पादीत वस्तूंच्या वितरणानंतरच उपभोग प्रक्रिया सुरु होते. आदिवासी समाजात उत्पादन हे मर्यादित प्रमाणात असते. त्यामुळे उपभोगाचे प्रमाण देखील कमी असलेले आढळून येते.

भिल्लांचे सामाजिक जीवन

- 1) प्रगत समाजातील अनेक अनिष्ट प्रथांचा शिरकाव आदिवासींच्या जीवनात झाला आहे. बालविवाह, हुंडापध्दती, स्त्रियांविषयीचा अनुदार दृष्टीकोण यांसारख्या काही प्रथांचा या संदर्भात आपणास उल्लेख करता येईल.
- 2) परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत आदिवासी समाजातील अनेक चांगल्या सामाजिक प्रथांचा न्हास झाला.
- 3) प्रगत समाजातील जमीनदार, सावकार, व्यापारी, ठेकेदार, सरकारी अधिकारी अशा अनेक घटकांनी आदिवासी स्त्रियांचे लैंगिक शोषण केले त्यांच्या दृष्टीने आदिवासी स्त्रिया उपभोगाच्या वस्तू ठरल्या.

- 4) विविध धर्मप्रसारकांनी आदिवासीं विषयी सहानुभुतीपूर्ण दृष्टीकोण ठेवला होता परंतु त्यांच्या धर्मप्रसाराच्या कार्यामुळे आदिवासी आपल्या मुळ संस्कृतीपासून दुरावला गेला व तो विविध धर्माच्या नावाखाली स्वतःला हरवून बसला व तो विविध धर्मात विखुरला गेलेला आहे यात धर्मप्रसारकांनी आदिवासींचा फार मोठया प्रमाणात भोळेपणाचा फायदा उचलला आहे.
- 5) भिल्लांची पारंपारिक पध्दती तसेच रुढी हया लोप पावत चालल्या आहेत पुर्वी भिलाटीमध्ये ढोल व पावरीच्या नादात लग्ने लावली जात असत गावदिवाळी व होळी ही सणे मोठया उत्साहाने साजरी केली जात असत तसेच आदिवासी परंपरेनुसार लग्ने लावली जात असत तसेच सण साजरी केली जात असत परंतु सवर्ण समाजाने त्याच्यावरही घाला घातला आहे पारंपारीक ढोल-पावरी च्या जागी ताशा, बॅन्ड व डिजे पोहोचले आहेत त्यामुळे भिल्लांची युवा पिढी त्यांची वंशपंरापरगत साधने तसेच संस्कृती विसरत चालला आहे.

आदिवासी विकास

एकवीसाव्या शतकात भारत देश तांत्रिकदृष्टया प्रगतीकडे वाटचाल करीत आहे परंतु, सामाजिक दृष्टया भारतातील आदिवासी जमाती आजही त्यांच्या मुलभूत हक्कांसाठी झगडत आहे. आजही आदिवासी भिल्ल समाज मोठया प्रमाणात मागासलेला आहे. भारताच्या राज्यघटनेत देशातील सर्व स्तरावरच्या नागरिकांसाठी सर्व समाविष्ट व्यापक अशा तरतुदी केलेल्या आहेत शिवाय वेळोवेळी आदिवासींच्या विकासाच्या दृष्टीने अनेक कायद्यांच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने आदिवासींच्या आर्थिक विकासासाठी सरकार मार्फत विविध शासकीय योजना सुरु करण्यात आल्या आहेत. परंतु या योजना राबवितांना सर्वच योजना आदिवासी समाजापर्यंत पोहचत नाही या दृष्टीने पुढील उद्दिष्टये लक्षात घेवून मी या विषयाची निवड केली आहे.

महाराष्ट्र शासनाने इ.स.1998 मध्ये धुळे जिल्हयाचे विभाजन करुन नंदुरबार जिल्हयाची निर्मिती केली त्यामुळे धुळे व नंदुरबार जिल्हयात भिल्ल समाजाची लोकसंख्येचे दोन भाग पडले त्यात नंदुरबार जिल्हा हा 100% आदिवासी जिल्हा म्हणून नावारुपाला आला व धुळे जिल्हयात काही अंशी आदिवासी समाज राहिला.

त्यानंतर सरकारने आदिवासींच्या विकास करण्यासाठी टीएसपी (TSP) विभाग व ओटीएसपी (OTSP) विभाग अशा प्रकारे दोन विभाग करण्यात आले, टीएसपी विभागातील योजना व ओटीएसपी विभागातील योजना यांत फरक करण्यात आला. आजच्या परिस्थितीत धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाज हा जरी शहरालगत राहत असला त्यास आजच्या भाषेत आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील आदिवासी म्हणतात. त्यास आवश्यक असणाऱ्या मुलभुत गरजांपासून तो आजही वंचित आहे. त्यात शिक्षण, आर्थिक विकास, सामाजिक विकास, व आरोग्य हे अतिशय महत्वाचे घटक आहेत.

आदिवासींच्या विकासासाठी आदिवासी विकास विभाग व शबरी आदिवासी विकास महामंडळ स्थापन करण्यात आले. सदर विभागामार्फत अनेक योजना राबविण्यात येतात त्या योजनांचा लाभ खरोखरच ओटीएसपी क्षेत्रातील आदिवासींना होतो की नाही याचे अध्ययन करण्याचा हेतुने सदर विषय निवड केला.

निष्कर्ष :-

आदिवासी समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे स्वतःचा आर्थिक व सामाजिक विकास साध्य करणे. आर्थिक विकास जर साध्य करावयाचा असेल तर भिल्ल समाजाने शिक्षित होणे गरजेचे आहे. दुर दृष्टी ठेऊन व योग्य नियोजन करणे आवश्यक आहे. जोपर्यंत शासनाच्या योजना ह्या आपल्यासाठी आहेत हे कळत नाही तोपर्यंत सदर योजनांचा लाभ आदिवासीला घेता येणार नाही. आदिवासी विकासाला सामोरे जाण्यासाठी एकच म्हणजे नविन ज्ञान आत्मसात करा. आदिवासी समाज हा भारतातील महत्वपूर्ण जनजातींपैकी एक महत्त्वाचा घटक आहे. आदिवासींना अनुसूचित जमातीचा दर्जा दिलेला आहे. परंतु आदिवासी भिल्ल समाजाचा आर्थिक व सामाजिक विकास झालेला दिसून येत नाही.

- 1) आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीसाठी विशेष विकास निधी मंजूर करून त्यांच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.
- 2) भिल्ल जमातीला रोजगाराच्या संधी तसेच शैक्षणिक संधी मिळाल्यास त्यांना प्रगती साध्य करता येऊ शकेल तसेच त्यांचे शिक्षण अर्धवट राहणार नाही याचीही काळजी घेतली गेली पाहिजे.
- 3) पेसा कायद्याचा निकष आहे की ज्या गावात/पाडा आदिवासींची 50 टक्के वस्ती असेल त्याचा समावेश पेसा गावात करण्यात यावा ही अट शिथिल करण्यात येऊन ज्या गावात आदिवासींची 30 टक्के लोकसंख्या असेल त्या गावास पेसा क्षेत्रातील गाव घोषित करण्यात यावे. तसेच धुळे जिल्हातील गावांचा नव्याने सर्वे करण्यात येऊन भिल्लांच्या लोकसंख्येनुसार पेसा क्षेत्र घोषित करण्यात यावे.
- 4) आदिवासींच्या विकास कार्यासाठी किती पैसे खर्च झाले यावरून प्रगतीचा निष्कर्ष न काढता, त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक व स्वभावगुण विशेषांच्या विकासाच्या आधारे तो ठरवला गेला पाहिजे, या सूत्रानुसार आदिवासींच्या जीवनात जास्त हस्तक्षेप न करता त्यांनी चांगले जीवन जगण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न झाले पाहिजेत.
- 5) आदिवासी भागातील आरोग्यविषयक समस्या कोणत्याही एका विशिष्ट कारणाने निर्माण झालेल्या नसून सर्व कारणे परस्परपूरक आहेत. व्यसनाधिनतेमुळे ते दारिद्र्याच्या दृष्ट चक्रात अडकतात व्यसनाधिनता ही त्यांच्यात असलेल्या अज्ञान व अंधश्रद्धा वृत्तीमुळे निर्माण होते असे म्हणणे देखील चुकीचे होते कारण की शिक्षित व्यक्ती देखील व्यसनाधीन झालेल्या आढळून येतात त्यामुळे सर्व कारणांचा विचार करून त्यानुसार उपयोजना अंमलात आणली गेली पाहिजे.
- 6) आदिवासींच्या आर्थिक उन्नतीशिवाय त्यांना त्यांच्या मुलभूत गरजा प्राप्त करून घेता येणे शक्य नाही आर्थिक परिस्थिती व आरोग्य ह्या परस्परपूरक गोष्टी आहेत वैयक्तिक लाभाच्या योजना मोठ्या प्रमाणात वाढविणे गरजेचे आहे आर्थिक उन्नतीमुळे स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असणारे फळ, भाज्या, दुध त्यांना विकण्याची गरज पडणार नाही त्यांच्या वापरातून त्यांना योग्य प्रकारचा आहार मिळू शकेल.
- 7) आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीला शासकीय योजनांपासून अल्प लाभ मिळाला आहे.

शिफारसी :-

- 1) शेतीबरोबरच शेतीवर आधारीत उद्योगांवर भर दिल्यास आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत होऊ शकेल.
- 2) निराधार योजनांपेक्षा पायावर उभे करणाऱ्या योजनांना प्राधान्य देऊन आदिवासींना सक्षम करणे गरजेचे आहे.
- 3) आदिवासींच्या लहान मुलांच्या आरोग्यविषयक समस्येला वैयक्तिक अस्वच्छता प्रामुख्याने जबाबदार आहे वैयक्तिक स्वच्छतेच्या सवयीविषयी कुंटुंबामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रबोधन करण्याची गरज आहे. प्राथमिक वाटत असणाऱ्या गोष्टीदेखील आदिवासी वस्ती, पाडा, गाव भागात आरोग्याच्या बाबतीत महत्वाच्या ठरतात.
- 4) सार्वजनिक पिण्याचे पाण्याची आरोग्यासाठी काळजी घेणे आवश्यक आहे यात प्रामुख्याने प्रत्येक आदिवासींच्या घर /झोपडी पर्यंत पाईप लाईन टाकून नळ योजना सुरु करून स्वच्छ पिण्याचे पाणी उपलब्ध करण्यात यावे.
- 5) आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीचा शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक विकास झालेला नाही त्यास दारिद्र्य अशिक्षितपणा सरकारी योजनांपासून वंचितपणा / अज्ञान सरकारी कर्मचाऱ्यांचे दुर्लक्ष इत्यादी घटक कारणीभूत आहेत असे दिसून येते.

संदर्भ साधने :-

- 1) Dr.D.N.Majumdar and Dr.T.N.Madan- An Introduction to Social Anthropology Asia Publishing House, p.221
- 2) Dr. D.N.Majumdar-Races and Culture of India, p.355
- 3) इन्थ्रोवेन आर.इ. दि ट्राईब अँड कास्टस ऑफ बॉम्बे, तीन खंड1922, पुनर्मुद्रण-1994
- 4) भारतीय संविधान कलम 342(1)
- 5) महाराष्ट्र शासन नागरिकांची सनद आदिवासी विकास मंत्रालय मंुबई
- 6) श्री गो.रा.गोसावी - आदिवासींच्या कल्याणकारी योजना (आदिवासी संशोधन पत्रिका मार्च 1999)
- 7) डॉ.गोविंद गारे - महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृतीच्या समस्या व विकास
- 8) डॉ.गोविंद गारे- सातपुडयातील भिल्ल ऐतिहासिक व सामाजिक मागोवा
- 9) उपाध्याय विजय आणि शर्मा विजय- भारत की जनजातीय संस्कृती, मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी, भोपाळ,1989
- 10) उप्रेती हरिचंद्र- भारतीय जनजातीयाँ,मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी.
- 11) Ralf Piddington- An Introduction to Social Anthropology, Oliver and Boyd London, 1952, p.18
- 12) Majumdar and Madan- An Introduction to Social Anthropology, Asia Publishing House, 1956,p.188
- 13) Notes and Queries on Anthropology.

मासिके :-

- 1) महाराष्ट्र शासन धुळे जिल्हा गॅझेटियर
- 2) संशोधन पत्रिका आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था महाराष्ट्र राज्य पुणे
- 3) आदिवासी संदर्भ पुस्तिका- आवृत्ती 1 ली

-----*****-----

शेती व्यवसाय- हवामान बदलाचा परिणाम

Dr. Vasanti S. Nichkawade (Assoc. Professor)
Smt Binzani Mahila Mahavidyalay, Mahal Nagpur

प्रस्तावना-

प्रस्तुत शोधनिबंधात वातावरणातील बदलाचा शेतीवर मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या परिणामाची चर्चा केली जाणार आहे. वातावरणातील वाढत्या तापमानामुळे शेतीच्या उत्पादन खर्चात वाढ होत आहे. परिणामी मी शेती उत्पादन खर्च भरून निघत नसल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सामाजिक जीवनावर परिणाम होत आहे प्रस्तुत शोधनिबंध भारतीय कृषी, शाश्वत कृषी, व हवामानातील बदल या तीन विभागात विभाजित केला आहे.

भारतीय शेती -

वाढती लोकसंख्या आणि मानवाने स्वतःच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी सातत्याने केलेल्या मागण्या हे नव्या तंत्रज्ञानातून असंख्य गोष्टी जन्माला घालण्यास कारणीभूत ठरतात. या नव्या तंत्रज्ञानातून उत्पन्न होणाऱ्या गोष्टी आयुष्य अतिशय सुखकारक बनवतातच, मात्र परिणामी अन्न, हवा, पाणी, खनिजे आणि ऊर्जा यांच्यावरील खर्च वाढतो कारण हे सारे निर्माण करण्याचे नैसर्गिक स्रोत मर्यादित आहेत. आपल्या सभोवताली दृष्टीस पडणारे नैसर्गिक स्रोत व त्यात विलक्षण होणारी घट ही जागतिक हवामानामध्ये अचानक झालेल्या बदलामुळे आहे. आज तीव्रतेने जाणवणारी गोष्ट म्हणजे शाश्वत उपाय योजना ज्या तात्पुरत्या नव्हेतर कायमस्वरूपी अगदी पुढच्या पिढीच्या हितावह असतील अशा योजनेची गरज आहे. या उपाययोजना करण्याचा नैसर्गिक स्रोत मर्यादित आहे. याचे भान ठेवून त्याचा उपभोग व उपयोग प्रमाणीत होऊन शाश्वत विकास साधला जाईल अर्थात ही जबाबदारी कोणत्याही एका देशाची नसून संपूर्ण मानवतेच्या दिशेने विचार केल्यास या हवामान बदलाच्या परिणामाची सर्व जगाने एकत्रित दखल घेण्याची आवश्यकता आहे. भारत हा अति लोकसंख्येचा तसेच कृषिप्रधान देश आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्याच्या गरजा भागविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर कृषी उत्पादनाची आवश्यकता असते. पण दिवसेंदिवस हवामान बदलाचा परिणाम सर्वच घटकांवर होत असताना दिसतो. त्यात कृषी क्षेत्र या बदलांचा शिकार ठरत आहे. भारतात पर्जन्यमाना विषयी अनिश्चितता असल्यामुळे भारतीय कृषी मान्सूनचा जुगार आहे असे म्हटले जाते. भारतात कधी ओला तर कधी कोरडा दुष्काळ पडतो त्यामुळे भारतीय शेतकरी

हवालदिल होतो. मान्सूनचा जुगार असलेले कृषी क्षेत्र व त्यामुळे अनिश्चित उत्पादन व उत्पन्न यामुळे भारतीय शेतकरी कायम कर्जाच्या ओझ्याखाली दबलेला असतो.

महाराष्ट्र आणि कृषी व्यवसाय -

महाराष्ट्र हे भौगोलिक दृष्ट्या आणि लोकसंख्येच्या बाबतीत भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. राज्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 3.08 लाख चौरस किलोमीटर आहे. 2011च्या जनगणने प्रमाणे 11.24 कोटी लोकांपैकी 45.2% लोकसंख्या शहरी भागात वास्तव्याला आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 9.3 % एवढी लोकसंख्या महाराष्ट्रात आहे. महाराष्ट्रातील मुंबई ही भारताची आर्थिक राजधानी म्हणून ओळखली जाते. महाराष्ट्र राज्याचे अंतर्गत उत्पादित (GSDP) चालू किमतीनुसार (2011-12) 11,99,548 कोटी होते. शेती क्षेत्राचे GSDP तील योगदान 14.4% होते. एकूण रोजगाराच्या 55 टक्के रोजगार आजही शेती क्षेत्रातून पुरविला जातो. असे असले तरी महाराष्ट्राची शेती ही हवामान बदल आणि अपुऱ्या मोसमी पावसाच्या लहरीपणावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते. वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज भागविण्यासाठी हरितक्रांती नंतर मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन घेण्याचे ध्येय निश्चित केले गेले. शेतीत आधुनिक पद्धतींचा वापर, अति हानीकारक कीटकनाशके, रासायनिक खतांचा बेसुमार वापर केल्यामुळे शेतजमिनीचा कस कालांतराने कमी कमी होत जातो. व जमिनीचे मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषण होते. हवामानातील वाढते बदल आणि अनिश्चित पावसामुळे शेतीच्या शाश्वती करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. म्हणून शाश्वत शेती चा अर्थ बघणे आवश्यक आहे तो खालील प्रमाणे आहे.

शाश्वत शेती -

शाश्वत शेतीचा अर्थ, शाश्वत- शाश्वत म्हणजे वर्तमान पिढीच्या हितासाठी बाधा न आणणारा असा होतो. आणि शेती निसर्गनिर्मित शेतजमिनीवर पिके घेण्याची प्रक्रिया होय. अर्थात भावी पिढी यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी निसर्गनिर्मित शेतजमिनीवर पिके घेण्याची प्रक्रिया म्हणजे शाश्वत शेती होय. भावी पिढीसाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत स्रोतांना कोणत्याही प्रकारची ची हानी पोहोचू न देता वर्तमान पिढीच्या गरजा भागवण्यासाठी अवलंबिण्यात आलेली शेती पद्धत म्हणजे शाश्वत शेती होय. पर्यावरण संतुलनना बरोबर नैसर्गिक साधनांचा वापर करून आर्थिक दृष्ट्या फायदेशीर व टिकाऊ कृषी उत्पादन करण्यासाठी, ज्या शेती पद्धती व शेती कामाचा समावेश केला जातो त्याला शाश्वत शेती म्हणतात.

अर्थात शाश्वत शेती म्हणजे शेत जमीन, कृषी उत्पादन, जंगले, पशुधन, प्राणी व पर्यावरण यांचे कोणत्याही प्रकारे घट न होता संतुलित पद्धतीने उपयोग करून पुढच्या पिढीकडे ते हस्तांतरित करणे म्हणजे शाश्वत शेती होय. शाश्वत शेती म्हणजे नैसर्गिक पद्धतीने, सेंद्रिय पद्धतीने, किंवा पर्यावरणाचा समतोल राखून केलेली शेती होय. शाश्वत शेतीसाठी नैसर्गिक स्रोतांचा वापर करून

जमिनीची कुठल्याही प्रकारे सुपीकता नष्ट न होऊ देता व सुपीकतेत उत्तरोत्तर वाढ होण्यासाठी पिकांची फेरपालट, नैसर्गिक बियाणे, खते व जंतुनाशक याचा वापर करून दर्जेदार, सकस कृषिउत्पादन करणे होय. शेतजमिनीच्या गुणवत्तेवर कोणत्याही प्रकारचे दुष्परिणाम होऊ न देता शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ करण्याचे तंत्र म्हणजे शाश्वत शेती होय. या तंत्राला सदाहरितक्रांती या दुसऱ्या नावाने ओळखले जाते.

संशोधनाची गृहिते-

- * पर्यावरणाचे संतुलन राखणे शक्य आहे.
- * शाश्वत शेतीसाठी खर्च कमी लागतो.
- * शुद्ध पर्यावरण व हानीकारक अवशेष नसलेले उत्पादन करणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

- * शाश्वत शेतीची उद्दिष्टे जाणून घेणे.
- * शाश्वत शेती काळाची गरज आहे.
- * पर्यावरण आणि शाश्वत विकास समजून घेणे.

शेतीचे शाश्वतीकरण -

शेतीच्या शाश्वती करण्याची कल्पना बहु आयामी स्वरूपाची असून शेतीचा भौतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय विकासाशी संबंध आहे. यु. एस. कॉॅंग्रेसच्या मतानुसार, विविध स्तरातील शेती उत्पादन पद्धती जेव्हा दीर्घकाळपर्यंत उत्पादन वृद्धी आणि लाभ वाढतील व त्यात सातत्य पूर्णता साधताना पर्यावरणीय सुरक्षा, समान आणि सौंदर्यपूर्ण समाधान उपभोक्ता आणि उत्पादकांच्या दृष्टीने साध्य केले जाईल तेव्हा खऱ्या अर्थाने शेतीचे शाश्वतीकरण साध्य होईल

शाश्वत शेतीची आवश्यकता-

देशात घडून आलेल्या हरितक्रांती मुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ होऊन देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला ही हरित क्रांतीची जमेची बाजू आहे. परंतु हरितक्रांतीचे दुष्परिणामही अर्थव्यवस्थेवर व शेतीवर होत असल्याचे दिसून येते. सुधारित बी-बियाणे, रासायनिक खते पाणीपुरवठा, कीटकनाशक व आधुनिक यंत्रसामुग्री, अवजारे ही हरितक्रांतीची साधने होय. या साधनाच्या वापरामुळे शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ होऊन उत्पादनात वाढ झाली. परंतु पुढील काळात हरितक्रांती मुळे निवडक पिकांचे म्हणजेच गहू व धानाची उत्पादकता बरीच वाढली परंतु इतर पिकांच्या उत्पादकतेत फारशी वाढ होऊ शकली नाही. हरितक्रांती मुळे संकरित बियाणांचा वापर वाढत गेला परंतु त्यामुळे देशी व स्थानिक बियाणे नष्ट होऊ लागले. पाणीपुरवठ्या मुळे वर्षातून दोन/तीन पिके घेणे शक्य झाले. चुकीच्या व्यवस्थापनामुळे शेतजमिनीचे क्षरण होऊन शेतीमधील पोषकद्रव्य नष्ट होऊ लागली. रासायनिक खतांच्या वापरामुळे पिकांचे उत्पादन वाढले पण जमिनीची सुपीकता नष्ट होऊ लागली. कीटकनाशकांच्या वापरामुळे पिकांचे संरक्षण झाले पण मृदा प्रदूषण वाढले. हरितक्रांतीने

नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग महागडा असल्यामुळे मोठ्या शेतकऱ्यांना फायदा झाला व लहान/ सीमांत शेतकरी यापासून वंचित राहिले व यामुळे आर्थिक विषमता वाढत गेली. हरितक्रांती अंतर्गत शेतकऱ्यांनी आधुनिक बियाणांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर सुरू केला. या बियाणांमुळे उत्पादनामध्ये वाढ होते हा एक समज शेतकऱ्यांमध्ये पसरला. परंतु या जीएम, बीटी, बियाणांच्या वापराचे बरेच दुष्परिणाम होते. या बियांची उगवण्याची क्षमता ही कमी असते. तसेच या बियाण्यांसाठी वापरायची खते, कीटकनाशके ही अतिशय खर्चिक असतात. बरेचदा बियाणे न उघडल्यामुळे व नुकसान झाल्यामुळे शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याची उदाहरणे आहेत. या संकरीत बियाणांमुळे होणाऱ्या नुकसानीला टाळण्यासाठी श्री कृष्णा प्रसाद यांच्यासारख्या संशोधक वृत्तीच्या व शेतकरी कुटुंबातील सजग नागरिकांमुळे पुन्हा हा सेंद्रिय पिकाकडे शेतकरी वळता होणे याचे श्रेय कृष्णप्रसाद सारख्या उच्चशिक्षित जीत संशोधकांकडून जाते .

शाश्वत किंवा सेंद्रिय शेती-

श्री कृष्णा प्रसाद कर्नाटक राज्यातील शेतकरी कुटुंबातील जन्म असलेले व पारंपारिक व कुटुंबातील लोकांकडून शेती करण्याचा वारसा त्यांना प्राप्त झाले ना शेती व पर्यावरणाशी असलेले प्रेम वस्था यामुळे श्री कृष्ण प्रसाद यांच्या शैक्षणिक जीवनाला मोठी कलाटणी मिळाली त्यांनी पर्यावरण शास्त्रातून आपले अभियांत्रिकी शिक्षण पूर्ण केले. जपानचे एक लेखक Masanobu Fukuyova , " वन स्ट्रॉ रिवोल्यूशन" या पुस्तकाने कृष्णा यांना प्रेरणा मिळाली यातून त्यांनी त्यांची ध्येयधोरणे निश्चित केली. बियाणांच्या उपलब्ध विविध स्थानिक सेंद्रिय जातीविषयी माहिती संकलन कार्य त्यांनी हाती घेतले. व त्यातून त्यांच्या लक्षात आले की, पारंपारिक बियाणांच्या विविध जाती लोक पावत चाललेल्या आहे . बियाणे अतिशय उत्कृष्ट आणि टिकाऊ आहेत. सेंद्रिय शेतीमध्ये काम करण्यासाठी कृष्णा यांनी ग्रीन फाऊंडेशन या संस्थेमध्ये सहभागी झाले.त्यांच्या मते शाश्वत किंवा सेंद्रिय शेती करताना खालील काळजी घेतली जाते.

शाश्वत शेती करताना-

1. सतत वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येच्या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता शेतामध्ये राहिल याची खबरदारी घेतली जाते. 2 जमिनीचा उपजाऊ शक्तीचा वापर करताना तिचे मूळ शक्ती कायम राहिल याची खबरदारी घेतली जाते. 3 कोणत्याही नवीन तंत्रज्ञानामुळे शेत जमीन प्रदूषित होणार नाही याची काळजी घेतली जाते. 4 जमिनीच्या सुपीकतेला, उपजाऊ शक्तीला बाधा पोहोचणार नाही तसेच जमिनीचा न्हास होणार नाही याची दक्षता घेतली जाते.

शाश्वत शेतीचे घटक-

शाश्वत शेतीची संकल्पनासाकार करताना पिकांची फेरबदल, सेंद्रिय खतांचा वापर, हिरव्या खतांचा वापर, पिकांची विविधता, पुन्हा उत्पादनक्षम ऊर्जेचा वापर, पाणीपुरवठ्याचे योग्य

व्यवस्थापन, सेंद्रीय शेतीला प्रोत्साहन, कोरडवाहू शेतीचे व्यवस्थापन आणि अन्नधान्य बँकेचा प्रयोग इत्यादी शाश्वत शेतीचे घटक आहेत.

शाश्वत शेती आणि पर्यावरण-

कृषी क्षेत्रात इतर क्षेत्रा सारखेच आर्थिक वाढीची क्षमता आहे. ग्रामीण भागात कृषीचा सामाजिक आर्थिक वास्तवाचे एक नैसर्गिक संबंध आहे त्यातून आपल्याला भारतात सध्या सुरु असलेल्या अनेक संघर्षांचे व सामाजिक शांततेचे मूळ कशात आहे हे समजू शकते .तापमान व त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या ऋतू मानाचा शेतीमधील उत्पादनावर मोठा परिणाम दिसून येतो.वाढणाऱ्या तापमानाचा परिणाम शेती उत्पादन, पशुधन, मच्छी उत्पादन, व इतर संबंधित अनेक घटकांवर मोठ्या प्रमाणावर जाणवतो प्रत्येक 20 अंश सेल्सिअस तापमानाची वाढ शेतीचे उत्पादन पाच टक्क्याने कमी करण्यास कारणीभूत ठरते. 1971-2007 या काळामध्ये मोठ्या प्रमाणावर तापमान वाढ दिसून आली जी 1998-2007 या काळात सर्वात अधिक होती. ही तापमान वाढ मुख्यतः हिवाळ्यात व पावसाळ्यानंतरच्या कालावधीत अधिक असते. तिचे प्रमाण अनुक्रमे 0. 8अंश सेल्सिअस आणि आणि 0.82 असते त्याच प्रमाणे पावसाळ्यापूर्वी व पावसाळ्यात दरम्यानही तापमानात वाढ जाणवते.

संपूर्ण भारतात तापमानाचे भौतिक परिणाम पुढील प्रमाणे दिसून येतात-

भूपृष्ठावरील तापमान 20 ते 40 अंश सेल्सिअस वाढ झालेले बदल पावसाच्या प्रमाणात व वितरणात पावसाळ्या दरम्यान व इतर वेळी झालेले बदल पावसाळ्याच्या दिवसांमध्ये 15 दिवसांमध्ये 15 दिवसाची घट पर्जन्यमानाची तीव्रता 1 ते 4 मिलिमीटर प्रतिदिवस वाढते .वाढळ वाऱ्याच्या वेगात व तीव्रतेने वाढ होते. हे बदललेले वातावरण भारतीय शेतीवर दुहेरी हल्ला चढविते. ते असे की भारतातील पूर्ण शेती क्षेत्रापैकी 60 टक्के शेती क्षेत्र पावसावर अवलंबून आहे म्हणजेच मान्सूनवर अवलंबून आहे त्यामुळे अधिकच धोक्यात येते. दुसरे म्हणजे भारतातील एकूण शेती पैकी 80 टक्के शेतकरी हे लघु भूधारक अथवा सीमांत भूधारक म्हणजे शेतकऱ्याकडे एक हेक्टर पेक्षा कमी जमीन आहे त्यामुळे वातावरणातील बदलाचा परिणाम पेलण्याची त्यांची क्षमता अतिशय कमी आहे. लोकांच्या बदललेल्या खाण्यापिण्याच्या सवयी व बाजारपेठेतील मागणी यांच्या अनुषंगाने देशात विविध भागात शेतकरी गहू व तांदळाचे पीक मोठ्या प्रमाणावर घेऊ लागला आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी ज्वारी बाजरी राळे यासारखे धान्य त्या त्या भागातील वातावरणात चांगले पिकत होते त्याचे उत्पादन थांबविले. वातावरण बदलाचा परिणाम मुख्यतः तांदूळ व गहू या पिकांवर जास्त होतो त्यातही विशेषतः गव्हावर अधिक परिणाम होतो. झालेल्या अभ्यासाअंती असे लक्षात येते की, रब्बी हंगामावर उदाहरणार्थ गव्हाचा हंगाम. वातावरण बदलाचा खरीप हंगामापेक्षा अधिक परिणाम जाणवतो यामुळे रब्बी हंगामात घट झालेली दिसून येते.

निष्कर्ष-

भारतीय शेती वर वातावरणातील बदलाचा परिणाम होण्यास कारणीभूत ठरणारी भारतीय शेतीची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहे 1 भारतीय शेतीतील लघु सुधारक शेतकऱ्यांचे मोठे प्रमाण 2 वारंवार येणारी नैसर्गिक संकटे म्हणजे दुष्काळ व वादळ 3 पावसावर आधारित शेतीचे मोठे प्रमाण 4 देशातील विविध भागात शेती उत्पादनातील मोठ्या प्रमाणावरील विविधता इत्यादी.

वातावरण बदलाचा परिणाम शेतीवर होतो व यामुळे अन्नधान्य उत्पादनावर त्याचा परिणाम होतो जसे अन्नधान्याचे प्रमाण त्याचा दर्जा त्यांच्यातील पोषण तत्वांचे प्रमाण हे सर्व घटक प्रभावित होतात. सध्याच्या वाढत्या लोकसंख्येच्या आधारावर शेतीचे उत्पादन परिणामी अन्नधान्याचे उत्पन्न वाढण्याची निकडीची गरज आहे. दरवर्षी हे प्रमाण 2 बिलियन ते 4 बिलियन एवढे वाढायला हवे आहे परंतु तू याउलट जगातील विविध देशात भारतासहित वातावरणातील बदलामुळे कृषी उत्पन्न मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित होत आहे. वातावरणातील बदलाचे सकारात्मक बदल अपेक्षा त्याच्या दुष्परिणाम ते धान्य उत्पादनाला प्रभावित करतात ते अधिक असल्याचे दिसून येते. अलीकडच्या काळात शेती वा अन्नधान्य उत्पादनावर होणारा वातावरण बदलाचा परिणाम यासंदर्भात अनेक गोष्टींवर संशोधन केले. यामध्ये कृषी उत्पादनावर होणारा परिणाम त्याच प्रमाणे शेतीशी संबंधित इतर उद्योग जसे पशुपालन यावरही परिणाम होतो. हे लक्षात आले. पशुपालनासाठी आवश्यक अन्नधान्याचा पुरवठा शेती उत्पादनातून होतो. त्यामुळे ते ही वातावरणातील बदलामुळे प्रभावित होतात. पर्जन्यवृष्टी च्या बदललेल्या स्वरूपाचा परिणाम भारतीय शेती क्षेत्रावर पाहिला मिळतो कारण भारतीय शेती क्षेत्र हे त्या-त्या भागातील वातावरणाच्या स्थितीवर आधारित आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

- * भारतीय अर्थव्यवस्था- रुद्र दत्त सुंदरम
- * भारतीय अर्थव्यवस्था- डॉ. सुधाकर शास्त्री
- * अर्थसंवाद अंक
- * योजना मासिके
- * दैनिक वर्तमानपत्र- लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाइम्स इत्यादी.

Bartaca manaa ivkxasa

**pa Da'ivanaab baayal a(AqSaas-a ivBaayanaK)
ndalranha kxalata ija magpatJ**

safaha (Abstract) :

IakosaKxacyaa sarahaalla ivkxasaaco magja - mapa kurNyacaonakwa AaTiraTIya paatalIvar valvabl pairisqatalnasar badlabaAaZLilal yataata. yaacaaka ek Baaga mhNatal ivasaayaa SataKxacyaa SaroTI 'manava ivkxasa' ha ivkxasaivasayak inakwa Aistatvaata Aalaa jao manava ivkxasa inadSakxacyaa (Human Development Index) sahayyaano mapanyaata yatao yaanasar sarahaana sarahaana raTsaabaU.N.D.P. vdarar pahlaa jaagaitakx manava ivkxasa Ahvaala 1990 laa pakxaiSata kxaba. tyaanatarl i vaivaala raTsaabaAaTiraTIya va rajya staravarlla manava ivkxasa Ahvaala pakxaiSata kxaba paamkyaano jaagaitakx paatalIvar pagata dSakxacyaa manava ivkxasa ha {ccastariya tar garlba raTsaaba inamastariyaca AaZLilal yata Aaho ivasata : Aaiqakx ivkxasa va manava ivkxasa yaa dabo/Onaatmk sahsa/IAaZLilal yatao Baartaca manava ivkxasa pagata dSakxacyaa talnata kmil tar Aivakxasata dSakxacyaa talnata jaastaca AaZLilal yatao Baartaamoyao raTiraTIya paatalIvar manava ivkxasa inadSakxacyaa paatalIvar pahliyaasa, tyaamoyacpaTpaal 990 (0.460) paasatal 2018 (0.640) payaba/inayamtapalvaovaaZ Jaalabal idsakxacyaa yatao rajyainahaya manava ivkxasaamoyacpaTpaal AaZLilal yatao paamkyaano kxol, pajaba, tamLnaaDU maharalTI va hiryaana yaa rajyabaal manava ivkxasa {ttara isqatala tar Aaisaa, {ttar padSa, Aasama va ibahar yaa rajyabaal manava ivkxasa kmakxata isqatalmoyaca AaZLilal yata Aaho AaTiraTIya paatalIvar paatalIvar Baartaamoyao salala Aaiqak ivkxasa va manava ivkxasa yaa dabo/Onaatmk sahsa/IAaZLilal yata Aaho

hijada (Keywords): manava ivkxasa , manava ivkxasa inadSakxacyaa, paita vyaatal {tpanna , sarasarl Aayana , SallaiNak saoyataa ,Aaiqakx ivkxasa , ivalanataa va manavaal BaalDila.

1.1 pataana (Introduction): nabaigak Saas-aova saamaikakx Saas-aoyacpaita malabatal svarjpaaca firrkx AaZLilal yatao paamkyaano nabaigakx Saas-aatala inayana vaa isadaba/ pairisqatal inarpaaka svarjpaaca Asataata tar saamaikakx Saas-aatala inayana, tatvaovaa isadaba/ihopallata : pairisqatal sapaka AaZLilal yataata. yaaca paatalIvarnasar AaTiraTIya paatalIvar Aaiqakx va sarahaalla ivkxasa mapanyaacyaa inakwamoyao salala vabarabl badla Jaalaba idsakxacyaa yatao Agadl pairilalkx kxalamoyaoAnna - Qanya , paSana , Qataa va Eina pacraza [. cyaa sahayyaano sarahaalla ivkxasaaco mapana kurNyaca yata Asaomoyacpaita kxalata madicyaa Saatanatarl pa. mayar va baalDivalna , kxanao , Aaqar yajastana va paamalD [. AqSaas-aSaabaal Baalalkx va vaastavakx {tpadnaacyaa sahayyaano Aaiqakx ivkxasaacyaa mapanaala mahtva idlabohatao tar natarl paalAaqar lainsa yaal Aaiqak va sarahaalla ivkxasaaco makya mapadD/ mhNatal paita vyaatal {tpannaala paalanya idlabohatao paalAakona va ircaDsana yaal ivkxasaaco makya inakwa mhNatal 'Aaiqak kxalyaala' yaa GaTKalaa manyataa idlabal hatal tar saanyaaal ivacaarvatal paalAakona-maesa- yaal Aaiqakx va sarahaalla ivkxasaacyaa mapanaamoyacosamaikakx va Aaiqak samanataar Bar idlabaa idsakxacyaa

ivasaayaa SataKxacyaa SaroTI navayaa dSakxamoyao paal Amtya- sana va mahtaba {la - hk yaal IakosaKxacyaa sarahaalla ivkxasaaco mapana kurNyakiirtaa 'manava ivkxasa' hl sakxipanaa Aistatvaata Aalalal. manava ivkxasaacal hl sakxipanaa manava ivkxasa inadSakxacyaa Avalal Asatao jaopaita vyaatal {tpanna , sarasarl Aayana va SallaiNakx namaKxila yaa makya talna GaTKalal Aalairta Asatao sarahaana raTsaaba salala yaalaa manyataa padana kurjina U.N.D.P. vdaral 990 paasatal inayamtapalvaovaaZ-jaagaitakx manava ivkxasa Ahvaalacoa pakxasana kurNyaca yata Aaho yaanasar Baarta sarkvaroraTIya paatalIvar va Baartaatala rajya sarkvaral

rajya paatalivar manava ivakasa Ahvaalaacavababab pakvSana kirbaAho sababa Baartaacyaa AaTaraTiyaa, raTiyaa va rajya paatalivarilla manava ivakasaacyaa svarpaababacyaa Aqayanaakirtaa sadr ivalayaacal inavaD pastata Saakvitaalkirtaa kirNyata Aalaba Aho

1.2 saabaaca Azara :

- A) **1990 caa paata jagaitak manava ivakasa Ahvaala** - yaa saraata paihlyaa jagaitak manava ivakasa AhvaalaamOyomanava ivakasaacal vyaakyaa, Aqa-va inaaark GaTkx [. baabata ivavacana kirbaAho sababata manava ivakasa inadSaakvital ranaa va samakirNa yaa baabata {hapabo kirNyata Aalaba Aho manava ivakasaacyaa makya taina inaaark GaTkxSaH [tar sahayyak GaTkx {da. rajakulya samanataa, saabaOyaa vyaapaktaa, sakisa Aahar, paiSakalla va maLabaL garjaabali patataa [. baabatacaospaTikvNa sabala sadr AhvaalaamOyokirNyata AalabaAho
- ba) **1991 caa jagaitak manava ivakasa Ahvaala** - yaa Ahvaala mOyad 1990 cyaa Ahvaalaatala maLabaL paSnaabali {ttaro dhyacaa payatna kirbaAho Aivakisata va ivakisaSalla dSaamOyaaKacaacaopar)pa va Aaiqakx madtalcaOAvakvili yaa mOyomanavaacyaa maLabaL paSnaabali paabaanya idlababonatao rajakulya SaatalcaA Aaba, ivattalya saabaacal kmatartaa Aaina manavaL jabaadarikvDo kirba jabaaro dLaSa ASal ivaivaL kvarNaO paSnaacyaa maLabaL Asataata. yaa AhvaalaamOyadSaacyaa saVina Kacaata kpaata kir)na Anya s-aaavdaromanavaL baalvili vaZivanyaasazi kvya {paayayajanaa kirtaa yaDla yabaabata {papabo kirbaAho
- kx) **2019 caa jagaitak manava ivakasa Ahvaala** - yaa ivadyamana jagaitak manava ivakasa AhvaalaamOyaa paamkyanaoAsamanataca vyaapakx paatalivar ivacaar kirNyata Aalaba Aho tyaacpaamao2030 payaba/SaaSvata ivakasaacaOyayya gaazNyakvirtaa yabaalya ADcaNalivalayal caaa- kirNyata Aalaba Aho
- D) **raTiyaa manava ivakasa Ahvaala (2011)** - Baarta sarkvarnao2007 -2008 hoAabaar vala- manava saabaBaartaakirtaa ha Ahvaala tayar kirNyata Aalaa. yaa AhvaalaamOyomanava ivakasaabaabacal raTiyaa va rajya staravarilla paafal dSaivalabal Aho
- [) **manava ivakasa Ahvaala maharT/(2002&2012)** - maharT sarkvarnao rajyaatala manava ivakasaacaA Azaraa yaa Ahvaalaata Gatalaba Aho paamkyanao2012 cyaa Ahvaalaakirtaa naivana saabaarta samakirNaacaa AvalabaL kirNyata Aalaba Aho yaaca Ahvaalaacyaa AabaarO maharTtalla kmakvata taalayaabali manava ivakasa vaDgata kirNyacyaa makya {_Saanaomanava ivakasa imSana' hi calval rabavalyata yaba Aho
- fx) **Da^meta jhaigardar (maab/2011 – Aqaba 97881- 921694 - 0 - 8)** - yaabali Aqalyaa 'manava ivakasa : AaSya Aaina inalpattal' yaa iSakvyaAbaaba taina laksaamOyomanava ivakasaacyaa saabaarta saivastar Baalya kirbaAho yaa laksaamOyoivakasaacaA AaSya, manava ivakasaacal saakvipanaa, manava ivakasaacaoinaaark GaTk, maajmapa, ivakasaivalayak inadSakO maharTtalla manava ivakasaacyaa myaala va Baaval Saayataa yaa saraabaabacal saivastar caaa- kirNyata Aalaba Aho

1.3 saabaacaCa :

1. AaTaraTiyaa paatalivar ivakasaacyaa vavayalyaa Avasqata AsaNaalyaa raTiyaa manava ivakasa inadSaakvityaa paafalcaO Aqayana kirNaO
2. Baartaatala manava ivakasa inadSaakviva paafal yaa baabata Aqayana va ivaSlakvNa kirNaO
3. Baartaatala rajyainahaya manava ivakasa inadSaakvital isqatal AByasNaO
4. Aaiqakx ivakasa va manava ivakasa yaabali sahsabaL/AByaasNaO

1.4 sahaa gartko

1. AatralTiya paatalivar Baartaaca manava ivakasa inadSaak/Ipajata dSaaka kml Aho
2. BaartaamOyacorajyainahaya manava ivakasa inadSaak/vabata samanataa Aho
3. Baartaacyaa manava ivakasa inadSaak/vaOyacinayanaltapaovaaZ hata Aho
4. Aaiqakx ivakasa va manava ivakasa yaa dabu/Oanaatmk sahsaM/Aho

1.5 sahaa pddta : pstatata SaainabalaSaazi ivaSlalaNaatmkx saSana pddtalcaa Avalala/kvNyata Aalaba
 Asala pddta: dyama sangalvar hosasaSana Aalairta Aho yaakirtaa saSana ivalayaaSal saMala AatralTiya,
 ralTiya va rajya paatalivarIla Ahvaala , gaha/ImaisakO SaapalaM va sakudsaqalarilla maihtal [. cyaa sahayyaano
 sadr Saainabala/Itayaar kvNyata Aalaba Aho

1.6 inadx dsaal manava ivakasa inadSaak/va paita vyata {tpana

taeta k: 1.1

inadx dsaal manava ivakasa inadSaak/va paita vyata {tpana (2011 PPP \$)

A. k:	dSa	manava ivakasa inadSaak/ HDI - 2018	jaagaitakx kimavaarl (HDI - Rank)	paita vyata {tpana (\$)
1.	naava	0.954	01	68059
2.	yaako (ibaTra)	0.920	15	39507
3.	Amakka	0.920	15	56140
4.	EalIakud	0.780	72	11,611
5.	calna	0.758	86	16,127
6.	Barta	0.647	129	6,829
7.	baayVadSa	0.614	136	4,057
8.	paalikistaana	0.570	151	5,190
9.	AfyaaInastaana	0.496	171	1,746
10.	[qaiqayaa	0.470	173	1782
11.	baaDv	0.423	185	660
12.	dixaNa sadana	0.413	186	1455

s-ata : jaagaitak manava ivakasa Ahvaala - 2019 pana kM300 ta0303

taailakva kMI.1 maOyaO2019 laa pakvaiSata Jaalabyaa jaagaitakx manava ivakvsa Ahvaalaanasaar inavaDk dSaacaalmanava ivakvsa inadSaak/(HDI), tyaaDVI jaagaitak kivaaril va paita vyaetal {tpanna (\$) dSaivalabaoAaho yaanasar jaagaitak paatalivar savata jaasta manava ivakvsa inadSaak/(HDI) naava(0.954) yaa dSaaca tar savata kml diXaNa sadana (0.413) yaa dSaaca idsatal yataoyaa taailakvsaar paamkyanaopajata dSaaca ma. iva. ina. (HDI) jaasta tar Apajata dSaaca kmlca idsatal yata Aaho mhNajaoSpa/TPaNaopaita vyaetal {tpanna (Aaiqak ivakvsa) va manava ivakvsa inadSaak/(HDI) yaa dabao/Onaatmak sahsaDVI/AaZLilal yata Aaho

Bartaaca ma. iva. ina. (HDI) (0.647) Asatal jaagaitakx kivaaril hl 129 Aaho Bartaaca manava ivakvsa inadSaak/paamkyanaopajata dSaapaka kml va Apajata dSaapaka AiOak Asalyaacoidsatal yata AahoAaiSayaa KaDatala {IlaKanalva baaba mhNajaoEalalKvI yaa dSaaca ma. iva. ina. (HDI) (0.780) ha calna (0.758) pakaa AiOakx Aaho ivaSakO mhNajaoEalalKvI dSaopaita vyaetal {tpanna (11611 - \$) hocalna (16,127 - \$) pakaa kml Aaho

[qaipayaa (0.470), bac)DVI(0.423) va diXaNa sadana (0.413) yaa dSaacaalma. iva. ina. (HDI) AitaSaya inama stararar Asalataa idsatal yatao mhNajaoAaiqakx ivakvsa ikilval paitayaetal {tpannaca sarL va patyaka paava manava ivakvsaavar hata Asalyaacoidsatal yata Aaho tarIhl bac)DVI (660 - \$) yaa dSaacaopaitayaetal {tpanna diXaNa sadana (1455 - \$) pakaa kml Asatal satola ma. iva. ina. (HDI) ha ma-a AiOakx Asalyaacoidsata Aaho

1.7 Bartaatala paika rajyaDVI manava ivakvsa inadSaak/(1995 ta2018).

taetaa k` 1.2

Bartaatala paika rajyaDVI manava ivakvsa inadSaak/(1995 ta2018)

A. k:	rajya	ma. iva . ina. 1995	ma. iva . ina. 2000	ma. iva . ina. 2005	ma. iva . ina. 2010	ma. iva . ina. 2015	ma. iva . ina. 2018
1.	kml	0.562	0.610	0.694	0.732	0.770	0.784
2.	paVaba	0.547	0.582	0.620	0.664	0.706	0.721
3.	taamilNaadI	0.507	0.546	0.605	0.655	0.694	0.708
4.	mahaalT.	0.523	0.561	0.607	0.651	0.683	0.695
5.	hiryaalaa	0.515	0.550	0.594	0.639	0.687	0.704
6.	gajarata	0.489	0.526	0.573	0.608	0.651	0.667
7.	kinaTk	0.481	0.517	0.567	0.610	0.662	0.682
8.	pa. baahaala	0.474	0.506	0.540	0.576	0.620	0.637
9.	rajasqaana	0.432	0.462	0.505	0.547	0.601	0.621
10.	Aala/paclSa	0.443	0.476	0.529	0.581	0.627	0.643
11.	Aaisaa	0.422	0.452	0.489	0.533	0.580	0.597
12.	maOyaadSa	0.419	0.450	0.493	0.533	0.577	0.594
13.	{ttar paclSa	0.423	0.454	0.496	0.529	0.566	0.583
14.	Aasaana	0.453	0.486	0.527	0.565	0.593	0.605
15.	ibahaar	0.401	0.430	0.464	0.511	0.551	0.566
	Barta	0.460	0.493	0.536	0.581	0.624	0.640

s-ata: jaagaitak manava ivakvsa Ahvaala - 2019

taailakxa kM.2 maDya Baartaaca raTIya staravar va rajya staravar 1995 tao 2018 yaa kxalavdaltala manava ivakxa inadSaM(HDI) dSaivalata Aaho samaanaacal baaba nhNajao Baartaacyaa manava ivakxa inadSaM(HDI) 1995 (0.460) paasata 2018 (0.460) payata inayamtapalNaovaaZca hata Aaho Baartaatalla sarava rajyaamaasala hica paalal Asalyaacoyaa taailakvar)na spalT hata Aaho

BaartaamaDyaorajya staravar sarava jaasta manava ivakxa inadSaM(HDI) kxol (0.784 - 2018) yaa rajyaaca tar sarava kxal ibahar (0.566 - 2018) yaa rajyaaca AaZLal yata Aaho BaartaamaDyaopaikyaanao kxol, palva, taamalNaDU maharalT/ va hiryaalaa yaa rajyaadal manava ivakxa inadSaM(HDI) raTIya sarasarI (0.640 - 2018) pakaa Ailakx tar Aaisaa, maDyaadisa, {ttar padisa, Aasama va ibahar yaa rajyaadal kxalca idsala yata Aaho nhNajao BaartaamaDyaomanava ivakxasababata rajyainahaya spalTpaNaovaaZca hata Aaho

AaTIya palpaalNaaca BaartaamaDyaosala rajya staravar Aaiqak ivakxaaca manava ivakxavar pairNaama hata Asalyaaco AaZLal yata Aaho paikyaanao maharalT/, gajarata, taamalNaDU va hiryaalaa yaa {dyaapaana rajyaadal manava ivakxa Ailakx tar ibahar, Aasama va Aaisaa yaa {dyaaga ivarihta rajyaadal manava ivakxa kxalca Asalyaacoidsata Aaho

1.8 inalka: paata Saadinaala kirNyata Aaladya Aoyanaacyaa AalaoKaalala paika inalka- AaZLal Aalal jyaal Gataladya galakalya AalaoDtaalnal kirNyata Aalal. AaTIya paatalvar Baartaaca manava ivakxa inadSaM(HDI) paata dSaipaka maDya paalNaavar kxalca AaZLal Aalal. samaanaakark baaba nhNajao paata dSaipaka ma-a {ttam isqatalta AaZLal yata AahoraTIya paatalvar Baartaacyaa dPaosakaratak baaba nhNajao 1990 (0.460) paasata 2018 (0.640) Baartaacyaa manava ivakxa inadSaM(HDI) inayamtapalNaovaaZ hata Aaho ma-a rajyainahaya yamaDyaomaDya paalNaava ivalamata AaZLal yata Aaho paikyaanaokxol, palva, taamalNaDU maharalT/ va hiryaalaa yaa rajyaadal manava ivakxa {ttam isqatalta tar Aaisaa, {ttar padisa, Aasama va ibahar yaa rajyaadal manava ivakxa kxalca isqatalta AaZLal yata Aaho AaTIya va BaartaamaDyaorajya staravar sala Aaiqak ivakxa va manava yaa dSaipaka/Onaatmak sahaM(AaZLal yata Aaho

saM: (References)

- 01) Amartya Sen (2003) , 'Reading in Human Development' , Oxford University Press, New Delhi - 110001
- 02) Ruddar Datt (2002) , ' Human Development and Economic Development' , Deep & Deep Publication, New Delhi - 27
- 03) U.N.D.P. (2019), ' World Humand Development Report' , New York.
- 04) raTIya manava ivakxa Ahvaala - 2001 va 2011
- 05) maharalT/ manava ivakxa Ahvaala - 2002 va 2012
- 06) idlal manava ivakxa Ahvaala (2002) , ' paaita koilae Baagdarl' Aa@saFD- yaimhisaFI paia, nyaU idlal - 001

महाराष्ट्रातील पाणलोट क्षेत्र व जलसंवर्धनाचा विकास एक आढावा

प्रा. डॉ.एस. यु. अनपट, (सहाय्यक प्राध्यापक),
सि.जे.पटेल महाविद्यालय तिरोडा, जिल्हा- गोंदिया
राष्ट्रासंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश-

महाराष्ट्रातील बराच मोठा प्रदेश अवर्षणप्रवण आहे. महाराष्ट्रातील एकूण ३२५ तालुक्यातील ९४ तालुके अवर्षण प्रवण आहेत. महाराष्ट्राच्या ३०७७१३ चौ.कि.मी. क्षेत्रपल्लापैकी ११२००० चौ.कि.मी. क्षेत्रपल्ल अवर्षण प्रवण आहे. त्यामुळे पाणलोट क्षेत्र विकासाची संकल्पना ही भूसंवर्धनाच्या व जलस्रोताच्या दृष्टीकोनातून विकसित करणे महत्वाचे आहे.

पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचा प्रमुख उद्देश पाणी आडवण्याचा, साठवण्याचा व जिरवण्याचा आहे. ते बाष्पीभवनापासून मुक्त व्हावे व त्याचा पून्हा उपयोग करता यावा यासाठी पाणी झिरपण्याचा मार्ग माहीती घेण्यासाठी भूतज्ञांची मदत घेणे गरजेचे आहे. जलसंधारण खात्यातील मृदसंधारण, लघु पाटबंधारे, वन व सामाजिक वनीकरण, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा यांचे आजही अस्तित्व वेगळे आहे. महाराष्ट्रातील ज्या भागात नैसर्गिक परिस्थितीमुळे पारंपारीक सिंचन व्यवस्था म्हणून पाणलोट क्षेत्र व जलसंवर्धन विकास संकल्पनेचा विचार प्राधान्याने करणे गरजेचे आहे.

जलसंधारण विकास:-

पाणलोट क्षेत्र विकासाची संकल्पना पूर्णतः नविन नाही. पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या संकल्पनेचा विचार महात्मा फुले यांनी महाराष्ट्रातीलमध्ये प्रथमतः 1887 मध्ये मांडलेला आहे. तसेच 1928 साली नेमलेल्या रॉयल कृषी आयोगाने केलेल्या सुचनेप्रमाणे जुन्या मुंबई राज्यात कोरडवाहू संशोधन केंद्र निर्माण केली. त्यातील संशोधनाच्या विषयानुसार मुंबई राज्यात 1937 साली मृद व जलसंधारणाची सुरुवात झाली.

1942 साली जमिन सुधारणा कायद्याद्वारे दुष्काळी परिस्थितीत खाजगी जमिनीवर मृदा व जल संधारणाची कामे करण्याचा अधिकार सरकारला मिळाला. त्यामुळे 97 लाख हेक्टरवर बंडीगची कामे केली गेली.

1972 च्या दुष्काळात रोजगारासाठी म्हणून अशा कामांना चालना दिली. 1977 साली रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ही कामे मोठ्या प्रमाणात घेण्यात आली. त्यानंतर रोजगार मिर्मितीचा कार्यक्रम म्हणून मृदा व जलसंधारण कामांना गती मिळावी. या कामामध्ये मुख्यत्वे ढाळीची बांधबंदीस्ती, समपातळीवरील बांध, नाला बंडींग, पाझर तलाव इत्यादीचा समावेश होतो.

त्यानुसार आजवर दुष्काळी तालुक्यात 19 ते 20 हजार पाझर तलावांची कामे पूर्ण झाली आहेत. त्यामुळे अवर्षण प्रवण भागात रोजगाराबरोबर जलसंधारण होवून अवर्षणावर नियंत्रण राखण्याचा हेतू ही साध्य झाला आहे.

पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापनाची व्याख्या:- पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन म्हणजे त्या क्षेत्रातील उपलब्ध जमिन, पाणी, वनस्पती व इतर नैसर्गिक साधन संपत्तीचा योग्यरितीने वापर करणे होय.

पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापनाची उद्दीष्टे:-

- 1) जमिनीची धुप थांबविणे.
- 2) पाणी आडवून जिरविणे जेणेकरून जमिनीतील पाण्याचे पुर्नभरण होईल.
- 3) कृषी उत्पादन वाढविणे.
- 4) जैविक समतोल राखणे.
- 5) इंधन व चारा उपलब्ध करणे.
- 6) प्रकल्प कालावधी व पुर्ततेनंतर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करणे.

मृदा / जलसंवर्धन कामाचे प्रकार:- यंत्रणानिहाय पाणलोट क्षेत्रात करावयाची विविध जलसंवर्धन व पुनर्भरण कामाचे प्रकार

अद्ध बिगरवहीत क्षेत्रावरील उपचार

1. वनविभाग:-
 1. वनीकरण व कुरणविकास
 2. सलग समतल चर
 3. वनतळी
 4. वृक्ष लागवड

2. सामाजिक वनीकरण:-

1. सलग समतल चर
2. वृक्ष लागवड / वनपेती
3. कुरण विकास

3. कृषी विभाग:-

1. सलग समतल चर
2. पडीक व अवनत जमिनीवरील वनीकरण योजना
3. बांधावरील लागवड कोरडवाहू

पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम हा अवर्षण प्रवण क्षेत्रावरील प्रभावी उपाय योजना आहे. भूगर्भातील व भूपृष्ठावरील पाणी साठा व पाणी पातळीत वाढ करण्यासाठी, शेती उत्पादनात व उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी,

शेतकऱ्यांच्या राहणीमानात वाढ करणे व रोजगार निर्मिती व पर्यावरण समतोलासाठी पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम आवश्यक आहे.

प्रस्तावना

भारत कृषिप्रधान देश आहे. देशातील जवळपास 60 टक्के लोकसंख्या शेती व शेतीसंलग्नित व्यवसायावर अवलंबून आहेत. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचे महत्व खूप आहे.

शेती उत्पादनासाठी जमिनीबरोबरच पाण्याची मुलभूत आवश्यकता असते परंतु भारतीय शेतीची वस्तुस्थिती विचारात घेता 60 टक्के शेती कोरडवाहू म्हणजेच पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. त्यामुळे भारतीय शेती क्षेत्रात कोरडवाहू शेतीची समस्या उग्र स्वरूप धारण करित आहे. या अनुषंगाने कोरडवाहू शेतीची समस्या सोडविण्यासाठी पाणलोट क्षेत्राचे व्यवस्थापन व विकास करणे तेवढेच महत्वाचे आहे.

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था देखील कृषी क्षेत्रावर आधारीत आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत देखील शेतीक्षेत्राची भूमिका तेवढीच महत्वपूर्ण ठरते. महाराष्ट्रात एकूण पिकाखालील क्षेत्राच्या केवळ 17 टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली येते, म्हणजेच 83 टक्के क्षेत्र कोरडवाहू आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी शेतीचा विकास अग्रक्रमाने करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील बराच मोठा प्रदेश अवर्षणप्रवण आहे. महाराष्ट्रातील एकूण 325 तालुक्यातील 94 तालुके अवर्षण प्रवण आहेत. महाराष्ट्राच्या 307713 चौ.कि.मी. क्षेत्रापैकी 112000 चौ.कि.मी. क्षेत्रात अवर्षण प्रवण आहे. त्यामुळे पाणलोट क्षेत्र विकासाची संकल्पना ही भूसंवर्धनाच्या व जलस्रोताच्या दृष्टीकोनातून विकसित करणे महत्वाचे आहे.

पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचा प्रमुख उद्देश पाणी आडवण्याचा, साठवण्याचा व जिरवण्याचा आहे. ते बाष्पीभवनापासून मुक्त व्हावे व त्याचा फूहा उपयोग करता यावा यासाठी पाणी झिरपण्याचा मार्ग माहीती घेण्यासाठी भूतज्ञांची मदत घेणे गरजेचे आहे.

जलसंधारण खात्यातील मृदसंधारण, लघु पाटबंधारे, वन व सामाजिक वनीकरण, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा यांचे आजही अस्तित्व वेगळे आहे. महाराष्ट्रातील ज्या भागात नैसर्गिक परिस्थितीमुळे पारंपारीक सिंचन व्यवस्था म्हणून पाणलोट क्षेत्र व जलसंवर्धन विकास संकल्पनेचा विचार प्राधान्याने करणे गरजेचे आहे.

जलसंधारण विकास:-

पाणलोट क्षेत्र विकासाची संकल्पना पूर्णतः नविन नाही. पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या संकल्पनेचा विचार महात्मा फुले यांनी महाराष्ट्रामध्ये प्रथमतः 1887 मध्ये मांडलेला आहे. तसेच 1928 साली नेमलेल्या रॉयल कृषी आयोगाने केलेल्या सुचनेप्रमाणे जुन्या मुंबई राज्यात कोरडवाहू संशोधन केंद्र निर्माण केली. त्यातील संशोधनाच्या षिपारणीनुसार मुंबई राज्यात 1937 साली मृद व जलसंधारणाची सुरुवात झाली.

1942 साली जमिन सुधारणा कायद्याद्वारे दुष्काळी परिस्थितीत खाजगी जमिनीवर मृदा व जल संधारणाची कामे करण्याचा अधिकार सरकारला मिळाला. त्यामुळे 97 लाख हेक्टरवर बंडीगची कामे केली गेली. 1972 च्या दुष्काळात रोजगारासाठी म्हणून अशा कामांना चालना दिली. 1977 साली रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ही कामे मोठ्या प्रमाणात घेण्यात आली. त्यानंतर रोजगार मिर्मितीचा कार्यक्रम म्हणून मृदा व जलसंधारण कामांना गती मिळावी. या कामामध्ये मुख्यत्वे ढाळीची बांधबंदीस्ती, समपातळीवरील बांध, नाला बंडीग, पाझर तलाव इत्यादीचा समावेश होतो. त्यानुसार आजवर दुष्काळी तालुक्यात 19 ते 20 हजार पाझर तलावांची कामे पूर्ण झाली आहेत. त्यामुळे अवर्षण प्रवण भागात रोजगाराबरोबर जलसंधारण होवून अवर्षणावर नियंत्रण राखण्याचा हेतू ही साध्य झाला आहे ही कामे 1982 पर्यंत अशीच विखुरलेल्या स्वरूपात होती.

जलसंधारण विकासात 1983 पासून महाराष्ट्र शासनाने, पाणलोटोची संकल्पना पूर्णतः स्वीकारली. मृदा व जलसंधारणाची कामे माथ्यापासून पायथ्यापर्यंत जमिनीच्या उपयोगाप्रमाणे शासकीय खर्चाने करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. असा निर्णय घेणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे. महाराष्ट्रात राष्ट्रीय पाणलोट क्षेत्र विकासाची कामे केंद्र शासनाच्या मदतीने 1986-87 पासून सुरु झाली. व त्याचा उपयोग महाराष्ट्रातील पाणलोट क्षेत्र विकास कामामध्ये होऊ! लागला, श्रमशक्तीद्वारे ग्रामीण विकास व आदर्श ग्राम विकास या योजनांमध्ये पाणलोट क्षेत्र विकासावर भर दिलेला आहे. जलसंधारणाची कामे एकात्मिक पध्दतीने व्हावीत यासाठी महाराष्ट्र शासनाने 5 ऑगस्ट 1992 रोजी स्वतंत्र जलसंधारण विभागाची निर्मिती

केली. त्यामध्ये मृदसंधारण, सामाजिक वनीकरण, लघुपाटबंधारे विभाग, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा मिळून स्वतंत्र विभागाची स्थापना केली. या विभागामार्फत जलसंधारणाची कामे पाणलोट आधारीत सुरु झाली. याला नविन जलसंधारण कार्यक्रम म्हटले जाते. राष्ट्रीय पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांतर्गत समावेश असलेले सर्व उपचार महाराष्ट्रातील उर्वरित मृदा व जलसंधारण कार्यक्रमांमध्ये समाविष्ट करण्यात आले. नविन जलसंधारण कार्यक्रमातील पाणलोटोची कामे करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना नव्याने सहभागी करून घेतले.

जलसंधारणाचे उपचार व त्यांची सुरुवात करण्यासाठी महाराष्ट्रामध्ये जलसंधारण व पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम राबविण्यात आला. जलसंधारणाची मुख्य उद्दीष्टे विचारात घेवून गरजेनुसार वेगवेगळ्या उपाय योजना/उपचार सुरु करण्यात आले. सुरु करण्यात आलेले उपचार व वर्षे खालीलप्रमाणे-

अ.क्र.	उपचाराचे नाव	सुरु केल्याचे वर्ष
1	समपातळी बांधबंदीस्ती	1943
2	ढाळीची बांधबंदीस्ती	1958
3	अल्प उतारावरील मजगी	1959
4	मृद संधारण तथा पालोत्पादन	1963
5	खार व उपयुक्त जमिनीचे पुनर्भरण	1964
6	भूविकासांची कामे	1964
7	माती नाला बंडींग	1969
8	नाला सरळीकरण	1973
9	कोरडवाहू क्षेत्रात वनीकरण व कुरण विकास	1982
10	जमीन सपाटीकरण	1985
11	वळण बंधारे व सिमेंट नाला बांध	1989
12	रोहयो अंतर्गत पालबाग लागवड योजना	1990
13	अर्दन बांध, अनगड दगडाचे बांध, पालांदी बांध,	1992
14	जैविक बांध	1993
15	जैविक समपातळी बांध/ढाळीची बांधबंदीस्ती	1993
16	भुमीगत बंधारा	1994
17	गॅबियन स्ट्रक्चर	1994
18	पुनर्भरण चर	1995

19	सलग समतल चर	1995
20	शेततळे	1995
21	नाला काठ स्थिरीकरण	1996
22	रोहयो अंतर्गत वृक्ष लागवड व कुरण विका	1996
23	खोदतळे	1999
24	चिबड जमिन सुधारणा	1999
	पडीक व अवनत जमिनीवरील वनीकरण योजना	

जलसंधारण कार्यक्रम:-

शेतीसाठी संरक्षित जलसिंचनासाठी साधने निर्माण करणे, भूगर्भाची पाणीपातळी वाढविणे, जमिनीची प्रचंड प्रमाणात होणारी धूप थांबविणे, जमिनीची उत्पादकता वाढविणे व पिण्याच्या पाण्याची सोय ग्राम पातळीवर उपलब्ध होण्यासाठी नियोजन करणे या प्रमुख उद्देशासाठी शासनाने गाव हा विकासाचा प्रमुख घटक धरून पाणलोट आधारीत काम करण्यासाठी जलसंधारण कार्यक्रम सुरू केला. पाणलोट क्षेत्रात काम करणार्या मृदा संधारण, सामाजिक वनीकरण, लघुपाटबंधारे व भूजल सर्वेक्षण विकास यंत्रणा या विभागाचा समन्वय व नियंत्रण करण्यासाठी शासन पातळीवर स्वतंत्र जलसंधारण विभाग सुरू करण्यात आला आहे.

या विभागाची उद्दीष्टे खालीलप्रमाणे:

जलसंधारणाची उद्दीष्टे:-

- 1 पृथ्वीवरील उपलब्ध गोड्या पाण्याच्या प्रवाहावर व साठ्यावर नियंत्रण ठेवून ते जास्तीत जास्त मानवाच्या उपयोगी पडेल असे त्याचे नियंत्रण करणे.
- 2 आवश्यकतेनुसार योग्य ठिकाणी योग्य वेळी पाणी उपलब्ध करून देणे.
- 3 निरनिराळ्या कारणांसाठी उपयुक्त असलेल्या पाण्याचा पुरवठा सर्वकाळ व नियमित व्हावा आणि तो पाण्यादेशीर ठरावा यासाठी प्रकल्प राबविणे.
- 4 भूजल पातळी वाढविणे, बारमाही पिके घेणे व पिकाच्या आकृतीबंधात बदल करणे.
- 5 अवर्षण व पूर यापासून संरक्षण करणे.
- 6 जमिनीची धूप थांबविणे व शेतीची उत्पादकता वाढविणे.
- 7 भागाचा विकास करणे व लोकांच्या राहणीमानात वाढ करणे.
- 8 पाण्याचा गैरवापर टाळण्यासाठी उपाययोजना करणे.

- 9 पिण्याच्या व शेतीच्या पाण्याची समस्या सोडविणे.
- 10 जलसाक्षरता करणे.

पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन:-

पाणलोटाला नैसर्गिक सीमा असल्यामुळे या सीमांच्या अधीन राहून विविध बाबींचे नियोजन व त्यानुसार कृती करणे शक्य असल्यामुळे पाणलोट हा घटक घेऊन विकास योजना तयार करणे महत्वाचे आहे. पाणलोटामधील पडलेल्या पावसाचे तसेच जमिनीचे व इतर साधनसंपत्तीचे गणिती स्वरूपात मोजमाप करणे शक्य होते. त्यामुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पुरेपुर पायदा घेता येतो.

प्रत्येक पाणलोट क्षेत्रातील वनस्पती, जमिन इ. गुणधर्म त्यावर पडणारा पाऊस व त्याचे गुणधर्म हे सारखेच असतील असे नाही. तसेच काही विषिष्ट भूभागावर राहणारूया लोकांचे जीवनमान व त्यांच्या गरजा आणि अन्य भू-भागावरील लोकांपेक्षा भिन्न असू शकतात. प्रत्येक पाणलोटाला विषिष्ट असा सामाजिक व आर्थिक स्तर असतो. त्यांच्या समस्या वेगवेगळ्या असतात. करिता समान गुणधर्म व समान समस्या असणारूया पाणलोट क्षेत्राचा विकास स्वतंत्रपणे करणे आवश्यक आहे.

पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापनाची व्याख्या:- पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन म्हणजे त्या क्षेत्रातील उपलब्ध जमिन, पाणी, वनस्पती व इतर नैसर्गिक साधन संपत्तीचा योग्यरितीने वापर करणे होय.

पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापनाची उद्दीष्टे:-

- 1 जमिनीची धुप थांबविणे.
- 2 पाणी आडवून जिरविणे जेणेकरून जमिनीतील पाण्याचे पुर्नभरण होईल.
- 3 कृषी उत्पादन वाढविणे.
- 4 दूध जैविक समतोल राखणे.
- 5 दूध इंधन व चारा उपलब्ध करणे.
- 6 दूध प्रकल्प कालावधी व पुर्ततेनंतर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करणे.

मृदा / जलसंवर्धन कामाचे प्रकार:-

यंत्रणानिहाय पाणलोट क्षेत्रात करावयाची विविध जलसंवर्धन व पुनर्भरण कामाचे प्रकार

बिगरवहीत क्षेत्रावरील उपचार**वनविभाग:-**

1. वनीकरण व कुरणविकास
2. सलग समतल चर
3. वनतळी
4. वृक्ष लागवड

सामाजिक वनीकरण:-

1. सलग समतल चर
2. वृक्ष लागवड / वनषेती
3. कुरण विकास

कृषी विभाग:-

1. सलग समतल चर
2. पडीक व अवनत जमिनीवरील वनीकरण योजना
3. बांधावरील लागवड कोरडवाहू

वहिल क्षेत्रावरील उपचार:-

1. जैविक समपातळी बांधबंदीस्ती
2. जैविकढाळीची बांधबंदीस्ती
3. पाळबाग लागवड
4. समतल मषागत
5. मजगी
6. कप्यांची बांधबंदीस्ती
7. चिबड जमिन सुधारणा

ओघळ / नाला नियंत्रणाचे उपचार:-

1. जैविक बांध
2. पाबंदी बांध
3. अनगढ दगडी बांध
4. लघन मातीचे बांध
5. गॅबियन बंधारे
6. शेततळे
7. मातीचे बांध

8. सिमेंट नाला बांध
9. वळण बंधारे
10. भूमिगत बंधारे
11. खोदतळे
12. पुर्नभरण चर
13. नाला काठाचे स्थिरीकरण

लघु पाटबंधारे विभाग:-

1. गावतळे
2. पाझर तलाव
3. कोल्हापूरी पध्दतीचे बंधारे
4. जुन्या तलावांचे पुनरुज्जीवन

भूजल सर्वेक्षण विकास यंत्रणा:-

हायड्रोपोम्पिंग

बोअर ब्लास्टिंग

जॅकवेल

पाँचर सील सिमेंटेशन

सलग समपातळी चर:-

डोंगरमाथ्यावर किंवा टेकडीवर वरून वाहत येणारे पाणी अडविण्यासाठी आडवे समपातळीत एकाखाली एक ठराविक अंतरावर समपातळीत चर खोदले जातात. त्याला समपातळीत चर असे म्हणतात. सलग समपातळी चर हा मृदा व जलसंधारणाचा एक प्रभावी उपचार मानला जातो.

उद्देश:-

सलग समपातळी चराचे उद्देश खालीलप्रमाणे-

1. डोंगर माथ्यावर वेगाने वाहत येणार्या पावसाच्या पाण्याची गती कमी करणे.
2. जमिनीची धूप कमी करणे.
3. वाहत येणारे पाणी चरीमुळे व गवत अगर झाडांमुळे अडून राहून जमिनीमध्ये पाणी मुरण्यास मदत होते.
4. पडीक जमिन उत्पादनक्षम बनवून काही प्रमाणात हे क्षेत्र वहीतीखाली आणणे.
5. कमीत कमी खर्चात व वेळीत जास्तीत जास्त क्षेत्र अंमलबजावणी खाली आणणे.
6. रोजगार निर्मिती करणे.

7. उपचार योग्य पडीक व सीमांतिक जमिनीचा विकास वेगाने व प्रभावीपणे करणे.

2. पडीक व अवनत जमिनीवरील वणीकरण योजना:-

एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून सलग समतल चर हा उपचार 1994 पासून राबविण्यात येत आहे. यासाठी वेगवेगळ्या विभागातील पर्जन्यमान भौगोलिक परिस्थिती लक्षात घेवून निरनिराळे आठ माॅडेल्स मंजूर करण्यात आली असून त्या आधारे सदर योजना राबविण्यात येत आहे.

आपल्या राज्यात इंडो जर्मन पाणलोट क्षेत्र कार्यक्रमांतर्गत सलग समतल चरावर आधारीत वनीकरण योजना राबविण्यात येत आहेत. ही योजना सुध्दा पडीक व अवनत जमिनीवर राबविण्यात येते. याचे यष तुलनात्मक दृष्टया चांगले आहे.

उद्देश:- सलग समतल चराचे उद्देश खालीलप्रमाणे -

1. डोंगर माथ्यावर वेगाने वाहत येणारुया पावसाच्या पाण्याची गती कमी करणे.
2. जमिनीची धूप कमी करणे.
3. नैसर्गिक झाडोरा निर्माण करणे.
4. वाहत येणारे पाणी चरामुळे गवत व झाडोरुयामुळे अडून राहून जमिनीमध्ये जास्त जास्त पाणी मुरविणे.
5. पडीक जमिन उत्पादनक्षम बनवून काही प्रमाणात क्षेत्र वहीतीखाली आणणे.
6. राजेगार निर्मिती करणे.
7. उपचार योग्य पडीक व सिमांतिक जमिनीचा विकास वेगाने व प्रभावीपणे करणे.
8. पर्यावरणाचा विकास व संवर्धन करणे.

3. जैविक समपातळी व ढाळीची बांधबंदीस्ती:-

मृदा संधारणाचा हा एक स्वस्त व प्रभावी उपाय आहे. जैविक बांध म्हणजेच मातीच्या किंवा दगडाच्या बांधाऐवजी समपातळी रेषेवर गवत किंवा घायपात यासारख्या वनस्पतीची घट्ट लागवड करून भूपृष्ठावरून वाहणारुया पाण्यास अडथळा निर्माण करणे. त्यामुळे पाण्याबरोबर वाहून येणारुया मातीचे कण या ठिकाणी अडतील व स्वच्छ पाणी या बांधातून संधपणे वाहून जाईल. मातीच्या बांधाप्रमाणे हे बांध वाहून जाण्याची किंवा पटण्याची शक्यता नसल्याने ते कोणत्याही तीव्र उताराच्या जमिनीवर घालता येतात.

उद्देश:- सलग समपातळी चराचे उद्देश खालीलप्रमाणे -

1. जमिनीची धूप कमी करणे.
2. भूपृष्ठावरून वाहणारुया पाण्याची गती कमी करणे.
3. जास्तीत जास्त पाणी जमिनीत मुरवून भूगर्भाची पाणीपातळी वाढविणे

फायदे :-

1. मातीच्या बांधापेक्षा कमी खर्चात बांधता येतात.
2. जागेची बचत होते.
3. जमिनीत पाणी जिरण्यास जास्तीत जास्त वाव मिळतो.व उत्पादनात वाढ होते.
4. या बांधाना पाण्याचा धोका नसतो.
5. जैविक बांधाची विशेष देखभाल व दुरूस्ती करावी लागत नाही.

4. पायरुयाची मजगी:-

पायरुयाची मजगी म्हणजे जमिनीच्या उतारास आडते कंदूर व टप्या टप्यांची किवा पायरुयासारखी अर्धा भाग खोदून व अर्धा भाग भरून तयार केलेली शेती होय. जमिनीला असलेल्या मूळ उताराने जमिनीच्या सपाट क्षेत्रामध्ये रूपांतर करणे यामुळे जमिनीची धूप थांबते. जमिनीमध्ये घातलेला भर खतांचा व रासायनिक खतांचा परिणाम सर्व क्षेत्रात सारख्या प्रमाणात दिसून येतो. पिकास चांगल्या रितीने पाणी देणे शक्य होते. महाराष्ट्रात 1250 मी.मी. पेक्षा जास्त पाऊस पडणाऱ्या प्रदेशात जेथे भाताचे पीक घेतले जाते. अशा ठिकाणी मजगी योजना राबविली जाते. ज्या ठिकाणी मातीची खोली पुरेशी आहे व पाण्याची सोय उपलब्ध आहे. अशा उताराचे मजगीत रूपांतर केले जाते.

5. चिबड जमिन सुधारणा:-

राज्यात मृदा व जलसंधारण कामे सन 1983 पासून पाणलोट क्षेत्रावर आधारीत करण्यात येत आहेत. यामध्ये मृदा व जलसंधारणाच्या कामासोबत जेथे जमिनी चिबड किंवा पाणथळ झालेल्या आहेत. अशा ठिकाणी चिबड जमिन सुधारणेची कामे पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणूनच घेण्यात येत होती. सन 1992 मध्ये सुरु झालेल्या पाणलोट क्षेत्र विकास आधारीत जलसंधारणाच्या महत्वाकांक्षी कार्यक्रमांमध्ये हा कार्यक्रम वगळण्यात आला होता. तो 1999 मध्ये पुन्हा नव्याने राबविण्यात येत आहे.

उद्देश:-

1. कोरडवाहू क्षेत्रात जमिनीचे पृष्ठभागावर व भूपृष्ठाखालील चर खोदून ज्यादा पाण्याचा निचरा करून जमिन सुधारणे.
2. जमिनीवरील क्षारांचे प्रमाण नैसर्गिक पावसामुळे चरावाटे बाहेर काढणे.
3. चिबड झालेल्या पडजमिनी लागवडी खाली आणणे.
4. पिकांना पोषक असा जमिनीचा पोत सुधारणे.
5. निचरुयामुळे मातीच्या कणांच्या पोकळीतील प्राणवायुचे प्रमाण वाढते व मुळांची वाढ चांगली होते.

6. जैविक बांध:-

पाणलोटांचे वरील भागात ज्या ठिकाणी ओघळ तयार होते. अशा ठिकाणी गवताच्या एक किंवा दोन ओळी लावून बांध तयार केला जातो. त्यास जैविक बांध असे म्हणतात.

उद्देश:-

पावसाच्या पाण्याने पाणलोटातील वरील भागामध्ये लहान लहान ओघळी तयार होवून त्यांचे मोठ्या ओघळीत रूपांतर होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे जमिनीची धूप होते. जमिनीची धूप कमी करणे हा जैविक बांधक घालण्याचा उद्देश असतो.

7. पाबंदी बांध:-

श्लहान ओघळीवर ओल्या लाकडाच्या खुंट्या व झाडाझुडपाच्या पांदांच्या साहाय्याने तयार केलेल्या बांधास पाबंदी बांध असे म्हणतात.

उद्देश:- ओघळीमध्ये साठवून जमिनीची धूप थांबविणे हा बांध बांधण्याचा उद्देश आहे

8. मातीचे बांध:-

ओघळीचे रुंदीएवढ्या लांबीच्या ओघळीमध्ये मातीचा बांध घातला जातो. त्यास मातीचे बांध म्हणतात.

उद्देश:-

1. पाणी थांबवून जमिनीत मुरविणे.
2. पाण्यामुळे जमिनीच्या होणारुया धुपीस प्रतिबंध करणे.
3. बांधाच्या खाली झुडपांची लागवड करून आडोसा तयार करणे.
4. ओघळीवर आडवे मातीचे बांध घालून ओघळीमध्ये वेगाने वाहणारुया पाण्याचा वेग कमी करणे.

9. अनगळ दगडी बांध:-

पाणलोट क्षेत्रात वरच्या भागात ओघळ / घळीच्या पात्राची धूप थांबविण्यासाठी व घळषीर्ष सुरक्षित करण्यासाठी अनगळ दगडाचे बांध जास्त परिणामकारक आहेत. विशेषतः घळ प्रणालीत अखंड घळीच्या मुख्य प्रवाहात जेथे जलवाहन क्षेत्र 10 हेक्टर पर्यंत असते. त्या ठिकाणी असे बांध घालतात. या कामाकरीता जवळपास उपलब्ध असलेल्या अनगळ दगडांचा उपयोग करून कमीत कमी खर्चात दगडी बांध करता येतो.

उद्देश:-

1. ओघळीवर आडवे अनगळ दगडांचे बांध घालून ओघळीमधून वेगाने वाहणारुया पावसाच्या पाण्याचा वेग कमी करणे.
2. जमिनीच्या होणारुया धुपीस प्रतिबंध करणे.

3. पाणी थांबवून जमिनीत मुरविणे.
4. दोन बांधात गाळ साचल्यामुळे क्षेत्र समपातळीत घेवून अधिक क्षेत्र लागवडीखाली येवू शकते.
5. बांधाच्याखाली झाडे झुडपांची लागवड करून झाडोरा तयार करणे.

10. गॅबियन बंधारे:-

नाल्यामध्ये जाळीचे वेष्टन अनगड दगडांचा जो बांध घालतात त्यास गॅबियन बंधारा असे म्हणतात. ज्या ठिकाणी नाल्याचा उतार 3 पेक्षा जास्त आहे. तसेच पाउसभाग जादा असल्यामुळे लुझबोल्डर स्टॅक्चर टिक्कू शकत नाही. अशा ठिकाणी मृद व जलसंधारणाचे खात्रीचे नियोजनासाठी गॅबियन बंधारेही उपयुक्त असतात. कारण गॅलव्हनाईझ्ड जाळी वेष्टित गॅबियन बंधारा नाला काठात दोन्ही बाजूस 2 मीटरपर्यंत घुसविला जातो.

11. शेततळे:-

जलसंधारणाच्या शेततळे या प्रभावी प्रकारची सुरुवात महाराष्ट्रात 1995 पासून झाली आहे. अलीकडे शेततळे हा सर्वाधिक लोकप्रिय असा जलसंधारण प्रकार आहे.

व्याख्या:-शेतजमिनीच्या वरील बाजूस पावसाचे वाहून जाणारे पाणी आपत्कालीन वेळी पिकास उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने खोदलेल्या तळ्यास शेततळे असे म्हणतात.

उद्देश:-

शेतात तळे करून त्यात भूपृष्ठावरून वाहून जाणारे पाणी साठवून व त्याचा उपयोग संरक्षित जलसंचनास करणे हा शेततळ्याचा उद्देश आहे. या तळ्यामध्ये पावसाच्या अनियमितपणामुळे जेव्हा पावसा अभावी ताण पडतो. अषावेळी या तळ्यात साठविलेल्या पाण्यामधून एखादे दुसरे पाणी पिकास देता येते व त्यामुळे पिक हमखास येते. जेथे सहजासहजी विहीर खोदणे शक्य होत नाही. तेथे वाहून जाणारे पाणी साठविण्यासाठी शेततळे तयार करून पाणी साठविले जाते.

9. अनगळ दगडी बांध:-

पाणलोट क्षेत्रात वरच्या भागात ओघळ / घळीच्या पात्राची धूप थांबविण्यासाठी व घळषीर्ष सुरक्षित करण्यासाठी अनगळ दगडाचे बांध जास्त परिणामकारक आहेत. विशेषतः घळ प्रणालीत अखंड घळीच्या मुख्य प्रवाहात जेथे जलवाहन क्षेत्र 10 हेक्टर पर्यंत असते. त्या ठिकाणी असे बांध घालतात. या कामाकरीता जवळपास उपलब्ध असलेल्या अनगळ दगडांचा उपयोग करून कमीत कमी खर्चात दगडी बांध करता येतो.

उद्देश :-

1. ओघळीवर आडवे अनगळ दगडांचे बांध घालून ओघळीमधून वेगाने वाहणारुया पावसाच्या पाण्याचा वेग कमी करणे.
2. जमिनीच्या होणाऱ्या या धूपीस प्रतिबंध करणे.
3. पाणी थांबवून जमिनीत मुरविणे.
4. दोन बांधात गाळ साचल्यामुळे क्षेत्र समपातळीत घेवून अधिक क्षेत्र लागवडीखाली येवू शकते.
5. बांधाच्याखाली झाडे झुडपांची लागवड करून झाडोरा तयार करणे.

10. गॅंबियन बंधारे:-

नाल्यामध्ये जाळीचे वेष्टन अनगड दगडांचा जो बांध घालतात त्यास गॅंबियन बंधारा असे म्हणतात. ज्या ठिकाणी नाल्याचा उतार 3 पेक्षा जास्त आहे. तसेच पाउसभाग जादा असल्यामुळे लुझबोल्डर स्टक्चर टिकू शकत नाही. अशा ठिकाणी मृद व जलसंधारणाचे खात्रीचे नियोजनासाठी गॅंबियन बंधारेही उपयुक्त असतात. कारण गॅलव्हनाईझ्ड जाळी वेष्टीत गॅंबियन बंधारा नाला काठात दोन्ही बाजूस 2 मीटरपर्यंत घुसविला जातो.

11. शेततळे:-

जलसंधारणाच्या शेततळे या प्रभावी प्रकारची सुरुवात महाराष्ट्रात 1995 पासून झाली आहे. अलीकडे शेततळे हा सर्वाधिक लोकप्रिय असा जलसंधारण प्रकार आहे.

व्याख्या:-शेतजमिनीच्या वरील बाजूस पावसाचे वाहून जाणारे पाणी आपत्कलीन वेळी पिकास उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने खोदलेल्या तळ्यास शेततळे असे म्हणतात.

उद्देश:-

शेतात तळे करून त्यात भूपृष्ठावरून वाहून जाणारे पाणी साठवून व त्याचा उपयोग संरक्षित जलसंचनास करणे हा शेततळ्याचा उद्देश आहे. या तळ्यामध्ये पावसाच्या अनियमितपणामुळे जेव्हा पावसा अभावी ताण पडतो. अशावेळी या तळ्यात साठविलेल्या पाण्यामधून एखादे दुसरे पाणी पिकास देता येते व त्यामुळे पिक हमखास येते. जेथे सहजासहजी विहीर खोदणे शक्य होत नाही. तेथे वाहून जाणारे पाणी साठविण्यासाठी शेततळे तयार करून पाणी साठविले जाते.

फायदे :-

1. या कामामुळे पाणी साठविता येते. व भूमीजलाचे पुर्नभरण होते.
2. नाल्याच्या लांबीस इनलेट व आउटलेट बाजूस जास्त उतार दिलेला असल्यामुळे पाण्याची गती कमी होते.

3. शेततळ्याचे कमी खर्चात काम होते.
4. सिमेंट, दगड, रेती, पाईप इ. महाग सामग्रीची गरज नाही.
5. खोदतळ्याची माती काठावर डेपो करून ठेवायची असल्याने शेतकर्याची जमीन वाया जात नाही.

14. पुनर्भरण चर:-

महाराष्ट्र राज्यामध्ये उन्हाळ्यात टँकरद्वारे व बैलगाडीमार्फत बऱ्याच गावांना पाणीपुरवठा करण्यात येतो. त्यामुळे शासनाच्या, मोठ्या प्रमाणावर निधी त्यासाठी खर्च होतो. बऱ्याच गावामध्ये पाणी पुरवठ्याचे स्रोत निश्चित केलेले आहेत. परंतु अन्य कारणास्तव आज हे स्रोत निकामी झाल्यामुळे टँकरने पाणीपुरवठा करण्याशिवाय पर्याय राहत नाही. म्हणून असे पाणीपुरवठा करणारे स्रोत जर कायमस्वरूपी बळकट केले तर त्या गावांना टँकरने पाणीपुरवठा भविष्यात करण्याची आवश्यकता भासणार नाही.

राज्यात पाणलोट संकल्पनेनुसार मोठ्या प्रमाणावर जलसंधारणाचा कार्यक्रम सुरू आहे. मृद व जलसंधारणाची कामे प्रामुख्याने अशा गावामध्ये जर विषिष्ट पध्दतीने केली तर पावसाचे पाणी जमिनीमध्ये मुरून पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत कायमस्वरूपी झाल्याचे दिसून आले आहे. त्यानुसार अशा गावामध्ये प्रामुख्याने पाणी अडवून जमिनीमध्ये पाणी पुनर्भरणाची प्रक्रीया जलद गतीने व्हावी हे उद्दीष्ट डोळ्यासमोर ठेवून नविन कामे करणे आवश्यक आहे. यामध्ये पुनर्भरण चर हा उपचार महत्वाचा आहे.

प!ायदे:-

1. पुनर्भरण चराचे काम केल्यामुळे एकतर यातील पाणीसाठा जमिनीच्या पोटात असल्यामुळे व तो पूर्ण झाकलेला असल्यामुळे त्यापासून अजिबात बाष्पीभवन होत नाही.
2. पुनर्भरणाची प्रक्रीया जवळपास सहा ते आठ महिने सतत होत राहते.
3. पुनर्भरण चरामुळे पाण्याचे स्रोत कायम होण्यासाठी भरीव मदत होते.

15. माती नालाबांध:-

नाला पात्रामध्ये मातीचा बांध घालून पाणीसाठा करणे, पाणी अडविणे, पाणी जिरविणे व ज्यादा झालेले पाणी सांडीवाटे सुरक्षितपणे काढून देणे. अशा प्रकारच्या बांधास मातीचे नालाबांध असे म्हणतात. मातीनाला बांध पूर नियंत्रण तसेच घळ नियंत्रण असा दोन्ही प्रकारचा उपचार आहे.

उद्देश:-

1. अनेकदा अतिवृष्टीमुळे नाल्यांना पुर येतो. पुराचे पाणी आजुबाजुच्या क्षेत्रात पसरून त्या जमिनीचे व जमिनीवरील पिकांचे नुकसान होते. माती नाला बांध घातल्यास जमिनीचे होणारे नुकसान टाळता येतो.
2. घळ व नाला तयार झाल्यानंतर त्यातून पावसाचे पाणी अतिवेगाने वाहते. त्यामुळे नाल्याच्या काठाची धूप होऊन पात्र विस्तारीत होत जाते. व आजुबाजूची पिकां जमिन कमी होत जाते. अषावेळी माती नाला बांध घातल्यास व अतिरिक्त पाणी काढून दिल्यास नाल्याच्या विस्तारास आळा बसतो.
3. दुष्काळी भागात अषा त-हेने अडविलेले पाणी जमिनीत मुरते. व त्यामुळे भूजल जलसाठा वाढण्यास मदत होते. बांधाच्या प्रभाव क्षेत्रातील विहीरींच्या पाणी पातळीत वाढ होते.
4. हमखास किंवा जास्त पावसाच्या प्रदेशात नालाबांधाच्या ठिकाणी साठविलेल्या पाण्याचा उपयोग तात्पुरत्या अवर्षण काळात करून पावसाअभावी सुकणार्या पिकांना काही प्रमाणात जीवदान देता येते.
5. जनावरांना पिण्यासाठी पाणी हंगामी स्वरूपात उपलब्ध होते.

16. सिमेंट नाला बांध:-

सर्वकष पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांतर्गत जमिनीमध्ये पाणी जिरविणे, जमिनीची धूप थांबविणे इत्यादीसाठी समपातळी बांधबंदीस्ती, ठाळीची बांधबंदीस्ती व नाला बांध परिणामकारक बांधकामे करणे आवश्यक असल्यामुळे 1972-73 पासून मोठ्या प्रमाणात या कार्यक्रमांमध्ये माती नाला बांधाची कामे करण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे पावसाचे पाणी जागीच जमिनीत मुरण्यास मदत झाली आहे. नालाबांधामुळे मोठ्या प्रमाणात पाण्याचा साठा वाढलेला असून त्यामुळे अनेक विहीरीतील पाण्याची पातळी तसेच भूगर्भातील पाणी पातळी वाढलेली आहे. नालाबांधातील साठलेले पाणी उचलून पिकाला दिल्यामुळे त्या पाणलोटातील बरेचषे क्षेत्र बागायती झालेले आहे. त्यामुळे नालाबांध करून घेण्याची शेतकर्यांकडून मागणी पार मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. नालाबांधातील साठलेले पाणी उचलून पिकाला दिल्यामुळे त्या पाणलोटातील बरेचषे क्षेत्र बागायती झालेले आहे. त्यामुळे नालाबांध करून घेण्याची शेतकर्यांकडून मागणी पार मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. मात्र नालाबांधाचा पार्यायदा पाहून ज्या ठिकाणी मातीचे नालाबांध तांत्रिकदृष्ट्या घेता येत नाही अशा ठिकाणी दगड, सिमेंट व वाळू यापासून पक्के बांध म्हणजेच सिमेंट बांधारुयाची आग्रही मागणी शेतकरी करू लागले आहेत. सिमेंट नालाबांध हा जलसंधारणाचा पक्का व मजबूत उपचार मानला जातो.

17. प्रवाही जलसिंचन बंधारा किंवा वळण बंधारा:-

नाल्यामधून वाहून जाणारे पाणी पाटाद्वारे शेतात वळविण्यासाठी नालापत्रात जो सिमेंट बांध घातला जातो. त्याला वळण बंधारा असे म्हणतात.

उद्देश:-

नाल्यामधून वाहून जाणारे पाणी शेत परिस्थितीनुसार पाटाद्वारे शेतात वळवून पिकांना संरक्षित पाणी देणे, भिजक्षेत्रात वाढ करणे व पर्यायाने बागायती क्षेत्रात वाढ करणे.

कोकण तसेच घाटमाथ्यावर बरुयाच ठिकाणी डिसेंबर / जानेवारी अखेर नाल्यातून पाणी वाहतांना आढळते अशा नाल्यावर प्रत्येक वर्षी गरजेनुसार शेतकरी दगड मातीचे कच्चे बंधारे घालून पाणी शेतात वळवून पिकांना संरक्षित पाणी देतात. परंतु सदर मातीचे बंधारे दरवर्षी पाटुटतात तेव्हा हेच बंधारे पक्के करून नाल्यापासून वाहून जाणारे पाणी शेतात वळवून पिकांना उपलब्ध करून दिल्यास त्या ठिकाणच्या भिजक्षेत्रात वाढ होते. व पर्यायाने उत्पन्नात वाढ होते. अशा बंधारुयाचा खर्चही कमी होतो. अशा प्रकारे पाणी नैसर्गिकरित्या, वळवून जोपर्यंत नाल्यातून पाणी वाहते तोपर्यंत 24 तास प्रवाहाचे पाणी शेतात पिकांना उपलब्ध होते. यामुळे पावसाळयामध्ये पावसाने ताण दिल्यास तसेच रब्बी हंगामात घेतल्या जाणाऱ्या पिकांना 1 ते 2 खात्रीच्या पाण्याच्या पाळ्या देता येतात. त्यामुळे या कामाची शेतकरुयांच्या मोठ्या प्रमाणात मागणी आहे. याचा शेतीत पाणी उपलब्ध करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण उपयोग मानला जातो.

18. पाझर तलाव:-

पाझर तलाव हा भूजल स्तर वाढवण्याचे प्रभावी माध्यम आहे व नैसर्गिक नाला अथवा ओढयावर आडवा बांधलेला आणि पाणलोट क्षेत्रातील गोळा होणारा प्रवाह अडवून तो जास्तीत जास्त साठवून तो जमिनीत मुरवून त्या क्षेत्रातील भूजलाची पातळी वेगाने वाढवणाऱ्या बंधारामुळे तयार होणाऱ्या जलाशयास पाझर तलाव म्हणतात.

पाझर तलावामुळे वाहून जाणारे पाणी व माती अडवली जाते जमिनीतील पाणी पातळीत वाढ करण्यासाठी दुष्काळी प्रदेशात पाझर तलावाचे बांधकाम केले जाते. पाझर तलावाचे बांधकाम केले जाते. पाझर तलावाचे मुख्य कार्य म्हणजे त्यामध्ये साठवलेले पाणी.

साठवलेले पाणी जमिनीत मुरवून भूजल पातळी वाढविणे हे आहे पाणलोटतील पाण्याच्या उपलब्धतेनुसार पाझर तलावाचा आकार लहान मोठा असू शकतो. काही पाझर तलावाचे पाणी कालव्याद्वारे पिकांना दिले जाते.

महाराष्ट्रात 1972 च्या दुष्काळावर कायमचा व दीर्घकालीन उपाय म्हणून लोकांना रोजगार पुरविण्याचा दृष्टीने पाझर तलावाची कामे मोठ्या प्रमाणात हाती घेण्यात आली.

प्रायदे:-

1. दुष्काळावर कायमचा व दीर्घकालीन उपाय.
2. रोजगार निर्मितीत वाढ होते.
3. भूजलस्तरात व विहीरीच्या पाणी पातळीत वाढ होते.
4. शेती व पिण्यासाठी पाणी उपलब्ध होते.
5. सिंचन क्षेत्रात वाढ होते.

19. कोल्हापुर पध्दतीचे बंधारे:-

महाराष्ट्रात कोल्हापुर पध्दतीचा बंधारा हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण सिंचन बंधारुयाचा प्रकार विकसित झाला आहे. नदीत पाण्याचा प्रवाह साठून राहात यासाठी दरवर्षी पावसाळ्याच्या अखेरीस शेतकरी नदी पात्रात कच्चे बांध घालत असे. या बंधारुयात शाश्वत पाणी पुरवठा व्हावा म्हणून श्री छत्रपती शाहू महाराजांनी राधानगरी येथे दगडी धरण बांधले. या जलाशयातून पाणी सोडून खालच्या बाजूला शेतकरुयांनी बांधलेल्या कच्च्या बंधारुयांना पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था केली. मात्र कच्चे बंधारे वारंवार वाहत जात, पाणी गळती होत यावर उपाय म्हणून 1938 मध्ये श्री छत्रपती राजाराम महाराजांनी कोल्हापुर जवळ बावडा येथे पहिला दगडी बंधारा बांधला व हे आजच्या कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधारुयाचे प्राथमिक रूप या पध्दतीत आधारस्तंभ बांधून त्यात लोखंडी दरवाजे टाकून पावसाळ्यानंतर पाणी आडवले जाते. पावसाळा सुरू होण्यापुर्वी दरवाजे काढले जातात. या बंधारुयामुळे विहीरींच्या संख्या व क्षमता वाढते. सध्या या प्रकारच्या बंधारुयांना अधिक मागणी आहे. सध्या या बंधारुयाची संख्या 9592 इतकी आहे.

20. गावतळे:-

महाराष्ट्रात पावसाळ्यानंतर घरगुती वापरासाठी व पशुधनासाठी लागणारुया पाण्याची सोय व्हावी म्हणून अनेक गावी गावतळी बांधलेली आहेत. या तळ्यांची कालौघात संख्या वाढत गेली. मानवी जीवन विकास क्रमात गावतळी हा एक महत्वाचा प्रकार आहे.

सिंचन क्षेत्राची प्रगती:-

महाराष्ट्रात निव्वळ भिजणारे क्षेत्र 2006-2007 मध्ये 32 लक्ष 47 हजार हेक्टर होते. त्यात मोठा वाटा हा विहीरीखालील क्षेत्राचा होता. कालवे, तळी इ इतर मार्गाने भिजणारे क्षेत्र 11 लक्ष 37 हजार हेक्टर होते. एकूण सिंचित क्षेत्र 39 लक्ष 58 हजार हेक्टर होते. सन 1960-61 व 2007 या वर्षांच्या आकडेवारीची तुलना करता राज्यात गेल्या 46 वर्षात जलसिंचनात भरपूर वाढझाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्रातील वाढ 202.60 आहे. विहीरीखालील सिंचित क्षेत्रातील वाढ 254.50 आहे. तर इतर मार्गाने भिजणारुया क्षेत्रातील वाढ 137.90 आहे. यावरून

या काळात कालवे, तळी इ. त्या तुलनेत विहीरीद्वारा भिजणारे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. एकूण सिंचित क्षेत्रातही या काळात भरघोस म्हणजे 224.40% इतकी वाढझाली आहे. पिकाखालील एकूण क्षेत्राशी जलसिंचित क्षेत्राचे प्रमाण 1960-61 मध्ये 6.78% होते. ते 2016-2017 मध्ये 17.55 टक्क्यावर गेले. भारतातील सिंचनाखालील एकूण क्षेत्रात महाराष्ट्राचा वाटा 4.60% इतकाच आहे.

जलसंधारण कार्यक्रमाचे अपयष

जलसंधारण व पाणलोट विकास कार्यक्रमांमुळे मोठ्या प्रमाणात पाण्याचे झाल्याचे दिसून आले आहे. परंतु काही प्रमाणात या कार्यक्रमाचे अपयष / तोटे दिसून येतात.

1 पाण्याचा गैरवापर वाढला:-

जलसंधारण कार्यक्रमांमुळे पाणी वाढझाल्याने शेतकऱ्यांनी पिकांना अमर्याद पाणी दिल्याने जमिनी नापिक / क्षारपड बनल्या आहेत. पाण्याचा अति वापर वाढल्याने भुपृष्ठावरील व भुपृष्ठाखाली पाणी साठा व पाण्याची पातळी दिवसेंदिवस कमी होत आहे.

2 बागायती जमिनी जिरायती झाल्या:-

जलसंधारण कामांमुळे पाझर तलाव व धरणे बांधल्यामुळे पाणलोट क्षेत्रातील तळाच्या / खालच्या लोकांना पुर्वीच्या तुलनेत पाणी कमी पडू लागले काही ठिकाणी ओटे, नाले कोरडे पडले आहेत. विहीरीच्या पाणी पातळीत पुर्वीच्या तुलनेत घट झाली आहे. काही ठिकाणी विहीरी कोरड्या पडल्या आहेत. असा अनेक ठिकाणचा अनुभव आहे.

3 जलसंधारण

जलसंधारणाची जी कामे झाली आहेत. त्यांची देखभाल व दुरुस्ती याकडे लक्ष दिले जात नाही. त्यामुळे जलसंधारण उपचारामध्ये गाळ साचून व गळतीमुळे पाणीसाठा कमी होतो.

सुचना / शिफारशी

जलसंधारणाच्या पाण्यादयापेक्षा तुलनेने तोटे पारच कमी आहेत. त्यामुळे पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम यषस्वीपणे राबविणे आवश्यक आहे. यासाठी काही सुचना/ शिफारशी.

- 1 पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांतर्गत आवश्यक त्याच ठिकाणी कामे करावीत. उद्दीष्टपूर्तीसाठी अयोग्य ठिकाणी कामे करू नयेत.
- 2 जलसंधारण उपचाराची देखभाल व दुरुस्तीसाठी सक्षम यंत्रणा उभारावी.
- 3 पाण्याचा गैरवापर टाळावा पाणी म्हणजे जीवन आहे. पाण्याचा योग्य वापर करावा. शेतीसाठी ठिंबक व तुषार सिंचनाचा वापर करावा आणि पाण्याचा गैरवापर टाळावा.
- 4 शेतकऱ्यांच्या मागणीनुसार जलसंधारणाची कामे करावीत.

- 5 मोठ्या धरणाऐवजी पाझर तलाव, सिमेंट बंधारे, कोल्हापूर पध्दतीची बंधारे अशी लहान आकाराच्या उपचारांची बांधणी करावी.
- 6 जलसंधारण कार्यक्रम यषस्वी करण्यासाठी लोक सहभाग वाढला पाहिजे. जलसंधारण कार्यक्रम लोक चळवळ झाली पाहिजे.
- 7 तळाच्या / खालच्या बाजूच्या शेतीसाठी ठरावीक दिवसातून ओढ्यांना रु नाल्यांना पाणी सोडण्यात यावे.

सारांश :-

पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम हा अवर्षण प्रवण क्षेत्रावरील प्रभावी उपाय योजना आहे. भूगर्भातील व भूपृष्ठावरील पाणी साठा व पाणी पातळीत वाढ करण्यासाठी, शेती उत्पादनात व उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी, शेतकऱ्यांच्या राहणीमानात वाढ करणे व रोजगार निर्मिती व पर्यावरण समतोलासाठी पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

- 1 मृदा व जलसंधारण मार्गदर्शक सुचना मार्गदर्शिका महाराष्ट्र' शासन-जलसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन विभाग कृषी आयुक्तालय, पुणे
- 2 महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोग खंड 1- महाराष्ट्र' शासन जून 1999
- 3 महाराष्ट्र सिंचन विकास - त्रैमासिक जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर 2006 - पाटबंधारे संशोधन व विकास संचालनालय पुणे- 5
- 4 शेतकरी मासिक मे 2009 महाराष्ट्र' राज्य कृषी आयुक्तालय पुणे
- 5 प्रा.डॉ. सुरेश ढमढेरे - महाराष्ट्र'ातील सिंचन, पाणलोट व जलसंधारण.
- 6 संचालक, मृदा व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन विभाग, मृदा व जलसंधारण कार्यक्रमाची टिपणी डिसेंबर 2010 महाराष्ट्र' शासन- जलसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन विभाग कृषी आयुक्तालय, पुणे.

खलन; क फतयग; क र ह्य उखजि क फयदकप ह लफकि उक

लक-ममवजकसक , e-cul मम , , e-dm], e-, -1/2Fkz, e-fQy-]i h-mh
I V-Lh ts iVy egko | ky;] frjmk

सारांश-

LFkkfud Lojkt; I h.Fkk ; k "kkl ul h.Fkpkp , d çdkj fdok Hkx gs - e; kznr dk; Zksek gs R; kps , d çet[k y{k.k letys tkr rFkkih LFkkfud Lojkt; I h.Fkpkps dk; Zksek e; kznr Lo: ikps vlysrjh] R; kph mi; Þrrk ek= [krip ekBh vkg fo"kskr% ykd"kkgh 0; oLFkr rj R; kps egRo oknrhr vkg ykd"kkgh 0; oLFkyk etarh çnku dj.kks ts dkgh ?KVd vgr R; ki dh LFkkfud Lojkt; I h.Fkk gk , d egRoikz ?KVd gk - "kkl ul h.Fkph dk; Zkerk ok<fo.; kps dk; Zh ; k I h.FkæQZ ifj.kkedkdjhr; k ikj ikMys tkr LFkkfud ikrGhojhy I koZtfud Lo: ikph] fo"kskr% turP; k çkFked xjtka kh fuxfMr vlysyh dkes dj.kk&; k I h.Fkkauk LFkkfud Lojkt; I h.Fkk] vls EgVys tkr ; k I h.Fkkauk LFkkfud "kkl u] LFkkfud ç"kkI u I h.Fkk] LFkkfud I Rrk]v"kk oxoxG; k ukokuh lækys tkr Hkjrkr LFkkfud Lojkt; I h.Fkk] ; k ukokus R; k fo'ks'k ifjpr vgr-Lokra; i dZ dkGkr Hkjrhr; k I h.Fkka; k ek/; ekru Lo; akkl ukps dkgh vf/kdkj ifgy; kank çkr =kys R; ko: u Hkjrkr gk "kCnç; ks çpyhr =kkyk-LFkkfud Lojkt; I h.Fkpk dkjHkj , dk e; kznr Hkæçns'kkrhy LFkkfud ykdka kh vkiY; krap fuoMhu fnyV; k çrfu/khekQZ pyfoyk tkrks ; k I h.Fkk e/; oriz "kkl u fdok ?KVdjkt; kps "kkl u ; kP; k fu; «k.k[kkyh vlrkr vkf.k R; kP; k ekxh"kuud kj dk; Z djrkr- I akjkt; i/nrhr LFkkfud Lojkt; I h.Fkk ; k I keku; r% jkt; "kkl ukP; k fdok çarhd "kkl ukP; k fu; «k.k[kkyh dk; Zr vlrkr- rFkfi R; k I keku oSkkfud ntz çkr =kkyk vlrks Eg.kts R; kph fufezh jkt; kP; k dk; | kus =kkysh vlrks vkf.k R; k dk; | kus R; k I keku vf/kdkjgh çkr =kkysh vkrkr- dkgh ns'kr rj çR; {k jkt; ?KVusup R; k I keku vf/kdkj çnku dsys vlrkr-LFkkfud Lojkt; I h.Fkph I koZkdrk gs ns'khy R; kps , d egRokps y{k.k ekurk ; bZy-jkt; k rhy "kkl u I h.Fkps Lo: lk dl gh vlysrjh LFkkfud Lojkt; I h.Fkph vijgk; Zk I oZfBdkh ekU; dsys vlrks "kkl u I h.Fk ykd"kkgh Lo: ikph vlrks dh gpe"kkgh fdok , drakh Lo: ikph vlrks I oZ fBdkh vki.kkl LFkkfud I h.Fkps vlrRo ikgo; k I feGrs vkiY; k ns'kkrhy çnkd I oZ jkt dh; i{k vkf.k jkt dh; fopjor ; k I h.Fkka; k xjtaj vkiY; k ekU; rps f"kdDkeksZ dsys vkg; k I h.Fkk ns'kP; k "kkl u 0; oLFkrhy , d egRokp ?KVd vkg; koj I okps , der vkg R; keGs R; kP; k dk; Zkkrgh vyhdMhy dkGkr ok<>kyh vkg Hkjrkrhy LFkkfud Lojkt; I h.Fkæ/; sukxjh LFkkfud Lojkt; I h.Fkk vkf.k xkeh.k LFkkfud Lojkt; I h.Fkk v"knksu çdkjP; k I h.Fkk ; skr- ukxjh LFkkfud Lojkt; I h.Fkæ/; s egkuxjikfydk] uxjikfydk] uxjipk; rh] dVksue/ çkM - 1/2vd eMGz br; knh I h.Fkpk I eko'sk gkrts rj xkeh.k LFkkfud Lojkt; I h.Fkæ/; s ftYgikij'knk] ipk; r I feR; k] fdok xV fodkl I feR; k] xteipk; rh ; k I h.Fkpk I eko'sk gkrts

शोध सज़ा- LFkkfud Lojkt; I h.Fkk,

1. iLrlouk

Egkjk'Vkrhy uxjh LFkkfud Lojkt; l fkk/;s uxjij'kn fdok uxjikfydk o egkuxjikfydk ;k nku l fkk fo'ksk egRokP; k vgr- jkt; krhy ygku o e/; e vdkjKp; k "kgjkd kBh uxjij'knk fdok uxjikfydk LFkkiu dj.; kr vY; k vgr] rj ekB; k "kgjkd kBh egkuxjikfydkph ; kstuk dsh vgs ; kud kj vki .k egkjk'Vkrhy uxjh LFkkfud Lojkt; l fkk/; k uxjij'knk fdok uxjikfydk ; k çdkjKph ekgrh ikgk.kj vgr %Bansod Rajesh , 2019) Egkjk'Vkr uxjij'knkph fdok uxjikfydkph LFkkiuk ^egkjk'V^ uxjij'knk] uxjiok; rh o vks] kxhd uxjh vf/kfu; e 1965]] vlo; s >kyh vgs Hkkj rkr 1956 e/; s jkt; kph iujpuk dj.; kr vkyh ; k jkt; iujpur egkjk'VRP; k loz çns'kkpk fonHkkf'kd epbz jkt; kr l eko'sk dsh xsyk- R; ki dhz ejkBh Hkkf'kd çns'k rhu ososG; k jkt; kr foHkkxyk xsyk gsrk- l kgftdp] ; k frlgh foHkkxkrhy uxjikfydkd kBh ososGs dk; ns vflRokr gsrk t]; k epbz jkt; krhy uxjikfydkpk dkjHkkj 1901 P; k epbz ftYgk uxjikfydk dk; nk vfk.k 1925 pk epbz "kgj uxjikfydk dk; nk ; k dk; | kud kj pkyfoyk tr gsrk- fonHkkz'hy uxjikfydkpk dkjHkkj 1922 P; k e/; ikr o o&gkM uxjikfydk vf/kfu; ekko; s pkyfoyk tr gsrk] rj ejkBoM; krhy uxjikfydkd kBh 1956 pk gñjkcn ftYgk uxjikfydk dk; nk vflRokr gsrk (Bansod Rajesh , 2019, 2015,: Kudnar, 2015,2017,2018,2019).

2. Lk'ksku i/nrh

Lk'ksku gk bazth Hkk'krhy Research ; k "kCnkpk ejkBh Hkk'krhy lk; k; h "kCn vgs oSLVjP; k "kCndkskkud kj] l f'ksku Eg.kts dks KR; kgh Kku"kk[kr uohu rRos fdok rF; s "kksk. ; kl kBh vfk.k t'ph rRos fdok rF; s ; kps i u% t'gk ijh{k.k dj.; kl kBh dshyk fpdfRI d o i/nr"khj vH; kl gks - Ykkd"kkgh jktoV vl ks fdok g'ph"kkgh jktoV vl k]; e/; orh'z iz'kkl ukyk turP; k loz LFkkfud xjtk Hkkxfork ; s ukghr- cgd q; turP; k LFkkfud xjtk R; kp LFkkfud foHkkxkr l ek/kkudkj djhR; k Hkkxoko; k yxrrk vfk.k ; kdjhrk ns'krhy dnz ljdkjyk LFkkfud Lojkt; l fkkph enr ?; koh yxrs(Bansod Rajesh , 2015,: Kudnar, 2015).LFkkfud Lojkt; l fkkps xteh.k LFkkfud Lojkt; l fkk vfk.k uxjh LFkkfud Lojkt; l fkk v"kk nku izdkjkr oxh'zj.k dshy trrs R; kP; k ; k ukoko: up R; kP; k dk; qks-kph dYi uk ; s'kkkn; k ftYg; krhy uxj iz'kkl ukP; k n'Vhus vfk.k vk/kfudhdj.kkl kBh] l keftd fodkl kl kBh] ik.kh] f"kk{k.k] fot] vkjkk; g; k ey/Hkr l ok inku dj.; kl kBh] uxjikfydus vki ysd; Zfu; kruc/n i/nrhv vfk.k dk; | kP; k pkdkjhrw i'wz djkos ; kl kBh xkn; k uxjikfydkph LFkkiuk 1 ,fiy 1920 jksth vfk.k frjkkMk uxjikfydkph LFkkiuk 1952 yk dj.; kr vkyh-Lk'ksku fo'k; kl cakh rF; l dyhr dj.; kl kBh eyk[kr ræ o fujh{k.k ræ ; kauk fo'ksk egRo ns; kr vkys vgs

1½ uxjikfydkP; k dk; kps eW; eki u dshys vgs

2½ uxjikfydkps fu; =.k vfk.k ykdP; k l gdlk; kpk vH; kl dshyk vgs

3½ mRiUu o [kpZ; kph vkdMokjh ?k'Åu dkj.k feekd k dshyh vgs

4½ uxjikfydkP; k LFkkius kl w or'eku dkGki ; r fodkl dk; kpk vk<kok ?krshyk vgs

5½ uxjikfydkp; k LFkki ucnyh ykd; k i frdh; k ; kfo'k; h ekfgrh dk<ysh vkgs

6½ uxjikfydkp; k dk; l pkyukl ækh uxjikfydkps iz'kkl u vkf.k uxjikfydkarhy ifrfu/kh g; k; k i frdh; k o l eL; kph ekfgrh iklr dj.; kpk iz Ru dsyyk vkgs

7½ iz'kkl dh; dk; k LFkkfud jkt dkj.kh ykd;kp gLr{ki gkr'ks dk; ; kckr ekfgrh iklr dj.; kpk iz Ru dsyyk vkgs

8½ mRi Luups L=kr tk.kuu ?ks; kpk] dj vkdkj.kh o dj ol yh ; kps eV; eki u dj.; kpk iz Ru dsyyk vkgs

9½ uxjikfydkauh r; kj dsy; k mRi Lu o [kpZ inkps fo"ysk.k d: u ; kx; fu'd'kz dk<. kpk iz Ru ; k "kksk izdkkr dsyyk vkgs

e.kq; gk , d c/nthoh i.k.kh vkgs R; kyk i R; d ?Vukph dkj.keheka k tk.kuu ?ks; kph bPNk vl rs R; kph fgp bPNk fdæk ftKkl k gkp l ækkskukpk vk/kkj vkgs; k l ækkskuke/; s l ækksku djrkauk [kkyhy egROIwZ o fo"ksk xfgR; kpk mi ; ks dj.; kr vkysy vkgsdkyrRokpk iHkko vl .k] l okkh.k v/; ; u gkbÿ] ^l ðe o foLrR vH; kl gkbÿ] fo"K'V iSyms v/; ; u gkbÿ] fojkskh , ddkp vH; kl gkbÿ] thou iHkko dj.kk&; k dkj.kkpk vH; kl dj.; kr ; bÿ vkf.k Lor'p; k vuHkkr vH; kl gkbÿ- , [kk|k fo'k; krhy , [kknh ckc l ækkskdkyk l eL; kor okV.ks ghp [k&; k vFkZus "kkl=h; l ækkskukph l q okr vkgs T; k fo'k; {ks=krhy fo"K'V ckc l ækkskdkyk l eL; k okVrs fdæk ckc ækh l ækkskd iz'u mifLFkr djrks rh fo'k; e; kkh Eg.ktp l kekl; fo'k; {ks= fdæk ftKkl k{ks= gks -uxjikfydkp; k egROIwZ dk; kÿ; hu dxni=kæ/; s vuøes dxni=kpk l eko'k gkr'ks ; kauk uxjikfydkp; k vFk; oLFkps ?kVd l ðnk EgVys tkr&1½ vnkti=d r; kj dj.k2½ uxjikfydk y[3½ y[; kph ifl /nh vkf.k 4½ y[kki jh'kk-

3. egjkVkr uxjikfydkp LFkki uk

1 es 1960 jksth fOnHkkf'kd epbz jkT; kps foHkktu gkÅu egjk'V^a jkT; kph LFkki uk >kyh- l a ðr egjk'Vkr; k LFkki usarj jkT; kr vLrRokr vl y; k fufujkG; k uxjikfydk dk; |kps , d=hdj.k dj.; kph vkf.k uxjikfydkp; k iz'kkl ukr l q ðrk vk.k.; kph xjt l jdkyk tkuow ykxyh- R; k xjtrup egjk'V^a "kkl ukus 1965 pk egjk'V^a uxjij'knk] uxjipk; rh o vks] kfxd uxjh vf/kfu; e l ær dsyk- gk vf/kfu; e veykr vkY; koj imhZ vLrRokr vl ysys uxjikfydk ækhps oxoxGs dk; ns vki ksuki l a ðVkr vkys l /; k jkT; krhy l ol uxjikfydkp dkjHkkj 1965 P; k vf/kfu; eklo; s pkyfoyk tkrk(Bansod Rajesh , 2015,; Kudnar, 2019; Bisen & Kudnar, 2013a, b, c,d).

Egjk'V^a "kkl ukyk jkT; krhy dkskrgh LFkkfud {ks= vf/kd ygku ukxjh {ks= Eg.kuu jkti=krhy vf/kl puønkjs ?kks'kr dj.; kpk vf/kdkj vkgs v"kki dkjs vf/kd ygku ukxjh {ks= Eg.kuu ?kks'kr dsy; k {ks=kl kBh uxjikfydkp LFkki uk dsyh tkÅ "kdr} ijarq vf/kd ygku ukxjh {ks= Eg.kuu dkskr; kgh {ks=kph ?kksk.kk dj.; kl kBh [kkyhy nku vfVph iur'k gksks vko"; d vl rs

1½ v"kk {ks=kph ykd l æ; k 25 gtjkai {kk deh vl rk dkek u; s

2½ v"kk {ks=krhy d'khrj dk; Øekrhy jkst xkj kph VDDokjh 35 VDD; ki {kk deh vl rk dkek u; s

Uxjikfydk {ks=kæ/; s xjt uq kj Qj Qkj dj.; kpk vf/kdkj jkT; "kkl ukyk vkgs jkT; "kkl u "kkl dh; vf/kl puonkjs uxjikfydk {ks=kP; k l heæ/; s [kkyhyi æk.ks Qj Qkj d: "kdrs

1½ uxjikfydk {ks=krw , [kks LFkfdud {ks= oxG.; kph fdok R; k {ks=ke/; s , [kks uos LFkfdud {ks= l ekfo'V dj.; kl kbh uxjikfydk {ks=kP; k l heæ/; s Qj Qkj dj.ks

2½ nku fdok vf/kd uxjikfydk {ks=kps , d=hdj.k d: u , d uxjikfydk {ks= r; kj dj.ks

3½ , [kk | k uxjikfydk {ks=kps nku fdok vf/kd uxjikfydk {ks=kæ/; s foHktu dj.ks

4½ uxjikfydk {ks= varHkr vl yys dks krgh LFkfdud {ks= gs uxjikfydk {ks= Eg.ku vl .; kps an gkbzy vl stghj dj.ks

Egkj k'Vkrhy uxjikfydk {ks=kps ykd l [; P; k vk/kkjkoj rhu xVkr oxhdj.k dj.; kr vkys vkgs rs i qhyi æk.ks &

v-Ø-	Ykd l [; k	Uxjikfydk oxZ jkT; krhy uxjikfydk l [; k	
1	40000 gu deh	^d* oxZ	141
2	40000 rs 100000	^c* oxZ	62
3	100000 gu vf/kd	^v* oxZ	18
		, dwk	222

Egkj k'Vkr vkfkd l i kgk.kh 2004 & 05 vuq kj jkT; krhy uxjikfydk , dwk l [; k l u 2004 e/; s 222 brdh gkrh

4. xkân; k ftYg; kpk bfrgl

1 es 1999 e/; s HkMkj ftYg foHkfr d: u xkân; k ftYg fueZk dj.; kr vkyk ; k ftYg; ke/; s xkân; k] frj kMk] xkj skw] vkexk] l kydl k] nqjh] l Md vtuh vkf.k vtuh ekj xk v"kk , dwk vkB rkyD; kpk l ekosk dj.; kr vkyk vkgs xkân; k ftYg ukxiy foHkxkr l gkok vl s foHkz , dwk 11 ftYgs vkgs- xkân; ko: u mijkt/kkuh ukxiyph ekxZ njh 164-5 fd-eh vl u egkj k'Vkr jkT/kkuh epbph ekxZ njh 967 fd-eh vkgs

Xkân; k ftYg baxt "kkl uki whi kl u Lora= fojkph tUehneh vkf.k l ar egkRE; kph deBneh vkgs l u 1818 yk dkeBkps fpæukth i Vsykuh baxt kP; k fo: /n y<k nÅu i Fke bfrgl ?kMfoyk vkgs l u 1947 lk; r Lokra; kP; k yæ pGoGhe/; s vuq ykd "kks kûh "kghn >kysys vkgs- Hkjr&phu ; qn 1962] Hkjr&ikfdLrku ; qn 1965&1971 o 1999 P; k dkGkr ftYg; kr jk"Vh; l j {kk] Lonsk iæ vkf.k jk'Vh; , dkRerk jk [ku Boyh

i kphudkGh xkân; k {ks= xkMj kT; kP; k Lok/khu vkrk rBgk ; Eks Qkj foLrh.kz taxy vkrk xkM l ekt ; Ekhy tups jfgokl h vkrk R; kpk m | ks xkân Eg.kts fMæd vkf.k yk [k vk.ku xkokr

fod.ks gk gkrk ; keGs ; k "kgjkpk uko xkfn;k iMyk vl k bazt dkyko/khr vkj-0gh-jl syus fyfgyV; k xtfV; je/; smYys[k dsyyk vkgs

xkfn;k uxjijf'knps iwpz uxjk/; {k o i wZ fo/kk; d Lo-eukgjHkkbz ckcjHkkbz iVsy ; kpk tle xjhc dlyckr 9 Qcpjh 1906 yk uMh;kn ftYgk [kMk xqtjkr e/; s >kyk ijr q R; kph deHknh xkfn;k gkrh R; kauh ekgyuky xkfnonkl tcyij ; kR; k fonHkZ Vksdks i kMDI ikfy-fcMh dkj [kku; kr vud o"ka ukdjh dyyh R; kauh b-l-1958 e/; s xkfn;k f"kk.k l Lfkh LFkki uk dyyh d"kh fl okbz /kkfed vkf.k xjhc ykdkR; k vMh vMp.kh yk l gdk; ZfnY; keGs R; kauh f"kk.k eg'khZ ; k ukokuh l akkys trs R; kpk eR; w 17 vlxLV 1970 e/; s >kyk- R; kR; k Lerh fi R; FkZ xkfn;k uxjikfydR; k ikx.kkr R; kph ifrek LFkfir dj.; kr vkyh vkgs R; kpiak.ks Mkxki ky ukjk; .k cktish 1/4tle 1920 eR; w 1975 1/2 l u 1967 e/; s fo/kk; d vkf.k 1970 e/; s xkfn;k uxjikfyde/; s uxjk/; {k gkr s xkfn;k fo/kkul Hkk {ks=kr Lojktdekjh cktish ykxki kB pkj oGk fuoMuu vkY; kuarj fo/kf; dk >kY; k

5. xkfn;k ftYg; kph Hk&kfyd jpk

Xkfn;k ftYg; kph prj hek i wzyk jktuknxkø ftYgk 1/4NRhl x<1/4 if"peyk HkMkj ftYgk] mRrj d ckyk?kkV ftYgk 1/e/; ins'k 1/4 o nf{k.kd xMfpjkyh ftYgk vkgs xkfn;k ftYgk vnkts mRrj v{kak 21-38 vak o i wZ js'kak 80-42 vakkoj ol syk vkgs l emd ikVhi kl u xkfn;k ftYg; kph mph ,e-, l-, y-311-16 feVj vkgs ; k ftYg; kr e[; r% ikA l ty&vkvLV egl; kr iMrks fgokGk l oZ k/kkj.k vl rks mlGkG; kpk rkieku deh tklr gkr vl rks

Xkfn;k ftYg; kpk Hk&kfyd {ks=QG 5641 pksd-eh vl u ou {ks=QG 10 y{k 80 gtkj 300 gDVj] ykd l [; k 13 y{k 22 gtkj 331 vl u xkeh.k {ks=kph ykd l [; k 10 y{k 17 gtkj 276] egl w xkø 950] uxjikfydk 2] xteipk; r 556] ipk; r l feR; k 8] ikFked "kkGk 834] ftYgkij'kn mPp ek/; fed "kkGk 14] ftYgkij'kn "kkGk 870] l k{kjros iek.k 85-41 VDd] vkuokMh 1108] ckyfodkl idYi 8] ikFked vkjkk; dnz 39] ikFked vkjkk; midnz 235] xkeh.k : X.kky; 12] lk"kw osj fd; nok[kkus 1/4skh 1 o 2 1/2 64] ikfy l Bk.ks 12] iVokjh 190] ekyxqtkjh ryko 246] jktLo eMG 25] [kkrnkj 2 y{k 23 gtkj 476] Hknh egl w 17 y{k 61 gtkj 759 : lk; s vkgs

Xkfn;k "kgj epb&gkoMk e[; jYos ekxkbj ol syk vkgs xkfn;k ftYg; kr jYos LV'sku xkfn;k k] xak>jh] dkpøkuh] frjkkMk] eMdkv/k] xnek] vkexkø /kkusy] l kydl k] njdl k] 1/4o | r ckMxst 1/2 x.k [k] k] fgjMkekyh] fiMdi kj] xkxyš [kkMfl ouh] l kñM] xkMmej] h] nøyxkø] ckjHkkVh] vtñh] oMxkø] xjk] irkicx o fcj l syk 1/4ckMxst 1/2 vkgs epbb: u tk.kkj dkydksrk jk'Vh; egkekZ dz 6 l kñM&dkgekjk&nøjh ekxkZs xsyyk vkgs e[; ekxZ xkfn;k rs xkjxkø o l Md vtñh dkgekjk] uoxkøckk ekxZ xMfpjkyh gk trks rl p frjkkMk o: u rø l j ekxZ xsyyk vkgs

Egkj k'VhP; k i wzyk ol syk xkfn;k ftYgk l kfgR;] f"kyi dyk] , srgkl d] l kphu] "k'kf.kd] d"kh vkf.k ful xZ l kñ; kZuh uVysy vkgs xak>jh] vkexkø l kydl k] pkn l j t] njdl k] rs<k] nøjh] fppx<] fi ij [kj] h] Mkaxxkø] dkjph o vtñh ekjxkø bR; knh l kriMk ioZrekGkuh 0; ki syk vkgs ; k ftYg; kr l okr ekBh irkixMph igkMh vkgs ftYg; kr Hkji j ouLirh vl Y; kus

ykdMkP; k oLrwcufoY; k tkrkr- rl p rniRrk , d tkM 0; ol k; vl u fcMh 0; ol k; eq; vkgs
l kñM {ks=kr ckaw tkLr gkr vl Y; kus Vki yh o pVkbZ; kpk m|ksx fonHkZr ifl /n vkgs

; k ftYg; kr l hax ; fu; u clsu fey] /kku Hkñ k fey] [kk|rsy fey] dlxn dkj [kkuk]
Hkñrh; [kk|klu fuxe] xak>jhu ckVY dā uh vkf.k xk; =h i koj lyk/ vkgs ; k lyk/e/; s 32 dk/h
: i ; kph xqo.kwd vl u R; kr l ekjs 110 ykdkauk jstxkj feGkysy vkgs rl p “kk dh; nñ/k
; kstus varzr nñ/k l dyu dnj jkbZ l kyom] vjk ef”ku] ckaph Vki yhj pVbZl q Mš foVk HkVVh]
dosyw cufo.; kpk y?kw m|ksx l q vkgs “kšf.kd {ks=kr ftYgk ixrtoj vl Y; kus ; šks dyk]
okf.kT;] foKku] ešMdy LukrdkRrj] d”kh fo|ky;] lk”kq fpdfRI k fo|ky;] vflk; kñ=dh
egkfo|ky;] Qk; j fo|ky;] jk’Vh; foeku ik; yV if”k{k.k] vk; ššnd egkfo|ky;] tokgj uokn;
fo|ky;] uoskæckak½ vkf.k brj if”k{k.k l LFkk vlLrRokr vkgr- fpdfRI k l fonsr dñVjks] {k; jks
o gRrhik; fpdfRI ky;] eyšj; k vkjKš; dnz vkf.k dñ/hj : X.kky; vkgr- g; k fpdfRI ky; ke/;
l kuksæckak] , DI jš b-l h-th vkf.k brj vk/kñud l fo/kk miyC/k vkgr- xkñ; k ; šks nñn”kñ i ški .k
dnz vkgs frjkmk e/; s 1980 exkoV fot mRi knukps mfnñ”V vl yš; k vnkuh ikpj egkj’V^a ik-
fy-pk l ekoš k vkgs

6. xkñ; k ftYg; k psegRo

1 es 1999 yk HkMkj k ftYgk foHkthr d: u xkñ; k ftYgk fuekZk dj.; kr vkyk- e/; inš k
vkf.k NRrhl x<P; k fl eoj ol yš; k xkñ; k ftYg; kyk fonHkZr p ušgs rj l ā wkZ egkj’Vkr mi {ksus
cf?krys tkrs iñhZ gk {ks= e/; i karkpk , d Hkñks= gkrk- ejkBh Hkñkk mi {kps , d dkj.k l kñxrys tkrs
; k {ks=krhy ykdkph {kerk Qkj vkgs o l ā wkZ : i kus vks] kšxdj.k o jktuhrh nkoipr l ki Myš; k
ykdkr tki ; š Lor”ph l dñrh] i jijk o Hkñkcnay Lokflkeku tkxir gkr ukgh rki ; š ; k {ks=kyk
Lora= vlLrRo feGw”kdr ukgh

; šks iñhZ Xyqñ dkp dkj [kkuk gkrk- rks can i MY; kurj ; škhy fcMh m|ksx ifl /n >kyk-
rks can gks ; kP; k okVoj vkgs xkñ; k ftYgk vkrk m’.kk vkf.k jkbZ feyKp; k vlLrRokešs l ā wkZ
nškr jkbZ fl VñP; k ukokuh vkG [KY; k tkrs vkB rkyq; kr foHkthr xkñ; k ftYgk Lora=
pGoGñ; frjhdR l dñrps ukVddkj HkoHkñrhph tUeHñeh ineij¼vkexkñ¼ xkñ/kekšp JnkLFkku
dpkjx< xQk] gktjkQky /k/cck] irki x<krhy xkñ/dkyhu fdYgk o f”koky;] ckñ/xkñph ek;
xakteqk nñh] uoskæckak jk’Vh; m|ku vkf.k ukx>hj k jk’Vh; ol; tho vflk; kj.; kuh xšj okflor
vkgs

uš fxZ l kñ; kñuh vkf.k pkanl jyt iožk; k J [kykauh nšdl k ; škhy ikphu dpkjx< xQk]
gkrjkQky] jk.kñMkš] uoskæckak jk’Vh; m|ku] ukx>hj ol; i k.kh vflk; kj.;] fppx< ; škhy <kl
/k/cck] Mñxhi kj txykr “k”kñdj.k xQk ; k f”kok; vucl l jkoj vkgr- ftYg; kr vucl ryko
vl Y; kešs rykokpk ftYgk Eg.kuu xkñ; k ftYg; kph ifl /nh vkgs

xkñ; k ftYg; ke/; s xkñ; k , T; pš’ku l kñ k; VñP; k ek/; ekruu ik; ejh rs vflk; kñ=dh
f”k{k.k miyC/k vl Y; kešs xkñ; k ftYgk Nkš/k vl yk rjh vf/kd egRokpk vkgs xkñ; k
ftYg; ke/; s 1980 exkoV vl ysyk vnkuh ikpj i kstšV frjkmk rkyš; kr LFkki hr >KY; kešs
ftYg; krhy l oZ ykdkñjhrk jstxkj fufežhps dnz LFkki hr gkñu cñjstxkj deh >KY; kus
ftYg; kyk egRokps LFkku i kñr >kysy vkgs vkf.k i ; š/ukP; k n”Vhus vkd’kñd Bj.kkj vkgs

ftYg; kpk vf/kdRe {ks= xteh.k vl w l oz {ks=ke/; s f"kk{k.kkpk i pkj vkf.k id kj >ky; keGs vud fo | kFkZ Li /kkEd ifj {kke/; s l gHkkxh gks'kr vkf.k ; "kLoh gks'ku vkiyk vkfFkd fodkl dY; kus xkfn; k ftYg; kps egRo ok<yysfni w ; rs

7. xkfn; k ftYg; kps egkj'V^a o fonHkZhy LFku

Egkj'V^a jkT; kph LFki uk 1 es 1960 yk >kyh- egkj'V^a jkT; kpk foLrkj v{koRrh; 15n-8* mRrj rs 22n-1* mRrj] j[kkoRrh; 72n-6* rs 80n-9* i wZ vl w , dwk {ks=QG 3]07]713 pks'd-eh- vl w nf{k.kkRrj vrj l ekjs 700 fd-eh- rs i w&if"pe vrj l ekjs 800 fd-eh- rj l enz fdukjk 720 fd-eh- vkgs egkj'V^a jkT; kph jkt/kkuh eqbz o mijkt/kkuh ukxiy vkgs jkT; ke/; s i z'kkl dh; foHkkx 6] , dwk ftYgs 35] ftYgk ifj 'kn 33] rkyqds 357 vkgs- egkj'V^a jkT; kph 2001 P; k t.kxu.kud kj , dwk ykdI d; k 9]67]52]247 vl w R; ke/; s iq 'k ykdI d; k 5]03]34]270 rj L=h ykdI d; k 4]64]17]977 vkgs ; ke/; s iq 'k&L=h iek.k 1000 % 922 vl w , dwk l {kjrps iek.k 77-27 % ; ke/; s iq 'k l {kjr 86-27 % rj L=h l {kjr iek.k 67-51 % vkgs

Egkj'V^a jkT; kps , dwk l gk i z'kkl dh; foHkkxke/; s foHkktu dj.; kr vkysys vkgs ; ke/; s ukxiy 1/4fonHkZ] vejkorh 1/4fonHkZ] vkj'xkcn 1/4ejk'BoMk] ukf"kd 1/4if"pe egkj'V^a i qks 1/4if"pe egkj'V^a o eqbz 1/4kd.k 1/2 v'kk i z'kkl dh; foHkkxkpk l eko'sk vkgs v"kk i z'kkl dh; foHkkxkvr'kr ukxiy 1/4fonHkZ ; k i z'kkl fd; foHkkxke/; s xkfn; k ftYg; kpk l eko'sk vkgs ; k ftYg; kph LFki uk 1 es jksth HkMkjk ftYg; kps foHkktu d: u ^xkfn; k* gk uohu ftYgk fuelz k dj.; kr vkyk-

tux.kuk 2001 iek.k xkfn; k ftYg; kph , dwk ykdI d; k 12]00]151 vl w ; ke/; s iq 'k % efgyk iek.k 1000 % 1005 vl s vkgs l {kjrps , dwk iek.k 78-65 VDds vl w iq "k 89-54 VDds rj efgykps iek.k 67-89 VDds vkgs ; ko: u xkfn; k ftYgk gk egkj'V^arh , dwk 35 ftYg; ka'edh , d vkgs rj fonHkZhy ukxiy o vejkorh i z'kkl dh; foHkkxkvr'kr ; s k k& ; k 11 ftYg; ka'edh , d vkgs ; k ftYg; kps , dwk {ks=QG 5425 pks'd-eh- vkgs ; k ftYg; ke/; s , dwk vkB rkyqds vl w ; kr xkfn; k] xkjs'xk] nojh] vkexk] frj'kMk] l Md&vt'uh] l kydl k o vt'uh ekj'xk] ; kpk l eko'sk vkgs

8 xkfn; k ftYg; krhy uxj i kydkph l Fkrh

Hkjrkr uxj i kydk'kcrpk ifgyk dk; nk 21 tu 1850 jksth l er >kyk- g; k dk; | kud kj ykd'kgh l LFkk LFki u dj.; k'kr "kkl ukdMs vtZ dYk rj jkT; l jdkj uxj i kydkph LFki uk djhr vl s jkT; l jdkj'kgh vud uxj i kydk LFki uk dY; k o ; k l LFkkpk mi ; ks nks i dks dYk xyk-

1½ turdMu dj ol w dj .ks

2½ LFkkfud dkjHkkj l g'Ghr pkyfo.; kr R; kph enr ?ksks

Xkfn; k ftYg; krhy uxj i z'kkl ukP; k n'Vhus vkf.k vk/kqudhj.kkl kBh] l kel'fd fodkl kl kBh] i k.kh] f"kk{k.k] fot] vkj'k; g; k eghkr l ok inku dj.; kl kBh uxj i kydk'k vkiys dk; Z fu; kstuc/n i/nrhus vkf.k dk; | kP; k p'kdj'hrw i wZ djkos ; kl kBh xkfn; k uxj i kydk'k LFki uk 1 , fizy 1920 jksth vkf.k frj'kMk uxj i kydk'k LFki uk 1952 yk dj.; kr vkyh- ; k

uxjikfydk dk; |krhy rjrnhiæk.ks vkiyh dkes ;kk; izdkjs djrkr fdøk ukgh ;kckr fo"ysk.kkRed ekfgrh ikr dj.; kl kBh gk fo'k; fuoMysyk vkgs (Kudnar& Rajasekhar, 2019).

Xkkñ; k ftYg; krhy uxjikfydkauk vkiY; k ifj l jkr l okzkh.k fodkl l k/k.; kl kBh fofo/k izdkjP; k fodkl kP; k ; kst ukauk eaz Lo: lk ns; kps dk; Z djkos ykxrs ; kl kBh uxjikfydkauk ukxfjdkadMuu djkOnkj} "kk l ukdMuu vupkukOnkj} uxjikfydkadMuu pkyfoY; k tk.kk&; k 0; ol k; ki kl uu "kqyd vkf.k nMkP; k Lo: ikr o brj l k/kuká kl uu iS k ikr gkrks gk iS k uxjikfydsyk fofo/k ykdki; kxh l od kBh vkf.k dk; kl kBh [kpZ djkok ykxrs

Xkkeh.k Hkkxki; r fodkl kpk dk; Øe jkcfork ; kok ; k nf'Vdksukruu LFkdfud Lojkt; l l.Fkkph fufeZrh >kyh R; kpiæk.ks l Rrps fodanhdj.k d: u xkeh.k Hkkxki; r l oZ l kekl; tursyk ykd "kkgh rRokiæk.ks Lora-i .ks dk; Z djrk ; kos vl kgh mnæsk ; k l l.Fkkp; k fufeZhekxs gkrk vkf.k ; kp n'Vhus egrk l ferhus, d f=l qh ; kst uk r; kj dsyh gkrh danz vkf.k jkt; l jdkj gs xkeh.k {s=krhy rGxkGkrhy ykdki; r ikgp uu vkiys dk; Z d: "kdr ukgh Eg.kuup xkeh.k Hkkxkr fodkl kph dkes l k/; djrk ; kohr ; k n'Vhus danz l jdkj vkf.k jkt; l jdkj rOz vupkus nÅu LFkdfud l l.Fkkauk vkfFkZd enr dj.; kps dk; Z l q >kys vkf.k ; k fuf/kr uu xkeh.k Hkkxkrhy fodkl kP; k dk; kzyk xrh ikr >kyh ijarq vktgh gk fodkl l jdkjh vupkukojp fuHkZ vl ysyk fnl uu ; s'ks

Xkkeipk; r] xVxkeipk; r] uxjikfydk] egkuxjikfydk v"kk izdkjP; k T; k T; k l l.Fkk LFkdfud Lojkt; l l.Fkke/; s varHkr gkrkr R; kauk vf/kd fodkl kph dkes ikj iMkrk ; kohr ; k n'Vhdksukruu R; kauh Lor%ph mRiUukph dkskrgh l k/kus fodl hr dsyys fnl uu ; s ukgh vtugh g; k l l.Fkk l jdkjh vupkukojp voyæ uu vkgs- R; keGs g; k l l.Fkkph vkfFkZd l q<rk etcir gkÅ "kdyh ukgh vkf.k R; keGs ; k l l.FkkOnkjs l ektkrhy ykdauk U; k; feGw "kdyk ukgh- v"kk l eL; k y{kr ?ksÅu ; k l l.Fkk vkRefuHkZ d"kk gkrhy \ ; kl kBh dskrs vkf.k d"kk izdkjps iz Ru dsyys ikfgtr ; kckcrpk vH; kl ; k izdkkr dsyys vkgs R; kpiæk.ks l jdkjh vupkus th LFkdfud Lojkt; l l.Fkkauk ikr gkrkr R; kojgh vadqk vl .ks vko"; d vkgs ; kl kBh l jdkjuh vkiY; k vupku okVi kP; k fu; ekæ/; s d"kk izdkjps cny djko; kl ikfgt} d"kk izdkjP; k vVh o "kriZ vl ko; kl ikfgts; kckcrgh dkgh ekxh"kd rRos l pfo.; kpk iz Ru ; k izdkkr dsyys vkgs

LFkdfud Lojkt; l l.Fkkauk v"kk dkgh ; kst uk r; kj djko; k ykxrh dh tskd: u ; k l l.Fkke/; s vkfFkZd Lokoyæukph Hkkouk fueZk gkbÿ ; k n'Vhdksukruu g; k l l.Fkkauh dkgh iz Ru dsyys vkgs dk; \ dsyys iz Ru ifjiwkZ vkgs dh =k/d vkgs \ vkfFkZd Lokoyæukl kBh iz Ru d: ugh ; k l l.Fkkauk dkgh ; "k ikr >kys dk; \ ; k ckrph ekfgrh ikr dj.; kpk iz Ru vkgs R; kpiæk.ks uxjikfydsyk T; k fofo/k l k/kuká kl uu mRiUu ikr vksrs R; kps oxhZdj.k eq; r% nksu Hkkxkr dsyys tkrs vkf.k rs Eg.kts egl yh tek vkf.k HkkMoyh tek ; kf"kok; vU; v"kh dskrh ek/; es vkgs dh T; k ek/; ekruugh uxjikfydkauk mRiUu ikr gkÅ "kdsy-

Ukxjikfydkauk vkiY; k fodkl kP; k ; kst ukP; k dk; kZohrrd kBh vkf.k fu; kstuc/n i/nrhus vk[kyY; k dk; Zdekauk eaz Lo: ikr vk.k.; kl kBh vkiY; k mRiUukps fofo; kst u egl yh [kpZ o HkMoyh [kpZ ; k nksu izdkjs djkos ykxrs g; k nkg [kpkP; k fofo/k Lrj kps l [kys v/; ; u d: u ikr mRiUukps [kpkæ/; s dl sfoHktu dsyys tkrs ; kckcrgh fo"ysk.kkRed vH; kl dsyys vkgs

9. uxjifdydph ik'oloh

xlán; k ftYg; ke/; s uxjifdydk xlán; k vlf.k uxjifdydk frjkmk v"kk nku uxjifdydkp
I ekošk vkgs LFkkfud LojKT; I LFkkauk vk/khikl up egRo vkgs ; k LFkkfud LojKT; I LFkkauG
LFkkfud fodkl vyk vf/kd oko feGkyk- ; kr LFkkfud ykdle/kup ykdihuhph fuoM d: u R; kP; k
[kka] koj R; k {k=kph tckcnkjh I ki fo.; kr vkyh- xlán; k uxjifdydph LFkkiuk I u 1920 e/; s
dj.; kr vkyh vlf.k ; fkuup iqs xlán; k uxjifdydph okVpky I q >kyh- I q okrhyk 10
vl yš; k uxjifdydph I q; k vkrk 40 oj ikgpysyh vkgs

1 ,fiy 1920 e/; s uxjifdydph LFkkiuk >ky; kurj ifgys uxjk/; {k gks; kpk eku I B
šjkeirki y{e.k vxoky* ; kauk feGkyk- rj ifgys eġ; f/kdkjh Eg.ku ^th-ogh-dkuš ; kauh dke
ikfgys xlán; k "kgjkph rōgk ykdI q; k doG 20 gtkj gkrh- ek= vkt "kgjkph ykdI q; k 1
yk[k 20 gtkj 632 oj ikgpysyh vkgs vk/kh uxjifdydk {k=kryh ykdI q; k 20 gtkj vl Y; kus
rōgk uxjifdydk e/khy uxjifdydph I q; k 10 gkrh- ; kurj tI k "kgjkpk foLrkj gkr xsyk o
ykdI q; k ok<r xsyh rI h uxjifdydph I q; k n[thy ok<fo.; kr vkyh- I u 2011 e/; s
uxjifdydph I q; k 40 oj ikgpysyh vl u vk/khP; k 40 okMkps : i karj 10 iHkkxkr foHktu >kys
vkgs "kgjkps , dmk {k=QG 18 Ldsj fd-eh-vkgs I u 1949 e/; s "kgjkpk foLrkj I hih-v.M cškj
vrxh dj.; kr vkyk gkrk- rōgkikl u vktoj "kgjkpk foLrkj dj.; kr vkyk ukgh- uxjifdyd-
vkrki ; r 20 uxjk/; {k >kys vl u 13 oGk i'kkI dkah uxjifdydps dkedkt I kkkGys vkgs
I okz/kd dkG uxjk/; {k jkgk.; kpk eku Lo- eukgjHkkbz iVsy ; kauk feGkyk- R; kP; k i kBki kB Jh
jkeukFk vkl dš ; kuh 11 o'kš uxjk/; {k Eg.ku dke ikfgys gkr s rj I okz- deh dkG uxjk/; {k i nh
fJerh I fork bl jdk jkfgY; k

Xlán; k "kgjkP; k vlf.k ftYg; kP; k "kšf.kd fodkl kr ekBs; ksnku nskk&; k Lo eukgjHkkbz
iVsy ; kauk I yx 23 o'kš 1/4 1947 rs 1970½ uxjk/; {k i nh jkgu uxjifdydP; k bfrgkl kr I okz/kd
dkG uxjk/; {k i nh jkg.; kpk cgeku iVdkfoyk vkgs R; kP; kP; dkGkr xlán; k "kgjkr r; kj >kysys
fl e/ jLrs vktgh dk; e vkgr- Lo- eukgjHkkbzps iġ fo|eku dnh; votM m|kxeh Jh iQny
iVsy ; kauhgh 7 o'kš 1/4 1985 rs 1992½ xlán; kps uxjk/; {k i n Hkkwfoys vkgs xlán; k uxjifdydP; k
bfrgkl kr , dkp dVckru uxjk/; {k i nh vk: < gskkjs Lo- eukgjHkkbz o iQnyHkkbz iVsy gs , deo
fir&iġ vkgr- frjkmk uxjifdydph LFkkiuk I u 1952 e/; s dj.; kr vkyh vlf.k ; fkuup iqs
frjkmk uxjifdydph okVpky I q >kyh- I q okrhyk 09 vl yš; k uxjifdydph I q; k vkrk 17
oj ikgpysyh vkgs I u 1952 e/; s uxjifdydph LFkkiuk >ky; kurj ifgys uxjk/; {k gks; kpk eku
Lo-j?kukFk >jkj; k ; kauk feGkyk- frjkmk "kgjkph rōgk ykdI q; k doG 17 gtkj gkrh- I u 1956
e/; s e/; i kar ikl u oxGs >ky; kurj egkj'Vke/; s feGfo.; kr vkys R; koGh ykdI q; k 51 gtkj
268 oj ikgpysyh vkgs vk/kh uxjifdydk {k=kryh ykdI q; k 17 gtkj vl Y; kus rōgk
uxjifdydk e/khy uxjifdydph I q; k 09 gkrh- ; kurj tI k "kgjkpk foLrkj gkr xsyk o
ykdI q; k ok<r xsyh r"kh uxjifdydph I q; k n[thy ok<fo.; kr vkyh- I u 2011 e/; s
uxjifdydph I q; k 17 oj ikgpysyh vl u vk/khP; k 17 okMkps : i karj 4 iHkkxkr foHktu >kys
vkgs

v"kkizkjs xlán; k ftYg; kr nku uxjifdydkp I ekošk gkr vl u xlán; k uxjifdydkp
^v* oxkē/; s rj frjkmk uxjifdydkp ^d* oxkē/; s I ekošk gkrks

I n t e r n a t i o n a l

- **Bansod Rajesh (2019):** An Analytical Study of Financial Administration of Municipal Councils in Gondia District (Period: 2000-01 to 2010-11), Our Heritage, pp 2036-2046
- **Bansod Rajesh (2015):** An Analytical Study Of Financial Administration Of Municipal Councils In Gondia District, Review of Research, pp 1-12.
- **Bansod Rajesh (2015):**An Analytical Study of Financial Position of Municipal Councils in Gondia District, Golden Research Thought, pp 1-4.
- **Bisen D.K and Kudnar N.S. (2013a):** Watershed development: a case study of drought prone village darewadi source, review of research [2249-894x] d, pp-1-6.
<https://arastirmax.com/en/publication/review-research/2/4/1-6-watershed-development-case-study-drought-prone-village-darewadi/arid/4ffdd843-ca6f-4276-9db1-1f094bb69d44>
- **Bisen D.K and Kudnar N.S. (2013b):** A Sustainable Use and Management of Water Resource of the Wainganga River Basin: - A Traditional Management Systems. figshare. Journal contribution. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.663573.v1>
- **Bisen D.K and Kudnar N.S. (2013c):** The production, export and catchment areas market of onion in Indian agriculture, Research Expo International Interdisciplinary Journal, Volume III, Issue IV, pp-39-44.
- **Bisen D.K and Kudnar N.S. (2013d):**Paradigm shift in the field of Higher Education,Monthly Multidisciplinary Research Journal, Golden Research Thought, pp 1-5.
- **Kudnar N. S. (2017):** Morphometric Analysis of the Wainganga River Basin Using Traditional & GIS Techniques, Ph.D. Thesis, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur, Pp 66-250.
- **Kudnar, N. S., (2015)** Linear Aspects of the Wainganga River Basin Morphometry Using Geographical Information System, Monthly Multidisciplinary Online Research Journal Review of Research, pp 1-9.
<http://oldror.lbp.world/UploadedData/1929.pdf>
- **Kudnar, N. S., (2015):** Morphometric Analysis and Planning for Water Resource Development of the Wainganga River Basin Using Traditional & GIS Techniques, University Grants Commission Minor Research Project, pp 12-120.
- **Kudnar, N. S., (2019):** Impacts of GPS-Based Mobile Application for Tourism: A Case Study of Gondia District, Vidhyawarta, Peer-Reviewed International Publication, PP-19-22.
- **Kudnar, N.S. & Rajasekhar, M, (2019):** A study of the morphometric analysis and cycle of erosion in Waingangā Basin, India, Model. Earth Syst. Environ. (2019).
<https://doi.org/10.1007/s40808-019-00680-1>
- **Kudnar, N. S., (2018):** Water Pollution a Major Issue in Urban Areas: A Case Study of the Wainganga River Basin”. Vidyawarta International Multidisciplinary Research Journal, pp 78-84.

-----*****-----

समाजाचे साहित्यातील प्रतिबिंब

डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे (मराठी विभाग प्रमुख)
श्रीमती एन.एन.सी. कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कुसुंबा ता.जि. धुळे

साहित्य हे समाजाचेच एक अंग आहे किंवा साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो असे आपण म्हणतो. म्हणजेच समाज आणि साहित्य हे एकमेकांना परस्पर पूरक म्हटले जाते. अर्थात साहित्यामध्ये समाजाचे प्रतिबिंब पडलेले असते. असे जरी आपण म्हणत असलो तरी साहित्यकृती ही कलावंतनिर्मित कलावस्तू असते, हे तितकेच खरे असते. अशा कलावस्तू मौखिक परंपरेने वा पुस्तकरूपाने समाजासमोर येऊन त्यांच्या परंपरा होत असतात. या कलावस्तूंचे समाजावर बरेवाईट परिणाम होतात. आपल्या संतांनी अभंग, भारुडाच्या व प्रवचनाच्या माध्यमातून सामाजिक प्रबोधन केलेले आहे. संतांच्या काव्यनिर्मितीने मराठी कवितेची अशी भक्कम परंपर निर्माण केली आहे. तसेच या काव्यनिर्मितीचे मराठी समाजावर व्यापक परिणामही झालेला दिसतो.

आधुनिक काळातील केशवसुत, हरिभाऊ, मर्ढेकर या सारख्यांच्या निर्मितीच्या संदर्भातही असेच म्हणता येण्यासारखे आहे. त्यामुळे साहित्याला एक सामाजिक अंग असते. हे म्हणजे उचित ठरते. साहित्यकृतीतून व्यक्त होणारा आशय आणि ज्या भाषेच्याद्वारे कलावस्तू निर्माण होते ती भाषा हे विशिष्ट समाजाचेच भाग असतात. साहित्याच्या या स्वरूपामुळे साहित्याला सामाजिक अंग प्राप्त होणे अपरिहार्यच असते. व्यक्तीने निर्माण केलेली कलावस्तू एका स्तरावर सामाजिक वस्तू होते. साहित्याच्या सामाजिकतेचा हा अभ्यास हे साहित्याच्या अभ्यासाचेच एक अंग आहे. अशा साहित्यातून सामाजिक रुढी परंपरा, राहणीमान, जीवन पद्धती यांचे प्रतिबिंब कळत-नकळत पडत असते.

महात्मा ज्योतिराव फुले, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व वि.दा. सावरकर यांनी आपल्या साहित्यातून सामाजिक प्रबोधन केले आहे. फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथातून शेतकऱ्याला कर्जबाजारी करून आपली तुंबडी भरण्याचा 'ब्राह्मणी कावा' उघड केला आणि त्याचबरोबर पीडित महिलांच्या आश्रयासाठी व स्त्रीशिक्षणाच्या सुस्थापनेसाठी तसेच जातिभेदाच्या निर्मूलनासाठी कृतिशील प्रयत्न केल्याचे दिसते. त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई यांनी व्यक्तिगत निंदानालस्तीला व विरोधाला धैर्याने तोंड देऊन त्यांना सर्वोत्तमरी साथ दिली आहे. शाहू महाराजांनी जातिभेद निर्मूलन, ब्राह्मणवर्चस्व विरोध आणि अस्पृश्यता निवारण या बाबतीत कोल्हापूर संस्थानात क्रांतिकारक पावले उचलून महाराष्ट्रासमोर राजर्षींच्या नव्या

राजधर्माचा आदर्श निर्माण केला आहे. या दृष्टिकोनातून डॉ. निशिकांत मिरजकर म्हणतात की, "विसाव्या आणि एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्य विभिन्न पातळ्यांवरील सामाजिक स्थित्यंतरांशी संवाद साधताना दिसते जातीयता आणि अस्पृश्यता यांचा विच्छेद करण्याच्या उर्मीने वि.दा.सावरकरांनी पारंपरिक संस्कृतिशी युद्ध न पुकारता तिच्यामध्ये उत्क्रांती करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठी त्यांनी कथा-कादंबऱ्या लिहिल्यात."¹ मिरजकर यांनी विचारवतांनी आपल्या साहित्यातून सामाजिक समस्या कशा अधोरेखित केल्या आहेत व त्यातून कशी उत्क्रांती घडवून आणली हे आपल्या विधानातून सूचित केले आहे.

दुसरे महायुद्ध, औद्योगिकीकरण, स्वातंत्र्योत्तर निर्माण झालेली नवी सामाजिक सत्ताकेंद्रे, विकास योजना आणि त्याची विडंबने, भाषावार प्रांतरचना, गुन्हेगारी जगाचे कर्करोगासारखे वाढत चाललेले प्रभाव, फुटीरवाद आणि दहशतवाद या सगळ्या जागतिक आणि राष्ट्रांतर्गत पातळ्यांवरील घटनांचे सामाजिक प्रतिबिंब साहित्यात उतरलेले दिसते. त्याचप्रमाणे या स्थित्यंतरांचे परिणाम अपरिहार्यपणे मराठी साहित्यावर झालेले दिसतात.

समाजातील पूर्वापार चालत आलेल्या रुढी आणि त्यांचे बदलत चाललेले स्वरूप, विशिष्ट जनधारणा आणि त्यांना सामाजिक स्थित्यंतरामुळे मिळणारे धक्के, नव्या विचारांना व मूल्यांना पारंपरिकतेशी करावा लागणारा संघर्ष या सर्वांचे प्रतिबिंब श्रेष्ठ साहित्यात उमटले आहे. ते कधी काही साहित्यकृतींमधून वास्तवदर्शी निरपेक्ष स्वरूपात अवतरते, तर कधी त्या त्या लेखकाच्या संवेधतेनुसार विशिष्ट रंग धारण करून सापेक्षतेने प्रकट होताना दिसते.

बाबुराव बागुलांची 'सूड' ही लघुकादंबरी एका मुरलीच्या जीवनप्रवासातील सुडाचे उन्नयन आलेखरूपाने मांडते. मुरळीच्या पोटी जन्म घेतल्यामुळे पारंपरिक धारणेने समाजाच्या वासनेची शिकार बनलेली जानकी स्वतःच्या स्त्रीत्वाचाच द्वेष करू लागते आणि स्त्रीत्वाला भोगविषय बनवणाऱ्या प्रवृत्तीचा सूड घेण्यासाठी पुरुष संन्याशाचा वेष धारण करून परिभ्रमणाला बाहेर पडते. या भयानक अशा अनुभवांना सामोरे जावे लागते. अर्थात येथे सामाजिक, दैहिक, मानसिक व आत्मिक असा या काहणीचा विकास झालेला आहे. अर्थातच सामाजिकतेची प्रतिबिंबे या विकासात अखेरपर्यंत पडत राहिलेल आहेत. हे काहणीचे सूत्र सामाजिकतेकडून आत्मिकतेकडे सरकले तरी ही प्रतिबिंबे निरपेक्षपणे पडत राहताना दिसतात.

त्याचप्रमाणे विश्वास पाटील यांची 'झाडाझडती' ही कादंबरी देखील एकाचवेळी विविध स्तरांवरील आणि विविध क्षेत्रातील सामाजिक राजकीय स्थित्यंतरांची प्रतिबिंबे धारण करताना दिसते. त्यात धरणासाठी शेतकऱ्यांची जमीन सरकारकडून हस्तगत केली गेल्याने विस्थापित झालेल्या गावकऱ्यांची ही काहणी प्रतिबिंबित झाली आहे. यादृष्टीने दिगंबर पाध्ये म्हणतात की, "साहित्यकृती निर्माण करणारा लेखक आणि त्याने समाजाचे अधोरेखित केलेले भीषण

प्रश्न याचा समाजाशी असणारा संबंध लक्षात घेऊन आपल्या साहित्यकृतीत सामाजिक समस्या वास्तवतेने मांडत असतो.”² अर्थातच पाध्ये यांनी लेखकाचे किती सूक्ष्म निरीक्षण असते याविषयीचे महत्त्व विशद केले आहे.

आनंद यादवांच्या 'गोतावळा' कादंबरीत नांगरणीसाठी ट्रॅक्टरचे आगमन झाल्यावर गुराढोरांत पशुपक्ष्यांत आणि झाडा-रानांत रमणाऱ्या नारबाचे भावविश्व कसे उद्धवस्त झाले याचे चित्रण आलेले आहे. यंत्रयुगाच्या प्रवेशामुळे खेड्यापाड्यात आणि शेतमजुरांच्या जीवनाभूवात जे सामाजिक स्थित्यंतर झाले, त्याची कारुण्यमय कहाणी यात आहे त्याचप्रमाणे अलीकडील सदानंद देशमुख यांच्या 'बारीमास' कादंबरीतही असेच सामाजिक प्रतिबिंब आणि स्थित्यंतरे आली आहेत. बदलत चाललेल्या कृषिजीवनाचे करुणामय चित्रण मानलेले एकूणच सामाजिक स्थित्यंतरामधील कारुण्य या लेखकांच्या संवेद्यतेला उत्कट स्पर्श करीत असल्यामुळे त्यांच्या साहित्यातील सामाजिक स्थित्यंतराचे प्रतिबिंब करुणामय स्वरूपातच व्यक्त झाले आहे.

सामाजिक स्थित्यंतरामुळे खेडीत बदलत चालली. ग्रामीण परिसर शहरी बनण्यात धन्यता मानू लागला आहे. गावातले परिदृश्य, वातावरण, माणसा-माणसातले संबंध सारेच बदलत चालले आहे. या परिवर्तनाची समाजशास्त्रीय अथवा प्रगतिसापेक्ष चिकित्सा न करता काही संवेदनशील साहित्यिक 'पूर्वीचे ते आपले खेडे हरवले' या नोस्टाल्जिक जाणीवेने हळवे बनून जातात. ज्ञानेश्वर मुळे यांचे 'दूर राहिला गाव' हे दीर्घ काव्य याचे उदाहरण देता येईल. त्यात गावातील सामाजिक-राजकीय-सांस्कृतिक स्थित्यंतरांचे प्रतिबिंब अवतरते ते अशा साहित्यातूनच. समाजलेखनाचे भान ठेवणारे लेखक साहित्यिकांच्या बाबतीत स.शि.भावे म्हणतात, "शुद्ध साहित्यव्यवहार ही वैयक्तिक लहर नसून ती एक सामाजिक जबादारी आहे. साहित्यिक या नात्याने साहित्यिकांनी हे सत्य मान्य केले पाहिजे."³ स. शि. भावे यांनी लेखकांना सामाजिक जाणिवेच्या दृष्टीने सत्यान्वेशी दृष्टी बाळगण्याचे सूचित केले आहे.

सारेच साहित्य सामाजिक स्थित्यंतरांचे प्रतिबिंबच केवळ दाखवते असे नाही तर काही प्रकारच्या साहित्यातून सामाजिक स्थित्यंतर त्या त्या साहित्यिकांना इष्ट त्या दिशेने आणि इष्ट त्या प्रकारे घडून यावे म्हणून त्यांनी जाणिवपूर्वक प्रबोधन करण्याचाही प्रयत्न केलेला दिसतो. सावरकर, आंबेडकर, नरेंद्र दाभोलकर, आ. ह. साळुंखे यांचे वैचारिक लेखन अशाच प्रकारचे आहे. अंधश्रद्धा, जातिभेद, शोषण आदि विघातक वृत्ती नष्ट व्हाव्यात आणि नव्या प्रबुद्ध समाजाची प्रगतिशील रचना अस्तित्वात येण्याच्या दृष्टीने सामाजिक स्थित्यंतर घडून यावे, अशी कळकळ व तळमळ या लेखनामागे जाणवते. डॉ. निशिकांत मिरजकर या साहित्याच्या स्थित्यंतराबाबत व प्रतिबिंबाबाबत आपले मत व्यक्त करताना म्हणतात,

“सामाजिक स्थित्यंतराचे नेमके निखळ प्रतिबिंब तो नेहमीच दाखवेल असे नाही तर कधी हे प्रतिबिंब विकृत, विरूप, विचित्र असू शकेल तर कधी ते हास्यास्पद असू शकेल तर कधी भयकारीही असू शकेल.”⁴ या विधानात समाजाचे साहित्यावरील प्रतिबिंब असे होणारे स्थित्यंतर याविषयी निरजकर यांनी आपले सत्यान्वेशी मत अभिव्यक्त केले आहे. एकूणच प्राचीन संतवाङ्मयातून तर आजच्या समकालीन लेखकांपर्यंत अनेक लेखकांनी आपल्या समाजवास्तवाचे प्रतिबिंब आपल्या अनुभवविश्वातून सत्यान्वेशी दृष्टिकोनातून साकार केले आहे. म्हणून विज्ञान कितीही पुढे गेले तरी संतवाङ्मय आणि आधुनिक लेखकांची ग्रंथसंपदा याचे महत्त्व शब्दातीत आहे हेही तितकेच खरे.

निष्कर्ष :-

- साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे.
- सामाजिक वास्तवदर्शन घडविण्यात संतसाहित्याचे योगदान सर्वश्रेष्ठ आहे.
- महात्मा जोतिराव फुले, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सावरकर यांनी आपल्या साहित्यातून समाजाचे वास्तवजीवन अधोरेखित केले आहे.
- विसाव्या आणि एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्य विभिन्न पातळ्यांवरील सामाजिक स्थित्यंतराशी संवाद साधताना दिसते.
- अलीकडील जागतिकीकरण, दहशतवाद, फुटीरवाद, सत्ताकेंद्रे याचे राष्ट्रांतर्गत पातळ्यांवरील घटनांचे सामाजिक प्रतिबिंब समकालीन साहित्यात अधोरेखित झाले आहे.
- साहित्यिक आणि लेखकांनी समाजाचे वास्तवदर्शन सत्यान्वेशी पातळीवर अभिव्यक्त करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. निशिकांत मिरजकर, 'साहित्य: रंग आणि अंतरंग', आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती-2009, पृ. 15.
2. दिगंबर पाध्ये, साहित्य समाज आणि संस्कृती, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई, तृतीयावृत्ती-2005, पृ. 14.
3. स.शि. भावे, 'साहित्य, साहित्यिक आणि समाज', भालचंद्र भणगे संपा. 'साहित्य विचार आणि समाजचिंतन', ओरिएंट लॉगमन्स लिमिटेड, मुंबई, प्र.आ. 1968, पृ. 138.
4. डॉ. निशिकांत मिरजकर, 'साहित्य: रंग आणि अंतरंग', आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, 2009, पृ. 20.

-----*****-----

"संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानात लोक सहभागाच्या उदासीनतेची कारणांचेअध्ययन: विशेष संदर्भ- हिंगोली जिल्हा"

प्रा.अशोक सटवाजी हनवते (सहाय्यक प्राध्यापक)

धनाजी नाना चौधरीविद्या प्रबोधीनी संचलित,

लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,जळगाव

Abstract:-

महाराष्ट्र शासनाने संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची सुरुवात ही इसवी सन 2000 मध्ये केली असून सदर अभियानात ग्रामीण भागातील लोकांनी जास्तीत जास्त सहभागी व्हावे हा दृष्टिकोन त्यामध्ये आहे. महाराष्ट्र शासनाने पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभागाकडून तत्कालीन मंत्री माननीय आर. आर. पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान चालू करण्यात आले होते. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान ग्रामीण भागात राबविण्यात आले असून शासनाने मोठ्या प्रमाणावर खर्च केला आहे. आणि शौचालय बांधून देण्यात आली होती. परंतु शौचालयाचा वापर नसल्यामुळे गावांमध्ये आजही अस्वच्छता दिसून येते. सदर अभियानात लोक सहभाग घेण्याचे का टाळाटाळ करतात हे जाणून घेतली असता आपणास ग्रामीण भागातील लोक हे शेती आणि शेतीतील कामे असल्यामुळे संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानात सहभागी होण्याचे टाळले करतात असे दिसून येते. तसेच जेवढे अधिक प्रमाणात त्यांना संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची माहिती मिळेल तेवढे अधिक प्रमाणात ग्रामीण भागातील लोक सहभागी होतील स्पष्ट झाले आहे.

Key word:- संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानातील लोकसहभाग, लोकसहभागाची उदासीनतेची कारणे

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र राज्य हे संतांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेली भूमी आहे. या भूमीवर संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत चोखामेळा इ. संतांनी वारकरी संप्रदाय चालविलेला आहे. त्यांनी संपूर्ण आयुष्यात भक्ती बरोबरच व्यसनाधीनता, अज्ञान, दांभिकता, एकेश्वर, समानता, स्वच्छता इ प्रस्तापित करण्यासाठी कीर्तन, भजन, अभंग यासारखे मार्ग स्वीकारून

लोकांमध्ये जनजागृती घडून आणली. यापैकी संत गाडगेबाबा यांनी माणसामध्ये देव शोधला. त्यांनी अंधश्रद्धेवरती विश्वास ठेवला नाही. त्यांनी त्यांच्या कीर्तनातून लोकांना शिक्षण, व्यसनाधिनता विरोधी जनजागृती, कर्जबाजारीपणा विरोधी जनजागृती स्वच्छता, सामुदायिक स्वच्छता यासारख्या विषयावर भर दिला. आणि लोकांमध्ये जनजागृती घडवून आणली.

संत गाडगेबाबा यांच्या कार्याची दाखल घेऊन महाराष्ट्र सरकारने पाणी पुरवठा व स्वच्छता या विभागामार्फत इ. स. २००० पासून "संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची" सुरुवात केली. याअंतर्गत ग्रामीण भागामध्ये आदर्श गाव स्पर्धा ठेवण्यात आली.

अध्ययन पद्धती:- सदर संशोधनाचे अध्ययन करण्यासाठी संशोधकांनी पुढील प्रमाणे सामाजिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

उद्देश:- सदर संशोधन करण्याकरिता संशोधकांनी ग्रामीण भागातील संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता स्वच्छता अभियानात लोकांच्या सहभागातील उदासीनतेच्या कारणांचे अध्ययन करणे.

गृहीतक:-संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानात सहभागी होण्याचे लोक जाणूनबुजून टळाटाळ करतात.

नमुना निवड पद्धती:-संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान हे महाराष्ट्रातील संपूर्ण ग्रामीण भागात राबविण्यात येत आहे आहे. सर्व गावामधून उत्तरदात्यांकडून मुलाखत अनुसूची भरून घेणे अशक्य असल्यामुळे संशोधकाने (cluster sampling methods) या नमुना निवड नमुना पद्धतीचा अवलंब केला आहे. हिंगोली या जिल्ह्यामध्ये एकूण पाच तालुके आहेत. या पाचही तालुक्यातून प्रत्येकी पाच गावे याप्रमाणे $5 \times 5 = 25$ गावे संशोधकाने निवडले. या 25 गावांतील प्रत्येकी 20 उत्तरदाते याप्रमाणे 25 गावे $\times 20$ उत्तरदाते = 500 एकूण उत्तरदाते निवडले आहे. याप्रमाणे संशोधकाने हिंगोली जिल्ह्यातील काही निवडक गावांचा नमुना म्हणून निवड केली आहे.

संशोधन आराखडा:- संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानातून मिळालेली माहिती वर्णनात्मक स्वरूपात असल्यामुळे अध्ययन करण्याकरिता संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन आराखडा या पद्धतीचा वापर केला आहे.

सवीस्तर विवेचन-

01) ग्रामस्वच्छता अभियानात लोकांच्या सहभागी होण्याबाबत माहिती आणि उत्तरदात्याने संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानात सहभागी न होण्याच्या कारणांची माहिती दर्शवणारी सारणी

स्वच्छता अभियान ही स्पर्धा लोकांच्या सहभागावर अवलंबून असून यामध्ये उत्तर दात्याच्या गावातील लोकांनी सहभाग घेऊन गाव हागणदारीमुक्त करावा. हवामान स्वच्छता राखावी अशा स्वरूपाचे निर्देश आहेत. हे अभियान म. गांधी यांची जयंती 2 ऑक्टोबर रोजी ते 14 नोव्हेंबर पर्यंत चालते. याचाच ग्रामीण भागात या कालावधीत शेतातील तीच काढण्याचा कालावधी आणि रब्बी हंगामाचा कालावधी सुरू झालेला असतो. शेतातील कामे ज्वारी, सोयाबीन, कपाशी इ. काढण्याची कामे चालू असतात. गहू-हरभरा इत्यादी पिकांची लागवडीचे काम चालू असते. या कालावधीत या अभियानाची अंमलबजावणी केली जाते. भारताचे प्रधानमंत्री यांनी 2 ऑक्टोबर 14 रोजी स्वच्छ भारत मिशनची सुरुवात केली आहे. त्याच धर्तीवर महाराष्ट्र राज्याने पावले टाकली आहेत. महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्र्यांनी सहभागी होऊन लक्ष घातले होते.

सारणी 1

ग्रामस्वच्छता अभियानात लोकांच्या सहभागी होण्याबाबत माहिती	उत्तर दात्याने संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानात सहभागी न होण्याच्या कारणांची माहिती				एकूण
	शेती व इतर कामांमुळे वेळ मिळत नाही	घाणेरडे वाटते	अजिबात आवडत नाही	संबंधित नाही	
पूर्णतः सहभागी	Count 58	30	31	60	179
	% of Total 11.6%	6.0%	6.2%	12.0%	35.8%
काही प्रमाणात सहभागी	Count 50	13	39	58	160
	% of Total 10.0%	2.6%	7.8%	11.6%	32.0%
अतिशय कमी प्रमाणात सहभागी	Count 21	15	6	21	63
	% of Total 4.2%	3.0%	1.2%	4.2%	12.6%
कोणत्या प्रकारे सहभागी नाही	Count 45	15	18	20	98
	% of Total 9.0%	3.0%	3.6%	4.0%	19.6%
एकूण	Count 174	73	94	159	500
	% of Total 34.8%	14.6%	18.8%	31.8%	100.0%

Chi-Square=24.211(a), df=9, Asymp. Sig. (2-sided)= 0.004, C.C= 0.215, N= 500, P>0.05

वरील सारणी मध्ये स्वतंत्र चल म्हणून ग्राम स्वच्छता अभियानात लोकसहभाग होण्याबाबत माहिती दिली असून यामध्ये पूर्णतः सहभागी काही प्रमाणात सहभागी अतिशय कमी प्रमाणात सहभागी वरील कोणत्याही प्रकारे सहभागी नाही असे चार पर्याय दिले आहेत. तर अवलंबित चल मध्ये उत्तर दात्याच्या गावाने संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाच्या स्पर्धेत सहभाग घेण्याची माहिती दिली असून यामध्ये स्पर्धेत सहभागी होणे अजिबात आवडत नाही, इतर कामामुळे वेळ मिळत नाही असे म्हणणारे, समजत नाहीत असे म्हणणारे अशा पर्याय यांचा समावेश केला आहे.

सारणी विश्लेषण:- आपणास असे दिसून येते की, ग्रामस्वच्छता अभियानात लोकांच्या सहभागी होण्याबाबत आणि उत्तर दात्यांना संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानात सहभागी न होण्याबाबत चे कारण या दोघांचा संबंध गणित स्वरूपाचा असलेल्या दिसून येतो. म्हणजे धन असल्याचा दिसून येतो. (chi-Square=24.211(a), df=9, Asymp. Sig. (2-sided)= 0.004, C.C= 0.215, N= 500, P>0.05) म्हणजे त्या ग्रामस्वच्छता अभियानात लोकांच्या सहभागी होण्याबाबत आणि उत्तरदात्यांना संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानात सहभागी न होण्याबाबतचे कारण यांच्या प्रमाणावर अवलंबून असते.

ग्रामस्वच्छता अभियानात पूर्णतः सहभागी होतात असे म्हणणारे उत्तरदाते 30.8 प्रतिशत आहेत. तर ग्रामस्वच्छता अभियानात सहभागी न होण्याचे कारण उत्तरदाते यांना शेतीवरील किंवा इतर कामामुळे त्यांना वेळ मिळत नाही 34.8 प्रतिशत आहेत. यामध्ये दोन्ही चलातील सहसंबंध धन आहे. यावरून ग्रामस्वच्छता अभियानात लोकांचा सहभाग पूर्णता आहे परंतु त्यांना शेती किंवा इतर कामामुळे त्यांना वेळ मिळत नाही असे म्हणणारे यांचे प्रमाण अधिक आहे हे वर स्पष्ट होताना दिसून येते. याचा अर्थ या दोन्ही चलातील संबंध हा सकारात्मक आहे. म्हणजेच जेवढ्या अधिक प्रमाणात ग्रामस्वच्छता अभियान राबविले असता लोकसुद्धा ग्रामस्वच्छता अभियानात सहभागी होण्याचे टाळाटाळ करतील असे दिसून येते.

2) उत्तरदाते यांच्या गावात ग्राम अभियानात लोक सहभागी होण्याविषयी माहिती आणि संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची उत्तरदाते यांना मिळणाऱ्या माहितीचे स्रोत याची माहिती दर्शविणारी सारणी

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान राबवत असताना गावातील लोकांचा सहभाग वाढवायचा असेल तर त्यांना या अभियानाची माहिती हे त्यांच्यापर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे. माहिती पोहोचण्याची अनेक मार्ग आहेत ज्यामध्ये ग्रामसभा हे प्रमुख मार्ग आहेत. तसेच गावात दवंडी ठेवणे, पोस्टर प्रदर्शन , मशाल दिंडी, पथनाट्याचे आयोजन करणे,

हस्तलिखिते, स्लोगन्स, कथा कीर्तन, शाळा किंवा यासारख्या इतर समाजातील अशासकीय संस्था यांच्या मार्फत ग्रामीण भागातील लोकांना संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान हे कशा स्वरूपाचा आहे. हे ग्रामस्वच्छता अभियान ग्रामीण भागात कसे राबवायचे आहे , याची अंमलबजावणी कशी करावयाची आहे, कोणत्या घटकावर अधिक भर दिला म्हणजे ग्राम स्वच्छता अभियान हे लोकं निरंतरपणे राबवतीलतसेच त्यांच्या या आरोग्यावर परिणाम ., स्वच्छतेचे परिणाम, याबाबत त्यांना माहिती मिळण्याकरता वरील प्रमाणे त्यांना कोणत्या ना कोणत्या तरी माध्यमातून माहिती मिळणे आवश्यक आहेबऱ्याच प्रमाणात गावातील . सरपंच आणि ग्रामसेवक ग्रामसेवक यावर त्या गावातील ग्रामस्वच्छता अभियानाची यशस्विता अवलंबून असते.

सारणी 2

उत्तरदाते यांच्या गावात ग्राम अभियानात लोक सहभागी होण्याविषयी माहिती	संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची उत्तरदाते यांना मिळणाऱ्या माहितीचे स्रोत याची माहिती				एकूण प्रमाण
	मित्राकडून माहिती मिळाली	ग्रामपंचायत माहिती मिळाली	शाळेकडून इतर संस्थांकडून	टीव्ही रेडिओ वरील जाहिरातीवरून	
पूर्णता Count	36	24	33	86	179
सहभाकॉलगी % of Total	7.2%	4.8%	6.6.6%	17.7%	35.8%
काही प्रमाणात सहभागी Count	42	19	44	55	160
% of Total	8.4%	3.4%	8.8%	11.0%	32.0%
अतिशय थोड्या प्रमाणात Count	14	9	20	20	63
% of Total	2.8%	1.8%	4.0%	4.0%	12.6%
अजिबात नाही Count	21	13	14	50	98
% of Total	4.2%	2.6%	2.8%	10.0%	19.6%
एकूण Count	113	65	111	211	500
% of Total	22.6%	13.0%	22.2%	42.2%	100.0%

Chi-Square= 17.488(a), df=9, Asymp. Sig. (2-sided)=0.42, C.C.= 0.184, N=500, P<0.05

विश्लेषण:- वरील सारणी मध्ये स्वतंत्र यामध्ये उत्तरदाते यांच्या गावात ग्राम स्वच्छता अभियानात लोकसहभाग माहिती देण्यात आली असून यामध्ये पूर्ण सहभागी , थोड्या प्रमाणात सहभागी, अतिशय थोड्या प्रमाणात सहभागी, अजिबात नाही, या पर्यायांचा समावेश करण्यात आला आहे. तसेच अवलंबित चला मध्ये उत्तर दात्यांना संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची उत्तर दात्यांना मिळणाऱ्या माहितीच्या स्रोतांची माहिती देण्यात आली आहे. तसेच यामध्ये मित्राकडून माहिती मिळाली, ग्रामपंचायत , शाळेकडून वा इतर संस्थांकडून माहिती मिळाली, टीव्ही किंवा जाहिरातवरून माहिती मिळाली अशा पर्यायांचा समावेश करण्यात आला आहे.

वरील सारणीचे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की, उत्तरदाते यांच्या गावात ग्राम अभियानात लोक सहभागी होण्याविषयी माहिती आणि संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची उत्तरदाते यांना मिळणाऱ्या माहितीचे स्रोत यांचा सहसंबंध कोण आहे. म्हणजेच सकारात्मक आहे. (Chi-Square= 17.488(a), df=9, Asymp. Sig. (2-sided)=0.42, C.C.= **0.184, N=500, P<0.05**) उत्तरदाते यांच्या गावात ग्राम अभियानात लोक सहभागी होण्याविषयी माहिती आणि संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची उत्तरदाते यांना मिळणाऱ्या माहितीचे स्रोत यांच्या प्रमाणावर अवलंबून आहेत.

उत्तरदाते यांच्या गावात ग्राम अभियानात लोक सहभागी होण्याविषयी लोक पूर्णता सहभागी आहेत असे म्हणणारे यांचे प्रमाण 35.8 प्रतिशत आहे तसेच आणि संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची उत्तरदाते यांना मिळणाऱ्या माहितीचे स्रोत रेडिओ, टीव्ही किंवा इतर जाहिराती याद्वारे माहिती मिळते असे म्हणणारे यांचे प्रमाण अधिक आहे. यावरून आपणास असे दिसून येते की, संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानात लोकांना व्हायचे असेल तर लोकांना जेवढे अधिक प्रमाणात माहिती मिळेल तेवढे अधिक प्रमाणात सहभाग वाढेल असे स्पष्ट होते. म्हणून वरील दोन्ही चल यांच्यामध्ये सकारात्मक संबंध आहे.

निष्कर्ष:- वरील दोन्ही आपणास असे दिसून येते की, 01) लोकांना शेती आणि शेती संबंधित कामे असल्यामुळे लोक संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानात सहभागी होण्याचे टाळतात असे दिसून येते. सारणी क्रमांक एक यावरून सिद्ध झाल्याचे दिसून येते.

2) संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानात लोकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी जेवढ्या अधिक प्रमाणात माहिती असेल तेवढ्या अधिक प्रमाणात लोकांचा सहभाग वाढेल असे दिसून येते.

संदर्भ -

- 1) आगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन पद्धती प्रदीप आगलावे नागपूर प्रकाशन,
- 2) आगलावे प्रदीप, समाजशास्त्र संकल्पना आणि सामाजिक समस्या”, प्रकाश साईनाथ प्रकाशन नागपूर, आवृत्ती- 1 जून 1999
- 3) कराळे गंगाधर, ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोण, नेते कार्यक्रम आणि धोरण(महाराष्ट्राच्या संदर्भासह) श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर, आवृत्ती 2006
- 3) गोंधळेकर प्राची, कर्मयोगी गाडगेबाबा, विद्या पब्लिकेशन नागपुर 2009
- 4) ढाके एस., इंगळे एस.टी., पाणी टंचाई आणि आकस्मिक उपाय योजना
- 5) तिवारी भगवानदास, संत गाडगेबाबा संक्षिप्त चरित्र हिंदी सेवा मंडळ प्रकाशन भुसावल, पुनर्मुद्रण 2003.

-----*****-----

विकासशील देश में सूचना प्राप्ति हेतु डिजिटल ग्रंथालयों की भूमिका : एक अध्ययन

डॉ. वंदना एच. जामकर (ग्रंथपाल)

यशवंतराव गुडधे पाटील स्मृती कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय ,
हिंणणा रोड, नागपूर

प्रस्तावना :

आज 21 वीं सदी में हम संगणकीय युग में जीवन यापन कर रहे हैं जिस तरह जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में तकनीकी का प्रभाव दिखायी दे रहा है उसी प्रकार हमें ग्रंथालयों में वाचको की आवश्यकताओं को परिपूर्ण करने हेतु एवं उन्हें कम से कम समय में सूचना प्रदान करने हेतु आधुनिक तकनीकी की आवश्यकता है अतः वाचको की आवश्यकता व ग्रंथालय सेवाओं की कार्यक्षमता को बढ़ाने के उद्देश्य से डिजिटल ग्रंथालयों का ग्रंथालय प्रणाली में समावेश करना अत्यंत आवश्यक है।

ग्रंथालय एवं ग्रंथपाल व्यवसाय के विकास के लिए स्थानीय, राष्ट्रीय व अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर प्रयत्न हो रहे हैं। आधुनिक यंत्रों का उपयोग ग्रंथालय में भारी प्रमाण में होने से चार दीवारों के बीच निहित ग्रंथालय अदृश्य हो रहे हैं तथा संग्रह के प्रारूप में भी परिवर्तन हो रहा है। योग्य ग्रंथ, योग्य वाचक को योग्य समय पर देना यह संकल्पना बदलकर योग्य सूचना, योग्य व्यक्ति को योग्य समय पर, योग्य स्वरूप में, योग्य उपयोजन के लिए देना ऐसी नवीन संकल्पना का जन्म हुआ है।

आज का युग सूचना का युग है एवं आज सूचना प्रचंड प्रमाण में हमारे चारों ओर फैली है डिजिटल ग्रंथालय के फलस्वरूप इलेक्ट्रॉनिक स्वरूप में प्रचंड सूचना को संग्रहित करने में मदद मिली है परंतु इतनी बड़ी सूचना को संग्रहित करना कठिन कार्य है क्योंकि सूचना को संग्रहित करके उसकी प्रतिप्राप्ति करना यह किसी भी ग्रंथालय का मुख्य उद्देश्य होता है। किसी भी ग्रंथालय का यश उस ग्रंथालय में कितने ग्रंथ संग्रहित हैं इस बात पर निर्भर नहीं होता बल्कि वे ग्रंथ पाठकों को कितनी तत्परता से प्रदान किये जाते हैं इसपर निर्भर होता है अतः इसी उद्देश्य की पूर्ति के लिए आधुनिक डिजिटल ग्रंथालयों का निर्माण हुआ।

विविध क्षेत्रों में कार्यरत विविध व्यक्तियों ने अपने दृष्टी कोण से डिजिटल ग्रंथालयों का स्वरूप व्यक्त किया है। डिजिटल ग्रंथालय, पारंपरिक ग्रंथालयों का विस्तृत स्वरूप होते

हुए ग्रंथालयीन सेवा आधुनिक तकनीकी की सहायता से तीव्रगति से देकर पारंपरिक ग्रंथालयों द्वारा अपेक्षित संपूर्ण सेवा की पूर्ति तो करते ही हैं साथ ही डिजिटल स्वरूप में उपलब्ध सूचना स्रोतों का संग्रहण, संचयन व प्रति प्राप्ति करने के साधन व प्रक्षेपण तकनीकी का उपयोग करने वाले ग्रंथालय ही सही अर्थों में डिजिटल ग्रंथालय हैं ।

साधारणतया डिजिटल ग्रंथालय व इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालय ये दोनों संज्ञाये बहुत बार एक ही अर्थ (Synonymous) में उपयोग में लायी जाती है । जिस प्रकार ग्रंथालय ग्रंथों के संग्रह को दर्शाता है, उसी प्रकार डिजिटल ग्रंथालय, डिजिटल साहित्यों के संग्रह को दर्शाता है ऐसा कहा जा सकता है उसी तरह डिजिटल ग्रंथालय के विविध प्रकार हो सकते हैं।

डिजिटल ग्रंथालय की व्याख्या:- अमेरिका स्थित डिजिटल लायब्ररी फेडरेशन के मतानुसार डिजिटल ग्रंथालय की व्याख्या अग्र प्रकार से है .

1) "Digital libraries are organizations that provide the resources including the specialized staff, to select, structure, offer intellectual access to interpret, distribute, preserve the integrity of, and ensure the persistence over time of collection of digital works so that they are readily and economically available for use by community or set of communities."

2) Lynch (1995) :- डिजिटल ग्रंथालय अर्थात सूचना व ज्ञान के असंगठित ज्ञान संग्रह में से सुसंगत पद्धती से सूचना खोजने की सुविधा प्रदान करनेवाली प्रणाली ।

3) William Arms:- डिजिटल ग्रंथालय अर्थात सूचना के संग्रह का व्यवस्थापन करना जिसमें स्थित सूचना में डिजिटल फारमेट होता है जिसे नेटवर्क द्वारा संपादित कर सकते हैं ।

4) भारत के पूर्व राष्ट्रपती माननीय डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम ने डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया प्रोजेक्ट का उद्घाटन करते समय डिजिटल ग्रंथालय का वर्णन अग्र प्रकार से किया -
& "Digital Library is where the past meets present and creates future."

डिजिटल ग्रंथालय के घटक: -

MAN

MATERIAL MECHANISM

MACHINE MANDATE

MAN - ग्रंथालय के प्रशिक्षित कर्मचारी व प्रशिक्षित उपभोक्ता

MATERIAL - डिजिटल स्वरूप की सूचना (Digital objects)

MECHANISM - सृजन (creation) इंडेक्सींग, सुरक्षा, उपयोग व संप्रेषण तकनीक

MANDATE - उपरोक्त आकृती के आधार पर 5 मुख्य घटकों के साथ PUSH और PULL Technology की मुख्य भूमिका डिजिटल ग्रंथालय व्यवस्थापन में होती है।

डिजिटल ग्रंथालय विकसित करने हेतु साधन :-

डिजिटल ग्रंथालय को विकसित करने हेतु आधारभूत तकनीकी की संरचना उपलब्ध करवाना अत्यंत आवश्यक है।

- तीव्रगतीमान स्थानिक नेटवर्कस् व इंटरनेट पर त्वरीत जोड़ने की उपलब्धता
- इलेक्ट्रानिक स्वरूप में उपलब्ध विविध प्रलेखों को उपयोग करने की क्षमता
- स्रोतो को अभिगम देने हेतु योग्य सर्च इंजन का चयन
- वेब सर्वर FTP सी.डी. रॉम सर्वर्स उपलब्ध करवाना
- इलेक्ट्रानिक प्रलेखों का व्यवस्थापन करना

डिजिटल ग्रंथालयों का उद्देश्य :-

- 1) सूचना प्राप्ती, संग्रहण एवं वितरण करवाना
- 2) नवीन सेवा प्रदान करना
- 3) वाचको की आवश्यकतानुसार साहित्य उपलब्ध करवाना
- 4) सीडी रॉम के स्वरूप में अधिकाधिक डेटाबेस का संग्रहण करना
- 5) स्रोत सहभाग व नेटवर्क सुविधा उपलब्ध करवाना

- 6) राष्ट्रीय व अंतरराष्ट्रीय स्तरपर इलेक्ट्रॉनिक स्वरूप में प्रकाशित होनेवाले नियतकालिकाओं की प्राप्ति का क्षेत्र
- 7) वेब पर आधारित सूचना सभी मार्ग जल्द से जल्द संग्रहित रखने की आवश्यकता है ।

डिजिटल ग्रंथालय की आवश्यकता :-

- 1) सूचना विस्फोट
- 2) ग्रंथालय में स्थित वित्तीय स्रोतों में अभाव के कारण
- 3) जगह की कमी
- 4) तकनीकी की उपलब्धता
- 5) प्रलेखों एवं दुर्लभ साहित्यों की सुरक्षा के लिए
- 6) सूचना की बृहद प्रमाण में मांग
- 7) समय की बचत
- 8) एक समय में अनेक उपभोक्ता सूचना प्राप्त कर सकते हैं ।

डिजिटल ग्रंथालयों द्वारा होने वाले लाभ : -

डिजिटल ग्रंथालयों द्वारा होने वाले मुख्य लाभ निम्नलिखित हैं।

1. डिजिटल ग्रंथालय तालिका का अवलोकन करना, इलेक्ट्रॉनिक स्वरूप में ग्रंथ प्राप्त करना, उसे संग्रहित करना, इत्यादि प्रक्रिया सरलता से की जा सकती है ।
2. इंटरनेट व वेब ब्राउज़र का उपयोग करके डिजिटल ग्रंथालय के द्वार वर्ष भर 365 दिन 24 घंटे उपयोक्ताओं के लिए खुले रहते हैं।
3. डिजिटल स्वरूप में उपलब्ध प्रलेख की एक ही प्रति अनेक उपभोक्ता उपयोग कर सकते हैं।

4. डिजिटल डेटाबेस में उपलब्ध कोई भी शब्द, कहावतें, लोकोक्ति इत्यादि की शीघ्र हि खोज की जा सकती है ।
5. डिजिटल ग्रंथालयों में निहित प्रलेखों का जतन चिरकाल तक अर्थात कई वर्षों तक किया जा सकता है एवं उसकी अनेक प्रतियां भी छायांकित की जा सकती है ।
6. डिजिटल ग्रंथालयों को कम जगह लगती है एवं संग्रहण करने हेतु खर्च एवं मनुष्य बल भी कम लगता है ।
7. डिजिटल ग्रंथालयों में प्राथमिक स्वरूप में उपलब्ध प्रलेख को तीव्र गति से खोज कर ग्रंथालयों की उत्पादकता व कार्यक्षमता को बढ़ाया जा सकता है ।
8. विश्व में उपलब्ध नियतकालिकाओं की अनुक्रमणिका, पृष्ठ, सूचनात्मक डाटाबेसेस, नियतकालिका में स्थित संपूर्ण लेख, तकनीकी अहवाल, पेटेंट इत्यादि उपलब्ध हो सकते हैं।
9. डिजिटल ग्रंथालय में सूचना डिजिटल एवं इलेक्ट्रॉनिक या मुद्रित दोनों स्वरूपों में उपलब्ध होती है इलेक्ट्रॉनिक स्वरूप में सामग्री दृक्श्रव्य, आलेखीय स्वरूप में होती है।
10. डिजिटल ग्रंथालय एक संस्थान नहीं होते हुए संपूर्ण विश्व में फैला हुआ है डिजिटल ग्रंथालय से जुड़े होने के कारण संपूर्ण विश्व की सूचना सरलता से प्राप्त की जा सकती है।
11. डिजिटल ग्रंथालय में सूचना प्राप्ति के स्रोत विविध स्वरूपों में होते हैं कठिन से कठिन स्रोत डिजिटल ग्रंथालय में सहजता से प्राप्त किये जा सकते हैं ।
12. एक ही प्रकार की सूचना अनेक वाचक एक साथ अलग अलग जगह पर प्राप्त कर सकते हैं।
13. दुर्मिल ग्रंथ व जर्जर पुस्तकों का जतन डिजिटायजेशन द्वारा संभव है।

डिजिटल ग्रंथालय में सूचना संचयन हेतु लगने वाले स्रोत:-

- 1) ओपॅक (Open)
- 2) सीडी रॉम (CD&ROM)
- 3) सूक्ष्ममपट्टी (Micro Film)

- 4) मायक्रोफित (Micro Fiche)
- 5) दृक-श्राव्य उपकरण
- 6) मेटा डेटा इत्यादि

विश्व के महत्वपूर्ण डिजिटल ग्रंथालय :-

निम्न लिखित ग्रंथालयों की सूचना हम किसी भी सर्च इंजन द्वारा खोजकर पढ़ सकते हैं इस विषय की संक्षिप्त सूचना अग्रलिखित है -

- 1) World Digital Library का आयोजन लायब्रेरी ऑफ कॉंग्रेस व गुगल के संयुक्त सहयोग से किया जाता है जिसमें दुर्मिल ग्रंथ हस्तलिखित, नक्शों व स्टैम्प जैसे ग्रंथों के अलावा ग्रंथ व अन्य साहित्य प्रकारों का समावेश किया जाने वाला है ।
- 2) Millian book Project यह डिजिटल ग्रंथालय कार्नेजी मेलान विश्वविद्यालय में कार्नेजी मेलान फाउंडेशन की निधि से स्थापित किया जाने वाला है । विश्व की समस्त दुर्मिल पुस्तकें जिनका कॉपी राईट समाप्त हो चुका है ऐसे ग्रंथों का इसमें समावेश किया जायेगा ।
- 3) Project Gutenberg 1971 में मायकल हार्ट ने इस डिजिटल ग्रंथालय की स्थापना की जिसमें विश्व के दुर्मिल अंग्रेजी साहित्य निःशुल्क इ-बुक्स प्रकार में स्वरूप उपलब्ध किये जाने वाले हैं ।
- 4) ELTS - E-print in Library and Information Science and related subject इस नाम से डिजिटल ग्रंथालय उपलब्ध है ।
- 5) World - Digital library Wikipedia the free encyclopedia निःशुल्क शब्दकोश इंटरनेट पर उपलब्ध हो ।
- 6) Digital Book Index %& यह एक आभासी डिजिटल ग्रंथालय होते हुए इसमें एक लाख दुर्मिल ग्रंथ (निःशुल्क इ-बुक्स स्वरूप में) उसी प्रकार 1800 कमर्शियल प्रकाशनों का भी सहभाग प्राप्त होने वाला है ।

7) Librarians Digital Library - यह डिजिटल ग्रंथालय बेंगलोर स्थित डी.आर.टी.सी. नामक संस्था ने शुरू किया है ग्रंथालय व्यवसायिक अपने लेख इस डिजिटल ग्रंथालय में प्रकाशित कर सकते हैं ।

8) Digital Library of India :& इस नाम के दो ग्रंथालय आज अस्तित्व में हैं जिसमें से एक Indian Institute of Science Bangalore इस संस्था ने एवं दूसरा C-DAC, New Delhi इस संस्थान ने प्रस्तुत किया है ।

निष्कर्ष :- डिजिटल ग्रंथालय आज के युग की विशिष्ट आवश्यकता है विश्व के सभी ग्रंथालयों का डिजिटायजेशन हो रहा है ताकि ग्रंथालय के आने वाले सभी उपभोक्ताओं को त्वरित एवं आवश्यक सेवा प्रदान की जा सके इसके साथ ही समयानुरूप पुस्तकों के जीर्ण होने, पुस्तकों की संख्या कम होने, ग्रंथालय सेवकों की कमी इत्यादी समस्याओं के कारण उपभोक्ता को अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ता है अतः डिजिटल ग्रंथालय अत्यंत आवश्यक है ताकि विश्व के सभी अध्येताओं को वांछित सूचना प्राप्ति एवं अपने ज्ञान वर्धन में ग्रंथालयीन सहयोग प्राप्त हो सके ।

संदर्भ सूची :-

- 1) फडके, द.ना. : ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, युनिवर्सिटी प्रकाशन पुणे, 2012
- 2) भट, शरद गो. : इलेक्ट्रॉनिक माहिती साधने, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर डिसेंबर 2008
- 3) थोरात, लक्ष्मण : ग्रंथालय माहितीशास्त्र, डायमंड प्रकाशन पुणे 2007
- 4) हिरवडे, मंगला : डिजिटल ग्रंथालय, माहिती युग खंड 2, अंक 2, 2009

सयाजीराव गायकवाड का ग्रंथालय एवं शिक्षा के क्षेत्र में योगदान : एक अध्ययन

डॉ. एस.एम.जाऊळकर (ग्रंथपाल)

ईश्वर देशमुख शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, क्रिडा चौक, हनुमान नगर, नागपूर

प्रस्तावना :

परंपरा के आधार पर अनेक राजाओं को राजशाही प्राप्त हुई किन्तु उनमें से कुछ हि राजाओं का नाम हमारे स्मरण में है इसका मुख्य कारण है उन राजाओं द्वारा किये गये कार्य उनका व्यापक दृष्टीकोण, राज्य के कार्यों में सुधार व जनता की समस्याओं का समाधान इत्यादि अनेक बातें उनके जीवन कार्यों पर प्रकाश डालती हैं । इन राजाओं में से एक ऐसे हि ज्ञानी राजा के रूप में सयाजीराव गायकवाड का नाम गर्व से लिया जाता है ।

सयाजीराव गायकवाड अपने राज्य में गांव गांव जाकर वहाँ की प्रजा की समस्याओं को जानने व उनके विषय में सुचना प्राप्त करने हेतु अनेक राजकीय यात्रायें करते थे । उन यात्राओं के पीछे उनका मुख्य उद्देश्य जनसाधारण की सभी समस्यायें जानना तथा उन समस्याओं को दूर करने हेतु उपाययोजनायें बनाना था । वे अपने राज्य का एक पिता की भांति ध्यान रखते थे अतः वे जनमानस में एक लोकप्रिय राजा के रूप में माने जाते थे । जब वे किसी ग्राम में जाते थे तो लोगों का झुंड उनके संपर्क में आता था ।

सयाजीराव गायकवाड ने सामाजिक क्षेत्र में बहुमूल्य कार्य किये एवम् उनके सामाजिक सुधार की झलक आज भी उनके कार्यों के माध्यम से ध्यान में आती है । उन्होंने अपने कार्यकाल में पुरानी कुरितियों का विरोध करके उन्हें बंद किया क्योंकि उनका प्रभाव सामाजिक गतिशीलताओं पर पड़ रहा था । उन्होंने उस काल में चल रही पर्दा प्रथा, बाल विवाह प्रथा, स्त्रियों का हक, अस्पृश्यता निवारण इत्यादि सुधार कार्य किये । साथही उन्होंने शिक्षा का प्रचार प्रसार, ग्रंथालयों का निर्माण इत्यादि कार्य भी किये ताकि शिक्षित होने के पश्चात इन कुप्रथाओं को बंद किया जा सके । उन्होंने अनेक जनहितार्थ कार्य किये ।

जीवन कालखंड :- सयाजीराव गायकवाड का पूरा नाम श्रीमंत सयाजीराव खंडेराव है तथा उनका जन्म नाम गोपालराव काशीराव गायकवाड था । उनका जन्म नाशिक जिले के कौलाण नामक ग्राम में 11 मार्च 1853 को हुआ तथा मृत्यु 6 फरवरी 1939 को हुई । अपने जीवन कालखंड में उन्होंने अपने संस्थान में अनेक कार्य किये । उनके विचार बहुत हि रचनात्मक थे और वे सतत प्रजा के हित के लिए कार्यरत रहते थे । अतः उनकी व्यापकता आदर्श राजा के रूप में जनमानस के मन में घर कर गयी और वे आजतक अन्य लोगों के लिए आदर्श हैं।

सर्वांगीण विकास में भूमिका :- सयाजीराव गायकवाड के जीवन चरित्र का अध्ययन करने से हमें पता चलता है कि उन्होंने समस्त प्रजा के सर्वांगीण विकास हेतु अनेक कार्य किये । सर्वांगीण अर्थात् प्रत्येक क्षेत्र चाहे वह राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पारिवारिक इत्यादी । महाराज के जीवन का एक हि उद्देश्य था कि पुरानी समस्या का निराकरण करके नवीन सुधारणा करना ।

सयाजीराव गायकवाड द्वारा एक व्याख्यान में संबोधित करते हुये कहा गया था कि लोगों को मेरे कार्य भले हि असमंजसपूर्ण लगते होंगे परंतु उन सब कार्यों के पीछे मेरा मुख्य उद्देश्य प्रजा का हित करना है, प्रजा का कल्याण करना हि मेरा कर्तव्य है ।

आगे चलकर उन्होंने अपने राज्य में एक महत्वपूर्ण सुधारणा की । वह है न्याय व कार्यान्वयन विभाग निर्मित करना, साथ हि साथ उन्होंने स्थानीय जन को स्थानिक स्वराज्य दिलवाया । सन 1902 में महाराज ने ग्राम पंचायत संबंधी नवीन नियम बनाकर निर्वाचन के तत्व बनाये साथ हि उनके कार्य, कर्तव्य व अधिकार भी बताये गये । उनके कार्यकाल में ग्रामीण व्यवस्था में सुधारणा करने हेतु सर्वोपरी प्रयत्न किये गये ।

उन्होंने अपने राज्य में गरीबों के लिये अस्पताल खुलवाये एवम् निःशुल्क औषधियों का वितरण करवाया । लोगों की धनसंपत्ती का संरक्षण करने हेतु पुलिस स्टेशनों का निर्माण किया गया । जनमानस को जल संबंधी कोई भी समस्या न रहे इसके लिए उन्होंने 'सूर्या नदी' पर योजनाबद्ध तरीके से "सयाजी सरोवर" नामक जलाशय का निर्माण करवाया । ऐसे अनेकों समाजोपयोगी कार्य उनके द्वारा किये गये ।

शिक्षा विषयक विचार :- यदी हम संपूर्ण भारतवर्ष का विचार करें तो सर्वप्रथम निःशुल्क शिक्षा नामक संकल्पना सयाजीराव गायकवाड द्वारा भारत में शुरू की गयी और ऐसे प्रजा हितकारक कर््यों में उनकी ख्याती संपूर्ण विश्व में फैला दी । गायकवाड जी का कहना था कि यदि हमे अपने देश में राज्य करना है तो भावी पीढ़ी को उच्चशिक्षित करना अत्यावश्यक है । भारत की भावी युवा पीढ़ी को न्यायशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र इत्यादी समझना अत्यावश्यक है अतः उक्त उद्देश्य को साध्य करने हेतु उन्होंने प्रिंसेस स्कूल की नींव डाली।

प्राचीन काल में अन्न, वस्त्र व घर मनुष्य जीवन की मुख्य आवश्यकता थी किंतु आधुनिक काल में मनुष्य की महत्वपूर्ण आवश्यकता है शिक्षा । मानवीय शक्ती के विकास में शिक्षा की महत्वपूर्ण भूमिका है । साथ हि प्रचलित शिक्षण पध्दती महत्वपूर्ण है, यदि प्रशिक्षण का नियोजन उचित व व्यवस्थित रूप से किया जायें तो उसकी परिणामकारकता अधिक अच्छे तरीके से हो सकती है । यह विचार महाराज के मने में शुरू से तो था हि अतः उन्होंने शिक्षा के क्षेत्र में योग्य परिवर्तन करने का विचार किया व उसका लाभ समाज के

सभी स्तर तक हुआ। मानवीय जीवन में शिक्षा एक ऐसी पूंजी है जो कभी समाप्त नहीं होती। मानवीय जीवन में शिक्षा का अनन्य महत्व है। महाराज ने उस काल में शिक्षा के महत्व को जाना व अपने राज्य में प्रजा के लिए शिक्षा के द्वार खोल दिये। महाराज के मतानुसार शिक्षा को प्राथमिकता देते हुए सार्वत्रिक शिक्षा की सुविधा करवाना प्रत्येक सरकार का प्रथम कर्तव्य है। उक्त विचारों के आधार पर उनके कार्य व दूरदृष्टी का हमें परिचय मिलता है।

प्राथमिक शिक्षा के क्षेत्र में योगदान :- महाराज सयाजीराव गायकवाड के कार्यकाल में सर्व साधारण जनमानस में शिक्षा का महत्व विशेषरूप से वृद्धीगत हो इस ध्येय को ध्यान में रखते हुए उन्होंने शिक्षा का सार्वत्रिक प्रसार करने के उद्देश्य से दंड का भी प्रावधान शुरू किया। निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा मिलने के बावजूद बहुत से पालक अपने बच्चों को शिक्षा प्राप्ती हेतु पाठशाला में नहीं भेजते थे अतः महाराज द्वारा पालकों को शिक्षा प्राप्त करने हेतु बाधित किया गया व ऐसा आदेश न मानने पर उन्हें दंड देने का भी निर्णय लिया गया। सन 1871 तक बडौदा संस्थान में शिक्षा से संबंधित कोई भी स्वतंत्र शाखा नहीं थी।

प्रारंभ में चार प्राथमिक शालाओं की शुरुआत की गयी व बाद में यह आंकड़ा 145 तक पहुंच गया। यहां तक कि मुस्लिम धर्म के लोगों के लिए उर्दू पाठशालाओं का निर्माण किया गया।

उच्च शिक्षा के क्षेत्र में योगदान :-

प्राथमिक शिक्षा प्राप्ती के पश्चात युवकों में उच्च शिक्षा प्राप्ती की जिज्ञासा निर्मित होती है। उच्च शिक्षा प्राप्ती के पश्चात योग्य रोजगार या नौकरी प्राप्ती की जिज्ञासा प्रत्येक युवक की होती है। उक्त सभी पहलुओं का विचार करके महाराज ने मानवीय क्षमता को उच्चतम करने के उद्देश्य से नौकरी व रोजगार प्राप्ती हेतु अनेक प्रयत्न किये।

भारत जैसे विकासशील देश में बेरोजगारी की समस्या अन्य विकसित देशों की तुलना में भिन्न है। अतः इन सभी तथ्यों को ध्यान में रखकर उन्होंने शिक्षा को ज्यादा महत्व दिया। उनके द्वारा उस समय किये गये कार्य आज भी हमें 21 वीं सदी में देखने को मिलते हैं।

आज भी हमारे देश में साक्षरता का प्रमाण जितना होना चाहिए उतना नहीं है। अतः प्राथमिक शिक्षा सख्त व निःशुल्क रूप में प्रदान की जाती है।

स्त्री शिक्षा के क्षेत्र में योगदान :- किसी भी देश की प्रगती उस देश की साक्षरता के आधार पर निश्चित होती है। प्राचीन काल से ही स्त्री का जीवन अज्ञान, गुलामी, गृहस्थी के कार्य व बच्चोंकी देखभाल तक सीमित था, ऐसे समय में महाराज ने स्त्रीशिक्षा को बढ़ावा दिया।

महाराज का मत था कि यदि घर की स्त्री सुशिक्षित हो तो उसके ज्ञान का प्रकाश संपूर्ण परिवार (कुटुंब) को रोशन कर देता है ।

ग्रंथालयों की निर्मिती में योगदान :-

महाराज का व्यापक दृष्टीकोण समस्त जनमानस को निःशुल्क व सख्त शिक्षा देना था । ताकि नवीन पीढ़ी उच्चशिक्षित हो सके । यह बात सहज है कि प्राथमिक शिक्षा प्राप्ती के पश्चात शिक्षा व साक्षरता का महत्व लोगों को समझेगा व वे आगे निरंतर शिक्षा प्राप्त करते रहेंगे अतः लोगों की ज्ञान पिपासा को ध्यान में रखते हुए उन्हें अपने राज्य में सार्वजनिक ग्रंथालयों की शुरुआत की । सन 1905 में जब महाराज अमेरिका की यात्रा पर गये तब उन्होंने वहां के ग्रंथालयों का अवलोकन किया व निर्णय लिया कि अब वे भी अपने राज्य में ग्रंथालयों की नींव रखेंगे ताकी शिक्षा का प्रसार योग्य तरीके से हो सके ।

सन 1906-1907 के दरम्यान उन्होंने अपने राज्य में ग्रंथालयों की नींव रखी किन्तु वे ग्रंथालयीन कार्य व्यवस्था से संतुष्ट नहीं थे उतः उन्होंने अमेरिका से ग्रंथालय के कार्य में निपुण विद्वान को बुलाकर डायरेक्टर ऑफ स्टेट लायब्ररी के पद पर नियुक्त करके ग्रंथालय की स्वतंत्र शाखा का अपने राज्य में निर्माण किया व ग्रंथालय को नया स्वरूप प्रदान किया । ग्रंथालयों की संख्या अधिक से अधिक हो सके इस उद्देश्य से ग्रामीण निधि एकत्र करने का उपक्रम शुरु किया । एकत्र निधी से दोहरी निधि वे स्वयं देते थे अतः उनके राज्य में ग्रंथालयों की संख्या में तीव्रगती से वृद्धि हुई । फलस्वरूप ग्राम ग्रंथालय, नगर ग्रंथालय व प्रांतीय ग्रंथालयों का निर्माण हुआ । इन ग्रंथालयों में महाराज ने स्वयं अपने 20 हजार पुस्तकों का दुर्मिल संग्रह मध्यवर्ती संस्थाओं को भेट दिये । कुल मिलाकर महाराज के शिक्षा विषयक विचार व ग्रंथालयों के संदर्भ में कि गयी कार्यप्रणाली उत्कृष्ट है जिसकी किसी के साथ तुलना नहीं की जा सकती ।

विद्या प्रसार में योगदान :-

राज्य में नवीन पीढ़ी साक्षर हो परंतु उनके ज्ञान का उपयोग अपने राज्य में भी हो इस उद्देश्य से महाराज ने लाखों रुपये खर्च करके अनेक उपयुक्त ग्रंथों का भाषांतर सुशिक्षित युवकों द्वारा मातृभाषा में करवाया व मातृभाषा के ग्रंथों की सृजनशीलता में वृद्धि की । महाराज के जीवन का हेतु अपनी प्रजा को साक्षर करना तो था हि किन्तु उनका दूर दृष्टीकोण युवकों को उत्तमशील बनाकर मानसिक रूप से प्रबल बनाना भी था ।

उद्देश्य :-

1. सयाजीराव गायकवाड के जीवन कार्यो का अध्ययन करना
2. सयाजीराव गायकवाड के सामाजिक कार्यो के योगदान का अध्ययन करना.
3. सयाजीराव गायकवाड के राज्य में निर्मित ग्रंथालयों की भूमिका का अध्ययन करना

संशोधन विषय का महत्व :-

सयाजीराव गायकवाड उत्कृष्ट विचारों से समृद्ध राजा थे उनका दृष्टीकोण जनमानस की प्रगती करना था । सर्वप्रथम उन्हें राज्य का कार्यभार सोपा गया तब उन्होंने राज्य की अर्थव्यवस्था को सुधारने के लिए उपाय योजनाएं बनायीं । साथ ही राज्य के कार्य भार व न्याय व्यवस्था में भी परिवर्तन किये । अमेरिका जैसे देश की यात्रा करके वहां की शिक्षा पध्दती व ग्रंथालयों को देखकर प्रभावित हुये और वैसी ही शिक्षा व ग्रंथालयीन व्यवस्था हमारे देश में भी निर्मित हो सके इस उद्देश्य से उन्होंने विशेष प्रयत्न किये ।

सयाजीराव ने अपने राज्य में गाँव गाँव में ग्रंथालयों का निर्माण किया । वार्डन के मार्गदर्शन में बडोदा संस्था में ग्रंथालयों का निर्माण करवाया । साथ ही चलते फिरते ग्रंथालयों का भी निर्माण किया । विशेष बात यह है कि उन्होंने स्वयं ग्रंथालय शास्त्र में शिक्षा प्राप्त की इसलिए डॉ. एस.आर.रंगनाथन का नाम भलेही ग्रंथालय शास्त्र के जनक के रूप में लिया जाता है किंतु भारत में सही मायने में सयाजीराव गायकवाड को ग्रंथालय शास्त्र का जनक कहने में कोई हरकत नहीं है ।

महाराज में एक आदर्श राजा के सभी गुण थे । लोगों के मन में वे राजा अपने कार्यो द्वारा हुये । उनके विशिष्ट कार्य एवं समाज सुधार, ज्ञानवृद्धी, शिस्तबद्ध प्रशासन इत्यादि का सही तरीके से उपयोग व राज्य का विकास, प्रजा का हित, ग्रंथालयों का निर्माण करना इत्यादि भूमिकाओं का अध्ययन करने के दृष्टीकोण से प्रस्तुत संशोधन महत्वपूर्ण है ।

संशोधन पध्दती :-

संशोधक द्वारा विषय चयन करने के पश्चात इस संदर्भ में अध्ययन करने हेतु आवश्यक जानकारी संकलित करने हेतु संशोधन का उद्देश्य, संशोधन साधन व कालमान इत्यादि प्रमुख बिंदुओं का विचार किया जाता है । इस उद्देश्य को ध्यान में रखते हुए संशोधन निबंध हेतु ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक पध्दती का उपयोग करते हुए सयाजीराव गायकवाड द्वारा किये गये सामाजिक, शैक्षणिक व ग्रंथालयीन संदर्भ में किये गये नवीन

सुधार व परिवर्तन इत्यादि की सुचना अध्ययन करने हेतु इस संशोधन पध्दती का चयन किया गया ।

निष्कर्ष :-

1. राजशाही भले हि जन्म से प्राप्त हो फिर भी राज्य कार्यभार में सुधार व जनता की समस्याओं का समाधान करने की क्षमता प्रत्येक राजा में नहीं होती ।
2. राज्य की सभी समस्याओं का निराकरण करने की कला व संवादात्मक प्रत्यक्षदर्शीता होने के कारण वे लोकप्रिय राजा थे ।
3. सूक्ष्म विचार शक्ति व निरिक्षण क्षमता के आधार पर उन्होंने नवनवीन सुधार कार्य किये ।
4. जनता का विकास शिक्षा के माध्यम से हि हो सकता है, इसलिए शिक्षा का प्रचार प्रसार हो सके इस उद्देश्य से मुफ्त शिक्षा अपने राज्य में शुरू की ।
5. प्राथमिक शिक्षा प्राप्ती के पश्चात उच्च शिक्षा प्राप्ती की ओढ़ लगी व उच्च शिक्षा प्राप्ती के पश्चात, ग्रंथ संपदा समृद्ध करने के उद्देश्य से ग्रंथालयों का निर्माण किया गया ।
6. अमेरिका जैसे देशों की यात्रा करके वहाँ कि शिक्षा पध्दती व ग्रंथालयीन व्यवस्था का निर्माण किया ।

संदर्भ :-

- मालकर, यमाजी (2018) - महाराज सयाजीराव गायकवाड चरित्रसंग्रह भाग-1, पुणे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
- <https://www.marathirushti.com/profiles/sayajirav-maharaj-gaikwad>
- https://mr.wikipedia.org/wiki/महाराजा_सयाजीराव_गायकवाड

ओमप्रकाश वाल्मीकि की कहानियां: दलित चेतना का मूल आधार 'मानवतावाद'

प्रा.डॉ.चंद्रभान लक्ष्मण सुरवाड़े (विभाग प्रमुख-सनातक एवं स्नातकोत्तर हिंदी)
कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय नवापुर, जि.नंदुरबार

बीसवीं शताब्दी के उत्तरार्ध में समाज और साहित्यिक मंचों पर विविध सामाजिक-सांस्कृतिक आंदोलनों, विमर्शों; जिनमें स्त्री विमर्श, आदिवासी विमर्श, दलित विमर्श, अल्पसंख्याक विमर्श, किन्नर विमर्श आदि ने समाज में हलचल मचा दी। उसी तरह हिंदी साहित्य में दलित विमर्श, दलित चेतना, दलित आंदोलन, दलित साहित्य और विविध साहित्यिक संघर्षों ने साहित्यकारों, सामाजिक चिंतकों, राजनीतिज्ञों और आलोचकों का ध्यान सबसे ज्यादा आकृष्ट किया है। क्योंकि दलित विमर्श ने पुराने साहित्यिक मापदंडों के समस्त समीकरण बदल दिए हैं। जिससे वह हिंदी पारंपरिक साहित्य को, परंपरागत रूढ़ियों को कटघरे में लाकर खड़ा करके मानवता की वकालत करता है।

लेखन जगत में जब से दलित साहित्य प्रवेश कर गया; तब से सामाजिक, सांस्कृतिक, परिस्थितियों ने जनमानस को बहुत अधिक प्रभावित किया। जिसमें दलित लेखन और भी सामाजिक प्रतिबद्धता के सशक्त आंदोलन का साक्ष्य प्रस्तुत करता है। क्योंकि आधुनिक विचारधाराओं से कोई भी साहित्य बच नहीं सकता। हिंदी साहित्य में जो प्रवाह विद्यमान हैं, उसमें दलित साहित्य यह एक ऐसी विचारधारा है; जो सामाजिक परिवर्तन की भूमिका को स्वीकार करते हुए अपनी लेखनी के माध्यम से जनमानस को झकझोर कर प्रतिगामी ताकतों को बल प्रदान करते हुए मानवीय मूल्य नीति तथा राजनीति, संस्कृति, इतिहास और मिथकों को अंतरभूत कर के साहित्य को नई दिशा प्रदान करता है। दलित लेखन की मूल प्रेरणा बाबासाहेब डॉ भीमराव आंबेडकर की विचारधारा है; जो मानव हित, उनके कल्याण तथा विश्व शांति की हिमायत करती हैं।

हिंदी साहित्य में दलित लेखकों ने उल्लेखनीय कार्य किया है। उनमें चर्चित रचनाकार ओमप्रकाश वाल्मीकि का योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण है। ओमप्रकाश वाल्मीकि हिंदी दलित कहानी के प्रमुख हस्ताक्षर माने जाते हैं। उनकी कहानियां दलित जीवन की संवेदना, संवेदनशीलता और अनुभवों का दस्तावेज है। जो एक ऐसे भारत से साक्षात्कार कराती हैं; जहां हजारों साल की पीड़ा अंधेरे कोनों में दुबकी पड़ी है। उनकी कहानीया दलितों के जीवन संघर्षों और बेचैनी का कच्चा कच्चा चिट्ठा है, जो एक-एक कर पलटते हुए दलित जीवन की

सच्चाई से रूबरू कराता है। दलितों की दर्दनाक पीड़ा तथा जिजीविषा, छटपटाहट, सामाजिक सांस्कृतिक धार्मिक सरोकार इन की कहानियों में साफ साफ दिखाई देता है। उन्होंने अपनी कहानियों में वर्चस्व की सत्ता को चुनौती दी है। वहीं दूसरी ओर दबे कुचले शोषित, पीड़ित, जातीय समूहों को मुकरता देकर उनके आसपास फैली हुई विसंगतियों पर भी चोट की है जो दलित विमर्श को सार्थक और गुणात्मक बनाता है 1

वाल्मीकि खुद दलित हैं। उनके जीवन की यात्रा दलित, पीड़ित, शोषित बस्ती से निकलकर सवर्णों के अन्याय अत्याचार ओर छलछलावे से भरी कठिन डगर है। हिंदू होते हुए भी सामाजिक निर्योग्यताओं के जख्मों से सबक लेकर वह मुख्य धारा तक रही है। उनमें दलित जीवन की पीड़ा असहनीय और स्वानुभूत है। साहूकार सामंती, जमींदारों तथा सवर्णों की दर्दनाक पीड़ा को सहते हुए जीवन का अर्थ खोजनेवाले ओमप्रकाश वाल्मीकि आजादी के बाद भी दलित होने की पीड़ा को झेलते रहे हैं। अपने और अपनी जाति का क्षोभ, समस्त संताप, अभावों से संघर्ष करके वे उच्च कोटि के दलित साहित्यकार के रूप में पहचाने जाते हैं। हिंदी में शुद्ध रूप से दलित साहित्य की कथा यात्रा ओमप्रकाश वाल्मीकि से ही आरंभ होती है। ' जंगल की रानी ' उनकी पहली दलित कहानी है; जो 22 नवंबर 1987 में जनसत्ता में प्रकाशित हुई थी 2

उनका पहला कहानी संग्रह ' सलाम' और दूसरा 'घुसपैठिए' प्रकाशित हुआ है। प्रथम कहानी संग्रह में कुल 14 कहानियां प्रकाशित हो चुकी हैं, जबकि 'घुसपैठिए' इस कहानी संग्रह में कुल 12 कहानियां प्रकाशित हो चुकी हैं। उनकी कहानियों में दलित चेतना का मूल आधार मानवतावाद है, क्योंकि माननीय सरोकारों के बिना साहित्य की अर्थवत्ता समाप्त जाती है। उनकी कहानियां इस दृष्टि से ही महत्वपूर्ण नहीं हैं, बल्कि कथ्य की विविधता और कला पक्ष की दृष्टि से भी श्रेष्ठ कहानियां हैं।

'सलाम' कहानी से ओमप्रकाश वाल्मीकि को जाना जाता है। इस कहानी में उन्होंने सदियों से चली आ रही सवर्ण हिंदू की रूढ़िवादी परंपरा का विरोध किया है। कहानी का एक चरित्र कमल उपाध्याय प्रगतिशील ब्राह्मण युवक है। वह अपने एक चुहड भंगी सहपाठी हरीश की बारात में उत्तर प्रदेश के गांव में जाता है। वहां उसे सुबह सुबह चाय पीने की तलब लगती है। वह गांव में बुद्धू चायवाले की दुकान में जाकर चाय बनाने के लिए कहता है। पहले तो चायवाला उसे चाय देने के लिए 'हां' कहता है; परंतु जब बातों ही बातों में वह जान जाता है, कि वह देहरादून से चूहडो की बारात में आया है। इसलिए यह भी चूहड ही होगा यह सोच कर बुद्धू चायवाला चायवाला कमल को चाय देने से इंकार करता है।

यद्यपि कमल उपाध्याय यह प्रगतिशील ब्राह्मण का संस्कारक्षम युवक है। वह अपने

मित्र हरीश, जो दलित की चूहड़जाति की बारात में आया था। इसलिए गांव के ठाकुर लोग भी उसे चुहड़ ही मानते हैं। कमल कहता भी है कि, वह ब्राह्मण हैं। परंतु इस पर चाय वाला गांव के ठाकुर रामपाल से कहता है कि चूहाडा हे को बामन बता रहा है? जुम्मन चूहडा के बाराती है। तुम लोग ही फैसला करो जो यह 'बामन' है; तो चूहड़ों की बारात में क्या मुत पीने आया है क्या? जाति छिपाते चाय मांग रहा है। बुद्धू की दुकान पर तो मिलेगी ना चाय चूहड़ों चमारों को।

ओमप्रकाश वाल्मीकि ने दलित जाति की अछूत भावना को उजागर किया। हिंदू धर्म में अछूतों के प्रति तीन रूढ़िवादी मान्यताएँ, जिनमें खानपान संबंधी नियम, दूसरा शादी का संबंध और तीसरा धार्मिक उत्सव। अछूत के साथ बैठकर भोजन करना तो दूर की बात; उसके छूने या छाया से सवर्ण हिंदू शरीर को अशुद्ध हुआ मानते। मंदिर प्रवेश तथा धार्मिक उत्सवों में अछूत का सहयोग तो दूर, वहाँ मंदिर में रखी हुई मूर्ति के दर्शन भी नहीं कर सकता। इन रूढ़िवादी मान्यताओं के प्रति विरोध कर वाल्मीकि ने विद्रोह की भावना पैदा की है। इस कहानी में और एक रूढ़िवादी परंपरा को नकारा है। शादी के बाद ससुराल के गांव में सवर्णोंके घरों में सलाम करने जाने की परंपरा है। सलाम करने पर गांव की औरतें और पुरुष उन्हें कुछ रुपैया और घर के पुराने कपड़े भेंट करते थे।

हरीश इस परंपरा का विरोध करता है, क्योंकि वह पढ़ा-लिखा दलित युवक है। और इस परंपरा को वह अपमानजनक परंपरा मानकर उसका विरोध करता है। हरीश को आत्मविश्वास का प्रतीक बताया है। जिसमें स्वाभिमान और सड़ी गली परंपरा का विरोध होता है। दलितों में शिक्षा का महत्व बाबा साहब ने फैलाया। शिक्षा प्राप्त करके ही दलितों में आत्मसम्मान जागृत होकर ऐसी रूढ़िवादी परंपरा को नकारने की शक्ति पैदा हुई है। इस में दलित चेतना का स्वर उभरता है। और कथा में विद्रोह की चिंगारी सुलग उठती है। इसलिए कि ओमप्रकाश वाल्मीकि जी ने जीवन को निकट से देखा। उसकी विसंगतियों, विडंबनाओं, कुरूपताओं और पीड़ा को भोगा और सहा है।

जीवन के विभिन्न आयामों को अनेक गुणों से देखा, परखा और इन सब की परिणति स्वरूप गहरी संवेदना, वह संवेदना जो जाति की है, खुद की है। पाठक बनकर निर्माण हुई। और यही कहानीयों में व्यापक सरोकारों, समस्त जीवन और जीवनानुभूति से जुड़ गई। साथ ही साथ यथार्थ और प्रगतिशील विचारधारा को छोड़ती नहीं। दलितों को अछूत मानकर उन्हें समाज और धर्म से बहिष्कृत किया गया, यहां तक कि विद्यार्जन पर भी रोक थी। धार्मिक संस्कार जैसे उपनयन संस्कार दलितों के लिए नहीं थे। मंदिर में पूजा करना, धन उपार्जन प्रतिबंधित थे। गांव के बाहर रहने को बाध्य किया गया था। तमाम अनुष्ठानों से वंचित

रखना व्यवस्था का हिस्सा था। इस आधार पर ओमप्रकाश वाल्मीकि की सपना कहानी है। सपना का नायक गौतम नाम का दलित मंदिर निर्माण के लिए ना केवल पूरी निष्ठा और धार्मिक भावना से चंदा इकट्ठा करता है। बल्कि जी तोड़ मेहनत करके काम करता है। लेकिन मंदिर में भगवान की मूर्ति की प्राण प्रतिष्ठा के दिन समारोह के पंडाल में गौतम और उसके परिवार का अगली पंगती में बैठना सवर्णों को बर्दाश्त नहीं होता; क्योंकि गौतम एससी अर्थात दलित है। इसलिए कट्टरपंथी नटराजन उससे कहता है, "फर्क पड़ता है पूजा अनुष्ठान में उन्हें आगे नहीं बैठाया जा सकता यह शास्त्रों की मान्यता है"। 4

कट्टरपंथी हिंदुओं के लिए शास्त्रों के नियम सर्वोपरि है। शास्त्रों में मनुष्य अछूत जाति का हीन माना गया है। ओमप्रकाश वाल्मीकि के इस कहानी का चेतना पक्ष यह है, कि जहां मनुष्य-मनुष्य में भेदभाव किया जाता है। जहां समानता नहीं है। यही आधार को दर्शाने के लिए गौतम पंडाल से बाहर निकल कर कहता है, "ऐसे अनुष्ठानों से मैं बैठ कर क्या होगा; जहां आदमी को आदमी की तरह न समझा जाए।"5 यह कहकर वह उसके मन में धर्म के प्रति परंपरागत विश्वास को तोड़ कर फेंक देता है।5

गौतम इस मंदिर को बनवाने के लिए दिन-रात कड़ी मेहनत करता है। जब मंदिर बनवाने के बाद ऋषि नाम का व्यक्ति मंदिर की अनुष्ठान कार्यक्रम में गौतम को खरी-खोटी सुनाता है। तब वह कहता है कि मैं भी इस मंदिर के अनुष्ठान में नहीं बैठ सकता। इस टिप्पणी पर डॉ रमनिका गुप्ता लिखती हैं कि, "यह बौखलाए हुए आदमी की कहानियां नहीं हैं, यह उस सताए हुए समाज की कहानियां हैं, जो मनुष्यता का दावा करना सीख गया है। और वह बराबरी का हक मांग रहा है। वे लोग अब दूसरी दुनिया के हाथों को अपनी नियति मानने को तैयार नहीं हैं। 6

ओमप्रकाश वाल्मीकि ने इस कहानी में एक ओर सामाजिक बदलाव पर जोर दिया है। तो दूसरी ओर आक्रोश एवं गुस्सा नजर आता है। आक्रोश और गुस्सा उस पीड़ा की अभिव्यक्ति है, जो सदियों से उन्हें सहते आना पड़ रहा है।

'बैलकी खाल' उनकी एक संवेदनात्मक कहानी है। इस कहानी में दलितों की आर्थिक बदहाली के कारण दयनीय अवस्था का चित्रण है। पापी पेट को भरने के लिए मरे हुए बैल की खाल उतार कर बाजार में बेचना और पेट पालना यह काम था दलितों का। बैल के मरने पर पंडित बृज मोहन काफी दुखी होता है। परंतु उसे स्पर्श तक नहीं करता। कल तक अनाज उगाने वाला बैल मरते ही अपवित्र हो गया था। जिसे छूना तो दूर, उसके पास खड़े होना भी पाप से कम नहीं था। उसे उठाने के लिए पंडित बृज मोहन काले और भूरे की तलाश करता है, जो मरे हुए बैल को गांव के बाहर ले जा कर फेंक देता था। एक तरफ ओम प्रकाश

वाल्मीकि ने काले और गोरे को विपन्नता के खातिर मरे हुए बैल की खाल उतारना दिखाया है। जबकि दूसरी ओर काले और भूरे के द्वारा ट्रक की दुर्घटना में बछड़े को बचाने की भरकस कोशिश भी करता है। जिससे भूत दया दृष्टिगोचर होती है। तड़पते हुए बछड़े के प्रति वेदना साफ झलकती है। यह मानवीयता और इंसानियतता के दर्शन कराती है।

जाति व्यवस्था भारतीय हिंदू समाज सबसे बड़ा कलंक और दलितों की सारी समस्याओं और दुर्दशा की जड़ है। जाति का दंश उसको कदम कदम पर सहना पड़ता। यह जातिवादी प्रवृत्ति कई रूपों में उसे अपना रंग दिखाती है। शहरों में, गांव में बसे दलितों ने अपनी जाति को छुपा कर अच्छे मोहल्ले में रहना, सवर्णों से संबंध स्थापित करना, यहां तक कि रोटी बेटी का व्यवहार करना, उसने अपनी प्रतिष्ठा मान लिया है। सामाजिक परंपरा के बदलते प्रतिमान ने ओमप्रकाश की 'अंधड़' कहानी है। इस कहानी में हीन भावना का विशेष चित्रण किया गया है। कहानी का नायक मिस्टर लाल अपनी जाति को छुपा कर उच्च वर्गीय लोगों में अपना घर बनवाता है, और सम्मान के साथ जीता है।

जातीय संस्कार समाज में इतने गहरे हैं, कि वह अपने परिजनों को भी स्वीकार नहीं कर पाता। मिस्टर लाल को यह डर है कि, कभी-कभार कोई पूर्व परिचित भूल से भी मिल जाए, तो वह उन्हें काटने की कोशिश करता। यदि मिलने वाला कोई पूर्व सहकर्मी एससी हुआ, तो मिस्टर लाल ऐसे विषयों पर बात करने से कतराते थे। जिसमें इससे संबंधित कोई चर्चा हो। वह बेहद कटुता पूर्ण में शब्दों में कहते थे..“वे अपनी हालत के जिम्मेदार स्वयम हैं। दोष दूसरे को देते हैं। सरकार ने आरक्षण की बैसाखी देकर उन्हें और भी निकम्मा बना दिया है। हमसे तो कोई भेदभाव नहीं रखता। सब के साथ घुल मिलकर रहते हैं।दस लोग इज्जत भी करते हैं।” 7

एक तरफ जहां समाज में दलितों के प्रति उपेक्षा का भाव दिखाई देता है। तथा उनका शोषण करने की प्रवृत्ति है। अपने स्वार्थ की पूर्ति के लिए दलितों का इस्तेमाल बखूबी किया जाता है। और सबसे उल्लेखनीय बात यह है, कि सामान्य व्यवहार में जिन दलित व्यक्ति के साथ अछूत की भावना बढ़ती जाती है। स्वार्थ सिद्धि के मौके पर अस्पृश्यता को भूला जाता है। दक्षिण महाराष्ट्र तथा दक्षिण भारत के मंदिरों में देवदासी प्रथा के नाम पर पुजारियों द्वारा तथा सामान्य जीवन में अन्य लोगों द्वारा दलित स्त्रियों के साथ किए जाने वाले बलात्कार इसी मानसिकता के ज्वलंत उदाहरण है। इसी आधार पर दूसरा यह पक्ष है कि बहुत सी सवर्ण स्त्रियां अपनी वासना की पूर्ति अथवा संतान प्राप्ति की इच्छा से दलित पुरुषों के साथ स्वेच्छा से सहवास करती है। अगर वे सहजता से यह कार्य करने को तैयार नहीं हो; तो उन्हें तरह-तरह के प्रलोभन या कभी-कभी दबाव डालकर अपना स्वार्थ पूरा करने को

तैयार करती हैं। इस विषय पर ओमप्रकाश वाल्मीकि की 'ग्रहण' और 'विरम की बहू' यह दो कहानियां उल्लेखनीय हैं।

'ग्रहण'कहानी में बिरम पाल की पत्नी अपने पति की अक्षमता के कारण संतान सुख से वंचित है। वह अपने पर लगे बांझपन के दाग को मिटाना चाहती है। वह बेटा चाहती है। और अपनी इस अभिलाषा को पूरा करने के लिए वह दलित युवक रमेसर से संभोग करने के लिए लालायित है। पर रमेसर को तो ग्रहण के सिलसिले में अनाज चाहिए था। वह कहता है," बहु जी अनाज मांगने आया हूं। घर में अनाज का एक दाना भी नहीं..बापू बीमार है...रमेसर की आवास का कंपन धीरे धीरे अंधेरी कोठरी में नदी की लहरों से साएसए बज रहा था। बहू ने अपना सिर रमेसर की छाती से सटाते हुए फुसफुसाकर कर कहा" अनाज की चिंता ना करो, बस एक बार...मुझे एक बेटा चाहिए। उसके बदले में जो कहोगे दूंगी। कुछ मत कहो.... कोई भी जान नहीं पाएगा.... मुझ पर दया करो।"8

चंद्र ग्रहण की रात को रमेसर से वह सहवास करती है। और बदले में गेहूं का एक कट्टा ले जाने के लिए कहती है। इस कहानी में संतान सुख के लिए सवर्ण बिराम पाल चौधराईन एक भंगी दलित रमेसर से अपने स्वार्थ के लिए संभोग करवाती है। उस क्षण जात-पात, ऊंच-नीच के तमाम भेदभाव भूले जाते हैं। वाल्मीकि ने इस कहानी का अगला हिस्सा वीरम की बहू इस कहानी में चित्रित किया है। चंद्र ग्रहण के दिन भंगी युवक रमेसर से वीरमपाल की बहू चौधराईन अपने स्वार्थ वश सहवास करती है। और गर्भवती हो जाती है। लेकिन अपने बच्चे के असली बाप, इस भंगी युवक रमेसर कभी मिलती नहीं, कभी उसकी तरफ नहीं देखती। जैसे वह उसे पहचानती ही नहीं है।'वीरम की बहू' कहानी दलित संघर्ष को व्यक्त करती है।

बाप की बीमारी के कारण इसकी पढ़ाई छूट गई थी। ऊपर से घर की जिम्मेदारी आ पड़ी थी। दिन भर की हार-तोड़ मेहनत के बाद, जो कुछ मिलता था, बहुत कम मिलता था। ऊपर से बेगार करनी पड़ती थी। जिसका कोई तर्क, कोई कानून, कोई भावना, इसे रोक नहीं पा रहा था। सारी बस्ती का यही हाल था, बेगार के बदले में उन्हें मिलती थी प्रताड़ना, लांछन, गाली और अपशब्द जैसे यह लोग आदमी नहीं; मात्र इस्तेमाल की वस्तु हो। जब चाहा इस्तेमाल किया टूट फूट गई तो उठा कर फेंक दिया। कहीं कोई सहानुभूति नहीं, संवेदना नहीं।,"9

ओमप्रकाश वाल्मीकि के अनुसार दलित कहानी में जहां भारतीय गांव में व्याप्त वर्ण व्यवस्था और सामंती व्यवस्था में पीसते दलितों की हाहाकार है। वही छोटे शहरों, महानगरों में बसे सरकारी नौकरियों में जीवन निर्वाह करते अधिकारियों व कर्मचारियों की व्यथा कथाएं हैं।

साथ ही दलितों में उभरते आक्रोश, विरोध, संघर्ष की तीव्र चेतना भी है; जो परंपरा वादी व्यवस्था में बदलाव का संकेत देती है।¹⁰

ओमप्रकाश की चर्चित कहानियों में 'मुंबई कांड' एक प्रमुख कहानी है। इस कहानी में राजनीति से परहेज रखने वाला सुमेर सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया में बेचैनी और हलचल महसूस करता है। मुंबई में दलितों पर हुए जुल्म और अत्याचारों का विरोध करने के लिए वह किसी प्रतिष्ठित व्यक्ति की मूर्ति को अपमानित करने का इरादा बनाता है। लेकिन जैसे ही वह गांधी जी की मूर्ति पर जूतों का हार पहनना चाहता है, तो उसके अंतस में मानवता जाग उठती है। जहां 'बाबासाहब' कहने वाले मारे गए। फिर 'बापू' वाले मारे जाएंगे। इस से बाबा कहने वाले पर भी गाज गिर सकती है। जो भी हो मारे तो निर्दोष ही जाएंगे। क्योंकि यह रास्ता न बुद्ध का है; और नहीं अंबेडकर का। एक गुनाह का बदला दूसरा गुनाह से नहीं लिया जा सकता। डॉ. अंबेडकर में उनका विश्वास और ज्यादा गहरा हो गया था।

इस तरह ओमप्रकाश वाल्मीकिने प्रतिशोध की भावना का तिरोभाव करके मानवतावादी दृष्टिकोण अपनाया है। इस संदर्भ में रमणिका गुप्ता ने लिखा है, "डॉ. अंबेडकर का जीवन दर्शन उन्हें मानवतावाद की प्रेरणा देता है। इसलिए दलित साहित्य मानवतावादी साहित्य है।"¹¹

अतः उनकी कहानियों में जहां वर्चस्व की सत्ता को चुनौती दी है, वहीं दूसरी ओर दबे, कुचले, शोषित, पीड़ित, जाति समूहों को आवाज़ देकर उनके आसपास फैली हुई विसंगतियों पर भी चोट करती हैं। जो दलित विमर्श को सार्थक और गुणात्मक बनाती हैं; क्योंकि दलित साहित्य और चेतना का मूलाधार मानवतावाद हैं। उनकी कहानियों में दलित चेतना मानवीय धरातल पर प्रकट होती है। साथ-साथ उसमें समता, स्वतंत्रता और बंधुभाव की मानवीय संकल्पना भी दृष्टिगोचर होती है।

संदर्भ:

- १) सलाम-ओमप्रकाश वाल्मीकि-मलपृष्ठ से दलित समाज का समाजशास्त्र-हरी नारायण ठाकुर- पृष्ठ 442
- २) सलाम-ओमप्रकाश वाल्मीकि-पृष्ठ-13
- ३) दलित चेतना साहित्यिक और सामाजिक सरोकार रमणिका गुप्ता पृ 68
- ४) दलित विमर्श- वीरेंद्र सिंह यादव पृ.250
- ५) दूसरी दुनिया का यथार्थ- रमणिका गुप्ता पृ.6

-----*****-----

आदिवासियों की बदलती अर्थव्यवस्था और उनके पारंपरिक और मानसिक जीवन पर उनका प्रभाव

(विशेष संदर्भ पाल परिसर तहसील रावेर जिला जलगांव)

डॉ.नितिन रामदास बडगुजर,

लोकसेवक मधुकरराव चौधरी कॉलेज ऑफ सोशल वर्क जलगांव जिला जलगांव महाराष्ट्र

प्रस्तावना:

भारत एक प्राचीन देश है भारत के आदिवासी एक प्राचीन जनजाति हैं। शुरुआती समय से, आदिवासियों का जीवन संघर्षपूर्ण रहा है और इस तरह का जीवन उनका पारंपरिक प्रयास रहा है। यद्यपि आदिवासी जंगलों में, पहाड़ों में और प्रकृति के आसपास और तथाकथित आधुनिक दुनिया से अलग एक कठिन और संघर्षपूर्ण जीवन जीते हैं। आदिवासी विकास के नाम पर, आदिवासियों के जीवन में कई बदलाव हुए हैं क्योंकि उनका प्राचीन संस्कृति और दुनिया के साथ कम या ज्यादा संपर्क है इसलिए आज आदिवासियों के जीवन में बहुत सारे बदलाव हुए हैं आज जंगलों को शहर से जोड़ा जा रहा है इसलिए घने जंगलों में रहने वाले आदिवासियों को आज शहर के करीब आते देखा जा सकता है। यद्यपि यह प्रक्रिया समय की आवश्यकता के रूप में हो रही है और विकास के लिए एक जुनून है, आदिवासियों की पारंपरिक जीवन संस्कृति एक क्रांतिकारी बदलाव के दौर से गुजर रही है। उपरोक्त स्थिति सभी जनजातीय जनजातियों में नहीं देखी गई है, लेकिन यह कुछ हद तक शुरू हुई है

समय के साथ, बड़े पैमाने पर वनों की कटाई, मानव आक्रामकता के कारण औद्योगीकरण, आंतरिक परिवर्तन और वैश्विक जलवायु परिवर्तन के कारण प्रकृति में परिवर्तन का आदिवासियों के पारिवारिक सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक

और आर्थिक जीवन पर व्यापक प्रभाव पड़ा है। आदिवासियों की आजीविका का स्वरूप भी काफी बदल गया है, जंगल में रहने वाले आदिवासी, कंद से फल इकट्ठा करते हैं, जानवरों का शिकार करते हैं और अपनी आजीविका के लिए फूल इकट्ठा करते हैं। लेकिन आज, आदिवासी जंगलों से लकड़ी इकट्ठा कर के, अपना पेट भरने के लिए, शहर में जा रहे हैं और इसे बेच रहे हैं, गायों और भैंसों को पालकर, शहर जाकर दूध का व्यवसाय कर रहे हैं, वे अपनी खुद की खेती कर रहे हैं, खेत में काम कर रहे हैं और साथ ही साथ शहर में जाकर मजदूर के रूप में काम कर रहे हैं इसलिए व्यवसायों में परिवर्तन हो रहा है, इसी समय, वे शहर में रहने

वाले लोगों की संख्या में वृद्धि करके, अपने स्वयं के व्यवसाय चलाने और वन विभाग में नौकरी पाने के द्वारा जीवन के पारंपरिक तरीके को बदलकर नई अर्थव्यवस्था से जुड़े हुए हैं। हालाँकि पारंपरिक व्यवसाय धीरे-धीरे घट रहा है और आदिवासी जीवन के आधुनिक तरीके का एक अभिन्न हिस्सा बन रहे हैं, लेकिन बहुसंख्यक आदिवासियों का रुझान बढ़ रहा है।

अध्ययन का उद्देश्य

- 1) आदिवासियों के पारंपरिक जीवन की समीक्षा करना
- 2) आदिवासियों की बदलती अर्थव्यवस्था और मानसिकता का अध्ययन करना

अध्ययन की परिकल्पना

शोध के लिए बनाई गई धारणाएं वैज्ञानिक आधार पर आधारित हैं क्योंकि शोधकर्ता सामाजिक कार्य शिक्षा व्यवसाय में काम कर रहा है। इसलिए, अध्ययन के बाद, विभिन्न उपकरणों का उपयोग करके विभिन्न विषयों के बीच संबंध को दिखाने के लिए निम्नलिखित परिकल्पना के साथ शोध पत्रिका प्रस्तुत है।

- 1) बदलती अर्थव्यवस्था ने आदिवासियों के जीवन के पारंपरिक तरीके को बदल दिया है
- 2) वनों की कटाई, आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण और रोजगार की कमी ने आदिवासी अर्थव्यवस्था और मानसिकता को बदल दिया है

खोज करने की योजना

प्रस्तुत शोध योजना वर्णनात्मक है। इसलिए, साक्षात्कार अनुसूची की मदद से और सहभागी अवलोकन तकनीकों का उपयोग करके जलगाँव जिले के रावेर तहसील के पाल क्षेत्र में 10 आदिवासी गांवों से अध्ययन क्षेत्र का चयन किया गया है। शोध पत्र तैयार किया गया है।

नमूना चयन के तरीका

जलगाँव जिले के रावेर तहसील के दस गांवों को लॉटरी प्रणाली द्वारा चुना गया है। इस गांव में परिवारों का चयन करने के लिए, बहुपद नमूना चयन विधि का उपयोग संभाव्यता नमूना चयन में किया गया है जिसके माध्यम से उद्घोषक का चयन किया गया है।

विषय विचार-विमर्श

आदिवासी, जो शुरुआत में स्थिर थे, अब एक अस्थिर जीवन जी रहे हैं। जबकि आदिवासी मूल रूप से मेहनती लोग हैं, वे अपनी आजीविका के लिए निर्वाह पर निर्भर प्रतीत होते हैं। आत्मनिर्भर आदिवासी क्षेत्रों में आदिवासी भी ऋणग्रस्तता की समस्या का सामना करते हैं, इससे आदिवासियों की मानसिक स्थिति भी प्रभावित होती है, पेट भरने का संघर्ष इससे आदिवासियों की मानसिक स्थिति का क्षरण हो रहा है। अर्थव्यवस्था और ऋण निकटता से

जुड़े हुए हैं नतीजन, रोजगार बदलने का मतलब है कि आय का स्रोत स्थिर नहीं है और ऋणदाताओं से ऋण लेना अक्सर आवश्यक होता है। और यह वित्तीय समस्याओं को और अधिक जोड़ता है इस वजह से भीमानसिक स्थिति भी प्रभावित होती है। सरकार की वन नीतियों से आदिवासी प्रतिकूल रूप से प्रभावित हैं। आदिवासियों ने शहर में पलायन किया क्योंकि वन नियमों के कारण जंगल में रहना मुश्किल हो गया। अनिवार्य रूप से, प्रवासन ने भी रोजगार की प्रकृति को बदल दिया है, लेकिन आदिवासियों को विलुप्त होने के कगार पर देखा जाता है क्योंकि जीवित रहने के लिए ऋण पर रहना महत्वपूर्ण है।

दुर्भाग्य से, आजादी के बाद भी सरकार द्वारा आवश्यकतानुसार वन कानूनों में संशोधन नहीं किया गया है, आदिवासियों पर उनके जीवन के तरीके की परवाह किए बिना कल्याणकारी योजनाएँ लागू की गईं, आदिवासियों के जबरन पुनर्वास ने उनके पारंपरिक सामूहिक जीवन को तोड़ दिया, आदिवासियों का पारंपरिक और सामूहिक जीवन एक ठहराव पर आ गया क्योंकि सामूहिक आदान-प्रदान में गिरावट आई और व्यक्तिगत हितों ने पूर्वता ले ली। पैसा कमाना आदिवासियों की जरूरत बन गया, इसलिए रोजगार गारंटी योजनाओं के जरिए जरूरत को पूरा करना जरूरी था। हालाँकि, कार्यान्वयन की पारदर्शिता से आदिवासियों को कोई लाभ नहीं हुआ है, संबंधित ठेकेदारों की अतिवादी मध्यस्थता के कारण, आदिवासियों के वित्तीय संसाधनों को असुविधा हुई। शहरी क्षेत्रों में निर्माण श्रम की उच्च मांग के कारण, आदिवासियों को कम लागत वाले मजदूरों के रूप में पलायन करने के लिए लुभाया गया। आदिवासियों ने अपने परिवारों के साथ आय के पारंपरिक स्रोतों को पीछे छोड़ते हुए पलायन किया, लेकिन कम आय ने महंगाई का सामना करना मुश्किल बना दिया। काम के अंत तक मजदूरी नहीं मिल रही है, योजना के अनुसार मजदूरी नहीं मिल रही है, हालाँकि, काम पूरा होने के बाद बर्खास्तगी के कारण उनका पारंपरिक जीवन प्रतिकूल रूप से प्रभावित होता है, इसके अलावा, आदिवासी परिवारों की महिलाओं से छेड़छाड़ के शारीरिक शोषण जैसे बुरे परिणाम भी होते हैं। इससे आदिवासियों के मानसिक जीवन पर सीधा प्रभाव पड़ता है।

अकेले महाराष्ट्र राज्य की आर्थिक नीति के अनुसार, जनजातीय आबादी के नौ प्रतिशत का वित्तीय प्रावधान है, लेकिन वित्तीय प्रावधान का नौ प्रतिशत उन तक नहीं पहुँचता है। उदाहरण के लिए, 2010-11 के वित्तीय प्रावधानों के तहत, बुनियादी सुविधाओं की अपेक्षा की जाती है, जबकि गांव में स्कूल सड़क परिवहन की सुविधा, स्वच्छ पेयजल आदिवासी गांवों तक पहुँचने की उम्मीद है, लेकिन चूंकि वास्तविकता अलग है, इसलिए रोजगार के लिए गांव को छोड़ना अनिवार्य है। इसका मतलब है कि आदिवासियों के लिए सरकार की आर्थिक नीतियां उनकी अर्थव्यवस्था और मानसिकता को भी प्रभावित करती हैं।

बदलती आदिवासी अर्थव्यवस्था के संदर्भ में उपरोक्त के अलावा, कई अन्य कारक उनके पारंपरिक जीवन को प्रभावित कर रहे हैं, कई कारकों पर चर्चा करना संभव है, जो मुख्य रूप से भूमंडलीकरण, खुली आर्थिक नीति, शहरीकरण, औद्योगीकरण और तथाकथित विकास के नाम पर आदिवासियों के जीवन के तरीके को बदल रहे हैं। वर्तमान अध्ययन से, शोधकर्ता ने रावेर तहसील और मुख्य रूप से जलगाँव जिले के सतपुडा पहाड़ियों में रहने वाले आसपास के आदिवासियों का अध्ययन किया है। क्षेत्र के अधिकांश वन संसाधन विलुप्त होने के कगार पर हैं और आज आदिवासी बड़ी संख्या में अपनी आजीविका के लिए पलायन कर रहे हैं। इस संबंध में, इन जनजातियों का अध्ययन किया गया है और इस संबंध में, शोधकर्ता ने निम्नलिखित निष्कर्ष तैयार किए हैं। इन निष्कर्षों की संरचना से अध्ययन का महत्व निम्नलिखित तरीके से बताया गया है

निष्कर्षों के आधार पर अध्ययन का महत्व

आदिवासी अर्थव्यवस्था भारतीय अर्थव्यवस्था की एक महत्वपूर्ण विशेषता है। ग्राम पाड़ा वस्ती वाडा में आदिवासियों के वित्तीय आदान-प्रदान का पारंपरिक व्यवसाय, आर्थिक आदान-प्रदान, आर्थिक आत्मनिर्भरता, सीमित जीवन शैली, सीमित आवश्यकताएं आदि जैसी विशेषताएं 21 वीं सदी में अतीत की बात बनती दिख रही हैं। बदलती आर्थिक व्यवस्था का आदिवासियों के पारंपरिक जीवन पर प्रतिकूल प्रभाव पड़ रहा है। आदिवासियों के पारंपरिक जीवन और उनकी अर्थव्यवस्था और मानसिकता के एक अध्ययन से पता चलता है कि अर्थव्यवस्था का मुख्य उद्देश्य न्यूनतम जरूरतों को पूरा करना है। उनका प्रयास है कि परंपरा को जीवन का एक महत्वपूर्ण हिस्सा के रूप में आगे बढ़ाया जाए, फल गम, मछली पालन, शिकार, निर्वाह खेती, पशुपालन, दूध संग्रह करना इस अर्थव्यवस्था का स्थान, जो बिक्री आदि पर निर्भर था, समय बीतने के साथ बदल गया। जनजातीय समुदाय ने कई बदलाव किए हैं, जो उनके पारंपरिक जीवन पर एक बड़ा प्रभाव डालते हैं, कृषि का पारंपरिक स्वरूप बदल गया और कृषि और सामूहिक कृषि के बजाय आधुनिक कृषि आ गई। तेजी से वनों की कटाई ने परिवार की आजीविका बदल दी। शहर में कारखाने के श्रमिकों द्वारा कॉटेज उद्योगों को बदल दिया गया था। एक समय में, आदिवासी हस्तशिल्प उप-पारंपरिक संस्कृति के साधन थे, आज संस्कृति संरक्षण का साधन बन गए हैं। सरकारी योजनाओं पर निर्भरता एक मृगतृष्णा बन गया, 21 वीं सदी में, आदिवासी, जो जंगल के राजा हैं, केवल मजदूरों के रूप में रह रहे हैं। वर्तमान अध्ययन में उपरोक्त का विशेष महत्व है। इस तथ्य के बावजूद कि आदिवासियों

की संस्कृति जंगल से शहर में गायब हो रही है, आदिवासियों का पारंपरिक जीवन और संस्कृति प्रभावित हो रही है क्योंकि यह जीने के लिए अधिक महत्वपूर्ण है।

उपरोक्त को एक शोधकर्ता के रूप में देखते हुए, एहसास होता है कि बदलते परिवेश के कारण, अर्थव्यवस्था की प्रकृति बदल गई और इसी तरह इसके दूरगामी प्रभाव हुए आदिवासियों के जीवन का प्राचीन तरीका संस्कृति, लोक कला, लोक संगीत, हस्तशिल्प साथ ही साधुत्सवों पर प्रतिबंध आया, जो आदिवासियों के बीच पारंपरिक थे। बदलती आदिवासी अर्थव्यवस्था ने भारत की महत्वपूर्ण विशेषताओं पर सीमा लगा दी है, पारंपरिक जीवन को आधुनिक और सामान्य तरीके से बदल दिया गया।

उपरोक्त के अलावा, मुख्य रूप से शोधकर्ता के अध्ययन के मामले में परामर्श करना महत्वपूर्ण है कि पारंपरिक जीवन में बदलाव से जनजातीय जीवन में सकारात्मक परिवर्तन कम होते हैं और प्रतिकूल प्रभाव अधिक होते हैं। आदिवासी राजा जो जंगलों का राजा है, कृषि निर्माण कारखाने में एक मौसमी कार्यकर्ता है, आदिवासी जनजातियों के लोग, जिन्हें अपनी उंगलियों पर गिना जा सकता है, जो समाज में एक गरिमापूर्ण जीवन जी रहे हैं।

शासन और नीति निर्माण के संदर्भ में इस अध्ययन का विशेष महत्व है, क्योंकि यह शोध आदिवासियों के लिए नीति निर्धारित करते समय आदिवासियों की वास्तविक जीवन शैली में परिवर्तन के दुष्प्रभावों पर चर्चा कर सकेगा, अध्ययन आदिवासियों के लिए योजनाओं, परियोजनाओं, गतिविधियों और कार्यक्रमों को तय करने में महत्वपूर्ण होगा। यह अध्ययन आदिवासी क्षेत्रों में अनुसंधान करते समय समाजशास्त्रियों, भविष्य के शोधकर्ताओं और सामाजिक कार्यकर्ताओं के शोध विषयों के अध्ययन के लिए भी बहुत महत्वपूर्ण है। इसके अलावा, समाजशास्त्र, समाजशास्त्र, राजनीति विज्ञान, अर्थशास्त्र, सार्वजनिक प्रशासन, मनोविज्ञान, कृषि, अर्थशास्त्र, मानव विज्ञान आदि अन्य शाखाओं के लिए इस अध्ययन का महत्व भी अद्वितीय है। आदिवासियों के लिए प्रस्तुत अध्ययन का महत्व आदिवासियों के लिए उनके जीवन के तरीके, परंपराओं, संस्कृति, रीति-रिवाजों, पारंपरिक व्यावसायिक कौशल आदि का संरक्षण और पोषण के लिए भी महत्वपूर्ण है।

ग्रन्थसूची

- 1) अजमेरा सूर्यकांत पटले भरतसिंह, विष्णुते रत्नाकर (2010): आदिवासी और ग्रामीण विकास", अथर्व प्रकाशन, धुले का पहला संस्करण.

- 2) अलोनी विवेक, बोधनकर सुधीर (1999), " सामाजिक संशोधन पद्धती", अष्टविनायक प्रकाशन नागपुर.
- 3) कुलकर्णी शौनक (2010), "महाराष्ट्रातील आदिवासी" डायमंड पब्लिकेशन पुणे.
- 4) खडसे भा.की., (2002), "जाति वर्ग आणि भारतीय आदिवासी", यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र ओपन यूनिवर्सिटी नासिक.
- 5) नाडगोंडे गुरुनाथ (2003). "भारतीय आदिवासी", यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र ओपन यूनिवर्सिटी नासिक.
- 6) साळवेकर संजय (2014), "भारतीय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती" श्री मंगेश प्रकाशन नागपुर.
- 7) Websit: -www.jalgaon.nic
www.maharashtra.gov.in
www.wikipedia.org.

-----*****-----

आदिवासी महिलाओंका दर्जा एवं भूमिका तथा मीडिया

प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन, धनाजी नाना विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चैधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जलगाँव, महाराष्ट्र

परिचय:

आदिवासी समाज का अध्ययन करते वक्त, आदिवासी समाज में महिलाओंकी क्या स्थिति है इस विषय पर परिमर्श करना महत्वपूर्ण है। हर समाज में महिला एवं पुरुषों का दर्जा एवं भूमिका भिन्न स्वरूप में पाई जाती है। महिलाएँ समाज का एक महत्वपूर्ण घटक हैं। महिलाओंका दर्जा, उनकी आर्थिक स्थिति, पारिवारिक स्थिति, जात, शिक्षा आदि बिंदुओं पर निर्धारित होता है। समुचे विश्व में आदिवासी जनजाती अलग अलग समुहों में बटी है। हर समुह का अपनी अलग परंपराए है और इसी परंपराओं के आधार पर वे अपना जिवन व्यतीत करते हैं। आदिवासी महिलाओंका दर्जा एवं भूमिका निम्न बिंदुओं पर आधारीत है-

1) पारिवारिक वित्तीय सहाय 2) मातृवंशीय समुदाय 3) पितृवंशीय समुदाय 4) पुरुष महिला अनुपात 5) धार्मिक परंपराए आदि.

(ऐबोरिजिनल) शब्द का प्रयोग किसी भौगोलिक क्षेत्र के उन निवासियों के लिए किया जाता है जिनका उस भौगोलिक क्षेत्र से ज्ञात इतिहास में सबसे पुराना सम्बन्ध रहा हो। परन्तु संसार के विभिन्न भूभागों में जहाँ अलग-अलग धाराओं में अलग-अलग क्षेत्रों से आकर लोग बसे हों उस विशिष्ट भाग के प्राचीनतम अथवा प्राचीन निवासियों के लिए भी इस शब्द का उपयोग किया जाता है। उदाहरणार्थ] ^इंडियन^ अमरीका के आदिवासी कहे जाते हैं और प्राचीन साहित्य में दस्यु] निषाद आदि के रूप में जिन विभिन्न प्रजातियों समूहों का उल्लेख किया गया है उनके वंशज समसामयिक भारत में आदिवासी माने जाते हैं।

शोधपत्रिका उद्देश्य:

विभिन्न आदिवासी समुदायों में आदिवासी महिलाओंका दर्जा एवं भूमिका की जानकारी प्राप्त करना।

शोधपत्रिका परिकल्पना:

आदिवासी जनजातियों की परंपराओं के आधार पर महिलाओंका दर्जा एवं भूमिकाए बदलती हुई दिखाई देती है।

तथ्य संकलन:

प्रस्तुत शोधपत्रका निर्माण करने हेतु संशोधक ने द्वितिय माध्यमों का प्रयोग किया है। मुख्यतः आंतरजाल, किताबे, समाचारपत्र आदि.

प्रत्येक व्यक्ति को समाज में एक विशेष दर्जा प्राप्त है और एक व्यक्ति को उस स्थिति के अनुसार भूमिका निभानी होती है। सामाजिक स्थिति और भूमिका दोनों की अवधारणाएं सामाजिक स्थिति से संबंधित हैं।

आदिवासी महिलाओं की स्थिति आर्थिक सहयोग से निर्धारित होती है। इनमें शिकार, वानिकी, पशुपालन, कृषि प्रणाली, औद्योगिक श्रमिक, मजदूर आदि शामिल हैं। वन संग्रह में, पुरुष और महिलाएं कंद के कारण फल, पत्ते, फूल, कीड़े, शहद, आदि को एक ही रूप में इकट्ठा करते हैं। इसलिए, ऐसी जनजातियों में, महिलाओं और पुरुषों की स्थिति समान पाई जाती है।

जबकि पुरुष शिकार, मछली पकड़ने के प्रभारी होते हैं, महिलाएँ सफाई, खाना पकाने आदि के प्रभारी होती हैं। दूसरे शब्दों में, इस अवस्था में पुरुषों की स्थिति बेहतर होती है और महिलाओं की तुलना में पुरुषों की तुलना में कमतर होती है। पशुपालन में गाय, भैंस, बकरी, भेड़ आदि पाले जाते हैं। कुछ जनजातियों में, डेयरियों को मंदिर जैसा दर्जा दिया जाता है, इसलिए महिलाओं तक उनकी पहुंच नहीं है। संपूर्ण पशुपालन और डेयरी व्यवसाय पुरुषों द्वारा चलाया जाता है, जबकि महिलाएं पुरुषों की नौकरियों में लगी रहती हैं जैसे ऊन की बुनाई, ऊन से कपड़े बनाना, सिलाई आदि काम महिलाओं द्वारा किया जाता है। तदनुसार, कुछ समुदायों में, पुरुषों को एक बेहतर स्थान दिया गया है जबकि कुछ समुदायों में, महिलाओं को एक बेहतर स्थान दिया गया है।

आदिम समुदाय, जो सामाजिक विकास क्रम में आदिम अवस्था के अधिक निकट हैं, उनमें अब भी मातृसत्तात्मक परिवार पाए जाते हैं। जो कबीले मातृवंशीय हैं वे प्रायः मातृस्थानीय भी हैं, जहां पति परिवार का स्थायी या अस्थायी सदस्य होता है। पूर्वोत्तर के गारो कबीले में तो वह आगंतुक मात्र है, जो रात भर का मेहमान होता है। जिन मातृवंशीय और मातृस्थानीय कबीलों में मुखिया पुरुष है, उनमें भी स्त्री के अधिकारों और प्रतिष्ठा की दृष्टि से पितृवंशीय और पितृस्थानीय कबीलों की अपेक्षा इनकी स्थिति प्रायः अच्छी है। कई पितृवंशीय कबीलों में भी नर और नारी का दर्जा लगभग समान है। बहुत सारे आदिम कबीलों में विवाह विच्छेद और पुनर्विवाह का नियम है और इस संबंध से स्त्री और पुरुष को प्रायः समान अधिकार हैं। मातृस्थानीय कबीलों में परिवार अधिक स्थायी दिखाई पड़ता है। यह रक्तसंबंधियों का नैसर्गिक समूह मालूम पड़ता है। पूर्वोत्तर के अनेक आदिवासी समुदायों में

विवाह के बाद युवक को प्रायः पांच वर्ष की अवधि तक ससुराल में रह कर यह सिद्ध करना पड़ता है कि वह गृहस्थी चलाने में सक्षम है।

आदिम समुदायों में लड़की को अपना पति चुनने की उतनी ही स्वतंत्रता होती है जितनी लड़के को। सामूहिक जीवन और यौन शिक्षा के लिए "घोटल" जैसी प्रथाएं मध्य भारत के आदिवासियों में प्रचलित हैं, जहां युवक-युवती सामूहिक स्तर पर समान रूप से कुछ समय के लिए साथ-साथ जीवन गुजारते हैं। किसी कारणवश होने वाले पुनर्विवाह की दशा में भी स्त्री और पुरुष की इच्छा समान स्थान रखती है। परंपरा के स्तर पर आदिवासी समाज में दहेज प्रथा नहीं रही। यहां तो वर पक्ष द्वारा वधू पक्ष को कुछ न कुछ देना होता है। वर और वधू के बीच यहां विवाह पद्धति है, कोई "कन्यादान" वगैरह नहीं होता। अगर कन्यादान कहा जाए तो साथ में "वरदान" भी होता है। लड़की वालों के माथे पर लड़के वालों का कोई बोझ नहीं पड़ता।

स्त्री और पुरुष संबंधों की पड़ताल करते वक्त हमें श्रम की महिमा को समझना होगा। आदिम समुदायों में स्त्री और पुरुष दोनों समान रूप से श्रम करते हैं। स्त्री घर और बाहर के कामों में बराबर भागीदारी करती है। आदिवासी अंचलों के हाट-बाजारों में पुरुषों की तुलना में स्त्रियों की भूमिका अधिक दिखाई देती है। परिवार और कबीलाई पंचायत के स्तर पर लिए जाने वाले फैसलों में स्त्री स्वर का सम्मान किया जाता है। पुरुष के पक्ष में जो भी बदलाव हमें दिखाई देते हैं, वे सब तथाकथित मुख्यधारा समाज के प्रभाव के कारण हैं, अन्यथा आदिवासी परंपरा में ऐसा नहीं होता रहा है।

एक महत्वपूर्ण बात कि भारत की अधिकतर आदिवासी भाषाओं में कोई स्त्री-सूचक गाली नहीं है। हालांकि आदिम समाजों में भी गालियां हैं, मगर उनके लिए दूसरे शब्द हैं। बाप बेटे जैसे परिवार के सदस्यों के बीच झगड़ा हो जाने पर जब गुस्सा फूटता है तो एक जना पूरी तरह चुप्पी साध लेता है या घर से निकल जाता है। "मेरी आंखों से दूर हो जा" या कि "मेरे सामने कभी नहीं आना" जैसी प्रतिक्रिया व्यक्त कर देगा। झारखंड की खड़िया भाषा में सबसे बुरी गाली है "तुझे बाघ खा जाए"। इसी तरह बस्तर में "तुझे देवता उठा कर ले जाए"। क्रोध के उग्रतम आवेश में मारपीट या कत्ल जैसी घटनाएं भी हो सकती हैं, लेकिन स्त्री को लेकर गाली नहीं दी जाएगी।

भारत जैसे पुरुष वर्चस्ववादी गैर-आदिवासी समाज के सामने आज सबसे बड़ी चुनौती है लिंगानुपात के गड़बड़ाने की। भारत के जो प्रदेश भौतिक समृद्धि और शिक्षा के क्षेत्र में सर्वोच्च स्थान रखते हैं, उनमें प्रति एक हजार पुरुषों के बीच स्त्रियों का अनुपात क्रमशः दिल्ली 866, पंजाब 893, हरियाणा 877 और चंडीगढ़ 818 है। चारों राज्यों का औसत

863.5 होता है। देश का कुल औसत एक हजार मर्दों पर 940 स्त्रियां हैं। आदिवासी बहुल प्रांतों में यह लिंगानुपात क्रमशः छत्तीसगढ़ 991, झारखंड 964, उत्तराखंड 963 और पूर्वोत्तर के आठों राज्यों का 950 है।

भगवान शिव के पौराणिक संदर्भों में शाकिनी, डाकिनी, पिशाचिनी, भैरवी, चंडिका, जोगिनी आदि नाम शक्ति की उपासना से संबंधित हैं। बौद्ध और जैन ग्रंथों में भी शकुनिका के नाम से स्त्री संबंधी इस मिथक को स्थान दिया गया है। इस तरह केवल भारत के आदिवासियों तक सीमित कर के इस इस प्रथा को नहीं देखा जाना चाहिए।

मातृ शक्ति-बोली भाषा संवाद की पहिचान बताने वाली, दुनिया की प्रथम शक्ति है। परिवार की प्रथम गुरु, ज्ञान, चेतना, मान सम्मान की व शिखर तक पहुंचाने वाली शक्ति। प्रथम शब्द, रचनाकार, आवाज की अविष्कारक, गीत संगीत, कला सुर संगम को स्वर देने वाली महिला है। जन जातिय कबिलाई जिन्दगी में परिवार समाज के साथ जीने की कौशलता का आकृत भंडार महिला है। श्रेय और प्रेम में मातृ शक्ति दुनिया के इतिहास में श्रेष्ठ ही नहीं सर्वोत्तम है।

माँ के गोद में अथाह स्नेह वात्सल्यता, बच्चा प्राप्त कर शैशव काल में कितना खुश रहता है। जिसकी कल्पना नहीं की जा सकती। जीव जंतु भी अपनी मां के उदर से धरती पर आने के बाद यह अनुभव करते हैं। कोई भी अपनी मां का अपमान और अशुभ संदेश सुनना नहीं चाहता।

जन जातीय समूह में मातृशक्ति, श्रद्धा, करुणा, दया, ममता की प्रेरणा दयनीय, ऊर्जा की सर्वेच्या शक्ति स्रोत है। देशभर में जगह जगह श्रद्धा उपासना के स्थान अनादि काल से है। उन महिलाओं के दिवंगत जीवन, मानव के लिए गौरवपूर्ण कार्य, श्रेय और प्रेम स्तुल्य है। भक्ति भावना, उनकी पूजा, अर्चना करने जगत शरणागत ही कहा जाता है।

परिवार में वधु, वंश वंश के विस्तार से संसार में आदर और सम्मान प्राप्त करने वाली पात्र है। कुटुम्ब की मेन पावर, स्विच बोर्ड महिला है। घर की सुख चैन उल्लासित जीवन, आनंद प्राप्त करने सदा संचालित रहती है। मोटियारिन (नेत्री) समाज में सर्व शक्ता सम्पन्न होती है। कीट पतंगा, मधुमक्खी छत्ते में, रानी मक्खी की सुरक्षा, समृद्धि, संरक्षण, कुटुम्ब परिवार को प्रदान करती है। चींटी भी विपत्ति, खतरे की पूर्व सूचना देकर अपने दल परिवार की रक्षा करती है। वैसे ही जनजातिय महिला की अनोखी भूमिका है।

समाज, कबीला, परिवार के लिए किए गए महान कार्य पंचतत्व में विलीन होने पर अमर कर देती है। कुल की सेवा से "कुलदेवी" कहलायी। गाँव समाज की परोपकार, आदर्श के कार्य से "खेरमाता" शीतलामाता) जगत के लिए सेवा भाव से "जंगो माता" (जगत माता)

संबोधित हुई। विश्व कल्याण के कार्यों से उस मातृशक्ति को "कलीकंकाली" के नाम से नवाजा गया है। ये दिवंगत महिला पात्र इंसान ही थी। आदर्श कृतत्व से आज भी श्रद्धा और सम्मानित है।

जनजातियों में मातृ प्रधान व्यवस्था प्रारंभ से थी। लेकिन आर्य संस्कृति का हमला, इसे नष्ट करने पर तुला है। गॉडियन "मातृशक्ति जैसी सुख" शांति का कोई आंगन नहीं, गौरव समृद्धि की छत जैसा विशाल गगन नहीं, इस महान नैसर्गिक समाज की बुनियाद टूट रही है, आर्यों की वर्ण व्यवस्था का प्रभाव इतना जबरदस्त हुआ कि महिला तो पूर्व काल में इंसान की श्रेणी में भी नहीं थी। इस व्यवस्था के हमलों से जन जातीय समाज भी बच नहीं सका। पुरुष प्रधान समाज में महिला दासी से कोई भी ऊपर का दर्जा प्राप्त नहीं कर सकी। उनके राज्य सत्ता में पुरोहित और राजा के दरबार में हजारों-हजार की संख्या दासियों की भीड़ रहती थी। इसी दासी प्रथा का प्रभाव अन्य समाज व्यवस्था पर पड़ा।

प्राकृतिक समाज व्यवस्था में परिवार कुटुम्ब समाज महिला ही आधार स्तंभ है। धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक और राजनैतिक सर्वभौम था। समानता, समता, सेना और देश की सुरक्षा का भार सबका था। परिवार और समाज की अर्थव्यवस्था में सबकी बराबरी की हिस्सेदार-बिना श्रम ही अर्थव्यवस्था बेइन्साफी थी। आज भी महिला पुरुष को समान श्रममूल्य के सिद्धांत पर जीवित है। दुर्भाग्य है कि देश की कानून व्यवस्था में अभी तक यह समानता पूर्ण रूप से लागू नहीं हो पायी है।

एक महत्वपूर्ण बात कि भारत की अधिकतर आदिवासी भाषाओं में कोई स्त्री-सूचक गाली नहीं है।

उपरोक्त सभी तथ्यों के आधारपर यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है की, हर जनजाती के अनुसार स्त्री पुरुषोंका दर्जा भिन्न-भिन्न पाया जाता है। अधिकतर जनजातियों में महिलाओं को उच्च स्थान प्राप्त है। महिलाओं का विभिन्न क्षेत्रों में उच्च स्तर होने की बावजूद मीडिया उनका प्रचार अधिकतर करते हुए दिखाई नहीं देता है। इसी वजह से इक्कीसवीं सदी में महिलाओं का उच्च स्थान अधिकतर लोग इससे अनजान है।

दिल्ली में ऑल आदिवासी दिल्ली-एनसीआर ने नौ अगस्त को 24 वें अंतरराष्ट्रीय आदिवासी दिवस के मौके पर देश में आदिवासियों की सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक हालात के बारे में जानकारी देने के लिए ये प्रेस कॉन्फ्रेंस बुलाई थी।

इस प्रेस कॉन्फ्रेंस को संबोधित करने के लिए जवाहर लाल नेहरू विश्वविद्यालय के शिक्षक संघ की अध्यक्ष प्रोफेसर सोना झरिया, योजना आयोग के पूर्व सदस्य सीके तिकी, भारत सरकार के भू वैज्ञानिक डॉक्टर अशोक बक्सला, वकील निकोलस बारला, समाज

वैज्ञानिक डॉक्टर ए बेंजामिन, आदिवासी मामलों के शोधार्थी डॉक्टर विसैंट एक्का जैसे लोग मौजूद थे।

लेकिन उन्हें दो घंटे के लिए तयशुदा प्रेंस कॉन्फ्रेंस को चंद मिनटों में ही समाप्त करने के लिए बाध्य होना पड़ा. कथित तौर पर मुख्यधारा के एक भी समाचार पत्र और टेलीविजन चैनल का संवाददाता इस प्रेंस कॉन्फ्रेंस में नहीं आया. इससे यह अंदेशा लगाया जा सकता है की मीडिया आदिवासीयों के प्रति दुजा भाव रखता है। आदिवासीयों के गुणवैशिष्टोंकी उपेक्षा मीडिया द्वारा की जाती रही है।

संदर्भ:

- 1) आगलावे, प्रदिप (2004). "आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र", नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन.
- 2) Maclver and Page - Society, The MacMillian & Co. Ltd., London
- 3) E.S. Bogardus- Sociology. The MacMillian & Co., New York.

-----*****-----

सूचना प्रौद्योगिकी और हिंदी

प्रा.डॉ.वनिता त्र्यंबक पवार (निकम) (शोध निर्देशिका तथा हिंदी विभागाध्यक्ष)
स्वर्गीय.आण्णासाहेब आर.डी.देवरे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी
तह.- साक्री, जिला.- धुलीयाँ

सारांश :-

आज का युग कम्प्यूटर का युग है, कम्प्यूटर से मैत्री करें। सूचना प्रौद्योगिकी का विकास और विस्तार तेजी से हो रहा है। सूचना प्रौद्योगिकी के युग में कोई भी भाषा तभी प्रगति कर सकते हैं जब वह नहीं प्रौद्योगिकी के साथ कंधे से कंधा मिलाकर चले। आधुनिकरण के इस युग में यदि भाषा को विकसित होना है तो उसे नविन प्रौद्योगिकी से जुड़ना होगा। सूचना प्रौद्योगिकी का तात्पर्य है एक ऐसी तकनीकी जिससे सूचना या संदेश कम से कम समय में जनता के बहुत बड़े वर्ग तक पहुंचाया जा सके। हिंदी भाषा में भी जनसंचार के माध्यम से सभी तक पहुंचाने का कार्य किया है। नई शब्दावली का निर्माण होगा। नए तकनीकी शब्दों के सरल अर्थ ग्रहण करने होंगे। सूचना प्रौद्योगिकी का मतलब सोचने, विचार ने, संप्रेषण करने के लिए तकनीकी सहायता इसमें कम्प्यूटर के साथ-साथ संचार प्रौद्योगिकी भी शामिल है। बाजारवाद, उदारीकरण, वैश्विकरण, के वर्तमान युग में प्रौद्योगिकी का विशेष महत्व है। मानव ने जब से धरती पर कदम रखा तब से लेकर आज तक सूचना की डोर से बंधा हुआ है। सूचना की डोर दिन पर दिन मजबूत और विविध रूपों में और विकसित हो रहा है। वर्तमान युग में व्यक्ति विविध प्रकार की सूचनाओं को जानने सुनने हेतु हर समय हर पल चौकसी रहता है। आधुनिक युग में नित नूतन विकसित हो रहे वैज्ञानिक उपकरणों ने आधुनिक प्रौद्योगिकी में एक तरह से भू चाल ला दिया है। संचार तकनीकी के न केवल मानव की आपसी दूरी को कम किया है, अपितु विविध जानकारियों से जोड़ने में सक्रिय भूमिका भी अदा कर रहा है। आधुनिक युग में विकसित हो रही नए-नए संचार तकनीकी कुछ खामियों के बावजूद भी हजारों लिए वरदान सिद्ध हो रहा है। यह वरदान कभी-कभी सारी बीच नारी है कि नारी बीच सारी है की तरह भ्रम उत्पन्न करने लगता है। अर्थात् मानव सूचना संजाल के मध्य में हो गया है या विविध संचार सूचना साधन मानव के दायरे में आ गए हैं।

आधुनिक प्रौद्योगिकी में प्रिंट माध्यम अर्थात् पत्र-पत्रिकाओं, रेडियो और टेलीविजन की तुलना में कम्प्यूटर इंटरनेट, वाइस मेल आदि में भी संचार के क्षेत्र में क्रांतिकारी परिवर्तन

लाए हैं। हिंदी के अतिरिक्त अन्य भारतीय भाषाओं में निकलने वाले पत्र-पत्रिकाओं की दिनोंदिन बढ़ती संख्या, एक तरह से हिंदी और भारतीय भाषाओं के महत्व को उजागर करते हैं। इसी तरह विविध भारती के अतिरिक्त एफ. एम. रेडियो, रेडियो मिर्ची और रेडियो सिटी एवं दूर दर्शन पर प्रसारित होने वाले कार्यक्रम भी हिंदी के साथ अन्य भाषाओं में प्रसारित किए जा रहे हैं। दूर दर्शन पर सूचना और मनोरंजन के कार्यक्रमों की बाढ़ आ गई है। हर भाषा का अपना एक निजी चैनल हो गया है। उसका मूल कारण दूर दर्शन पर प्रसारित होने वाले कार्यक्रम विज्ञापन देने वाली कंपनियों द्वारा संचालित और निर्धारित है। विविध भारती के कार्यक्रमों, एफ.एम. रेडियो के संगीत और दूर दर्शन के चैनलों पर हिंदी धारावाहिकों की बाढ़ ने हिंदी और अन्य भारतीय भाषाओं के विकास में जो महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर रहा है, उससे भी हिंदी के महत्व और भविष्य को समझा जा सकता है।

प्रस्तावना :-

टी.वी.चैनल पर दिखाए जाने वाले जंगल बुक की प्रिंट मीडिया में छपने वाले विज्ञापन सभी में आज हमें हिंदी का वर्चस्व दिखाई देता है। करोड़ों लोगों तक उनकी जबान / भाषा में पहुँचने का पहुँचने का लोभ संवरण कोई भी बड़ी कम्पनी नहीं कर सकती। हिंदी में मौलिक विज्ञापन बनाने वाली कंपनियों ने राष्ट्रीय स्तर तक धमक जमायी है। मोहिनी चाय का स्वाद में जादू है तथा घड़ी डिटर्जेंट का पहले इस्तेमाल करें फिर विश्वास करें आज सर्वसाधारण में लोकप्रिय है।

एक कदम आगे बढ़कर देखे तो इंटरनेट पर आज गूगल जैसी साइट्स भी हिंदी में उपलब्ध है। मोबाइल के मेन्यू का सिर्फ अंग्रेजी में उपलब्ध है। मोबाइल के मेन्यू का सिर्फ अंग्रेजी में उपलब्ध होना आज भूली बिसरी बात हो गई है। करीब-करीब सभी बड़े मोबाइल निर्माता अपने सेटों में हिंदी मेन्यू डालने लगे हैं। हिंदी विज्ञापनों ने बाजार का स्वरूप बदल कर रख दिया है, नामी-गिरामी कम्पनियों को हिंदी विज्ञापनों के प्रति बढ़ता रुझान हिंदी के उज्ज्वल भविष्य का एक संकेत है।

इसकी एक झलक सिविल सर्विसेस की परीक्षा में सफल होने वाले 90% प्रतिभागियों के हिंदी माध्यम की पृष्ठभूमि एवं हिंदी के माध्यम से परीक्षा देने से भी मिलती है। हिंदी आज सिर्फ बाजार के माथे की बिंदी नहीं है बल्कि उसका स्वरूप आज व्यापक, वैश्विक एवं बहुआयामी है। विश्व स्तर पर किए गए व्यापक सर्वेक्षण में हिंदी को वैज्ञानिक एवं श्रेष्ठ भाषा बताया गया है। साहित्य से निकालकर फिल्म, बाजार एवं उद्योग पर हावी होती हिंदी की सकारात्मक एवं निर्णायक भूमिका के कारण पूरे विश्व में हिंदी भाषियों की तादाद दिन दूनी राज चौगुनी बढ़ रही है। हिंदी के इस आत्मविश्वास आधुनिक चेहरे में हिंदी भाषियों के

चेहरे पर खिलखिलाती हंसी ला दी है। रोज़गार, मनोरंजन, समाचार, प्रिंट मीडिया, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, फिल्म, टी.वी. हर क्षेत्र में सफलता का परचम लहराया है। सर्वाधिक प्रसार वाले तीन समाचार पत्रों की सूची में पहले तीन स्थानों पर हिंदी के अखबार काबीज है। विशुद्ध हिंदी वाला चैनल आज तक नफीस अंग्रेजी द हैंड लाइसेंस टुडे को धोबीपाट लगाकर पटक चुका है। मनोरंजन वाले चैनलों में स्टार प्लस व जी ने तमाम अंग्रेजी चैनलों की छुट्टी कर रखी है। हिंदी चैनल निरंतर अपना कवरेज क्षेत्र एवं दबदबा बढ़ाते चले जा रहे हैं। हिंदी के न्यूज़रीडरों डी.टी.पी. आपरेटरों, रिपोटरों, पत्रकारों एवं डिजाइनरों की मांग में जबर्दस्त उछाल आया है। ई-कॉमर्स व ई-गवर्नेंस में हिंदी कामगारों की मांग में एक विस्फोट परिलक्षित हुआ है।

समय की मांग के मुताबिक आप भाषा को तकनीकी बदलाव से बहुत दूर नहीं रख सकते। अगर भाषा तकनीक के साथ कदम मिला नहीं चल पाई तो वह अन्य प्रतिस्पर्धा भाषाओं से पीछे रह जाएगी। हिंदी भाषा के लिए भी साइबर स्पेस आज अबूझ परिलोक नहीं रह गया है और न ही साइबर स्पेस के लिए हिंदी एक अनजान भाषा है। समाचार डाट काम एवं गूगल समाचार आज देश दुनिया का हाल बताने के लिए हिंदी भाषा में उपलब्ध है ? ज्ञान विज्ञान का सबसे बड़ा शब्द कोश विकिपीडिया इंटरनेट पर हिंदी में मौजूद है। ब्लॉगर डाट काम आज हमें हिंदी से अंग्रेजी अनुवाद की सहूलियत प्रदान कर रहा है। कंप्यूटर एवं सॉफ्टवेयर की दुनिया में भारतीयों की बढ़ते वर्चस्व ने हिंदी को कम्प्यूटिंग की मुख्यधारा का हिस्सा बनाया है। शुद्धतावादी रवैये के बरअक्स ये लोग किसी भी स्थान विशेष पर अंग्रेजी के प्रचलित शब्दों के प्रयोग में हिचकिचाते नहीं हैं। नए शब्दों की प्रतीक्षा में भाषा का तकनीकी विकास करना इन्हें अप्रासंगिक लगता है।

भारत वर्ष के विस्तृत उपभोक्ता बाजार में आज जन तक अपनी पहुंच बनाने के लिए बहु राष्ट्रीय कम्पनियों के लिए हिंदी भाषा को अपनाना एक आवश्यक मजबूरी है। बढ़ते विश्व बाजार में हिंदी भाषा के लिए खतरे के स्थान पर सम्भावना के नये द्वार खोल दिए गए हैं। इसी के चलते भारतीय भाषाओं की कम्प्यूटिंग पर आज पहले से अधिक ध्यान दिया जा रहा है। यूनिकोड कंसोर्टियम के प्रयासों के वजूद में आए यूनिकोड ने दुनिया भर की भाषाओं को अंकों में लिखने की कवायद शुरू की थी। उसका हिंदी को भरपूर लाभ मिला है। यूनिकोड इंटरनेट पर आज भाषा का नया मानव बन चुका है। इसके चलते इंटरनेट पर हिंदी वेबसाइटों की संख्या लगातार बढ़ रही है।

सर्च इंजन को इंटरनेट का सही मायनों में इंजन माना जाता है। की बोर्ड की समस्या के कारण इसे हिंदी में बनाना अभी तक संभव नहीं हो पाया है। परंतु इस दिशा में प्रयास जारी है। हमें विश्वास है की इस परेशानी का भी कोई समय हल जल्दी ही निकल आयेगा।

दुनिया भर में इंटरनेट दिमागी कसरत करने वाला सबसे बड़ा आखाड़ा बन चुका है। इस अखाड़े के पहलवानों की सबसे बड़ी ताकत इंटरकनेक्टिविटी है। यदि विश्व की सभी भाषाओं के लोग आपस में बौद्धिक आदान-प्रदान करने में सक्षम हो जाए तो शायद यह दुनिया पहले से और अधिक सुंदर और सुविधा जरा तो शायद यह दुनिया पहले से और अधिक सुंदर और सुविधा जनक बन सकती है।

विश्व आर्थिक पटल पर अपनी प्रभावशाली उपस्थिति दर्ज कराने की होड़ ने बैंकों को अपनी ग्राहक सेवा को उत्तरोत्तर उत्कृष्ट बनाने के लिए प्रेरित किया है। व्यापक ग्राहक आधार किसी भी बैंक की सबसे बड़ी पूँजी है। ग्राहकों को आकर्षित करने की प्रतिस्पर्धा में जिस बैंक में प्रयुक्त भाषा जितनी सरल जितनी सरल, सहज एवं सर्वग्राही होगी उसका व्यवसाय उतनी तेजी के साथ बढ़ेगा। जैसे-जैसे बैंकों में हिंदी का प्रयोग बढ़ता जा रहा है त्यो त्यो उसके प्रयोजन मूलक रूपों का विकास भी होता चला जा रहा है। एक अर्से से इस्तेमाल हो रहे विदेशी शब्द आज अल्प शिक्षित एवं ग्रामीण जनता द्वारा भी आसानी से जाने पहचाने एवं इस्तेमाल किए जा रहे हैं। बैंक, लोन, चेक, ड्राफ्ट, मैनेजर, कैशियर जैसे शब्दों से सभी पूर्णतः परिचित हैं। ये शब्द आज उन्हें बेगाने नहीं प्रतीत होते हैं।

बैंकों को चाहिए कि अंग्रेजी की जगह पर हिंदी का प्रयोग करते समय ऐसी भाषा / शब्द अपनाते जो ग्राहकों के साथ अपने सम्बन्ध में वृद्धि करें। उदाहरण स्वरूप काउंटर फाइल के लिए प्रतिपर्ण के स्थान पर अधपन्ना स्लिप के लिए पत्रखण्ड के स्थान पर पर्ची कैलकुलेशन के लिए परिकलन के स्थान पर गणना, कैशियर के लिए कोषाध्यक्ष के स्थान पर खजांची, विडाल मनी के लिए आहरित राशि के स्थान पर निकाली गई राशि, हारपोथीकेशन के लिए दृष्टि बन्धन के स्थान पर गिरवी जैसे जन प्रचलित शब्दों के प्रयोग से हिंदी की गरिमा को कहीं से भी ठेस लगने की तनिक भी सम्भावना नहीं है। यदि ग्राहक बोलचाल के सरल शब्दों से बैंकिंग को आसानी समझेंगे तो उनका विश्वास हम पर निरन्तर बढ़ता जाएगा और किसी भी मध्यस्थ की भूमिका की समाप्ति स्वतः हो जायेगी।

“महाकवि कालिदास द्वारा रचित मेघदूत की विरहिणी नायिका शकुंतला अपने प्रियतम तक काल्पनिक बादलो की सहायता से संदेश पहुँचाती थी। विश्व भर में भ्रमण करने वाले बादलों की इस बेजोड़ कल्पना ने मेघदूत में जान डाल दी है। किंतु आज की इस नई सदी में कंप्यूटर ने तो मेघदूत के बादलों को भी पीछे छोड़ दिया है।” इस प्रकार हम देखते हैं की कम्प्यूटर ने आधुनिक प्रौद्योगिकी के प्रायः सभी क्षेत्रों में काफी परिवर्तन ला दिया है। दिन प्रतिदिन हो रहे नए-नए तकनीकी विकास के कारण ही जीवन बीमा, बैंकों, सरकारी संस्थानों

एवं चुनावी कार्यो आदि में हिंदी तथा अन्य भारतीय भाषाओं के प्रयोग को देखा जा सकता है। आज हम घर बैठे ख्याति प्राप्त साहित्य कारों की कृतियों को चर्चित तीर्थस्थानों, देश-विदेश के स्मरणीय पर्यटन स्थलों को भी इंटरनेट पर देखा जा सकता है। यही नहीं हिंदी तथा अन्य भारतीय एवं पाश्चात्य रचना कारों के सी.डी. भी आज बाजार में सुलभ है। कथाकार सुकेश साहनी के प्रयास से लघु कथा के विषय में विश्व की प्रथम (Laghukatha.com) हिंदी वेबसाइट है। हिंदी साहित्य सम्मेलन प्रयास की गति विधि को भी अब इंटरनेट (www.hindisa-hityasammelan.org) पर देखा जा सकता है। इस प्रकार कम्प्यूटर ने सभी दूरियों और सीमाओं को पार करते हुए विश्व भर की शिक्षा सम्बन्धी जानकारियाँ, सूचना और मनोरंजन आदि को मुट्ठी में करके मानो आज महानायक की भूमिका अदा कर रहे हैं।

आज कि इस उत्तर आधुनिक दौर में कई चीजें संक्रमण के दौर से गुजर रही है। संकल्पनाएँ अपना रुख मोड़ रही तो धारणाएँ अपनी दिशा बदल रही है। भाषा का क्षेत्र भी इससे अछूता नहीं है। टेक्नोलॉजी के प्रयोग से जैसे-जैसे हम नजदीक आते जा रहे हैं वैसे-वैसे एक विशाल संस्कृति समन्वय की प्रक्रिया से गुजर रहे हैं। भाषाई समन्वयन भी इस प्रक्रिया का एक महत्वपूर्ण अंग है। आज भाषा का क्षेत्र चिंता एवं चिंतन के दौर में है। वैश्वीकरण के इस युग में कुछ भाषाएँ अपनी साम्राज्य का विस्तार कर रही है, कुछ भाषाएँ धीरे-धीरे सिकुड़ते हुए अस्तित्वहीन हो रही है तो कई भाषाएँ अस्तित्व को बचाने के लिए प्रयत्न कर रही है। सभी भाषाओं को लेकर सामान्य बात यह है कि भाषाएँ आज एक दूसरे से इतनी प्रभावित हैं कि काफी ज़लद गति से उनका रूप बनता- बिगड़ता जा रहा है और अनेक भाषाओं में संकर से नए ग्लोबल भाषा रूप बनते जा रहे हैं, इस दिशा में व्यापक स्वीकृति की आवश्यकता है। मगर जो भाषाएँ अस्तित्वहीन या मरणासन्न अवस्था में हैं उनकी संदर्भ में भी सोचने की आवश्यकता है। भाषा मरती है तो मरने दीजिए, उसका कोई दुख नहीं मगर उस भाषा के अंदर जो ज्ञान या संदर्भ है उसको संभाल कर रखना अत्यंत आवश्यक है। किसी भी भाषा में निहित उस अनमोल ज्ञान राशि के लिए उस भाषा को बचाना आवश्यक है। अन्यथा जागतिकीकरण इस रूप में संसार के लिए श्राप बन जाएगा और एक- एक करके भाषा रूपी सूर्य हमेशा के लिए डूबते जाएंगे। “एक पाश्चात्य भाषा वीद् का तो यहां तक कहना है आगामी पचास वर्षों बाद वर्तमान विश्व में प्रयुक्त तेरह सौ भाषाओं में से केवल आठ सौ ही जीवित रह पाएगी। यह भविष्यवाणी सच साबित हो रही है। अब तक लैटिन अमेरिका की 400 भाषाओं में तीन सौ से अधिक लुप्त हो चुकी है।”² टेक्नोलॉजी की गति एवं प्रभाव का विचार करने पर यह संकट और गहराता नजर आएगा।

जिस प्रकार वैश्वीकरण के अनेक फायदे होते हुए भी आर्थिक विषमता का सबसे बड़ा धोखा है वैसे ही टेक्नोलॉजी के अनेक फायदे होते हुए भी नजर उसका सबसे बड़ा खतरा है बढ़ती हुई बेरोजगारी। किंतु आज हम वैश्वीकरण की दिशा में इतने आगे बढ़ गए हैं कि वैश्वीकरण के इस अश्व को रोकना असंभव है। अतः टेक्नोलॉजी प्रभावित इस समय में भाषाओं के सामने केवल दो ही उपाय हैं- एक तो मरने के तैयार हो जाइए या टेक्नोलॉजी में ढलकर नई चुनौतियों का सामना करते हुए संभावनाओं की तलाश कीजिए। अब कोई भी भाषा तब रहेगी जब वह रोजी रोटी की भाषा बन जाएगी। रोजी रोटी की भाषा बनने के लिए किसी भी भाषा को परंपरागत मूल्य संस्कारों के साथ उसे नई तकनीक से जुड़ना होगा। सबसे महत्वपूर्ण चीज है स्वयं को ज्ञान की भाषा के रूप में सिद्ध एवं समर्थक बनाना होगा। जो भाषा इसमें असमर्थ है उसका अंत निश्चित है और जो भाषा इसमें सफल है या सफल होगी वह फलती फूलती रहेगी। इस संदर्भ में डॉ. करुणाशंकर उपाध्याय की टिप्पणी महत्वपूर्ण है - “ऐसी स्थिति में जो भाषाएँ कंप्यूटर, इंटरनेट एवं सूचना प्रौद्योगिकी की एकदम नवीनतम आविष्कृतियों में अपने संपूर्ण शब्दकोश, विश्वकोश, व्याकरण, साहित्य तथा ज्ञान विज्ञान के विविध क्षेत्रों की तमाम उपलब्धियों के साथ दर्ज होंगी और कंप्यूटर लाइब्रेरी तथा ई- बुक की दुनिया में अपनी उपस्थिति का गहरा अहसास कराएगी, उनकी प्रगति निर्विवाद है। हिंदी इस दिशा में अपेक्षित गति और आंतरिक ऊर्जा के साथ सक्रिय है।”³

टेक्नोलॉजी का दामन पकड़कर हिंदी अपने आप को दिन-ब-दिन विकसित करते जा रही है। वस्तुतः हिंदी अपने आप में एक बहुत बड़ी भाषा है। हिंदी भाषा एवं साहित्य का इतिहास लगभग एक हजार वर्ष का हो चुका है, जिसमें विपुल मात्रा में साहित्य लिखा गया है। ज्ञान एवं अध्यात्म की एक विशाल व्यापक परंपरा हिंदी को मिली है। देश की राज भाषा होने का सम्मान हिंदी को मिल गया है। राष्ट्र की सांस्कृतिक विविधता में एकता का कार्य करते हुए वह संचार भाषा के रूप में स्थापित हो चुकी है। इस अर्थ में वह राष्ट्रभाषा के गौरवान्वित पद पर विराजमान है। देश के एक बड़े जन समूह की भाषा होने के कारण जनसंचार माध्यमों की भी वह एक प्रमुख भाषा बन गई है। वैश्वीकरण के युग में वह भारत रूपी विशाल बाजार की भाषा होने के कारण विज्ञापन की भाषा बन गई है। अब वह विश्व भाषा के रूप में भी उभर कर सामने आ रही है। डॉ. जयंतीप्रसाद नौटियाल ने अपने शोध अध्ययन 2015 के अनुसार हिंदी जानने वाले की कुल संख्या एक अरब 29 करोड़ 86 लाख 17 हजार 925 बतलाई गई है। “आज भारतीय मूल के 1 करोड़ 20 लाख लोग विश्व के 132 देशों में निवास करते हैं। अंग्रेजी और चीनी भाषा के बाद अंतरराष्ट्रीय स्तर पर विश्व भाषाओं में हिंदी भाषा का तीसरा स्थान है।”⁴

वर्तमान समय में हिंदी के रोजगारोन्मुख आयाम की काफी चर्चा की जा रही है। इस संदर्भ में एक सामान्य और पारंपरिक माध्यम है शिक्षा व्यवस्था। पारंपरिक शिक्षा व्यवस्था में हिंदी अध्यापकों के हजारों पर है जहाँ आप को रोजगार के साथ साथ सम्मान भी मिल सकता है। भारत के साथ-साथ विश्व के कई राष्ट्र भी हिंदी शिक्षा को अहमियत दे रहे हैं। इस रूप में हिंदी का विश्व मंच पर बोलबाला है। जैसे-जैसे हिंदी फैल रही है वैसे वैसे हिंदी शिक्षा व्यवस्था का भी विस्तार हो रहा है। केंद्रीय हिंदी संस्थान तथा सी.बी.एस.सी. शिक्षा प्रणाली में भी एक अनिवार्य भाषा के रूप में अपनाई गई है। किंतु इतना होते हुए भी शिक्षा व्यवस्था में कुछ कमियाँ जरूर हैं। आज भी विज्ञान-तंत्रज्ञान जैसे विषयों की शिक्षा व्यवस्था से हिंदी या तो बाहर है या हाशिए पर है। मेडिकल, इंजीनियर जैसे विषयों से हिंदी का दूर-दूर का रिश्ता नहीं है। ऐसे विषयों में से हिंदी को जोड़ने की आवश्यकता है। ऐसा हुआ तो हिंदी का सम्मान भी बढ़ेगा और हिंदी में रोजगार भी बढ़ेगा। पारंपरिक शिक्षा व्यवस्था में भी हिंदी को आधुनिक ज्ञान-विज्ञान से जोड़कर उसमें नव चैतन्य लाने की आवश्यकता है। “यदि हम हिंदी की उच्च शिक्षा और शिक्षण पद्धति की बात करें तो यह देख अचरज ही हो सकता है की हिंदी में उच्चतर शिक्षा अपने समय में बहुत पिछड़ी नजर आती है। इसलिए आज नए से नए ज्ञान को हिंदी में लाने की बात हो रही है।”⁶ आधुनिक सूचना प्रौद्योगिकी के युग में विकसित हो रहे सुविधाओं और संचार क्षेत्र में हिंदी ने क्रांतिकारी प्रयास किया है। और इस दिशा में आगे भी प्रयास जारी है। विदेशी एवं भारतीय कंपनियों द्वारा विकसित हो रहे हिंदी के नए-नए सॉफ्टवेयर निश्चय ही जहाँ हिंदी और अन्य भारतीय भाषाओं के महत्व को उजागर करता है वही हमारे समकक्ष कई प्रकार की चुनौतियाँ भी है।

निष्कर्ष :-

सूचना प्रौद्योगिकी के विकास और विस्तार से हिंदी में कार्य करना आसान हो गया है। हिंदी भाषा का तेजी से विस्तार हो रहा है। हिंदी सर्वग्राही बनती जा रही है। वैश्विक स्तर पर हिंदी भाषा ने अपनी पहचान बनाई है। सरकारी क्षेत्र में हिंदी के कार्य में अप्रत्याशित वृद्धि हो रही है। हिंदी के लिए आवश्यक है कि इंटरनेट सूचना प्रौद्योगिकी से अपने को जोड़े रखे। नई तकनीकी को हिंदी सहित भारतीय भाषाओं में विकसित करें। हिंदी भाषा में हिंदी में दिन प्रतिदिन विकसित हो रहे सॉफ्टवेयर की गति को देखते हुए कहा जा सकता है कि भविष्य में हिंदी को विश्व भाषा बनने से कोई रोक नहीं सकता है पर उसके लिए व्यापक स्तर पर हिंदी और अन्य भारतीय भाषाओं में सॉफ्टवेयर के विकास एवं प्रयोग के साथ साथ सकारात्मक सोच की भी आवश्यकता है हिंदी रथ को आगे बढ़ाते समय हम सभी हिंदी

प्रेमियों तथा समर्थकों को कंप्यूटर इंटरनेट आदि से जुड़ना होगा। अपनी आवश्यकता के अनुरूप नए यंत्रों कामा तकनीकों को खोजना होगा ताकि एक अरब जनसंख्या वाले भी अर्थात् प्रकाश मेरठ इस भारत देश की भाषा हिंदी विश्व भाषा बन सके तथा भारत पुणे विश्व गुरु के गौरवशाली आसन को सुशोभित कर सकें। हमारा लक्ष्य सुचना प्रौद्योगिकी को जन मानस तक उसकी अपनी भाषा में पहुँचाने का होना चाहिए। सभी को हिंदी के उज्ज्वल भविष्य के लिए अपना योगदान देना चाहिए।

संदर्भ सूची :-

- 1) मीडिया और हिंदी - डॉ. मधु खराटे, डॉ. हनमंतराव पाटील, राजेंद्र सोनवणे, विद्या प्रकाशन, कानपूर, प्रथम 2008, पृ.- 27
- 2) हिंदी का विश्वसंदर्भ - डॉ. करुणाशंकर उपाध्याय, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, द्वितीय संस्करण 2016 पृ.- 05
- 3) हिंदी का विश्वसंदर्भ - डॉ. करुणाशंकर उपाध्याय, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, द्वितीय संस्करण 2016 पृ.- 15
- 4) हिंदी पत्रकारिता और सूचना प्रौद्योगिकी - डॉ. तुकाराम दौड, शैलजा प्रकाशन, कानपूर, प्रथम संस्करण 2017 पृ. 35
- 5) हिंदी का नया जनक्षेत्र - सुधीश पचौरी, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण, 2012 पृ. 76

-----*****-----

पुर्व विदर्भ मे मनरेगा का सामाजिक अंकेक्षण (अवधारणा एवं प्रक्रिया)

डॉ. सरला एन. शनवारे, मार्गदर्शक बाबा मुरलीधर मेश्राम
(अनुसंधान विद्यार्थी-पी.एचडी.) आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, भंडारा

सारांश (Abstract) -

पुर्व विदर्भ मे मनरेगा का अंतर्गत सामाजिक अंकेक्षण की अवधारणा स्पष्ट करने की कोशीश की गई है | महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारण्टी अधिनियम के पैरा-17 मे सोशल ऑडीट की व्यवस्था की गई है |

सामाजिक ऑडीट का बुनियादी मकसद परियोजनाओ, कानूनो और नीतियो के क्रियान्वयन मे सार्वजनिक उत्तरदायित्व सुनिश्चित करना है | मनरेगा मे कही कार्या का समावेश है, जैसे जल संरक्षण व संग्रहण, सुखे से बचाव, वृक्षारोपन को ग्रामसभा, सुखे से बचाव, भूमि विकास, बाढ नियंत्रण, बचाव से कार्य, बनाने की मिट्टी हटाना आदि कार्यों का समावेश है |

इन सभी कार्यों का सामाजिक अंकेक्षण किया जाता है | पुर्व विदर्भ मे भंडारा, गोंदिया, नागपूर मे मनरेगा का कार्य बन रहा है | इन जिल्हों मे सामाजिक अंकेक्षण की प्रक्रिया मनरेगा के अंतर्गत होती है|

(मुख्य शब्द - सामाजिक अंकेक्षण, ग्रामसभा, सामाजिक ऑडीट फोरम)

पुर्व विदर्भ मे मनरेगा का सामाजिक अंकेक्षण (अवधारणा एवं प्रक्रिया)

प्रस्तावना -

सामाजिक हितों को ध्यान में रखते हुए ग्राम पंचायत में किये गये प्रयासों के सकारात्मक एवं नकारात्मक दोनों पक्षों पर गहन चर्चा की जाती है तथा समग्र ग्रामीण विकास में जवाबदेही, पारदर्शिता और भागीदारी को भी सुनिश्चित किया जाता है |

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारण्टी अधिनियम के पैरा-17 में सोशल ऑडिट की व्यवस्था की गयी है | सामाजिक ऑडिट का बुनियादी मकसद परियोजनाओं, कानूनों और नीतियों के क्रियान्वयन में सार्वजनिक उत्तरदायित्व सुनिश्चित करना है | इसका

सरल तरीका यह है कि एक खुली सभा में संबंधित परियोजना का ब्यौरा पेश किया जाये और उस पर सभी पक्षों के बीच गंभीर संवाद हो | यह किसी भी नागरिक को न केवल सूचनायें माँगने बल्कि शिकायतें और सुझाव दर्ज कराने और लोकवृत्त में जवाब माँगने का वैध अधिकार भी देता है |

सामाजिक अंकेक्षण का आधार -

सामाजिक अंकेक्षण का मुख्य आधार जनता एवं सरकारी तंत्र के मध्य फैले वृहत अलगाव एवं असमानता का विद्यमान होना है, जिसके अंतर्गत जनता कुछ और सोचती हैं, सरकार कुछ और एवं असल में होता कुछ और ही हैं |

सामाजिक अंकेक्षण की आवश्यकता -

- जवाबदेही सुनिश्चित करने के लिए
- सहभागिता बढ़ाने के लिए
- पारदर्शिता को प्रभावी बनाने के लिए
- जागरूकता फैलाने के लिए
- योजना के चयन, क्रियान्वयन एवं निगरानी में अपेक्षित सुधार के लिए
- नीतिगत परिवर्तन हेतु जन-दबाव पैदा करने के लिए

सामाजिक अंकेक्षण के उद्देश्य -

- आवश्यकताओं का सही निर्धारण करना
- विकासात्मक गतिविधियों को प्राथमिकता पर करना
- धनराशि का उचित सदुपयोग
- निर्धारित लक्ष्यों के अनुसार विकासात्मक क्रियाओं का पूर्ण किया जाना
- सेवा की गुणवत्ता बनाये रखना
- योजनाओं में पारदर्शिता एवं उत्तरदायित्व बनाये रखना

सामाजिक आडिट फोरम -

सामाजिक आडिट के पहले ग्राम सभा की बैठकों में भी सामाजिक आडिट के तमाम पहलुओं की अनिवार्य रूप से समीक्षा की जायेगी | इस काम के लिए ग्रामसभ की बैठक कम से कम छः माह में जरूर होनी चाहिए | इस विशेष सामाजिक आडिट फोरम में सभी सूचनायें जोर-जोर से पढकर सुनाई जायेगी और लोगों को अफसरों से सवाल पूछने, जानकारियाँ

हासिल करने, खर्चों की जाँच और तस्दीक करने, अपने अधिकारों की पडताल करने, जिन कार्यों का चुनाव किया गया उसके बारे में चर्चा करने तथा काम की गुणवत्ता व कार्यक्रम से जुड़े कर्मचारियों के व्यवहार का आलोचनात्मक ढंग से मूल्यांकन करने का मौका दिया जायेगा |

इस तरह सामाजिक आडिट फोरम लोगों को न केवल यह जाँचने का मौका देगा कि पारदर्शिता और जवाबदेही के मानकों का पालन किया जा रहा है या नहीं बल्कि यह एक ऐसा संस्थागत मंच भी होगा जहाँ बैठकर लोग अपने इलाके में पिछले छः माह के दौरान महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारण्टी योजना के अन्तर्गत किये गये सभी कार्यों का सार्वजनिक आडिट कर सकते हैं |

सामाजिक आडिट फोरम को प्रभावी बनाना -

- फोरम की तारीख, समय, अहमियत और गंभीरता के बारे में व्यापक प्रचार किया जाना चाहिए ताकि ज्यादा से ज्यादा लोग हिस्सा ले सकें |
- तारीख के बारे में लोगों को कम से कम एक माह पहले सूचित कर देना चाहिए |
- ज्यादा से ज्यादा लोगों तक जानकारी पहुँचाने के लिए माइक का प्रयोग किया जाना चाहिए |
- नोटिस बोर्ड, अखबारों तथा परचों के द्वारा भी प्रचार कराया जाना चाहिए |

दस्तावेजों की तैयारी -

- सर्वप्रथम मौजूद जानकारियों का सार-संक्षेप तयार किया जाना चाहिए ताकि लोग उन्हें ज्यादा आसानी से समझ सकें | इन सारांशों को समय रहते लोगों को उपलब्ध करा दिया जाए और सामाजिक आडिट फोरम के दौरान उन्हें पढकर सुनाया जाना चाहिए |
- कम से कम १५ दिन पहले सभी कामों की मुकम्मल फाइलें या उनकी प्रतियां जांच-पडताल के लिए ग्राम पंचायत कार्यालय में उपलब्ध करा दी जाए |
- सामाजिक आडिट फोरम में पेश करने के लिए मस्टर रोल और रसीदों (खर्च) का सारांश समय रहते तैयार कर लिया जाए |
- फोरम वाले दिन मूल फाइलों को भी लोगों के सामने रखा जाएगा ताकि सारांश में उल्लिखित जानकारियों का उनके साथ मिलान किया जा सके |
- सामाजिक आडिट के लिए जिन कार्यों पर चर्चा की जानी है उनकी सूची पहले से तय होनी चाहिए |

प्रक्रियागत आयाम -

- किसी भी सामाजिक आडिट फोरम की विश्वसनीयता बनाये रखने के लिए ठोस प्रक्रियाओं का होना जरूरी है।
- फोरम की कारवाई पारदर्शी और निष्पक्ष ढंग से चलाई जाय ताकि समुदाय के गरीब और हाशियाई तबके के लोग भी आत्मविश्वास के साथ और निर्भीक ढंग से अपनी बात कह सकें |
- इस बात का पूरा ध्यान रखा जाए कि निहित स्वार्थी तत्व फोरम का अपने हित में इस्तेमाल न करें |
- फोरम का समय ऐसा होना चाहिए जिससे सभी लोग, खासतौर से महात्मा गांधी नरेगा में काम करने वाले मजदूर, औरतें और हाशियाई समुदाय, उसमें आसानी से हिस्सा ले सकें |
- सामाजिक आडिट फोरम के लिए कोरम उतना ही रहेगा जितना ग्राम सभा के लिए तय किया गया है लेकिन इस बैठक में सभी समूहों (जैसे महिलाएं, अनुसूचित जाति, अनुसूचित जनजाति और अन्य पिछड़ी जातियों) का कोरम अलग-अलग भी पूरा होना चाहिए |
- यदि कोरम पूरा नहीं हो पाता है और औपचारिक रूप से बैठक संपन्न नहीं हो पाती है तो भी उपस्थित सदस्यों की तरफ से आए सवालों या शिकायतों तथा सामाजिक ऑडिट संबंधी आपत्तियों को जरूर दर्ज कर लिया जाना चाहिए |
- सामाजिक ऑडिट फोरम की अध्यक्षता के लिए किसी ऐसे व्यक्ति का चुनाव किया जाए जो पंचायत या किसी भी क्रियान्वयन निकाय से जुड़ा हुआ नहीं हो | बैठक की अध्यक्षता का जिम्मा सरपंच या वार्ड पंच को किसी सूरत में नहीं सौपा जाना चाहिए |
- फोरम का सचिव भी ग्राम पंचायत से बाहर का ही अधिकारी होना चाहिए |
- फोरम के सामने जात व्यक्ति विभिन्न जानकारियां पेश करेगा वह संबंधित कार्यों के क्रियान्वय से जुड़ा नहीं होना चाहिए | उदाहरण के तौर पर, चौकसी समिति या स्कूल शिक्षक को फोरम में दस्तावेजों को पढकर सुनाने का जिम्मा सौपा जा सकता है |
- ग्रामसभा सदस्यों के सवालों का जवाब देने के लिए उन सभी अधिकारियों को सामाजिक आडिट फोरम में जरूर आना चाहिए जो क्रियान्वयन की प्रक्रिया से जुड़े रहे हैं |
- फोरम के सारे प्रस्ताव और फैसले मतदान के आधार पर लिए जायेंगे लेकिन जो लोग अल्पमत में है उनकी बात भी जरूर नोट की जानी चाहिए |

- बैठक के मिनट्स (कारवाई का ब्यौरा, किसने क्या कहा आदि) एक निर्धारित प्रारूप में लिखे जाए और मिनट्स लिखने के लिए ऐसे व्यक्ति को चुना जाए जो किसी क्रियान्वयन निकाय से जुड़ा हुआ नहीं हो |
- मिनट्स रजिस्टर पर बैठक शुरू होने से पहले और बैठक खत्म होने के बाद सभी सहभागियों के दस्तखत कराए जानें चाहिए |
- पारदर्शिता चैकलिस्ट सहित बैठक के अनिवार्य एजेंडा पर चर्चा जरूर हानी चाहिए सभी आपत्तियों को निर्धारित प्रारूप के अनुसार दर्ज किया जाना चाहिए |
- पिछली सामाजिक ऑडिट फोरम से संबंधित कारवाई रिपोर्ट को अगले फोरम में सबसे पहले पढा जाना चाहिए |

संगठनिक आयाम -

- जिला प्रशासन चाहे तो प्रचार-प्रसार के लिए जानकारियां तैयार करने, सामाजिक ऑडिट फोरम में हिस्सा लेने और विस्तृत टिप्पणियां तैयार करने के लिए बाहरी विशेषज्ञों (जैसे इंजीनियर और एकाउंटेंट) को भी बुलाया जा सकता है |
- फोरम के बाद वह कार्यस्थलों का दौरा कर सकते हैं और जिन कार्यों के बारे में लोगों ने आपत्तियां उठाई थी या जहां धाधली की आशंका व्यक्त की थी उन कार्यों की विस्तृत जांच कर सकते हैं |
- सामाजिक आडिट फोरम और तकनीकी दलों की रिपोर्ट एक निश्चित समय के भीतर कार्यक्रम अधिकारी और जिला कार्यक्रम समन्वयक को भेज दी जानी चाहिए ताकि वह उन पर उचित कारवाई कर सकें |
- सामाजिक ऑडिट फोरम का आयोजन सुनिश्चित करना कार्यक्रम अधिकारी की जिम्मेदारी है |
- जिला कार्यक्रम समन्वयक नियमित रूप से इस बात की समीक्षा करेगा कि सामाजिक आडिट संपन्न हो रहा है या नहीं |
- समय-समय पर राज्य रोजगार गारण्टी परिषद और केन्द्रीय रोजगार गारण्टी परिषद भी सामाजिक आडिट प्रणाली और प्रक्रियाओं की समीक्षा करेगी |
- हर स्तर पर सामाजिक आडिट की फालोअ कारवाई जरूर होनी चाहिए |

सामाजिक अंकेक्षण समिति एवं ग्राम स्तरीय सतर्कता व निगरानी समिति का गठन एवं कार्यदायित्व -

- प्रत्येक ग्राम पंचायत में ग्राम सभा द्वारा सामाजिक अंकेक्षण समिति एवं ग्राम स्तरीय सतर्कता व निगरानी समिति के सदस्यों का चयन किया जाना चाहिए |

- संबंधित खण्ड विकास अधिकारी के माध्यम से सामाजिक अंकेक्षण समिति के सहयोगी के रूप में ग्राम पंचायत मुख्यालय पर कार्यरत निर्धारित कर्मचारियों का नामांकन किया जाना चाहिए |
- सामाजिक अंकेक्षण समिति में कम से कम पांच सदस्यों का चुनाव स्थानीय ग्राम पंचायत के श्रमिकों में से किया जाना चाहिए |
- यथा सम्भव प्रत्येक कार्य हेतु ग्राम पंचायत के प्रत्येक गाँव से स्थानीय ग्राम स्तरीय सतर्कता एवं निगरानी समिति के निर्धारित सदस्यों को चुना जाना चाहिए |
- मनरेगा योजनान्तर्गत करवाये गये/करवाये जा रहे कार्यों का 06 माह में कम से कम एक बार सामाजिक अंकेक्षण करवाने का उत्तरदायित्व जिला कार्यक्रम समन्वयक का है |
- सामाजिक अंकेक्षण की घोषणा जिला कार्यक्रम समन्वयक या कार्यक्रम अधिकारी द्वारा कम से कम 30 दिन पूर्व में की जाती है |
- ग्राम स्तरीय निगरानी समिति के सदस्य उस गाँव के होंगे जहां स्वीकृत कार्य करवाये जा रहे हैं | यह निगरानी समिति प्रत्येक कार्य की प्रगति और कार्य की गुणवत्ता का पर्यवेक्षण करेगी |
- क्रियान्वयन एजेन्सी इस कार्य में ग्राम स्तरीय सतर्कता एवं निगरानी समिति को उचित सहयोग प्रदान करेगी |
- यह समिति प्रत्येक कार्य में गुणवत्ता के मापदण्ड क्या हैं तथा कितने समय में कार्य पूर्ण किया जाना है, की पूर्ण निगरानी रखेगी |
- प्रत्येक कार्य की यह समिति जांच करेगी तथा कार्य स्थल पर उपलब्ध पुस्तिका में इसका विवरण अंकित करेगी | इस समिति की फाईनल रिपोर्ट प्रत्येक कार्य के कार्य पूर्णता प्रमाणपत्र के साथ संलग्न की जायेगी तथा इसको ग्रामसभा के समक्ष रखा जाएगा |
- यह ग्राम स्तरीय निगरानी समितियां सामाजिक अंकेक्षण के दौरान सामाजिक अंकेक्षण समिति का सक्रिय सहयोग करेगी |
- ग्राम स्तरीय निगरानी समितियों के गठन में एस.सी./एस.टी. और महिलाओं का भी उचित प्रतिनिधित्व होगा |

ग्रामसभा में सामाजिक अंकेक्षण हेतु ध्यान देने योग्य बातें -

- रिकार्ड/कार्यवार (15 दिवस पूर्ण)
- कार्यस्थल का निरीक्षण

- अंकेक्षण सहयोगियों की नियुक्ति
- नरेगा क्षमिकों को ग्राम सभा की सूचना
- ग्रामसभा के ऐजेण्डे का प्रचार-प्रसार
- कोरम (10 प्रतिशत)
- अधिकारी/कर्मचारी/लोकसेवकों की उपस्थिती एवं सबके हस्ताक्षर
- स्थल पर अन्य सामान्य व्यवस्था
- समस्त आवश्यक बिन्दुओं का लिखित में विवरण
- सबको अपनी बात कहने का अवसर
- पिछली सामाजिक अंकेक्षण समिति की रिपोर्ट सुनाना
- प्रभारी अधिकारी का प्रमाणपत्र

निष्कर्ष -

सामाजिक अंकेक्षण का मुख्य आधार जनता एवं सरकारी तंत्र के मध्य फैले वृहत अलगाव एवं असमानता का विद्यमान होना है, जिसके अंतर्गत जनता कुछ और सोचती हैं, सरकार कुछ और एवं असल में होता कुछ और ही हैं |

संदर्भ -

- Report on Mahatma Gandhi National Rural Employment, Guarantee Audit of Scheme Rules, 2011 - (Social Audit Rules) - Report of the comptroller and auditor general of India, for the year ended March 2015.
- भारत निर्माण सेवक सामाजिक अंकेक्षण (मनरेगा) एक संक्षिप्त परिचय - दिनदयाल उपाध्याय राज्य ग्राम्य विकास संस्थान, उ.प्र. लखनऊ.
- महाराष्ट्र शासन - महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना, शासनाचे महत्वाचे निर्णय.

-----*****-----

A Study on Entrepreneurship Education – A Need of the Hour

**Dr. Nandini Milind Deshpande (In Charge Principal)
Sinhgad College of Arts & Commerce College, Narhe, Pune.**

Mahatma Gandhi: “Be the change you wish to see in the world.”

Abstract*

Entrepreneurs are frequently thought of as national assets to be cultivated, motivated, and remunerated to the greatest possible extent. Great entrepreneurs have the ability to change the way we live and work. If successful, their innovations may improve standards of living, and in addition to creating wealth with entrepreneurial ventures, they also create jobs and contribute to a growing economy. Entrepreneurship is thus important for a number of reasons, from promoting social change to driving innovation.

Entrepreneurship education is the collection of formalized teachings that informs, trains, and educates anyone interested in participating in socioeconomic development through a project to promote entrepreneurship awareness, business creation, or small business development.

Key Words: Entrepreneurship, Education, Students, Development, etc.

Introduction*

While the society all around is developing with technology and innovations, the K-12 schools have been in a stagnant scenario. Education is the driving force behind every country's economy, directly or indirectly. Sure, many schools have adapted to modernization, and have started making students work in groups to solve problems, learn online and integrate science with arts. But it is noticed even then; students that are graduating lack the advanced skills and innovative thinking to work through the modern day challenges in the workplace. Thus, entrepreneurship, the capacity to not only start companies, but also to think creatively and ambitiously, is very important to be included in school curriculum. Entrepreneurship education aids students from all socioeconomic backgrounds to think outside the box and nurture unconventional talents and skills. It creates opportunities, ensures social justice, instills confidence and stimulates the economy. Entrepreneurship education is a lifelong learning process, starting as early as elementary school and progressing through all levels of education, including adult education.

Introducing young kids to entrepreneurship develops their initiative and helps them to be more creative and self-confident in whatever they undertake and to act in a socially responsible way. There are many ways entrepreneurship lessons can be integrated in the school curriculum.

- Learning a Business

Students can practice writing, interview questions and conduct interviews with entrepreneurs. The information can then be compiled into a directory of the types of goods and services, locations, and hours of the businesses. Students can then discuss the location, advertisement and the products involved in the business.

- Language arts

Students can be challenged to come up with business ideas or products, that they think others would be interested to buy. Students can then debate on the potential audience for the product and how they can make modifications to it, which will be more alluring to their audience. Students can also deliberate on with what and whom this product will be competing with.

- Thinking skills

Teach students to think on, what's positive or strong about their work and let them ponder on their weaknesses to find the changes needed to make their product more interesting. Let students to understand, passion and satisfaction to come up with their own original ideas to persevere in the project with what limited resources they have.

- Imagining

Creativity dwells within imagination. Pass around common objects to students and make them imagine that object in a different outlook, it will help students to see the same object through a different perspective. It will make students to see possibilities in a common object in a new way.

- Research skills

Have students to look through the yellow pages to spot businesses and interesting names, and then categories these results in superlative forms of adjectives, foreign words, what the business produce or sells, geographic locations and their functions. Teaching entrepreneurship skills through school is a process, and it is highly recommended that students be left free to find their calling through it. Teachers should also be provided guidelines to manage students and help them to foster a pleasant environment for students to grow.

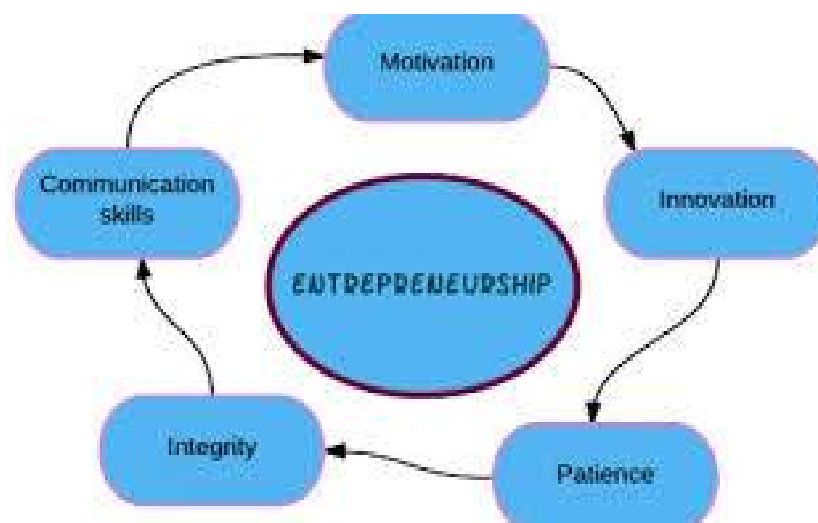

Diagram No.1.1 Qualities of Entrepreneurship

Review of Literature*

Michelacci and Schivardi is a pair of researchers who believe that identifying and comparing the relationships between an entrepreneur's earnings and education level would determine the rate and level of success. Their study focused on two education levels, college degree and post-graduate degree. While Michelacci and Schivardi do not specifically determine characteristics or traits for successful entrepreneurs, they do believe that there is a direct relationship between education and success, noting that having a college knowledge does contribute to advancement in the workforce.

Michelacci and Schivardi state there has been a rise in the number of self-employed people with a baccalaureate degree. However, their findings also show that that that are self-employed and possess a graduate degree has remained consistent throughout time at about 33 percent. They briefly mention those famous entrepreneurs like Steve Jobs and Mark Zuckerberg who were college dropouts, but they call these cases all but exceptional as it is a pattern that many entrepreneurs view formal education as costly, mainly because of the time that needs to be spent on it. Michelacci and Schivardi believe that in order for an individual to reach the full success they need to have education beyond high school. Their research shows that the higher the education level the greater the success. The reason is that college gives people additional skills that can be used within their business and to operate on a higher level than someone who only "runs" it.

.Objectives of the Study*

1. To find out the meaning of Entrepreneurship Education.
2. To study the significance of Entrepreneurship Education for students in this competitive era.

Methodology of the Study*

Data collection method:

This research paper is totally based on secondary data, which are collected from Published Articles from Reputed Journals, Reference Books, and Websites etc.

Significance of Entrepreneurship Education for Students*

1. PREPARE STUDENTS FOR AN UNCERTAIN FUTURE

We live in an age of unprecedented global and technological transformation. Today's students face an uncertain future full of complex global, social, and environmental issues. According to the World Economic Forum's Future of Jobs survey, half of today's work activities could be automated by 2055, creating completely new roles, responsibilities, and challenges for the future workforce. Therefore, we cannot predict exactly what our students will need to know after they graduate. Entrepreneurship-focused programs teach students crucial life skills that will help them navigate this uncertain future. These skills include problem-solving, teamwork, empathy, as well as learning to accept failure as a part of the growth process.

2. LEAVE ROOM FOR CREATIVITY AND COLLABORATION

As standardized testing has become more common in public schools, opportunities for students to innovate and collaborate with others have become scarcer. Entrepreneurship education encourages creativity, innovation, and collaboration. These attributes are highly valued by the top colleges in the world and will serve your child well beyond middle school and high school.

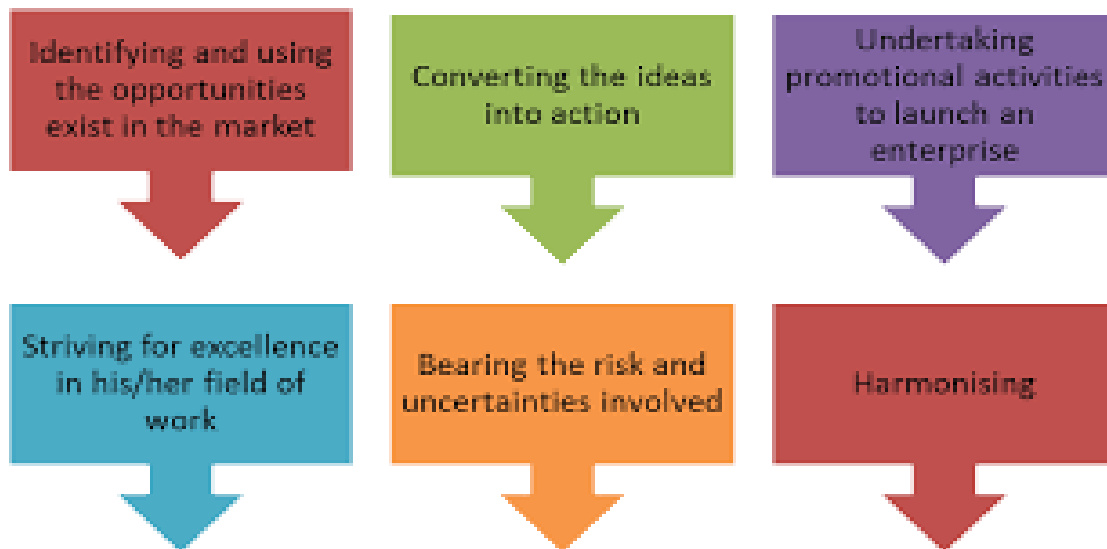

Diagram No.1.2 Importance of Entrepreneurship Education

3. TEACH PROBLEM IDENTIFICATION

Students need to learn how to identify problems before they learn how to solve them. Problem-solving has been taught in schools for decades — but the same cannot be said for problem identification. Traditionally, problem-solving is taught by presenting students with issues that are already clearly defined by someone else. In the real world, problems can only be solved when they have been properly identified and described. Entrepreneurship education teaches children to identify problems they have never encountered before — a skill that will be very useful in tomorrow’s world.

4. DEVELOP GRIT

In her bestselling book “Grit,” researcher and professor of psychology at the University of Pennsylvania, Angela Duckworth states that “grit” may be the single most important factor in a person’s long term success. Her research shows that grades, intelligence, and socioeconomic status do not stack up to the characteristic she defines as “grit.” According to Duckworth, grit consists of passion and sustained persistence applied toward long-term achievement. The demanding and uncertain entrepreneurship journey requires more passion and sustained persistence than most other activities. This makes an entrepreneurship-focused program ideal for developing grit in your students.

5. MAKE THE WORLD A BETTER PLACE.

Entrepreneurs seek to solve problems, meet needs, and ease pain points with the help of their products and services. They are hard-wired to make a difference and make the world

a better place. By participating in entrepreneurship programs, students don't just become ready to create their own futures — they become ready to change the world.

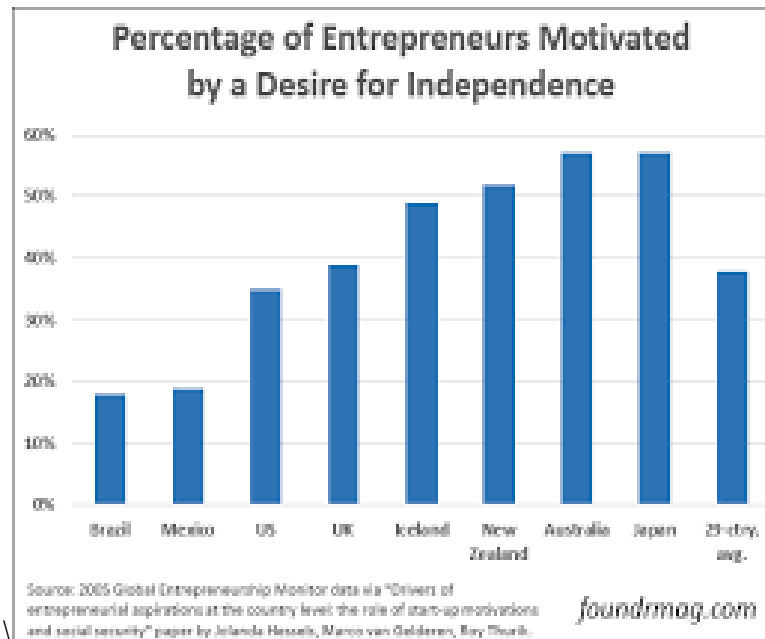

CHART NO. 1.1 SHOWING INDEPENDENCE AS THE STRONG MOTIVATOR FOR BEING THE ENTREPRENEURS

SOME KEY TAKEAWAYS*

- Entrepreneurship is important as it has the ability to improve standards of living and create wealth, not only for the entrepreneurs, but also for related businesses.
- Entrepreneurs also help drive change with innovation, where new and improved products enable new markets to be developed.
- Economy wise, higher earnings thanks to entrepreneurship can help boost national income and tax revenue.
- Entrepreneurs contribute in other ways as well, such as investing in community projects and supporting local charities.
- Too much entrepreneurship (i.e, high self-employment) can be detrimental to economic development.

Why Entrepreneurship Education is Important specially for Girls*

While every student can benefit from entrepreneurship-focused education, girls (especially middle-school and high-school-age girls) stand to gain the most from it. The underrepresentation of qualified women in leadership positions has created a gender gap that exists in almost every industry. Entrepreneurship education lets girls develop their

leadership skills, embrace their competitive side, and learn to take more risks. It can be especially effective when practiced in a single-sex classroom setting, which lets girls explore their interests and passions in an environment free from gender stereotypes and social pressure.

Examples of Good Entrepreneurship*

For example, a few information technology companies made up the IT industry in India during the 1990s. The industry quickly expanded and many other sectors benefited from it. Businesses in associated industries—such as call center operations, network maintenance companies and hardware providers—flourished. Education and training institutes nurtured a new class of IT workers who were offered better, high-paying jobs. Infrastructure development organizations and even real estate companies capitalized on this growth as workers migrated to cities where employment was growing.

Similarly, future development efforts in underdeveloped countries require robust logistics support, capital investments, and a qualified workforce. From the highly qualified programmer to the construction worker, entrepreneurship benefits a large part of the economy.

For example, the water supply in a water-scarce region will, at times, force people to stop working to collect water. This will impact their business, productivity, and income. Imagine an innovative and automatic pump that can fill people's water containers automatically. This type of innovation ensures people are able to focus on their jobs without worrying about a basic necessity like water. More time to devote to work translates to economic growth.

For a more contemporary example, smartphones and apps have revolutionized work and play across the globe. Smartphones are not exclusive to wealthy countries or people. As the growth of the smartphone market continues, technological entrepreneurship can have a profound, long-lasting impact on the world.

Drawbacks of Entrepreneurship*

Are there any drawbacks to cultivating entrepreneurs and entrepreneurship? Is there a limit to the number of entrepreneurs a society can hold?

Italy may provide an example of a place where high levels of self-employment have proved to be inefficient for economic development. Research has shown that Italy has experienced large negative impacts on the growth of its economy because of self-employment. There may be truth in the old saying, "too many chefs and not enough cooks spoil the soup." Regulation plays a crucial role in nurturing entrepreneurship. Unregulated entrepreneurship may lead to unwanted social outcomes including unfair market practices, pervasive corruption, and criminal activity. Findings from the United Nations University also indicate the possible implications of "over-nurturing" entrepreneurship. European economist Wim Naudé argues that "while entrepreneurship may raise economic growth and material welfare, it may not

always result in improvements in non-material welfare (or happiness). Promotion of happiness is increasingly seen as an essential goal.”

Paradoxically, a significantly high number of entrepreneurs may lead to fierce competition and loss of career choices for individuals. With too many entrepreneurs, levels of aspirations usually rise. Owing to the variability of success in entrepreneurial ventures, the scenario of having too many entrepreneurs may also lead to income inequality, making citizens more unhappy.

Conclusion*

Entrepreneurs are frequently thought of as national assets to be cultivated, motivated, and remunerated to the greatest possible extent. Great entrepreneurs have the ability to change the way we live and work. If successful, their innovations may improve standards of living, and in addition to creating wealth with entrepreneurial ventures, they also create jobs and contribute to a growing economy. The relationship between entrepreneurship and economic development is important to understand for policymakers and business owners. Understanding the benefits and drawbacks of entrepreneurship allows a balanced approach to nurturing entrepreneurship to be taken, which can result in a positive economic and societal impact.

References*

1. Gaddefors, Johan; Anderson, Alistair R. (1 January 2017). "Entrepreneurships and context: when entrepreneurship is greater than entrepreneurs". *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*. 23 (2):267–278. doi:10.1108/IJEBr-01-2016-0040. HDL:10059/2299. ISSN 1355-2554.
2. Katila, Riitta; Chen, Eric L.; Piezunka, Henning (7 June 2012). "All the right moves: How entrepreneurial firms compete effectively" (PDF). *Strategic Entrepreneurship JNL*. 6 (2): 116–132. Doi:10.1002/sej.1130. Retrieved 18 May 2017.
3. Olaison, Lena (2014). *Entrepreneurship at the limits*. Frederiksberg: Copenhagen Business School (CBS). ISBN 978-87-93155-25-1.
4. Welter, Friederike (1 January 2011). "Contextualizing Entrepreneurship—Conceptual Challenges and Ways Forward". *Entrepreneurship Theory and Practice*. 35 (1): 165–184. Doi :10.1111/j.1540-6520.2010.00427.x. ISSN 1042-2587.
5. Gaddefors, Johan; Anderson, Alistair R. (1 January 2017). "Entrepreneurships and context: when entrepreneurship is greater than entrepreneurs". *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*. 23 (2): 267–278. Doi:10.1108/IJEBr-01-2016-0040. HDL:10059/2299. ISSN 1355-2554.
6. Hisrich, Robert D. (2011). *Entrepreneurship*. McGraw-Hill Education. ISBN 978-0-07062-017-9.

-----*****-----

Political Leadership

of Bihar: Socio-Economic Development & Reality

Pragya Shekhar, Research Student

Abstract

Considering the political situation in Bihar today, it is clear that Bihar is the equation of different castes, which is trying to dominate the political leadership in Bihar. We see that political power is actually centralized. The slogan that is especially popular is that politics will come back. Bihari politics can never come out of caste politics again. Somewhere there, political parties are trying to move forward with socialist face. So far, whether it is Janata Dal United, B.J.P. or any other Congress or Communist Party, they are also giving tickets to their party candidates, paying attention to their caste equations and actually visiting them. make it look special In Bihar politics, Bahubali leadership as well as Muslims are seen in this constituency. This caste will have maximum number of candidates. They try to get their candidates elected by giving them tickets. Even Bihar has not been able to develop, so if we want to fix all this in the future, we have to elect our government in Bihar in the future only by people voting wisely.

Introduction

The Politics of Bihar, a state in eastern India, is characterised by dominance of regional political parties. Currently, there are four main political parties: Rashtriya Janata Dal, Janata Dal (United), Bharatiya Janata Party and Indian National Congress. All four along with some smaller regional parties like Rashtriya Lok Samata Party, Hindustani Awam Morcha, Jan Adhikar Party and Rashtriya Jan Jan Party are playing vital role in Bihar politics while Lok Janshakti Party is also an important player in Bihar politics. Bihar is currently ruled by Janta Dal (United) and Bhartiya Janata Party coalition. Bihar is a cruel irony that the state that got its name from the Buddhist word "Vihara" used for the serene and serene Buddhist monasteries, Bihar has become associated with violence, disturbances, political chaos and economic stagnation in modern times. This stereotyped image of the world became so firmly entwined with public perception that it became politically and literally called "Jungle State".

Ancient Glorious Background of Bihar

On the other hand, financially, it inevitably got sick in a vicious cycle of low income and Bengali (for its economic plight, the short name made by combining the initials of Bihar, Madhya Pradesh, Rajasthan, Odisha and Uttar Pradesh) was negative and misleading. Made a picture in which it was a dull and withering state slipping down on the map of India. The real picture is quite the opposite. Historically, Bihar had been the glorious and traditional

land of the three first and most powerful empires of India, the first was the Magadha Empire (sixth and fifth centuries BCE) under Ajatshatru, the Mauryan Empire (332 BCE – 185 BCE) in which The wise and powerful emperor Ashoka was involved and the Gupta Empire (320 to 350 AD) was led by Samudragupta and Chandragupta-11. Historically Rajagriha (existing Rajgir) was the first capital city in the era of Emperors Bimbisara and Ajatshatru. Later Pataliputra (present-day Patna) became the capital of another kingdom i.e. Khushal Maurya Empire and then Magadha Empire at the time of Gupta dynasty. Sher Shah Suri, who defeated the Mughal Emperor Humayun during the 16th century, retained the present-day Sasaram as his capital in South Bihar. The oldest universities Nalanda and Vikramashila flourished in Bihar itself. Throughout its ancient history, Bihar has been the land of development of Jainism, Buddhism, Hinduism and later Islam and Sikhism.

Recent Scenario of Bihar State

But there were long periods of decline after independence. A sharp decline was observed in 15 years between 1990 and 2005. In the last decade (2004-05 to 2014-15), Bihar has emerged as the fastest growing state of India, breaking the structures of the past. Bihar has grown at an annual growth rate of more than 10 percent in the last decade and it has increased its economy more than double. According to the Bihar Economic Survey, the state achieved an economic growth rate of 10.3 percent during 2016-17, compared to the national average of 7 percent during this period. These could be some of the reasons behind Bihar's high growth rate - the low base of the last decade due to economic stagnation and the good effect of the fast phase of global growth (2003-2012). But what particularly affects it is to maintain the double digit growth of Bihar's economy for a decade. On the other hand, when compared to other sick states, for example, its western neighbor Uttar Pradesh grew at a slow rate of 6.6 percent during this period. Odisha has the same story, which recorded a slower growth rate than Banisbatan in the same period, while it has a far better state of trade because of its 560 km long coastline.

In other luxuries, Bihar grew at a faster pace despite being surrounded by land and less connected with the global economy, while Odisha's growth rate was lower despite being much closer to sea and global trade. . The reality is that if we compare the previous record of Bihar's growth with all the sick states, then this state is seen somewhere ahead of them. The Politics of Bihar, a state in eastern India, is characterised by dominance of regional political parties. Currently, there are four main political parties: Rashtriya Janata Dal, Janata Dal (United), Bharatiya Janata Party and Indian National Congress. All four along with some smaller regional parties like Rashtriya Lok Samata Party, Hindustani Awam Morcha, Jan Adhikar Party and Rashtriya Jan Jan Party are playing vital role in Bihar politics while Lok Janshakti Party is also an important player in Bihar politics. Bihar is currently ruled by Janta Dal (United) and Bhartiya Janata Party coalition.

Leadership of Bihar

Leaders of Bihar, Lalu Prasad Yadav , Nitish Kumar, and Ram Vilas Paswan with former Prime Minister, Manmohan Singh and Sonia Gandhi always try to centralization power as a caste basis, but they do not try to non political development of rural Bihar. If the public of Behar wants to real economics development in Bihar, they should initiative in established the government as a non corrupted leader. If they divot fully contribution of democracy, they will not migrate in other state. I hope so in this election Biharian people will do best leadership in Bihar.

The constitutional head of the Government of Bihar is the Governor, who is appointed by the President of India. The real executive power rests with the Chief Minister and the cabinet. The political party or the coalition of political parties having a majority in the Legislative Assembly forms the Government. The first Chief Minister of Bihar was Sri Krishna Sinha & first Deputy Chief Minister was Dr Anugrah Narayan Sinha.They devoted his whole life to state.

Concluding

Previous Chief Minister Jitan Ram Manjhi, succeeded Nitish Kumar, who resigned after Lok Sabha Polls (General Elections) in 2014 taking responsibility of JDU's deplorable performance. Again Nitish Kumar became the Chief Minister of Bihar after Jitan Ram Manjhi was sacked.

The head of the bureaucracy of the State is called the Chief Secretary. Under him is a hierarchy of officials drawn from the Indian Administrative Service, Indian Police Service, and different wings of the State civil services. The judiciary is headed by the Chief Justice. Bihar has a High Court which has been functioning since 1916. All the branches of the government are located in the state capital, Patna. The state is divided into 9 divisions and 38 districts, for administrative purposes. The various districts are included in the following divisions – Patna, Tirhut, Saran, Darbhanga, Kosi, Purnia, Bhagalpur, Munger and Magadh Division. Today more important roll of Leadership in Bihar.

References

- 1) Amichal Foley, Political Leadership : Themes, Context and Critiques, First Edition ,2013, Kindle Edition Delhi.
- 2) Roger Bosech, Kaoutilya The First Great Political Realist, First Edition ,2015, Kindle Edition Delhi.
- 3) Keith Grith, Leadership : A Very Short Introduction First Edition ,2013, Kindle Edition Delhi.
- 4) Dr. G. S. Raj, North India : Economic Development & Political Leadership, Sir Sahitya, Kendra

-----*****-----

TMD Study of Aqueous Solution Of Long Chain Amine Hydrochloride

Amol M. Deshpande,
(Ex. Asso. Prof. Department of
Chemistry) D. B. Science
College, Gondia, India.

Waman K. Pokale,
(Principal) Late Pundlikrao
Gawali Arts & Sc College,
Shirpur Jain, Dist Washim

Amol W. Pokale,
Vidya Bharti Mahavidyalaya,
Amravati.

Keywords: TMD, amine hydrochloride, water structure

Abstract. Apparent straight-line plot of shift in Temperature of Maximum Density, TMD ($\Delta\theta$) versus molality (m) called as Despretz rule was found inadequate from experimental and theoretical ground. From TMD measurements, limiting ionic K_m^{ion} values of methyl, ethyl, propyl, butyl, pentyl, hexyl and heptyl ammonium cations were evaluated.

TMD measurements for long chain amine hydrochlorides were carried out in this work. The limiting ionic contributions of the ammonium cations to water structure was determined and discussed in terms of their water structure making / breaking properties. Limiting ionic K_m of alkyl ammonium ions formed a line nearly merging with the line obtained previously for tetra alkyl ammonium ions and far above the two lines found earlier for simple cations & anions.

Introduction

Water exists as monomers, dimers, polymers, cage like clusters & many complex structures which is a net result of hydrogen bonding between the water molecules. Presence of any solute in water alters the structure of water in the immediate neighborhood of solute species. In biology & biochemistry, interactions of ions or ionic groups with water are generally used for the determination of biological properties of the solute.

Water structure making / breaking ability of the solutes can be defined in terms of the effects on the molecular reorientation time (10^{-11} sec), resulting either from rotational or translational diffusion. If the dissolved solute markedly lengthens this period, it is called as structure maker/ promoter. Conversely, structure breaker shortens this period.

It is known that free energy, partial molal volume, relative volume contraction, compressibility, enthalpy and entropy of the solutions of alcohols in water show a minimum and viscosity & ultrasonic absorption show a maximum at a particular concentration. Mono-functional solutes^{1,2} like amines and ethers also show such extremis. Generally, these extremis are accounted in terms of solute-solute interactions and solute-solvent interactions. Generally added hydrocarbon moieties strengthen water structure. This is known as hydrophobic hydration and can be defined as a tendency of solute molecule to adhere to the surrounding water molecules to form hydrogen bonding network around the solute molecule. It was observed that³ the magnitude of excess partial molal volume at infinite dilution ($V_2^{E\infty}$) is always negative but its magnitude is not simply related to the molar volume of solute,

rather to the ratio of ability of polar and non-polar part of the solute molecule in influencing water structure.

At higher concentration, it is difficult to pinpoint the solute-solvent interactions as solute-solute interactions are predominant. Hence, there is a need to study the thermodynamic properties at extremely low concentrations using improved experimental techniques, which we have perfected over the years and with theoretical developments, have shown its utility to extract water structure information.

At 3.98°C, water shows a maximum density because the hydrogen bonded network breaks and allows the loosened water molecules to occupy the voids in the open structure, resulting in the contraction of volume and increase in density. Thus, the TMD is governed by a critical equilibrium between hydrogen bonded and non-hydrogen bonded water molecules. If a solute enhance hydrogen bonding (e.g. t,-BuOH) then TMD increases and if it destroy the hydrogen bonding (e.g. most electrolytes) then TMD decreases.

Apparent straight line plot of shift in TMD ($\Delta\theta$) v/s molality (m) called as Despretz rule, Eq.(1) and conveniently regarded⁴⁻⁸ as orderly behavior was found to be inadequate⁹ experimentally and theoretically due to ion-ion, ion-solvent and ion-distant neighbor interactions.

$$\Delta\theta = m \cdot K_m \quad \dots (1)$$

Two different slopes for both hydrochloric & sulphuric acids were reported⁹ in different concentration range, thus, proper method for the unambiguous evaluation of K_m was needed.

Quantitatively the structural effects are expressed by the following well-known Eq.(2).

$$\Delta\theta_{\text{obs}} = \theta - \theta_{\text{W}} - [x_2\alpha_2V_2^*/2(1-x_2)\alpha_1V_1^* + \delta/\delta T(V_{\text{mix}}^E)/2(1-x_2)\alpha_1V_1^*] \quad \dots (2)$$

$$\text{Or} \quad \Delta\theta_{\text{obs}} = \Delta\theta_{\text{id}} + \Delta\theta_{\text{str}}$$

This is obtained by equating the temperature derivative of the molar volume of the solution to zero concentration, the molar volume of water is a parabolic function of temperature.

Where θ and θ_{W} - the TMDs of solution and pure water;

x_2, α_2, V_2^* - mole fraction, coefficient of cubical expansion, molar volume (at 0°C) of pure solute

α_1, V_1^* - expansion coefficient & molar volume of pure water at θ_{W} (=3.98°C).

V_{mix}^E - the excess volume of mixing.

The first term in Eq.(2), $\Delta\theta_{\text{id}}$ represents the decrease in TMD due to accommodation of the solute in the cavities of suitable size, when the solution behaves ideally (i.e. $V_{\text{mix}}^E = 0$).

After applying Debye Huckel limiting law, we⁹ get the final Eq.(3).

$$\Delta\theta_{\text{obs}} + 1.074 m^{3/4} = K_m \cdot m \quad \dots (3)$$

True limiting K_m values can be obtained as the slope of the linear plots of $\Delta\theta_{\text{obs}} + 1.074 m^{3/4}$ (which has been called as corrected $\Delta\theta_{\text{obs}}$) versus molality by a least square fit programme.

Limiting ionic K_m values were evaluated^{9,10} using following Eq.(4)

$$K_m = -64.1 E^\infty \quad \text{and} \quad E_{H^+}^\infty = -0.008 - 0.00034 t \quad \dots (4)$$

Variation of limiting ionic K_m for various cations & anions has been studied⁹ as a function of Pauling ionic radii and effective ionic radii ($r+\Delta$). It was found that the limiting ionic K_m values for cations are greater than the anions of similar size.

This study⁹ revealed the following important result: Two parallel lines obtained for cations and anions on plotting limiting ionic K_m versus effective ionic radii ($r+\Delta$) are away from each other by a distance 'r' having values of the order of $0.2 - 0.3 \text{ \AA}$. This corresponds to average increase in ionic size due to electrical effect.

Materials and Methods

TMD assembly fabricated in our laboratory¹¹ measures the change in volume of the solution as low as 0.001cc. Its performance was assessed by TMD measurement of sucrose solution. Plot of meniscus height of solution in the dilatometer at different concentration against temperature gives parabola with a minimum called as TMD but having ambiguity in finding exact minima of parabola. This ambiguity was elegantly solved earlier^{2,11} by arriving at Eq.(5).

$$\frac{dh}{dt} = (2V_1^* \alpha_1 / A) [(t_2+t_1)/2 - \theta] \quad \dots (5)$$

Where dh/dt - the rate of change of meniscus height with temperature,

A - cross sectional area and $(t_2+t_1)/2$ is mean temperature.

Thus, plot of dh/dt against $(t_2+t_1)/2$ for different concentrations gave TMD as an intercept on temperature axis. Purity of Amine hydrochlorides prepared as described earlier¹² was checked using conductometric titration against standard AgNO_3 .

Results and Discussion

Limiting K_m values were obtained as the slope of plots of $\Delta\theta_{\text{obs}} + 1.074 m^{3/4}$ (i.e. corrected $\Delta\theta_{\text{obs}}$) versus molality by a least square fit programme. Limiting ionic K_m were estimated as earlier² using additivity principle, Eq.(3) and Eq.(4). Limiting ionic K_m of proton H^+ was used to determine limiting ionic K_m of other ions which were found⁹ to be smaller than the uncorrected K_m values.

Long chain alkyl ammonium ions could not be studied by correlating their ionic radii. It is also pertinent to note that the cross sectional area of these rod like molecules is almost same in all the cases, but only chain length goes on increasing, and hence, the results interpreted with radial length. Radial length was obtained approximately for simplicity using bond length¹³. In Table 1, apparent molal compressibility¹⁴ and apparent molal volume¹⁵ at infinite dilution are given along with limiting ionic K_m values which shows orderly behavior of these salts.

Limiting ionic K_m of alkyl ammonium ions were plotted against radial length (Figure 1), along with the plot of limiting ionic K_m versus effective ionic radii studied earlier⁹ where two separate lines were obtained for cations and anions. The appreciable positive deviation (ΔK_m) for tetra alkyl ammonium cations was found to be highly interesting. Earlier workers could not reconcile the negative K_m with well proved water structure strengthening ability of these cations, supported by many thermodynamic and transport properties. They were expecting positive $\Delta\theta_{obs}$ of tetra salts. However, the observed large positive deviation of K_m values could easily explain the thermodynamic behavior of tetra salts. The tendency of K_m values for these salts to enhance from large negative to much smaller negative values had been regarded as an indication of the enhancement of water structure. Thus, it has become clear that the volume effect of ions on structure of water which generally disrupts the structure offsets the structure strengthening ability of tetra salts cations. Thus, the limiting ionic K_m , effective ionic radii ($r+\Delta$) and Radial length helped to interpret the negative K_m of tetra salts and long chain alkyl ammonium ions which was pending over the past decades.

Table 1: Radial length, limiting ionic K_m , Compressibility¹⁴ & apparent molal volume¹⁵.

Ion	Radial length (Å°)	K_m (K.Kg/mol)	$(\phi_k^\infty) \times 10^{10}$ cc/dyne/mol	(ϕ_v^∞) ml/mol
NH_4^+	2.179	- 1.38 ^a		
CH_3NH_3^+	3.582	- 2.54 ^b	- 15.21	36.11
$\text{C}_2\text{H}_5\text{NH}_3^+$	5.112	- 4.02 ^b	- 18.89	52.94
$\text{C}_3\text{H}_7\text{NH}_3^+$	6.642	- 4.23 ^b	- 36.72	69.44
$\text{C}_4\text{H}_9\text{NH}_3^+$	8.172	- 5.63 ^c	- 54.09	85.50
$\text{C}_5\text{H}_{11}\text{NH}_3^+$	9.702	- 6.30 ^c		
$\text{C}_6\text{H}_{13}\text{NH}_3^+$	11.232	- 6.99 ^c		117.33
$\text{C}_7\text{H}_{15}\text{NH}_3^+$	12.762	- 10.02 ^c		133.23

a → Ref. 9 b → Ref. 3 c → Present work

In the present work, limiting ionic K_m of alkyl ammonium ions formed a line nearly merging with the line obtained previously, for tetra alkyl ammonium ions and far above the two lines found earlier⁹ for simple cations and anions.

For long chain alkyl ammonium ions, the effective ionic radii have been approximately supposed to be equal to the radial length of the ion. The extrapolated lines (lower part) shows sites commensurate with long chain anions and cations. K_m values of the long chain cations fall far above the extrapolated line from the K_m values of simple cations. The magnitude of K_m can be thought of as the sum of volumetric and structural components and hence, it can be said that K_m of long chain ions contain major structural component than the volumetric component. The large positive deviation of limiting ionic K_m for long chain cations can be regarded as an indication of the water structure strengthening propensity.

It has been generally agreed, based on the studies of Compressibility¹⁴, apparent molal volume¹⁵, entropies of ionization¹⁶, enthalpies of dilution¹⁷, Infra-red spectra¹⁸, entropies of transfer & standard heats of transfer¹⁹ between heavy and normal water at 25°C, activity & specific heat capacities²⁰ that the carboxylate ions are structure makers and their structure promoting ability goes on increasing with increasing chain length. Similar increase in structural promotion with increase in size of alkyl group has been reported for R_4N^+ ions²¹. TMD behavior of R_4N^+ ions has been explained²⁰ on the basis of positive values of excess expansibilities which increases with increase in the size of alkyl group and temperature.

Strong structure stabilizing nature of R_4N^+ ions^{6,7} was attributed⁹ to the large positive deviation of limiting ionic K_m from expected values i.e. to their exceptionally low negative K_m values as compared to that expected from the line for cations. Large positive deviation from the line of structure breaking ions is an unequivocal proof of structure making ability of these ions.

The effect of adding nonpolar solutes at atmospheric pressure on TMD of water, isothermal compressibility, and isobaric heat capacity, was studied²² using a statistical mechanical model of water solutions. They reported increase in structure strengthening capability with solute hydro-phobicity, as characterized by its size, and decreases with its van der Waals attractive parameter a , in agreement with our and other experimental findings.

From investigation of shift in TMD of water caused by ionic liquid solutes, they²³ analyzed the TMD shifts for different homologous series of ionic solutes and explained the overall effects in terms of hydrophobic, electrostatic, and hydrogen-bonding contributions taking into account the different types of possible solute–water interactions that can modify the structure of the aqueous phase.

4. Conclusions

Classical ions are electro-strictive in nature, which tend to break the structure of water. But the long chain ions have hydrophobic group which stabilizes the water structure, thereby increasing the structural component of K_m , resulting in less negative values of K_m .

When long chain molecule interacts with water, reforming of water structure takes place due to hydrophobic group.

Plot of limiting ionic K_m versus effective ionic radii show a much more orderly variation of K_m than Pauling ionic radii. Thus, limiting ionic K_m appears to be governed by the effective ionic volume of ions in aqueous solution.

References

1. Kaulgud M V and Patil K J 1974 Volumetric and isentropic compressibility behavior of aqueous amine solutions *J. Phy.Chem.***178(7)** 714-717
2. Kaulgud M V and Pokale W K 1992 Temperature of maximum density behavior of ammonia in water *J. Chem.Soc. Faraday Trans.***88(7)**997-1001
3. Kaulgud M V, Bhagde V S and Shrivastava A 1982 Effect of temperature on the limiting excess volumes of amines in aqueous solution *J. Chem.Soc. Faraday Trans.***I** 313-321
4. Nakanishi K, Kato N and Maruyama M 1967 Excess and partial volumes of some alcohol-water and glycol-water solutions *J. Phys.Chem.***71(4)** 814-818
5. Wada G and Umeda S 1962 Effects of nonelectrolytes on the temperature of maximum density of water *I Alcohol Bull. Chem.Soc.Jpn.***35**1797
6. Franks F and Watson B 1967 Maximum density effects in dilute aqueous solutions of alcohols and amines *Trans. Faraday Soc.* **63** 329
7. Darnel A J and Greyson J 1968 Effect of structure making and breaking solutes on the temperature of maximum density of water *J.Phys.Chem.***72(8)** 3021-3025
8. Macdonald D D, Smith M D and Hyne J B 1971 The influence of sulphoxides and sulphones on the temperature of maximum density of water *Can. J. Chem.***49(17)**2817-2821
9. Kaulgud M V and Pokale W K 1995 Temperature of maximum density of aqueous solution of some salts and acids *J. Chem.Soc. Faraday Trans.***91(6)** 999-1004
10. Takaizumi K and Wakabayashi 1982 The effect of quaternary phosphonium halides on the TMD of Water *Bull. Chem.Soc.Jpn.***55(7)** 2239-2242
11. Kaulgud M V, Bhagde V S and Dhondge S S 1985 Fabrication and use of temperature of maximum density apparatus for investigating structural interactions in aqueous solutions *Ind. J. Chem.***24A** 373-378
12. Campbell A N and Lam S Y 1973 The densities, viscosities and diffusion coefficients of solutions of mono-, di- and triethyl amine in water *Can. J. Chem.***51(24)** 4005-4008
13. Walter Barker 1968-69 *Handbook of Chem. & Phys.* The Chemical Rubber Publishing Co.**49th**Ed. (Cleveland Ohio)
14. Kaulgud M V and Rao K S M 1988 Apparent molal compressibility behavior of sodium salts of some fatty acids at different temperatures *Ind. J. Chem.***27A** 12-17
15. Millero F J 1971 Molal volumes of electrolytes *Chem. Rev.***71(2)** 147-176
16. Kaulgud M V and Pandya G H 1976 Thermodynamic and transport properties of aqueous solutions of fluoro-, chloro-, bromo- and iodo- acetic, propionic and butyric acids *Ind. J. Chem.***14A**91-93.

17. Lindenbaum S 1971 Thermodynamics of aqueous solutions of tetra butylammonium carboxylates *J. Phys. Chem.* **75(24)** 3733-3737
18. Hartman K A (Jr) 1966 The structure of water and the stability of the secondary structure in Biological Molecules *J. Phys. Chem.* **70(1)** 270-276
19. Snell H and Greyson H 1970 Water structure in solutions of the sodium salts of some Aliphatic acids *J. Phys. Chem.* **74(10)** 2148-2152
20. Chawala B and Ahluwalia J C 1975 Enthalpies and heat capacities of dissolution of some sodium carboxylates in water and hydrophobic hydration *J. Soln. Chem.* **4(5)** 383-389
21. Wada G and Miura M 1969 The effect of tetra-alkyl ammonium salts on the structure and temperature of maximum density of water *Bull. Chem. Soc. Jpn.* **42**, 2498
22. Chatterjee S, Ashbaugh H S and DeBenedetti P G 2005 Effects of nonpolar solutes on the thermodynamic response functions of aqueous mixtures *J. Chem. Phys.* **123** 503-508
23. Tariq M, Esperança J M S, Soromenho M R C, Rebelo L P N and Canongia J N 2013 Shifts in the temperature of maximum densities of ionic liquid aqueous solutions *J. Phys. Chem. & Chem. Phys.* 960

-----*****-----

DYE SENSITIZED SOLAR CELLS NEW APPROCH FOR ENERGY GENERATION – A REVIEW

Mr. Yatreek G. Bhagat,
S.S. Jaiswal college Arjuni/Morgaon,
Dist- Gondia.

Prof. J.S. Meshram, Department of chemistry,
R.T.M. Nagpur University, Nagpur, MS, India.

Abstract:

Dye sensitized solar cell (DSSC) devices incorporating organic and inorganic materials have found a host of applications. The search for low-cost, high efficient and flexible devices has lead to a remarkable increase in the research and development of solar cell. The current review, describes the constitution components of DSSC in a detailed manner and their development and challenges are also discussed. We focused on various structural modifications in wide band gap nano-crystalline semiconductor materials for an efficient electron transfer to reduce the recombination rate. Fruitful attempts have been made to design new molecular dyes for the wide range of absorption in the visible region. Co-Sensitization is an appropriate technique to enhance the absorption range of dye molecules and to increase the efficiency of solar cell. Moreover hole transport materials, there are the efficient tool to replace redox couple based liquid electrolyte and it produce stable solid state DSSC. The successful modification of counter electrode with different morphology promotes the rate electron transfer into electrolyte. This review also covers the update technology to construct efficient, stable and flexible dye sensitized solar cell.

Keywords: Dye sensitized solar cell, Sensitizer, organic dyes, electrolyte etc.

Content:

1. Introduction
 2. Dye sensitized solar cell background
 3. DSSC operation
 4. Fabrication of DSSC
 - 4.1. Photo sensitizer Organic Dyes
 - 4.2. Semiconductor Nanoparticles
 - 4.3. Electrolyte
 - 4.4. Counter electrode
 5. Photo electrochemical parameters
 6. Conclusion
 7. Acknowledgement
- ❖ References

1. Introduction:

Dye sensitized solar cell (DSSC) is a pillar of modern technology particularly in solar cell due to its low cost with high efficiency and its flexible device application. Solar energy is the perfect key to sustainable development for future energy requirements. Especially, solar cells are promising devices to generate clean energy. DSSC is a type of photoelectrochemical cell looking like a sandwich structure, whose working principle is based on photovoltaic effect [1]. DSSCs are alternative photovoltaic devices for commercial silicon solar cell. The origin of DSSC was first introduced by Vogel et al (1870) by using silver halide in gelatin medium which are photo active in UV region [2], and then Vogel (1873) silver halide sensitized with dye molecule to make photoactivity in visible region [3]. Followed by Hishiki (1965) and Gerisher (1968) sensitized rose Bengal and cyanine dyes [4, 5] with zinc oxide. Daltrozzo and Tributch investigated the Rhodamine B dye on ZnO [6]. By the various studies in 1977 Spitler and Calvin replaced ZnO by using TiO₂ [7]. For last few decades Ruthenium dye sensitized with TiO₂ semiconductor was widely used for DSSC which was introduced by Gratzel at 1990. DSSC was first designed by Gratzel and O'Regan in 1991; it was a milestone in solar cell research. They introduced large surface area of TiO₂ nanoparticles act as photoanode and an iodine based redox couple was used as an electrolyte to achieve 7.1% efficiency under AM 1.5 G condition [8]. Recently liquid electrolyte based cobalt redox couple achieved 12.3% which is the highest efficiency [9]. But the liquid electrolyte restricts the potential and stability of the system by arising leakage, solvent evaporation and corrosive properties. Solid electrolytes are substituted by liquid electrolyte to achieve good stability with poor efficiency of DSSC. More efforts are made by many researchers to improve the both efficiency and stability of solar cell. Efficiency and stability of dye sensitized solar cell are enhanced in an effective manner by modifying their molecular structure of dye, counter electrode, electrolyte, structural morphology of semiconductor metal oxides and conducting flexible transparent material. In recent days it is possible to make flexible devices on large scale by printing on flexible substrate materials followed by roll to roll production and its purification processes are also be cost effective. In this review, we focused on updated knowledge and current developments on constitution component of DSSC.

2. Dye sensitized solar cell background

Nanocrystalline cells surfaced in the late 19th century in conjunction with principles of photography. Dye sensitized solar cell (DSSC) was inspired by the energy and electron

transfer mechanisms in natural photosynthesis and in dye sensitized silver halide emulsions used for photography. The first panchromatic film able to render the image of a scene realistically into black and white followed the work of Vofel after 1873, in which he associated dyes with the silver halide grains [10].

The use of dye-sensitization in photovoltaics remained rather unsuccessful until a breakthrough in 1991. In the Laboratory of Photonics and Interfaces in Ecole Polytechnique Federale de Lausanne, Switzerland, Grätzel and his co-workers developed a solar cell by the successful combination of nanostructured electrodes and efficient charge injection dyes. This cell was hence termed the dye sensitized nanostructured solar cell [11]. The use of sintered mesoporous titanium dioxide (TiO_2) was the breakthrough that established DSSC technology and raised the DSSC efficiency (η) from 1% (for cells having a non-porous TiO_2 surface) to 7%.

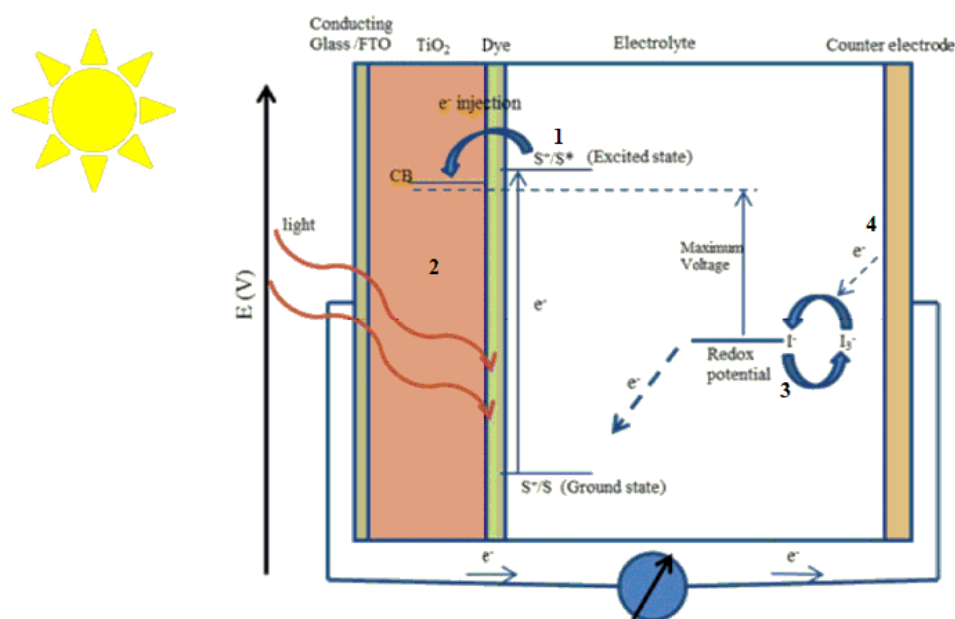

Fig. 1. Schematic structure of DSSC. 1. Upon light absorption, the dye (S) is promoted into an electronically excited state (S^*) from where it injects (within fs), an electron into the conduction band of a large band gap semiconductor film (TiO_2), onto which it is adsorbed. 2. The electrons are transported through the TiO_2 film by diffusion before reaching the anode of the cell. 3. The positive charges resulting from the injection process are transferred into the liquid electrolyte by reaction of the dye cation (S^+) with the reduced species of a redox couple in the electrolyte solution. This leads to the generation of the charge neutral state of the sensitizer. 4. The most typical redox couple is I^-/I_3^- . After ionic diffusion, the carrier of the positive charge (I_3^-) reaches the cathode, where it releases its charge thus being reduced back to I^- .

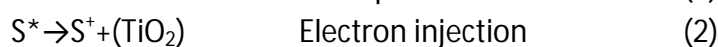
DSSC photoelectrochemical cells have been subjected of a large number of experimental investigations since then. It falls in between solid-state photovoltaics and classical regenerative photoelectrochemical cell. The use of nanoscale constructs has given a major boost to the solar photon conversion. DSSC separates the optical absorption and charge separation process by associating a sensitizer with a wide-bandgap semiconductor of nanocrystalline morphology. Extended junction and nanostructured photoconversion device

provide the pathway for light absorption and charge collection. Advantages of nanosized semiconductor structures and particles include increased carrier lifetimes arising from space quantization, enhanced redox potentials of photogenerated holes and electron arising from increased effective bandgap. It is now possible to completely depart from the classical solid state junction device by replacing the phase contacting the semiconductor by an electrolyte, thereby forming a DSSC [12]. According to [13] conversion efficiency records of 8.12%, 10.10%, 10.40% and 9.90% were announced at Energy Research Centre of The Netherlands, École Polytechnique Fédérale de Lausanne, Sharp Corporation and Arakawa group, respectively for strip solar cells with aperture area of 1–5 cm². Apparently, the use of high haze TiO₂ electrodes led to the highest efficiency till date, standing at 11.10% [14]. Efforts are continually being undertaken to improve the performance of DSSC and hence the competitiveness of this technology in the world market.

3. DSSC operation

DSSC parallels photosynthesis in the use of a dye as the light harvest to produce excited electrons, TiO₂ replacing carbon dioxide as the electron acceptor, iodide/triiodide (I⁻/I³⁻) replacing water and oxygen as the electron donor and oxidation product and a multilayer structure (similar to the thylakoid membrane) to enhance both the light absorption and electron collection efficiency. The light-driven electrochemical process in DSSC is regenerative as shown in Fig. 1 and the working voltage produced by the device is the difference between the chemical potential of the TiO₂ (Fermi level) and the redox potential of the mediator I⁻/I³⁻ [15]. Like photosynthesis, DSSC is a molecular machine that is one of the first devices to go beyond microelectronics into the realm of nanotechnology [16]. The latter process typically requires a catalytic amount of counter electrode, typically platinum (Pt) on the cathode surface. The process control is governed by kinetic competition. In optimized systems, a favorable kinetic balance assures that loss mechanisms such as the thermalization of the dye excited state and other recombination processes are largely suppressed [17]. The operating cycle can be summarized in chemical reaction terminology as [18]:

Anode:

Cathode:

Cell:

The operation of the cell is regenerative in nature since no chemical substances are neither consumed nor produced during the working cycle, as visualized in the cell reaction (5)

4. Fabrication of DSSC

DSSC converts visible light into electricity based on the sensitization of wide bandgap semiconductors and is primarily comprised of photoelectrode, redox electrolyte and counter

electrode. Other materials include transparent conducting oxide and sealing agents. DSSC components have gone under various developments over the years in order to enhance the efficiency of the cell.

4.1. Photosensitizers Organic Dyes

An efficient photosensitizer must fulfill certain requirements such as [16]:

- An intense absorption in the visible region.
- Strong adsorption onto the semiconductor surface.
- Efficient electron injection into the conduction band of the semiconductor.
- It should possess several O or –OH groups capable of chelating to the Ti(IV) sites on the TiO₂ surface. Likewise, it must be rapidly regenerated by the mediator layer to avoid electron recombination processes and be fairly stable, both in the ground and excited states. The ideal sensitizer for a photovoltaic cell converting standard air mass (AM) 1.5 sunlight to electricity, must absorb all light below a threshold wavelength of about 900 nm, which is equivalent to a semiconductor with a bandgap of 1.4 eV [19]. Overall the cell performance is subjected to a number of factors but fundamental considerations relating to the dye are how efficiently:
 - The molecules absorb incident photons.
 - Photons are converted to electron–hole pairs.
 - Separation and collection occurs.

The finest photovoltaic performance in terms of both conversion yield and long term stability, has so far been achieved with polypyridyl complexes of Ruthenium (Ru) developed by the Grätzel group: N3, N719 and ‘black’ dyes. Further to superior light harvesting properties and durability, a significant advantage of these dyes lies in the metal–ligand charge transfer transition through which the photoelectric charge is injected into TiO₂. In Ru complexes, this transfer takes place at a much faster rate than the back reaction, in which the electron recombines with the oxidized dye molecule rather than flowing through the circuit and performing work [20]. However, the use of these expensive Ru metals, derived from relatively scarce natural resources corresponds to a relatively heavy environmental burden [21]. Hence, it is possible to use natural dyes as alternative photosensitizers with appreciable efficiencies. Their advantages over synthetic dyes include easy availability, abundance in supply, can be applied without further purification, environmentally friendly and they considerably reduce the cost of devices [22].

4.2. Semiconductor Nanoparticles

The semiconductor structure, typically 10 nm thick with a porosity of 50%, has a surface area available for dye chemisorptions over a thousand times than that of a flat, unstructured electrode of the same size. If the dye is chemisorbed as a monomolecular layer, enough can be retained on a given area of electrode to provide absorption of essentially all the incident light. The need for DSSC to absorb far more of the incident light was the driving force for the development of mesoscopic semiconductor material (minutely structured

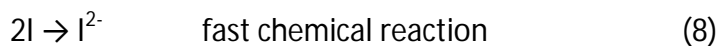
materials with an enormous internal surface area). Mesoporous oxide films are made up of arrays of tiny crystals measuring a few nanometers across. Oxides such as TiO₂, zinc oxide, tin oxide, niobium oxide or chalcogenides such as cadmium selenide are the preferred photoelectrodes. These are connected to allow electronic conduction to take place. Between the particles are mesoporous pores filled with a semiconducting or a conducting medium such as a p-type semiconductor, a polymer, a hole transmitter and an electrolyte. The net result is a junction of extremely large contact area between two interpenetrating, individually continuous networks [23]. Photoelectrodes made of materials such as silicon and cadmium sulfide decompose under irradiance in solution owing to photocorrosion. In contrast, oxide semiconductor materials, especially TiO₂, have good chemical stability under visible irradiation in solution [24]. It has been found that TiO₂ is a stable photoelectrode in photoelectrochemical systems even under extreme operating conditions. It is cheap, readily available and non-toxic and is normally used as dye in white paint and toothpastes. Its conduction band edge coincides well with the excited electronic level of anthocyanin containing dyes which is an important condition to be satisfied for the injection of electrons from the dye molecule to the semiconductor [25]. The high dielectric constant of TiO₂ ($\epsilon = 80$ for anatase) provides good electrostatic shielding of the injected electron from the oxidized dye molecule attached to the TiO₂, thus preventing their recombination before reduction of the dye by the redox electrolyte. High refractive index of TiO₂ ($n = 2.5$ for anatase) results in efficient diffuse scattering of the light inside the porous photoelectrode, which significantly enhances the light absorption [26]. According to [27], dye adsorption and microstructure of the TiO₂ film are important properties when it is used as photoelectrode for DSSCs. TiO₂ occurs in three crystalline forms – rutile, anatase and brookite. Anatase appears as pyramid-like crystals and is stable at low temperatures whereas needle-like rutile crystals are dominantly formed in high temperature processes. Rutile absorbs 4% of the incident light in the near-UV region, and band gap excitation generated holes that act as strong oxidants reducing the long-term stability of the DSSCs. Brookite is difficult to produce and is therefore not considered in DSSC application. The band-gap of anatase is 3.2 eV at an absorption edge of 388 nm and that of rutile is 3.0 eV at an absorption edge of 413 nm [28]. The common techniques employed in the preparation of TiO₂ films include the doctor blade technique, screen printing, electrophoretic deposition and tape casting method.

4.3. Electrolyte

Short circuit current density (J_{sc}) and open circuit voltage (V_{oc}) considerably depend on the electrolyte. The electrolyte used in DSSC mostly contains I⁻/I₃⁻ redox ions, which mediate electrons between the TiO₂ photoelectrode and the counter electrode. The first DSSC used organic liquid electrolyte containing lithium iodide/iodine. Organic solvent is a basic component of the liquid electrolytes as it provides an environment for I⁻/I₃⁻ dissolution and diffusion. Physical parameters such as donor number, dielectric constant and viscosity affect the efficiency of the cell [29]. The electrolyte is a neutral sink of I⁻ and I₃⁻ feeding the reactions (3) and (4) at the electrodes and maintaining the redox potential in the bulk of the electrolyte via the fast redox reaction of the I⁻/I₃⁻ pair. This redox reaction in the electrolyte is a two-electron reaction [30]:

which is composed of a series of successive reactions:

Bromine (Br⁻/Br₂) and hydroquinone have also been used as redox electrolyte for DSSC, but the iodine redox electrolyte gives the best performance [24]. At the TiO₂ electrode, the oxidized dye left behind by the electron injected to the TiO₂, is regenerated by Γ^{-} in the electrolyte in the reaction (3) while at the counter electrode, Γ^{3-} is reduced to Γ^{-} in the reaction (4). In other words, Γ^{3-} is produced at the TiO₂ electrode and consumed at the counter electrode and thus diffused across the electrolyte correspondingly. This is why Γ^{3-} is often labeled as the hole carrier which draws similarities with the conventional p-n junction solar cells. Similarly, Γ^{-} is produced at the counter electrode and diffused to the opposite direction in the electrolyte. Room temperature ionic liquid has good chemical and thermal stability, negligible vapor pressure, non flammability and high ionic conductivity. When incorporated into DSSCs, they serve both as a source of iodide and the solvent itself. Liquid electrolyte based organic solvent usually have high ionic conductivity and excellent interfacial contact property however there still exist problems such as leakage and volatility of the solvent which affect the long term performance of DSSCs [31]. A disadvantage of liquid electrolyte is that it may limit device stability because the liquid may evaporate when the cell is imperfectly sealed. Penetration of water or oxygen molecules and their reaction with the electrolyte may also worsen cell performance. Liquid electrolytes also make the construction of multi-cell modules difficult because cells must be connected electrically yet separated chemically, preferably on a single substrate. Among all of the solid-state cells, the one containing a p-type semiconductor possessed the advantage of easy preparation and higher stability while the cells employing polymer electrolytes showed higher efficiency and wider practical future use with the proper encapsulation [32].

4.4. Counter electrode

The prerequisite of a material used as counter electrode in DSSC is that it should have a low charge transfer resistance and high exchange current densities for the reduction of the oxidized form of the charge mediator [33]. The counter electrode serves to transfer electrons arriving from the external circuit back to the redox electrolyte. It also has to carry the photocurrent over the width of each solar cell. Hence, it must be well conducting and exhibit a low overvoltage for reduction of the redox couple. Till now, Pt has been the desired material for the counter electrode since it is an excellent catalyst for Γ^{3-} reduction [24].

An interesting low cost alternative for Pt is carbon (C), because it combines sufficient conductivity and heat resistance as well as corrosion resistance and electrocatalytic activity for the Γ^{3-} reduction [26]. Porous C electrodes are easily prepared from graphite powder, which consists of plate like crystals that, on deposition from a liquid dispersion and drying, will preferentially align in the plane of the counter electrodes, resulting in a high conductivity in

this plane. Pt/C black counter electrode for DSSC and achieved 6.72% efficiency under one sun illumination. Pt/C black electrode showed the same efficiency and lower cost compared with Pt electrode alone [33].

5. Photoelectrochemical parameters

Summarizes the photo electrochemical parameters of DSSCs using a range of organic dyes as photosensitizers subject to the work done by various pioneers. It demonstrates typical characteristics such as η , J_{sc} , V_{oc} and fill factor (FF) values. The FF is a measure of the junction quality and series resistance of the DSSC and is typically calculated as:

$$FF = \frac{J_m \times V_m}{J_{sc} \times V_{oc}}$$

where J_m and V_m are the maximum current and voltage, respectively. Solar energy-to-electricity conversion efficiency, η , under sunlight irradiation (e.g., AM 1.5) can be obtained by Equation,

$$\eta = \frac{J_{sc} \times V_{oc} \times FF}{P_{in}}$$

where, P_{in} is the power of incident light and measured in mW cm^{-2} using a solarimeter and J_{sc} is measured in mA cm^{-2} [34].

6. Conclusion

This article reviews focused constitution components of DSSC such as the transparent conducting materials, nanocrystalline semiconductor film, sensitizing dye, electrolytes and catalytic electrode of DSSCs. More reliable methods are proposed to improve energy conversion efficiency, stability and sustainability of DSSCs by changing the components. The metal-free organic dyes are promising alternative to metal complex based inorganic dyes for DSSCs. They offer less cost, less pollutant, simple synthesis procedure and easy energy-gap engineering. Co sensitization with NIR dyes techniques are further improve the cell efficiency and minimizes the charge recombination process. Physical nature and composition of electrolyte are still problematic. At present, HTMs based solid-state electrolyte is a potential alternative material to the liquid electrolyte and it shows very impressive solar energy conversion efficiency. We have also discussed recent efforts to enhance sustainability, efficiency and stability by modifying the components of DSSC. This summary effectively address the recent progress and update development as well as challenges of constitution component of DSSC.

7. Acknowledgment

Author Mr. Y.G. Bhagat is grateful to Department Of Chemistry, R.T.M. Nagpur University, Nagpur, Campus, for the e-journal facilities and support.

References

- [1] M. Gratzel, Photoelectrochemical cells, Nature 414 (2001) 338-344.
- [2] W. West, First hundred years of spectral sensitization. Proc. Vogel. Cent. Symp. Photogr. Sci. Eng. 18 (1974) 35-48.

- [3] J. Moser, Note about the gain photoelectric currents by optical sensitization, *Monatsh.Chem.* 8 (1887) 373.
- [4] S. Namba, Y. Hishiki, Color sensitization of zinc oxide with cyanine dyes. *J. Phys. Chem.*69 (1965) 774-779.
- [5] H. Gerischerr, M.E. Micchel-Beyerle, F. Rebentrost and H. Tributsch, Sensitization of charge injection into semiconductors with large band gap, *Electrochim. Acta* 13 (1968) 1509-1515.
- [6] E. Daltrozzo, H. Tributsch, On the mechanism of spectral sensitization: Rhodamin B sensitized electron transfer to zinc oxide, *Photogr. Sci. Eng.* 19 (1975) 308-314.
- [7] M.T. Spitler, M. Calvin, Electron transfer at sensitized TiO₂ electrodes, *J. Chem. Phys.* 66 (1977) 4294-4306.
- [8] B. O'Regan, M. Gratzel, A low-cost, high-efficiency solar cell based on dye-sensitized colloidal TiO₂ films, *Nature* 353 (1991) 737-740.
- [9] A. Yella, H.W. Lee, H.N. Tsao, C. Yi, C. Aravind Kumar, M. K. Nazeeruddin, E. W.-G. Diao, C.-Y. Yeh, S. M. Zakeeruddin, M. Gratzel, Porphyrin-sensitized solar cells with cobalt (II/III)-based redox electrolyte exceed 12 percent efficiency, *Science* 334 (2011) 629-634.
- [10] West W. Proceedings of Vogel Centennial Symposium. *Photographic Science and Engineering* 1974;18:35.
- [11] O'Regan B, Grätzel M. A low-cost, high-efficiency solar-cell based on dye sensitized colloidal TiO₂ films. *Nature* 1991;353:737-40.
- [12] Archer MD, Nozik AJ. Nanostructured and photoelectrochemical systems for solar photon conversion. London, UK: Imperial College Press; 2008.
- [13] Kong F, Dai S, Wang K. Review article: review of recent progress in dye-sensitized solar cells. *Advances in OptoElectronics* 2007;2007: 1-13.
- [14] Chiba Y, Islam A, Watanabe Y, Komiya R, Koide N, Han L. Dye-sensitized solar cells with conversion efficiency of 11.1%. *Japanese Journal of Applied Physics* 2006;45:L638-40.
- [15] Cherepy NJ, Smestad GP, Grätzel M, Zhang JZ. Ultrafast electron injection: implications for a photoelectrochemical cell utilizing an anthocyanin dye-sensitized TiO₂ nanocrystalline electrode. *Journal of Physical Chemistry* 1997;101:9342-51.
- [16] Smestad GP. Education and solar conversion: demonstrating electron transfer. *Solar Energy Materials and Solar Cells* 1998;55:157-78.
- [17] Lenzenmann FO, Kroon JM. Review: recent advances in dye-sensitized solar cells. *Advances in OptoElectronics* 2007;2007:1-27.
- [18] Matthews D, Infelta P, Grätzel M. Calculation of the photocurrent-potential characteristic for regenerative, sensitized semiconductor electrodes. *Solar Energy Materials and Solar Cells* 1996;44:119-55.

- [19] Wan H. Dye sensitized solar cells, literature seminar. AL, United States of America: The University of Alabama; 2004.
- [20] Ryan M. Progress in ruthenium complexes for dye sensitised solar cells. *Platinum Metals Review* 2009;53:216–8.
- [21] Reijnders L. Design issues for improved environmental performance of dyesensitized and organic nanoparticulate solar cells. *Journal of Cleaner Production* 2010;18:4307–12.
- [22] Wongcharee K, Meeyoo V, Chavadej S. Dye-sensitized solar cell using natural dyes extracted from rosella and blue pea flowers. *Solar Energy Materials and Solar Cells* 2007;91:566–71.
- [23] Grätzel M. Photoelectrochemical cells. *Nature* 2001;414:338–44.
- [24] Luque A, Hegedus S. Handbook of photovoltaic science and engineering. The Netherlands: Elsevier; 2003.
- [25] Olea A, Ponce G, Sebastian PJ. Electron transfer via organic dyes for solar conversion. *Solar Energy Materials and Solar Cells* 1999;59:137–43.
- [26] Kay A, Grätzel M. Low cost photovoltaic modules based on dye sensitized nanocrystalline titanium dioxide and carbon powder. *Solar Energy Materials and Solar Cells* 1996;44:99–117.
- [27] Tang X, Qian J, Wang Z, Wang H, Feng Q, Liu G. Comparison of low crystallinity TiO₂ film with nanocrystalline anatase film for dye-sensitized solar cells. *Journal of Colloidal and Interface Science* 2009;330:386–91.
- [28] Kalyanasundaram K, Grätzel M. Applications of functionalized transition metal complexes in photonic and optoelectronic devices. *Coordination Chemistry Reviews* 1998;177:347–414.
- [29] Wu, Lan JZ, Hao S, Li P, Lin J, Huang M, et al. Progress on the electrolytes for dye-sensitized solar cells. *Pure and Applied Chemistry* 2008;80:2241–58.
- [30] Ferber J, Stangl R, Luther J. An electrical model of the dye-sensitized solar cell. *Solar Energy Materials and Solar Cells* 1998;53:29–54.
- [31] Lin CK, Yang TJ, Feng YC, Tsung TT, Su CY. Characterization of electrophoretically deposited nanocrystalline titanium dioxide films. *Surface and Coating Technology* 2006;200:3184–9.
- [32] Anandan S. Recent improvements and arising challenges in dye-sensitized solar cells. *Solar Energy Materials and Solar Cells* 2007;91:843–6.
- [33] Li P, Wu J, Lin J, Huang M, Huang Y, Li Q. High performance and low platinum loading Pt/carbon black counter electrode for dye-sensitized solar cells. *Solar Energy* 2009; 83:845–9.
- [34] Wenham SR, Green MA, Watt ME, Corkish R. Applied photovoltaics. Australia: Centre for Photovoltaic Engineering; 2006.

-----*****-----

“A Study of Challenges faced by Women Entrepreneurs Development in the rural area”

**Prof. Dr. Dattatraya S. Tambe (Associate professor, HOD, Commerce
CSM’s Arts & Commerce College, Chakan. Tal - Khed, Dist. Pune, 410501
Maharashtra (India))**

ABSTRACT:

The present paper deals with position of women entrepreneurs development, characteristics small enterprise, role & challenges of responsibility in economic development, opportunities in business, leading successful women entrepreneurs, some issue & problems faced by industrial development. The study also focused on role of SMEs to promoting women entrepreneurs. The issue covered by this study is socio demographic profile of women entrepreneurs.

Key words: Women Entrepreneurship, Opportunities, Challenges, Development, Problems & Suggestions etc.

INTRODUCTION:

The present paper deals with “**A Study of Challenges faced by women entrepreneurs development in the rural area**”. Women entrepreneurship in India faces many challenges and requires a radical change in attitudes and mindsets of society. Therefore, programs should be designed to address changes in attitude and mindset of the people. Women of the present times should be made aware regarding her unique identity and her contribution towards the economic growth and development of the country. Course Curriculum should be designed in a manner that will impart the basic theoretical knowledge along with its practical implication and help impart skills required to be an entrepreneur.

At the same time, there are various schemes like the World Bank sponsored programs that can be undertaken for such purposes. Programs can be conducted in which established and successful women entrepreneurs can advise and warn for the coming women entrepreneurs against the challenges they will face against being entrepreneur to boost the morale and confidence level of the upcoming entrepreneurs. Government should also play an important role by setting up policies and plan that supports entrepreneurship opportunities. Setting up good infrastructure is also required to build entrepreneurship opportunities.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. To know how to development of women entrepreneurs in India.
2. To indentify the challenges & opportunities of women Entrepreneurs.
3. To study the problems of entrepreneurs, suggestion & government Scheme in women entrepreneurs in India.
4. Toknow the future prospects for the development of women entrepreneurs in India

RESEARCH METHODOLOGY:

The present paper is based on secondary source of data. The secondary data is also collected from various reference books, national, international research journals, Magazine annual reports, reports of SSI & MSME units in Government, News paper, net internet & websites which are related to SMEs.

CONCEPTS & DEFINITIONS OF ENTREPRENEUR WORD:

The word entrepreneur is derived from the French word ‘entrepreneurs’ which means to undertake’ i.e., individuals who undertake the risk of new enterprise. The word entrepreneur, therefore, first appeared the French language in the beginning of the sixteenth century.

David Ricardo, a contemporary of J.B. Say- “The foremost motive of a risk taker is to a mass capital and capital accumulation is the sine-qua-none of economic development.”

According to Schumpeter- “The process of development is a deliberate and continuous phenomenon which is actively promoted by the escort services of a change agent who provides economic leadership. This change agent is what is called entrepreneur.”

Peter E Drucker- defines an entrepreneur as one who always searches for change, responds to it and exploits it as an opportunity. Innovation is the basic tool of entrepreneurs, the means by which they exploit change as an opportunity for a different business or service.

International Labor Organization (ILO) defines entrepreneurs as those people who have the ability to see and evaluate business opportunities, together with the necessary resources to take advantage to them and to initiate appropriate action to ensure success.

DEFINITIONS OF MICRO, SMALL & MEDIUM ENTERPRISES: In accordance with the provision of Micro, Small & Medium Enterprises Development (MSMED) Act, 2006 the Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) are classified as below:

In case of manufacturing sector for investment in plant and machinery	
Enterprise Category	Investment in plant & machinery
Micro Enterprises	Does not exceed twenty five lakh rupees
Small Enterprises	More than twenty five lakh rupees but does not exceed five crore rupees
Medium Enterprises	More than five crore rupees but does not exceed ten crore rupees
In case of service sector for investment in equipment's	
Enterprise Category	Investment in equipment
Micro Enterprises	Does not exceed ten lakh rupees
Small Enterprises	More than ten lakh rupees but does not exceed two crore rupees
Medium Enterprises	More than two crore rupees but does not exceed five crore rupees

PROSPECTS FOR DEVELOPMENT OF WOMEN ENTREPRENEUR:

Right efforts on from all areas are required in the development of women entrepreneurs and their greater participation in the entrepreneurial activities. Following efforts can be taken into account for effective development of women entrepreneurs. Entrepreneurship basically implies being in control of one's life and activities and women entrepreneurs need to be given confidence, independence, and mobility to come out of their paradoxes. The following measures are suggested to empower the women to seize various opportunities and face challenges in business

- i) Women should be considered as specific target group.
- ii) Regular entrepreneurship awareness programs should be conducted with the intention of creating knowledge among women about the various areas to conduct business.
- iii) The standards of education of women should be enhanced and effective practical experience and personality development and training programs should be conducted to improve their over-all personality standards.
- iv) Educational institutes should tie up with various government and non-government agencies to assist in entrepreneurship development mainly to plan business projects.
- v) Develop professional competencies in managerial, leadership, marketing, financial, technical, production process, profit planning, etc.
- vi) Training on professional competence and leadership skill to be extended to women entrepreneurs. Vocational training should be provided to women who enable them to understand the insights of production management.
- vii) There should be a continuous attempt to inspire, encourage, motivate and co-operate women entrepreneurs.

ISSUES, CHALLENGES AND PROBLEMS OF RURAL WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA:

There are a number of challenges and problems that rural women entrepreneur's faces in their business are family foundations, time balancing between family and work, education and working experience, Problems of raising startup capital, suppliers, and clients are some issues. In order to there are some number of the challenges faced by rural entrepreneurs are as follows

1. Lack of education: In India literacy among women is very low. Even in 21st century, rural women in India are lagging far late in the field of education. Mostly women of the rural areas are uneducated. Women in rural areas who are educated less or insufficient education than their male equivalent partly due to poverty, early marriage, low socioeconomic status, partially due to son's higher education. Lack of education is one of the biggest problems for rural women who want to start their business. Due to lack of good education, women

entrepreneurs not adopt the new technology development, new trend of marketing, new methods of manufacturing and other government schemes which motivate them.

2. Balance between Family and Career: Women in India are emotionally attached with their family. They have very less practical. They are supposed to do all the household work, to look after the children and other family members. They have more family responsibilities for husband, care of children, others of family members and in regulations which take away a lot of their time and energy. A married women entrepreneur has to make a respectable balance between home and business activity.

3. Male Dominated Society: In our constitution regulation there are equivalent rights for men and women but in real equality does not be present in rural areas. Women are not treated equal to men. People in rural areas generally having a prejudice that woman are capable only for household work. Women entry to business needs to approve by the head of the family. Entrepreneurship usually has been seen as a male circle and male dominated. All phase of this type a barrier in the growth of women entrepreneurs. Thus the male entrepreneurs create problem in the success of women entrepreneurs.

4. Shortage of finance: There are rural women entrepreneurs have to face a lot of problems in raising funds and complete the financial needs of the business. Women and small entrepreneurs suffer this type of financial problem because the ignored by financiers, creditors and financial institutes for less credit worth and more chance of business failure. They lack access to outside funds due to absence of solid security and credit in the market. They also face financial problem due to no property on their own names.

5. Low Ability to Bear Risk: In India, generally women are delicate and emotional by nature. Women have comparatively to man a low ability to bear financial and other risks because they have led a secure life. An entrepreneur must have risk bearing capacity for being successful entrepreneur. But women, occasionally fail to bear the amount risk which is needed for running a business. Lack of proper education, training and financial support by outsides also reduce their ability to bear the risk involved in an enterprises.

6. Lack of entrepreneurial Skills: Lack of entrepreneurial skill is a major issue for rural women. They have no entrepreneurial bent of mind. Sometimes even after joining various entrepreneurship training programs, women entrepreneurs fail to tide over the risks and difficulties that may come up in an organizational working.

7. Limited managerial Skills: Management has developed a specific job which performs only capable managers. Due to absence of proper knowledge women entrepreneurs not successes in managerial responsibility like planning, managing, directing, staffing, controlling, coordinating, monitoring, motivating etc. of a business enterprise. Hence, less and limited managerial skills of rural women has become a problem for them to run the business successfully.

8. Lack of Technological Awareness: Rural entrepreneurs face a severe problem of lack of awareness about technology. Lack of training services and wide services create a difficulty for the development of rural women entrepreneurship.

9. Shortage of Raw Materials: The women entrepreneurs have face more struggles to buy raw materials and other required materials. Women's are facing the problem in searching raw materials from many sources. They use limited or convenient sources of raw materials. The failure of many women cooperatives in 1971 such as those involved in basket making was mainly due to the insufficient availability of forest- raw materials. The prices of many raw materials are quite high.

10. Finding of Raw Materials: Finding of raw materials is really a solid task for rural entrepreneurs. They may close up with poor quality of raw materials, may also face the problem of storage and warehousing.

11. Socio Cultural Barriers The civilizations and customs prevalent in Indian cultures towards women sometimes stand as a problem before them to grow and flourish. Castes and religions rule with one extra and hinder women entrepreneurs too. The women entrepreneurs face more social and cultural barriers or restrictions as they are continuously seen with suspicious eyes in rural areas.

12. Legal Formalities: Rural entrepreneurs find it extremely difficult in fulfilling with many legal formalities in obtaining licenses due to illiteracy and unawareness.

HOW TO DEVELOP WOMEN ENTREPRENEURS:

Women Entrepreneurs? Right efforts on from all areas are required in the development of women entrepreneurs and their greater participation in the entrepreneurial activities. Following efforts can be taken into account for effective development of women entrepreneurs.

1. Consider women as specific target group for all developmental programmers.
2. Better educational facilities and schemes should be extended to women folk from government part.
3. Adequate training program on management skills to be provided to women community.
4. Encourage women's participation in decision-making.
5. Vocational training to be extended to women community that enables them to understand the production process and production management.

SCHEMES FOR WOMEN ENTREPRENEURS:

At present, the Government of India has over 27 schemes for women operated by different departments and ministries. Some of these are:

1. Integrated Rural Development Programed (IRDP)

2. Khadi and Village Industries Commission (KVIC)
3. Training of Rural Youth for Self-Employment (TRYSEM)
4. Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY)
5. Entrepreneurial Development programmed (EDPs)
6. Management Development programmed
7. Women's Development Corporations (WDCs)
8. Marketing of Non-Farm Products of Rural Women (MAHIMA)
9. Assistance to Rural Women in Non-Farm Development (ARWIND) schemes
10. Trade Related Entrepreneurship Assistance and Development (TREAD)
11. Working Women's Forum
12. Indira Mahila Yojana
13. Indira Mahila Kendra
14. Mahila Samiti Yojana
15. Mahila Vikas Nidhi
16. Micro Credit Scheme
17. Rashtriya Mahila Kosh
18. SIDBI's Mahila Udyam Nidhi
19. SBI's Stree Shakti Scheme
20. NGO's Credit Schemes
21. Micro & Small Enterprises Cluster Development Programmed (MSE-CDP).
22. National Banks for Agriculture and Rural Development's Schemes
23. Rajiv Gandhi Mahila Vikas Pariyojana (RGMVP)
24. Priyadarshini Project- A programme for Rural Women Empowerment and Livelihood in Mid Gangetic Plains
25. NABARD- KFW-SEWA Bank project
26. Exhibitions for women, under promotional package for Micro & Small enterprises approved by CCEA under marketing support.

SUCCESSFUL LEADING WOMEN ENTREPRENEUR IN INDIA:

1. Akhila Srinivasan, Managing Director, Shriram Investments Ltd.
2. Chanda Kocchar, Executive Director, ICICI Bank.
3. Ekta Kapoor ,Creative Director, Balaji Telefilms.
4. Jyoti Naik, President, Lijjat Papad.

5. Kiran Mazumdar-Shaw, Chairman and Managing Director, Biocon.
6. Lalita D. Gupte, Joint Managing Director, ICICI Bank.
7. Naina Lal Kidwai ,Deputy CEO, HSBC.
8. Preetha Reddy, Managing Director, Apollo Hospitals.
9. Priya Paul, Chairman, Apeejay Park Hotels.
10. Rajshree Pathy, Chairman, Rajshree Sugars and Chemicals Ltd.
11. Ranjana Kumar ,Chairman, NABARD.
12. Ravina Raj Kohli, Media personality and ex-President, STAR News.
13. Renuka Ramnath, CEO, ICICI Ventures.
14. Ritu Kumar ,Fashion Designer.
15. Ritu Nanda, CEO, Escolife.
16. Shahnaz Hussain, CEO, Shahnaz Herbals.
17. Sharan Apparao, Proprietor, Apparao Galleries.
18. Simone Tata, Chairman, Trent Ltd.
19. Sulajja Firodia Motwani, Joint MD, Kinetic Engineering.
20. Tarjani Vakil, former Chairman and Managing Director, EXIM Bank.
21. Zia Mody, Senior Partner, AZB & Partner.

SUGGESTIONS:

Right efforts on from all areas are required in the development of women entrepreneurs. Role of rural women entrepreneurs in economic development is inevitable. The following efforts can be taken into account for effective development of women entrepreneur:

i. Better educational facilities and schemes should be extended to women folk & from Govt. Part.

ii. Training programmed on management skill should be provided to women community.

iii. Counselling through the aid of committed NGOs, Psychologists, managerial experts & technical personnel should be provided.

iv. Making provisions of marketing & sales assistance from Govt. part. v. Making provisions of micro credit system & enterprise credit system to the women entrepreneurs at local level.

v. A women entrepreneur's guidance cell set up to handle the various problems of women entrepreneurs all over the state.

vi. Training entrepreneurial attitudes should be given at the High School level through well designed course.

CONCLUSION:

The paper also discusses, how to development women entrepreneurs & become industrial status. The study also focused on role of SMEs to promoting women entrepreneurs the issue covered by this study are socio demographic profile women entrepreneurs, with a significant rise in technology & innovation, regulatory procedure training & capacity building & human resources development through women empowerment.

REFERENCES:

- 1) Dhameja S. K. “Women Entrepreneurs: Opportunities, Performance and Problems”, Deep Publisher (P) Ltd., New Delhi, 2002, & Gordon E. & Natarajan K, “Entrepreneurship Development” - Himalaya Publication House, Second Revised edition, 2007.
- 2) Dr. Pallavi Mehta, “Women Entrepreneurship: Purpose, Problems & Prospects: A Study of Udaipur District”, Pacific Business Review International, Volume 5, Issue 11 (May 2013)
- 3) Rakesh Kumar Gautam, Dr. K. Mishra, “Study on rural women entrepreneurship in India: Issues and Challenges”, International journal of Applied research, 2016; 2(2): 33-36
- 4) B. Shanthil, Dr. K.G.Nalina, “Women Entrepreneurship Development and Its Impact On Rural Areas In India”, International Journal Of Current Engineering And Scientific Research (IJCESR) ISSN: 2393-8374, (Online): 2394-0697, Volume-4, Issue-8, 2017.
- 5) Priyanka Sharma Women Entrepreneurship Development in India, Global Journal of Management and Business Studies. Research India Publications, ISSN- 2248-9878 Volume 3, Number 4 (2013).
- 6) Dr. Anita Mehta and Dr. Mukund Chandra Mehta,” Rural Women Entrepreneurship in India:- Opportunities and challenges” , International Conference on Humanities, Geography and Economics (ICHGE-2011) Pattaya Dec 2011.
- 7) Government of India, Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises, Udyog Bhavan, New Delhi – 110011, Annual Report 2018-19.
- 8) <http://www.ripublication.com/gjmbs.htm>
- 9) Website: www.msme.gov.in

-----*****-----

PERSONALITY DEVELOPMENT THROUGH YOGA

Dr. Seema S. Malewar (Department of Geography)

Vasantrao Naik Government Institute of Arts & Social Science, Nagpur.

ABSTRACT

YOGA a science more than 5000 years old has addressed a normal man to move towards a higher state of harmony and peace both as an individual and also as a social being. Through years of dedicated and disciplined practice and research tremendous knowledge, potential and talent is available in this soil of Saints and Yogis who mediated on the Himalayas and handed over to us this rarest of rare gift the yogis were spiritually enlightened by the supreme divine power which they have been able to pass down through their disciples since time immemorial for the betterment of society to raise the basic human consciousness towards a harmonious lifestyle of contentment and peaceful living.

Of late the health professionals are forced to accept the paradigm shift in our approach to understanding human health problems. Mental health is being studied in all its facets. A large research team is at work in WHO to find out the methods of promoting the mental social and spiritual well being of the human race at large

Keywords :- Yoga, Physical personality, Mental personality, Intellectual Personality, spiritual personality, Yoga therapy, mind power.

Introduction :-

Today the World Health Organization [WHO] is engaged in taking stock of global health status and taking necessary steps to raise the health standards. The medical fraternity is working with technologists in order to provide better health care.

Scientific aptitude that entered medical profession in the beginning of twentieth century made rapid strides in eradicating epidemics and pandemics, through invention of antibiotics and vaccines. Though nutritional deficiencies and infection continue to be the major problem in the under developed and developing countries the scenario in the developed countries is totally different. The hi tech medical facilities with fascinating advanced square part surgeries has no doubt made the life more comfortable but the expected quality of life with harmony and peace seems to be far from reality. Problems of stress and stress related ailments, student unrest break up in families are all on the exponential rise. The frustrated patients are moving towards alternative so called non scientific therapies. Deep thinkers have raised questions as to why this way? What went wrong in our health delivery system? Why the mental and social health problems are on the increase? What should we do to prevent such problems can we raise the basic health level to greater height? A preventive programme rather than do fire fighting after the ailments have shown up? What are the markers of positive health? Is positive health a single state? What are the measures of positive health at the physical mental social and spiritual levels? What are the tools for achieving

states of positive health? Health professionals who started by giving relief to their suffering fellow beings through medicines and surgeries are now faced with such newer questions because of the need of theorems of the common health and social problems cannot be solved through germ theories antibiotics and /or surgeries. The advent of fascinating diagnostic tools has started pointing towards the role of mind on matter, Biochemical Psycho-neurophysiological. Immunological researcher are all recognizing the role of mind life style, suppressed emotions, stress etc as major contributory factors towards the present challenges faced by the mankind in general. Several researches on value of positive thinking , prayers spiritual healing, mind body medicines, Yoga acupuncture, Qigong therapy and energy medicine are being poured into medical journals inspite of the resistance from hardcore matter base pharmaceutical and surgery oriented researchers,

Importance:-

Yoga today is becoming more and more popular with each passing day not only in India but across the globe crossing all international borders and religions without any restriction on age cast, creed or sex. We Indians take pride in acknowledging the fact that yoga is predominantly the outcome of our rich heritage passed down the age from our learned saints thousands of years ago and nothing beyond that except for a handful of people who practiced and preached about the benefits of yoga and its various types., In the yester years the most common man was that yoga is something meant only for the saint and sages with no concern what so ever of the general population of the country.

Challenges:-

In the name of modernization we blindly started following and adopting the lifestyle of the western world in every aspect of life including clothes and food joints of pizzas, Burgers, Hot dogs Pastas, noodles, Manchurian, pepsi and coke were the in -things for the young generation and those not visiting these joints were considered as backward and unsophisticated people

Prime minister of India, shri Narendra Modi who has been instrumental in declaring 21st June every to be celebrated as World Yoga Day. In India the process has already begun to include Yoga as a subject in school and college curriculum which in turn shall be the reason for producing better citizens

Meaning of yoga:-

The term Yoga has its verbal roots as (Yuj) in Sanskrit Yuj means joining (*Yujayate anenaitiyogah*) Yoga is that which joins in the traditional terminology it is the joining of (*jivatma*) with (*parmatma*) the indivisual self with the universal SELF. It is an expansion of the narrow constricted egoistic personality to an all pervasive, eternal and blissful state of REALITY

Patanjali Yoga is one among the six systems of Indian philosophy known as sat Darshanas. one of the great Saint (Rishis) Patanjali Compiled the essential features and principles of yoga (which were earlier interspersed in Yoga Upanishads) in the form of Sutras

(aphorisms) and made a vital contribution in the field of Yoga. Nearly 4000 years ago (as dated by some famous western historians). According to Patanjali. Yoga is a conscious process of gaining mastery over mind. The scope of Yoga as Portrayed in Bhagwat Gita and Upanishads. It is a means of compressing ones evolution into a single life or a few months or even a few hours of ones bodily existence

Yoga is necessary for all round personality development at physical Mental. Intellectual. Emotional and spiritual levels. Yoga is a methodical effort towards self-perfection by development of the potentialities latent in individuals. It is a process by which the limitations and imperfections can be washed away resulting in a super human race.

Personality Development Through Yoga:-

The Yogapractitioner can develop and enhance their Physical, mental. Emotional, Intellectual and spiritual Level of personality traits through regular practice

Physical Personality:-

The enhancement of physical personality of a person practicing Yoga is a proportionate body with all muscles relaxed in a normal state The body becomes flexible. All organs and systems in the body work in harmony and with least abnormalities. The chronic and acute ailments vanish or are absent in such persons body

These aspects of personality development at physical level make the body work most efficiently by harnessing the energies in the right direction At resting periods all the muscles are relaxed and the joints remains loose to conserve energy and the metabolic rate is very low. During normal activities the minimum energy is used by the body Under conditions of high stress the coordinated functions of various organs divert the energy to the part of the body which needs it the most required. This stamina through harnessing of inner vital energies can be effectively put to use by Athletes wrestlers, weight lifters, gymnasts etc.

Mental Personality:

Mental personality is all about will power. Systematic and conscious efforts of calming down the mind erases the weakness in the mind and builds will power into it A person with strong will power considers each obstacle. As a challenge and creates tremendous energy to face the situation. Bravery becomes part of the personality. Steadfast to the core such a person becomes efficient in handling challenges of life with utmost enthusiasm and converts them into opportunities to accomplish the goal /task

Intellectual personality:-

Intellectual development of our mental abilities and processes such as critical thinking perception decision making imagination creativity etc this is very important as it enables us to learn new things this factors when combined help the individual to develop their personality Logical thinking analytical mind and correlating is the function of the intellect. Concentration is the expression and precision is the final outcome

The development of personality at intellectual level should not only result in an intense sharpening of the intellect but also include a mastery to come out of the intense enslaving power of the sharpened intellect. Swami Vivekanand rightly emphasized detachment and concentration as the two vital parts of education. It should be possible for a person to dive deep into the subject and also come out of it at any moment

Yoga emphasizes the skill to calm down the mind and to pacify the mind to detach/concentrate as and when required as per the circumstances. Resulting in many Intellectual personalities are adopting Yoga as an integral part of their lives.

Spiritual Personality:-

A man need not necessarily have an inkling towards spiritual development inspite of having a great physique like a well-toned body a high level of Intellect and above average emotional stability. This is in fact the case of maximum number of people across the globe We spend our entire life trying to understand the environment creating new inventions and discoveries and solving the worldly problems and making our life comfortable and enjoyable not actually being aware of the search for spirituality and happiness commences and ends within your own body rather than the outside material world.

Conclusion :-

Yoga is a process of all round personality development at Physical, Mental, Emotional, Intellectual and Spiritual level. The technique of relaxation of muscles maintaining a balance through slow and deep breathing at pranic level. Increasing the will power at mental level sharpening the intellect and calming down the mind at Intellectual level enhancing the happiness in life and equipoise at emotional level and manifesting the innate divinity in man in all aspects of life. Yoga is not only a process for leading man towards the astounding and fabulous inner personality but also a powerful tool to manifest the potential unknown and unexplored powers within himself. Yoga is a science applicable to all. Irrespective of age or sex cast or creed religion or sect It is not merely a set of exercises postures or breathing patterns it is a part of life that has to be adopted and followed for the best results in every sphere of life.

References :-

Nagarathna R & Dr Nagendra H R (2004) Integrated approach of Yoga Therapy for Positive Health, Swami Vivekanand Yoga Prakashan, Bangalore

Nagarathna R & Nagendra H R (2004) Yoga for Arthritis, Swami Vivekanand Yoga Prakashan, Bangalore

Sharma P D, Yogasana & Pranayama for Health, Navneet Publications, Mumbai

Vora Devendra (1986) Health in Your Hands, Paras Publication , Mumbai

-----*****-----

“Yoga” : An Effective Measure Against the Covid 19

Dr.Premnanda G.Ghadsing (H.O.D. Botany)
Shri.Siddheshwar College, Majalgaon, Dist. Beed.

Abstract:-

Yoga has been the subject of research in the past few decades for the therapeutic purposes for modern epidemic diseases like hypertension, heart disease and chronic obstructive pulmonary disease. Physical activity among people is essential for complimenting sedentary behaviour and for individual's future health. The benefits of yoga and exercise appear to outweigh the hazards.

***Introduction*:-** Nowadays, the World Health Organization (WHO) has declared the Covid 19 as pandemic. The corona virus, which is mainly responsible for the Covid-19, is a very small but very effective virus. The corona virus is 900 times smaller than a human hair. In spite of that its infection is spreading rapidly throughout the world.

Corona virus was firstly discovered in the 1960's. It entered in India in the January, 2020 and the first patient of Covid 19 was found in India on January 30, 2020. The higher numbers of patient found in Mumbai, Maharashtra. On March 22, 2020. The hon'ble Prime minister of India immediately declared a lockdown in the country to break the chain of the Corona Virus.

Today, the corona virus is commonplace and it is found in approximately 200 Nations in the world. The whole world is waging a war against mental and physical illness caused by the Covid-19 and there is no cure nor any vaccine to prevent this disease yet. To survive this epidemic crisis, we should follow the preventative rules of Social distancing, using of mask, washing of hands by sanitizer or soap, increasing the immunity and the scheme of lockdown developed by government. In such peculiar situation, we must understand the importance of Yoga which a gift of ancient Indian culture. If we practice the Yoga, then no one will suffer from heart attack, kidney failure or even covid 19.

One of the leading medical schools in the United States now recommends Yoga, meditation and controlled breathing to answer the anxious questions related to the rapidly spreading Covid 19 across the United States.

Yoga, its various poses and pranayama can act as one of the simplest and effective ways to boost immunity and instil some vigour and positive energy into your body. The immunity provided by the Yoga can provide defence against the Covid 19.

Yoga Guru Baba Ramdev in one of his interviews has said that , if a person can hold their breath for a minute, then he or she is not suffering from corona virus.

He also demonstrated a special pranayam for corona virus and said," It is called ujjal. in it you contract your thorat, then pump in air with a noise, hold it for a while and then gradually release it ".

So, every one should practice yoga at home to boost the body's immunity, to strengthen internal organs and to protect themselves from corona virus and encourage people to do the same.

***Conclusion* : -**

One of the most popular verses quoted in the BhagvadGeeta is, "Yoga is a Practice". So we should not be disturbed by the fear and anxiety. But some may fear how to get to the coolness of mind; while this fear of Corona Virus is upperhand. But the modern science will help us to understand the effectiveness of such yoga methods, which have been practicing for a long time. We should practice Yoga to increase our immunity to prevent coronavirus. It is high time for the Yoga.

***References*:-**

1. Stressed About corona virus ? Here's How yoga can help ., By- TASHA EICHENSEHER 2 March 2020
2. Harvard medical school recommends yoga, meditation anxiety. Economic times. 16 March 2020
3. Do these 4 yoga poses Regularly for Better immunity, Times of India, 24 March 2020.
4. Govt.invites proposal to study effects of yoga, meditation in fighting corona virus and similar viruses:, PTI 12 April 2020.
5. e- Agenda Aajtak ; Baba Ramdev shares yoga technique to keep corona virus at bay. 25 April 2020.

-----*****-----

Phytochemical Analysis and Antimicrobial Activities of Leaf of Tecoma Stans Plant

Manisha A. Mahatale (Assistant Prof.)
Janata Mahavidyalaya, Chandrapur

ABSTRACT

Present study reports phytochemical screening and the microbial activity of crude extracts of leaf of *Tecoma Stans* on some human pathogenic bacteria and fungi. Plants have been used in virtually all cultures as a source of medicine plants have provided a source of inspiration for novel drug compounds, as plant derived medicines have made large contributions to human health and well being. Leaf extracts were prepared with different solvents and tested for the presence of primary and secondary metabolites which are pharmacologically active compounds. Ethanol, ethyl acetate and hexane extracts revealed the presence of more constituents including alkaloid, tannins, anthroquinones, glycosides, phenols, flavonoids etc. As many of the active ingredients in chemically manufactured drugs were originally derived from plant compounds, extracts are also used to screen the antimicrobial activity. The zone of inhibition was determined utilizing the well diffusion method. Ethanol was found to be highly sensitive against Gram positive *S-aurous* and gram-negative *E-coli*. The present study correlates medicinal properties of *Tecoma Stans* and their use in folklore medicine. The inhibitory activity of these extract confirmed the potential use of the plant in the treatments of microbial induced ailments.

Keywords

Phytochemical screening, *Tecoma Stans*, pharmacologically, Antimicrobial activity

INTRODUCTION

Tecoma stans, also known as yellow bells, belonging to the family Bigniniaceac. It is an ornamental plant. *Tecoma stans* linn is a shrub or small tree. It is a central and South American tree that grows to 25ft. A large shrub or small tree, much branched, growing upto 1.5 – 5m tall, but grows occasionally upto 10m in height twigs tan or reddish tan, smooth, scarcely 4- sided, laeares opposite, pinnately compound, leaflets 1-9, usually 3-7, ovate-lanceolate apex acuminate, base acute or obliquely acute, very shortly petiolate or all but subsessile, slightly hirsute an midrib and in vein axils beneath, margins irregularly serrate, leaves quite variable, rachis and petiole slender, glabrous, inflorescence and axillary or terminal raceme, pedicels short, irregularly curve or twisted, bracts reduced to minute scales, flowers rather few, calyx narrowly cylindrical-companulate, 5-7 cm long, with 5 sub-equal acuminate teeth, glabrous, stamens 4, attached at summit to tube, in 2 unequal pairs, included, filaments pilose at base, curved above, anthers versatile, linear, yellow, polose, 6mm long, sterile fifth stamen much reduced glabrous, stigma flat, elliptic, capsule linear, compressed, 10-20 cm long, 7-8 mm wide, brown when ripe, with raised line or suture lengthwise on each flat side, tardily dehiscent along suture, septum parallel with flat sides, firm, seeds flat,

oblong 7-8*4 mm, with a membranous transparent wing on each end, of wing erose, seeds entire including wing about 20*6 mm.¹⁻⁵

Plants have been used in virtually all cultures as a source of medicine plants have provided a source of inspiration for novel drug compounds, as plant derived medicines have made large contributions to human health and well being. Traditional medicine using plant extracts continues to provide health coverage for over 80% of the world's population, especially in the developing world (WHO, 20022). Genetic biodiversity of traditional medicine herbs and plants is continuously under the threat of extinction as a result of growth hexploitation, environment unfriendly harvesting techniques ioss of growth habitats and unmonitored trade of medicinal plants.⁶

Ginger Thomas revealed that alkaloids, steroids, saponins, anthraquinones and flavonoids, tannisterpens, phytosterols, phenols and glycosides constitute major classes of phytoconstituents of this plant. Pharmacological reports revealed that it is having antidiabetic, anticancer, antioxidant, antispasmodic, antimicrobial and antifungal, properties, and extensively used in the treatment of diabetes. Fruits are elongaled and dustered. Ginger Thomas leaves, bark and roots contains biologically active chemicals and extracts from those tissues are in use as traditional folk medicines. Plant is in use through mexico, India and central America for diabetes, roots for diuretic and urinary disorder control. Tecomastans was also investigated for antifungal effects in roots standardization of a plant is first requirement for its use in herbal medicine.⁷

The plant is considered in the Satara District an effective remedy for snake and rats bits and for scorpion sting diuretic, vermifuge and tonic. Flower and bark have some medicine value for the treatment of cancer.T. stans leaf was reptred to possess significant wound healing, property, flavonoids have been proven to display a wide range of pharmacological and biochemical actions, such as antimicrobial activities.Flavonoids can act as a free radical chain reactions that occur during the oxidation of triglycerides in the food system.⁸⁻⁹

The presence of tannis in the extracts may explakn its potent bioactivities known to posses potent antioxidant activity, the presence of phytoconsituents like phytosterol, tripene, glycoside, phenols, flavonoids, saponins and tannis either individually or combined together may exhibit the synergistic effect towards healing of wounds. It is virgin islands and National flower of the Bahamas. It has cosmopolitan distribution throughout India. The showy flowers occur in clusters at the ends of the branches and are trumpet shaped with 5 rounded lones, 6 cm long, pale to bright yellow in color. Traditional uses of plant leaves throughout Mexico and Central America for diabetes and urinary disorder control have been reported.¹⁰ Constantino and his coworker reported the flower infusion can be taken orally for diabetes and stomach pains. There are many bioactive components extracted from fruits and flowers,

which has antioxidant and antiproliferative effects against cancer cell lines. The plant is used in the treatment of diabetes due to the presence of anthranilic acid in the roots and presence of alkaloids such as tecomastamine and allerfic, anti fungal, anti inflammatory, anti oxidant and cytotoxic assays. Beside all these pathogenic microbes, which can be proved beneficial in future for new drugs against those pathogenic microbes which developed resistance against widely used drugs? So the noxious weed can be put to beneficial aspects by considering important bio constituents from plants to be extracted and analysed for newer drug developments. The pinnate leaves are bright green above, paler below and can be smooth or hairy, often around the veins, depending on the region (subspecies). The leaf size is also dependent on the variety and can be large, (100-200) mm long, pinnate with (3-17) leaflets (2.4-15) cm long, (0.8-6) cm wide, progressively larger distally (Gentry, 1992). Most leaves have (5-7) leaflets including the terminal one. Leaf margins can be sharply toothed or less toothed.¹¹

Leaves are used in the treatment of diabetes, stomach pains, diuretic decrease in cholesterol and triglycerides, flowers, possess narcotic and anesthetic activity. *T. stans* leaves are often used in the treatment of diabetes and used in the treatment of diabetes and have been used in the synthesis of nanoparticles.

Materials and Method:

Plants Collection:

The present work was carried out at Department of chemistry, J.M.V. Chandrapur, Gondwana University. The plant named *Tecoma Stans* collected from Chandrapur forest region. Their botanical identity of plant was determined and authenticated from literature available in Department of Botany, J.M.V. Chandrapur. The stems of *Tecoma Stans* plant was thoroughly washed with water and dried under shade for about ten days. The dried plant sample was grinding well into a fine powder in a mixture grinder. The powder was stored in air sealed polyethylene bag at room temperature before extraction.

Preparation of Ethanol extract:

100 g of the dried and powdered *Tecoma Stans* leaves were extracted at room temperature with 500 ml absolute ethanol for 72 h. extraction was done using the soxhlet apparatus briefly 100 gm of powder stem was stored in a air sealed polyethylene bag & placed in soxhlet & extracted with absolute ethanol. The extraction was done until the solvent in the soxhlet turned colourless. The extract was concentrated by recovering the solvent using the soxhlet apparatus until the extract became just pourable. It was poured into a beaker & this was then used for the analysis.¹²

Phytochemical Analysis:

The extracts were analyzed for the presence of Alkaloids, Terpenoids, Tannine, Saponin, Flavonoid, Phlobatannin, Anthraquinone, Reducing Sugar, Glycoside and Cardiac glycoside¹³

1. Alkaloid: About 0.2 g of the extracts was warmed with 2% H₂SO₄ for two minutes. It was filtered and few drop of Dragencloffs reagent were added. Orange red precipitated indicates the presence of alkaloids.

2. Tannine: Small quantity of extracts was mixed with water and heated on water bath. The mixture was filtered and ferric chloride was added to the filtrate. A dark green solution indicate the presence of tannins.

3. Anthraquinones: About 0.5 g of the extracts was boiled with 10% HCl for few minutes in a water bath. It was filtered and allow to cool. Equal volume of CHCl₃ was added to the filtrated .Few drop of 10% NH₃ were added to the mixture and heat. Formation of rose-pink colour indicates the presence of anthraquinones.

4. Glycoside: The extracts was hydrolyzed with HCl solution and neutralized with NaOH solution. A few drop of Fehling's solution A and B were added. Red precipitate indicates the presence of glycoside.

5. Reducing Sugars: The extracts was shaken with distilled water and filtered. The filtrate was boiled with drop of Fehling's solution for minutes. An orange red precipitate indicates presence of reducing sugar.

6. Saponin: About 0.2 g of the extract was shaken with 5 ml of distilled water and then heated to boil. Frothing (appearance of creamy miss of small bubbles) shows the presence of saponins.

7. Flavonoids: Extracts of about 0.2 g was dissolved in diluted NaOH and HCl was added. A yellow solution that turns colorless, indicates the presence of flavonoids..Phlobatannins: The extracts (0.5 g) was dissolved in distilled water and filtered. The filtrate was boiled with 2%HCl solution. Red precipitated show the presence of Phlobatannins.

8. Terpenoids (Salkowski test): 0.2 g of extracts was mixed with 2 ml Chloroform (CHCl₃) and concentrated H₂SO₄ (3 ml) was carefully added to form a layer. A reddish brown colorations of the interface was formed to indicate positive results for the presence of terpenoids.

9. Cardiac glycosides: Five ml of each extracts was treated with 2 ml of glacial acetic acid containing one drop of ferric chloride solution. This was underplayed with 1 ml of concentrated H₂SO₄. A brown ring of the interface indicates a deoxysugar characteristic of cardenolides. A violet ring may appear below the brow ring, while in acetic acid layer, a greenish ring may form just gradually throughout thin layer.

Preparation of aqueous extract:

100 g of the dried and powdered Tecoma Stans were extracted at room temperature with 500 ml aqueous solution for 72 h. extraction was done using the soxhlet apparatus briefly 100gm of powder steam was stored in a air sealed polyethylene bag & placed in soxhlet & extracted with absolute ethanol The extraction was done until the solvent in the soxhlet turned colourless. The extract was concentrated by recovering the solvent using the soxhlet apparatus until the extract became just pourable. It was poured into a beaker & this was then used for the analysis.¹⁴

Preparation of extracts:

The microorganism used in the study: Gram-negative E-coli, Gram-positive S-aureus and Nizer fungus Aspergillus were obtained from stock culture in the Department of Microbiology, J.M.V. Chandrapur.

Antimicrobial screening of extracts:

Susceptibility test were carried out. The modified agar well diffusion method to test the antimicrobial activity of the extracts. The medium employed was diagnostic sensitivity agar. The culture were prepared in triplicate and incubated at 37°C for 24 to 72 h. 0.2 ml of the broth culture of the test organism was put in a sterile Petri-dish and 18 ml of sterile molten diagnostic sensitivity agar, was added. Well were bored into the medium using 0.1 ml of the extracts. Streptomycin and Chloramphenicol were used as the standard antimicrobial agents at a concentration of 10 mcg/disk, 30 mcg/disk respectively. The plates were kept in sterilized inoculation chamber for 2 h to facilitate diffusion of the antimicrobial agents into the medium. The plates were then incubated at 37°C for 24 h and the diameter of zone of inhibition of microbial growth were measured in the plates in millimeters.¹⁵⁻¹⁶

6. Result:

Phytochemical screening of ethanol extracts of Tecoma Stans is shown in table 1. The susceptibility of test microorganism to the crude extracts of TecomaStans is shown in table 2.

Phytochemical tests of ethanol leaf extract of plant

Tecoma Stans leaves

Chemical Composition	Ethanol Extract
Alkaloid	Present
Tannine	Present
Anthroquinone	Absent
Glycoside	Absent
Reducing sugar	Absent
Saponine	Present
Flavonoid	Present
Terpenoid	Present
Cardiac glycoside	Present

Table-2.-Antimicrobial activity of leaf extract in ethanol,

1	Gram +ve s-aureus	Gram –ve E-coli
2	14mm	13mm

Conclusion

The qualitative analysis of extracts from ethyl acetate and leaf of TecomaStans showed the presence of photochemical constituents such as alkaloid, tannins, flavonoid,

terpenoid. The results are summarized in table 1. The above results indicates that, the leaf of plant investigated are rich in alkaloid, tannins, flavonoid, terpenoid. The Ethanol extracts have showed absence of anthraquinone, Glycoside, saponin, cardiac glycoside and reducing sugar. Extracts of leaf were tested against Gram positive S-aureus and gram negative E-coli. Extract also tested for antifungal activity against *Aspergillus Niger* and showed the inhibition of growth. Methanol were found to be highly sensitive against Gram positive S-aureus and gram negative E-coli (with zone of inhibition above 21 mm for gram +ve & 25mm for gram – ve means highly sensitive). Ethanol extract was showed more antimicrobial activity than standard antibiotics streptomycin and chloramphenicol. The inhibitory activity of these extract confirmed the potential use of the plant in the treatments of microbial induced ailments.¹⁷

The plant studied here can be seen as a potential source of useful drugs. Further studies are going on this plant in order to isolate, identify, characteristics and elucidate the structure of bioactive compounds.¹⁸

REFERENCES

1. Tapsell LC, Hemphill I, Cobiac L, et al. (August 2006) "Health benefits of herbs and spices: the past, the present, the future". *Med. J. Aust.* 185 (4suppl).
2. Altshuler JA, Casella SJ, Mackenzie TA, Curtis KM. The effect of cinnamon on A1C among adolescents with type 1 diabetes. *Diabetes Care.* 2007; 30(4): 813-6.
3. www.Pharmaceutical.org Aug 2013(2), 13-2.
4. Lovely Thakur. Identification and standardization of *Tecomastans (L.)* Through transverse section, photochemical investigation and powder characteristics determination of roots, *International Journal of pharmacy and pharmaceutical science*, 2012; (3) : 484-6.
5. Thangadurai D. Ethnomedical plants used as antidote for poisonous bites among the tribals of southern Western Ghats, India, 1998. National conference on Recent Trends spice medicinal plant Research, Calcutta, WB, India.
6. Das C, Mohanty A, Sahoo DC, Dash S. Wound healing potential of methanolic extract of *tecomastans* leaf. *Drug Invention Today*, 2010; 2: 373- 375.
7. Cook NC, Samman S. Flavonoids-chemistry, metabolism, cardioprotective effects and dietary source. *J. Nutr. Biochem* 1996; 7: 66-76.
8. Roedig-penman A, Gordon MH. Antioxidant properties of myricetin and quercetin in oil and emulsion. *J. Am. oil chem. Soc.* 1998; 75:169-180.
9. Zhang LC, Lin YM. Tannins from *Canarium album* with potent antioxidant activity. *J. Zhejiang University sci.* 2008; 9: 407-417.
10. Gulcin I, Oktay M, Kufrevioglu IO, Aslam A. Determination of antioxidant activity of lichen *Cetaria islandica (L.)*. *Ach. J. Ethnopharmacol.* 2004; 79:325-329.

11. Das C, Dash S, Sahoo DC, Mohantray A evaluation of methanolic bark extract of tecomastanslinn, for wound healing in albino rats, International Journal of pharmacy Technology, 2010; 2: 735-42.
12. Shapiro K, Gong WC et al. Natural products used for diabetes. J Am. Pharm. Assoc. 2002; 42: 217-226.
13. Constantino L, Raimondki L, pirisino R et al. Isolation and pharmagical activities of the Tecomaatans alkaloids. Farmaco.2003; 58: 781-785.
14. Marzouka M, Gamal-Eldeen A, Mohammed M, El sayedc M et al. Antiproliferative and antioxidant constituents from Tecomastans.Z. Nature Forsch. 2006; 61c: 783-791.
15. Alonso Castro A J, Zapata- Bustos R, Roma - yanezj, Camarillo - Ledesma P, Gomez-Sanchez M, salazar - olivo LA et al. The antidiabetic plant Tecomastans (L.) Juss EX Kunthe(Bignoniaceal) and TeucriumcubenseJacq (Lamiacear) induce the insulin resistant murine and human adipocytes.JEthnopharmacol. 2010;127:1-6.
16. PeltonJ(p964. A survey of the ecology of Tecomastams Butter uni Bot. Stand.14(2): 53:88.
17. Thirumal et al. 2013, Nume et al; 2014.
18. Arankumar et al .and Andrade - (etto,2015)

-----*****-----

“Economic Policy and Financial Zone Reforms in India: A Bird Eye view”

Dr. Prashant Vijaysing Patil (Assistant Professor)
Department of Commerce Dr. AGD Bendale Mahila Mahavidyalaya,
Jalgaon (Maharashtra)

A) ABSTRACT:-

Monetary coverage is thought to have both quick and long-time period outcomes. Whilst it generally impacts the real sector with lengthy and variable lags, financial coverage moves on economic markets, on the other hand, typically have crucial quick-run implications. Typical lags after which economic coverage decisions start to have an effect on the actual zone could range throughout nations. It's far, therefore, vital to understand the transmission mechanism of economic policy actions on monetary markets, expenses and output. Significant banks form their very own perspectives at the transmission mechanism primarily based on empirical proof, and their economic techniques and methods are designed, based on those perspectives. But, there can be full-size uncertainties in the transmission channels depending at the tiers of evolution of monetary markets and the character of propagation of shocks to the system.

The 4 financial transmission channels, which might be of situation to coverage makers are: the quantum channel, particularly referring to cash deliver and credit score; the interest charge channel; the alternate charge channel, and the asset charges channel. Monetary policy impulses beneath the quantum channel affect the real output and rate degree directly thru modifications in both reserve money, money inventory or credit aggregates. The remaining channels are essentially indirect as the policy impulses have an effect on real activities thru changes in either interest charges or the exchange charge or asset fees. Seeing that none of the channels of economic transmission operate in isolation, good sized feedbacks and interactions, want to be cautiously analyzed for a proper information of the transmission mechanism.

B) KEYWORDS:- Monetary Policy, Financial Sector Reforms, Banking.

C) INTRODUCTION:-

By using economic policy, we suggest coverage involved with modifications within the delivery of money. Problems connected with financial coverage are: objectives or dreams of the coverage, gadgets of monetary manipulate, its efficacy, implementation, intermediate target of the policy and many others. India 's financial coverage because the first plan duration changed into considered one of 'managed growth ' - this is, a coverage of ok financing of monetary boom ensuring reasonable charge stability. Thus, RBI helped the economic system to enlarge thru expansion of money and credit score and tried to check upward push in expenses thru economic and other manipulate measures. A moderate model of the liberalization system within the Indian economic system turned into initiated within the

mid-eighties. But, it lacked depth, coverage and self-maintaining individual. At some point of the fag end of the 1980's the financial system suffered a massive jolt with the eruption of a chief macro-economic disaster. It manifested to begin with within the form of foreign exchange disaster, after which debt and interest price issues. To satisfy the crisis India approached the world financial institution and the international monetary fund (IMF) for a large loan. For granting the mortgage, global financial institution and the IMF stipulated sure conditions. Considering India become in an important state of affairs, she general the situations of the sector bank and the IMF and then provided an instantaneous context for the realignment of the macro-financial basics, via a programme of monetary stabilization. With this end in view, India initiated the new economic policy in July 1991.

The package of economic reforms, which can be anticipated to have lengthy-term impact on the financial system, includes financial, monetary, monetary, and business and export-import (EXIM) area reforms. The reforms in economic and credit score policies aimed at slowing down financial expansion and thereby controlling inflation. The financial area reforms had been initiated at the recommendations of narasimham committee report. The first segment of reform started out with a reduction of statutory liquidity ratio (SLR) and cash reserve ratio (CRR) and authorized a degree of pliability to the banks within the rely of deposit hobby fees.

D) MEANING AND OBJECTIVES OF MONETARY POLICY:-

Meaning:

Monetary policy may either be defined in a broad or in a narrow sense. Defined in a broader sense, monetary policy not only includes monetary measures but also non-monetary measures which have monetary effects.

In this sense, monetary policy covers a wide range of policies and measures. It includes not only monetary measures which influence the cost and availability of money but also those non-monetary measures which influence monetary situations.

Thus, non-monetary measures such as control of prices or wages, physical control, budgetary measures, income policy measures, etc. would be included within the scope of monetary policy defined in broader sense in so far as their primary aim is to influence the monetary situation.

“Monetary policy refers to the credit control measures adopted by the central bank of a country”.

Objectives of Monetary Policy:

- 1) To examine the Price Stability.
- 2) To Prosper the Economic Growth.

- 3) To Maintain the Balance of payment.

E) WHAT HAS BEEN DONE:

What has been the primary goal of the overall financial reform system in india, or for that rely, everywhere? The primary goal needs to be the general acceleration of economic growth along with speedy elimination of poverty. The way to acquire these objectives will be the injection of competition in the economic system which will set off extra performance and productivity gains; and devoted efforts are had to construct ability via human useful resource development. After independence, annual in line with capita boom broke out of this long period of slumber and became in the range of one to at least one. 5 in keeping with cent for approximately 30 years or so until around 1980. After 1980 it expanded to approximately 3-4 consistent with cent, which became a major departure in our recorded records. In conjunction with this transformation, a good deal of latest questioning additionally passed off in terms of the strategy for destiny economic coverage. Because it took place, there was a full blown financial disaster at the end of the nineteen eighties: the stability of bills got here beneath excessive strain, and a realistic risk of sovereign default loomed over us; financial deficits had multiplied substantially over the eighties; and inflation began to creep as much as the past due young adults. These unfortunate trends centered our minds like in no way before: India has a proud history of never ever having defaulted on our worldwide objections; our monetary management has traditionally been conservative; and inflation seldom surpassed 10 in step with cent.

F) REVIEW OF LITERATURE:-

Monetary Policy in India

Policy Making Process:

Historically, the manner of monetary policy in India were largely inner with simplest the cease manufactured from moves being made public. A method of openness become initiated by using governor rangarajan and has been widened, deepened and intensified through governor jalan. The system has come to be pretty greater articulate, consultative and participative with external orientation, even as the inner work procedures have also been re-engineered to focus on technical evaluation, coordination, horizontal control, speedy responses and being marketplace savvy. The stance of financial coverage and the motive are communicated to the public in a selection of ways, the most critical being the once a year economic coverage declaration of governor jalan in April and the mid-time period overview in October. The statements have turn out to be over time extra analytical, at times introspective and loads more complicated. In addition, the statements consist of not simplest monetary coverage stance or measures however also institutional and structural aspects. The monetary measures are undertaken as and whilst the instances warrant, but the purpose for such measures is given inside the press launch and also statements made by means of governor and deputy governors until a deliberate decision is taken not to achieve this on a contemporaneous basis. The resources for appreciating the policy stance encompass several statutory and non-statutory guides, speeches and press releases. Of overdue, the RBI website has end up a very effective medium of conversation and it is rated by way of specialists as

one of the pleasant among relevant financial institution websites in content material, presentation and timeliness. The reserve financial institution's communications method and provision of records have facilitated behavior of policy in a more and more marketplace-orientated environment.

Changing Monetary Policy Framework:

Because the onset of the reforms technique, financial management in terms of framework and instruments has passed through enormous modifications, reflecting extensively the transition of the economy from a regulated to liberalized and deregulated regime. At the same time as the dual goals of monetary policy of retaining rate stability and ensuring availability of adequate credit to efficient sectors of the economic system to support boom have remained unchanged; the relative emphasis on both of those targets has numerous over the year relying on the situations. Reflecting the improvement of financial markets and the opening up of the economic system, the use of vast money as an intermediate target has been de-emphasized, but the increase in vast money (m³) is still used as an vital indicator of economic coverage. The composition of reserve cash has additionally modified with internet forex belongings currently accounting for almost one-half of. A more than one indicator approach was adopted in 1998-99, in which hobby charges or quotes of go back in exclusive markets (cash, capital and authority's securities markets) at the side of such records as on forex, credit prolonged by banks and monetary institutions, fiscal position, change, capital flows, inflation price, trade rate, refinancing and transactions in forex available on excessive frequency foundation have been juxtaposed with output facts for drawing coverage views. The sort of shift turned into sluggish and a logical outcome of measures taken over the reform length on the grounds that early nineties.

Transmission Mechanism:

The economic policy framework in India from the mid-nineteen eighties until 1997-98 can, by and big, be characterized as a financial focused on framework on the lines encouraged by using chakravarty committee (1985). Due to the reasonable stability of the cash demand feature, the once a year increase in wide cash m³ become used as an intermediate target of monetary policy to reap economic objectives. Financial control worried operating out a wide money boom thru the cash call for function that might be constant with projected GDP growth and a tolerable stage of inflation. In exercise, however, the monetary focused on method became used in a bendy way with a 'comments' from the trends in the real area.

Narasimham Committee Recommendations for Banking Sector Reforms:

The authorities of India, underneath the chairmanship of shri. M. Narasimham, an ex-governor of RBI, appointed the narasimham committee in April 1991. The committee examined all the elements relating to the structural business enterprise, features and procedures of economic gadget and submitted its file on November 16, 1991. The Committee had proposed wide ranging reforms for enhancing the economic viability of the banks,

increasing their autonomy from authority's guidelines, restructuring unviable banks, allowing a more entry of the personal area in banking, liberalizing the capital market, further improving the operational flexibility and competition among the economic institutions and putting in place of right supervisory gadget. In the contemporary financial (fy11), the Indian banking industry has needed to cope with tight economic policy and coffee liquidity. That is in spite of the economy predicted to grow at a wholesome pace of 8. 6% this economic. The significant financial institution raised hobby rates 7 instances, cumulatively increasing the repo rate (price at which banks borrow from the RBI) with the aid of 1. 75% and the reverse repo price (rate at which RBI borrows from banks) by using 2. 25%. But, with inflation nevertheless off RBI's target 7% for the cease of fy11, similarly fee hikes are nevertheless expected. Liquidity still stays a primary difficulty, with the level of tightness presently past RBI's comfort level.

The Financial Sector Reforms in India:

The objectives of the financial sector reform process in India initiated in the early 1990s were the following:

1. Elimination of financial repression that existed in advance.
2. Creation of an efficient, productive and profitable financial quarter industry.
3. Permitting rate discovery, specially by the marketplace dedication of interest costs that then help in green allocation of resources.
4. Offering operational and useful autonomy to establishments.
5. Preparing the economic device for increasing global competition.
6. Commencing the external zone in a calibrated fashion and
7. Promoting the preservation of monetary balance even in the face of home and external shocks.

As pointed out by former RBI governor YV Reddy, (21) the approach towards financial sector reforms in India is based on 'Pancha-sutra 'or five principles:

1. Careful and suitable sequencing of reform measures.
2. Creation of norms which might be collectively reinforcing
3. Advent of complementary reforms across sectors.
4. Improvement of economic establishments and
5. Improvement of monetary markets.

Some Critical Elements for Progress in Reform:

Despite problems in prioritizing the factors relevant for reform, a strive is made to say a few elements which gift themselves as critical in the light of enjoy gained thus far. First, as elaborated in governor jalan's current statements on monetary and credit policy, numerous legislative measures are had to permit similarly progress. These relate mainly, to possession, regulatory attention, development of financial markets, and financial disaster procedures. Some of the extreme shortcomings in the anticipated advantages of reform which include in credit delivery do need adjustments in criminal and incentive structures. In particular, there may be need to cognizance on discount of transaction charges in monetary activity, and improving monetary incentives. Excessive consequences in law, which includes criminal proceedings, won't be substitutes for increasing enforceability (i. E., probability of being caught, prosecuted, and punished appropriately and in a timely style). In regard to institutions, there may be need to truly differentiate features of owner, regulator, financial intermediary and market player, to replace the joint-circle of relative's approach that could be a legacy of the pre-reform framework.

Second, monetary empowerment seems to be essential for apparent motives. While the prevailing degree of financial deficit can be plausible, the headroom to be had for meeting unforeseen circumstances appears as an alternative restricted. The problem is extremely acute in regard to price range of states, which have extreme structural issues and their resolution is feasible most effective through expanded economic aid from valuable authority's steady with the financial soundness of relevant government. Some of the criminal reforms can also be vital for this cause and the link for further development inside the monetary region is obvious. Mainly, the nature of financial dominance does constrain the effectiveness of financial policy to meet unexpected contingencies in addition to preserve fee stability and comprise inflationary expectations.

Managing the Process of Reform:

Financial Sector Reform and Changes in Law:

Any reform has each public and personal dimensions, and preferably all members have to recognize the rising new realities, determine costs and advantages and make attempts to cope. Reform effects have to as a result, be related not most effective to public action however also several different elements. In public action itself, there can be prison, coverage and procedural elements which includes subordinate legislation and institutional modifications. There are possibilities of vast policy and procedural changes within a given prison framework and these want to be explored on account that changes in regulation are often difficult to get thru in any democratic process.

RBI has been articulating the need for appropriate adjustments in regulation, helping the authorities in the technique and has also been bringing about changes in the economic area without necessarily awaiting adjustments in regulation.

Hence, numerous legislative measures affecting possession of banks, IDBI, debt recuperation, law of non-banking financial agencies, foreign exchange transactions and cash market were completed. Those at the anvil include measures referring to monetary and price range control, public debt, deposit coverage, securitization and foreclosures, and prevention of money laundering. The time table for in addition legal reform, as diagnosed through numerous advisory organizations relate to rbi, banking regulations, companies, chartered accountant, income-tax, financial disaster, negotiable gadgets, contracts, unit agree with of India, and so on. 1/3, the reforms in the actual quarter are had to bring about structural modifications inside the economic system.

The liberalization of economic zone and of external area can offer impetus for in addition boom and in turn help speedier progress handiest whilst followed by reforms within the actual sector, especially in home trade. The behavior of the reserve financial institution of India 's monetary coverage within the nineteen nineties has fashioned and in flip, been formed by way of this system of monetary quarter reforms. The working technique of financial coverage needed to be comprehensively recast to enable the shift from direct to oblique monetary policy contraptions in consonance with the increasing market orientation of the financial system. Inside the wake of monetary zone reforms, we find that a regime switching has taken region within the RBI asset length in addition to within the size of its surplus. Moreover, the RBI balance sheet has become more obvious in keeping with worldwide accounting standards. Because the creation of financial region reforms, CRR and SLR charges were cut appreciably in a sequenced way. SLR has been reduced to the statutory minimum or 25 percentages, while CRR is currently at 6 percent.

Reduction in CRR:

Among the unrealized medium-term goals of reforms in economic policy, the maximum critical is discount inside the prescribed CRR for banks to its statutory minimal of 3. Zero in keeping with cent. The motion to a few. 0 per cent can be designed in 3 viable methods, viz., the traditional way of pre-announcing a time-table for reduction inside the CRR; lowering CRR as and whilst opportunities rise up as is being completed in recent years; and as a one-time discount from the existing level to 3. 0 per cent under a package of measures. Inside the initial years, the first technique changed into effective however had to be abandoned whilst the time-desk had to be disrupted to meet the eruption of world economic uncertainties and pressures on forex marketplace. Hence, the second technique of decreasing CRR when opportunities rise up has been adopted, and now it has been delivered all the way down to five. Five consistent with cent. But, if it's far felt that this approach takes an extended time and a compressed time-body is suited to expedite improvement of financial markets, it's far possible to contemplate a bundle of measures in this regard.

Tasks before the Reserve Bank:

Credit glide to agriculture and small- and medium-enterprise seems to be restricted causing concerns. There are substantial structural and procedural bottlenecks inside the present institutional installation for credit transport. The tempo of reforms in actual quarter,

particularly in assets rights and agriculture also impinge on the float of credit score in a deregulated surroundings. The patience of monetary deficit, with the blended deficit of the significant and country governments continuing to be high, draws attention to the sensitive inner and external stability.

Gains from Reform:

It has been possible to reduce the statutory preemption at the banking device. The coin's reserve ratio, which turned into the primary instrument of financial coverage, has been delivered down from 15. Zero consistent with cent in march 1991 to five. 5 consistent with cent through December 2001. The medium-term objective is to deliver down the CRR to its statutory minimum stage of three. 0 per cent inside a short period of time. Further, statutory liquidity ratio has been delivered down from 38. 5 per cent to its statutory minimum of 25. Zero per cent through October 1997. It has additionally been possible to deregulate and rationalize the hobby charge structure. Besides financial savings deposit, all other hobby fee regulations had been accomplished away with and banks have been given complete operational flexibility in figuring out their deposit and lending fees barring some regulations on export credit score and small borrowings. The commercial lending charges for prime borrowers of banks has fallen from an excessive of about sixteen. 5 per cent in march 1991 to around 10. Zero in line with cent by way of December 2001. In terms of monetary coverage signals, even as the bank price turned into dormant and seldom utilized in 1991, it's been made operationally powerful from 1997 and maintains to remain the fundamental signaling instrument. The financial institution charge has been introduced down from 12. Zero per cent in April 1997 to six. 5 in keeping with cent with the aid of December 2001. It's far envisaged that the laf charge could function across the bank fee, with a bendy corridor, as greater active operative tool for day-to-day liquidity control and steering short-time period interest fees. A contrasting characteristic within the positions between 1991 and 2001 is India's foreign exchange reserves. The economic and credit policy for 1991-ninety-two became formulated towards the historical past of a hard forex scenario. Over the length, external debt has been contained and short-term debt critically constrained, while reserves were built in a surroundings of liberalization of each current account and to a point capital account.

G) CONCLUSION:-

The conduct of monetary coverage in India might retain to contain the consistent rebalancing of targets in phrases of the relative significance assigned, the choice of instruments and running frameworks, and a search for a progressed information of the operating of the financial system and the channels via which monetary coverage operates.

What do we need to do? We want to make public provider prestigious again: now not for the exercising of electricity and authority, but for tackling demanding situations for efficient public service shipping. Maximum public provider delivery operations, together with the ones run by way of the civil carrier, need the injection of out of doors understanding

at distinct degrees. Each of our public authorities discourages lateral entry and therefore has a tendency to emerge as inward looking and suspicious of new ideas. Lateral access of outside experts would do a good deal to inject new energy or even public entrepreneurs. A theme jogging across specific sectors which have been discussed is the exploration and improvement of recent varieties of public private partnerships. It has to be understood that these aren't clean to foster. Exceptional sectors will need different sorts of partnerships. In education, for instance, the companions ought to nicely be non-income non-governmental corporations. In ports and airports, the partners could truly be earnings seeking personal groups.

H) REFERNCES:-

- 1) Y.V.Reddy (18 May 2005) “Banking Sectors Reforms in India: An Overview” at the Institute of Bankers of Pakistan, Karachi
- 2) Smitha T.H. (2010) “Impact of Monetary Policy on Indian Economy in the Post-Reform Period” at The Cochin University of Science and Technology, Kerala
- 3) Dr.Y.V.Reddy (April 2002) “Monetary and Financial Sector Reforms in India: A Practitioner's Perspective”Cornell University, USA
- 4) Dr.Y.V.Reddy (January 2002) “Parameters of Monetary Policy in India” at Madras School of Economics,Chennai
- 5) RAKESH MOHAN (December 2006) “Economics Reforms in India: Where are we and Where do we Go?”in Reserve Bank of India Bulletin, Mumbai

-----*****-----

“The Impact of Artificial Intelligence on Higher Education System in India, Amidst of the Covid-19 Pandemic.”

Dr. Varsha S. Sukhadeve,
Professor & Hod,
Department Of Management Studies &
Research Smt. L. R. T. College Of
Commerce, Akola.

Miss. Sneha Sheshrao Gawai, Faculty,
Department Of Management Studies &
Research Smt. L.R.T. College Of Commerce,
Akola.

Abstract:-

Due to the COVID-19 disease affecting almost everyone around the world, most of the society's daily tasks were disrupted. Social gatherings and migration were banned to lessen the risk of spread of the virus. The pandemic has also interrupted the traditional classes (face-to-face) and education was temporarily abrupt. Because of the pandemic, possible solutions and alternative are currently in study to solve the dilemma of the education system amidst of the global pandemic. This study focuses on how Artificial Intelligence can assist the education system amidst of the COVID-19 pandemic. It is believed that Artificial Intelligence will improve the education system especially in these times; the global dilemma requires us to utilize digital technology to resume classes through online. This study collected eight related literatures to determine the role of Artificial Intelligence in the Education system. These related studies focus on the interaction between Artificial Intelligence and Education. Meta-analysis was applied to these related studies as a statistical analysis to quantify and summarize the ideas and insights provided by the related journals. The result of the meta-analysis is depicted as forest plot which signifies the stand of the related studies on the role of the Artificial Intelligence. After the analysis, it is found out that Artificial Intelligence will play a significant role in Education; particularly digital technology will be used to pursue education amidst of COVID-19 pandemic. However, it will not replace human on administrating education; but rather, Artificial Intelligence will serve as a key player for the advancement of education with the use of digital technology.

The world is battling COVID-19 and economies across the globe have declared a lockdown. Work from home (WFH) has become the norm, especially for service organizations. Following government instructions, even the academic institutions had to shut down temporarily, affecting academic delivery. Thus, they had to find new alternatives to academic delivery, and virtual classes were the way forward. As colleges and universities have shuttered their physical campuses in the face of the spread of COVID-19, they have moved their courses to remote and online formats in rapid fashion. And that's prompted many to wonder what the ultimate impact this period of time may have on online learning in higher education. Based on the present situation, where individuals come to stand on online learning will depend on where they sit currently. That is, there will be both positive and negative impacts on the state of online learning in higher education. In the present paper, we attempted to study the impact of Covid-19 on the teaching-learning process in higher education. It is found that the gradual shift towards e-learning brings afloat few challenges such as

technology up gradation needs investments, Network connectivity, lack of training to handle e-learning issues and mindset of entire stakeholders should align towards a common goal.

The spread of pandemic Covid-19 has drastically disrupted every aspects of human life including education. It has created an unprecedented test on education. In many educational institutions around the world, campuses are closed and teaching-learning has moved online. Internationalization has slowed down considerably. In India, about 32 crore learners stopped to move schools/colleges and all educational activities brought to an end. Despite of all these challenges, the Higher Education Institutions (HEIs) have reacted positively and managed to ensure the continuity of teaching-learning, research and service to the society with some tools and techniques during the pandemic. This article highlights on major impacts of Covid-19 on HEIs in India. Some measures taken by HEIs and educational authorities of India to provide seamless educational services during the crisis are discussed. Due to Covid-19 pandemic, many new modes of learning, new perspectives, new trends are emerged and the same may continue as we go ahead to a new tomorrow. So, some of the post Covid-19 trends which may allow imagining new ways of teaching learning of higher education in India are outlined. Some fruitful suggestions are also pointed to carry out educational activities during the pandemic situation.

Keywords: -

Artificial Intelligence, COVID-19 Pandemic, New, Distance Learning, Online Classes, higher education, impact on India, post Covid-19, teaching-Learning Process, Impact on higher education.

Introduction

Novel Corona virus (COVID-19) pandemic has significantly disrupted every aspect of human life. As the COVID-19 spread across the globe, alarm bells are sounding in the education sector. The Covid- 19 pandemic has forced schools and colleges to shut down temporarily and is causing havoc in the education system. According to UNESCO report more than 157 crore students across 191 countries severely impacted by closure of educational institutions due to corona virus. The issue of the COVID-19 and its impact on higher education is an emergent focus of debate worldwide. Closing universities and cancelling classes have become a COVID-19 reality in many countries of the world, leading to enormous anxiety and uncertainty.

The current pandemic is not only seen affecting the health of the citizens in the country but is also seen hindering various industries and shaking them to their roots. The national lockdown and the ascending health crisis were striking the education of the students as well, with their universities being shut and their syllabi stranded, until the industry decided to initiate a revolution instead. Reinventing their radicals and making a conscious choice to grow even in the time of crisis, the universities decided to digitalize the sector. The educational reform in India in the COVID-19 era seems to be a live example of how need truly is the mother of invention or reinvention, in this scenario. Allowing educational institutions to adopt online learning and infuse a virtual study culture, the pandemic is already steering the sector forward with technological innovation and advancements.

The switch to online education has been ensuring that students suffer no loss of studies and their progress is being tracked simultaneously with timely evaluation. It is probably a first for India to experiment with the education system and make a paradigm shift to the virtual world, blending classrooms with online learning. Alchemizing education with technology and forming a collaborative strategy to tread ahead while providing online lectures will also enable the students to learn creatively. Boosting retention of the syllabus by using innovative technology, the universities are also engaging students to learn by choice and not just by their physical presence in a classroom. Furthermore, providing AI-enabled learning by universities as they offer diverse courses in association with other collaborations is only making the country envision a new tomorrow based on educational reforms.

The purpose of this research is to investigate the impact of COVID-19 on higher education. Efforts should be made identify and investigate the challenges that presently our higher education system is facing due to COVID-19 disruption. The opportunities will be explore for the future of higher education in the post-COVID-19 world.

On March 11, 2020 World Health Organization (WHO) declared Covid-19 as a pandemic. Covid-19 has affected more than 4.5 million peoples worldwide (WHO). In India, the first affected case of Covid-19 was detected on 30 January 2020 in the state of Kerala and the affected had a travel history from Wuhan, China (Wikipedia). In India, the first death was reported on March 12, 2020 and the nation observed Janta Curfew for a day on March 22, 2020. India again observed 14 hours Janta Curfew on March 24 to combat the Corona virus pandemic and assess the country's ability to fight the virus. Then, the 1st phase of lockdown was announced by the Prime Minister on March 25, 2020 for 21 days. Monitoring the effects of the virus, Indian Government has been extending the lockdown period in different phases and the lockdown 5.0 was declared on April 30 which is effective from 1st June to 30th June 2020. In all the phases of lockdown starting from lockdown1.0 to lockdown 5.0, the educational institutions throughout the nation have never got any relaxation to start their educational activities. Thus, pandemic Covid-19 impacted significantly on the education sector.

According to the UNESCO report, Covid-19 has affected nearly 68% of total world's student population as per the data taken during 1st week of June 2020. Outbreak of Covid-19 has impacted about 1.2 billion students and youths across the globe by school and university closures. Several other countries have also implemented localized closures impacting millions of additional learners. In India, more than 32 crores of students have been affected by the various restrictions and the nationwide lockdown for Covid-19 (Wikipedia). Most Governments around the world have temporarily closed educational institutions in an attempt to control the spread of the pandemic Covid-19. This worldwide closure has impacted drastically the world's student population.

Governments around the world are making efforts to diminish the immediate impact of closure of educational institutions particularly for more vulnerable and disadvantaged communities and trying to facilitate the continuity of education for all using different digital modes of learning. According to a survey report of the Ministry of Human Resource Development (MHRD), Government of India, conducted on higher education it was observed that there are 993 universities, 39931 Colleges and 10725 standalone institutions listed on their portal, which contribute to education (DNS Kumar, 2020). Even though the country has been adapting to the new-age learning, but there still lies an obstacle in achieving entire success as only 45 crore people of our total population of the country have access to the internet/e-learning. The people residing in rural areas are still very much deprived of the technologies and therefore hampering the cause of online education. The Covid-19 pandemic taught the entire society on how necessity is the mother of invention by allowing educational institutions to adopt online learning and introduce a virtual learning culture. The pandemic has been steering the education sector forward with technological innovation and advancements. The pandemic has significantly disrupted the higher education sector. A large number of Indian students who are enrolled in many Universities abroad, especially in worst affected countries are now leaving those countries and if the situation persists, in the long run, there will be a significant decline in the demand for international higher education also.

Review of Literature

UNESCO has estimated that around 1.26 billion children or 70 percent of children around the world have had their education interrupted because of the pandemic and a large number of these children are from what UNESCO calls the “low tech or no tech” phase, with India contributing 300 million of the 1.26 billion children.

Given this backdrop, Professor Sahana Murthy explained the context behind the surge of online education in India as the idea of “Emergency Remote Teaching”. She asserted, however, that there is a difference between emergency remote teaching and effective online learning. She explained that for online teaching, along with the requirement of tools such as online platforms, one needs access as well as trained teachers. She concluded her opening statement by emphasizing on the importance of changing the mindsets of the teachers as well as students since online teaching only limits to a through a face-to-face lens. One way in which this could be implemented is through the LCM Model, which focuses on a “learner-centric approach towards the designing and conducting of online courses.”

Dr. Shakila Shamsu shed light on the use of technology for education should not be seen as an outcome of the pandemic, but as an idea that has been continuing for several years. She corroborated this point by outlining the efforts of the National Mission on Education Through ICT which was a strong recommendation of the 11th five year plan. She explained how the Satellite Instructional Television Experiment in the 1970s and educational broadcasting that happened over the radio were ways in which technology was used in the field of education, giving “equitable access” to all those learning through those mediums. The Union HRD Ministry had launched a TV channel for students to take online courses and at present 15 million students is enrolled with it. It also launched a subsidiary direct-to-home channel in 2019, called Swayam Prabha. The number of viewers has been doubled compared

to its parent channel. She believed that the reason India is not able to transition swiftly from face-to-face education to remote learning is the lack of institutional preparedness and accessibility by students to the new mode of delivering classes. She also suggested that “higher education institutions should begin to construct an academic plan of action.” Therefore, there is a “need to guide institutions, faculty and students to repurpose e-content in a manner that fits into the curricula for achieving the desired learning objectives of that particular course”. She concluded her opening statements by saying that to reach a larger audience, it is essential content should be made available in regional languages.

Dr. Ashwin Fernandes pointed out that COVID-19 brought a “second wind to higher education in India.” He believed this is because of three main reasons. Firstly, the increased use of technology for various ideas, especially for education, has “instilled confidence for users” Secondly, India has tried to follow the footsteps of UK, US and UNESCO models of online education and lastly it depends on how both these factors “level the playing field for Indian universities.” Discussing the survey conducted by his organization which focused on whether India was ready for a digital transformation, he revealed that more than 80 percent of India’s population uses their mobile hotspot for accessing the internet. Out of which, 96 percent of students who used mobile hotspots to gain access to educational resources had problems with internet connectivity. This, according to him, could be happening because of the low cost of internet in India, as it led to the overloading of systems. He believed that India is currently in Stage 1 of the transition from face-to-face learning to online education, where classes have begun to be taken online. Stage 2 of this transition is where there is “100 percent course delivery online (assessment, grading)” and Stage 3 is where there is “complete delivery of course credit online (online degrees).” He concluded by suggesting that, for India to make an effective shift to online platforms for education, it needs to address the power supply issues as soon as it can, enable a shift in mindset towards online teaching and learning and conduct robust training for faculty and students on edu-tech tools.

Dr. V. Sridhar explained the “Taxonomy of Online Education”, which includes “Learning Management”, “Course Delivery”, “Assessment and Evaluation” and “Sync Course Conduct.” Agreeing with Dr. Fernandes on the overloading of network connections leading to the poor connectivity experienced by students in online education, he suggested a few potential solutions. Firstly, we should record for later reference and providing internet connectivity through DTH or cable networks or give internet connection through landline infrastructure. Another roadblock to online education is the monitoring of online assessment. In order to improve internet connection in remote areas, connections could be taken from cities or places with a possibility of higher internet connection and access.

According to Antonius Raghubsie, Head of Teaching and Cultural Centers in India, British Council, “During the virtual classes, we are ensuring that students can have an interactive experience with their teachers and classmates, similar to how British Council classroom experiences are. Additionally, there is a pool of exciting and interactive online learning resources to improve English grammar, vocabulary and build knowledge across subjects. From young learners to working professionals, anyone anywhere can access these resources, available free of cost.”

According to Market research report by Technavio, the online education market size in India is expected to grow by USD 14.33 billion during 2020-2024. The report also provides the market impact and new opportunities created due to the COVID-19 pandemic. The impact can be expected to be significant in the first quarter but gradually lessen in subsequent quarters-with a limited impact on the full-year economic growth.

High Internet penetration has led to the creation of an extensive customer base for companies operating in the e-learning market. As the traditional education system in India is insufficient in providing services to all the segments of the education and skill development market, learners are looking for alternative education sources, leading to the growth of the online education market in India. The country offers significant opportunities for players offering products or services based on digital platforms. For example, Bangalore-based BYJU'S, an Edtech company, launched its mobile app in 2015. This app has been downloaded by more than 6 million users across India. Hence, with the combined incremental penetration of the Internet and smart phones in the Indian economy, the user base for e-learning is expected to increase, thereby driving market growth.

Above Literature reveals that the education sector needs solutions from the access front, pedagogy angle, the teacher-training front and the collaboration angle to effectively tackle the problem of providing education through technology. There is also the need for more tech-savvy educational institutions to “handhold” lesser tech-savvy ones, putting in place a proper plan-of-action for students, teachers and institutions as well as the ensuring teacher training in the use of technology for education. Also, the institutions should collaborate to improve the quantity and quality of education provided through technology. The government must provide better internet connections to its citizens, while educational institutions must move on from just online classes to 100 percent online delivery and assessment and also complete online delivery of course credits. India should try and use the current opportunity to improve its education base with lower costs.

Objectives:-

Present study is based on Descriptive Research. Present research work is set to study following objectives.

1. To study the impact of COVID 19 in higher education in India.
2. To understand Challenges and Opportunities in higher education in India
3. To understand the teaching and learning process after COVID-19 from different stakeholders required data is collected from various reports of Government Agencies, Different Educational Apex body reports and websites. This study is restricted to Indian Higher Education Sector only.
4. Highlight the impact of Covid-19 on higher education sector.
5. Enlighten various emerging approaches of India for higher education.
6. Enlist post Covid-19 trends of Higher Educational Institutions.
7. Put few suggestions for continuing educational activities of Higher Educational Institutions facing the challenges created by Covid-19.

Impact of Covid-19 on Higher Education

Any change that is so disruptive is also likely to bring with it some new opportunities that will transform the higher education system worldwide and especially in a country like India which is planning to bring about a planned reform in this sector.

1. Digital Transformation of Education System

Due to the accelerated adoption of digital technology triggered by the lockdown, educational institutes, business houses, data management methods and online education solutions have been forced to work in tandem. Many educational institutes are considering this as an ideal time to experiment and install new technology to make education delivery possible and meaningful. In a move to not let the crisis hamper the curriculum, digital transformation has become a new norm with educational institutes across the country. Many are leveraging it as a chance to be more productive and efficient while developing innovative and improved professional skills through online learning and assessment.

2. Change in teaching and learning approach

Due to Covid 19, the adoption of technology in education has led to an unprecedented transformation from teacher-centric education towards student-centric education. Virtual classrooms and various online tools are helping to continue and enhance the engagement between the teacher and students as close to the classroom type experience. Going forward, smart classrooms are making everything possible from teachers and parent meetings to staff/management meetings, providing the necessary interactivity.

Virtual classrooms and various online tools today allow us to make the engagement between the teacher and students as close to a real, in-classroom like experience, as possible. Technology-based education makes the education system more transparent and equal. Digital education needs a balanced coordination between course content, educationists, technology and course-takers and it can only be successfully implemented with the availability of basic amenities like internet connectivity, availability and affordability of online systems, PCs, laptops, software, etc. Nonetheless, we can't deny the fact that here in such extreme situations; COVID-19 has only accelerated the adoption of technology to make quality education accessible to everyone.”

3. Use of e-learning platforms

Apart from government sponsored resources, there are other e-learning platforms such as ZOOM, Google Meet, and Webex which are interactive and can be accessed from home. These platforms allows educators to create online classes whereby they can store the course materials online; manage assignments, quizzes and exams; monitor due dates; grade results and provide students with feedback all in one place.

Similarly, Faculty members and students may do video/audio conferencing through Skype, whatsapp, Google Hangouts and other similar e-resources for discussion related to their course. There are numerous screen recording videos like Screen Hunter, Camtasia screen recorder, windows screen recorder, etc. Using these tools, teacher can make tutorial videos. Moodle is another option, which is an online platform with number of features for

conducting online examinations. It can create and store a question bank on the Moodle platform. The test time slot and time span can be set for the particular test with which we can test students. In these Platforms, the teaching faculty has to first add their students to the list and then upload their lectures, course material, audio instructions etc. Most of the students who are on the rolls of higher education institutions have smart phones and other devices irrespective of economic health in urban areas, so e-learning methods can hold ground till the virus is contained.

4. A change in the purpose of learning

The course of learning and the way curriculums are taught may change. Aspects that were once considered fundamental to education may be revised to largely accommodate life skills of the future. Not just careers, but residents of the future as well will require skills like resilience, adaptability, collaboration, communication, empathy, creativity and emotional intelligence. Learning in schools will have a new purpose, and it will be a major deviation from the information-focused education of today.

Opportunities in Covid 19

1. Rise in Blended Learning

Universities and colleges will shift to a model of blended learning where both face to face deliveries along with an online model will become a norm. This will require all teachers to become more technology savvy and go through some training to bring themselves to the level that would be required. New ways of delivery and assessments of learning outcomes will have to be adopted which opens immense opportunities for a major transformation in the area of curriculum development and pedagogy.

2. Learning management systems to be the new norm

A great opportunity will open up for those companies that have been developing and strengthening learning management systems for use by universities and colleges. This has the potential to grow at a very fast pace but will have to be priced appropriately for use by all institutions.

3. Improvement in learning material

There is a great opportunity for universities and colleges to start improving the quality of the learning material that is used in the teaching and learning process. Since blended learning will be the new format of learning there will be a push to find new ways to design and deliver quality content especially due to the fact that the use of learning management systems will bring about more openness and transparency in academics.

4. Rise in collaborative work

The teaching community to a large extent has been very insulated and more so in a country like India. There is a new opportunity where collaborative teaching and learning can take on new forms and can even be monetized. Faculty members/ teachers can deliver online courses to even students from competing institutions. Collaborations can also happen among faculty/teachers across the nation to benefit from each other.

A large number of academic meetings, seminars and conferences will move online and there is a possibility that some new form of an online conferencing platform will emerge as a business model. After all this, there is one certainty that we can envisage and that is going to change how higher education will operate globally and in India. India is not just going through a reform in the higher education sector, but now it will go through a major transformation in general.

Challenges in Higher Education

The COVID-19 pandemic scourging across the globe since late January is turning out to be an unprecedented challenge. The lockdown has not spared delivery of education either domestically or internationally. While institutions have moved to the virtual world, the related benefits provided by in classroom teaching beg to tag along. Following is a look at associated challenges within the higher education domain:

1. The midnight transition:

The lockdown has forced educational institutions to evolve their teaching methodologies from in-person lectures to e-Learning platforms almost overnight. Every stakeholder within the education domain has their task cut out for them. For students, homes have turned into schools while for parents they have turned into office cubicles. Institutions must train students to be more adaptable in their learning approach. Thus, institutions must emphasize on the importance of teaching their students life skills like creativity, collaboration, emotional intelligence and continuous learning. At the same time, daily assignments and interactive coursework must stave off the lethargy associated with staying indoors. Educators must rise up to the challenge.

2. Changing Role of Educators:

While in classrooms, a teacher can judge the involvement of students through their behavior and accordingly adjust the delivery of a lecture. On a virtual platform though, such benefits are nonexistent. Educators have to adapt against such shortcomings developing into their Achilles Heel. As Seth Godin once rightly claimed, ‘When things go digital, everything that can be measured, will get measured!’ The role of educators as effective knowledge dispensers is under scrutiny today more than ever before.

Educators must undergo regular training to ensure adequate optimization of their efforts to benefit students. Gaining regular insights on their lecture delivery, frequent assessments to gauge the effectiveness of student learning and their ability to interact with students through technology-based media are key metrics every educator must focus upon. Thanks to the virtual platforms, today’s educators can be accessible globally.

3. E-Learning platforms:

Institutions have to quickly shortlist the eLearning platforms that fulfill their needs. The Edu Tech space, ZOOM has witnessed phenomenal personalization and growth in recent months. Learning Management Systems have been a part of the student learning process since the early 2000s. This has allowed the smooth transition of our students into the

eLearning phase. Additionally, recent months have seen a rise in the number of students taking up online certifications in order to bolster their profiles.

4. Passive learning by students:

The sudden shift to online learning without any planning especially in countries like India where the backbone for online learning was not ready and the curriculum was not designed for such a format. It has created the risk of most of our students becoming passive learners and they seem to be losing interest due to low levels of attention span. Added to this is that we may be leaving a large proportion of the student population untouched due to the digital divide that is part of many developing nations including India.

5. Administrative concerns:

The biggest losers (if I may call them so) in the current pandemic are students in the final year of their studies. By December 2019, most had earned a well-deserved internship/job offer. Unfortunately, this pandemic has cast a shadow on their post studies situation. It is disheartening to read the related posts from such students on LinkedIn. Companies have gone into a huddle. Some of them have frozen the recruitment process.

6. Access of Internet at remote places

Even though the country has been adapting to the new-age learning, but there still lies an obstacle in making the endeavors entirely successful. What still remains intact is that only 45 crore people of our total population of the country have access to the internet and thus to e-learning. The people residing in rural areas are still very much deprived of the latest advancements and therefore hampering the cause of online learning. Now, virtual classrooms are not only dependent on e-lectures but also require one to have access to the e-content and online study material, practice sheets etc. as well. And that's where we lag behind as India is not fully equipped to make education reach all corners of the nation via digital platforms or online classrooms.

The students who aren't privileged like the others will be held back due to the current re sort and there is no denying that. But universities and the government of India are relentlessly trying to come up with a solution to resolve this problem.

Role of Government

In response to the challenge of colleges and universities being shut, central government, state governments and private players have come up with various initiatives to support and benefit the students. Ever since the lockdown started, the government has taken numerous measures to ensure that the impact of the crisis on education is the least.

They initiated and directed to use numerous online platforms effectively by engaging students with online learning through Information and Communication technology techniques. The Government of India through its Human Resource Development Ministry and diverse departments working under it are bringing out numerous initiatives. The University Grants Commission and its Inter University Centers (IUC) - Informational and Library Network (INFLIBNET) and Consortium for educational Communication (CEC) are part of this network. These platforms can be accessed by teacher, students and researchers.

The UGC recommended that universities develop virtual classroom and videoconference facilities, give staff training in the systems and upload materials to websites, with the aim of shifting about 25 per cent of syllabi online. The UGC also urged flexibility in modes of conducting exams, which could be done in - person or online. Assessments could be based half on various evaluations and half on the previous semester's performance.

The Government is not leaving any stone unturned for arranging/ scheduling study material via various platforms. To help students continue their learning during the pandemic, various e-learning portals and apps have been launched by the government and education bodies such SWAYAM, MOOC (Massive Open Online Courses), E-Pathsala, SWAMPABHA, e-SHODH SINDHU etc.

Teaching and Learning After COVID-19 For Institutes/ Universities

1 Fundamental structural changes should be made in the curriculum/syllabi and programmes should be popularized to attract students across the countries. Skill development should be part of the curriculum in Engineering and science degree programmes. This will create future entrepreneurs. This is one way to beat unemployment and increase business skills amongst the youth.

2 Online examinations, Online open book examination, viva-voce through video conferencing, online meetings, once were a myth for class education but now it has in discussion for a mass education as well.

3 Future educational model would be a blend of classroom teaching + hands on experience + online learning. Similarly online platforms will help for concurrent evaluation of students and hopefully university evaluation as well.

- well.
- 4 Every university will have its e-learning platforms like Swayam.
- 5 B-Schools are supposed to be residential schools. Now without spending in physical infrastructure, it is possible by investing in technology. Let every student have at least a tab with her.

For Teachers:-

1. Students and faculty got introduced with different online platforms which hopefully remain in use in future also. The format of time table would change to 24 x 7 teaching learning.
2. 24 x 7 may help to strengthen bonding between faculty and students. This will help better understanding of students.
3. Flexi-time for faculty as well as for students is possible which may help in maintaining work life balance.
4. The faculty should establish themselves as “competent” individuals who can deliver what the students expect. To establish faculty should be active in research and research publications and gain experience /skills in online teaching.

For Students

1. Choice based credit system is now within reach. Students don't need to travel but join online classes.
2. Sharing expert faculty lectures to the students at university, national and international level is possible.
3. Students can attend lectures from guests; professional from any corner of the world through video conferencing is within reach.
4. A student living in the interior of the country can master a course on AI or big data without paying a considerable fee. Indeed, over the next few years, the number of students who get an education online will grow considerably,"

This pandemic busted comfort zone of faculty and Institutes. And a new quest of survival begins in education era.

Conclusion

Post Covid-19 is an opportunity to transform the higher education system. Institutes/ universities should utilize this opportunity to transform itself. Curriculum design, collaborations, skill development and faculty involvement all should focus on internationalizing higher education. Also, this is the right time to strengthen online education to be prepared for any future pandemic situations.

The entire education system has to undergo changes with the active involvement of faculty. The tremendous use of technology in teaching amidst crisis will lead to a new era in the education sector wherein the best of faculty will be available from across the globe to students. Quality of faculty, quality of IT infrastructure and familiarization of the faculty with digital teaching technologies are important parameters foreseen in the future. There is no doubt that the crisis has accelerated the adoption of technologies to deliver education and will help strengthen the country's digital learning infrastructure in the long run. "The impact of COVID-19 will remain for years, if not longer. The new normal will be that significantly larger numbers of students will attend classes from home. While this trend was already on the uptick, it will receive a massive impetus because of COVID-19.

Students who learn in virtual classrooms will find that their learning experience is as good as or maybe even better than that of students who sit in classes. The hugely transformative power of virtual classrooms is their ability to bring an endless number of courses to students' doorsteps. COVID-19 has struck our education system like a lightning bolt and shaken it to its core. Just as the First Industrial Revolution forged today's system of education, we can expect a different kind of educational model to emerge from COVID-19.

References

1. <https://www.orfonline.org/research/online-school-education-in-india-during-covid-19-66517/27/05/2020/8.15hrs>
2. Andersen, S C, and H S Nielsen (2019), "Learning from Performance Information", Journal of Public Administration Research and Theory.

3. <http://www.indianjournalofmanagement.com/index.php/pijom/article/view/151825/27/05/2006.25hrs> Alqurashi, E. (2018). Predicting student satisfaction and perceived learning with online learning environments.
4. *Journal of Distance Education*, 40(1), 133-148.
5. https://www.iau-aiu.net/IMG/pdf/covid-19_and_he_resources.pdf//27/05/2020/8.15hrs
6. <https://voxeu.org/article/impact-covid-19-education/28/05/2020/11hrs>
7. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/28/05/2020/11hrs>
8. <https://www.businesswire.com/news/home/20200525005226/en/Research-Report-COVID-19-Forecasts-Online-Education>
9. Andrea, K, Holz, EM, Sellers, EW, Vaughan, TM. (2015). Toward independent home use of brain-computer interfaces: a decision algorithm for selection of potential end-users. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 96(3), S27– S32. doi:10.1016/j.apmr.2014.03.036.
10. Andrews, S, Bare, L, Bentley, P, Goedegebuure, L, Pugsley, C, Rance, B (2016). Contingent academic employment in Australian universities. Melbourne: LH Martin Institute. <http://www.lhmartininstitute.edu.au/documents/publications/2016-contingent-academic-employment-in-australian-universities-updatedapr16.pdf>. Accessed 26 Aug 2017. Bayne, S. (2015). Teacherbot: interventions in automated teaching. *Teaching in Higher Education*, 20(4). doi:10.1080/13562517.2015.1020783.
11. Bostrom, N. (2006). AI set to exceed human brain power. *CNN Science & Space*. <http://edition.cnn.com/2006/TECH/science/07/24/ai.bostrom/>. Accessed 10 Mar 2017.
12. Bostrom, N, & Yudkowsky, E (2011). The ethics of artificial intelligence. In K Frankish, WM Ransey (Eds.), *Cambridge handbook of artificial intelligence*, (pp. 316–334). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
13. Botrel, L, Holz, EM, Kübler, A. (2015). Brain painting V2: evaluation of P300-based brain-computer interface for creative expression by an end-user following the user-centered design. *Brain-Computer Interfaces*, 2(2–3),1–15.
14. Chen, X, Wang, Y, Nakanishi, M, Gao, X, Jung, TP, Gao, S. (2015). High-speed spelling with a noninvasive brain– computer interface. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(44), E6058–E6067.
15. De Lange, C. (2015). Welcome to the bionic dawn. *New Scientist*, 227(3032), 24–25.
16. Deakin University (2014). IBM Watson now powering Deakin. A new partnership that aims to exceed students’ needs. <http://archive.li/kEnXm> . Accessed 30 Oct 2016.
17. DFKI (2015). *Intelligent Solutions for the Knowledge Society*. The German Research Center for Artificial Intelligence.
18. http://www.dfki.de/web?set_language=en&cl=en. Accessed 22 Nov 2016.
19. Diss, K. (2015). Driverless trucks move iron ore at automated Rio Tinto mines ABC, October
20. <http://www.abc.net.au/news/2015-10-18/rio-tinto-opens-worlds-first-automated-mine/6863814>. Accessed 9 Apr 2017.
21. Gallagher, P. (2015). The University of Warwick launches new department to employ all temporary or fixed-term teaching staff. *The Independent*, 24 September 2015. <http://www.independent.co.uk/news/education/educationnews/the-university-of->

- warwick launches-new-department-to-employ-all-temporary-or-fixed-term-teaching-10160384.html. Accessed 1 May 2017.
22. Gibney, E. (2017). Google secretly tested AI bot. *Nature*, 541(7636), 142. <https://doi.org/10.1038/nature.2017.21253>.
 23. González, VM, Robbes, R, Góngora, G, Medina, S (2015). Measuring concentration while programming with low-cost BCI devices: differences between debugging and creativity tasks. In *Foundations of augmented cognition*, (pp. 605–615). Los Angeles, CA: Springer International Publishing.
 24. Grove, J. (2015). TeachHigher ‘disbanded’ ahead of campus protest. *Times Higher Education*, 2 June 2015. <https://www.timeshighereducation.com/news/teachhigher-disbanded-ahead-campus-protest>. Accessed 28 Apr 2017.
 25. Hillier, P., Wright, B. and Damen, P. (2015). Readiness for self-driving vehicles in Australia. <http://advi.org.au/wp-content/uploads/2016/04/Workshop-Report-Readiness-for-Self-Driving-Vehicles-in-Australia.pdf>. Accessed 17 May 2017.
 26. Kübler, A, Holz, EM, Sellers, EW, Vaughan, TM. (2015). Toward independent home use of brain-computer interfaces: a decision algorithm for selection of potential end-users. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 96(3), S27–S32.
 27. Lazarus, SS, Thurlow, ML, Lail, KE, Christensen, L. (2008). A longitudinal analysis of state accommodations policies: twelve years of change, 1993-2005. *The Journal Of Special Education*, 43(2), 67–80. doi:10.1177/0022466907313524.
 28. Luckin, R. (2017). Towards artificial intelligence-based assessment systems. *Nature Human Behaviour*, 1(0028). doi: 10. 1038/s41562-016-0028.
 29. Maderer, J. (2016). Artificial intelligence course creates AI teaching assistant. *Georgia Tech News Center*, 9 May 2016. <http://www.news.gatech.edu/2016/05/09/artificial-intelligence-course-creates-ai-teaching-assistant>. Accessed 28 Aug 2017.
 30. Mason, J, Khan, K, Smith, S (2016). Literate, numerate, discriminate realigning 21st century skills. In W Chen et al. (Eds.),
 31. *Proceedings of the 24th international conference on computers in education*, (pp. 609–614). Mumbai: Asia-Pacific Society for Computers in Education.
 32. Mitcham, C (2005). *Encyclopedia of science, technology, and ethics*. Detroit: Macmillan Reference USA.
 33. Neven, H. (2015). When can quantum annealing win? *Google Research Blog*, 8 December 2015. <http://googleresearch.blogspot.com.au/2015/12/when-can-quantum-annealing-win.html>. Accessed 30 Dec 2016.

-----*****-----

“Functions and Recent Trends of Human Resource Management (HRM) in the field of Education”

Mr. Vasudev N. Joshi

(Research Scholar)

L.R.T. College of Commerce, Akola (M.S.)

Prin. Dr. Shriprabhu G. Chapke

L.R.T. College of Commerce,

Akola (M.S.)

ABSTRACT

There is a close relationship between Human Resource Management and the field of Education. HRM is of core importance in every organization or in enterprise. The HRM solely depends on employee's morals and efficiency. If we have a good HRM system, we can strongly improve our educational system. In the field of education, HRM plays a very important role. So, we should develop our HRM and Human Resource strategies with regard to such system. We know that these both go hand in hand, we also know that the time we should emphasize on the humanistic materials such as, motivation, recruitment, teaching, payment, promotion, etc. or the steps in HRM process that we should apply to have strong bond between the giver and the receiver that is employer and employee. But the question arises is how can we do this? We can provide some indicators that helps in managing the basic relationship of both.

Keywords : Human Resource Management, Educational System, Staff Maintenance.

Meaning of HRM :

Human resource management is a process of bringing people and organizations together so that the goals of each other are met. There is a paradigm shift in the role of HR manager from that of a ‘protector and screener’ to that of a planner and ‘change agent’. Personnel directors are the new corporate heroes. The name of the game in today’s business is PERSONNEL. Popularly referred to as ‘Personnel’, the term has evolved in title, if not in fact, through a transition to Employee Relations to Human Resources and in newer, hipper organizations to titles like People and Culture. Over the years, highly skilled and knowledge-based jobs are increasing while low skilled jobs are decreasing. This calls for future skill mapping through proper HRM initiatives. HRM also goes hand in hand with the field of Education and it helps in bringing the greater outcome of the bond within a specified organization.

Human Resource Management (HRM or HR) is the strategic approach to the effective management of people in a company or organization in such a way that they help their business gain a competitive advantage. It is designed to maximize employee performance in service of an employer's strategic objectives. Human resource management is primarily concerned with the management of people within organizations, focusing on policies and systems.

The organization is able to achieve success through people and this purpose is solved by human resources (HR). The HR professional manages the human capital for implementing

policies as well as human processes in the organizations. They are specialized in finding, recruiting, training, and developing employees, as well as maintaining employee relations or benefits. Training and development of professionals ensure that employees are trained and have continuous development.

HRM deals with the ideas concerned with the behavioural patterns of the and ethics which not only deals in the constructive dealing of the HR but also give a varied sense of belief through which each and every organization goes some structural changes. The human capital that has to be invested brings about recreational changes and can be identified with the distinguished effects. HRM in the field of education proves vital and varied with the process of selection, recruitment, appointment and actual job work. HRM to its core belief is giving human structure to an organization. Human structure is not only feasible to that said organization but also to the social activity of the organization. Thus, HRM is man management of an organization and can be given in the field of business management. The collective activity of all the human resource in an organization which is carried out for say earning profit or not earning profit can be said as human resource management.

Human Resource Management in Education

Human resource management in education is very important and toy with it would result in jeopardy. This is because education personnel's are the major instrument for achieving educational goals and consequently, national development. Human resources are the key to rapid socio-economic development and efficient service delivery. Every educational system at every level depends heavily on the human resources for execution of its program. The function of human resource management in education includes staff maintenance, staff relations, staff development, procurement of staff and job performance reward. Education should be made attractive by creating conducive atmosphere for teachers. Every educational system at every level depends heavily on the human resources for execution of its program. Teachers are the critical resources for effective implementation and realization of the educational policies and objectives at the practical level of classroom. Maintaining and improving educational standards is only possible through teachers. Teachers therefore are the most indispensable entity in the school. It should be noted that the major premise of human resources management in education is that the end results of the educative process will be determined by the effectiveness of the teachers who facilitate learning for self-actualization and national development.

Functions of Human Resources Management in Education :

Human resource management in education deals in the set of practices and methods of integrating and maintaining the teaching staff in the school/colleges so that the school/colleges can achieve their purpose and as well as meet the goals for which they were established. It is the motivation and co-ordination of the activities and effort of the teachers in school/colleges in order to obtain maximum output from them and consequently achieve the goals of education optimally. The functions include the following:

1. Maintenance of staff
2. Relations between staff

3. Development of staff

4. Recruitment of staff

5. Job Performance/ reward

Maintenance of staff :

This concern makes the work environment not only conducive for workers but also includes pertinent practices; promotion and transfer, motivation, staff safety, security and health services. It is pertinent that educational establishments have sound policies in respect of staff transfer and promotion to ensure that justice and fairness prevail in dealing with staff.

Relations between staff :

Good communication network is must in the school/colleges to enable workers to be constantly informed of the progress being made in the school/colleges. Workers should be given consideration or encouraged to participate in planning and decision making in the school/colleges. Workers should be encourage by recognizing the staff as human beings with feelings, interest, needs and emotions and treating them as such with fairness and respect.

Development of staff :

The success of educational organization hinges on the strength and quality of the staff members. Development of Staff is the process of appraising staff performances and identifying their key skills and competence that need development or training to improve their skills for better performance. It involves providing development program and training courses that are suitable for the programme. There is a need to change and develop training courses to improve and to grow in competence. This can be done through in-service training, conference, workshop and seminars.

Recruitment of staff :

Recruitment and selection of human resource is the primary function, by which educational institutions gets the best personnel to interpret and implement the curriculum programmes. Staffing of schools is a job performed by the ministry of education through its agencies in the federal and state government. Procurement of staff in education deals with obtaining people with appropriate and necessary skills, abilities, knowledge and experience to fill the vacant teaching the vacant teaching posts in schools/colleges.

Job Performance / Rewards :

Rewards or performance appraisal involves the design and administration of rewards for jobs performed efficiently. It is very important that management, ministry of education and its agencies take the issue of reward system very seriously. Staff performance would increase substantially if they are adequately compensated according to the quality and quantity of work done Job.

Hence, the above given are all the primary functions of the HR in the field of education. To fulfill all the basic needs of the organization there needs to cater to this attribute and apply the basic level of applied science.

Recent Trends of Human Resource Management in the Educational sphere :

Human resource or say HR has a great importance in each and every sphere of any organization and it tends to fill the gap between actual reaching of the person and the work that is to be completed. HR not only complies with the human tendency or human effort of the organization but also satisfies the basic workforce that is needed to be completed. To learn some of the basic trends that are set in the HR in the educational field which leads to efficient running of the institution we need to first understand the recent trends of Human Resource:

1. To inspire work force
2. To making work done in efficient manner.
3. To engage employees.
4. To set the standards of the work done.
5. Employee satisfaction.
6. The compliance of the rules regarding the work done.
7. To provide proper knowledge to employees regarding the work.
8. To acquire proper management skills.

To inspire work force-

Working force of an organization is that set of class of human resource through which one needs to get the work done. In order to carry out the smooth/ efficient functioning of the institution, there is need to inspire the working force or the working class to assure that all the work carried out is in right direction and is beneficial for the institution. Through inspiration, the working class gets more enthusiastic and determined towards that is to be carried out or work to be performed. Inspiration works as a medicine which gives true value to the work that is to be performed by the working force through which functioning attributes are carried in the future life of the organization. Thus, inspiring work force is needed in the organization.

To do the work in an efficient manner-

Working in any institution is the basic function of the HR. The work that is to be done should be conducted in proper and efficient manner which saves time and also saves energy that is utilized among the work force. The work that is done should be carried out in time through which all the essential time is saved and more work is carried out in less which saves time and money. Efficient working conditions should be the core quality in efficient working of the organization. Hence, the work done should be done in efficient manner.

To engage employees-

Employees are the backbone of any organization, without employees an institution is totally messed up. Employees are an essential part of upbringing of any institution. This also

requires the employee's engagement or their segmentation. Working according to skill or allotment of work according to their best suited talent is also an important aspect of engaging of employees. Employees should also be given best working conditions to get maximum output through them. Thus, engaging of employees is also one best format to have a combined effort.

To set the standards of the work done-

Setting of standards of the work that is to be done is also equally important in the HR. The HR deals with the quality of the working standards and it also generates the combined effort to be of all the workforce through which the working standard improves. Thus, the working standard should also be attributed in the human resource of the work done in an organization.

Employee satisfaction-

Satisfaction regarding the work that is to be done by the employees plays a vital role in educational field as so that they should be morally very ethical and the behavior should also conduct to the satisfaction of the employees. Employees give their best effort when they are satisfied by their own work. Thus, satisfaction of employees is also very necessary in human resource.

The compliance of the rules regarding the work that is to be done-

Complying of the rules regarding the work that is to be done in an organization is also very important in an organization. The set of rules should be followed and they should also be properly compiled so that no problem arises regarding the work that is to be done. Thus, following of the rules is also an attribute of human resource.

To provide proper knowledge to employees regarding the work-

Proper knowledge to employees is most important part in the functioning of the HR in the educational field. Without proper knowledge the employees cannot do the work in the said manner and the feasibility required regarding the work that is done is not attained. Thus, there should be proper knowledge of the work that is to be done required in the HR in the field of education.

To acquire proper management skills-

Acquiring proper management skills is also required by HR in the field of education. To do the work that is allotted in the given time, to do the work in the given amount of money, to provide best possible results is all that is to be learned in the HR in the field of education. Thus, acquiring proper management skills is also important in the field of education. Thus, the above given are the recent trends of HR in the field of education.

CONCLUSION:

The importance of Human Resource factors in the field education is the most governing factor which when applied to the knowledge of the HR comes in with some essential

functions as well as some trends that are to be followed which provides benefit to the employees of the organization. Thus, to ensure that all the functioning in an organization to continue in a smooth manner one needs to be more focused and self reliant in providing the best possible outcome. Hence, the functions and recent trends contribute to the HR in the field of education.

REFERENCES:

1. Human Resource management – Reymond, A.Noë 2005.
2. Human Resource Management – Dr. E. Saadat 2005.
3. www.google.com
4. www.wikipedia.com

-----*****-----

Alternative 1,2,3-triazole derivative ligand for the click Chemistry

V. B. GOPULA, (Assistant Professor)

Department of Chemistry, Anandibai Raorane Arts, Commerce and Science College,
Vaibhavwadi, Dist. Sindhudurg

Abstract

Easily available, inexpensive and highly stable 1,2,3-triazole derivative ligand, exhibit increase in rate of copper catalyzed azide-alkyne cycloaddition to give varied 1,4-disubstituted 1,2,3-triazoles in moderate to high yields under mild conditions.

Keywords: Click Chemistry, azide, alkyne, ligand, 1,2,3-triazole

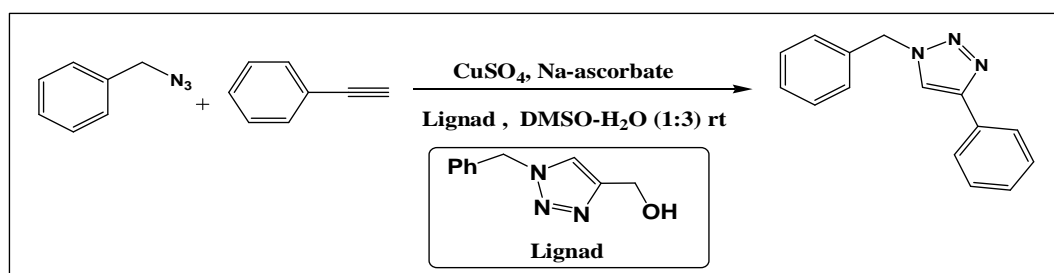
Introduction

N-Heterocyclic compounds having 1,2,3-triazole rings found to have a very wide range of applications in the field of synthetic, medicinal and material chemistry.¹ The Huisgen² first of all exposed the 1,3-dipolar cycloaddition of azides to terminal or internal alkynes to form 1,4-disubstituted-1,2,3-triazoles. Following the pioneering work by Huisgen², Sharpless³ defined what makes a click reaction "as one that is wide in scope and easy to perform, uses only readily available reagents and provide high to quantitative yields. The synthesis of 1,2,3-triazoles by the classical Huisgen 1,3-dipolar cycloaddition of azides with alkynes under thermal conditions has not been applied much in organic synthesis due to the poor regioselectivity, low chemical yield and elevated temperatures.² Since the inception of independent discovery by groups of Sharpless³ and Meldal⁴ in 2002 that copper(I) catalyses the 1,3-dipolar cycloaddition of azides and alkynes (CuAAC) to form 1,4-disubstituted triazoles regioselectivity, within a decade CuAAC has emerged as one of the most powerful paradigms in drug discovery, synthesis and material science⁵. The improvement of selective, stable and tunable transition metal catalysts by using the properties of ligand such as steric bulk and electronic effect has become vital and demanding research area in modern chemical research. The prominent role of a ligand in the rate acceleration of CuAAC is now well established as it not only stabilizes the oxidation state of Cu (I) but shown to increase and modulate its reactivity by providing the effective concentration through the catalytic cycle.⁶ Recently, the various ligands tested for to sponsor the rate acceleration of CuAAC. The Sharpless's group initially reported that polytriazolylamine (TBTA)⁷ assists reaction rate at low catalyst loadings. The other ligands comprise sulfide ligands,⁸ histidine and benzimidazole derivatives,^{9,10} pyridine-phosphinimine,¹¹ bisoxazoline-pyridine (pybox) ligands,¹² phosphites,¹³ phosphinite and phosphonite.¹⁴ Though some of these ligands proved to be highly effective for rate acceleration, many of them suffer from the limitations such as high copper and ligand loading,⁷ and high temperature,¹⁶.

The 1, 2, 3-triazoles could be readily synthesized via CuAAC reaction, they are extremely stable and inexpensive. Moreover, the 1,2,3-triazole have been reported to be highly effective ligands for many transition and late transition metal complexes¹⁷. The plethora of

methods has been reported in the literature for copper catalyzed [3+2] cycloaddition of azide and alkyne (CuAAC). Though some of these ligands proved to be very active for increasing rate, on the other hand many of them suffer from the limitations such as high copper ligand loading⁸, high temperature¹⁵, long reaction time, high cost and lack of tunability. In addition, the applicability of one the most capable ligands in CuAAC, NHC carbene, has been restricted by their challenging synthetic routes. However, the efforts focused on developing more efficient catalytic system for CuAAC still continued challenge, particularly, from the perspective of one of the fundamental principles of “Click” chemistry. Therefore, the development an efficient, further economical protocol for copper catalyzed [3+2] cycloaddition of azide and alkyne (CuAAC) is extremely desired.

In the current work, we report the substituted 1,2,3-triazoles that is (1-benzyl-1H-1,2,3-triazol-4-yl) methanol used as ligands in this work were prepared themselves by click chemistry (CuAAC). This ligand was prepared in our previous work¹⁸; we want to see its enhancing rate in CuAAC. The DMSO-water system was chosen intentionally as it was previously proved to be most effective solvent system for rate acceleration of CuAAC¹⁶.

Scheme-1

Initially, model reaction **Scheme-1**, was carried out using this ligand as shown in our results table.1

Table-1 Effect of copper, ligand and azide-alkyne ratio on model reaction^a

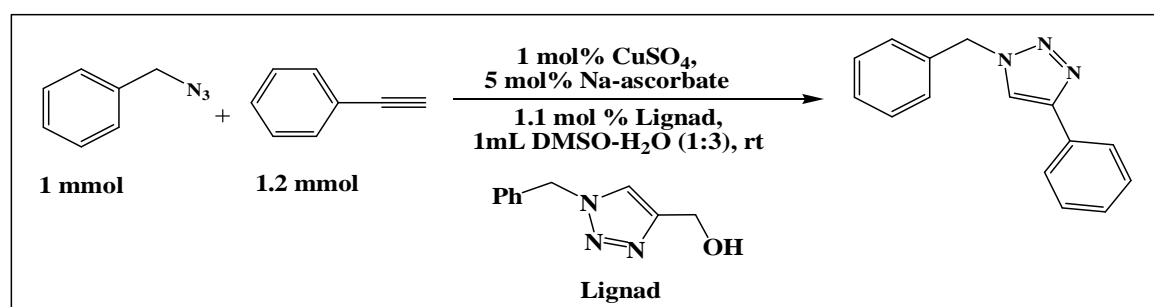
Entry	Copper (II): Ligand (mol%)	Azide:Alkyne Ratio	Time (h)	Yield (%) ^b
01	1:0	1:1.2	24	70
02	0:1	1:1.2	24	00
03	1:1	1:1.2	08	81
04	1:1.1	1:1.2	08	86
05	1:1.1	1:1.2	04	70
06	1:1.1	1:2	04	87
07	1:0	1:1.2	04	40

^a 0.4 mmol of azide, 0.48 mmol of alkyne (1.2 equiv.), CuSO₄ and 5.0 mol % Sodium Ascorbate in the presence of ligand in 1ml of DMSO-H₂O (1:3) at room temperature

^b Isolated yields by column chromatography.

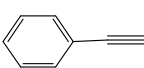
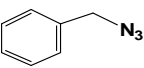
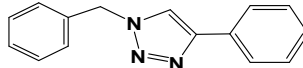
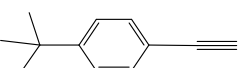
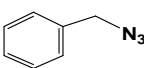
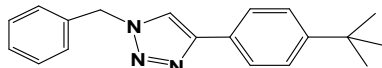
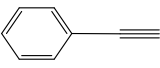
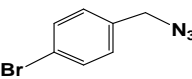
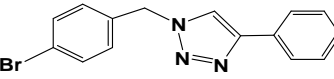
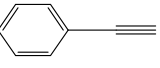
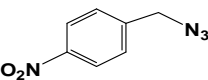
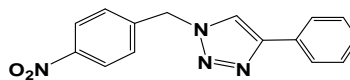
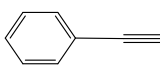
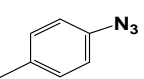
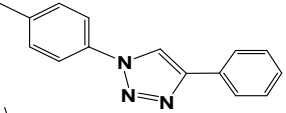
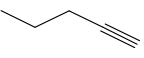
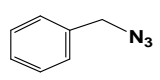
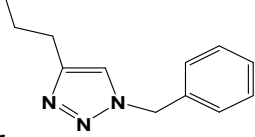
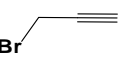
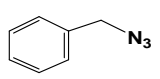
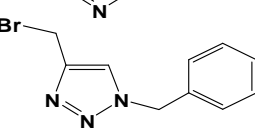
As shown in our results, in the absence of ligand the reaction was very sluggish and 70 % yield of the corresponding 1,2,3-triazole was obtained within 24h (table-1, entry-1). We also attempted a reaction in which copper (II) was not involved, as our expectation product was not obtained (table-1, entry-2). Then model reaction was carried with 1mol% of each Cu (II) and ligand, at this time we obtained the product with 81% within the 8 hr (table-1, entry-3). Further for our curiosity we have increased the ligand marginally to see the effect on yield as we expected the yield increased by 5 % (table-1, entry-04). Later we tried to see the result on reducing the time by 4 hrs (table-1, entry-05), yield was decreased considerably. At this point of time, we have got the best reaction condition that is shown in (table-1, entry-04). In order to increase the yield further without lengthening the time, we have almost doubled alkyne (table-1, entry-06), in this case we got 87% yield in 4hrs. Keeping the view of cost of reaction in the mind, we decided to reduce the overall cost of the reaction. So we finally selected the best reaction conditions as shown in (table-1, entry-04). Also we have attempted one more trial for our curiosity in which without ligand in 4h keeping other factors same result is shown in (table-1, entry-07). Our best conditions for the model reaction are as 1.0 equiv. of azide, 1.2 equiv. of alkyne, 1.0 mol % of CuSO₄, 5 mol % of Na-ascorbate in the presence of ligand (1.1 mol %) in 1mL DMSO- H₂O (1:3) at room temperature for 8h.

With optimized conditions at hand, next the scope and generality of the reaction (Scheme-2) was explored with structurally various azide and alkynes (table-2).

Scheme-2

Table-2: Scope of azides and alkynes in [3+2] azide-alkyne Cycloaddition (CuAAC) in DMSO-water^a

Entry	Alkyne	Azide	Product	Yield (%) ^b
1				86
2				79
3				70
4				72
5				43
6				84
7				40

a

0.2 mmol of azide, 0.24 mmol of alkyne (1.2 equiv.), 1.0 mol % of CuSO₄, 5.0 mol % Na-ascorbate in the presence of 1.1 mol % of ligand in 1mL DMSO-H₂O (1:3) at room temperature for 8 h. ^bIsolated yields.

As can be seen from results, various alkynes reacted rapidly to give moderate to high yields. As compared to the parent phenyl acetylene, electron rich, *p*-(*t*-butyl) phenyl acetylene gave slight lower yield (table-2, entry-2). The aliphatic alkyne such as 1-pentyne reacted quickly and cleanly with high yields (table-2, entry 6) of corresponding triazoles. The propargyl bromide which reacts with benzyl azide to lower yield as compared to other under these conditions. (table-2, entry-7).

As compared to the parent benzyl azide, both the electron deficient benzyl azides such as 4-Br and 4-NO₂ benzyl azide shown lower reactivity but still they quickly reacted to give good to high yields of the corresponding 1,2,3-triazole products, (table-2, entries 3 and 4). In contrast to benzylic azide, the reaction of arylazides, for example, *p*-tolylazide, was much sluggish and gave moderate yield (table-2, entry-5).

Conclusion

Several 1,2,3-triazole ligands were conveniently synthesized by "Click" chemistry itself. As compared to many reported ligands in the literature, this triazole ligand is inexpensive, readily available and very stable. In the present work we have demonstrated that

inexpensive, readily available and very efficient “click” ligand accelerates the [3+2] cycloaddition of azide and alkyne with moderate to high yields. The very low catalyst/ligand loading, mild condition and fast synthesis of triazoles with high yields are some of the remarkable feature of the method.

Thus, this mild, simple, efficient and inexpensive procedure for quick triazole synthesis could be a magnet for chemical society.

Synthesis of ligand: ((1-benzyl)-1H-1,2,3-triazole-4-yl)methanol

To a 10 ml flask charged with copper sulphate (5 mol %) and Na-ascorbate (10 mol%) was added 2 ml of t-butanol;water (1:3) and mixture was stirred at room temperature for 10 minutes, then benzyl azide (1 mmol), propargyl alcohol (1.1 equiv.) was added to the above mixture and stirred overnight. After completion of the reaction (TLC), the reaction mixture was quenched with water and extracted with ethyl acetate (3x 5 ml). The combined organic extract was dried over anhydrous sodium sulphate, solvent evaporated under reduced pressure. The column chromatography of the crude product afforded the title compound in moderate yield. (Eluent: 100% ethyl acetate).

General procedure

To a 10 ml vial charged with copper sulfate (0.02 mmol) and sodium ascorbate (0.1 mmol) in presence of ligand ((1-benzyl)-1H-1,2,3-triazole-4-yl)methanol (1.1 mol%) was added 1 ml of DMSO-H₂O mixture (1:3) and resulting mixture was stirred at room temperature for 10 min. Then the appropriate azide (0.4 mmol) and alkyne (1.2 equiv.) was added to it and the reaction mixture was stirred vigorously at room temperature for 8h. After completion of reaction (TLC), the reaction mixture was quenched with water (10 ml) and extracted with ethyl acetate (3x10 ml) and combined organic extract was further washed with water and brine. Evaporation of organic extract after drying over anhydrous Na₂SO₄ followed by column chromatography afforded analytically pure 1,2,3-triazole derivatives.

Representative Spectral data¹⁸:

1-benzyl-4-phenyl-1H-1,2,3-triazole:

¹HNMR (CDCl₃, 400 MHz): δ 5.58 (s, 2H), 7.31-7.41 (m, 8H), 7.66 (s, 1H), 7.78 (d, J=8Hz, 2H).

4-(4-tert-butylphenyl)-1-benzyl-1H-1,2,3-triazole

¹HNMR (CDCl₃, 400 MHz): δ 1.32 (s, 9H), 5.57 (s, 2H), 7.28 (dd, 2H), 7.37 (dd, 2H), 7.41 (dd, 2H), 7.62 (s, 1H), 7.71 (dd, 2H)

References:

- John, J. Thomas, J. Dehaen, W., *Chem. Commun.*, **2015**, 51, 10797
- Huisgen, R. *1, 3-Dipolar Cycloaddition Chemistry*, ed. Padwa, A. Wiley NewYork, **1984**, pp.1-176.
- Rostovtsev, V. V.; Green, L. G.; Fokin, V. V.; Sharpless, K. B. *Angew. Chem. Int. Ed.*, **2002**, 41, 2596.

- Throne, C. W.; Meldal, C. M. *J. Org. Chem.* **2002**, *67*, 3057.
- a) Kolb, H. C.; Sharpless, K. B. *Drug Discovery Today*, **2003**, *8*, 1128; b) Breinbauer, R.; Kohn, M. *Chem. Bio. Chem*, **2003**, *4*, 1174; c) Xi, W.; Scott, T. F.; Kloxin, C. J.; Bowman, C. N. *Adv. Funct. Mater.*, **2014**, *24*, 2572; d) Wu, P.; Malkoch, M.; Hunt, J. N.; Vestberg, R.; Kaltgrad, E.; Finn, M. G.; Fokin, V. V.; Sharpless, K. B.; Hawker, C. J. *Chem. Commun.*, **2005**, 5775; e) Lundberg, P.; Hawker, C. J.; Hult, A.; Malkoch, M. *Polym. Sci. Part A: Polym.*, **2008**, *29*, 998; f) Kushwaha, D.; Tiwari, V. K. *J. Org. Chem.*, **2013**, *78*, 8184; g) Antoni, P.; Malkoch, M.; Vamvounis, G.; Nystrom, D.; Nystrom, A.; Lindgren, M.; Hult, A. *J. Mater. Chem.*, **2008**, *18*, 2545-2554. h) Sharpless, K. B.; Manetsch, R. *Expert Opin. Drug Discovery*, **2006**, *1*, 525; i) Moses, J. E.; Moorhouse, A. D. *Chem. Soc. Rev.*, **2007**, *36*, 1249.
- a) Hein, E. J.; Fokin, V. V. *Chem. Soc. Rev.* **2010**, *39*, 1302; b) Meldal, M.; Throne, C. W. *Chem. Soc. Rev.*, **2008**, *108*, 2952; c) Berg, R.; Straub, F. *Beilstein J. Org. Chem.*, **2013**, *9*, 2715; d) Jin, L; Tolentino, D. R.; Melaimi, M.; Bertrand, G. *Science Advances*, **2015**, *1*; e) Makerem, A.; Berg, R; Romingeer, F.; Straub, B. *Angew. Chem. Int. Ed.*, **2015**, *54*, 7431-7435; f) Presolski, S. I.; Hong, V.; Cho, S. -H.; Finn, M. G. *J. Am. Chem. Soc.*, **2010**, *132*, 14570-14576
- a) Chan, T. R.; Hilgraf, R.; Sharpless, K. B.; Fokin, V. V. *Org. Lett.*, **2004**, *6*, 2853; b) Lewis, W. G.; Magallon, F. G.; Fokin, V. V.; Finn, M. G. *J. Am. Chem.*, **2004**, *126*, 9152.
- Wang, F.; Fu, H.; Jiang, Y. Y.; Zhao, Y. F. *Green Chem.*, **2008**, *10*, 452.
- Tanaka, K.; Kageyama, C.; Fukase, K. *Tetrahedron Lett.* **2007**, *48*, 6475.
- Rodionov, V. O.; Presolski, S. I.; Gardinier, S.; Lim, Y. -H.; Finn, M. G. *J. Am. Chem. Soc.*, **2007**, *129*, 12696.
- Donnelloy, P. S.; Zanatta, S. D.; Zammit, S. C.; White, J. M.; Williams, S. J. *Chem. Commun.*, **2008**, 2459.
- Meng, J. -C.; Fokin, V. V.; Finn, M. G. *Tetrahedron Lett*, **2005**, *46*, 4543.
- Perez-Balderas, F.; Ortega-Munoz, M.; Morales-Sanfrutos, J.; Hernandez-Mateo, F.; Calvo-Flores, F. G.; Calvo-Asin, J. A.; Isac-Garcia, J.; Santoya-Gonzalez, F. *Org. Lett.*, **2003**, *5*, 1951.
- Steven, L.; Jayne, M.; Andrew, J. P. W.; Silvia D. -G. *Organometallics*, **2011**, *30*, 6225-6232.
- Silvia, D. -G.; Correa, A.; Cavallo, L.; Nolan, S. P. *Chem. -Eur. J.*, **2006**, *12*, 7559.
- Candelon, N.; Lastecourese, D.; Diallo, A. K.; Aranzaes, J. R.; Astruc, D.; Vincent, J. -M. *Chem. Commun.*, **2008**, 741.
- a) Suijkerbuijk, B. M. J. M.; Aerts, B. N. H.; Dijkstra, H. P.; Lutz, M.; Spek, A. L.; Koten, G.; Gebbink, R. J. M. K. *Dalton Trans.*, **2007**, 1273-1276; b) Hübner, E.; Fischer, N. V.; Heinemann, F. W.; Mitra, U.; Dremov, V.; Müller, P.; Burzlaff, N. *Eur. J. Inorg. Chem.*, **2010**, *2010*, 4100-4109.
- Tale, R.H.; Gopula, V.B.; Toradmal, G.K, *Tetrahedron Letters*, **2015**, *56*, 5864-5869

Effective Modes For The Enhancement of Quality In Higher Education

Mr.Devendra H. Wasade

Dept. of Learning Resource Centre, JVMD

Dr Rajkishor S. Gupta (Librarian)

Dept. of Learning Resource Centre, JVMD

ABSTRACT

Education plays a vital role in the society as well as in the development of any country .The Quality assessment is to check whether the organisation is structured to achieve the objectives or goals of the organisation. Higher Education without quality is a skeleton without flesh and blood. There are many ways to define quality in Higher Education because definition of quality and excellence are stakeholder relative which including students, teaching and nonteaching staff , Curricular aspects, Teaching learning, Seminars, Conference and workshop, Evaluation, Research, Extension activity, Infrastructure , Library and learning resources, ICT, Sports, Leadership, Innovation, Skill base Courses all these help to enhance the quality in higher. This Paper discusses above various aspects in the enhancement of the quality in higher education.

Introduction

According to ShriAurobindo, ancient Indian education was quality and it worked for creation of better men. It was based on spirituality. Ancient system, besides providing a through training in the necessary arts, science, branches of knowledge, gave grounding in the Vedic formula of spiritual knowledge.In the last few years, the educational system of India has experienced dramatic change. The development of any country is totally depends up on the educational system of that country and also the education is the base to build a knowledge society. In Indian higher education institution have responded to those changes and embraced the digital forms of education involving both teaching and learning. With technology taking a leap ahead with smarts phones, tablets and internet influencing the younger generation, education has started redefining itself. Thus digital media is transforming the system of education to great extent. The Educational experts have come up with various models to assess the quality by focusing on different aspects like outputs, inputs, programmes, resources and the educational processes in the general . There are different kind of modes like Curricular aspects, Teaching learning, Seminars, Conference and workshop, Evaluation, Research, Extension activity, Infrastructure , Library and learning resources, ICT, Sports, Leadership, Innovation, Skill base Courses all these help to enhance the quality in higher.

Methodology

The present research paper attempts to highlights the study of effective modes which help to make dramatic change in the quality of Higher Education and to find out all essential factors on which quality and excellence in higher education depends on. The data

has been retrieved through the reliable information sources like journals, official website of ICT.

Objective of the study

- To search various modes which helps to enhance the Quality in higher education
- To make good civilized citizen in our country.
- To inspire the students towards the research activity
- Training for leadership
- To minimise the poverty in our country
- To enhance employment in the country

Modes For Enhance the Quality in Higher Education

Curricular Aspects

- The institution has clearly stated goals and objective that are communicate systematically to all its constituents.
- To set the programs of the institution are always pursuit the goals and objective.
- To make curriculum in such a way that it helps the development are aligned with the changing educational, social and market demands.
- Feedback of students is always considered to review and design the programs.

Admission

- Admission process is transparent.
- Admission procedures are clear and consistently applied
- Admission procedures promote equality of opportunity
- Participation of Experts in committee.

Teaching Learning

- To maintain academic Calendar
- Teaching 180 days must be required
- Adequate qualified staff as per the requirement of the curriculum
- Academic flexibility must be required
- Students staff ratio 20:1 for under graduate and for post graduate 10:1

Seminars, Conference and Workshops

- To organise seminars on various subjects
- Faculty to participate in conference
- To organise students seminar
- To organise workshop regularly on various topics

Evaluation

- To make the plan for monitoring students' progress
- Examination results may declared within 45 days
- Motivate the faculty by giving rewards for teaching innovation.

Research

- To make interest in research activities among faculty and students.
- Knowledge creation project conduct which give the benefits the society and industry
- To provides academic linkage (MOU) with research institution, and international universities.
- To write research articles in international publication

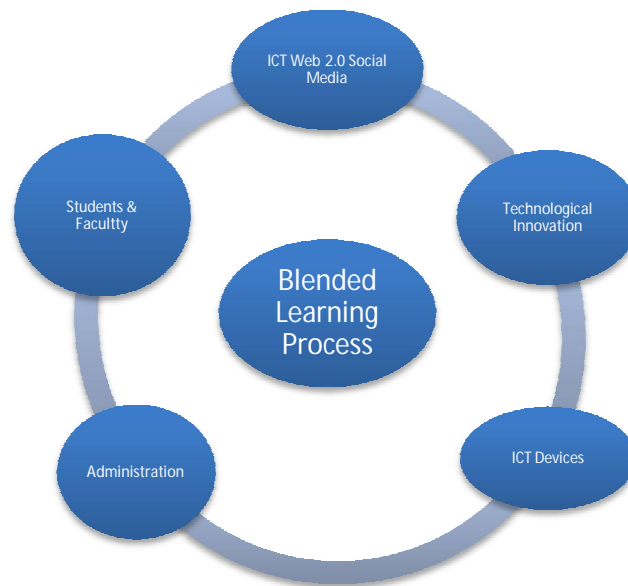
Infrastructure

- Adequate physical facilities for class rooms
- Good and well equip laboratories
- Rest room facilities provides
- Enough facilities are provide for females
- Cover the Campus area under the CCTV cameras
- Adequate provisions for lighting and electricity
- Provides Good Green Campus
- Health care arrangement necessary for students and staff

Use of ICT

The use of technology in higher education can be seen as an innovative challenge to restructure the teaching learning process. The ICT devices have been supplementing the convectional teaching and learning and adding value and also enhancing the quality. As a result the technological intervention in education induces blended leaning among students in higher education

Technological Innovation in Higher Education

- **Library and Learning Resource Centre**
- Number of books should be maximum
- Books ratio for students 1>20
- No. of Books per subjects > 1000
- Provide reading room facilities for staff and students but for researcher it must be separately
- The Whole library is computerise and students access book from anywhere and any time
- Reprographic facilities must necessary
- Reputed journals should be subscribed
- Sufficient newspaper must come daily in library
- Library timing should be 24/7
- Provides book bank facilities for the students at time of examination
- At least 3 journals for each subject shall be subscribed.
- To take orientation program for newly coming students

- Organise books exhibition program time to time
- Visit to library is compulsory for each and every students
- Provides e- book facilities
- Healthy communication required in library campus.
- **Leadership:**
- Smart and effective leadership
- Decision making capacity
- Smart Planning
- **Innovation**
- Provide value base education
- Adopt quality management strategies
- IQAC Assessment
- **Student Progression**
- To provide career counselling and placement services
- The alumni of the institution are represented in competent.
- Uplift the poor students
- To open the employment opportunity
- Develop the personality
- **Sports**
- Provides good facilities for sport and in extracurricular activities
- Sufficient playground for students for outdoor games
- Provision for indoor games
- Implements one students one game
- Provide trainee staff
- **Good Governance**
- Goal of the institution clearly sated
- Take feedback regularly
- Implements planed activity
- Relevant welfare scheme
- Budgeting and auditing procedure are regular and standardized

Conclusion

All above factors are inevitable to enhance the quality in higher education in present global competition. New learning technologies must be allowed in strategic academic planning of higher education. The feedback of students must be considered and make the plan to solve it. With the application of higher thought leadership, participation of stakeholders of universities in technology selection and implementation. The rise in demand for online learning opportunities has led to a range of issues in relation to accreditation that need to be addressed. The role of the government also important to enhance capability to provide the more facility to the students by the institution in the sense of giving more funds.

Reference

1. Banerji, A.K. (1991) Dr. S. Radhakrishnan, B.H.U. Varanasi
2. Kaishik, H.K. (2013) , Leadership Guru Mantra for executives in Educational Institutional Jaipur : Subline publication
3. Chitrasen, (2006) ed. Information Technology in modern Education, New Delhi, Alfa
4. Gupta, K.V. (2017) Academic excellence through innovative practices
5. Government of India (1985) challenges of education Policy Perspective, GOI New Delhi
6. University News (2018) Vol 56 No. 27 Association of Indian Universities
7. Sharma Ram nath () History of Education in India , Atlantic Published & distributors New Delhi
8. <https://en.wikipedia.org/wiki/Innovation>
9. University News (2018) Vol 56 No. 51 Association of Indian Universities

-----*****-----

Citation Analysis Of Doctoral Thesis In Chemistry Accepted By Rashtrasant Tukadoji Maharaj, Nagpur University, Nagpur

Dr. Rajkishor Shivshankar Gupta,
(Librarian Dept. of LRC)
JeevanVikasMahavidyalaya, Devgram,
Tah.-Narkhed, Dist. - Nagpur.

Mr. Devendra H. Wasade,
(Librarian Dept. of LRC)
JeevanVikasMahavidyalaya, Devgram,
Tah.-Narkhed, Dist. - Nagpur

Abstract: -

Bibliometric study of 32 doctoral thesis in Chemistry awarded in RTM Nagpur University, Nagpur has been carried out to determine the use pattern of literature in the area. A total of 5150 references were analyzed for identifying their bibliographic form, authorship pattern, ranking of journals.

Keywords: -Bibliometric study, authorship pattern, disciplines research, citations.

Introduction: - Alan Pritchard, who first used the word “bibliometrics” described it as the “application of mathematics and statistical methods to books and other media of communication”. This was paraphrased by Robert A. Fairthorne as “quantitative treatment of the properties of recorded discourse and behavior appertaining to it”. In a later article, “Bibliometrics and Information Transfer. ” Pritchard explained bibliometrics as the “metrology of the Information transfer process and its purpose is analysis and control of the process”. He based his interpretation upon the fact that measurement is the common theme through definitions and purposes of bibliometrics, and things that we are measuring when we carry out a bibliometrics study are the process variable in the information transfer process. The British Standard Glossary of Documentations of Terms explained bibliometrics as the study of the use of documents and patterns of publication in which mathematical and statistical methods have been applied, which is basically the same as Pritchard’s original definition. William Gray Potter, editor of the issue of Library Trends devoted to bibliometrics, followed suit with “Bibliometrics is simply put the study and measurement of the publication pattern of all forms of written communication and their authors. In the same issue Alvin M. Schrader said it even more simply. “Bibliometrics is the scientific study of recorded discourse”. Bibliometrics called a quantitative science is divided into two areas, descriptive and evaluative. In one of these classes is included the study of the number of publications in a given field, or productivity of literature in the field for the purpose of comparing the amount of research in different countries, the amount produced during the different period or the amount produced in different subdivisions of the field.

Objectives of the study

The main objectives of the study are

- To find out year wise distribution of contribution per year.

- To know the bibliographic form of literature cited.
- To identify authorship pattern of the contribution.
- To know the chronological distribution of citations.
- To identify pattern of contributing authors by their professions.
- To find out average number of citations per article.
- To prepare a ranked list of cited authors.
- To prepare a ranked list of journals.

Methodology: - As per the objective laid down citations from 1996 to 2000 were taken for bibliographic analysis. All the data were scan, examined and recorded by computer software, Microsoft Access 2003 was used.

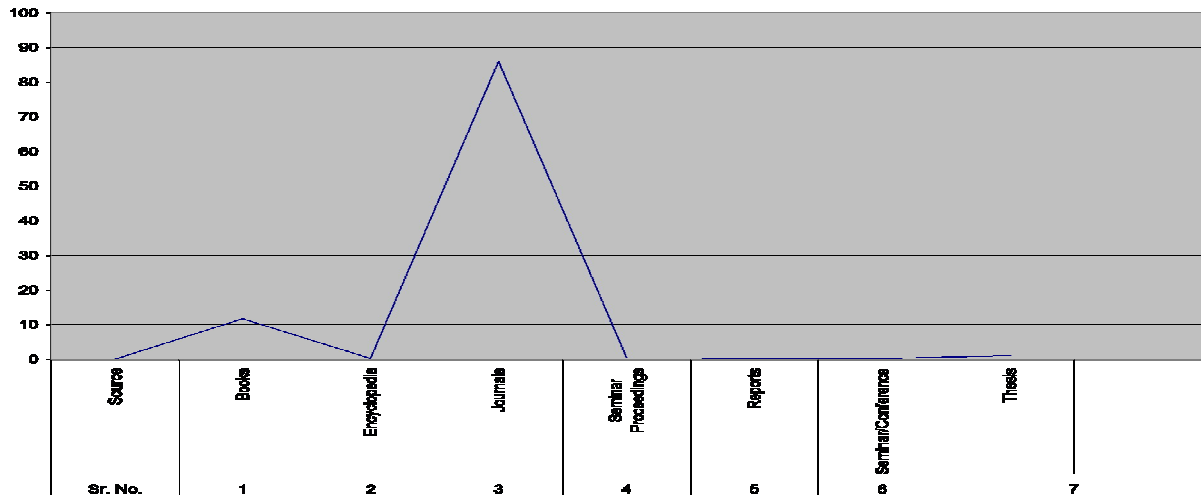
Bibliographic form of the Citations

The present study in bibliographic form of the citations available in books 602 citations (11.69 percent), Encyclopedia 12 citations (00.23 percent), Journals 4428 citations (85.99 percent), Seminar Proceedings 22 citations (00.43 percent), Reports 17 citations (00.33 percent), Seminar/Conference 12 citations (00.23 percent) and Thesis 57 citations (01.10 percent).

Table-1 Bibliographic form of the Citations

This Bibliographic form of the citations distribution of research shows that most of research work is done on Journals

Sr. No.	Source of Documents	No. of Citations	Cumulative Citations	Percentage	Cumulative Percentage
01	Books	602	--	11.69	--
02	Encyclopedia	12	614	00.23	11.92
03	Journals	4428	5042	85.99	97.91
04	Seminar Proceedings	22	5064	00.43	98.34
05	Reports	17	5081	00.33	98.67
06	Seminar/Conference	12	5093	00.23	98.90
07	Theses	57	5150	01.10	100
	Total	5150	5150	100	100

Bibliographic form of the Citations

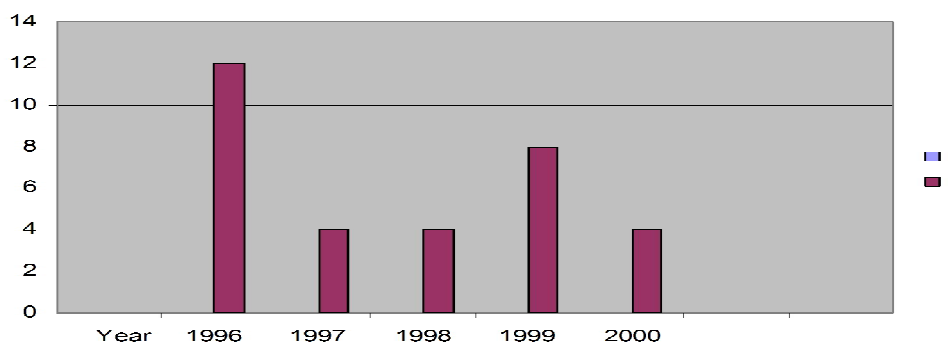
Rate of Submission Year wise

Total of 32 theses were available in the R.T.M. Nagpur University, Nagpur, out of which 12 thesis submitted in the year 1996, 04 thesis submitted in the year 1997, 04 thesis submitted in the year 1998, 08 thesis submitted in the year 1999 and 04 thesis submitted in the year 2000.

The year – wise distribution of research shows that most of research work is done in the year of 1996.

Table – 2 Rate of Submission Year wise

Year	No. of Submission	Total
1996	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12	12
1997	13, 14, 15, 16	04
1998	17, 18, 19, 20	04
1999	21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28	08
2000	29, 30, 31, 32	04
	Total	32

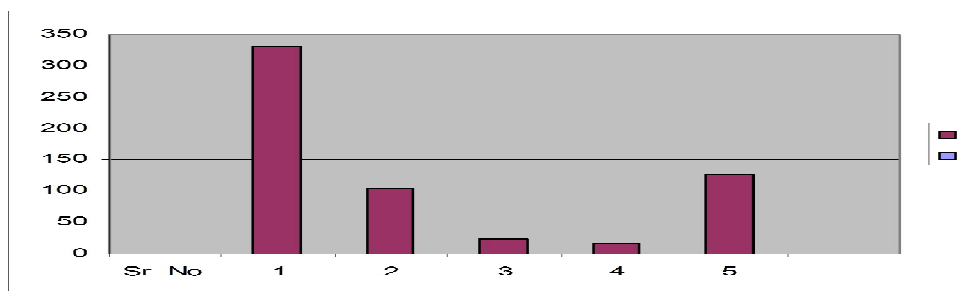

Rate of Submission Year Wise

Table -3 Authorship Patterns of Books

The study shows that highest citations are by single authors i.e. 331, five and above authors 127 citations, two authors 104 citations, three authors 24 citations and four authors 16 citations respectively.

Sr. No.	No. of Authors	No. of Citations	Cumulative Citations	Percentage	Cumulative Percentage
01	One	331	----	54.98	-----
02	Two	104	435	17.28	72.26
03	Three	24	459	3.99	76.25
04	Four	16	475	2.66	78.91
05	Five and above	127	602	21.09	100
	Total	602	602	100	100

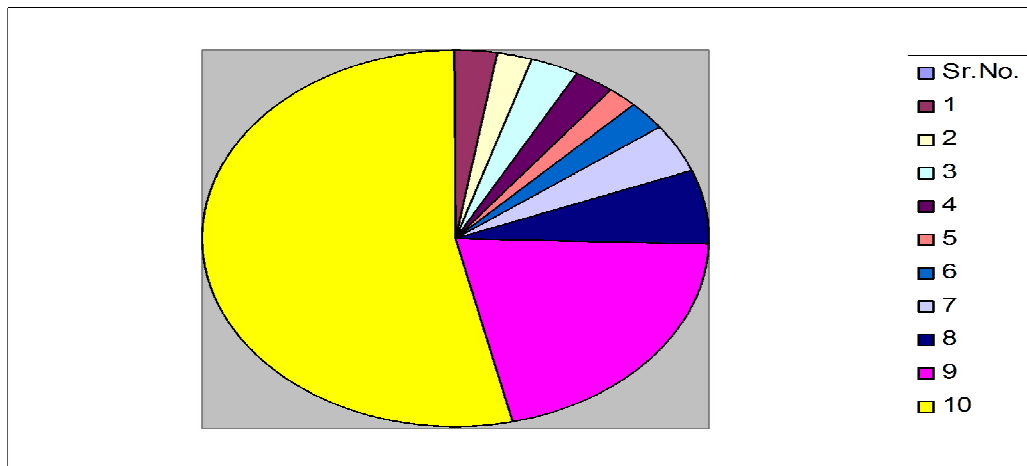
Authorship Pattern of Books

Table –4 Ranking of Books by title

Top five title given following

- 1) Application of Absorption Spectroscopy of Organic Chemistry
- 2) Spectroscopic identification of Organic Compounds
- 3) Introduction to Infrared and Raman Spectroscopy
- 4) Quantitative Inorganic Analysis
- 5) Polymer Blends

Sr.No.	No. of Citations	Cumulative citations	Percentage	Cumulative Percentage
01	16	----	2.66	----
02	14	30	2.32	4.98
03	18	48	2.99	7.97
04	16	64	2.66	10.63
05	12	76	1.99	12.62
06	15	91	2.49	15.11
07	24	115	3.99	19.10
08	39	154	6.48	25.58
09	126	280	20.93	46.51
10	322	602	53.49	100
Total	602	602	100	100

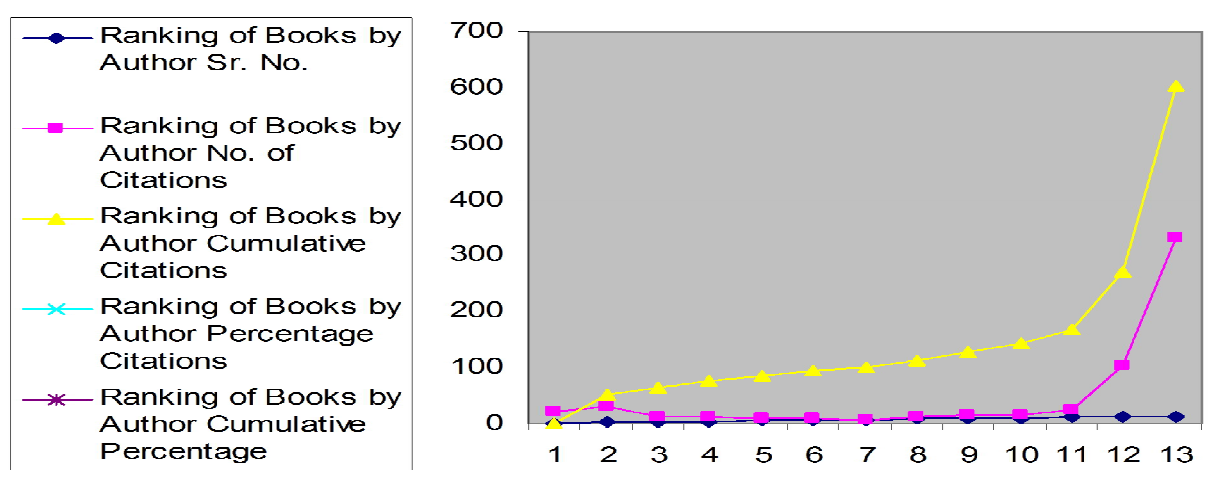
Ranking of Books by Title

Table – 5 Ranking of Books by Author

Top five Authors given following

1. Vogel, A.L.
2. Silverstein, R.M.
3. Dyer, J.R.
4. Sharma, B.K.

5. Colthup, N.B.

Ranking of Books By Authors

Table – 6 Ranking of Journals

Top five Journals given following

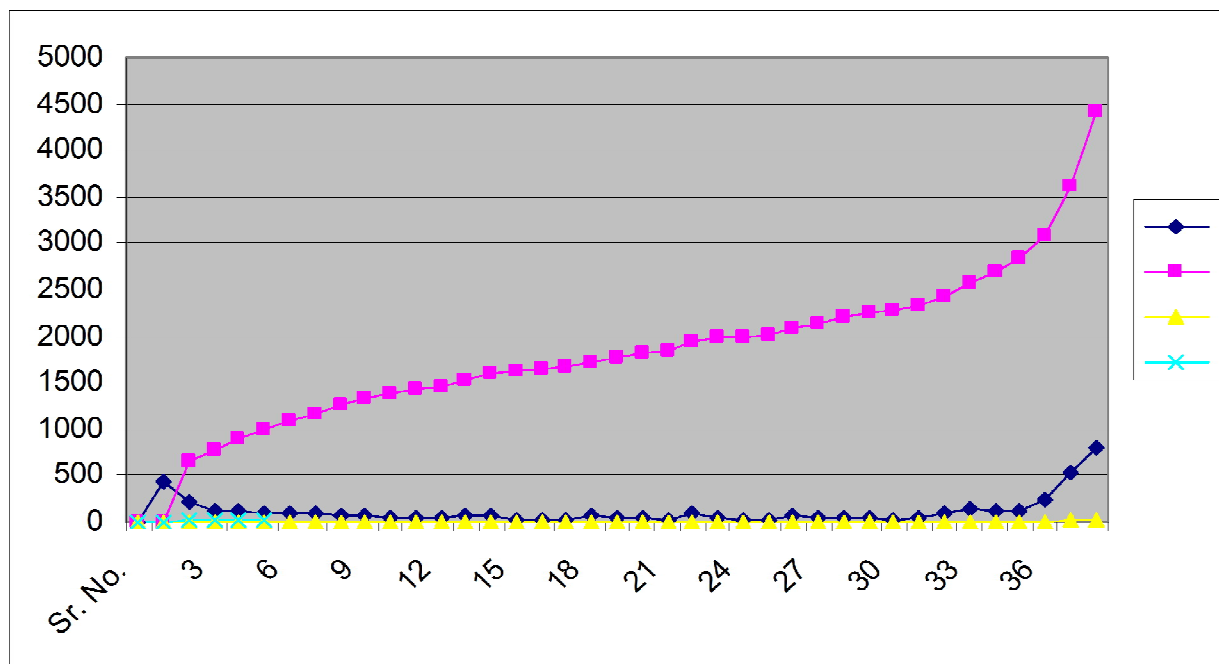
1. Chemical Abstract
2. Journal of Indian Chemical Society
3. Journal of American Chemical Society
4. Indian Journal of Chemistry

Sr.No.	No. of Citations	Cumulative Citations	Percentage	Cumulative Percentage
01	22	----	03.66	----
02	30	52	04.98	08.64
03	13	65	02.16	10.80
04	11	76	01.83	12.63
05	09	85	01.49	14.12
06	08	93	01.33	15.45
07	07	100	01.16	16.61
08	12	112	01.99	18.60
09	15	127	02.49	21.09
10	16	143	02.66	23.75
11	24	167	03.99	27.74
12	104	271	17.28	45.02
13	331	602	54.98	100.00
Total	602	602	100	100

5. Journal of Chemical Society

Sr. No.	No. of Citations	Cumulative Citations	Percentage	Cumulative Percentage
01	427	----	9.65	-----
02	222	649	5.01	14.66
03	128	777	2.89	17.55
04	122	899	2.75	20.30
05	95	994	2.15	22.45
06	91	1085	2.05	24.50
07	86	1171	1.94	26.44
08	80	1251	1.81	28.25
09	78	1329	1.76	30.01
10	50	1379	1.13	31.14
11	45	1424	1.02	32.16
12	40	1464	0.90	33.06
13	68	1532	1.54	34.60
14	62	1594	1.40	36.00
15	28	1622	0.63	36.63
16	27	1649	0.61	37.24
17	22	1671	0.49	37.73
18	63	1734	1.42	39.15
19	40	1774	0.90	40.05
20	38	1812	0.86	40.91
21	36	1848	0.81	41.72
22	85	1933	1.92	43.64
23	48	1981	1.08	44.72
24	15	1996	0.34	45.06
25	14	2010	0.32	45.38
26	78	2088	1.76	47.14
27	60	2148	1.36	48.50
28	55	2203	1.24	49.74
29	50	2253	1.13	50.87
30	36	2289	0.81	51.68
31	48	2337	1.08	52.76
32	98	2435	2.21	54.97
33	138	2573	3.12	58.09

34	130	2703	2.94	61.03
35	132	2835	2.99	64.02
36	243	3078	5.49	69.51
37	546	3624	12.33	80.84
38	804	4428	18.16	100
Total	4428	4428	100	100

Ranking of Journals

Conclusion

Citation Analysis is concerned with the literature usage count i.e. literature used by the author, of references cited by the researchers in their papers and citations. It can bring out useful information pertaining to authorship patterns in different disciplines and in different periods, the relative use of literature and different kinds of documents such as books, periodicals, reports, theses, patents etc., the rate of obsolescence of documents, ranked list of periodicals based on their productivity, research productivity in a country, in a language and in a particular subject by a particular author or scientist or organization etc. The findings and conclusions drawn from such studies, as evinced from the review of previous bibliometric studies are helpful solving many of the problems specific to collection of documents of information services to users etc.

The present study has been devoted to Citation Analysis of Doctoral Thesis in the subject Chemistry from R.T.M Nagpur University, Nagpur. 5150 citations of 32 theses have been made during the course of present work in the order to draw the conclusions.

The present study was initiated with the main objectives of examining the research work done on various aspects of social science discipline and to reveal the information seeking pattern of the researcher and scientist working social science.

The investigation revealed many characteristics features of the research in the field indentifying the strength and weakness of the research process over the period and how the information is used by their respective researchers and scientists. This study revealed many characteristics features of the research in the field, which may be considered to represent the research scene in India. The major findings are the following.

Citation Practice of Authors

There is no uniform practice in the matter of citation of earlier works among the researchers of social science disciplines.

Types of Documents

Researchers made use of periodicals to a considerable extent for their information requirements in the subject.

Journals were highly preferred. Most frequented by cited journals are Indian Journals.

Ranking of Periodicals

The ranked list of journals prepared form the journals citations revealed that "Chemical Abstract" rank first.

References

- 1) Ghosh, (J.S.) Citation Index, In IASLIC Bulletin, 13(3-4), 1968, p. 248-257.
- 2) Line, (S) Citation Analysis IN Library Trends, 30(4), 1985, P. 83-106
- 3) Paul, (M.R.) Citation, Analysis; a new tool for modern librarian, In IASLIC Bulletin, 25(3), 1980, P. 109-115.
- 4) Sengupta, (I.N.) Bibliometrics: bird eye view, In IASLIC Bulletin, 39(4), 1985, P. 167-173.
- 5) Sharma (R.C.) Citation pattern and analysis, In ILA Bulletin, (3-4), 1981, P.234-240.

-----*****-----

Misleading advertisements: Legal Prospects

Dr. Suresh G. Santani,
Assistant Professor, GJ Advani Law College, Bandra, Mumbai

Abstract:

Misleading and false advertisements are not just unethical but they also distort healthy competition. In fact such practices violate several basic rights of consumers such as the right to information, the right to choice, the right to be protected against unsafe goods and services as well as unfair trade practices. Hence it is legal, moral as well as ethical duty of concerned stakeholders to ensure that advertisements observe fairness in competition so that the consumer's need to be informed on choices in the market-place and the canons of generally accepted competitive behaviour in business are both served. Advertisements should not be so framed as to abuse the trust of consumers or exploit their lack of experience or knowledge. No advertisement should be permitted to contain any claim so exaggerated as to lead to grave or widespread disappointment in the minds of consumers. No doubt we have adequate laws and regulations but their effective implementation is the need of present scenario.

Keywords: Illegal, violative of basic rights of consumers, adequate laws are there but need effective implementation.

Introduction:

Advertisements and consumer culture have become a part and parcel of our lives. In the present globalised era, advertising plays an important role in developing a strong brand name of the products. Usually advertising is used to inform, persuade and remind consumers about the products or services. Advertising is believed to enhance buyers' responses to products or services offered by a firm/trader or businessman, thus enabling possibilities of increased profitability. Hence the purpose of advertising is to create awareness of the products and provide information that will assist the consumer community to make learned purchase decision. However in present scenario of twenty first century the consumer community is being extremely misled by magical remedy advertisements practice which has become the part of present globalized system. Fact cannot be denied that misleading advertisements, tele-marketing, multi-level marketing, direct selling, and e-commerce have created new challenges to consumer protection that will require appropriate redressal to prevent consumer exploitation.

➤ **What is advertising?**

Advertising means, "the making of a representation in any form in connection with a trade, business, craft or profession in order to promote the supply of goods or services"¹.

¹ Article 2(1) of the Advertising Directive of The European Economic Community (EEC), 1957

Advertising Standards Council of India (ASCI) Code² defines advertising as a paid-for communication, addressed to the Public or a section of it, the purpose of which is to influence the opinions or behaviour of those to whom it is addressed. Advertising is a facet of commercial speech which is protected by Article 19(1)(a)³ of the Constitution of India. But the same has been restricted through the law enacted under Article 19(2) of the Constitution.

➤ **Misleading Advertising:**

Misleading advertising has been defined in Article 2(2) of the European Union Council Directive as “any advertising which is in any way, including its presentation, deceives or is likely to deceive the persons to whom it is addressed or whom it reaches and which, by reason of its deceptive nature, is likely to affect their economic behaviour or which, for those reasons, injures or is likely to injure a competitor.” For any advertisement to be considered misleading, two essential elements must be satisfied.

- i. Misleading advertising must deceive the persons to whom it is addressed or at least, must have the potential to deceive them.
- ii. As a consequence of its deceptive nature, misleading advertising must be likely to affect the economic behaviour of the public to whom it is addressed, or harm a competitor of the advertiser.

➤ **Misleading Advertisements: Laws And Regulations:**

There are a number of Laws and Regulations that prohibit false and misleading advertisements. These have been enacted to protect the consumers from various forms of exploitation. Some of the important laws are :

1. **Drugs and Magic Remedies (Objectionable Advertisements) Act, 1954:** This law prohibits four kinds of advertisements pertaining to drugs and magical cures. Section 4 of the Act prohibits advertisements relating to a drug if the advertisement contains any matter which directly or indirectly gives a false impression regarding the true character of the drug or makes a false claim about the drug or is otherwise false or misleading. Section 5 of the Act prohibits advertisements of magic remedies for treatment of certain diseases and disorders.

² In 1985, the ASCI adopted a Code for Self-Regulation in Advertising.

³ Fundamental Freedom of Speech and Expression

2. ***The Cable Television Network Regulation Act 1955:*** The Act mandates that all advertisements transmitted through the cable television network adhere to the Advertising Code formulated under it. Section 6, Chapter II of the Act, lays that no person shall transmit or re-transmit through a cable service, any advertisement, unless such advertisement is in conformity with the prescribed advertising code.
3. ***Food Safety and Standards Act, 2006:*** This law has a provision to deal with false and misleading advertisements pertaining to food. The word advertisement includes advertisement and publicity through all media, including the electronic media. Even promotional material on labels, wrappers and invoice are brought under the definition of advertisement.
4. ***Drugs and Cosmetics Act, 1940:*** The protective provision is given under Schedule J which contains over 50 diseases, disorders and conditions such as AIDS, genetic disorders, baldness, cataract, diabetes, improvement in height of children and adults, improvement in vision, myocardial infarction, obesity, spondilitis, stones in gall bladder, varicose vein, etc. while dealing with their advertisements specified guidelines are to be followed mandatorily.
5. ***The Bureau of Indian Standards Act, 1986:*** The Bureau of Indian Standards (Certification) Regulations, 1988 Rule 7 (1) (l), (g) and (h) prohibits misleading advertisements pertaining to BIS certification.
6. ***The Infant Milk Substitute, Feeding Bottles and Infant Foods (Regulation of Production, Supply and Distribution) Act, 1992 and the Infant Milk Substitute, Feeding Bottles and Infant Foods (Regulation of Production, Supply and Distribution) Amendment Act, 2002:*** This law prohibits advertisements and promotion of infant milk substitutes, feeding bottles, and infant foods because their promotion creates a misconception and thereby misleads consumers into believing that infant foods or milk substitutes sold in the market are as good or better than mother's milk.
7. ***Consumer Protection Act, 1986:*** The law provides for redressal against unfair trade practices and a false or misleading advertisement that becomes an unfair trade practice under the provisions of the law. Section 2 (1) (r) of the Consumer Protection Act gives a comprehensive definition of unfair trade practice and Section 14 deals with the directions that the court can give to deal with such practices and this includes directions to the

advertiser to discontinue such advertisements and not to repeat it. Authority can also award compensation for any loss or suffering caused on account of such unfair trade practice. Act also empowers to impose punitive damages and costs of litigation and also to issue corrective advertisement.

➤ **Misleading Advertisements And Regulators:**

In addition to laws the regulatory agencies established under different laws have also formulated rules, regulations and advertisement codes to ensure that advertisers do not mislead consumers through their publicity material, including advertisements. Few important regulations are -

1. **Insurance Regulatory Development Authority** (The IRDA): Insurance Advertisements and Disclosure Regulations, 2000⁴.
2. **Telecom Regulatory Authority of India:** The Telecom Commercial Communications Customer Preference Regulations, 2010 and TRAI Direction on Preventing Misleading Tariff Advertisement, 2012⁵.
3. **Securities and Exchange Board of India:** Chapter IX of the (Disclosure and Investor Protection) Guidelines, 2000 of the Securities and Exchange Board of India (SEBI) provides specific guidelines on advertisements.
4. Reserve Bank of India.⁶
5. Medical Council of India⁷.

➤ **Some other important provisions:**

In India there is no single codified law regulating advertisements. But there are statutory provisions scattered here and there in several enactments such as -

⁴ Lays down strict guidelines not only on the content of the advertisements issued by insurers and their intermediaries but also on their compliance.

⁵ Mandated that advertisements published by telecom access service providers should be transparent, non-misleading and unambiguous; disclose all material information in unambiguous manner etc...

⁶ In exercise of the powers vested in the Bank under Sections 45J, 45K, 45L and 45MA of the Reserve Bank of India Act, 1934, it has notified detailed directions on advertisements issued by non-banking financial companies, miscellaneous non-banking companies and residuary non-banking companies.

⁷ Chapter 6 of the Code of Ethics Regulations, 2002 formulated under the Indian Medical Council Act also deals with advertisements.

1. Section 292 (2) (b) of Indian Penal Code, 1860 declaring advertisements relating to obscene material as punishable. And Section 292-A(e), I.P.C. 1860, making it a punishable offence to release advertisements containing indecent and scurrilous matters or matters intended to blackmail others.
2. The Young Persons (Harmful Publications) Act, 1956 making it a punishable offence to advertise publications portraying commission of offences, acts of cruelty etc., as would corrupt a young person.
3. The Emblems and Names (Prevention of Improper Use) Act, 1950 making an advertiser liable for punishment for using select emblems and names for commercial purposes.
4. The Indecent Representation of Women (Prohibition) Act, 1986 prohibiting advertisements containing indecent representation of women.
5. The Prenatal Diagnostic Techniques (Regulation and Prevention of Misuse) Act, 1994 prohibiting advertisements relating to prenatal determination of sex.
6. The Transplantation of Human Organs Act, 1994 prohibiting advertisements inviting offers for the sale of human organs.

➤ **Judicial Approach:** Following judicial approach will help to understand the important aspects of interpretation approach towards misleading advertisement.

1. **Advertisements are not to be read as a testamentary provision in a will:** It has been held that advertisements are not to be read as if they are some testamentary provision in a 'Will' or a clause in some agreement with every word being carefully considered and the words as a whole being compared. Further in determining the meaning of an advertisement the Court has to take into account the fact that public expects a certain amount of hyperbole in advertising and the test to be applied is whether a reasonable man would take the claim being made as one made seriously⁸.

2. **Basic rights regarding advertisement⁹:** It is open to an advertiser -

- i. To highlight a special feature/characteristic of his product which sets it apart from its competitors.
- ii. To make a comparison as long as it is true.

⁸ Mc Donalds Hamburgers Ltd. vs. Burgerking (UK) Ltd. [1987] F.S.R. 112

⁹ Havells India Ltd & Anr vs Amritanshu Khaitan & Ors on 17 March, 2015

- iii. It is open to an advertiser to objectively compare one or more material, relevant, verifiable and representative feature of the goods and services in question which may include price.
 - iv. There is no requirement in law to disclose each and every factor/characteristic in comparative advertisement. No reasonable observer would expect one trader to point to all the advantages of its competitor's business and failure to do so does not per se take the advertising outside what reasonable people would regard as honest and fair.
3. ***Comparative Advertising is legal and permissible upon certain conditions:*** It is permissible in the interest of healthy competition and public explanation provided that -
- i. It is clear what aspects of the advertiser's product are being compared with what aspects of the competitor's product.
 - ii. The subject matter of comparison is not chosen in such a way as to confer an artificial advantage upon the advertiser or so as to suggest that a better bargain is offered than is truly the case.
 - iii. The comparison is factual, accurate and capable of substantiation/corroboration.
 - iv. There is no likelihood of the consumer being misled as a result of the comparison, whether about the product advertised or that with which is compared.
 - v. The advertisement does not unfairly degrade attack or discredit other products, advertisers or advertisements directly or by implication.
 - vi. Comparative advertising can be resorted to only with regard to like products.
 - vii. It is open for a person to exaggerate the claims relating to his goods and indulge in puffery, it is not open for a person to degrade or disparage the goods of another person. In case of comparative advertisement, a certain amount of disparagement is implicit.
4. ***Basic principles as to advertisement***¹⁰:
1. A tradesman is entitled to declare his goods to be best in the words, even though the declaration is untrue.
 2. He can also say that his goods are better than his competitors', even though such statement is untrue.

¹⁰ Reckitt & Colman of India Ltd vs. M.P. Ramachandran & others 1999 PTC (19) 741

3. For the purpose of saying that his goods are the best in the world or his goods are better than his competitors' he can even compare the advantages of his goods over the goods of others.

4. However he cannot while saying his goods are better than his competitors', say that his competitors' goods are bad. If he says so, he really slanders the goods of his competitors. Such defamation of competitors and their goods, which is not permissible.

Conclusion: Misleading and false advertisements are not just unethical but they also distort healthy competition. In fact such practices violate several basic rights of consumers such as the right to information, the right to choice, the right to be protected against unsafe goods and services as well as unfair trade practices. Hence it is legal, moral as well as ethical duty of concerned stakeholders to ensure that advertisements observe fairness in competition so that the consumer's need to be informed on choices in the market-place and the canons of generally accepted competitive behaviour in business are both served. Advertisements should not be so framed as to abuse the trust of consumers or exploit their lack of experience or knowledge. No advertisement should be permitted to contain any claim so exaggerated as to lead to grave or widespread disappointment in the minds of consumers. No doubt we have adequate laws and regulations but their effective implementation is the need of present scenario.

Reference:

1. Consumer Education Monograph Series-2 Misleading Advertisements and Consumer by Centre for Consumer Studies INDIAN INSTITUTE OF PUBLIC ADMINISTRATION ISBN : 81-86641-70-X Revised and enlarged Edition– 2013
2. <https://consumeraffairs.nic.in/more/misleading-advertisements>
3. Pepsi Co., Inc. And Ors. Vs. Hindustan Coca Cola Ltd (2003 (27) PTC 305 (Del)).
4. Colgate Palmolive Company & Anr. vs. Hindustan Unilever Ltd., 2014 (57) PTC 47 [Del](DB)
5. Glaxosmithkline Consumer Healthcare Ltd. Vs. Heinz India (P) Ltd., MIPR 2010 (3) 314

-----*****-----

Health Problems of Mathadi Workers

(A Study with special reference to Mathadi Women Workers of Cotton Market area of Nagpur city)

Dr. S.Vijay Kumar, (P.G. Department of Sociology),
Hislop College, Nagpur

Abstract:

Women play a paramount role in the socio-economic development of a country. In fact, the pace of economic development of a country can be accelerated by enhancing the status, position and living conditions of women in a country. Traditionally, a woman's place was at home and her employment outside home was looked upon with disfavor. The present empirical study is a modest attempt to investigate the health issues faced by the Mathadi women workers of Cotton market area who are largely engaged in manual labor work. The study is analytical and descriptive in nature and interview schedule was used as a tool of data collection.

Keywords: Health problem, monotony, substance abuse

Introduction

According to the census report of 2011 women in India constitute 58.64 million of its total population. The contemporary society witnesses tremendous change in the realms of women's participation in higher education, professions, politics and entrepreneurial roles in the society. The majority of the world's population lives and works in the informal sector and continues to be excluded from direct participation in globalizing markets. They enjoy none of the rights for workers, nor do they have the capabilities and assets needed to enter into productive economic transactions. The life of the average Indian women is one of discrimination and deprivation in every sphere.

This notion has expressed subtle opportunities in yester years as ample scope for women in Indian society has expanded significantly, partly as a consequence of affirmative policies by the government and positive initiatives by NGOs and other civil society groups but mostly as a result of years of determined advocacy, campaigning and action for change by women themselves. (BHAGAT, 2004)

Mathadi is an Indian language term to denote a head-loader. In Maharashtra the mathadis are organised under a welfare board, set up in compliance to the Maharashtra Hamal, Mathadi and other unprotected workers (Regulation of Employment and Welfare) Act 1969. There are 34 Mathadi boards in Maharashtra. According to the Act, Mathadi means a person carrying a load of material either on his Head (Matha) or on his back to stack at the appropriate place. These operations include loading unloading stacking, carrying, weighing, measuring or such other works including work preparatory or incidental to such operations.

According to a study on Maharashtra's Mathadi Workers it is observed that most of the workers are migrants from the drought-prone areas of Maharashtra and their lack of

education and skill meant that this kind of work was familiar territory given the agricultural work they had been doing in the villages. (KHOTKAR, 2013)

According to the researcher in the study, defined women labour i. e. mathadi worker as a illiterate women, who does not possess any technical qualification, employed temporarily, regularly working for more than 7 hours a day and whose nature of work is confined to carrying load on her head.

Data Analysis and Interpretation

Health problems

Women perform various tasks and work in different sectors. Women's work related injuries and diseases are generally less accurately reported, since women's work is usually regarded as safe. Women's occupational health problems are under-diagnosed and women's claims for compensation for some health problems are generally refused. Health and stress problems are prevalent at the place of work. The researcher was keen to know the health problems at the work place. Workers in the Cotton market area are exposed to health problems. From the table below 1.01, it was found that 76% of the women workers stated that they face health problems. It was also observed that 24% of the workers feel that the nature of work has not affected their health.

Nature of health problem

The heavy manual labour performed by malnourished women are often under subhuman working and living conditions, cause a number of health problems of which musculoskeletal problems are one of the commonest problems of women in unorganized sector. Repetitive trauma is often the cause of a variety of musculoskeletal and neurologic disorders in women. Work related musculoskeletal disorders of the neck and shoulders and upper limbs are also known as cumulative trauma disorders (CTD). Evidences from a number of studies suggest that all these disorders principally result from; constrained working posture, monotonous and repetitive work and psychological stress. Even in mechanical jobs, most of the tools, machines and work stations have been designed for average male and are unsuitable for women from an ergonomic angle.

Other health problems occurring at the workplace are respiratory problems as the place is covered with filth stinking with rotten vegetables indisposed. Keeping this in mind researcher was interested to know the nature of health problems associated with the workers.

The above table throws light on the nature of health problem faced by the workers. Work basically consists of carrying heavy loads of vegetables baskets on their head. It is observed that women who are engaged in this profession suffer health problems. From the table below 1.02, it is evident that 60% of the women workers suffer from joint problems due to excessive weight which they carry. 12% of the respondents stated their occupation caused excessive pain in their back and spine region. 2% of the workers complained about eye problems due to their age. There were 20% of the workers who did not accept that they suffer from any health problems.

Health problem and diagnosis

From the study it is revealed that workers are facing health problems at their place of work due to various circumstances. To gain an insight regarding health diagnosis, researcher was eager to know where the workers underwent treatment.

From the table below 1.03, it is clearly evident during health problem 84% of the women labourers visit the doctor. It was surprising to know that 2% of women workers being illiterate visited sorcerer as very strong superstitious belief existed among them. 12% of the women undertook self medications incase of any health hazard and 2% of the women had not registered.

Monotonous work

Repetitive work of heavy lifting by improperly nourished women can adversely affect the health conditions of women working in the unorganized work force. Hence, the researcher wanted to know whether monotonous work had affected their health.

From the table below 1.04, it is observed that 70% of women agreed that repetitive and monotonous work has affected their health. At the same time 30% of workers opined that they unaffected by repetitive and monotonous work. Occupational stress is one of the major problems faced by the workers with reference to monotony. Overlapping roles and lack of work satisfaction, low monetary gains and all these factors aggravate stress during work and affect their health.

Addiction

According to U N Report it is observed that for many women, substances are a way of self medicating for emotional problems or the experience of living under conditions of extreme distress. The factors responsible for addiction are stress, peer pressure, marital discord, stigma of a divorce and the abuse suffered from relatives, are some of the reasons leading to addiction among women. The commonest substance used for addiction among unorganized women includes tobacco, alcohol, manjan and gutka. Addiction to such substances is seen at a higher extent among women workers in the cotton market area of Nagpur city.

From the table below 1.05, it is found that 52% of the respondents use forms of tobacco as addiction which include chewing tobacco leaves or Kharra which is tobacco laced with betel nuts and chewing gutka is also found commonly found among the women workers. 2% of the women workers agreed taking alcohol as it relieves them from work pressure and stress. Another interesting feature seen among the respondents was usage of paste popularly called as Kudakumanjan. This paste is applied on the gums and rubbed vigorously. After washing the mouth the respondent gets a sedative effect or high which lasts for few moments. It was found that 8% of the workers were addicted to this substance. 38% of the workers have not registered and responded that they are not addicted to any substance.

Substance abuse and work performance

Substance abuse temporarily influences the work performance but in the case of addiction it may produce harmful effects. Among the workers the addictive substance used is tobacco and its forms and manjan. They are not in the habit of performance enhancing drugs which are generally consumed by other professionals.

Table 1.06 indicates that 42% of the workers responded that addictives or substance abuse had influenced their work performance but was generally consumed during leisure time or at the time of relaxation. Hence usage of addictives has not affected their work. 58% of the workers informed that there was no efficiency seen in their performance.

Substance abuse and health problems

Substance abuse has a deleterious impact on the health. The body conditions are solely dependent on the nature of drugs or the abused substances. The researcher was keen to know whether drug taking behavior has affected the health of the workers.

Table below 1.07 signifies that almost 80% of the workers accepted that substance abuse has not affected their health and this was due to the fact that abusive substance was consumed at very minimal level not causing serious problem or side effects. 20% of the respondents opined that there was minor form of health hazard. The extent of the problem was not disclosed by the respondents, considering that the question asked was personal in nature.

Effect on reproductive health

Studies have revealed that women's general health and well-being is often not a high priority for the family. This also pertains to women's own perceived need for health which is generally below the actual need. The large majority of Indian women who work in the informal sector face several health problems emanating from the workplace and their domestic situation. They are engaged in monotonous, repetitive, back-breaking tasks, either as casual workers in the public sphere or as home based producers in the private sphere. The researcher was interested to understand the problems related to lifting weight, especially among the workers, which give rise to reproductive health problems like menstrual disorders, prolapse of the uterus, miscarriages and problems.

From the table below 1.08, it is seen that majority of the respondents 88% of them opined that heavy lifting of vegetable baskets has not affected their reproductive health only 12% of the workers expressed that they had minor problems like pain in the abdomen.

Health check-up

Physical conditions and sound health are utmost requirements for the unorganized sector labourers. With reference to the workers, good health conditions would enable them to earn income on daily basis. Chronic illness and other health problems keep away women from employment. The researcher was interested to examine regarding the health centres where the women underwent treatment with regard to health problems

From the table below 1.09 shows the distribution of respondents availing health check-up, it is observed that 54% of the women workers avail treatment and regular health check up at government hospitals. 44% of the workers visit private clinic for treatment and health related problems. There were 2% of the respondents who have not registered.

Conclusion:

Majority of the women mathadi workers in the cotton market area of Nagpur city face health problems and only few who are young and physically fit and capable felt that such nature of work has not affected their health. Women workers were prone to suffer from joint problems due to excessive weight which they carry, few complained about excessive pain in their back and spine region and at the same time few did not suffer from any health problems. Whenever the women workers encountered with health problem most of them made it a point to visit the doctor. Due to illiteracy and superstitious beliefs also compelled a few women workers to visit sorcerer due to their sheer ignorance. Worker also resorted to self-medications incase of any health hazard.

The repetitive and monotonous nature of work has affected the health of mathadi workers. During the course of work women workers use forms of tobacco as addiction which include chewing tobacco leaves or Kharra which is tobacco laced with betel nuts and chewing gutka. Alcohol was also consumed by the workers as it relieves them from work pressure and stress. Few of the workers were addicted to Kudakumanjan. There were workers who were not addicted to any substance. The underlying reason stated by women workers were addictives or substance abuse had influenced their work performance and always had a feeling that it did not affected their health. It was found that heavy lifting of vegetable baskets has considerably not affected their reproductive health only few had expressed that they had minor problems like pain in the abdomen. Women workers avail treatment and regular health checkup at government hospitals and few visit private clinics for treatment and health related problems. Thus it can be concluded that the health conditions and status of mathadi workers in the cotton market area of Nagpur city is dismal and deplorable. Efforts needs to be taken by the government agencies and NGOs to improve their health conditions and hygiene related issues at the place of work.

Charts:

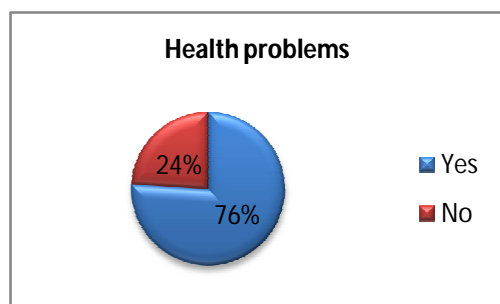

Table 1.01
Health problems at work place

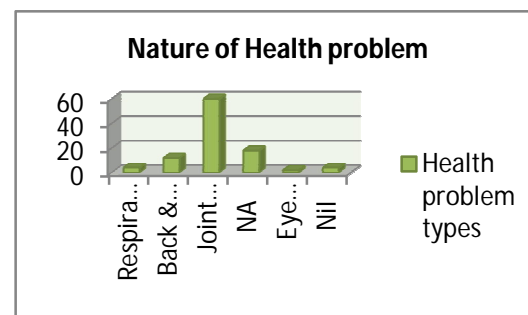

Table 1.02
Nature of Health problem

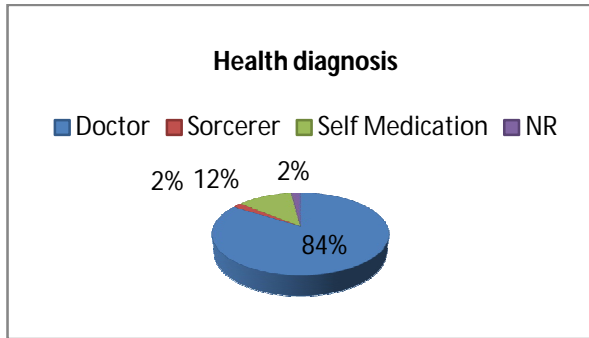

Table 1.03
Health Problem & Diagnosis

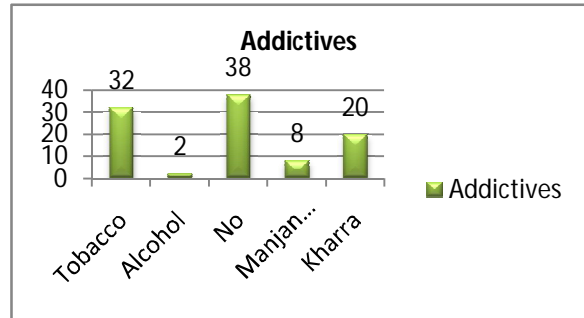

Table 1.04
Addiction

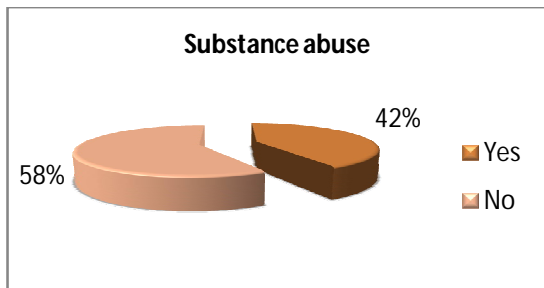

Table 1.05
Substance abuse and work performance

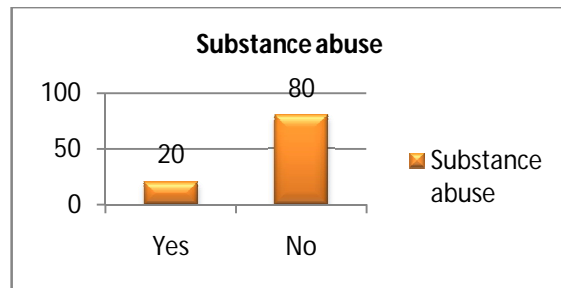

Table 1.06
Substance abuse & health problems

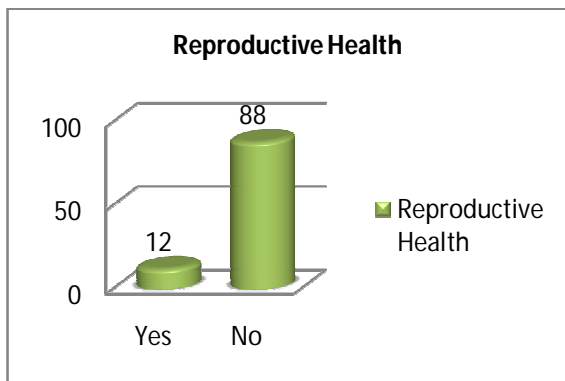

Table 1.07
Effect on reproductive health

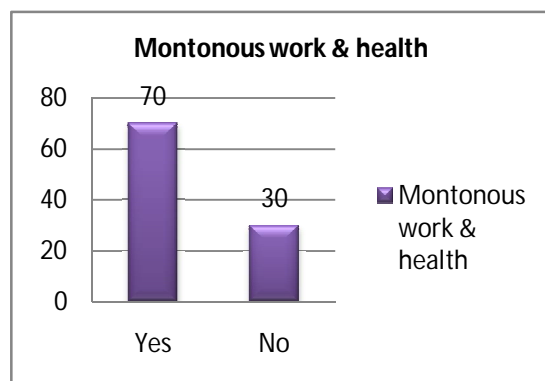

Table 1.08
Health and monotonous work

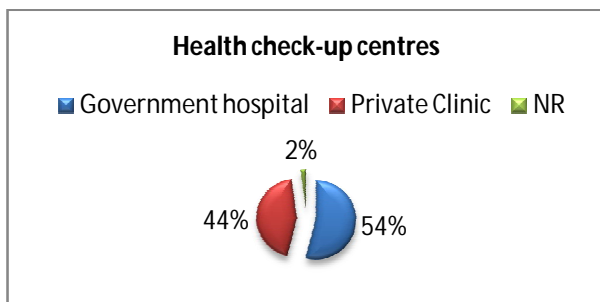

Table 1.09
Availing health check-up

REFERENCES

KHOTKAR, P. (2013) Maharashtra's Mathadi Workers published in *Economic and Political Weekly*, Vol - XLVIII No. 15, April 13, 2013

BHAGAT, P. (2004): India, Oxfam publications.

SUBHALAKSHMI, G. (2012): Impact of Globalization on Women Workers in India, IMPOWR.org

GUPTA, A. (2011): Women Working in Informal Sector in India: A saga of Lopsided Utilization

PAPOLA, T.S. & SHARMA, A. (1999): Gender and Employment in India, Vikas Publishing House

Planning Commission (2002) cf. Government of India

SETHURAMAN, S.V (1976): 'The urban informal sector: concept, measurement and policy';International

Labour Review, Vol. 114, No. 1, July-August

-----*****-----

The Significance of Cultural Conservation in Context of Present Assamese Society

Gitartha Pratim Kusre (Student)
Department of Psychology,
Sikkim University; Gangtok, Sikkim

Kabita Devi Kusre (Assistant Professor)
Department of Psychology,
Nonoi College, Nagaon, Assam

Abstract:- The word ‘culture’ is like an umbrella, which is union of norms, social behavior, customs, knowledge, beliefs, laws, rituals, rules, art and habits, which make an individual capable of living in a society and provide potential energy to remain in the group. The word Culture in Sanskrit written as “Sanskriti”. It means “Sama” means “equal” and “kriti” means “performance” that is the unique common performance by a particular community in a particular place and obeyed through a particular system. Culture is always believed to be a good or positive. It purifies the human soul and mind. This paper focuses, how Assamese culture plays an important role in shaping of individual’s behavior at Namghar, which was established by Srimanta Sankaradeva and why this culture needs to be conserved and preserved.

Key Words: -Srimanta Sankaradeva, Namghar, Culture

Introduction: - Human are social animal, so culture plays an important role to exists in the society and provide a specific identity. The word ‘culture’ is like an umbrella, which is union of norms, social behavior, customs, knowledge, beliefs, laws, rituals, rules, art and habits, which make an individual capable of living in a society and provide potential energy to remain in the group. The word Culture in Sanskrit written as “Sanskriti”. It means “Sama” means “equal” and “kriti” means “performance” that is the unique common performance by a particular community in a particular place and obeyed through a particular system. Culture actually shapes the society and it is the raw material to maintain and function it smoothly. The field of Cultural Psychology is first of all, a designation for the comparative study of the way culture and psyche make each other up (Shweder & Sullivan, 1993) (Berry *et.al*; 2002). “Cultural psychology (is) the study of the culture’s role in the mental life of human beings” (Cole, 1996) (Berry *et.al*; 2002).

The process of transforming the culture from one generation to the other is known as **enculturation**. The concept of enculturation has been developed within the discipline of cultural anthropology, and was first defined and used by Herskovits (1948). As the term suggests, an individual is encompassed or surrounded by a culture; the individual acquires, by learning, what the culture deems to be necessary. There is not necessarily anything deliberate about this process; often there is learning without specific teaching (Berry *et.al*; 2002). Family considered as the primary source of this process. It is the family and peer group and relatives gave the primary lesson to a child how they should obey the rules and regulation to maintain the standard of that society. People usually gain knowledge by learning and basic idea of culture is learn from the family and peer group.

The term ‘**cultural conservation**’ has a very significant and wide importance to maintain the process of human civilization. Yes, we are human beings and we share many similarities with each other, but at the same time there are some differences due to geographical area also way of thinking, the differences depend upon food habits, social interaction, belief process, rituals, clothing and many more. These differences made the term culture very much diverse in nature; this diversity needs to be conserved to maintain the significance of culture in present scenario.

Every human being is different in nature and has different sets of ideas, beliefs, and attitudes. There are clear traces of cultural influence can be found in human nature. These influences actually shape the human behavior. If we see the people from western and eastern countries having their own cultural practices, ideas and beliefs, it follows two different cultures the individualistic and collectivist culture. In the similar way in India there are many cultures and sub- cultures exists which are dynamic in nature. Every culture has a control over the human society and it makes them to follow the standard rule to become a part of the society, this is how culture influences the individual behavior.

In present time, there are many cultures exists in different states in India. Every culture has its importance and contributed to develop a global image of India, which is quite different from other cultures of the world. It consists of values, moral ethics, sacrifice for common good and well-being, heritage of great tradition and many more, along with that the specific feature of this Indian culture is that there are many renowned and great saints took birth in this soil who gives a big push in growth and development of the culture.

As, an individual from Assamese community performs a specific set of customs, rituals and moral values along with some rules and regulation generated by the society. These things are influence by a culture from which we belong, that is Assamese culture.

There are some great people born in India whom were considered to be great social reformers and work for the social growth and upliftment. People of Assam always praise and respects the great saint **Srimanta Sankaradeva** for his immortal contribution to the Assamese society, and gave a shape and provide a respectful position in all over the world.

Socio- political factors are the combination of social and political issues for a cultural group that will influence their biological and cultural adaptation. These socio-political factors interact with ecological factors and create forms adaptation practice.

Socio-political context of a cultural group has a direct connection with the historical background of that particular group. If we go back to the pages of history of Assamese culture, it is found that in 14th century before Sankardeva took birth there was a social instability in Assam. Different community had followed their own customs and tradition. One of the major disadvantages of that time was blind beliefs. Many people do not know about the current situation of their community, they just obey the rules and regulation, customs, beliefs without knowing their importance and significance.

At that situation great saint, Sankaradeva decided to bring some change in the society. At that time, the ecological context is there but there was lack of interaction between the socio-political context and ecological context in the population level.

Finally, Sankaradeva was succeeding to bring all the tribal and non-tribal community on a same social plan with the help of “**Namghar**”. Namghar institution is the core part of Assamese culture. It is democratic platform to solving social problem and display socio-religio-political-cultural activities for every stages of individual beyond caste and creed. It is the place of positive thinking, well-being, discuss place for various aspects of life such as literature, art, dance, folklore, rituals, customs, many more. The word “Namghar” construct with four words in Assamese. It means house for praying **Harinam** (Chanting the name of god/Hari) the house of pray god. It is the holy place gathering the followers of god. The Namghar is two roofed thatched structure generally measuring more than fifty feet in length and is rectangular in shape (like the **Vikrista** type of play house mentioned in the **Natyashastra**). Close to it, on one end is build a small house called the **manikut**, (**garbhagriha** of a Hindu temple) where copy of religious scripture is kept upon a **singhasana** or a wooden throne (Barua. 1998).

From that, time to till today “Namghar” contains the same importance and relevance in present Assamese society.

Every culture has its own virtues and every individual must follow those virtues. These different values are known as “way of life” which actually gives potential to the human existence. People follow customs, rituals, values, for development and socialization.

According to the cultural psychology, “**socialization**” is a process of deliberate shaping by way of tutelage of the individual. It occurs through the means of imitation, identification, and role-playing. By this process an individual, learn the basic factors culture of a particular group such as values, beliefs, customs, and rituals(Berry *et.al*; 2002).

A **custom** is defined as a cultural idea that describes regular patterned behavior that is considered as characteristics of life in social systems. This method most commonly used in society to help and make distinguish one culture from another.

Assamese culture, also have some custom, which are continuously followed from the ancient time to till now. For example- During mid of April, people of Assam celebrate “**Rongali Bihu**” or “**Bohag Bihu**”. “Bohag” is the first month of the Assamese New Year. During this celebration, few customs, which people followed. In this bihu, at first day people bring their domestic animals to the bank of the river and bathed them, the whole villagers or the community comes together to celebrate it.

By the time, people adopt few new things and change the pattern, instead of going to river now days many perform this custom outside of their house, but they still maintaining it. This is known as “**Goru Bihu**”.

Next day it is called “**Manuh Bihu**”. On this day, people woke up early and take bath, wear newcloths and take blessing of older ones and they blessed them by giving “**Gamusa**” a handmade towel.

The change, which has taken place in this custom, is older blessed them by gifting new cloths or other things along with “Gamusa”.

A ritual is a mode in which the member of a group or community regularly performed. These rituals make the beliefs of socialization much stronger In Assamese society. These rituals bind the community together.

In the community, children were socialized in such a way that they learn, adopt, and perform the values, ethics, rituals and customs of the community.

Music is a very important part of culture. It is the only way to communicate with those people who are illiterate. Through music and stories, one can learn about their cultural practice, so that in every culture, there is folklore music and stories present. Folklore music is the music where people used simple language and words to describe about the culture, environment, history and story of their cultural practices and its importance. Stories are used for the children to makes them more enthusiasts to know about their culture.

If we talk little bit about the adaptation and change that taken place in a culture, we will find that this is a gradual process. People from same culture have different set of ideas regarding their cultural development. A young person, a middle-aged person and an old person from same community will think in a different way about their own culture.

The young person will focus more on the dynamic structure and flexibility of accepting the culture. Similarly, the person from the middle-aged will describe more about cultural influence on society and its importance. Finally, older people will talk more about the historical background and the evaluation of their culture. That is how three different generations from same culture thinks in different way about their own culture.

Conclusion: -Now, this is the time of globalization and modernization. In this rush people forget their reason of existence and their original roots. So, the significance of once” way of life” become increases. “Our culture is our identity” each person has the responsibility to maintain, conserve and respect their own culture and maintain their significance in this world.

Reference: -

1. Barua.B. K (1998): The Father of Assamese Drama and Stage: Sankaradeva Studies in Culture; 2nd edition, Edited by B.P. Chaliha, Published by Srimanta Sankaradeva Sangha: Assam, India, Pp- 16-30.
2. Berry.J. W, Poortinga.Y.H, Segall. M. H, Dasen. P. R: Cross-Cultural Psychology Research and Applications (2002), Second edition: Cambridge University Press, ISBN- 13-978-0-511-07761-6 eBook (NetLibrary), pp- 1-50.

-----*****-----

Impact of Televiewing on School Going Children: A Sociological Study of Nagpur City

Dr. Varsha R. Bhujbal (Assistant Professor),

Affiliated to RTM, Nagpur University L.A.D. & Smt. R. P. College for Women, Nagpur

Abstract:

Viewing television is a self-evident part of life for children in industrialized countries, and is now rapidly expanding in developing countries. Children's in the family are the most unsafe population to be affected by the contents of television transmission. Television is no doubt acts as a genesis of information, entertainment and consumerism and it is through these functions that are likely to influence the viewer. During the formative years of life there is a curiosity among the children to know and learn new things from different source; T V contents play an important role to meet the interest. It has made far reaching changes in communication. The life components of communications are mass, mass media, advertisement and social change. Mass means common people, the mass live a life that is different from that of the middle class or the aristocrats. The mass media included large circulation of news papers, magazines, from letters that go to hundreds of thousands of customers, book such as J.K. Rowling's Harry Potter series, radio and television programmes films. CD's, DVD'S and audio-video tapes are sold in millions; the criterion here is the number of users, news papers and magazines read by a few thousand people are not considered as mass media. It is an ongoing process. Society is subject to constant changes social change has occurred in all societies and at all times. Advertisement is anything that draws good attention towards these things. It is usually designed by an advertising agency for identified sponsor and performed through a variety of media. Parents view about televiewing and consumerism is that it is the best medium to show the advertisement of the different commodities. Parents view about televiewing is the best medium to show the advertisement of the different products within the market which the product can be easily available. Children's view about televiewing and consumerism is that television is the best medium to show the different advertisement regarding the products. Television advertisement called a television commercial which is a span of television programming produced and paid by an organization, which conveys a message, typically to market a product or service advertising revenue which provide funding for most privately owned television networks. Finally what

can be said about the impact of T. V. is that it can be both good and bad. Most of the time it depends upon the person's perspective. The present paper would like to explore the impact of televiewing and consumerism on school going children

Key words: Televiewing, Consumerism

Introduction:

Technology is such that modern age is called technological age. Individual provoke social change through the use of technological gadgets such as Television, Radio and Refrigerator V C D, Fan, A.C. etc. The social effects of technologies are far reaching. A single invention of T V has an impact our entertainment, education, politics, sports, literature, knowledge and so on. The technological changes are important only because of social change, because change is the universal law of nature.

Today's world is technological world and in the family television is the basic part. American children spend more time in front of TV than at any other activity, with the exception of sleep. In Canada, a 1988 study (8) of 387 children arrived at the conclusion that children spend an average of 14 hours a week in front of TV, with extremes ranging from one hour to ... 56 hours! 14 % of children watch TV less than 7 hours a week, and 27 % more than 17 hours. Television is very important means of entertainment. Family members are spending their maximum time watching the television. The best viewer of television is basically children, housewife, grandparents and teen agers. The maximum television programmes are made only on the psychological aspects of human beings. The television programmes can be factorized related to the age of viewer, like mythological serials for grandparents and children, cartoon programmes especially for children's and for adult members there are sequels, films and comedy serials etc. Apart from these the world of advertisement hammering the world of viewers because advertisement is mainly focused on children or in other words most of the advertisements are oriented for children, so because of advertisements children demanding the advertised product.

Children in the family are likely to be the population to be influenced by the contents of television transmission. Television acts as a source of information, education, entertainment and consumerism and it is through these function that it is likely to influence the viewer. During the formative years of life, there is a curiosity among the children to know and learn new things from different source and television contents play a significant role to meet the curiosity.

Objectives:

- To introspect the impact of television programme and advertisement on school going children
- To examine which programmes are preferred by the school going children

Research Methodology:

To accomplish the purpose of study descriptive research design has been adopted. For the data collection 05 convent schools representing 60 respondents i.e. 30 children and 30 parents from Nagpur City. Purposive random sampling design is the sampling procedure adopted which is Non-probability sampling design. The data has been collected by interviewed schedule method. The secondary sources of data include books, journals and magazines.

Review:

Levis (1949) studies the television viewing habits and found that the adolescent's average viewing time was three to four hours per day. Whereas Mehling (1960) on the basis of his study found that fifty five percent of the sample of the high school children spend more than ten hours on T.V. about three hours on newspapers and about four hours on radio weekly.

Sharps (1958) pleads that the T.V. is the most powerful means of product exploitation. The impact of advertisements on the viewers is due to the fact the t v can do audiovisual publicity which is not possible to do by other media. Chauhan (1979) in his study indicated the potential role of mass media in potential socialization of the masses along with mass mobilization per capita income and modernization.

Television:

Television is the Greek word "Tale" meaning far and distant and vision. The Latin word for Television means "distant faculty of seeing". Television is the approach for transmitting images and sound. The television is important because of its impact on leisure pattern, its purposed effects on violent behavior of space, time; stimulate global awareness and its central role in the perpetuation of consumerism.

Televiwinging : is to observe or watch by means of a television receiver.

Consumerism: a modern movement for the protection of the consumer against useless, inferior or dangerous products, misleading advertising, unfair pricing etc.

Discussion:

Television is treated as a medium through which people learn many things, through televiwinging we get consumers like children, teenagers, adolescents, and people belonging to all ages. Children are one of the most important consumer. Televisions are used for educational purposes and have provided research which has yielded rich data pertaining to learning behavior pattern of the children.

Children however are not free to accept and practice new things which come in their way. Being dependent upon the parents, source of the knowledge given on television as well as the contents of such knowledge are censored and controlled by parents. This is true in case of children in the Indian families because of their dependence on parents for a longer period;

it is the parents who decide their style of life, friendship circle and the school they attend. Similarly they are likely to control and regulate their television viewing behavior pattern. Television has revolutionized communication technology. Today it has broken the barriers between different cultures traditions, folkways, crisscross and overflow each other in the stream of T.V.. We see that it has shrunk the world into a global village, and also it has viewed one composite culture often called television culture. The television has become a virtual link between the space technology of the satellites and the surface of the earth.

The impact of television on children (3-18) is very cognitive. (Especially age of middle childhood (8-10)) age of middle childhood (8-10) middle childhood is that age where children observe models and learn from it. (Social learning theory) Albert Bandura (1977)

In 1949 less than 2% homes in Britain and the USA had TV sets, now over 99% do in India existing technical facilities are capable of reaching 90% or more of the population but in actual practice the bulk of media users are in the metropolitan areas, State capitals and a few very large industrial and business towns. The time spent for watching TV varies across age, class, gender and other factors. Apart from cities who accuse TV for fostering all manner of unwanted behavior, more thoughtful writers such as Neil Postman a American Media Theorist (1993) have demanded the passing of Technology (surrender of culture to technology) as the dominant culture. Many of the cities agreed that TV along with other mass media of communication was politically soporific and geared to the maintenance of the status quo. In simple term for India media is doing a job of sanskritization.

The popular channels programmers and serials on media and specially on T.V. diverting the attention of viewers from major socio-political and economical issues to mere entertainment and continuous hammering of a easy going sanskritization- confronting culture which influence our public behavior and spending habits directly and indirectly.

The elite in developing countries see the main function of the media as entertainment and, to some extent, news and information to a certain kind. This elite class believes that in a few decades their countries can catch up with the developed nation by achieving everything that the latter had achieved either through colonial exploitation or imperialist and totalitarian system during the past century.

Three strong forces influence the televiewing pattern which is global culture, finance-capital, high technology and mass marketing. From the research point of you attempt is made by the researcher to examine in the context of cultural empiricism in India. The influence of consumerism, commensalism, and greed unbridled freedom and cutthroat competition is reflected on the mini screen more than any were else.

Relation between marketing, television and culture:

Most media report features center on the following basic marketing and communication concepts prevalent in advanced sectors of the country. The technological imperative and the idea of progress force the multinational media and their new technologies to flow in the new regions, it is incredible that the impact in those regions succumbs to the

rich and imbibes foreign cultural fare. The flow has to be necessarily one way. The role of the media is primarily to entertain and provide relaxation to its users. The elite in India occupy 10% of its population over one billion. They follow a western life style so that they need sophisticated product and services to maintain it. The media should cater to their needs primarily through advertising messages in the broadcast media. Dubbing of foreign programmes into various Indian languages is easier than producing original programme in native's languages. Moreover the elite particularly children of the affluent (and middle class) families enjoy foreign programmes more than local ones. The world is getting smaller and any attempt to shut out information that flows in is not only bar basic but a serious threat to human rights, particularly the right to be informed and entertainment.

Impact of television on children:

Children's are the best audience of the television. Television provides entertainment, knowledge, education to the children. While interviewing the respondent, the researcher found that some of the family members do not want their children to go with the peer group of the same locality. The basic reason was that the peer group had a bad influence and hence the parents preferred their children to watch T.V., rather than to be with bad friends. The parents restricted their children to watch few T.V.channels which were full of knowledge and information. The researcher was to seek information through the magazines titled "Impact of T.V. on children" that Pester Powering (the Nag Factor- as the phenomena is known as in US literature is the "tendency of children" who are bombarded with marketers messages to unrelentingly request advertised items. The discussion of "impact of television on children" is found out according to the different researchers i.e. pester power is coming to the India. Moon-Moon Dhar, a working mother with two kids (aged 12 to 06) has glazed look when talking about pester power which means (pestering- read: nagging, whining, badgering, irritating, harassing, annoying) her six year old child tells her that she should opt for Tata Sky and not to use present. She has to spend also two hundred bulks a strike to see Bhool Bhulaiy and not LagaChunari Main Daag because the kids say so. Children are also restricted to watch T.V. programmes according to the likings of their parents, this indicates that behavior pattern of the child is accorded with the family norms. Children are allowed to watch T.V. programmes according to their likings only if they do complete their home-work and their routine work. Thus the television content has both negative and positive consequences on children.

Children view about Televiewing and Consumerism:

It is observed that the Television is the best thing to show the different advertisement which influenced them. Mostly the children's focusing or liking that character which they feel like himself / herself, which attracts them to a particular advertised product is found to directly related with the child to which it is profoundly influenced and insists that particular product.. This is considered be the basic attraction for the children and the child is the best consumerist. The children are giving lot of ideas to the parents when they see any product on television.

Parent's opinion regarding children's ideas about purchasing the product:

The researcher wants to find out the response from the parents that while shopping weather child gives any idea to purchase the product.

The researcher found out that 30(100%) respondents said that their children's gave ideas during the purchasing. From the above interpretation it can be analyzed that the children's have different ideas for purchasing the product.

Communication and social change in the family:

The advancement in communication system gives rise to far reaching and more complex social changes. Communication is at the very basis of human interaction and there is a tremendous advancement in communication system. New cultural artifacts new devices are being used making our day to day communication more and more indirect. The activity interaction and sentiments and these three interwoven elements of human relationship or human interaction are affected by indirect communication. For example the introduction of television sets in our family life (T.V.) has not only lessened communication among the member of family but it has also affected the aspect of sentiments among members. This resulted in a series of social change.

Parents view about Tele viewing and consumerism:

It is observed that parents view that television is the best medium to show the advertisement of the different products within the market which the product can be easily available. Majority of the parents said that because of a different advertisement the child favors for a particular product but intensions are different, some time parents cannot focus anything with in the advertisements, but the child can be focused very easily. Because of advertisement and marketization the consumer can consume that product by different demands. If parents have sufficient money then it is not an issue but when they do not have sufficient money than it creates problems, because it is found that children are supposed to be the main consumer.

Parent's opinion regarding "should children view T.V.:-

It was found that the parents accept the importance of tele viewing, its entertainment channels as well as it gives immense of knowledge of the world i.e. discovery channel etc.

Children's view about the perception regarding advertisement that they like in T.V. Channels

It was found that the maximum respondents like the advertisements of candy man and Cadbury because Cadbury chocolate is melodious for children. From different responses each and every respondents like one of the advertisement which are shown on television. Children's view whether they go for shopping with their parents. It can be analyzed that maximum respondents go for their shopping with the parents. Parents do like to take their children for shopping because they gain practical knowledge. From this interpretation it can

be analyzed that they have certain choices for their own self whom they like to purchase the product. This shows how televiewing impacts the children.

Conclusion:

Television has now become an important part of our daily lives and especially for the kids the school going children. It is going to be very hard for everyone to stop watching Television. TV has many advantages and many parents also use TV as a substitute baby sitter to keep their loved ones busy watch their favorite cartoons or TV shows. A common question arises in the minds of many people whether televiewing has positive and negative impact on child. If we talk about the positive points there are many such as, there are a lot of educational shows which air on TV proves the fact that children learn better using audio-video method instead of the traditional teaching via books. Many research studies have shown that children who watch T.V. are less violent and perform well in tests and studies as compared to the ones who don't watch television. Children who watch educational and informative channels show that they develop their brain skills faster and learn things easily as compared to the ones who don't watch .T.V. channels. In the study it was also found that those kids who are started their school life got better grades and value their studies when they reached high school and were less aggressive, hence T.V. is a great way to remove tiredness and fatigue. We all know that kids love cartoons and according to several studies, cartoons have a soothing and painkilling effect on children which helps in removing all the tiredness and stress your kid is facing from daily school work which has its own merits and demerits.

Thus from the findings of the study certain positive points of televiewing and its impacts have been discussed elaborately. The negative points of television among the children who come under two years of age do not get any benefit from watching television shows, which amount to wastage of time. It is therefore recommended that instead of watching television channels children should be taught to socialize language, creativity and sharpening their social skills. Deferent studies claim that kids who are exposed to a lot of TV noise are not able to concentrate in daily activities and studies. Kids who watch a lot of TV daily are not able to pay attention to teachers and the lessons they are taught because they get accustomed to the rapid changing scenes they watch on TV. Thus it can be concluded that watching televeiwing pattern among the school going children is necessary for the overall development of the child and the at the same time efforts needs to be taken by the parents to monitor and supervise the content of television channels which they are watching.

References:

- C.N.Shankar Rao, First edition 1990 and reprint 2005, sociology principles of sociology with an introduction to social thought, socialization and culture, S.Chand& Company Ltd.Pg.205, 215.
- J.P.Yadav first published 2004 television and social change, Anmol Publication Pvt.Pg.245
- Jonathan H.Turner, reprint 2007 the structure of sociological theory Rawat Publication Hagerman Micro Sociology System and Life World Pg.210
- Kanwarchauhan, edition 2003 television and teenager, setup and sons publication pg.16
- VarshaBhujbal , Televiewing pattern and its impact on school going children: a sociological study in Nagpur city, Department of sociology, RashtrantTukadojiMaharaj Nagpur University, Nagpur, M. Phil Dissertation 2007-2008
- <http://myessaypoint.com/positive-negative-impact-tv-kids#ixzz419LazW9q> 13/11/2020

-----*****-----

Mahashweta Devi's 'Draupadi'- The Pathetic Journey of an Indian Tribal Woman

Dr. Deepak Shantaram Chaudhari (Assi. Prof. Dept. of English)
S.S.V.P.S. Arts and Com. College, Dhule

ABSTRACT

Mahashweta Devi, always writes for deprived section of people. She is a loving daughter, a clerk, a lecturer, a journalist, an editor, a novelist, a dramatist and above all ardent social activist. Her stories bring to the surface not only the misery of the completely ignored tribal people, but also articulate the oppression of women in the society. Her short fiction Draupadi, is primarily, the story of a Santhal tribal woman raped by men in power, that is, her sexual torture in police custody. Draupadi, Dopdi Mejhen, a twenty seven years wife woman and the wife of Dulna Majhi (deceased) was in arrest for one hundred rupees. Draupadi is a tribal insurgent, gets captured during her outrageous tribal uprisings against the government. After her capture, she is beguiled for giving information about her companions. Because of her dedication, she is subjected to third degree in police custody; till the government officer Senanayak gives orders to rape her. She is brutally subjected to gang-rape through the endless silent suffering night. After this barbaric act of violating the female honour. Draupadi proceeds daringly towards Senanayak and she confronts her exploiters naked and bleeding, thereby making the rapists shameful of how to face this unexpected situation, and the reader distressed and sorry for their cruelty. Dopdi and Dulna Majhi are representatives of her native community who are forced to serve their masters and get petty wages. Forced by circumstances, they decide to rise against this oppression imposed on them by men in power. Therefore, through Draupadi's story, Devi reveals the cold heartedness of upper class feudal lords. Mahashweta Devi's Draupadi challenges the prevalent ideas regarding rape that is, she in her nudity destroys the connivance of silence surrounding rape and in doing so, she reverses the notions of the kind whereby the victim and not the victimizer should be afraid and guilt ridden.

Keywords- Draupdi, tribal woman, adivasi, female honour, rape, oppression, suppression etc.

Introduction:

Mahashweta Devi was born in 1926 in [Dhaka](#), Bangladesh, to literary parents. Mahashweta Devi, always writes for deprived section of people. She is a loving daughter, a clerk, a lecturer, a journalist, an editor, a novelist, a dramatist and above all ardent social activist. Her stories bring to the surface not only the misery of the completely ignored tribal people, but also articulate the oppression of women in the society. Her short fiction Draupadi, is primarily, the story of a Santhal tribal woman raped by men in power, that is, her sexual torture in police custody. Rape is considered as a bolt on the forehead of an innocent woman.

Draupadi, Dopdi Mejhen, a twenty seven years wife woman and the wife of Dulna Majhi (deceased) was in arrest for one hundred rupees. Draupadi is a tribal insurgent, gets captured during her outrageous tribal uprisings against the government. After her capture, she is beguiled for giving information about her companions. Because of her dedication, she is subjected to third degree in police custody; till the government officer Senanayak gives orders to rape her. She is brutally subjected to gang-rape through the endless silent suffering night. After this barbaric act of violating the female honour. Draupadi proceeds daringly towards Senanayak and she confronts her exploiters naked and bleeding, thereby making the rapists shameful of how to face this unexpected situation, and the reader distressed and sorry for their cruelty. Dopdi and Dulna Majhi are representatives of her native community who are forced to serve their masters and get petty wages. Forced by circumstances, they decide to rise against this oppression imposed on them by men in power. Therefore, through Draupadi's story, Devi reveals the cold heartedness of upper class feudal lords. Draupadi recollects the episode of 'Operation Bakuli'.

So, against these cruelties, that Draupadi and her group take law in their hands. Surja Sahu's house was surrounded at night. Surja was tied up with cow rope. His whitish eyeballs turned and turned, he was incontinent again and again. It predominantly focuses on the oppression of woman through the flouting of their bodies, especially tribal women who repay the price of raising their voice. The most important question that this text poses is not only why Dopdi was raped, but it also analyses why women fall as an easy prey to be raped? Mahashweta Devi's Draupadi challenges the prevalent ideas regarding rape that is, she in her nudity destroys the connivance of silence surrounding rape and in doing so, she reverses the notions of the kind whereby the victim and not the victimizer should be afraid and guilt ridden.

The Rape of Draupadi is the symbol of the oppression of the adivasi women. Rape is commonly viewed by society as a symbol of female degradation, [female submission](#), and the stripping of honor and humanity. *Draupadi* a tribal rebel is raped by authorities of the state. While the storylines of these pieces are rather similar, the portrayal of the rape and the reactions of the young women are exceedingly different. In *Draupadi* the unveiling of garments reveals immense female power. Dopdi is presented from the beginning of the story as a woman of strong mind and will. When she realizes that she has been caught by the authorities her reaction is bold and daring.

Outcastes and Oppression of *Draupadi* is probably the oppression of the downtrodden by the moneylenders and landlords, condescended to by the government, aided in uselessly inappropriate ways by charity groups and well-meaning city people are described in her distinctively matter-of-fact style. The history of the region is integral to many stories, but it is taken for granted and never explained. Many readers may miss the finer details of the classes and cultures, but will still be shaken by the stories themselves.

Draupadi is the Symbol of Retaliation. Dopdi, a twenty-seven year old tribal woman, is named by her mistress and she is in the list of wanted persons who had killed the mistress's husband, Surja Sahu a land-owning money lender, because he refuses to share water with

untouchables. A reward of two hundred rupees is announced for her head. Dopdi herself seen that notice at the Panchayat office. Mr. Senanayak, an official, moves with the tribal as their friend and successfully corners Dopdi in the evening. She is kept at the canvas-camp till the dinner time. Senanayak permits the officials to do whatever they like. Her hands and legs are tied to four posts. She becomes unconscious. In the morning she is brought to the tent. On seeing the General the dishonored Dopdi walks towards him to exhibit what has happened to her. Senanayak, who alone directs his police to humiliate the tribal woman. It is not an ordinary humiliation; it is a gang-rape ordered and performed by the leader himself. This heinous act of disrobing and making her naked, empowers the lady.

Draupadi depicts the Dalit Feminist Consciousness that how a marginalized tribal woman derives strength from her body and her inner feminine core to fight against her marginality and oppression. The female gender is considered as the mute as ever, especially, the marginalized and the tribal women are treated as the dumb cow. Draupadi was also bearing the torture of the society till she was living with her mistress. But she changed herself and revolted against the traditional set up when she was accused of the murder of her master and raped by the police. She was aware of the advanced civilization and rejected the traditional tolerance.

Political Suppression of Draupadi revolves with the ‘Naxalites’ point of view. As the ‘Naxals’ describes groups that adopt strategies against feudal landlords and others in power who exploit the poor landless labourers and the tribal people. The whole story revolves around Dopdi Mejhen’s Naxal career. Mahashweta Devi presents harsh realities of the revolutionary movements in an unrestrained fashion. She gives a true account of how a systematic genocide, silently authorized and legitimized by governmental institutions in the form of sexual assault and murder reduce the status of women belonging to the lower classes and the tribal groups to a subhuman level of existence. Draupadi was declared as the ‘wanted’ criminal and the amount on her. Being the helpless woman, she was victimized of gang rape.

Conclusion:

Dopdi, a tribal woman, brutally raped, resists the typical silence adopted by many women in our country. It is worth mentioning that various other Indian women writers forayed into the realm of writing essays, novels, poetry etc. to give voice to the silent screaming of a woman’s soul that is common all round the world wherever women exist in a patriarchal system of society. The misery of a tribal woman as compared to aristocratic woman is far more dreadful. Draupadi suffers in silence with unconquerable spirit the naked and bleeding condition throughout the story. Draupadi faces all her rapists defiantly, out resisting the sexual flouting of her body. Mahashweta Devi gives voice to the voiceless unfortunate of the earth in her literary output. The story concentrates on the natural theory about the power of the woman that the woman is considered as an epitome of strength in our society. Draupadi was out casted, accused of the murder, declared as the ‘wanted’ criminal and was victimized of gang rape, still she regain the power and revolted against the traditional set up of the mind of the society about the society.

References:

Devi Mahashweta, 'Draupadi and Other Short stories', *Orient Blackswan, New Delhi:2014.*

Devi, Mahasweta, 'Breast Stories', Trans. Gayatri Chakravorty Spivak. New York: Seagull Books, 2010.

Devi, Mahasweta, 'Outcastes Four Stories', Omega Publication, New Delhi, 2004

-----*****-----

DIVERSITY OF FRESH WATER PRAWNS IN PAINGANGA RIVER KINWAT, MAHARASHTRA, INDIA

Dr. Ambadas Kamble (Department Of Zoology)
Baliram Patil College Kinwat Dist Nanded, Maharashtra, 431804, India

ABSTRACT:

The Painganga River (also known as Penganga River) is the chief river of the Buldhana, Hingoli, Nanded, Yavatmal, Chandrapur, Districts. It flows Nearby Kinwat and Mahur. It has rich source of biodiversity including fresh water prawns. In the study there observed the five species of *Macrobrachium*. Having a good market value.

Key words: Painganga River, Kinwat, Fresh water, *Macrobrachium*,

INTRODUCTION:

The Painganga River is the chief river of the Buldhana Hingoli Nanded Yavatmal Chandrapur districts. It rises in the Ajanta range and is the major tributary of Wardha river. It divides Marathwada and Vidarbha regions of Maharashtra. The total length of the river is 495 km. (308 mi) It flows along Kinwat and Mahurtaluquas. The observation taken place at the village Bhulna near Kinwat, during 2017-2018. The major available species *Macrobrachium malcomsonii*.

Result and Discussion

Due to minimum water flow from March to June the river bed dries up leading to mass mortality of *Macrobrachium* species. The capture of fresh water prawns starts from November and marketing in local market.

Species of fresh water prawns genus *Macrobrachium* are distributed throughout the tropical and subtropical zones of the world. They are found in most inland freshwater areas like lake, rivers, swamps, irrigation channels, canals and ponds as well as estuarine areas. Fresh water prawn farming is popular in South East Asian countries, but it has not gained much progress in India until recently, although freshwater prawns are a high priced product and have a high market demand in both domestic and export markets (Radheshyam, 2009).

Fresh water prawn production in India that included farming and wild capture of the giant freshwater prawn, *Macrobrachium rosenbergi* and the monsoon river prawn *M. malcomsonii* has increased steadily since 1999 reaching a peak output of 42780 tones in 2005, but then declined to 6568 tones in 2009-10. (Nair and Salin). The impounded freshwater bodies in the various states of India offer immense potential for freshwater prawn culture.

The fishermen were made first attempt, and stocked prawn seed of natural collection from Painganga River at Bhulja, Kinwat. The wild prawn seed mainly consist of *Macrobrachium malcomsonii* and other miscellaneous species, including very limited part of *Macrobrachium rosenbergi* species. Among these *M. malcomsonii* grown well and got good production, which encourages the fishermen to regular stocking of prawn seed every year in the month of August or September. Generally prawn harvesting takes place 20-30 days as a whole every year in the months of April to June every year when the water level recess.

With the help of fishermen the five species of *Macrobrachium* observed such as *M. malcomsonii*, *M. rude*, *M. nobili*, *M. lamarrei*, *M. scabriculum*. For the enhancement of good production the seed stocking facilities should be available in this area.

REFERENCES:

1. Hien, T.T.T., T.H. Minh, N.T. Phuong and M.N. Wilder (1998). Current status of freshwater prawn culture in the Mekong River Delta of Vietnam. *JIRCAS Journal* 6:89-100
2. Nair CM, Salin KR. Current status and prospects of farming the giant river prawn *Macrobrachium rosenbergi* (De Man) and the monsoon river prawn *Macrobrachium malcomsonii* (H.M. Edwards) in India. *Aquaculture Research* 2012;43(7): 999-1014
3. Radheshyam DR, Kanaujia Mohanty AN. Growth and yield of *Macrobrachium malcomsonii* and carps in mono and poly Culture under different stocking size of carps in rural area (Communicated for publication), 2008.

-----*****-----

Comparative Study of Crop Combination: A Study of East Vidarbha (2009-2019)

Dr. Prachiti Bagaday (Assistant Professor Department of Geography),
L.A. D. & Smt. R. P. College for Women, Nagpur Affiliated to RTM Nagpur University

Abstract

Crop combination analysis is one of the most vital methods of studying agricultural patterns of any region. East Vidarbha situated almost in the centre of our country is the famous land for agriculture. Mainly the cash crops like Cotton and Oranges and food crops like Rice and Jowar are taken here. In the present study an attempt has been made to study the spatio-temporal changes in the crop combination pattern of East vidarbha in a decadal period. Weaver's method of crop combination analysis has been applied. This study is significant in knowing the importance and strength of each crop in the study region.

Key Words

Ranking, Spatio-Temporal, Agricultural Landscape, Weaver's method, Land Use, Cropping Pattern

Introduction

The main aim of the agriculture geographer is to study the agricultural activities in spatio-temporal respect. The study of crop combination regions constitutes an important aspect of Agriculture Geography as it provides a good basis for agriculture regionalization. (Todkari G. U., 2012, p 51) Now a days many geographers are engaged in knowing the agricultural land use pattern of any region by knowing crop combinations.

Since ancient period Vidarbha region is famous for agricultural activities including both Kharif and Rabi crops. Thus the region gives best expression as an agricultural landscape. Physical, social and economic factors are responsible for the development of crop combination in region.

Many agricultural geographers have analyzed and applied various crop combination methods including Weaver, Doi and Rafiullah. Such type of analysis is significant in the comprehensive planning for the development of rural areas.

Objectives

The main objectives of this study are-

- To delineate crop combination pattern of the study region
- To compare temporal changes in crop combination pattern

Data Base and Methodology

Present study is totally based on the secondary data. District socio-economic review for the year 2009 and 2019 are the main source of data. It is supported by other secondary literature from various sources. The area under various crops has been converted into percentage with total cropped area. Later on crops were given ranking as per their percentage. First 10 crops have been considered for ranking. Then Weaver's mean deviation method has been applied to delineate the crop combination regions for the year 2009 and 2019.

Formula used to get crop combination is- $SD = \sqrt{\sum d^2 n}$.

Choropleth maps from the result are prepared for the purpose of comparative analysis. Conclusions are made on the basis of spatio-temporal comparisons.

Study Region

The study region i.e. East Vidarbha lies in the extreme east corner of Maharashtra state. There are total six administrative units viz. Wardha, Nagpur, Chandrapur, Gadchiroli, Bhandara and Gondia. The latitudinal and longitudinal extent of the study region is 18°5' N to 22° N latitude and 77° E to 81°E longitude.

On the North lies the foot hills of Satpuda. It is surrounded by Madhya Pradesh in North, Chattisgarh in East and Telangana in South.

Major part of the region is occupied by plateau and rest is by plains. Wardha, Wainganga and Kanhan are the main rivers of the region.

Climatically the region is characterized by hot summers and cool winters. Precipitation in the region varies from 100 to 150 cms. and increases from West to East. The region is influenced by Bay of Bengal branch of South West Monsoon. Average annual temperature of the region ranges between 24°C to 27°C. Medium Black and laterite soil is seen from West to East. Mainly the river valleys are filled with fertile alluvial soil. All these conditions promote growth and production of various crops in the region.

Weaver's Crop Combination Analysis-

Weaver's crop combination method has been applied to each district of East Vidarbha for 2009 as well as 2019 and comparisons are made on the basis of maps which are shown in the table and maps given below. For this first 10 crops of each district has been considered. Actual percentages of each crop with the total agricultural area have been calculated and ranks are given. Further calculations are made as per Weaver's mean deviation method. As per Weaver,

Monoculture = 100 % of the total harvested crop land in one crop.

Two crop combination = 50 % in each of two crops.

Three crop combination = 33.3 % in each of three crops

Four crop combination = 25 % in each of four crops

Five crop combination = 20 % in each of five crops

Ten crop combination = 10 % in each of ten crops

According to this, crop combinations of the region are calculated. Formula used to get crop combination is- $SD = \sqrt{\sum d^2/n}$.

Crop Combination in 2009

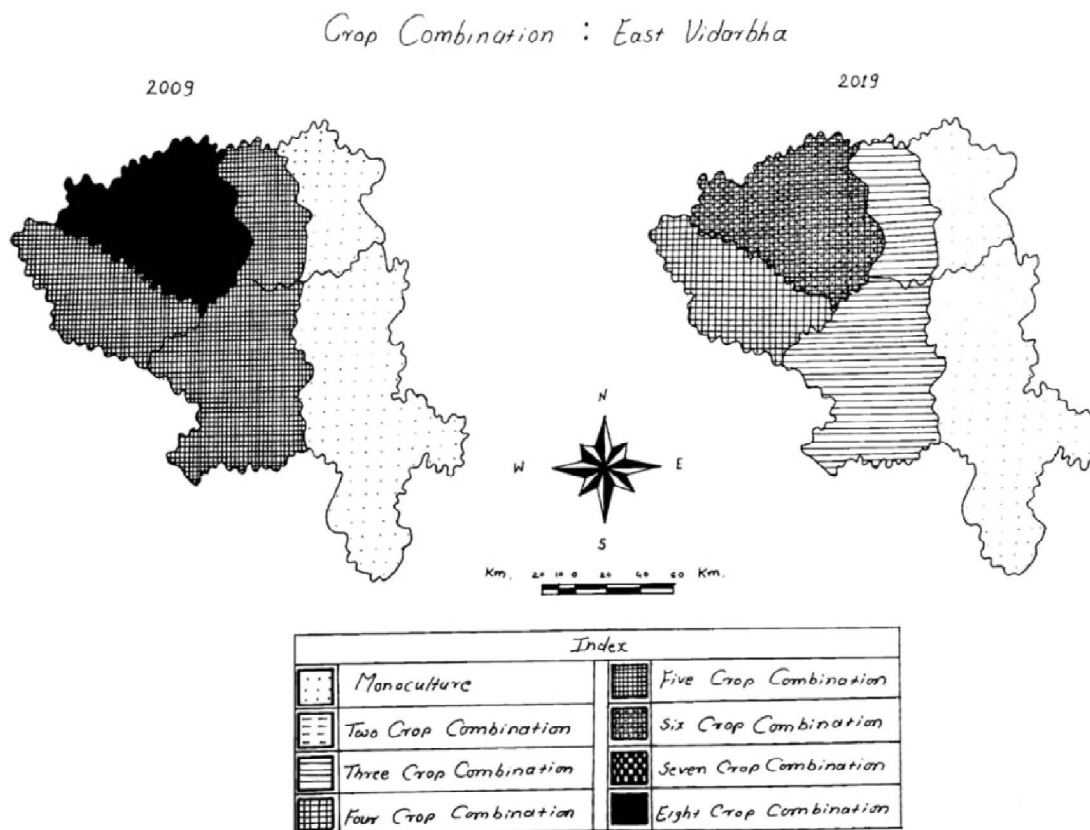
In 2009, Gondia and Gadchiroli districts show Monoculture with Paddy as the first ranking crop. Gondia shows highest area in Rice (81.18%) while Gadchiroli has (73.77%) area under this crop.

Five crop combinations are seen in Bhandara, Wardha and Chandrapur districts. Rice is on first rank in Bhandara and Chandrapur districts. Soyabean is second ranking crop for Wardha and Chandrapur while it is on fifth rank for Bhandara. Jowar is on fourth rank both in Chandrapur and Wardha districts. Bhandara is famous for various vegetables due to the availability of irrigation in the form of tanks and Wainganga river. Cotton, Tur, Harbhara and Wheat are other major crops of the region during this period. Nagpur shows eight crop combinations with the co-mbination of food and non-food crops. (Monoculture to Eight crop combination.)

Crop Combination in 2019

After a period of a decade, Gondia(87.80%) and Gadchiroli(78.58%) districts show similar crop combination with Rice as the main Monoculture crop. Both the districts show increase in the area under Rice. Three crop combination is noted in Bhandara and Chandrapur While Wardha and Nagpur show four and six crop combination respectively. Cotton and Soyabean respectively are the first and secnd ranking crops in these two districts. (Monoculture to Six crop combination.)

EAST VIDARBHA: CROP COMBINATION 2009-2019

Sr. No.	District	Crop Combination 2009	Crop Combination 2019
1	Wardha	05 (Cotton, Soyabean ,Tur, Jowar, Harbhara)	04 (Cotton ,Soyabean, Tur, Jowar)
2	Nagpur	08 (Soyabean, Cotton, Jowar, Tur, Rice, Fruits, Wheat, Harbhara)	06 (Cotton ,Soyabean,Rice, Wheat, Harbhara, Tur)
3	Bhandara	05 (Rice, Pulses, Wheat, Vegetables, Soyabean)	03 (Rice, Pulses, Cereals)
4	Gondia	01 (Rice)	01 (Rice)
5	Chandrapur	05 (Rice,Soyabean,Cotton,Jowar,Tur)	03 (Rice, Cotton , Soyabean)
6	Gadchiroli	01 (Rice)	01 (Rice)

Source- Compiled by researcher.

Conclusion

Major findings of the study are as follows-

- From 2009 to 2019 decrease in the crop combination has been noticed in four districts of East Vidarbha viz. Nagpur, Bhandara, Wardha and Chandrapur.
- Gondia and Gadchiroli do not show any changes in the crop combination in the decadal period. Rice is the monoculture crop in these two districts.
- Jowar a traditional crop of the region has loosed its importance. This change can be prominently seen in Chandrapur and Nagpur districts.
- Rice, Cotton and Soyabean are the main crops of the region since a decade.
- Importance of Fruits in crop combination of Nagpur district has been decreased in this period.
- Vagaries of climate and commercial approach of farmers may be the reasons behind these changes in the crop combination of the study area.
- Influence of rainfall has been clearly noticed in the crop combination pattern of the region. Area under Cotton is nil in Bhandara and Gondia while Rice cultivation is not seen in Wardha district.
- Nagpur and Wardha being the central part of Vidarbha (joining Western and Eastern parts of Vidarbha) show highest crop combination in the region.
- It can be concluded that Farmer's selection of crops in the region is not much diversified.

References

- Jasbir Singh and S. S. Dhillan, Agricultural Geography, Tata McGraw –Hill publishing company, New Delhi, pp-.224-230.
- Todkari G. U. A study of Crop combination in Solapur district of Maharashtra, Journal of Crop Science, ISSN: 0976-8920 & E-ISSN: 0976-8939, Volume 3, Issue 1, 2012, pp-51-53.
- S.Geetha and R. Maniyosai ,An Analysis of Cropping Pattern and Crop Combination Regions of Thiruvarur District (2011-2016), Tamilnadu, India, International journal of Engineering Sciences,2020,pp136-145.

Acknowledgement

I express my sincere thanks to my student Ms. Pooja Barman for her help in cartography.

-----*****-----

Corona virus Disease (Covid -19) Pandemic and Reverse Migration: A Case Study of India

Asha Ramesh Kadam (Assistant Professor)
Chetana's H.S.College of Commerce and Economics, Bandra, Mumbai

Abstract:

We all experienced so many of pandemic and epidemic diseases and their effects across the world. Some of them like Chikangunia, Cholera, Ebola virus disease, influenza (pandemic, seasonal, zoonotic means disease that can be transmitted to humans from animals), Lassa fever, MERS-Cov, Smallpox, Tularemia, and Yellow fever. World Health Organization has been declared a Novel Coronavirus (2019n Cov) pandemic disease as its started infection all over the world. Coronavirus disease also called Covid-19. Covid-19 may be a disease caused by a newly discovered Coronavirus. India has been in lockdown to battle covid-19 since March 23, 2020. During lockdown, the economic activities not contributing to the production and supply of essential goods and services were completely or partially suspended. Therefore the lockdown has severely affected on migrants. As per Census 2011, around 54.3 million of people migrated from the state of Uttar Pradesh, Bihar, Rajasthan, Odisha, West Bengal, Madhya Pradesh, Punjab and Assam to the Maharashtra, Delhi, Gujarat, Tamil Nadu, and Punjab.

Keywords: Pandemic, Corona virus, Covid -19, Migration

Introduction:

The most of the people across the world infected with Covid -19 viruses as it is infectious disease. They experience mild to moderate respiratory illness and recovers without requiring any special treatment. However the elderly people and people with underlying medical problems like disorder, diabetes, chronic respiratory illness and Cancer are more likely to develop serious illness. The Corona virus reads through droplets of Saliva or discharge from the nose when an infected person caught or sneezes so WHO advised to people should practice respiratory etiquette (by coughing into a flexed elbow) and also protect yourself and others from infections by washing your hands or using an alcohol based rub recently and not touching your face. The Covid -19 has causes a wide spread destruction in the economic sectors globally Such as agriculture manufacturing, Industry, Transport and so many. It has been worst effects on poor and developing countries especially India. India ranks 129 in the HDI 2019 and 49 ranks in the poverty. Nearly 22% of India population is poor according to census of India 2011. According in 2012, 1 in 5 Indians is poor with 80% of the poor residing in rural areas, report by World Bank. In rural areas main occupation is agriculture; around 70% people engaged in agriculture hence none of other source of employment. Therefore every year large number of people migrates to larger cities like (Mumbai, Delhi and Chennai) of different states for seeking employment opportunities

to each bread and butter for their families. Migration means movement of individual from one place to different place. Migration may be one state to another State, Domestic National or International. Generally migration is occurring from rural to urban areas for employment, service, and industry rackets. As per the Census of India 2011, the Maharashtra (Mumbai) and Delhi have been recorded the maximum number of flow of migrants from the states of Utter Pradesh, Bihar, Rajasthan, Odisha, West Bengal , Madhya Pradesh, Punjab and Assam with around 54.3Million migrating out of their origin state (Census of India 2011). Due to lockdown as a measure to battle Covid-19 limited employment opportunities and financial crisis, thousands of underprivileged people and labors marched back to their native places and houses states. This paper has been made to detail study of covid -19 and analyze pattern growth of Coronavirus cases in India. This paper also examines the reverse migration in India. This paper is entirely based on secondary data, which have been collected through various sources like the Census of India 2011 (District Census Handbook, Mumbai, World health Organization, Ministry of Health and Family Welfare department, Reference Books, Research Article from various Websites, Journals, and Books.

Objectives: This study has been undertaken by specific objectives. The objectives are as following

1. To details study of COVID -19.
2. To study the pattern growth of Corona virus cases from March to 13th November2020 in the India.
3. To examine the reverse migration and there causes in India.
4. To analyze the causing factors of growth corona virus cases and their measures.

Methodology: This study is entirely supported the information collected from secondary sources.

Collection of data: The researcher has collected related research data from the secondary source such as Census of India 2011, World health Organization, Ministry of Health and Family Welfare department, reference Books, Journals, Article from the News papers and Internet.

Data analysis: Data has been purely analyzed and studied by using secondary data which has been collected from different sources. The collected data has processed, tabulated and interpreted with the help of software tools.

What is Covid-19? CVOID-19 is the infectious disease caused by the Coronavirus, which is a respiratory pathogen (WHO). World Health Organization has learned of this new virus from cases in, Wuhan City, China on 31 December 2019. According WHO there is most common symptoms of COVID-19 are fever, dry cough and fatigue. There are also have some other symptoms that are less common and may affect people such as loss of test or smell , nasal congestion, conjunctivitis (red eyes) , sore throat, headache,

muscle or joint pain, Diarrhea, Nausea or Vomiting and Chills or Dizziness. Some severe symptoms of COVID-19 disease like shortness of breath, confusion, persistent pain or pressure in the chest and high temperature.

Effects of COVID-19: About 80% of COVID-19 positive patient can recover from the disease without any hospital treatment and remaining 20% positive patient who get COVID-19 become seriously ill and those who require oxygen. Out of that 5% becoming critically ill and they require intensive care. Seriously ill patients are found in all ages that experience fever and cough associated with difficulty to breathing or shortness of breath, chest pain or pressure or loss of speech or movement should seek medical care immediately. Critically ill and complications leading to death since it include Acute Respiratory Distress Syndrome (ARDS) , septic shock, and multi organ failure including injury of the heart, liver or Kidneys. It has higher risk of developing serious illness especially people that have age 60 and above and people who have with underlying medical problems like high vital sign , heart and lung problems, diabetes, obesity or cancer . However anyone can get infected with Covid-19 or die at any age.

Test for COVID-19: There are two tests want to detect and ensure the COVID-19 like PCR and RT (RDT)

Polymerase Chain Reaction (PCR): it's molecular test, commonly want to detect SARS- CoV-2 and ensure COVID-19. During this test samples are collected from nose and or throat with a swab this test detect virus within the samples by amplifying viral genetic material to detectable levels. Hence, a molecular test it's want to confirm a lively inaction, usually within a couple of days of exposure and round the time that symptoms may begin

Rapid Teat (Rapid diagnostic assay –RDT): This test can detect viral proteins referred to as antigens. During this test the sample also collected from the nose and or throat with a swab. It cheaper than PCR test and can offer result more quickly. This test is usually less accurate than PCR test.

Antibody test helps us to seek out whether someone has had an infection within the past, albeit they need not had symptoms. These test also referred to as serological test. Serological test is that the scientific study or diagnostic examination of serum, especially with reference to the response of the system to pathogens. It's usually done on a blood sample. It can detect antibodies produced in response to an infection. In most of the people, antibodies start to develop after days to weeks. This test can't be want to diagnose COVID-19 within the early stages of infection or disease. Antibodies don't work against corona virus; they only work on bacterial infections as COVID-19 is caused by an epidemic.

Precautions for cover from COVID-19: we will protect ourselves et al. infection from COVID-19 Disease by taking some simple precautions like Social distancing, wearing a mask, avoiding crowds, clearing hands, coughing in to a bent elbow or tissue, used hand sanitizer.

Corona virus Cases in India from March to 13th November 2020: In India the first case was confirmed in Kerala's Trissur district during a student who had returned home for a vacation from Wuhan University in China on 30th January 2020. On 2nd February 2020 second case reported in Kerala's Alappuzha district and 3rd case reported in Kerala's Kasaragod district during a student they have come from Wuhan in China.

The month wise cases of Covid-19 from March - November 2020 in India

Sr.No	Name of Month	Date of Month	Of Cases& Growth	Of Deaths
1	March	31-03-20	1,397 (+12%)	35(+9.4%)
2	April	30-04-20	33,610 (5.7%)	1,075(+6.6%)
3	May	31-05-20	182,143(+4.8%)	5164
4	June	30-06-20	566,840(+3.4%)	16,893(+2.5%)
5	July	31-07-20	1,638,870(+3.5%)	35,747(+2.2%)
6	August	31-08-20	3,621,245(+2.2%)	64,469(+1.5%)
7	September	30-09-20	6,225,763(+1.3%)	97,497(+1.2%)
8	October	31-10-20	8,137,119(+0.6%)	121,641(+0.46%)
9	November	13-11-20	8,728,795 (+0.52%)	128,668 (+0.43%)

Sources: Ministry of Health and Family Welfare,

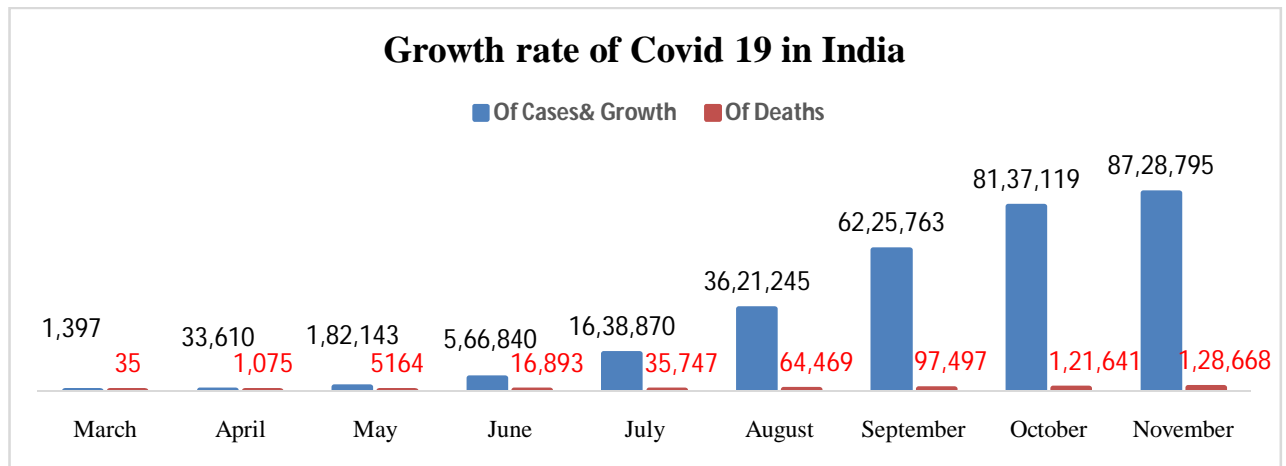

Figure: Growth rate of Covid 19 in India,

Sources: Ministry of Health and Family Welfare,

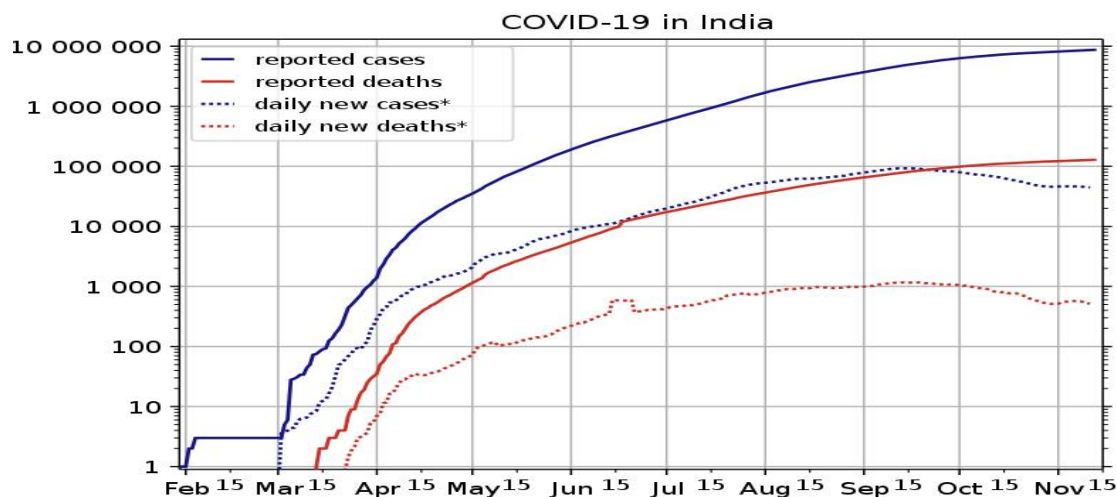

Figure: Growth rate of COVID-19 in India

As per above graph the covid 19 cases has increased steadily from March to September. The month of October has been observed number of new infections showed decline as compared to the previous month. About 19.11 lakh new infections were detected in October, which was significantly lower than the 26.04 lakh in September and 20.17 lakh in August.

State wise and Union territory details about Covid 19 pandemic in India:

COVID-19 pandemic in India by state and union territory					COVID-19 pandemic in India by state and union territory				
State/Union Territory	Cases	Deaths	Recoveries	Active	State/Union Territory	Cases	Deaths	Recoveries	Active
35 / 36	8,728,795	128,668	8,115,580	484,547	<u>Madhya Pradesh</u>	180,997	3,065	169,260	8,672
<u>Andaman and Nicobar Islands</u>	4,507	61	4,282	164	<u>Maharashtra</u>	1,736,329	45,682	1,605,064	85,583
<u>Andhra Pradesh</u>	849,705	6,837	822,011	20,857	<u>Manipur</u>	21,211	207	17,889	3,115
<u>Arunachal Pradesh</u>	15,701	47	14,214	1,440	<u>Meghalaya</u>	10,511	98	9,368	1,045
<u>Assam</u>	209,835 ^[b]	957	204,079	4,799	<u>Mizoram</u>	3,309	2	2,739	568
<u>Bihar</u>	224,524	1,167	217,594	5,763	<u>Nagaland</u>	9,615	50	8,776	789
<u>Chandigarh</u>	15,543	244	14,297	1,002	<u>Odisha</u>	305,986	1,483	293,741	10,762
<u>Chhattisgarh</u>	207,740	2,527	185,152	20,061	<u>Pondicherry</u>	36,179	607	34,501	1,071
<u>Dadra and Nagar Haveli and Daman and Diu</u>	3,278	2	3,255	21	<u>Punjab</u>	139,869	4,412	130,018	5,439
<u>Delhi</u>	467,028	7,332	416,580	43,116	<u>Rajasthan</u>	219,327	2,032	199,943	17,352
<u>Goa</u>	45,605	656	43,221	1,728	<u>Sikkim</u>	4,368	85	4,019	264
<u>Gujarat</u>	184,964	3,785	168,858	12,321	<u>Tamil Nadu</u>	752,521	11,440	722,686	18,395
<u>Haryana</u>	193,111	1,979	172,265	18,867	<u>Telangana</u>	255,663	1,397	237,172	17,094
<u>Himachal Pradesh</u>	28,183	411	21,607	6,165	<u>Tripura</u>	31,841	360	30,314	1,167
<u>Jammu and Kashmir</u>	100,968	1,566	93,824	5,578	<u>Uttarakhand</u>	67,239	1,093	61,990	4,156
<u>Jharkhand</u>	105,493	917	100,908	3,668	<u>Uttar Pradesh</u>	505,426	7,302	475,175	22,949
<u>Karnataka</u>	855,912	11,474	814,949	29,489	<u>West Bengal</u>	420,840	7,506	381,149	32,185
<u>Kerala</u>	508,256	1,796	428,529	77,931					
<u>Ladakh</u>	7,211	89	6,151	971					
<u>Lakshadweep</u>	0	0	0	0					

Sources: Ministry of Health and Family Welfare

Top Ten States with maximum caseload in India (As on 1st November 2020):

Name of States	Total Positive	New Cases	Total Recoveries	Deaths
Maharashtra	1,683,775	5,369	1,514,079	44,587
Karnataka	827,064	3,652	765,261	11,211
Andhra Pradesh	825,966	2,618	795,592	6,706
Tamil Nadu	727,026	2,504	694,880	11,152
Uttar Pradesh	483,832	1,969	453,458	7,051
Kerala	440,130	7,025	348,835	1,546
Delhi	392,370	5,664	351,635	6,562
West Bengal	377,651	3,987	333,990	6,900
Odisha	291,825	1,709	277,564	1,384
Telangana	240,970	922	221,992	1,348

Sources: Indian Express Report

As per report by India Express, the Maharashtra has been recorded one of the largest state of infection of COVID-19 with 16.83 lakh positive cases and Deaths with 44.5 thousand as on 01st November 2020. Following that Karnataka, Andhra Pradesh, Tamil Nadu, Uttar Pradesh, with 827064, 825966, 727026 and 483832 with respectively. According Indian Express Report Delhi, is in a middle of its third wave of infections, has recorded 3.92 lakh cases as on 1st of November, and has been reporting more than 5,000 new cases for the last five days. For the primary time ever, Delhi reported more cases than the entire of Maharashtra on Sunday. Nagpur within the mean while has become the eighth city within the country and therefore the fourth in Maharashtra after Mumbai, Pune and Thane, to record quite than one lakh infection. Nasik is likely to be the next city to reach that lakh.

Reverse Migration in India During lockdown: Migration is the movement of people from one place to another. It can be over a short or long distance, short-term or permanent, voluntary or forced, national or international. Reverse migration is refers to migration of people from place of employment to their native places. Migration of people mostly takes place from one district to another district, one state to another state for employment, service and Industrial Business is very high.

According to Census of India 2011, around 54.3 million of flow migrated from the state of Utter Pradesh, Bihar, Rajasthan, Odisha, West Bengal, Madhya Pradesh, Punjab and Assam for the employment, work, service and Business in industry to the Maharashtra, Delhi, Gujarat, Tamil Nadu, and Punjab. According to 2011 census data, Uttar Pradesh and Bihar have a high number of out-migrants for employment and work, while Delhi and Mumbai have a more than one-third of the population migrants in. Around 20.9 million people migrated outside the state from the Utter Pradesh and Bihar in 2011. Delhi and Mumbai are considered as migrant magnets and its recorded numbered 9.9 million migrants from other states and almost a third of the combined

population of 29.2 million. The four states such as Uttar Pradesh, Bihar, Rajasthan and Madhya Pradesh is the main source of migrants and accounted for 50% of India's total inter-state migrants. On the opposite hand, Maharashtra, Delhi, Gujarat, Uttar Pradesh and Haryana housed 50% of the country's inter-state migrants. During lockdown, the economic activities not contributing to the production and supply of essential goods and services were completely or partially suspended. According to World Bank Report, around 40 millions internal migrants have been affected due to COVID-19. Therefore the lockdown has badly affected on migrants as the many of them lost the job and work from different economic sector. Therefore due to limited employment opportunities and financial crisis millions of migrants started to march back to their native places or home states. Reverse Migration took place during the lockdown across the country, especially Maharashtra, Gujarat, and Tamil Nadu .According to Maharashtra Time's more than 5 million labors have been migrated their own states during the lockdown due to lost their work such as Utter Pradesh, Bihar, West Bengal, Jharkhand , Madhya Pradesh, Rajasthan and other states.

Following data showing the status of Reverse Migration in India

Reverse migration in India during lockdown:

Sr. No	From Gujarat to Others	Migration	From Maharashtra to Others	Migration	From Tamil Nadu to Others	Migration
1	Utter Pradesh	8.13 lakh	Uttar Pradesh	6.84 Lakh	Bihar	1.35 lakh
2	Bihar	3.50 lakh	Bihar	2.66Lakh	Utter Pradesh	65 Thousand
3	Odisha	1.34 lakh	West Bengal	72 Thousand	Odisha	58 Thousand
4	Jharkhand	53 Thousand	Jharkhand	45 Thousand	Jharkhand	48 Thousand
5	West Bengal	38Thousan	Madhya Pradesh	40 Thousand	West Bengal	47 Thousand
6	Others	44Thousand	Rajasthan	25 Thousand	Assam	27 Thousand
7	-	-	others	79 Thousand	Others	43 Thousand

Sources: Maharashtra Times Report (On the base of train booking of passengers)

The above table represents the Reverse migration during the period of lockdown in India. As per Report by Maharashtra Times Uttar Pradesh has recorded one of largest number of reverse migration, around 15.62 lakh migrants return their own native place from different state especially from Gujarat, Maharashtra and Tamil Nadu are 8.13 lakh, 6.84 lakh and 65 thousand respectively. Following that Bihar has recorded second largest state of reverse migration, with 7.41 lakh from Gujarat, Maharashtra and Tamil Nadu. Reverse Migration is 1.92 lakh in Odisha, 1.57 in West Bengal, 1.46 Lakh in Jharkhand, 40 Thousand

in Madhya Pradesh, 27 thousand in Assam, 25 thousand Rajasthan and around 1.66 lakh in other state from Gujarat, Maharashtra and Tamil Nadu. From above data largest migration has recorded from Gujarat with 14.32 lakh, Maharashtra with 12.11 lakh and Tamil Nadu with 4.23 lakh. The above data Reported by Maharashtra Times on the bases of received from Indian railways bookings of passenger. Apart from that many families including infants, elderly and Womens walked thousands of Kilometres barefoot without money and food to reach their native places. Many of migrants were facing starvation and misery and some even died before they could reach their destination. Approximately 50 lakh peoples migrated from Maharashtra to their native place. 13 to 14 lakh peoples return from their destination to Maharashtra till date. It is expected that remaining peoples (labours) will come back in work places in coming days as many sectors facing shortage of the labours, especially construction, transportation, hotels, restaurant, leather industry and manufacturing industries.

Conclusion: Globally there have been 5.37cores confirmed cases of COVID-19, including 13.08 lakh deaths, reported to World Health Organisation. India is second largest country after United States where COVID-19 cases have spread with 88.41 lakh on 15th November. However COVID-19 is infectious disease, we can keep away from this virus. We need to take some precaution to avoid it infection such as Social distancing, wearing a mask, avoiding crowds, cleaning hands , coughing in to a bent elbow or tissue and use hand sanitizer.

Reference:

1. **World Health Organization**, (Update 12, October 2020), Information about covid – 19 Corona virus disease (Covid – 19), www.who.int 1/11/2020
2. **Amitabh Sinha**,(November 2, 2020), India corona virus numbers explained: October sees monthly drop in cases for the first time, The India Express, [https:// indianexpress.com/profile/author/Amitabh –Sinha](https://indianexpress.com/profile/author/Amitabh-Sinha) **Amitabh Sinha** , Edited by Explained Desk | Pune | November 2, 2020 11:56:05 am
3. **Ministry of Health and Family Welfare**, Timeline of covid -19 pandemic in India, January –May 2020 www.en.wikipedia.org,
1. **Marlecor Agravante**, (April 20, 2020), Covid -19 and its effects on the environment, www.inhabitat.com1/11/2020
2. **Rich Mukhra and Tanuj Kanchan**, Covid -19 sets off mass Migration in India- Science Direct, Archives of Medical Research, Volume 51, Issues 7, October 2020, Pages 736-738, www.sciencedirect.com> article 8/11/2020
3. **World Health Organization**, Corona. Virus disease (Covid-19), www.who-int>health topics. 8/11/2020
4. **Hindustan times** (26th July 2019), What the 2011 Census data on migration tell us, www.hindustantimes.com, 15/11 2020

STYLISTIC CONCERN IN SELECTED POEMS IN 'SONGS OF SOUL AND SOIL'

Roshan Subhash Patil (Research Student)
Shri J.J.T.University

Dr. Panchshiela.V.Mahale
Research Guide

Abstract

Following the conventional method of introducing the aim and the purpose of the writing in the form of prologue before beginning the poems, Dr. Patil has followed in the footsteps of the great British master literary writers. It reminds one of the forms of invocation used by established literacy writers such as John Milton and others, to seek blessings and inspiration from the goddess of spirit and Nature, preceding of actual poem. The prologue written by Dr. Patil does not confine itself to being an innovation in street sense. It largely differs from it on the amount of it being the narrative voice of the author, who justifies his intention and the purpose to bring out of given anthology of the poems, along with describing the different situations that compelled him to present his views and the reasons that made him select the genre of poetry to convey his ideas to larger world.

Introduction

The Songs of Soul and Soil, the maiden collection of poems, penned by Dr. Subhash Rupchand Patil, stands out distinctly in its identity amongst the literary corpus of Indian poems written in English. Globally acclaimed and widely recognised, the collection of poems has brought glories to its author, Dr. Patil. He has continued to receive appreciation and acknowledgement for his unique writing style, which manifest in the Songs through the beautiful blending of the local and the global, the traditional and the post-modern, the man against the society and many more aspects closely related to human life. In its acknowledgement of the creative genius of Dr. Patil's style of writing poetry, the University of South America has honoured the reverend poet with an honorary degree of D.Litt.

Among the many notable and distinct contributions made by the Indian poets writing the poems in English language, Dr. Patil's maiden collection of poems, The Songs of Soul and Soil stands out remarkably. It has achieved a distinct recognition by experimenting with the language at various levels and adopting certain novel ways of stylistic concern suitable to the reading sensibilities of the Indian readers. Although it does not necessarily cater strictly to the Indian readers, but it would nevertheless largely appeal to them.

The prologue to the Songs of Soul and Soil declares the poet's justifications of writing and compiling of his poems, whose subject matter remains as diverse as different things existing in the world. He sets out his prologue by stating that initially, he had a mind to write a novel as a literal activity but soon the genre of poetry wriggled in his mercy bowels and being overwhelmed with it, his passion rested upon taking up of the project to write in the form of poetry. He continues his observations and remarks upon the importance of poetry and the role

played by it upon human life. He finds that Each person, each object a part of poetry If we're sensitive, for them is a free entry

These lines reiterate the various declarations made by great literary critics of poems that everything around us carries within it a scope, to be understood, analysed and appreciated. But not everyone is blessed with the sight and vision of a poet, who is a sensitive soul to recognise and express the things in his literary and artistic language to the rest of the world. Anyone who is sensitive to the things around him, as they exist in the world, and has a language to express them can be a poet. After defining the purpose of taking up poetry, he goes on to explain that since poetry is one genre that can accommodate a variety of things to be expressed in brief and precise manner, he picked up this genre. In his daily life, he had continued to see some tedious things, many burning matters and irritating issues, which each one noticed but these always tortured him as a sharp nail and knife and danced like devils near and round him, With the literary form of novel, he could not have the required platform to depict a diverse range of subject matters. He mentions the precise date of the beginning of his writing, i.e., 1st of May 2012 and the entire project engaged him for the next seven months and further describe his expressions as the happiness of seven births.

The poet confesses that he aspired to write the poems greatly and if on some day and for some reason, he could not involve himself into creativity, he would sadly sizzle and remorse. Also, he points out that being a professional part of an academic institution, he could not have overlooked his duties and responsibilities in the college campus. Often, he would lose himself in day-dreaming trances which helped him to dig up various themes for his poems. He had broadly made up his mind upon few selected categories of the poems such as the Nature, farmer and farming, education etc. He also mentions in brief but significant manner, the nature and style of his poems. In his opinion, he would write the English poems in a Marathi style song. This could be an indication towards the section two of the anthology of his poems; which includes the traditional musical forms of Art and culture of Maharashtra. He believes in the dictum that poetry can happen anywhere and anytime but only a melodious poem will maintain a rhythm of its own. Poetry writing is not any business as such and it could be associated with the strongest of the feelings felt and experienced, which compels him to say,

In life whatever ; feel and personally pain

My heart heavily hums and poems I pen.

The book is structured into various segments, which are arranged in alphabetical manner. These segments run from Alphabet A till Alphabet Z. To elaborate upon this, all those poems whose initial titles names begin with the alphabet 'A', have been put into the alphabetical segment by the name of 'A'. For instance, A Lovely Girl, A Beautiful Farm, A Working Woman, Animal Pattern, A Fine Family, etc. have been brought together under segment 'A'. On similar lines, the poet has distributed his varied poems into various segments beginning with the alphabet names. In this elaborate manner, he has attempted to put together all these poems from A to Z segments, which make up about 191 poems in part one of the book. Apart from this, the book has the second part, which comprises of the traditional art and cultural

forms of poems of Maharashtra region. There are about ten different popular forms of public entertainment including *Lavani*, *Powada*, *Abhang*, *Bharud*, *Ghazal*, *Phatka*, *Qawwali* and others, which have been adapted into the style of poems. Though the poems are scattered throughout the collection, but upon careful observation it is studied that these could be read together grouped into few major common themes.

Throughout the course of the collection, it is observed that there are about four to five themes namely poems related to farming and agriculture, Human Nature and relationship, Indian women and their status in the society, learning and education system in India and a miscellaneous section that includes a variety of poems with diverse themes. The writing of the poems related to the themes of farming and agriculture in India reflects that the poet has deep insights into the psychology of the farmers and the village life. The observations made by him of the rustic life are deeper and acute. The personal experiences of the poet have definitely helped him to gather his minute observations of the rustic life and its challenges faced by the villagers.

The poems under this thematic section have captured the joys, sorrows, hardship, enmities, moments of happiness, celebration of festivals, relationships of humans with cattle and a range of other emotional nature of farmers, villagers, rustic women and related people to the core. While reading through this section of poems, the readers get a feeling of being transported into a village region. A scenic picture gets created in front of eyes and imagination becomes easier. The routine activities of farmers, of the farm and the village life have been described precisely but in detail. The poet has used precise expressions to convey the exact feelings and create the required picture in the mind of the readers. He has put emphasis upon the description and relevance of nature, natural atmosphere and environment. Almost every single poem emphasise upon the belief in the goodness of nature. By nature, poet indicates both the human nature as well as the natural environment. The presence of nature therefore remains abundant throughout the reading of Songs of Soul and Soil.

The portrayal of poems related to Human nature and Human relationships occupy a large space in the collection of poems. A variety of relationships have been depicted throughout; ranging from the parents-children, husband-wife, love-hate, friendships, human-animal, neighbours, rich-poor, owner-tenant, family relationship, mother-child, teacher-pupil, businessman-customer and many such more instances. Besides, the poems portraying the analysis of human nature and explorations into it at a deeper level have been included. Certain poems depict introverted thoughts of the poet at metaphysical level and self-analysis. The third major section of the poems depicts the condition of the Indian women and sections of the poems depict the condition of the Indian women and their status in families, in community and at a larger level of society. The poet seems to have undertaken a deeper study and observation about Indian women and their lives. The specific challenges they suffer an account of their gender in Indian society, the discriminatory behaviour of others, expectations from them at the society level, psychological pressures faced by them, appreciation of their qualities, attitudes and behaviour-everything has been beautifully structured together and woven into unforgettable poetic narrative.

Moreover, writing poems and expressing oneself through poems is an art. It is not a diary entry that records in precise terms the things or events as they occurred. It requires precision not in terms of replicating the exact truth but to reach out to the readers with the use of certain literary devices including symbols images, similes, metaphors, alliteration, consonance, etc. that capture the exact feelings to be conveyed. The ideas conveyed are not the exact truths but the generalised truths that appeal to the readers universally which makes the poetry writing an art. The Songs of Soul and Soil has precisely achieved this and contributed remarkably to the glorious literary corpus of Indian writing in English

References:

- S.R.Patil(2014) The Songs of Soul and Soil. (Original text)Published by patil savitri,Mumbai.
- Marjorie Boulton (1953),The Anatomy of Poetry, Kalyani Publishers, Mumbai.
- Mahale Panchshiela.V. (2020),Critical Appreciation of Songs of Soul and Soil, Himalaya Publishing House, New Delhi.

-----*****-----

Manifestations of Maternal Archetype in Kishore Kale's Against All Odds

Dr. Sunil Ganpat Baviskar,
Smt. N. N. C. Arts, Commerce & Science College, Kusumba, Tal & Dist – Dhule

Abstract:

Mother is a 'Second God' in every child's life. A number of poems, stories, essays and novels have been written all over the world to describe the essence and place of mother. The Marathi saint Ramdas Swami writes that though man is a master of three worlds, he is beggar sans mother. The love of mother is always same if she is rich or poor, if she is queen or maid, if she is saint or prostitute. A mother from well-to-do family, of course, tenderly and lovingly takes care of her children. In addition, she also becomes 'other mother' and takes care of other women's children, who are in need of motherly affection. Kishore Shantabai Kale, the dalit activist and writer, who writes the name of his mother in the place of father. It also shows the place of Shantabai in the writer's life. Though, it is the custom of the Kolhati community, the children use the name of their mothers in place of fathers. Shantabai was a tamasha woman. She had to dance on the stage, had to marry and remarry with three different rich men. She had two sons from two different husbands. She did all those things in order to run the house of her father and brothers. But at the same time she proved herself as good and loving in spite of her all helplessness due to the adverse situations in life. There were other Kolhati women like Jiji, Mana aji, Susheela maushi, Rambha maushi, Nagin maushi etc; they too proved as good other and personal mothers as well.

Key Words:

Mother, Good Mother, Kolhati Community, Tamasha dancer, Other Mother

Preliminaries:

Kishore Shantabai Kale was the greatest dalit writer of Marathi literature. He was also a poet, novelist and playwright. His *Kolhtyache Por* (1994) which was later translated into English entitled *Against All Odds* (2000) by Sandhya Pande, played havoc in Marathi Literature. He then wrote second part of his autobiography *Me Doctor Zhalo*. His autobiography made his famous overnight. Kishore Kale and his mother Shantabai are the representatives of all Kolhati community. Kale stands for children, to whom what type of brutal treatment has been given for being an illegitimate child of *Tamasha* dancer. His mother along with his aunts, great aunts and grandmothers represent all Kolhati women who get thricejeopardized in the hands of people inside and outside the house. Like African American women, they are too marginalized, subjugated and oppressed right from their birth to death. The book records their heart rendering sobs, cries and wails from first page to the last.

The aim of this research paper is to present how did in such adverse condition the Kolhati women play the role of mothers and proved as an incarnation of maternal archetype as described by the great psychologist C. G. Jung. The symbolic approach of C.G.Jung in

order to describe the various manifestations of mother figure depicted in the present autobiographical work of Kale. Jung has discovered a number of archetypes. He defines an archetype as, “*a universal and recurring image, pattern, or motif representing a typical human experience*”[Jung 1967: 81]. Mother Archetype encompasses the personal mother, grandmother, step-mother, mother-in-law, nurses, surrogate mother, governess and even goddess. He further discusses ‘positive’ and ‘negative’ representations of mother Archetype that is also known as the ‘loving’ and ‘terrible’ mother. They are associated with things and places standing for fertility and fruitlessness. It has three forms: the good, the terrible and the good-bad mother. While discussing the positive qualities, he writes:

Maternal solicitude and sympathy; the magic authority of the female; the wisdom and spiritual exaltation that transcend reason; any helpful instinct or impulse; all that is benign, all that cherishes and sustains, that fosters growth and fertility. The place of magical transformation and rebirth...are presided over by the mother [Ibid: 82].

For the negative qualities, he suggests the list: “*anything secret, hidden, dark; the abyss, the world of the dead, anything that devours, seduces, and poisons, that is terrifying and inescapable similar like fate*”[Ibid].

Shantabai: A Loving but Helpless Mother

As pointed earlier, Shantabai was the voice of all Kolhati women, who had to earn money by either dancing or selling her body or becoming a keep of any rich man for running the house of her father and brothers. Her father Kondiba played a role of destroyer. R.S. Jain aptly describes the brutality of the Kolhati community: “*Girls born in Kolhati community were treated as a public property for entertainment and sexual appeasement by the male in the society Their parents looked at them as unfailing source of Income*”[Jain 2006: 57]. The life of Shantabai was full of stormy. She was the great victim of the brutal and inhuman customs of the Kolhati community. Her father Kondiba Kolhati was fully responsible for the tragic and sorrowful life she had lived. Her dream of becoming school teacher was cruelly broken. She lost the chance of getting married with government officer due to again selfishness of her father. In fact, she had no interest in tamasha life. But she had to rejoin tamasha at regular intervals. Three rich persons one after another entered in her life as husbands. Shantabai remained very loyal to every husband to their respective time period in her life. She had a child named Kishore from her first husband MLA Namdeorao Jagtap who abandoned her because her father was not ready to send Shantabai to his house. She again started her old life of tamasha dancer. Her two months child cried and cried for his mother when she was on the stage. The whole scene narrates the story of her helplessness. She had no time even for breast feeding to her son Kishore:

All night she (Shantabai) was on stage singing and dancing...A tamasha dancer has no time for her own children. Bai often had no time even to breast-feed me...When I was very hungry, Bai suckled me for a few minutes before she went on stage. But often that wasn't enough for a growing baby and I cried piteously with

hunger. My wails could be heard all over the hall. Bai would rush back from the stage and try to feed me quickly, so that I stopped crying. But there was never enough time to assuage my hunger as the spectators would start shouting with impatience. If she didn't get back on stage they would pelt stones at the musicians and other dancers [Kale 2000: 18]

This shows Shantabai was helpless mother. As her life continued, another person entered in her life. Dharurkar was a rich but a great drunkard. She delivered a child for him too. But he died and left alone her with no means of survival. Again she had to rejoin the tamasha party. She was totally fatigued with humiliating and oppressed life of a stage dancer and singer. She then eloped with Mr. Krushnarao Wadkar alias Nana. From this point, there started the real test of Shantabai as a mother of two children from two different men and living now with third lover.

Shantabai had two sons. Kishore (six years old) was from her first husband MLA Jagtap. Another son Deepak (three years old) was from her second husband Dharurkar. She was now living with her third husband Nana. Both of her sons were at Nerla with their grandparents. At the time of marriage of her brother Popat, she was expected to come to attend marriage and meet her sons. But she could not: "*Bai had no choice. She pined for her sons, but remained duty bound to her husband*" [Ibid:43]. On Susheela maushi's insistence, Jiji took both the children to Sonepeth where Shantabai was living with her husband. The autobiographer narrates that episode in following way:

...found Bai (Shantabai) ill in bed with high fever...When she saw us, her face lit up and she tried to sit up...The very next day morning after we reached there, she woke up with her fever completely gone. She bathed us and dressed us up and cooked all kinds of things for us to eat. She was like a cow that returns home at sundown to its calf and lovingly licks it and feeds it [Ibid:44-45]

That loving mother planned to separate her elder son Kishore from her because her husband was not ready to keep him in his house. The helpless mother told to her son: "*Nana will beat you Kishore. When you are older, then come here*" [Ibid:45].

Shantabai then after seven years came back to Nerla to meet her parents and son. "*Then, Bai stepped inside and pulled me to her and hugged me with tears flowing down her cheeks...She dressed me in them and oiled and combed my hair*" [Ibid:80] When her one time classmate Gawali Guruji asked her questions regarding Kishore, Bai remained silent:

Shanta, what shall I say to you? Said Guruji. You have abandoned this child and ruined his life. Don't you have a mother's heart?

Bai's eyes filled with tears and had nothing to say to this, but Guruji saw her helplessness [Ibid: 80]

Shantabai wanted to live with her both sons. After ten days she received the letter of her husband for coming back to Sonepeth. She started crying at the thought of separation from her elder son. It became very difficult to her to leave for Sonepeth leaving behind her ailing son. She was totally helpless. She knew if she left the husband for the son, her father and brothers again would send to tamasha party. She also knew that how horrible and terrible was the life of tamasha dancer.

The present book is an autobiography of Kishore Kale. He is the narrator. The whole story of his life along with his mother's life is told through his lenses. Kishore till the time blamed his mother that she was not ready to keep him with her. But when he took admission in eight class and started to live with Bai, he understood that it was his step father who was not a good man. Though, he married Bai and while having legitimate wife and children, he continued to go to other tamasha dancers and spend money on them. On the other hand, Shantabai was very loyal to him. Kishore had many complaints against his mother regarding her love for him, but he got answers and realized the love and helplessness of his mother for him:

I could understand my mother's feelings. She felt uncertain and insecure and afraid that she would be abandoned. She was in the grip of such sorrow and despair that she spent all her time in prayers, oblivious to anything else in the house [Ibid:129]

So for as the life of Shantabai is concerned as tamasha woman and illegitimate wife of one person to other, it becomes very difficult to say that she was a bad or negative mother. She had a loving heart to love her children. Her heart cried day and night for her sons. She wanted to take care of them, but to whom she was living he was not the real father of her both the children. In spite of it, she showered as much love possible on her sons. Thus, she is good mother with all her helplessness:

Maternal solicitude and sympathy; the magic authority of the female; the wisdom and spiritual exaltation that transcend reason; any helpful instinct or impulse; all that is benign, all that cherishes and sustains, that fosters growth and fertility. The place of magical transformation and rebirth...are presided over by the mother [Jung 1967: 82].

Jiji or Tarabai: A Good Other Mother

At the outset of the book, the story of Tarabai is narrated. Kondiba, her step brother and bloody customs of Kolhati community created a storm in life of Jiji. She was "*pretty, with a fair complexion and a straight nose. Years of training had made her a graceful dancer and a competent acrobat*" [Kale: 5]. Madhavrao Patil fell in love with her while seeing her dance at tamasha show. Kondiba, being a greedy dog, did the ceremony of 'chira utarna' of her sister with Madhavrao Patil and earned good money and land. The critic R. S. Jain rightly attacked on the tradition:

Height of the entire episode was that parents and others of the family guarded the doors shamelessly and waited for the pair to come out. So that they could extract handsome amount from her paramour [Jain 2006: 58].

When Jiji was a mistress of Mr. Patil, Kondiba was obedient servant of her. But just after the death of Madhavrao Patil, she was thrown in the corner. She was assigned “to guard the crops” [Kale: 8]. Being a childless, she has no options.

Though Jiji was childless, she showered great motherly love on Kishore and all her younger step sisters. Jiji was a great solace and comfort for Kishore whenever he was beaten by grandparents and uncles. When Kishore was five months old, Jiji accompanied his mother to tamasha party at Dhebeagaon. She “now not only looked after me but also kept a close watch on the men who approached Bai” [Ibid: 19]. She saved Bai from molestation by a drunkard and abused that man: “You bastard, you pimp! She’s a dancer, not a whore. Her dance is an art. Do you understand?” [Ibid: 19]. Even in Sangali, Jiji saved Bai from being kidnapped by a landowner and dada of the town. It was Jiji who bought slate and chalks for Kishore for starting his schooling. When she had to go tamasha party as guardian of dancing girls and the nurse of their children, Kishore missed her very much. “She used to help me in the chores and often gave me money to buy myself candies or other goodies” [Ibid: 48]. Kishore was also in opinion that Jiji loved him like her own son: “Jiji had looked after me since I was three years old and she loved me like her own son. I now slept close to her at night. Susheela maushi’s presence reminded me constantly of my mother. I wished I had wings and could fly to Sonpeth and see Bai” [Ibid; 72].

Jiji was a good other mother. She was a guardian of fields and nurse of all the children including Kishore, “Other mother is a woman caring for children who are not biologically her own” [http://othermother.co.tv (14.07.2020)].

Mana and Rest Other Mothers:

Mana aji, Susheela maushi, Rambha maushi, Nagin maushi etc are good other mothers. Mana aji was the wife of Kondiba ajoba’s cousin brother. She was a good other mother. She was always ready to help Kishore. Kishore himself narrates: “Whenever I visited her she would feed me milk and ghee and talk to me lovingly” [Kale: 88]. Throughout Kishore’s stay at Nerla, like Jiji, Mana Aji was the great source of comfort and solace. She gave him money for books, provided food and treated his wounds at many times.

Susheela maushi was one more important other mother who had taken care of Kishore and provided all the possible help to him. She too had given money to Kishore for books and dress. Many times Kishore felt that Susheela was his mother.

Though, Nagin maushi was not his real aunt, but she too loved him very much. Like Susheela, she always gave him shelter, money and love which Kishore lacked.

Conclusion:

The Marathi dalit writer Kishore Kale’s *Against All Odds* (2006) is an autobiography. The whole story is narrated through the angle of narrator-writer. The book tells the heart touching

and heart rendering realistic story of the life of the Kolhati children and tamasha dancer girls. Kolhati girls, as the customs of the community, are the source of money. They are compelled to dance or to become mistress of any rich person to run the house of their fathers and brothers. The tamasha girls portrayed in this book are too victims of that inhuman and brutal customs of Kolhati community. Shantabai, the mother of the writer and all his aunts, great aunts are all tamasha girls. They have their own children from different men. The life they live is of thrice jeopardized. They do not have the time for their children. In such adverse situation, they, like African American Black Mothers, prove as good and loving mothers. In fact, it is really difficult to take care and give comfort to them. But they do that by taking the risk of their lives. The only thing shocks that how they shed tears day and night and bring up their children. They are helpless, have no money, dependant either on their fathers or brothers or the illegal husbands. Throughout their lives they are marginalized, oppressed and humiliated by the persons inside and outside the house.

References:

- Agrawal, Dr. Beena, Neeta. *Contextualizing Dalit Consciousness in Indian English Literature*. Jaipur: YKing Books,2010.Print
- Ambedkar, Dr. B. R. *Annihilation of Caste*(1336). Aurangabad. Kaushalya Prakashan, Reprint,2010.Print
- Bagul, Baburao *Dalit Literature is but Human Literature*. Dangale, Arjun ed. *Poisoned Bread*. Trans. From Modern Marathi Dalit Literature. New Delhi: Orient Blackswan,1992.Print
- Jain, R.S. 2006. *Dalit Autobiography*. Amhednagar: Ritu Prakashan,2006.Print
- Jung, C. G. 1967. *The Archetypes of the Collective Unconscious*. ed. and trans. by Gerhard Adler and R.F.C. Hull. Princeton, NJ: Princeton UP, 1967. Vol.9.1 of *Collected Works of C.G.Jung*. 20Vols. 1966-1979.
- Kale, Kishore 2000. *Against All Odds*. Trans.by Sandhya Pandey from Marathi Autobiography. New Delhi: Pengui, 2000.Print
- Kumar, Raj. *Dalit Personal Narratives Reading Caste, Nation and Identity*. New Delhi:Orient Blackswan,2010.Print Omvedt, Gail. *Dalit Vision*. New Delhi:Orient Blackswan,2012.Print
- Prasad, Amar Nath, *Dalit Literature: A Critical Exploration*. New Delhi: Sarup & Sons Publications, 2011. Print
- Sharma, K. L (ed). *Caste and Class in India*. Jaipur: Rawat Publications.1994.Print
- Surya, Anil. *Ambedkariate Autobiographies: A Sociological Study*. Pune: Sugava Prakashan,1996. Print
- Thapar, Ramesh (ed). *Tribe, Caste and Religion in India*. Delhi:Macmillan,1977.Print

Invention Of Eco-Friendly Catalyst-Free One Pot Synthesis Of Novel 3-Phenyl-3, 4-Dihydro -2h-[1,3] Oxazino [5,6-H] Quinoline Derivatives Via Reaction Of 8-Hydroxyquinoline

Yannawar Sonali Balajirao, School of Chemical Sciences,
Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Vishnupuri, Nanded

Abstract:

The main objective of this paper is to present a developed an eco-friendly catalyst-free one pot synthesis of novel 3-phenyl-3,4-dihydro-2H- [1,3] oxazino [5,6-h]quinoline derivatives via the reaction of 8-hydroxy quinoline, aromatic amines, and paraformaldehyde under reflux condition in high to excellent yield. Our protocol achieves the highest level of green chemical process in terms of economy, ecology, avoidance of catalyst as well as conventional volatile organic solvents, operable under mild reaction conditions, no waste formation, easy separation, and purification of products.

Keywords: Eco-friendly, Catalyst-free, Novel, Quinoline derivatives, 8-Hydroxy Quinoline

INTRODUCTION

In view of environmental aspects, designing of novel, catalyst-free methods to synthesize a variety of pharmacological agents has acquired immense importance in recent years [1]. The rich and efficient chemistry that stems from multicomponent reactions [MCRs] provide a convenient approach to pursue these ambitions [2]. One pot MCRs often shorten reaction periods and higher overall chemical yields compared to multiple-step syntheses, and thus reduces the use of energy and manpower [3]. Replacement of hazardous solvents with environmentally benign solvents [4-5] is one of the major focus areas of green chemistry. Also, catalyst-free synthetic method not only for laboratory synthesis but also in the chemical industry have acquired immense interest because of reduced, lower cost, mild conditions, and ease of purification [6]

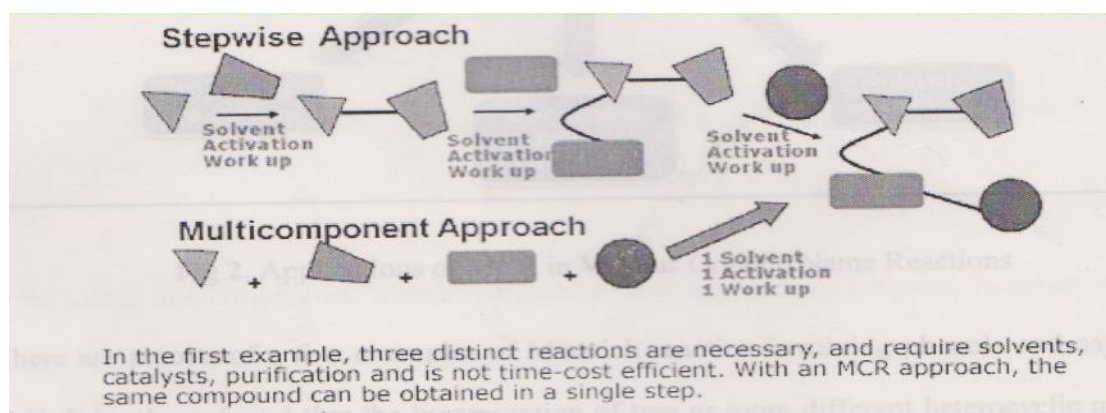

Fig 1. Advantages of Multi Component Reactions over Stepwise Approach

1,3-Oxazine ring system is a core structure present in a number of biodynamic heterocycles. The compound containing dihydro-1,3-oxazine ring system exhibit a wide spectrum of pharmacological activities such as anti-tumor [7], anti-bacterial [8], anti-HIV [9] and antimalarial [10]. Particular attention has been paid to this class of compounds since the discovery of the non-nucleoside reverse transcriptase inhibitor trifluoromethyl -1,3-oxazine-2-one, which shows high activity against a variety of HIV-1 mutant strains [11]. This 1,3-oxazine ring system also finds its applicability in photo induced ring opening and thermal ring closing [12,18].

Mannich reaction is one of the most useful carbon-carbon bond formation reactions in organic synthesis. Most of the current Mannich reactions involve the condensation of enolizable ketones with formaldehyde and amines.

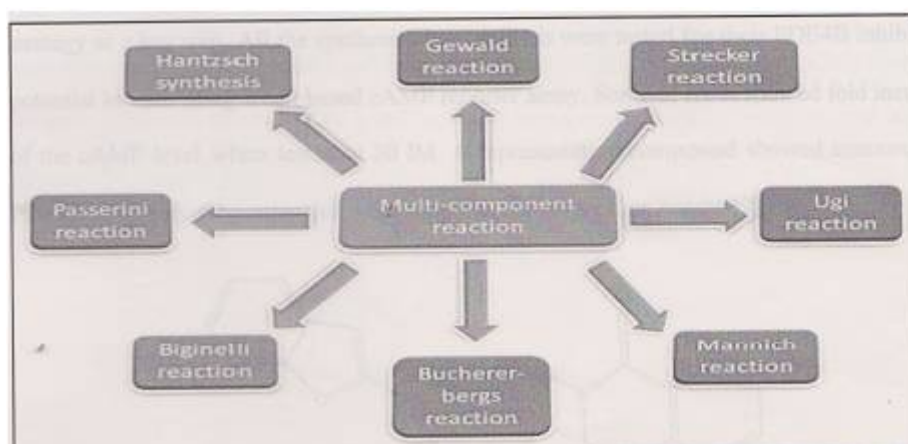
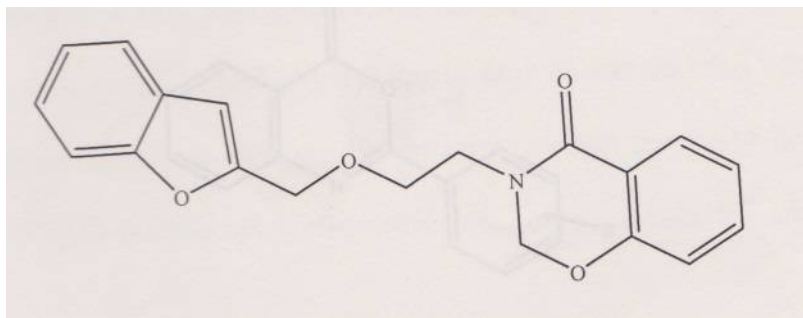

Fig 2. Applications of MCR in Various Organic Name Reactions

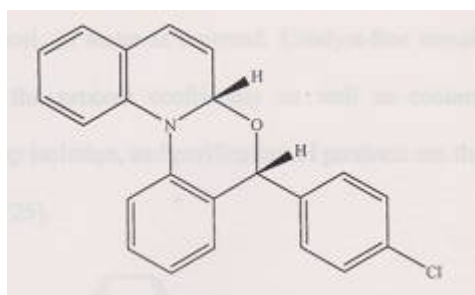
There are reports of a few examples of mannich reaction involving phenols and naphthols [19]. It has been found that the incorporations of two or more different heterocyclic moieties in a single molecule leads to the enhancement of biological activity [20]. In the present work, reported a facile one pot synthesis of 3-phenyl-3,4-dihydro-2*H*-[1,3]oxazino[5,6-*h*]quinoline derivative by Mannich reactions using 8-hydroxy quinoline, substituted aniline, and paraformaldehyde.

2. Review of literature: -

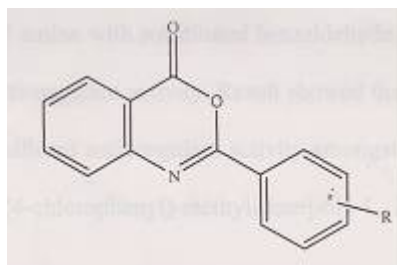
There are derivatives of Benzo[1,3-*e*]oxazine were reported in the literature due to its wide applications in the fields of medicinal chemistry, benzo[1,3-*e*]oxazine derivative have occupied a unique position in the field of medicinal chemistry due to its versatile building block. Raja Moahan Rao et al., have reported number of 2*H*-1,3-benzoxazin-4(3*H*)-one derivatives containing indole or benzofuran moieties by using Pd/C-Cu mediated coupling-cyclization strategy as a key step. All the synthesized compounds were tested for their PDE4B inhibitory potential in vitro using a cell-based cAMP reporter assay. Some of them showed fold increase of the cAMP level when tested at 30 μM. A representative compound showed encouraging PDE4B inhibitory properties that were supported by its docking results [21].

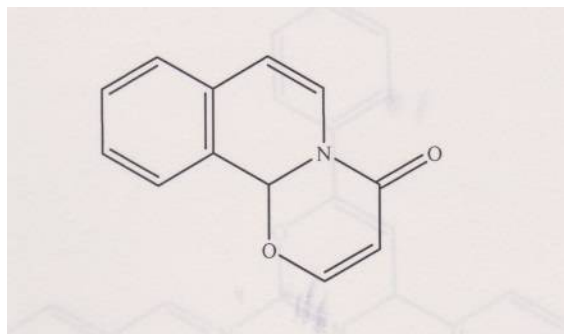
Peng Leu et al have reported number of multi-component reaction involving arynes, N-heteroaromatic compounds (including pyridine, quinoline, and isoquinoline) and aldehydes or ketones for the synthesis of benzo-annulated 1,3-oxazine derivatives. The whole process was carried out under mild conditions and furnishes the desired products in 35 -85% yields. Furthermore, regioselectivity and diastereoselectivity can be observed when using 3-OCH₃ arynes precursor in this reaction [22].

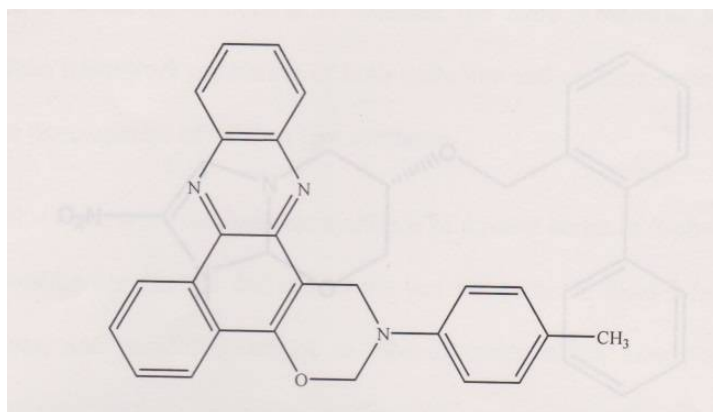
S K Manusamy et al have developed a partial and efficient synthesis of 2-phenyl-4H-benzo[d][1,3]oxazine-4-one derivatives through copper catalyzed tandem reaction of 2-iodobenzoic acid with arylmethanamines under aerobic conditions. Compared to the literature methods to words the synthesis of 2-phenyl-4Hbenzo[d][1,3]oxazine-4-one, the synthetic method reported in this letter has broad substrate scope, mild reaction condition, and uses an inexpensive catalyst [23].

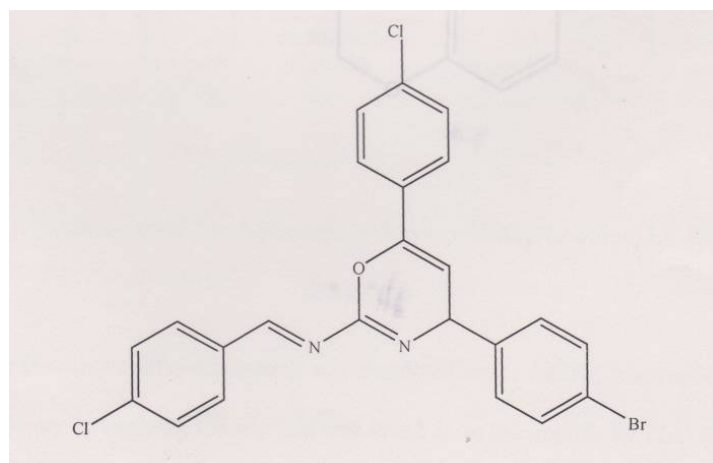
Laura Moreno *et al* have reported Synthesis of pyrido[2,1-a]isoquinoline-4-ones and oxazino[2,3-a]isoquinolin-4-ones: New inhibitory of mitochondrial respiratory chain[24].

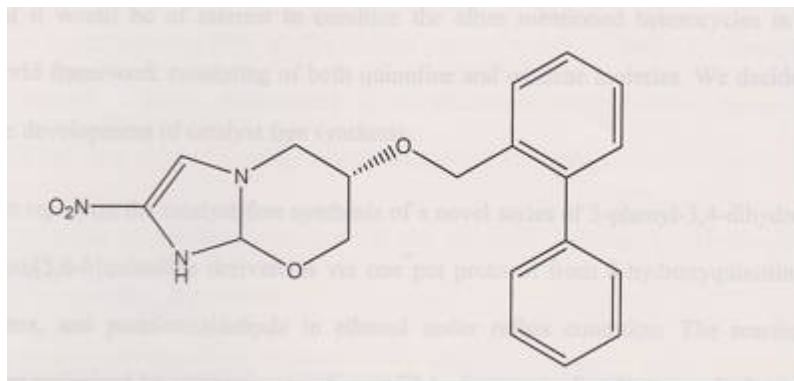
G Khanna *et al* have reported catalyst-free multicomponent reaction (MCR) capable of affording a wide range of novel benzo[*a*][1,3] oxazino [6,5-*c*] phenazine derivatives via one pot two-step domino protocol, in water is reported. Catalyst-free conditions along with green solvent system make the process ecofriendly as well as economical. Simple reaction conditions, easy work-up isolation, and purification of products are the significant advantages of the present protocol[25].

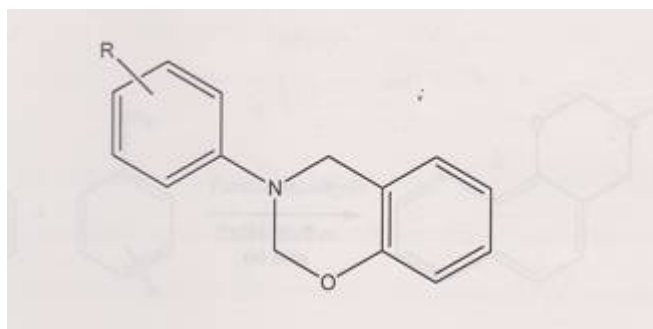
Sawant *et al*, synthesized a series of Schiff bases of 1,3-oxazines were synthesized via reaction of 1,3-oxazine-2 amine with substituted benzaldehyde. These synthesized compounds were screened for their anticoagulant activity amongst them 4-(4-Bromophenyl)-6-(4-chlorophenyl)-*N* [(*E*)-(4-chlorophenyl)-methylidene]-6*H*-1,3-oxazin-2-amine was to be most active [26].

Kalra *et al* reported the antitubercular activity of ortho-,meta-,and -para-substituted biphenyl analogs of 2-nitroimidazo[2,1-*b*][1,3]oxazine has been analyzed through combinatorial protocol in multiple linear regression using physicochemical and structure descriptors obtained from MOE software.

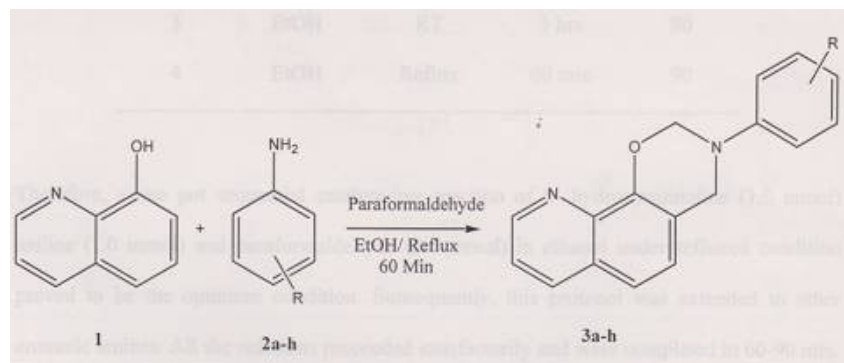
Kamble *et al* reported an efficient green synthesis and *in silico* investigation of dihydro-2*H*-benzo [1,3]oxazine derivatives as inhibitors of *Mycobacterium tuberculosis*. Some of the derivatives found to be potential inhibitors of *Mycobacterium tuberculosis* [27].

3. Result and Discussion

In the of our ongoing research toward the synthesis of heterocycles via MCRs, we envisaged that it would be of interest to combine the afore mentioned heterocycles in a molecular hybrid framework consisting of both quinoline and oxazine moieties. We decided to focus on the development of catalyst free synthesis.

This is the first report on the catalyst-free synthesis of a novel series of 3-phenyl -3,4-dihydro-2*H*-[1,3]oxazino[5,6-*h*] quinoline derivatives via one pot protocol from 8-hydroxyquinoline, aromatic amines, and paraformaldehyde in ethanol under reflux condition. The reaction conditions were optimized by attempting reaction of 2-hydroxyquinoline (1.0 mmol), 3-nitro anilines (1.0 mmol), and par formaldehyde (2.0 mmol) as model substrates under different condition and temperatures.

Scheme1. Synthetic route for 3-phenyl-3,4-dihydro-2*H*-[1,3]oxazino[5,6-*h*] quinoline derivatives

When three component condensation was attempted under solvent free condition at room temperature (entry 1, Table 1), the reaction was found to be complete by TLC and showed a number of spots on TLC. After further manipulation of reaction conditions, we observed that if the reaction was performed under solvent free condition at elevated temperature, the reaction was found to be completed in 8 hours and afforded 70% of yield (entry 2, Table 1). Some reaction when performed in ethanol at room temperature was found to proceed to completion in 3 hours yielding 80% of the desired product (entry 3, Table 1). Reaction attempted in ethanol at higher temperature in an analogous manner show significant difference in the time and yield of reactions Table 1 (entry 4.)

Table1. Optimization of reaction condition for the synthesis 3-phenyl-3,4-dihydro-2*H*-[1,3]oxazino[5,6-*h*]quinoline derivatives

Entry	Solvent	Temperature	Time	Yields (%)
1	-	RT	>8hrs	Traces
2	-	80	8hrs	70
3	EtOH	RT	3hrs	80
4	EtOH	Reflux	60min	90

Therefore, a one pot sequential catalyst-free reaction of 8-Hydroxyquinoline (1.0 mmol) aniline (1.0 mmol) and paraformaldehyde (2.0 mmol) in ethanol under refluxed condition proved to be the optimum condition. Subsequently, this protocol was extended to other aromatic amines. All the reactions proceeded satisfactorily and were completed in 60-90 min. The desired 3-phenyl-3,4-dihydro-2*H*-[1,3]oxazino[5,6-*h*]quinoline [5,6-*h*]quinoline derivatives were obtained in high yields by a simple work up.

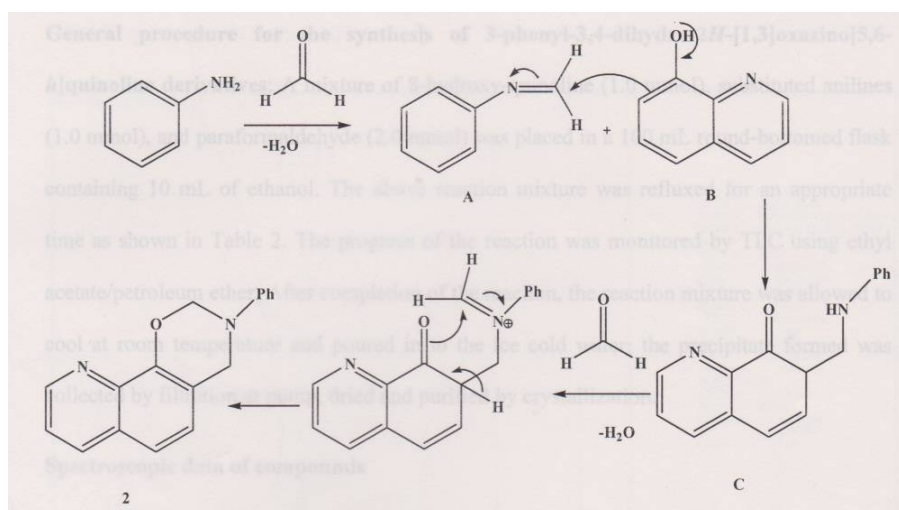
The structures of all the above synthesized 3-phenyl-3,4-dihydro-2*H*-[1,3]oxazino[5,6-*h*]quinoline derivatives were fully characterized by ¹H NMR, IR and mass spectra. The IR spectrum of compounds showed the characteristic absorption peaks of 3-phenyl-3,4-dihydro-2*H*-[1,3]oxazino[5,6-*h*]quinoline ring structure at 1226 cm⁻¹(asymmetric stretching of C-O-C), and at 1035 cm⁻¹(symmetric stretching of C-O-C). In ¹H NMR, characteristic peaks

of two methylene groups of 1,3-oxazine ring are observed at δ 4.79 corresponding to O-CH₂-N. Further evidence for the formation of 3-(4-nitro-phenyl)-3,4-dihydro-2H-benzo[1,3]oxazine was obtained by recording its mass spectrum. The mass spectrum of compound showed M⁺ ion peak at m/z at 307. 30 for the molecular formula C₁₇H₁₃N₃O₃. The typical synthetic procedure and characterization data of compounds (3a-h) are presented in the Experimental Section

Table 2. Synthesis of 3-phenyl-3,4-dihydro-2H-[1,3]oxazino[5,6-h]quinoline derivatives

Sr. No	Compounds	R	Time (min)	Yields (%)
1	3a	4Me-C ₆ H ₄	60	90
2	3b	C ₆ H ₅	55	90
3	3c	4NO ₂ - C ₆ H ₄	60	89
4	3d	3NO ₂ - C ₆ H ₄	60	91
5	3e	4Cl-C ₆ H ₄	50	83
6	3f	4Br- C ₆ H ₄	70	81
7	3g	3,4Cl-C ₆ H ₃	65	86
8	3h	4MeO-C ₆ H ₄	60	85

A proposed mechanistic route for the formation of the products is exhibited in Scheme 2. At first, amination reaction occurs between the paraformaldehyde and amine (RNH₂) followed by H₂O elimination providing imine intermediate 'A'. 'A' is then attacked by 8-hydroxy quinoline (B) to form 'C' which further reacts with formaldehyde and eliminates H₂O, further cyclization occurs to form final product (2).

Scheme 2. A Plausible mechanistic pathway for the synthesis of 3-phenyl-3,4-dihydro-2H-[1,3]oxazino[5,6-h]quinoline derivatives.

3.2. Experimental

All reagents were obtained from commercial suppliers and used without further purification. Reaction progress was monitored through thin layer chromatography (TLC) on pre-coated Merck alu-foil plate (silica gel 60F-254, 0.25 mm thickness) visualized by iodine vapours. Melting points were determined by open capillary method and are uncorrected. IR spectra were recorded (in KBr pallets) on SCHIMADZU spectrophotometer. ¹H NMR spectra were recorded on aAvancw/Bruker 300/400 MHz spectrophotometer using TMS as an internal standard. All NMR spectra were obtained in DMSO d₆/deuterated chlorofome (CDCl₃); chemical shifts are reported as follows: s(singlet), d(doublet), t(triplet), m(multiplet). The mass spectra were recorded on GC-MS SHIMDZU (Q2010PLUS) in EI mode spectrometer and mass values are reported in m/z.

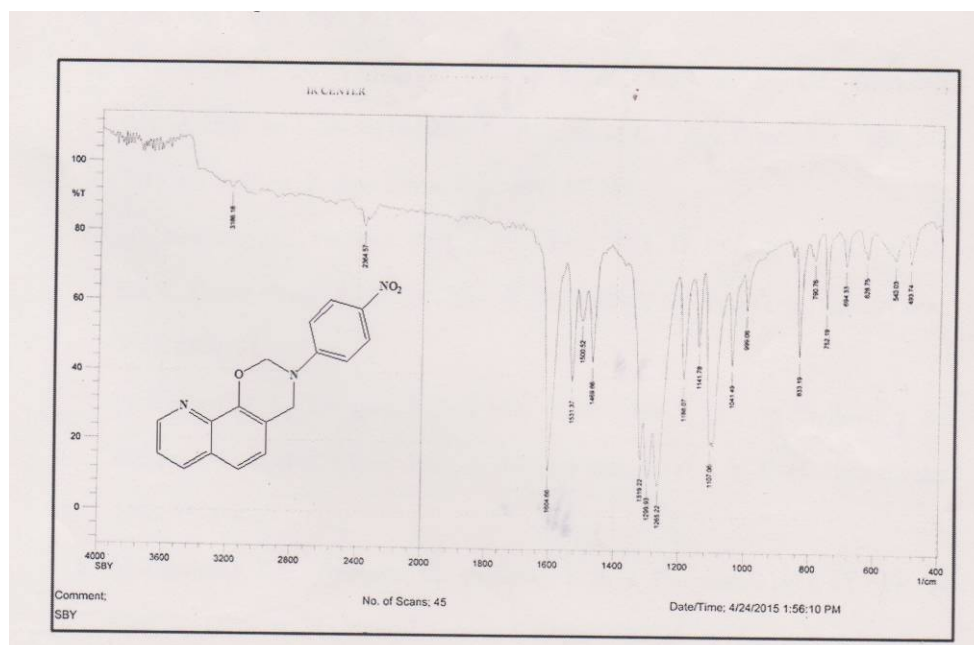
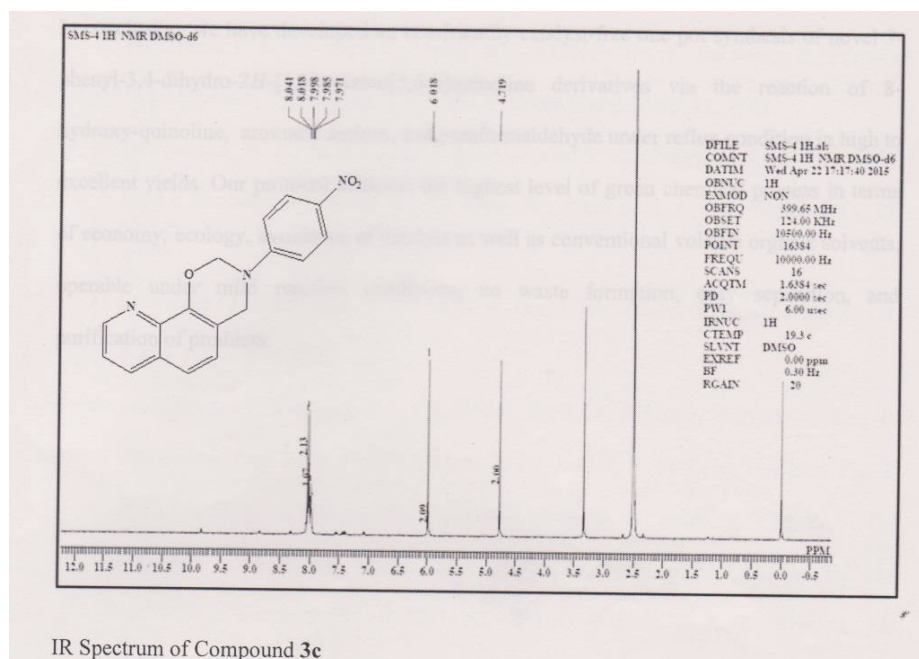
General procedure for the synthesis of 3-phenyl-3,4-dihydro-2H-[1,3]oxazino[5,6-h]quinoline derivatives: A mixture of 8-hydroxy-quinoline (1.0mmol), substituted anilines (1.0mmol), and paraformaldehyde (2.0mmol) was placed in a 100 ml round bottomed flask containing 10ml of ethanol. The above reaction mixture was refluxed for an appropriate time as shown in table 2. The progress of the reaction was monitored by TLC using ethyl acetate/petroleum ether. After completion of the reaction, the reaction mixture was allowed to cool at room temperature and poured in to the ice-cold water; the precipitate formed was collected by filtration at pump, dried and purified by crystallization.

Spectroscopic data of compounds

3-(4-methyl phenyl)-,4-dihydro-2H-[1,3]oxazino[5,6-h]quinoline (3a); IR (KBr, cm⁻¹) v_{max};3018(Ar C-H), 2916(C-H),1409 (C=C),1223 (C-O-C), 742;¹H NMR (CDCl₃, 300 MHz, 25[□]C) δppm; 2.31(s,3H,CH₃),4.73 (s,2H,-N-CH₂-),5.40(s, 2H, -O-CH₂-N),6.85(d,1H, J=7.4 Hz), 6.93(t, 1H,J=7.4 Hz),6.97 (d,1H,j=7.6 Hz), 7.04 (t,2H,J=7.6 Hz),7.14(d,2H, j=8.0 Hz), 7.17 (d,2H, J=8.0 Hz, H-13,15); ESI-MS: m/z:276 [M]⁺; chemical formula ; C₁₈H₁₆N₂O.

3-phenyl-3,4-dihydro-2H-[1,3]oxazino[5,6-h]quinoline (3b); IR (KBr, cm⁻¹) v_{max};3030(Ar C-H), 2966(C-H),1409 (C=C),1220 (C-O-C), 742;¹H NMR (CDCl₃, 300 MHz, 25[□]C) δppm; 4.78 (s,2H,-N-CH₂-),5.64(s, 2H, -O-CH₂-N),6.89(d,1H, J=7.4 Hz), 6.91(t, 1H,J=7.4 Hz),6.99 (d,2H,j=7.6 Hz), 7.04 (t,2H,J=7.6 Hz),7.14(d,2H, j=8.0 Hz), 7.17 (d,2H, J=8.0 Hz, H-13,15); ESI-MS: m/z:276 [M]⁺; chemical formula ; C₁₇H₁₄N₂O.

3-(4-nitro phenyl)-3,4-dihydro-2H-[1,3]oxazino[5,6-h]quinoline (3c); IR (KBr, cm⁻¹) v_{max};3028(Ar C-H), 2961(C-H),1533 (NO₂),1419(C=C),1225 (C-O-C), 742;¹H NMR (DMSO-d₆ 400 MHz, 25[□]C) δ ppm; 4.71 (s,2H,-N-CH₂-),6.01 (s, 2H,-O-CH₂-N),7.97-8.04(m,9H) ESI-MS: m/z:307.1 [M]⁺; chemical formula ; C₁₇H₁₃N₃O₃.

4. Conclusions

In Conclusions, I have developed an eco-friendly catalyst-free one pot synthesis of novel 3-phenyl-3,4-dihydro-2H-[1,3]oxazino[5,6-h]quinoline derivatives via the reaction of 8-hydroxy quinoline, aromatic amines, and paraformaldehyde under reflux condition in high to excellent yield. Our protocol achieves the highest level of green chemical process in terms of economy, ecology, avoidance of catalyst as well as conventional volatile organic solvents, operable under mild reaction conditions, no waste formation, easy separation, and purification of products. In short is the ecofriendly product development as per the current needful development in recent era.

Acknowledgement:

We are thankful to the School of Chemical Sciences, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded for providing laboratory and library facilities.

References

- 1.(a) Charati, F.R.; Hossaini, Z. *Synlett*2012, 2397; (b) Gu, Y, De Sousa, R,Frapper, G.;Bachmann, C.;Barrault, J.; Jerome, F.*Green Chem.* 2009,11,1968.
- 2.(a) Valiulin, R. A.; Halliburton, L. M.; Kutateladze, A. G. *Org, Lett.*2007,9,4061;(b) Li, M.; Shao, P.; Wang, S. W.; Kong, W, Wen, L. R. *J. Org. Chem.*2012,77,8956.
- 3.(a) Balme,G.;Bossharth, E.;Monteiro, N. *Eur. J. Org. Chem.*2003,4101; (b) Zhu, J.*Org. Chem.*2003,1133.
- 4.(a) McNulty, J.; Das, P. *Eur. J.Org. Chem.*2009, 24 ,4031; (b) McNulty, J.; Das, P.*Tetrahedron Lett.* 2009, 50, 5737; (c) McNulty, J.; Das, P.; McLeod, D.*Chem. Eur.J.*2010, 16, 6756; (d) Narayan, S.;Muldoon, J.; Finn, M. G.;Fokin, V.V.; Kolb, H.C.;Sharpless, K.B. *Angew. Chem., Int.Ed.*2005,21, 3157;(e) Das,P.; McLeod, D.; McNulty,J. *Tetrahedron Lett.* 2011, 52, 199; (f) Andrade, C.K.Z.: Alves, L. M. *Curr.Org. Chem.*2005,9,195.
5. (a) Breslow, R. In *Organic Reactions in water*; lindstrom, M., Ed.; Blackwell: Oxford, 2007; pp1-28; (b) Breslow, R. *Rideout,D. C. J. Am. Chem.Soc.*1980, 102,7816; (c) Breslow, R. *Acc. Chem. Res.* 1991, 24, 159.
6. (a) Choudhary, G.; Peddinti, ,R.K. *Green Chem.* .2011, 13, 276; (b) Liu, J.; Lei, M.; Hu , L. *Green Chem.* .2012, 14, 2534; (c) Kumaravel, K.; Vasuki , G. *Green Chem.* . 1945, 2009, 11.
7. (a) Kuehne, M.E.; Konopke,E. *A.J. Med. Chem.* 1962, 5, 257; (b) Chylinska, J. B.; Urbanski, T. *J. Med. Chem.* 1963, 6, 484; (c) Hus, L.-Y.; Lin , C.-H. *Heterocycles* 1996, 43, 2687.
8. (a) Chylinska, J. B.; Janowiec, M.; Urbanski, T.*Br. J. Pharmacol.* 1971, 43, 1037.
9. (a) Pedersen, O. S.; Pedersen, E. B. *Synthesis* 2000, 479; (b) Cocuzza , A. J.; Chidester, D. R.; Cordove , B. C.; Jeffrey, s.; Pedersen, R. L.; Bacheler , L .T .; Erickson-Viitanen, S.; Trainor, G.L.; Ko, S. S. *Bioorg. Med. Chem. Lett.* 2001, 11, 1177.
10. Duffin, W. M.; Rollo, I. M. *Br. J. Pharmacol.* 1957, 12, 171.
- 11.Zanatta, N.; Squizani, A. M. C.; Fantinel, L.; Nachtigall, F.M. Brochhardt, D.M.; Bonacorso, H.G.; Martins, M.A.P.J. *Braz. Chem. Soc.* 2005, 16, 1255.
12. Tomasulo, M.; Sortion , S.; Raymo, F.M. *Org. Lett.*2005, 7, 1109.
13. Hussain, H.; Specht, S.; S.R.; Saefel, M.; Hoerauf, A.; Schulz, B.; Krohn, K. *J. Med. Chem.*2011, 54, 4913.

14. Franzblaul, S.G.; O' Sullivan, J. F. *Antimicrob. Agents Chemother.* 1988,32,1583.
15. (a) Ge, Y.; Pei, D.; Zhao, Y.; Li, W.; Wang, Sh.; Xu, Y. *Curr. Microbiol.* 2007, 54, 277; (b) Liu, H.; He, Y.; Jiang, H.; Peng, H.; Huang, X.; Zhang, X.; Thomashow, L. S.; Xu, Y. *Curr. Microbiol.* 2007, 54, 302; (c) Wang, M.; Xu, H.; Yu, S.; Feng, Q.; Wang, S.; Li, Z. *J. Agric. Food Chem.* 2010, 58, 3651.
16. Rewcastle, G. W.; Denny, W. A.; Baguley, B. C. *J. Med. Chem.* 1987,30,843.
17. (a) Funayama, S.; Eda, S.; Komiyama, K.; Omura, S. *Tetrahedron Lett.* 1989, 30, 3151; (b) Wang, S.; Miller, W.; Milton, J.; Vicker, N.; Stewart, A.; Charlton, P.; Mistry, P.; Hardick, D.; Denny, W. *Bioorg. Med. Chem. Lett.* 2002, 12, 415; (c) Vicker, N.; Burgess, L.; Chuckowree, I.; Dodd, R.; Folkes, A.; Hardick, D.; Hancox, T.; Miller, W.; Milton, J.; Sohal, S.; Wang, S.; Charlton, P.; Dangerfield, W.; Liddle, C.; Mistry, P.; Stewart, A.; Denny, W.J. *Med. Chem.* 2002,45,721; (d) Gamage, S.; Spicer, J.; Rewcastle, G.; Milton, J.; Sohal, S.; Dangerfield, W.; Mistry, P.; Vicker, N.; Charlton, P.; Denny, W.J. *Med. Chem.* 2002,45,740.
18. Fischer, B. B.; Krieger-Liszkay, A.; Eggen, R.I.L. *Environ. Sci. Techol.* 2004, 38,6307.
19. (a) Nguyen, T. B.; Wang, Q.; Gueritte, F. *Eur. J. Org. Chem.* 2011, 35, 7076; (b) Cimarelli, C.; Fratoin, D.; Palmieri, G. *Tetrahedron: Asymmetry* 2011, 22, 1560; (c) Kumar, A.; Gupta, M. K.; Kumar, M. *Tetrahedron Lett.* 2010, 51, 1582; (d) Phillips, J. P.; Keown, R.; Fernando, Q. *J. Am. Chem. Soc.* 1953, 75, 4306.
20. Balini, R.; Bosica, G.; Conforti, M.; Magi, R.; Mazzacant, A.; Righi, P.; Sarton, G. *Tetrahedron* 2001, 57, 1395.
21. Raja, M.R., Bethala, J. L., Chekuri S. R., Namburi, S. R. K., Kishore V. L. P., Mandava V.B. R., Pal, M.; *Bioorg Med Chemi Lett.*, 2014, 24, 1166.
22. Peng, L., Min, L., Lihong, H., *Tetrahedron*, 2013, 69, 1405.
23. Munusamy, S., Venkatesan, S., Sathiyarayanan, K.I., *Tetraheron Letters*, 2015, 56, 203.
24. Meron, M., Cabedo, N., Boulange, A., Parrage, J., Galan, A., Leleu, S., Sanz, M.J., Cortes, D., Franck, X., *Eur J. Med Chem.*, 2013, 69, 69.
25. Khanna, G., Chaudhary, A., Khurana, J. M., *Tetrahedron Letters*, 2014, 55, 6652.
26. Kalra, S., Kumar, A., Gupta, M. K., *Med Chem Res.*, 2013, 22, 444.
27. Kamble, R. D., Hese, S.V., Meshram, R. J., Kote, J. R., Gucche, R. N., Dawane, B. S., *Med Chem Res.*, 2015, 24, 1077.

-----*****-----

IMPACT OF COVID-19 ON SENIOR CITIZENS & CHILDREN AND SOCIAL WORK

Dr. Naresh S Kolte, (Associated Professor)
Athawale College of Social Work, Bhandara

ABSTRACT

The COVID-19 pandemic is impacting the global population in drastic ways. The older people are the worst sufferers. Older people are facing the most threats and challenges at this time. Although all age groups are at risk of contracting COVID-19, older people face significant risk of developing severe illness if they contract the disease due to physiological changes that come with ageing and potential underlying health conditions.

The COVID-19 pandemic has not stopped at national borders. It has affected people regardless of nationality. Education is no exception. Students from privileged backgrounds, supported by their parents and eager and able to learn, could find their way past closed school doors to alternative learning opportunities. Those from disadvantaged backgrounds often remained shut out when their school shut down. This paper deals with the impact of COVID-19 on senior citizen and children.

Key Words

- Effects of COVID-19
- Impact of COVID-19 on Senior Citizen
- Impact of COVID-19 on Children
- Educational Loss of Student
- Social Work

The Covid-19 Pandemic is Considered as the most Crucial global health Calamity of the country and the greatest challenge that the human kind faced. Almost all the nation's are struggling to slow down the transmission of the disease by testing and treating patients, quarantining suspected persons through constant tracing, maintaining complete or partial lockdown.

Therefore, healthcare personnel, governments and the public in general need to show solidarity and fight shoulder to shoulder for prevention and containment of the Pandemic. Loss of the lives due to any Pandemic causes definite irretrievable damage to the society. But apart from this, Covid-19 has severely demobilized the global economy.

Due to lockdown all domestic flights, railway service, bus, truck and vehicles transports are suspended with special exemption to those associated with essential commodities. In almost all the Covid-19 stricken countries. Entire educational, commercial, sports and spiritual institutions are closed.

The Central Government extended the ongoing Nationwide lockdown till 31st May 2020. The new guidelines are based on suggestions from State Government that P M Narendra Modi had saugh during his fifth discussion with Chief Ministers on the Pandemic on May II. We can't forget that this lockdown has affected the education system in India. In this time of crisis, a well rounded and effective educational practice is what is needed to ensure the overall progress in India. "Extraordinary times call for extraordinary measures." In the light of the Covid-19 pandemic, we are certainly in extraordinary times. As Social Workers, we are facing a myriad of challenges.

Impact of COVID-19 on Senior Citizens

COVID-19 is changing Older people's daily routines, the care and support they receive, their ability to stay socially connected and how they are perceived. Older people are being challenged by requirements to spend more time at home. Lack of physical contact with other family members, friends and colleagues, temporary cessation of employment and other activities, and anxiety and fear of illness and death their own and others. It is therefore important that we create opportunities to foster healthy hygiene during the pandemic.

The reliance on social media could act as a tool to prevent loneliness, boredom and tediousness in young group but for older age group the need of social support, liveliness, and daily functioning remain unmet. Online technologies and digital sources are now harnessed to provide virtual digital social support network and a perceived sense of belonging but the disparities in access to literacy of these modern technicalities are lost at the most of the Elderly group.

The mass quarantine and transport restraint have inevitably constricted the activities of older adults regular walk and talk in the park acquaintance meetings, voluntary service and social care limited contact with plants and animals and obstacle on accessing prescribed nutrition medication and treatment. Social isolation, social distancing, social disconnectedness and loneliness were found to be mediated with depression and anxiety in older people.

Action based Psychological preventive public health strategies could cultivate social connection and promote healthy relationships with own-self and others. Cognitive skills and social support networks could help older adults to faster meaningful connection and sense of belongingness during isolation period.

Impact of COVID-19 on Children

Children are not the face of this pandemic. But they risk being among its biggest victims while they have thankfully been largely spared from the direct health effects of COVID-19 the crisis is having a profound on their wellbeing. There are three main channels through which children are affected by this crisis: infection with the virus itself, the immediate socioeconomic impacts of measures to stop transmission of the virus and end the pandemic: and the potential longer term effects of delayed implementation of the sustainable development goals.

Exacerbating the learning crisis: 188 countries have imposed countrywide school closures, affecting more than 1.5 billion children and youth. The potential losses that may accrue in learning for today's young generation, and for the development of their human capital are hard to fathom. More than two-third of countries have introduced a national distance learning platform, but among low –income countries the share is only 30 percent. This is an unprecedented crisis and it presents unprecedented risks to the rights and safety and development of the world's children. Those risks can only be mitigated through unprecedented international solidarity for children and humanity.

We have to work together to make progress on these three fronts, information, solidarity and action. We have a chance to not only defeat this pandemic, but to transform the way we nurture and invest in the young generation. But we have to act now; we have to act decisively, and at very large scale. This is not a gradual issue; it is a clarion call for the world's children, the world's future.

Educational Loss of Student

Institutions like IITs and IIMs have all closed their campuses and moved classes online. Even standardized tests like GMAT, GRE, SATs, ACT remain suspended and the future of many students hang in balance. Clearly there is panic all around and educators and students alike are confused as to next steps and continuity with respect to educational objectives. The students are in a bigger quandary because of the covid-19 pandemic because not only their education process is disrupted but they also face a big challenge of proving themselves for their next journey. In the absence of hard academic indicators such as grades and makes many of these students find themselves in a situation where they are unable to differentiate themselves and lack a cohesive framework to get themselves ready for the job and education tasks they face next.

The post pandemic world will be a curious one not only will the virus usher in behavioral Social and political modification at a micro level and trigger indelible domestic changes it will also impact nation states at a macro level. Economic vulnerabilities will be exposed and the shifting of geopolitical sands will be accelerated. It will also level the playing field, making the global order susceptible to the rise of middle powers.

Social Work Method today has emerged as a problem solving profession.

Working with individuals–Social Case Work.

Social Case Work is the method of social work that offers help to individuals to overcome their Psycho-social difficulties. Social Work has developed a method to help individual with psycho-social problems, in order to enable them to cope more effectively with their problems and to have a better social adjustment with environment.

Working with Group: Social Group Work.

Social Work Profession, realizing the inevitability of the role of group in one's life has recognized social group work as a method. Here group is used as an essential median to help individuals to overcome certain problems they face or to accomplish certain goals they cherish. This pandemic has increased the problem of isolation and separation. The feeling of separate is gradually increasing. Many senior citizens are considering themselves as helpless and are dealing with mental tension. Social group work attempts to deal with the problem of isolation.

Working with Community: Community Organization.

Fostering development and ensuring the quality of life of the senior citizens and children is a major concern of social work profession. The pace of development is not uniform in all Communities and many face several problems limiting the quality of life of its members.

References:

E-News Papers

News Channels

E-News Group

-----*****-----

BIODIVERSITY OF LEMON BUTTERFLIES (PAPILIONIDAE) OF DHULE AND NANDURBAR DISTRICT, MAHARASHTRA, INDIA.

Dr.Ahirrao, (I. S., P. G. Department of Zoology)
SSVPSLKDRG. Ghogrey, Science College, Dhule.

Abstract-

As nature created plants and animals but at the same time food- chains are developed. But due to poaching and hunting, killing by man due to deforestation the butterflies also be on the verge of extinction. So, there is need of conservation and study from the biodiversity point of view, it is necessary, 3- species of PAPILIONIDAE are endangered species out of 12-15 species.

Keywords- Biodiversity, papilionidae, extinction, conservation, butterflies.

INTRODUCTION-

Butterflies are beautiful insects belongs to order Lepidoptera, they play an important role in pollination of different plants. But at the same time their life cycle stages are very harmful to crop, vegetables and ornamental plants and other plants of economic importance. (AshishTiple 2006). Butterflies are also bio- indicators, as they show environmental changes, as they become sensitive to habitat degradation and changing habitat noted observation by (Kunte, 2000). There are near about 1500 species of butterflies in India. India stand as 12th bio reservoirs of the world. Recently, Dr. S. R. Magare(2007) reported 25 species of butterflies in Nandurbar district. (Ahirrao,2008) reported 62 species of butterflies in Dhule and Nandurbar district . Recently, Patil. R. D. (2016) also reported 52 species of butterflies in Shahadatahsil of Nandurbar district.

Out of these , there are 24 species of papilionidae butterflies, of them, 3 – are endangered species, due to hunting, poaching and deforestation in both district of Khandesh of Satpuda ranges.

Dhule district was including Nandurbar district also but after (2000) it becomes a new district separated from Dhule district. The different reports from Sathe. et.al (2004) 25 species were reported Kolhapur district. Poonam Kumari (2004) reported 80 species of butterflies from Jharkhand. (Wynter- Blythe,1957).

MamtaChandrakar(2005) reported butterflies fromMelghat region.

Butterflies fromFaizpurand surrounding areas of Jalgaon district.

Materials and Methods-Methods- The study was conducted between years (2004-2007) during day time from 8:00 P. M. To 4:00 P. M. In various parts of both district. Most of the

Species of the Papilionidae butterflies are identified with Wynter-Blythe and KrushnamehhKunte, - Butterflies of Peninsular India.

Both the district, Dhule and Nandurbar district lies between the 30°38' and 22°3'N latitudes and 73°47' . . . The Nandurbar district is Western most district Maharashtra bounded to West by Dang, Surat and Bharooch district of Gujarat State. By North side by Baroda district of Gujarat State. Jhabua and West Nimar district of Madhya Pradesh. East and west by Dhule district. North by Nasik district of to both district. Study Areas of Satpuda ranges from Dhule And Nandurbar district. :-

The Satpuda mountain ranges are located in the northern part of Maharashtra state, bordered with Gujarat state on its western side and Madhya Pradesh on its northern side. These chain of mountain is an extension of the species rich Western Ghats and spread in three districts namely Nandurbar, Dhule and Jalgaon. The Satpuda mountain lies approximately between 20°38'- 22°30' N and 72°30'E and covers an area of 12143 sq. Kms . Though the entire mountainous region is not as high as the other parts of the Western Ghats, at least some of the peaks, such as Boksa, Nandan peak, Asthambadongar etc. Reach a height of about 1208-1325m. Above M. S. L. The climate of Satpuda mountain is generally dry except in the rainy season. The average precipitation is about 647 mm. Where as the mean maximum and minimum temperature of the area are 41°C and 25°C respectively. Satpuda mountain is rich in vegetation due to its geographical location. The sub-humid and sub-arid nature of the region allow many plants from the Indus plain and Western Ghats region to penetrate well into the territory of Satpuda mountain.

Nandurbar district lies in the rivers Narmada and Tapti forms the Northern and Southern boundaries of the study areas which comprises of the major part of Nandurbar district. The area lies between 73° 46' 42" to 74°22'33" east longitude and 21°29'50" to 21°43'53" north latitude.

ObservationAndResults- Life cycle shows stages are as follows:-

Egg--larva---- Pupa----Adult.

Adults shows great sexual dimorphism in many species and some time profound difference in habits. In a few species both sexes maybe polymorphic. Other have a very distinct seasonal forms and some wide spread species occur as distinct geographical subspecies/ races.

- 1) In few species, the adults are mimic to certain species like Danainae butterflies. e. g. *Chilasaelytia* their larvae cryptic, brown in colour look like a broken twig.
- 2) In temperate region some Papilio larvae feed on Umbelliferae and can be damaging to carrot crops and others.

- 3) Another 15-20 species are attacked on citrus plants, by caterpillar of Papilio species. Therefore, practically each country / region has approximate species of Papilio attacking to citrus plants. A few are widely distributed but not are quite local in India. There are near about 12 species of Papilionidae butterflies are recorded.

Some of the more important species of Swallow tail butterflies in India are as follows:-

Sr. No.	Scientific name	Common name	Host-plant
1.	<i>Chilsaclytia</i>	Common mime.....	<i>Litsa-glutinosa</i> .
2.	<i>Graphiumargememnon</i> –	Tailed gray-- - - - - -	Michela. Sp.
3.	<i>Graphiumsarpedon</i> -----	Blue triangle. -----	Camphor <i>cinnamon</i> .
4.	<i>Lamproteracurius</i> -----	Blackwhite dragon tail-----	---nil---
5.	<i>Orinthopatrapiamus</i> -----	Bird wing-----	---nil---
6.	<i>Papiliodemoleus</i> -----	Orange dog-----	<i>Citrus. rutaceae</i> .
7.	<i>Papiliodemoleus</i> -----	Lemon butterfly-----	<i>Citrusrutaceae</i>
8.	<i>Papiliohelenus</i> -----	Red Helen -----	<i>Citrusrutaceae</i> .
9.	<i>Papiliomemnon</i> -----	Great Mormon-----	<i>Citrus rutaceae</i>
10.	<i>Papiliopolyxenes</i> -----	Black swallow tail-----	Umbelliferae plants.
11.	<i>Papilio sp.</i> -----	<i>Citrus swallow tails.</i> -----	<i>Citrusrutaceae</i>
12.	<i>Trogonopterabrookiana</i> ---	Rajah Brook's bird wing-	<i>Aristolochia sp.</i>
13.	<i>Troideshelena</i> -----	Bird- wing -----	Vines plants.

Discussion:-

As above observation is describe the reports, as the total information thrown light on a life cycle, their stages in development and various crops and plants of their interest is citrus, Umbelliferae like, carrot and their allied plant species are preferred by lemon butterflies. Conclusion:- I have reported 14 species of lemon butterflies (PAPILIONIDAE family from which 8-12 are feeding on Citrus plants and other on the plant species most of them may be killed by hunting, poaching/ due to habitat destruction, mass killing. Some are 3 -species are endangered species.

Acknowledgement:-

I am very much thankful to my guide, Dr. P. V. Bhave, and Management of JES, ASC, College, Nandurbar, for cooperation during the work from time to time during this work.

References:-

1. Biology of lemon butterflies PAPILIONIDAE family Lepidopteran., RuchiBaigal, et. al. Department of Zoology, :Ani.N.N.M.M.College , Harsh-Nagar, Kanpur, India. Agrobiosnewsletter, Vol. IV. N. C. 4thSeptember(2005) ISBN-81-7754-252-4)
2. Butterflies of Peninsular India by MadhavGadgil, K. Kunte..
3. Magare,, S. R. (2007) Biodiversity of butterflies of Satpuda mountains of Nandurbar district vol. 4(2) pp, -164-165 Bioinfolet.
4. Poonam Kumari et. Al. (2004) – Biodiversity and Environment. A. P. H. Publishing corporation New Delhi. Pp1-659.
5. Sathe et. Al. (2004) Biodiversity and Environment A. P. H. Publishing corporation, New Delhi pp-229-246.
6. Ashish Tiple – Handbook of butterflies from Western Ghats.
7. Lepidoptera Wynter-Blyth(1957) Butterflies of India, Burma, Ceylon.
8. *Ahirrao*, I. S. (1995-2008) Taxonomic studies on some insects, vizColeoptera, Diptera and Lepidoptera of Dhule district. P. Hd. Thesis submitted to NmU, Jalgaon..

-----*****-----

Ecological Perspective in Thomas Hardy's The Darkling Thrush

Dr. Bhausahab Supadu Desale (Asst. Professor, Dept. of English)
SSVP Sanstha's Bhausahab N. S. Patil Arts & M.F.M.A. Commerce College, Dhule,

Abstract:

Thomas Hardy is a keen observer of the natural environment and this is quite evident in his poetry. Nature and its various phenomena form the central element in most of his writing. A detailed examination of Hardy's poetry reveals that he uses nature, or the environment, as an impassioned and inspirational element that enriches human existence. Hardy's poetry has been categorised into two parts as early nature poems emphasizing nature and the environment as a companion of mankind, and later nature poems portraying nature as indifferent to the existence of mankind and its suffering. However, nature here has a dual function such as a preserver as well as a destroyer. It is characterized as both good and evil, revealing at times its beautiful and generous side and other times its unkind aspect. Hardy's descriptions of nature or environment as an atmosphere as well as the power it wield over all other forms of existence. The second section textually analyses the intricate pattern of images such as trees, birds' season of cycles and stars which become crucial to the portrayal of the relationships of human and natural/environmental. The issue of co-existence as a central vision of the selected poem is also addressed. In doing so, Hardy emphasizes that human actions and activities are fully connected with the natural environment and underlines that man is an inseparable part of nature.

Key Words: Ecology, Ecocriticism, Deep Ecology, Nature, Preserver, Destroyer

Ecological Consciousness is a way of looking at one's surrounding natural world (plants, trees, animals, insects etc.) as if it were an extension of oneself. It involves a deep seated and almost instinctive respect and admiration for nature. Hardy's constant reminiscence of his childhood experiences in nature tells his readers a lot about his affection towards nature and its various phenomena. However, in order to understand 'ecological consciousness', one must first unpack its roots in the concept of 'ecology'.

As an interdisciplinary science, ecology describes the relations between nature and culture. The applied philosophy of ethics offers ways to mediate historic social conflicts. Language theory examines how words represent human and nonhuman life. Criticism judges the quality and integrity of works and promotes their dissemination. (Howarth 1996, 69)

The term 'Ecology' was coined by Ernst Haeckel who defined it as "the study of the interactions between organisms and the environment" (Buell 2005, 141).

Hardy has keenly and minutely observed every important element of nature including its various forms. Nature seems to seep into all of Hardy's writings, particularly his novels and poetry. According to Hardy, man and nature are dependent on each other because man exists within nature and reflects on it to better understand himself. Many ecologists even go so far as to say that man is a product of nature and thus inseparable from it. The relationship between literature and the physical environment is the primary concern of ecocriticism and forms the basis of many of Hardy's works as well. This chapter will investigate selected poems of Thomas Hardy to better understand these ecological themes. Thomas Hardy, according to many critics, is a true ecologist for he paints a very real and authentic picture of man's relation with his physical environment through his writing.

"The Darkling Thrush" of Thomas Hardy mainly focuses on the interplay between the present, past and future. The mundane but chaotic life of the nineteenth century is the base of this poem. Posterity, hope and inspiration are shown to be quite important to life in this era. Hardy emphasizes the human condition in this poem and shares his personal views on it. Depiction of mysterious happier worlds as described in this poem have also been found in the poetry of P. B. Shelley ("To a Skylark") and John Keats ("Ode to the Nightingale") wherein birds help the said poets out of their pain, misery and suffering. Hardy seems to have been inspired by these great poets and their poetic vision to write about the bird called "Thrush". The thrush is presented as no ordinary bird. It is shown to possess certain remarkable qualities that make it far superior to humans.

Compared to the poems discussed earlier, "Darkling Thrush" is relatively longer with four long stanzas of eight lines each. The poem has alternating octometric and tetrametric lines and uses alternating rhyming lines. The first verse paints a "spectre-grey" winter landscape. It is late evening as the sun's weak rays are weakening further. The bare trees are silhouetted against a desolate sky like "strings of broken lyres". There is no human being in sight as all have retreated to their "household fires".

I leant upon a coppice gate
When Frost was spectre-grey,
And Winter's dregs made desolate
The weakening eye of day.
The tangled bine-stems scored the sky
Like strings of broken lyres,
And all mankind that haunted nigh
Had sought their household fires. (Hardy 1976, 150)

The following verse expands on the desolation of the landscape. But it also makes a sudden jump in meaning. The grey desolation is seen as the "Century's corpse". It is important to remember that this poem was written at the end of the nineteenth century, and seems to be filled with a *'fin de siècle'* (end of a century) sense of exhaustion and hopelessness. In powerful imagery Hardy describes the vast and empty landscape as the tomb ("crypt") of the

dying century whose death is lamented by the moaning wind. The earth has lost all potential and vitality, and is frozen to stone. In such a setting, every spirit including the poet's, has been emptied of all life. It seems like all human life, like nature, is facing its end.

The land's sharp features seemed to be
The Century's corpse outleant,
His crypt the cloudy canopy,
The wind his death-lament.
The ancient pulse of germ and birth
Was shrunken hard and dry,
And every spirit upon earth
Seemed fervourless as I. (ibid.)

Then, in the third verse, Hardy creates a wonderful auditory effect by describing the “voice” of the thrush that suddenly pierces the emptiness. Hardy does not use the word “sound”, but uses the word “voice”. By doing this, he makes the thrush a powerful, assertive force. It is also important to note that instead of using the pronoun “it” for the bird, Hardy chooses “his”. In other words, he is addressing it as an individual and not simply as a generic bird. He also views it as an equal, or even as a superior being whose spirit has remained unaffected by the surrounding hopelessness. The voice of the darkling thrush rises above the desolation – “a full-hearted evensong/ Of joy illimited”. There is another surprise when we are told that the song comes from a frail and aged bird whose plumage is no longer splendid but is battered. This is the “darkling” thrush. The word “darkling” carries more than one meaning. The thrush sings at the “darkling” end of the day. But it is also itself a “darkling” because it is at the end of its own short life. In this last song it seems to be throwing its very soul into the landscape, and sends out the message of hope.

An aged thrush, frail, gaunt, and small,
In blast-beruffled plume,
Had chosen thus to fling his soul
Upon the growing gloom. (ibid.)

The fourth and final stanza presents the sudden miraculous insight that the poet gets. Although the small and old thrush is weak in terms of bodily strength, he has tremendous inspirational power to make up for it. This power helps transform the nineteenth century suffering, misery and pain into more positive emotions. In the undefeated joy of the thrush, the poet recognizes the superiority and instinctive wisdom of the bird. It understands that hope is always present; something that the poet himself did not understand. This hope comes from a recognition that the web of nature is far larger than individual or collective human disappointments. Nature poets very often use “pathetic fallacy” to impose their emotions on all of nature. This is an anthropomorphic view found in much nature poetry. But here Hardy reverses the process. It is the bird that colours the landscape and the poet with its emotion.

Nature no longer functions merely as the stage for human affairs or emotions. In fact, it is far larger than that. It is also more influential. We can say that by rejecting an anthropomorphic view of nature, Hardy displays a vision of “deep ecology”, a non-human centric vision of the world.

The above poem also manages to capture many of the issues concerning Hardy’s poetic vision, personal crisis and other social views in an interesting manner. While some of Hardy’s critics were not very pleased with the personal element in his writing, others appreciated and respected him for it. W. H. Auden, one of Hardy’s most important critics, seems to appreciate his writing when he says, “To see the individual life related not only to the local social life of its time, but to the whole of human history, life on earth, the stars, gives one both humanity and self-confidence” (Auden 1963, 139). Auden further argues that because man and nature are inseparable and form two parts of the same whole, man must give up his self-centeredness and submit to nature if he wishes for a happy and healthy existence in this world. Hardy, too, cannot stress enough on the importance of a healthy relationship between man and nature. He, in fact, deems it a necessity for a fulfilled life on earth. This ideology of Hardy’s makes him and his writing a prime example of ecologically conscious literature.

References:

Hardy, Thomas. *The Complete Poems*, ed. James Gibson, London: Macmillan and Co. Ltd., 1976.

Howarth, William. “Some Principles of Ecocriticism.” In Cheryll Glotfelty and Harold Fromm (eds.) *The Ecocriticism Reader*. Athens: University of Georgia Press, 1996.

Buell, Lawrence. *The Future of Environmental Ecocriticism: Environmental Crisis and Literary Imaginations*. Malden: Blackwell Publishing, 2005.

Auden, W.H. “A Literary Transference.” In A. J. Guerard (ed.) *Hardy: A Collection of Critical Essays*. Englewood Cliff: Prentiss-Hall, 1963.

-----*****-----

Women Empowerment and problems faced by Women in Covid – 19 Pandemic Period

Mrs. Jyoti D. Kamble, Assistant Professor,
(Deptt. Of Food and Nutrition Faculty of Home Science)
Sevadal Mahila Mahavidyalaya, Nagpur.

Abstract: -

Woman play a key role in society whether the women is working women or non – working women, she faced so many problems for better living of the family. The fundamental of the family is fulfill by the women. Because women are the key person of the development of family. Covid -19 pandemic period is the problematic period for each and every family. Women empowerment and different schemes are useful for women for solving their unemployment and other issues problems. Mahila Sakshikaran schemes are also useful.

Key words: - Problems of working and non- working women, mahila Sakshikaran, family, society etc.

Introduction:

The empowerment of women of women occurs in reality. When women achieve increased control and participation in decision making that leads to their better access to resources and therefore improved socioeconomic status. The levels of women empowerments are frame work, namely welfare access mobilization, control etc.

Economic Empowerment of women: -

- 1) Poverty Eradication
- 2) Globalization
- 3) Support of services
- 4) Gender Equality Index in Maharashtra
- 5) Empowerment of women in 10th plan
- 6) Health and Nutrition of training and Empowerment of women
- 7) Legal safeguards.
- 8) Condensed courses for women Education.

The strategies of women empowerment are

- 1) Educational approach: - Education to promote the level of awareness, knowledge, information and skill of women. Result of women awareness is greater participation of women in decision making within and outside the family.

- 2) Economic approach: - To alter the economic status of women. It emphasizes development of women skill, promotion of their saving and investment and enlarged economic opportunities
- 3) Developmental approach: - To attribute poverty to their powerlessness and the lack of adequate access to health care, education and services resources.
- 4) Organizational approach: - It has been advocated that organized women can alter the gender and social relations in favor of women both in public and private lives.
- 5) Political approach: - This approach believes that greater participation of women in active politics.

Government runs following schemes for Women:

1. Indira Gandhi MatrutvaSahyog Scheme
2. Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme
3. Janani Suraksha Yojna
4. Panchayat Mahila and Mahila SakshnikaranAbhiyan
5. Science and Technology for Women
6. Adivasi Mahila Sashaktikaran Scheme
7. Mother and Child Tranking System
8. Priyadarshini
9. Ujjwala
10. Women Helpline Scheme
11. Working Women Hostel
12. Asha Swayamsevilka
13. BetiBachaoBetiPadhao
14. PradhanmantriUjjwalYojna
15. SukanyaSamruddhiYojna
16. One Stop Centre Scheme
17. Major women Empowerment schemes in India
18. Nari Shakti Puraskar (1999)
19. Nirbhaya (2012)
20. Mahila E Haat (2016)
21. She – Box
22. STEP (Support to Training and Employment .progress for women)
23. Swadhar – Gruh (2015).

Problems faced by Working Women during Covid -19 Pandemic period:

1. Suffering of Jobs
2. Maid problem in Household maid & Office-work maid (working place)
3. Health & fear, anxiety problem
4. Economic Loss in salary and other issues
5. Problems of Celebrations, Marriage and Birthday.
6. Time management problem
7. Personal Hygiene and Security problem during outgoings.

8. Problems of mask and sanitizers for patients like Asthma, Blood Pressure etc.
9. Delivery problem.(Child birth problem)

Problems of Non-Working Women during Covid -19 Pandemic period:

1. Financial problems
2. Job/Unemployment problem
3. Economic loss
4. Delivery Problem.(Child birth problem)
5. Shopping problem.

Conclusion: -

The women problems are the burning problems of society. The covid-19 pandemic period suffers all sectors of populations and also affects economic status, social status and all departments of government in one and all naturally women also suffer from this and their employment status suffers. The marketing of goods by women also suffer so they use online or Internet shopping media. The women use schemes of government for problems of employability. Women are empowered through government schemes and other support in covid-19 pandemic period to solve their problems.

References:-

1. <https://www.youtube.com/watch?v=OsoRhflB-jl>
2. Women Empowerment -Article
3. Sustainable Development – Goals and development of the weaker sections in India BSPK Publishers, ISBN978-93-84198-92-3.

-----*****-----

Self-efficacy and Occupational Stress among Principals of Higher Education Institutions

Dr. (Mrs.) Ujjwala D. Sadaphal, Assistant Professor
Swavalambi College of Education, Wardha (M. S.)

Abstract:

Principal plays a pivotal role in any higher education institution. Occupational stress is a condition of mental and physical exertion brought about as a result of dissatisfying elements of the working environment. When occupational stress is continued for a longer period, it affects individual adversely. Self - efficacy is people's beliefs regarding their ability to successfully accomplish certain tasks. The aim of the paper is to study Self-efficacy and Occupational Stress among the principals of higher education institutions. Descriptive Method is used and the geographical area is Maharashtra state in India. Sample comprised of 245 Principals collected randomly from colleges in the faculty of Arts, Science, Commerce, Pharmacy, Law and Education at under graduation levels. The data is collected using Occupational Stress Index by A. K. Srivastava and A. P. Singh; Self-efficacy Scale by G. P. Mathur and R. K. Bhatnagar. Data is analyzed using statistical measures. Results showed marked difference in self – efficacy of principals with High and low Occupational Stress and Principals with low Occupational Stress have higher level of self – efficacy than Principals with high Occupational Stress. There is a significant and negative relationship between self-efficacy and occupational stress.

Key Words: Occupational stress, Self – efficacy

Introduction:

Principal plays a pivotal role in any higher education institution. The overall functioning of the institution depends on the academic and administrative skills of the head. His role is not limited to the administrative leadership. He is also expected to be an academic leader, an organizer, a coordinator and a motivator for the teaching faculty. He is expected to take initiative for developing quality culture in the institution. He acts as a connecting link between the stakeholders. His personality, his attitude and his behavior certainly affects the institutional growth. As the head is expected to act in many capacities, it can be the reasons for the stress. This stress may adversely affect the functioning of the head and of the institution.

Occupational stress is an adaptive response to an external situation that results in physical, psychological and / or behavioral deviations for an organization participant. Okebukola and Jegede (1989) defined occupational stress as a condition of mental and physical exertion brought about as a result of harassing events or dissatisfying elements or general features of the working environment. When occupational stress is continued for a longer period, it affects individual adversely. Psychological and physiological effects can be observed among individuals who experience stress for longer periods. Kyriacou and Pratt (1985) has pointed out that an experience of unmitigated stress can lead to poor mental and physical health and affects performance in school by impairing quality of teaching. Dunham (1992) has given a list of most occurring symptoms as fatigue, headaches, insomnia, overeating, back pain, ulcers, skin rashes, migraine, loss of appetite and blood pressure.

Bandura (1977) has introduced the Self – efficacy concept. It is derived from the social cognitive theory. It is an estimation of one's capacity to deal with any particular task. Defining Self – efficacy Bandura (1977) states self - efficacy is People's beliefs regarding their ability to successfully accomplish certain tasks. It is a judgment regarding one's capability to successfully perform specific tasks or behavior. Bandura (1986) further noted that the choices made by an individual and his course of action is influenced by self – efficacy. Self – efficacy determines the quantum of efforts and duration of efforts an individual will put to complete a task. It not only influences the amount of stress and anxiety an individual experiences while performing a task but also completion or success in the task.

In the review of the earlier studies Kaur (2008) concluded that private college teacher educators were significantly under higher level of occupational stress than the government aided college teacher educator. Female and rural teacher educators were found to be more occupationally stressed than male and urban teacher educators. Uma Maheswari G.'s (2018) study revealed that about 80.57% of faculty members in engineering colleges experienced moderate level of occupational stress. Stephenson, T. D. (2012) found that teacher stress scores were negatively correlated with personal accomplishment scores and that male and female teachers do not significantly differ in terms of stress, burnout and self – efficacy. Kaur, Khushwinder (2013) has pointed out that there is no significant difference in self – efficacy of teachers with respect to their gender and location of the school but a significant difference is found in self – efficacy with respect to the length of their teaching experience. Highly significant positive correlation was found between professional commitment and self – efficacy. Self – efficacy and motivation were found to be highly significant predictors of professional commitment.

The review has shown that there are number of studies done on occupational stress of primary and secondary school teachers. Some studies even compared the occupational stress between private and public school teachers. But very few studies are done at higher education level. Only few studies have investigated occupational stress among college and university teachers. The review clearly indicated the research gap and need to study occupational stress among principals of higher education institutions.

Objectives: The objectives of the study are:

1. To compare self-efficacy of the principals on the basis of faculty
2. To study faculty wise differences in Occupational Stress among principals.
3. To compare self-efficacy of the principals with high and low Occupational Stress
4. To find out relationship between self-efficacy and Occupational Stress among the principals.

Methodology:

Descriptive Method of research is used. The geographical area under the study covers Maharashtra state in India. Random sampling method is used to collect the sample. The sample comprised of 245 Principals of colleges in the faculty of Arts, Science, Commerce, Pharmacy, Law and Education at under graduation levels. The data is collected using Occupational Stress Index by A. K. Srivastava and A. P. Singh; Self-efficacy Scale by G. P. Mathur and R. K. Bhatnagar. Data is tabulated and analyzed using statistical measures Mean, Standard Deviation, Correlation and 't' – test.

Limitation and Delimitation: The study is limited to only 245 Principals of Higher education institutions in the faculty of Arts, Science, Commerce, Pharmacy, law and Education at under graduation levels. The study is limited to occupational stress and self-efficacy.

Results and Discussion:

1. Comparing self-efficacy of the principals on the basis of faculty

Table no. 1: Level of Self-efficacy among principals of different faculties (N=245)

Faculty	Number of Principals	Self-efficacy		
		High	Moderate	Low
Arts	59	1	25	33
Science	56	1	54	1
Commerce	46	1	44	1
Pharmacy	16	13	3	00
Law	12	00	2	10
Education	56	35	20	1
Total sample	245	51	148	46

Table No. 2: Mean, S. D. and N for Self-efficacy of the principals from Arts, Science, Commerce, Pharmacy, Law and Education faculties

Faculty	N	Mean	S. D.
Arts	59	61.90	10.38
Science	56	71.05	6.88
Commerce	46	71.91	7.35
Pharmacy	16	86.69	3.55
Law	12	55.83	6.42
Education	56	81.14	8.59

Principals of different faculties are compared regarding self-efficacy using t-test. Obtained 't – value' for self-efficacy is significant at .01 level for Arts, Science, Commerce, Pharmacy, Law and Education faculties. And found to be significant for Arts and Law faculty at .05 level. Only mean score of self-efficacy for Science and Commerce faculty is not significant.

Hence, null hypothesis is rejected in case of Arts, Science, Commerce, Pharmacy, Law and Education faculties, but retained in case of self – efficacy mean difference in Science and Commerce faculty.

2. Comparing faculty wise differences in Occupational Stress among principals

Table no. 3: Level of Occupational Stress among principals (N=245)

Faculty	Number of Principals	Occupational Stress		
		High	Moderate	Low
Arts	59	29	27	3
Science	56	12	39	5
Commerce	46	10	34	2
Pharmacy	16	1	2	13
Law	12	8	4	0
Education	56	8	33	15
Total sample	245	68	138	39

Table No. 4: Mean, S. D. and N for Occupational Stress of the Principals from Arts, Science, Commerce, Pharmacy, Law and Education faculties.

Faculty	N	Mean	S. D.
Arts	59	154.25	18.25
Science	56	142.91	14.23
Commerce	46	140.48	14.84
Pharmacy	16	113.75	14.15
Law	12	166.58	15.31
Education	56	126.32	17.29

Faculty wise differences in Occupational Stress among principals are analyzed using t-test. The 't – value' for Occupational Stress in principals is significant at .01 level for Arts, Science, Commerce, Pharmacy, Law and Education faculties which shows a significant difference between the faculties regarding Occupational Stress.

Thus the null hypothesis 'there is no significant difference in the level of Occupational Stress of the principals of different faculties' is rejected.

3. Comparing self-efficacy of the principals with high and low Occupational Stress

Table No. 5: Mean, S. D. and 't – value' of self-efficacy scores of Principals with high and low Occupational Stress

Self-efficacy scores for	N	Mean	S. D.	't' – value
Principals with high Occupational Stress	68	65.38	11.02	8.98**
Principals with low Occupational Stress	39	84.64	10.48	

d. f. = 105

** Significant at 0.05 level or 0.01 level

The Mean difference of 19.26 in favor of Principals with low Occupational Stress. The 't' – value calculated is '8.98.' Entering Table D with 105 degree of freedom, t-value to be significant at .05 level is 1.98 and at .01 level is 2.63. The obtained t-value 8.98 is higher than the value at .01 level. Hence it is significant.

In a study by Akpochafo, G. O. (2014) it was found that self-efficacy, gender and experience were predictors of occupational stress.

4. The relationship between self-efficacy and Occupational Stress among the principals

Table No. 6: Mean, S. D. and 'r' value for self-efficacy and Occupational Stress scores of the principals (N = 245)

Variable	Mean	S. D.	'r' - value
Occupational Stress	140.65	20.77	-0.854**
Self-efficacy	71.91	11.67	

d. f. = 243

** Significant at 0.01 level

The obtained value of 'r' is '-0.854' and the Degree of freedom is 243. Entering Table-25 with 243 degree of freedom reveal that value of 'r' to be significant at .05 level is .127 and at .01 level is .167 by interpolation. The obtained value is negative and is more than value at .01 level hence it is significant at .05 and .01 level.

Significant and negative relationship between self- efficacy and occupational stress is also found among Arts, Science, Commerce, Pharmacy, and Law and Education faculty principals. Thus the null hypothesis is rejected.

This finding is similar to the findings of Aggrawal, Ritu (2011) who concluded that significant but negative correlation was observed between role insufficiency, role ambiguity, role boundary and physical environment with self – efficacy. Similarly Ringer, J. L. (2018) has concluded that there was a correlation between perceived teacher stress and perceived teacher self – efficacy.

Conclusions: Following are the conclusions of the study

- 1 The faculty wise difference in self-efficacy of Principals is found for all faculties except between Science and Commerce faculty. Principals of Art faculty differ significantly in self – efficacy from principals of Science, Commerce, Pharmacy, Law and Education faculty.
- 2 Pharmacy faculty principals with significant mean difference in self – efficacy from that of principals of Commerce, Law and Education faculty indicates that they are higher in self-efficacy than principals of other faculties.
- 3 There is a marked faculty wise difference regarding Occupational Stress of the principals. Higher mean shows that, Occupational Stress is more in Principals of Law, Arts, Science and Commerce faculties. And lower mean in Pharmacy and Education faculty shows that Principals have less Occupational Stress.

- 4 Law faculty principal with highest mean indicate higher level of occupational stress than occupational stress in other faculties. Only science and commerce faculty principals do not differ significantly.
- 5 There is a marked difference in self – efficacy of principals with High Occupational Stress and low Occupational Stress. Principals with low Occupational Stress have higher level of self – efficacy than Principals with high Occupational Stress.
- 6 There is a significant and negative relationship between self- efficacy and occupational stress in total sample and among Arts, Science, Commerce, Pharmacy, and Law and Education faculty principals. Negative significant relationship indicate that higher the occupational stress lower is the self – efficacy and lower the occupational stress, higher is the self – efficacy.

Educational Implications:

Any research has its own importance and educative value. The present study indicates Faculty wise difference in Occupational stress of principals. It implies that efforts are required to reduce the occupational stress among principals especially in faculties like Law and Arts where the occupational stress is highest. Training in yoga, meditation and other type of stress busters can be helpful in reducing stress among principles.

There is significant negative correlation between occupational stress and self-efficacy of the principals. So for more effective role of the principal in an institution efforts are required to be taken to appoint person with higher self-efficacy on key posts. These are some of the educational implications of the present research.

References:

1. Aggrawal, Ritu (2011): Study of occupational stress of academic faculty in relation to their emotional intelligence, self – efficacy, organizational commitment and coping strategies. Retrieved from <http://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/80742> on 16/08/18
2. Akpochofo, G. O. (2014): Self efficacy and some demographic variables as predictors of occupational stress among primary school teachers in Delta State of Nigeria. Education, V134, N – 4, Pp. 457 – 464. Sum 2014. Retrieved from <https://eric.ed.gov/?q=occupational+stress&pg=2&id=EJ1034977> on 16/08/18
3. Bandura, A. (1977): Social Learning Theory. Englewood Cliffs, Prentice – Hall, New Jersey.
4. Bandura, A. (1986): Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice – Hall.
5. Dunham, Jack (1992): Stress in Teaching. Routledge, London and New York. Retrieved from <https://books.google.co.in/books?hl=en&lr=&id=OsSHAgAAQBAJ&oi=fnd&pg=onepage&q=dunham%20stress%20in%20teaching&f=false> on 03/05/2018

6. Kaur (2008): Occupational stress among teacher educators. Retrieved from <http://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/206560> on 13/08/2018
7. Kaur, Khushwinder (2013): Professional commitment of secondary school teachers of Punjab in relation to self – efficacy and motivation. Retrieved from <http://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/54453> on 28/08/18
8. Kyriacou, C. & Pratt, J. (1985): Teacher Stress and psychoneurotic symptoms, *British Journal of Educational Psychology*, 55, 61 – 64.
9. Okebukola, P.A.; Jegede, O.J. (1989): Determinants of occupational stress among teachers in Nigeria. *Educational Studies*, 15(1), 23-36.
10. Ringer, J. L. (2017): An analysis of stress and self – efficacy experienced by general and special educators. Retrieved from <https://eric.ed.gov/?q=self+efficacy+occupational+stress+&pg=2&id=ED580638> on 07/09/2018
11. Stephenson, T. D. (2012): A quantitative study examining teacher stress, burnout and self – efficacy. Retrieved from <https://eric.ed.gov/?q=self+efficacy+occupational+stress+&pg=7&id=ED550287> on 07/09/2018
12. Uma Maheswari G. (2018): Occupational stress amongst faculty members in select engineering colleges in Nellore District Andhra Pradesh India: an Investigation. Retrieved from <http://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/212181> on 13/08/2018

-----*****-----*
